

Map
TBEH

Март ІВЕНІ

твори в двох томах

Том
другий

ЯНКИ З КОННЕКТИКУТУ
ПРИ ДВОРІ КОРОЛЯ АРТУРА
ТАЄМНИЧИЙ НЕЗНАЙОМЕЦЬ
ОПОВІДАННЯ. ПАМФЛЕТИ

Переклад з англійської

Київ
Видавництво
художньої літератури «Дніпро»
1985

И (Амер)
Т26

*Во второй том входят
сатирико-фантастический роман
«Янки из Коннектикута
при дворе короля Артура»,
повесть «Таинственный незнакомец»,
а также лучшие рассказы и памфлеты
Марка Твена.*

Примітки
І. НОВИЧЕНКА

Т 4703000000—173 173.85
М205(04)—85

© Упорядкування, примітки
український переклад,
художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро», 1985 р.

Переклав
МАР ПИЧЕВСЬКИЙ

ПЕРЕДМОВА

Жорстокі закони та бузувірські звичаї, про які йдеться в цій повісті, відповідають історичній правді, і події, що ілюструють їх, теж історично правдиві. Я не беруся твердити, ніби ці закони та звичаї існували в Англії саме в шостому сторіччі. Ні, я вважаю лише, що, оскільки вони існували в англійському та в інших суспільствах навіть за значно пізніших часів, їх можна приписати і шостому сторіччю, не боячись, що тебе звинуватять у наклепі. До того ж запевняю вас: якщо в ті далекі часи бракувало хоч одного із згаданих тут законів чи звичаїв, то його з успіхом замінював якийсь інший, набагато гірший.

Питання, чи існує насправді те, що зветься божественним правом королів, у цій книжці не розв'язане. Воно виявилось надто складним. Очевидно й незаперечно, що головою виконавчої влади в державі має бути людина, наділена високими моральними якостями й надзвичайними здібностями; звідси очевидним і незаперечним є й те, що тільки господь бог може непомильно обрати таку людину і що обрання її слід доручати господу богові; а з цього міркування вже само собою випливає, що голову виконавчої влади завжди обирає бог. Так здавалося й авторові цієї книжки, поки він не наштотхнувся на таких представників виконавчої влади, як мадам Помпадур, леді Кастлмен та інших, до них подібних; їх так важко було залічити до сонму обранців божих, що автор вирішив присвятити цю книжку (яка має вийти восени) іншим питанням, а вищезгадане вивчити додатково й з'ясувати в наступній книжці. Ясна річ, питання це треба будь-що розв'язати, а мені майбутньої зими так чи інакше нічого буде робити.

Марк Твен

КІЛЬКА СЛІВ ПОЯСНЕННЯ

З чудним незнайомцем, про якого тут піде мова, я зустрівся у Варвіцькому замку. Він припав мені до вподоби завдяки своїм трьом рисам: щирій простоті, дивовижній обізнаності із старовинною зброєю й ще тому, що його товариство ні до чого не зобов'язувало, бо говорив увесь час тільки він. Ми опинилися з ним, як і належить людям скромним, у самому хвості стада екскурсантів, яке переганяли із залу до залу, і він одразу ж почав розповідати дуже цікаві речі. Його тиха, спокійна, плавна мова непомітно переносила нас обох із сучасності у якісь далекі літа, до якоїсь стародавньої забутої країни. Поволі його слова заворожували мене, і мені вже здавалося, що я походжаю між привидів, повсталих з пороку давнини, й навіть розмовляю з одним із них!

Так само, як я говорив би про своїх найщиріших особистих друзів, чи ворогів, чи найближчих сусідів, він вів мову про сера Бедівера, сера Борса де Ганіса, сера Ланселота Озерного, сера Галахера та інших славетних лицарів Круглого Стола. І яким же старим, старенним, старезним, яким пожовклим, висохлим і замшілим, яким древнім здавався мені він сам!

Раптом він обернувся до мене й ніби між іншим, як ото говорять про погоду, сказав:

— Ви, звичайно, чули про переселення душ. А чи доводилося вам чути про перенесення тіл з однієї епохи в іншу?

Я відповів, що не доводилося. Та — наче й справді йшлося про погоду — він не звернув уваги на мою відповідь і, певно, навіть не почув її. На мить запала мовчанка, яку порушив нудний голос найманого гіда:

— Стародавня кольчуга шостого сторіччя, часів короля Артура й Круглого Стола. Належала, за переказами, лицареві серу Саграмору Спраглому. Зверніть увагу на дірку з лівого боку на грудях. Походження її нез'ясоване. Можливо, пробита кулею — вже після винаходу вогнепальної зброї. Не виключено, що в кольчугу вистрілив який-небудь бешкетник-солдат із війська Кромвеля.

Мій знайомий усміхнувся — якимось дивно, не по-сучасному, а так, як, певно, всміхалися багато-багато століть тому, — і пробурмотів сам до себе:

— Плети, плети! Я бачив, як з'явилася ця дірка. — І, помовчавши, додав: — Я сам її й пробив.

Мене мов струмом ударило, та коли я опам'ятався, незнайомиць уже зник.

Цілий вечір просидів я коло каміна в готелі «Варвік-армз»; уява малювала мені картини сивої давнини, за вікнами лив дощ і завивав вітер. Час від часу я зазиравав у чудову, повну дивовижних пригод книгу сера Томаса Мелорі, вдихав пахощі минувшини і знову поринав у мрії. Десь опівночі, вже перед тим як лягти, я прочитав ще одне оповідання:

ЯК СЕР ЛАНСЕЛОТ УБИВ
ДВОХ ВЕЛЕТНІВ І ВИЗВОЛИВ ЗАМОК

«...Раптом з'явилися перед ним два могутні велетні, закуті в залізні риштунки аж по шию, із страшними киями в руках. Захистившись щитом, сер Ланселот відбив напад одного з них і мечем розкрояв йому голову. Другий велетень, наляканий силою удару, кинувся тікати, мов божевільний. Сер Ланселот щодуху помчав за ним, наздогнав і одним ударом розтяв від плеча до пояса. Потім сер Ланселот увійшов до замку. Там його зустріли тридцять дам і тридцять дів, що, схиливши перед ним коліна, подякували богіві та йому за своє визволення. «Бо, сер,— сказали вони,— ми вже скніємо тут сім років як бранки, вишиваючи шовками за харчі. А тим часом усі ми — високородні. Нехай же буде благословенна година, коли ти народився, лицарю, бо ти вчинив подвиг, якого не знав іще світ, і ми того свідки. Благаємо, назви своє ім'я, щоб ми могли сказати своїм друзям, хто визволив нас із неволі». — «Прекрасні дами, мене звать сер Ланселот Озерний», — відповів він, — і поїхав далі, залишивши їх на ласку божу. Своім конем об'їхав лицар багато дивних і диких країв, бачив чимало річок і долин, та ніхто ніде не виявляв йому гостинності. Аж якось надвечір опинився він біля гарної садиби, де жила стара жінка знатного роду. Вона ласкаво запросила лицаря до себе й подбала про нього та про його коня. І коли настав час відпочинку, господиня провела сера Ланселота до затишного покою у вежі над брамою. Лицар зняв обладунок, поклав коло ліжка, ліг і відразу заснув. Та незабаром до садиби під'їхав вершник і почав квапливо стукати у браму. Почувши стукіт, сер Ланселот схопився з ліжка, визирнув у вікно і при місячному світлі побачив трьох лицарів, що вчвал наганяли того вершника. Під'їхавши, всі троє вихопили мечі й кинулись на нього, а він обернувся до них, як належить лицареві, і почав захищатися. «Слово честі,— мовив сер Ланселот,— я мушу допомогти цьому лицареві, який один змагається про-

ти трьох, бо якщо його вб'ють, я буду винним у його смерті і зганьблю себе». І він надів панцир, на простирадлі спустився з вікна й голосно вигукнув: «Облиште його, лицарі, а бийтеся зі мною!» Тоді лицарі залишили сера Кея й накинулися на сера Ланселота, і розпочалася велика битва, бо ті троє спішилися, оточили сера Ланселота й заходилися завдавати йому ударів з усіх боків. Сер Кей ступив уперед, щоб допомогти серові Ланселоту, але той сказав: «Ні, сер, я не потребую вашої допомоги, а коли ви хочете, щоб я допоміг вам, дозвольте мені битися самому». Щоб не псувати йому втіхи і зволити його волю, сер Кей відійшов і став осторожний. Шістьма ударами сер Ланселот звалив усіх трьох на землю.

Тоді вони загукали: «Здаємося на вашу ласку, сер лицарю, бо нема рівного вам по силі!» — «Не потрібна мені ваша покора,— відказав сер Ланселот.— Ви повинні здатися на ласку сера Кея, сенешалю, тільки за такої умови я подарую вам життя».— «Славетний лицарю,— відповіли вони,— нам негоже приставати на це, бо ми загнали сера Кея в безвихідь і, якби не ви, перемогли б його. Тому здаватися на його ласку нам не випадає».— «Що ж, поміркуйте добре,— мовив сер Ланселот.— Вибір у вас один: між життям і смертю, а здатися ви можете лише серові Кею».— «Славетний лицарю,— відповіли вони,— рятуючись від смерті, ми згодні виконати твій наказ».— «В такому разі,— сказав сер Ланселот,— ви прибудете на зелені свята до двору короля Артура, здастесь на ласку й милість королеви Гвіневери й скажете їй, що вас прислав до неї сер Кей, звелівши вам стати її бранцями».

Наступного дня сер Ланселот устав дуже рано, коли сер Кей ще спав; і сер Ланселот узяв панцир сера Кея, його щит і зброю, пішов до стайні, сів на його коня, попрощався з господинею й поїхав. Незабаром прокинувся й сер Кей і не знайшов сера Ланселота, а тоді побачив, що той забрав його обладунок та його коня. «Ну, тепер комусь із лицарів короля Артура не минути лиха. Вони зухвало нападуть на сера Ланселота, гадаючи, що то я, і діставатимуть по заслужі. А я, маючи його обладунок, мандруватиму собі спокійно далі». І, подякувавши господині, сер Кей вирушив у дорогу».

Тільки-но я відклав книгу, як у двері постукали, і до кімнати ввійшов отой мій незнайомец. Я гостинно запропо-

нував йому люльку й крісло, почаствував склянкою гарячого шотландського віскі, потім другою, далі третьою, сподіваючись, що він нарешті розповість мені про себе. Аж після четвертої склянки він заговорив сам просто та буденно:

РОЗПОВІДЬ НЕЗНАЙОМЦЯ

Я американець. Народився й зріс у Гартфорді, в штаті Коннектикут, на околиці, відразу за річкою. Отже, я — щирий янки, людина передусім практична; всякі там сентименти, чи то пак поезія — мені чужі. Мій батько був коваль, мій дядько — коновал, і я замолоду був і тим, і тим. Потім я пішов працювати на великий збройовий завод, де й здобув свій справжній фах, ставши неабияким майстром, і навчився робити все: рушниці, револьвери, гармати, парові казани, всілякі верстати й машинерію. Власне, я навчився робити все, що тільки може знадобитися. І якщо не існувало сучасного способу виготовити якусь річ швидко, я сам винаходив такий спосіб, мені це було за іграшку. Врешті мене призначили старшим майстром над двома тисячами робітників.

Ясна річ, для такої посади потрібна людина завзята, бойова. Коли під тобою дві тисячі герлопанів-роботяг, нудьгувати ніколи, кулакам діло завжди знайдеться. Моїм, у всякому разі, знаходилося. Та кінець кінцем і моя коса найшла на камінь, і я дістав те, що заслужив. У мене вийшло непорозуміння з одним хлопцем, якого ми прозвали Геркулесом. Він так урвав мене ломом по голові, що череп затріщав, а всі шви на ньому порозходились і попереплутувалися. В очах у мене потемніло, я знепритомнів і вже не відчував більше нічого — принаймні якийсь час.

Очунявши, я побачив, що сиджу під дубом на траві, в напрочуд гарній місцевості, і довкола немає нікого. Тобто майже нікого, бо неподалік з коня на мене витріщався якийсь дивак, — я таких доти бачив тільки на малюнках. З голови до п'ят він був закутий у старовинний залізний панцир, на голові в нього сидів шолом з прорізами, схожий на залізне барильце, в руках він тримав щит і довжелезний спис, а при боці мав меч. Його кінь був також у броні, на лобі в нього стирчав сталевий ріг, і розкішна, червона із зеленим, шовкова попона звисала, мов ковдра, майже до землі.

— Ласкавий сер, чи ви готові? — спитав цей дивак.

— Готовий? До чого?

— Чи ви готові зітнутися зі мною за маєток, чи даму, чи...

— Чого ти до мене причепився? — сказав я. — Катай геть до свого цирку, поки я не покликав поліцію.

І що ж, ви думаєте, він робить? Від'їздить ярдів на двісті, а тоді розганяє учвал коня і кидається на мене, припавши своїм залізним барильцем до шиї коня й наставивши довжелезного списа! Я побачив, що він не жартує, і, коли він домчав до мене, я був уже на дереві.

Тоді він оголосив мене своєю власністю, бранцем його списа, а що останнє слово і явна перевага залишилися за ним, то я визнав за краще скоритися. Ми уклали угоду, за якою я мав іти з ним, а він обіцяв не кривдити мене. Я зліз із дерева, і ми рушили в дорогу; я йшов обік його коня. Ми неквапом простували зеленими полями, перебиралися через якісь невідомі мені струмки, з чого я дуже дивувався, — та ніде не видно було нічого схожого на цирк. Врешті я відмовився від думки про цирк і вирішив, що він утік із божевільні. Але божевільні теж не видно було на обрії, і я вже не знав, що й подумати. Коли я спитав, чи далеко до Гартфорда, він відповів, що ніколи не чув такої назви. Я йому не повірив, але промовчав. Через годину попереду замаячило якесь місто. Воно лежало в долині, на березі звивистої річки, а над ним, на горбі, височіла велика сіра фортеця з вежами та bastіонами — перша справжня фортеця, яку я побачив у своєму житті.

— Бріджпорт? — спитав я, вказуючи рукою на місто.

— Камелот, — відповів він.

Моєму гостеві, видно, хотілося спати. Він упіймав себе на тому, що куняє, і, всміхнувшись своєю зворушливою несучасною усмішкою, промовив:

— Знаєте, мені вже несила розповідати. Ходім до мене.

У мене все записано, і, як хочете, можете прочитати самі.

Коли ми ввійшли до його кімнати, він сказав:

— Спершу я вів щоденника, а потім, через багато років, зробив із нього книжку. Ох, і давно ж це було!

Він дав мені рукопис, показавши, з якого місця починати.

— Звідси. Про те, що було раніше, я вам уже розповів.

Сон змагав його, і, виходячи з кімнати, я почув, як він уже неслухняним язиком пробурмотів:

— На добраніч, ласкавий сер.

Примостившись біля каміна, я уважно оглянув свій скарб. Перша й більша частина записів була зроблена на пожовклому від часу пергаменті. Придивившись пильніше до однієї сторінки, я розібрав, що то — палімпсест. З-під старих, вицвілих рядків, написаних істориком-янкі, проступали сліди ще давніших, геть уже побляклих рядків — латинські слова та речення, певно, залишки якихось чернечих легенд. Я знайшов у рукописі місце, показане мені незнайомцем, і почав читати.

Ось що я прочитав:

ПОВІСТЬ ПРО ЗНИКЛУ КРАЇНУ

Розділ I

КАМЕЛОТ

— Камелот, Камелот,— подумки повторив я.— Ні, я зроду не чув такої назви. Певно, так називається божевільня.

Перед нами стелився мирний, тихий краєвид такої краси, яку бачиш хіба вві сні, і зовсім безлюдний, як ото буває у неділю вранці. Повітря було напоєне пахощами квітів, насичене дзижчанням комах, співом птахів, проте ніде не видно було ні людей, ні екіпажів, яесь сонне царство, та й годі! На покрученому шляху, власне, не шляху, а стежці, виднілися відбитки копит, а подекуди в траві по обидва боки стежки — сліди коліс з обіддям завгрубшки як долоня.

Нарешті на дорозі нам зустрілася гарненька дівчинка років десяти. Золотаве волосся хвильками спадало їй на плечі, його прикрашав вінок з пломенисто-червоних маків. Здавалося б, ну що таке вінок,— а яка ж то окраса! Дівчинка йшла собі легкою ходою, невинне личко її виражало цілковиту безтурботність. Мій циркач не звернув на неї ніякісінької уваги, навряд чи й помітив. А вона? Її нітрохи не здивувала ця химерна постать на коні,— неначе їй щодня доводилося бачити такі одоробла! Дівчинка проходила повз нас так байдуже, як пройшла б повз корову, та раптом погляд її упав на мене, і отут сталася зміна! Вона сплеснула руками, розкрила рота, широко розплющила очі — не дитина, а живе втілення подиву, цікавості, страху! Так вона й простояла, аж поки ми завернули за гайок і щезли з її очей. Те, що дівчинку вразив я, а не вершник, було трохи дивним. До того ж, витріщаючись на мене, мов на яесь чудо, вона, очевидно, зовсім не думала про свій власний химерний вигляд, який міг приголомшити будь-кого. Разюча великодушність для такої юної особи. Тут було над чим замислитись. Я йшов як уві сні.

Що ближче підходили ми до міста, то більше ознак життя з'являлося довкола. Тут і там уздовж шляху траплялися злиденні халупи під солом'яними стріхами, а при них абияк

оброблені невеличкі лани та городи. Попадалися й люди — схожі на худобу жилаві чоловіки з довгим, жорстким, розпатланим волоссям, що звисало їм на очі. І чоловіки й жінки були вдягнені у веретяні сорочки, які сягали нижче колін, а взуті у щось подібне до грубих сандалій, і на шиї в багатьох висів залізний обруч. Малі хлопці й дівчата ходили зовсім голі, але цього, здається, ніхто не помічав. Всі ці люди здивовано дивилися на мене, збуджено перемовлялись, а тоді кидалися до халуп і кликали звідти родичів, щоб і вони помилувалися на мою особу. Зате вигляд вершника, що вів мене, не викликав ні в кого аніякісінького подиву; вони боязко вітали його, але він їм не відповідав.

У місті над безладним скупченням жалюгідних, критих соломою хат здіймалося кілька великих кам'яниць без вікон. Замість вулиць були вузькі, покручені, небруквані стежки. Зграї собак і гола дівчора гралися на осонні, зчиняючи страшенний галас. Скрізь блукали й брѳохались у багнищі свині, а одна з них розляглась у смердючій калюжі серед головної вулиці й годувала поросят. Раптом здалеку долинула військова музика. Вона дедалі гучнішала, і незабаром я побачив кавалькаду вершників, що вражала пишнотою блискучих лат, китиць на шоломах, розкішного вбрання, розвіяних прапорів, позолочених списів та яскравих кінських попон. Процесія урочисто просуvalася по грязюці, між свиней, голих дітей, веселих псів, злиденних халуп, і ми з моїм вершником подалися слідом за нею. Ми пройшли однією звивистою вуличкою, потім другою, весь час угору і вгору, і врешті вибралися на вершину горба, де самотньо стояв величезний замок. Хтось із вершників засурмив у ріг, із замку засурмили у відповідь. З мурів зажадали якихось пояснень вартові, що з алебардами на плечах, у панцирах і шишаках, походжали під розмаяними на вітрі прапорами з грубим зображенням дракона. Потім розчинилася величезна брама, опустився звідний міст, і загін рушив під похмуре склепіння. Ми теж незабаром опинилися на просторому забрукваному дворі, з усіх боків оточеному бастіонами та вежами, що височіли у прозорому повітрі. Навколо нас не припинявся жвавий рух, вершники спішувались, їх зустрічали шанобливими вітаннями й церемонними поклонами, здіймалася весела метушня, буяли барви, гучнішав гомін, і все це, слід сказати, справляло досить приємне враження.

Розділ II

ДВІР КОРОЛЯ АРТУРА

При першій же нагоді я потихеньку відійшов убік, торкнувся рукава якогось літнього чоловіка, вбраного скромніше, і приязно прошепотів:

— Будь ласка, друже, скажіть мені: ви лікуєтесь у цій божевільні чи прийшли відвідати когось?

Він тупо глянув на мене й сказав:

— Далєбі, прекрасний сер, я чудуюсь...

— Гаразд, гаразд,— сказав я.— Мені все ясно: ви пацієнт.

Я відійшов, обмірковуючи халепу, в якій опинився, і водночас підшукуючи нормальну людину, яка б могла бодай що-небудь пояснити. Нарешті мені навернувся на очі, здавалося б, підходящий чоловік, і, зупинивши його, я прошепотів йому на вухо:

— Як мені побачити головного лікаря? Тільки на хвилиночку...

— Прошу, відринь.

— Як, як?

— Ну, відчепися, коли тобі це слово більше до вподоби.

Потім він пояснив, що служить тут помічником кухаря і зараз не має часу на балачки, хоч потім залюбки поговорить зі мною, бо йому страшенно кортить довідатися, де я дістав своє вбрання. Відходячи, він показав кудись пальцем і порадив побалакати з отим неробою, який однаково байдикує, а до того ж, здається, і сам хоче познайомитися зі мною. Я побачив шуплявого, стрункого хлопчика у червоних рейтузах, що надавали йому схожості з роздвоєною морквиною. Верхня його половина була убрана у щось із голубого шовку й тонких мережив, а на довгих білявих кучерях сиділа хвацько набакирена рожева атласна шапочка з пером. Обличчя його вказувало на лагідну вдачу, а хода свідчила про те, що він цілком задоволений собою. Картинка, а не хлопчик! Наблизившись, він усміхнувся, з неприхованою цікавістю оглянув мене з голови до п'ят і сказав, що його послано по мою особу й що він паж.

— Як ти вчипся на метранпажа, то краще називай себе метром,— порадив я.

Спересердя я сказав це досить уципливо, але він не образився; по-моєму, він навіть не звернув уваги на мій тон. Ідучи поряд зі мною, він без угаву говорив і сміявся — весело, безтурботно, по-хлоп'ячому, — й за якусь хвилю ми

були вже приятелі; він закидав мене питаннями про мене, про мій одяг, але відповідей не чекав, а торохтів далі, неначе відразу забуваючи про те, чим щойно цікавився. Аж раптом у цьому потоці слів я вловив, що він народився на початку п'ятсот тринадцятого року!

Мене обсыпало холодом. Я зупинився і кволим голосом перепитав:

— Певно, я недочув. Повтори, повільніше й чіткіше. В якому році ти народився?

— В п'ятсот тринадцятому.

— В п'ятсот тринадцятому? Дивлячись на тебе, цього не скажеш. Слухай, хлопче, я тут чужинець, не маю ні друзів, ні знайомих. Не дури мене, скажи чесно: ти при здоровому розумі?

Хлопець відповів, що він при здоровому розумі.

— І всі ці люди теж сповна розуму?

Він ствердив, що вони теж сповна розуму.

— Отже, тут не психіатрична лікарня? Тобто не місце, де лікують хворих на голову?

Він відповів, що тут не психіатрична лікарня.

— Що ж,— сказав я,— в такому разі або я сам збожеволів, або сталося щось жахливе. Скажи мені чесно і щиро, де я?

— *При дворі короля Артура.*

Я перечекав трохи, щоб цілком збагнути сенс цих слів, а тоді спитав:

— Коли так, то який же тепер, по-твоєму, рік?

— П'ятсот двадцять восьмий, дев'ятнадцяте червня.

Серце моє болісно стислось, і я пробурмотів:

— Я ніколи більше не побачу своїх друзів. Ніколи, ніколи! Вони народяться через тисячу триста з лишком років.

Не знаю чому, але я повірив хлопчиківі. Серцем я повірив йому, але розум вірити відмовлявся; мій розум повставав, і цілком природно. Як примирити його з такою новиною, я не знав. Я усвідомлював тільки, що свідчення інших людей мене не переконують, бо мій розум оголосить цих людей ненормальними й відмовлятиметься зважати на їхні слова.

Аж тут, зовсім випадково, але дуже доречно, я пригадав, що цілковите затемнення сонця в першій половині шостого століття припало на 21 червня 528-го року, й почалося воно рівно через три хвилини після полудня. Я знав також, що поточного для мене року — 1897-го — затемнення сонця не очікувалось. Отже, якщо тривога й цікавість не

розіб'ють мого серця, через дві доби я зможу упевнитись, збрехав хлопець, чи ні.

Отак розміркувавши, я, будучи практичним якні з Коннектікуту, вирішив не ламати собі голову над цією загадкою до наміченого дня й години, а зосередити всю увагу на даному моменті, щоб використати обставини з найбільшою вигодою для себе. Мій принцип — сім раз відміряй, а раз відріж, але відріж так, щоб усе було твоє. З цього становища, сказав собі я, лише два виходи. Якщо тепер усе ж таки дев'ятнадцяте століття, і я опинився серед божевільних, і викараскатися звідси немає змоги, то я приберу до рук цей бедлам. А якщо тепер справді шосте століття,— що ж, тим краще: за три місяці я приберу до рук усю країну. Адже я найосвіченіша людина в усьому королівстві, бо народився через тринадцять століть після них усіх! Я не належу до тих, хто, дійшовши рішення, марнує час, а тому сказав пажеві:

— Гаразд, мій любий Кларенсе,— якщо тебе справді так звуть,— введи мене трохи в курс. Отой бовдур, який привів мене сюди,— що то за одоробло?

— Мій і твій пан? Та це ж уславлений лицар і благородний лорд сер Кей, сенешаль, молочний брат нашого володаря, короля.

— Гаразд, чеши далі, розкажуй все, що ти про нього знаєш.

Хлопець розповідав довго, але я перекажу тільки те, що стосувалося безпосередньо мене. Виявилось, що я бранець сера Кея, і мене за стародавнім звичаєм кинуть у темницю, де я сидітиму на хлібі й воді, поки мене не викуплять мої друзі,— якщо доти не сконаю. Я подумав, що на останнє в мене куди більше шансів, але оплакувати себе не став, щоб не гайнувати дорогоцінного часу. Паж сказав далі, що обід у великому залі, певно, вже кінчається і що, тільки-но товариство перейде до розмов та пиятики, сер Кей накаже привести мене, покаже королеві Артуру й усьому славетному лицарству Круглого Стола й почне похвалитися подвигом, який він учинив, полонивши мене. При цьому він, мабуть, трохи перебільшуватиме, але виправляти його мені не слід — це було б і нечемно, і небезпечно. А як лицарям надокучить слухати, мене запроторять до темниці, однак він, Кларенс, неодмінно під яким-небудь приводом відвідуватиме мене, щоб я там не дуже сумував, і радо передасть листа моїм приятелям.

Передасть листа моїм приятелям! Мені лишалося тільки

подякувати йому. В цю мить до нас підійшов слуга і сказав, що мене кличуть. Кларенс завів мене до залу, посадив у куток і сів поруч.

Я побачив незвичайне й дуже цікаве видовище. Величезний зал, майже зовсім без меблів і повний різючих контрастів. Стеля була дуже висока — така висока, що прапори, які звисали із сволоків під склепінням, ледь вирізнялися з темряви, що панувала там. По обидва боки залу тяглися височенні галереї з кам'яною балюстрадою, — на одній сиділи музиканти, на другій — жінки, убрані в одяг усіх кольорів веселки. Підлога була викладена великими чорними та білими гранітними плитами; потріскані, вичовгані, вони давно потребували заміни. Оздоб у залі, власне кажучи, не було ніяких за винятком хіба кількох великих гобеленів, що їх тут, можливо, мали за мистецькі твори. На гобеленах були зображені батальні сцени, але які! Таких коней діти витинають з паперу, а на ярмарках продають виліплених з тіста. Луску на кольчuzі вершників заміняли круглі дірочки — здавалася, їх було зроблено пресом, що штампує бісквітне печиво. У величезному каміні вільно могла б отаборитися велика родина; різьблені кам'яні колони, оздоблені орнаментом кам'яний дашок надавали йому схожості з соборною брамою. Попід стінами, непорушні, як статуї, залякли вартові, в панцирах і шишаках, озброєні самими алебардами.

Посеред цього критого плац-параду стояв дубовий стіл, званий тут Круглим Столом. Він був завбільшки як циркова арена, і за ним сиділа сила-силенна чоловіків у сліпучо пістрявих убраннях і в капелюхах з пір'ям, які вони трохи піднімали тільки тоді, коли зверталися до короля.

Більшість з них пили вино з великих бичачих рогів; дехто ще дожовував хліб чи обгризав кістку. На кожного чоловіка припадало, мабуть, два-три пси. Собаки сиділи, вичікуючи, і, коли їм кидали кістку, нападали на неї цілими полками й дивізіями; зчинялася справжня битва — голови, тулуби, хвосты змішувалися в одну безладну купу, і людські голоси тонули в оглушливому витті й гавкотинні. А втім, розмови однаково припинялися, бо собача гризня для людини завжди цікавіша за балачки. Чоловіки часом підводилися зі своїх місць, щоб краще бачити, і закладались, котрий пес вийде переможцем, дами та музиканти й собі перехилилися через балюстраду, і час від часу в залі лунали захоплені вигуки. Нарешті пес-переможець вигідно влашто-

вувався на підлозі, тримаючи кістку між лап, і починав з гарчанням гризти її, заляжуючи плити,— як і півсотні інших переможців навколо нього, а придворні поверталися до перерваних занять і розваг.

Загалом ці люди розмовляли й трималися досить мило й чемно; я помітив, що вони доброзичливо й уважно вислуховують своїх співрозмовників,— ясна річ, у перервах між собачими бійками. До того ж вони відзначалися дитячою простодушністю; кожен з них брехав натхненно й нечувано, з чарівною наївністю, і залюбки слухав побрехеньки свого сусіда, сприймаючи їх за щирю правду. Здавалося, їм зовсім не пасувала страшна жорстокість, а проте вони тільки й розмовляли, що про кров і тортури, і з такою щирою насолодою, що я навіть перестав здригатись.

Я не був єдиним бранцем у залі. Поряд зі мною сиділо чоловік двадцять, а може, й більше,— майже всі понівечені, порубані й порізані якнайжахливіше; обличчя, волосся, одяг моїх товаришів по нещастю вкривали чорні плями запеченої крові. Безперечно, їх мучив нестерпний біль, і вони страждали від виснаження, голоду й спраги; однак нікому не спадало на думку полегшити їхні муки — їм не давали навіть води помитися, не кажучи вже про яку-небудь дешевеньку мазь на рани; та даремно ви намагалися б уловити стогін чи зітхання з уст полонених, даремно шукали б у їхніх обличчях ознак тривоги чи малодушності. І я мимоволі подумав: «Поганці! Свого часу, видно, вони так само ставилися до власних полонених; а тепер, коли прийшла їхня черга, вони нічого кращого не сподіваються. Отже, їхній стоїчний спокій аж ніяк не наслідок духовного гарту, сили волі чи філософської мудрості; вони байдужі, як тварини; вони просто білі дикуні».

Розділ III

ЛИЦАРІ КРУГЛОГО СТОЛА

Розмови за Круглим Столом були, власне, монологами,— лицарі розповідали про свої пригоди, про те, як вони полонили тих, хто сидів тепер поряд зі мною, вбивали їхніх друзів і прибічників, заволодівали їхніми кіннями та зброєю. Судячи з усього, на ці вбивства, як правило, штовхала не жадоба помсти, не давня ворожнеча й не раптова сварка; ні, здебільшого це були поєдинки між незнайомими людьми, між людьми, що вперше бачилися й нічим один одного не скрив-

дили. Мені не раз доводилося спостерігати, як двоє незнайомих між собою хлопців, випадково десь зустрівшись, вигукували водночас: «Зараз я тобі дам!» — і починали чубитися; але досі я вважав, що так поводяться тільки діти, що це властиве лише дитячому вікові; а тут у такий спосіб розважались — та ще й пишалися цим! — дорослі, навіть сивобороді телепні. І все ж в усіх цих простодушних здорованях було щось утішне й привабливе. Щоправда, мозку в цій величезній дитячій кімнаті не назбиралося б і на одну наживку для маленького рибальського гачка; але дуже скоро ви починали розуміти, що мозок їм і не потрібен, — навпаки, він тільки заважав би, псував життя, порушував однорідність цього товариства, та й, зрештою, робив би неможливим його існування.

Майже в усіх були гарні, мужні обличчя; в очах багатьох лицарів світилася така гідність і лагідність, що мимоволі зникало всяке бажання критикувати чи засуджувати їх. Особливу доброту й чистоту випромінювало обличчя того, кого вони називали сер Галахед, та обличчя короля; справжня велич та благородство відчувались і в могутній, гордовитій постаті сера Ланселота Озерного.

Незабаром сталася подія, яка привернула до сера Ланселота загальну увагу. На знак якогось придворного, очевидно, церемоніймейстера, шість чи вісім бранців разом виступили вперед, уклали на коліна і, звівши руки до галереї, на якій сиділи дами, зазначали дозволу мовити слово до королеви. Дама, що сиділа на найпомітнішому місці серед того квітника жіночої вроди й пишноти, кивнула головою на знак згоди, і тоді один з полонених від імені решти заявив, що віддає себе і всіх своїх товаришів на її ласку й ладен разом з ними прийняти угодний їй вирок, нехай то буде помилування, ув'язнення до того часу, поки їх викуплять, довічна неволя чи смерть; а звертається він до неї, мовляв, з наказу сера Кея, сенешаля, могутнього й мужнього воїна, який усіх їх полонив, перемігши в запеклому бою.

По обличчях присутніх перебіг вираз подиву й недовіри; з лиця королеви зникла вдячна усмішка — ім'я сера Кея явно її розчарувало; а паж украй глузливым тоном прошепотів мені на вухо:

— Отакої! Сер Клей? Та щоб мені в спідниці ходити, щоб у мене вуха зів'яли! Либонь, грішному язикові людському доведеться теліпатися ще дві тисячі років, перше ніж з нього зірветься ще одна така безбожна лжа!

Очі всіх придворних суворо й допитливо вступилися в сера Кея. Та він на слизькому не посковзнувся. Лицар підвівся й розіграв усе як по нотах — то була віртуозна гра! Він почав з того, що пообіцяв казати щирю правду, дотримуючись самих лише фактів і не додаючи нічого від себе.

— І тоді,— мовив він,— ви складете славу й шану наймогутнішому із звитяжців, що будь-коли щитом і мечем здобували перемогу в лавах християнської раті. Він тут, серед нас!

І сер Кей показав рукою на сера Ланселота. Що й казати, то був майстерний, безпрограшний хід, який одразу прихилив до нього всіх присутніх! Далі він розповів, як сер Ланселот Озерний, вирушивши на пошуки пригод, одним махом стяв голови сімом велетням і визволив сто сорок дві полонені діви; як він, мандруючи далі в пошуках нових пригод, став свідком того, як сер Кей б'ється в нерівнім бою проти дев'яти лицарів-чужоземців; як він один викликав їх на бій і подолав усіх дев'ятьох; як тієї ж ночі сер Ланселот тихенько встав з ліжка, надів панцир сера Кея, взяв його ж коня й, подавшись у далекі краї, в одному бою переміг там шістнадцятьох лицарів, а в другому — вдвічі більше; і як усіх переможених, і цих, і тих дев'ятьох, він змусив присягтися, що на зелені свята вони прибудуть до двору Артура й віддадуться в руки королеви Гвіневери як бранці сера Кея, сенешаля, впокорені його ратною доблестю; і ось півдужини вже прибуло, а решта з'являться, щойно загояться їхні жахливі рани.

Зворушливо було бачити, як червоніла й усміхалася королева, як вона мліла й танула, як нишком поглядала на сера Ланселота! В Арканзасі за один такий погляд його б застрелили на місці.

Всі вихваляли відвагу й великодушність сера Ланселота, а я зачудовано думав, як може одна людина перемогти і взяти в полон таку силу-силенну досвідчених воїнів. Врешті я попросив пояснення в Кларенса, але цей глузливий пустун відповів тільки:

— Якби сер Кей устиг вижлуктити ще один бурдюк кислого вина, переможених було б куди більше.

Я хотів був покартати хлопця, але раптом помітив, що на обличчя його набіг вираз глибокої нудьги. Кларенс дивився на старезного сивобородого діда в просторій чорній накидці, що підвівся зі свого місця за столом і, стоячи на нетвердих ногах, похитуючи облізлою головою, обводив присутніх каламутним, непевним поглядом. А тим часом на

всіх обличчях з'явився той самий стражденний вираз, що й на обличчі пажу, — вираз бідолашної тварини, звиклої безмовно терпіти найтяжчі муки.

— Господи, скільки можна! — зітхнув хлопець. — Знову та сама стара пісня, тисячу разів співана-переспівана! Зараз він знову затягне її, він її до скону співатиме щоразу, як від кварти меду в нього розбурхається уява. Краще б я вмер, краще б не дожив до цього дня!

— Хто це?

— Мерлін, всемогутній чародій та брехун! Бодай його синій племінь спопелив, так він остогид усім своєю осоружною байкою! Всі мужі бояться його, бо він повелитель бурі й грому, і всі дияволи пекла стоять перед ним навшпиньки, — а то б йому давно випустили кишки, щоб не мав чим бурчати! Він завжди оповідає цю байку в третій особі, удаючи із себе скромника, який нібито не прагне слави. Хай прокляття впаде йому на голову! Хай візьме його лиха година! Слухай, друже, розбудиш мене перед вечірнею, гаразд?

Хлопець прихилився до мого плеча, вдаючи, ніби спить. Коли старий почав свою оповідь, паж і справді заснув; поснули і пси, і придворні, і лакеї, і вартові на своїх постах. Монотонний голос і далі гугнявив, а з усіх боків лунало розмірене хропіння, мов приглушений супровід духового оркестру. Дехто спав, поклавши голову на згорнуті руки, інші — відкинувшись назад і роззявивши рота, з якого вихоплювалася імпровізована музика; мухи дзижчали й тяли донесхочу, бо їх ніхто не відганяв; пацюки нечутно вилазили з незліченних нір і розгулювали, де їм заманеться, а один із них сів, мов білка, на голові в короля, затиснувши шматочок сиру в лапках, і заходився гризти його, із зухвалою неповагою посинаючи кришками королівське обличчя. Це була мирна картина, заспокійлива для втомленого ока й розтривоженої душі.

Ось що розповідав старий:

— Отож король з Мерліном вирушили в дорогу й приїхали до самітника, доброго християнина й уславленого знахаря. Самітник оглянув рани короля й дав йому цілощого зілля; і король перебув у нього три дні й три ночі, і рани його загоїлися так, що він знову зміг сісти на коня. Тож вони рушили далі. І дорогою Артур сказав: «Я не маю меча». — «Пусте, — відповів Мерлін, — тут неподалік є меч, я здобуду його для тебе». Незабаром вони підїхали до великого синього озера, й посеред того озера Артур побачив руку у

венецькій парчі, а в тій руці — чудовний меч. «Ось той меч, якого я обіцяв», — мовив Мерлін. Аж тут вони вздріли діву, що йшла по озерній воді. «Що то за дівка?» — спитав Артур. «Це владичиця озера, — відповів Мерлін. — Посеред озера є скеля, а в тій скелі — її оселя, а в тій оселі — всі палати із щирого срібла та злата. Зараз ця дівка підійде до тебе і, якщо ти попрохаш красенько, дасть тобі того меча». І дівка підійшла до Артура й привітала його, і він вклонився їй. «Дівко, — мовив Артур, — що то за меч стримить отам у руці над водою? Чи не міг би я взяти його, позаяк у мене меча немає?» — «Сер Артуре, королю, — відповіла дівчина, — меч той мій, і він стане твоїм, якщо ти даси мені в дарунок те, що я потім у тебе попрохаю». — «Слово честі, — мовив Артур, — я подарую тобі все, чого ти забажаш». — «Хай буде так, — мовила дівка. — Сідай он у того човна, веслуй до меча й бери його разом із піхвами, а я з'явлюся до тебе по обіцяний дарунок, як пристіє час». Сер Артур з Мерліном спішилися з коней, припнули їх до двох дерев, сіли в човен і попливли до руки, що тримала меча; і сер Артур схопив меча за руків'я й забрав собі. Рука зникла під водою, а вони повернулися на суходіл і верхи подалися далі. І незабаром сер Артур побачив розкішне шатро й спитав: «А це що таке? Чиє це шатро?» — «Це шатро сера Пеллінора, — відповів Мерлін, — лицаря, з яким ти нещодавно бився. Але його зараз нема в шатрі, бо він кинув виклик своєму лицареві, славетному Еггламові, і вони зітнулися, і Еггламові довелося тікати, рятуючись від неминучої смерті, і сер Пеллінор гнався за ним аж до Карліона, а тепер повертається, й ми зараз зустрінемо його на цій широкій дорозі». — «Це добре, — мовив Артур, — тепер у мене є меч, я стану до бою із сером Пеллінором і помщуся на ньому». — «Не чини цього, сер, — мовив Мерлін, — бо цей лицар знемігся після двобою й довгої гонитви, і перемогою над ним ти не заживеш слави; та ще й невідомо, чи переможеш його, бо він воїн над усі воїни; а тому ось тобі моя рада: пропусти його з миром, — невдовзі він стане тобі у пригоді, а по його смерті тобі служитимуть вірою й правдою його сини. І ще настане день, і то незабаром, коли ти радо віддаси за нього свою сестру». — «Гаразд, хай буде по-твоєму», — погодився Артур. І потім сер Артур оглянув свого меча й вельми втішився ним. «А що тобі більше до вподоби, — спитав Мерлін, — меч чи піхви?» — «Мені більше до вподоби меч», — відповів Артур. «І в цьому ти нерозумний, — сказав Мерлін, — бо піхви ці вдсятеро

дорожчі за меч; поки вони при тобі, ніхто тебе не поранить до крові; ніколи не розлучайся з цими піхвами». Поблизу Карліона вони зустріли на дорозі сера Пеллінора, але Мерлін зробив так, що Пеллінор не помітив Артура й проїхав повз них, не проронивши й слова. «Дивно,— мовив Артур,— чому цей лицар нічого не сказав?» — «Сер,— відповів Мерлін,— він не бачив тебе; як побачив би, ви так легко б не розминулись». І вони прибули до Карліона, й лицарі радо вітали Артура. Слухаючи розповідь про його пригоди, вони дивувались, як їхній король так хоробро сам-один важив своїм життям. Але всі найдостойніші з них раділи, що мають короля, який нехтує небезпеку так само, як вони, звичайні бідні лицарі».

Розділ IV

СЕР ТЕРЕВЕНЬ-ЖАРТІВНИК

Як на мене, то старий виголосив цю чудну байку напрочуд просто й майстерно; але я слухав її вперше, і цим, певно, все й пояснювалося,— іншим вона теж, мабуть, подобалася, поки не набридла.

Сер Теревень-Жартівник прокинувся перший і розбудив товариство досить недолугим жартом. Він прив'язав кілька металевих куклів собаці до хвоста й відпустив його. Очманілий з переляку пес почав метатися по залі, решта собак з несамовитим гавкотом помчали за ним, перекидаючи й змітаючи все, що траплялося на дорозі, здіймаючи тим оглушливий гвалт і гармидер. Чоловіки й жінки реготали до сліз, а кілька придворних попадали зі стільців і від захвату качалися по підлозі. Ну чисто як діти! Сер Теревень так пишався своєю вигадкою, що знову і знову, без угаву розповідав усім, як йому сьйнула ця безсмертна думка; і як завжди буває з дотепниками такого гатунку, він сміявся ще довго після того, як усім довкола сміятися перехотілось. Але сер Теревень не міг уже зупинитися і надумав на додачу виголосити промову, ясна річ, гумористичну. Я зроду ще не чув стількох утертих дотепів! Він жартував гірше, ніж провінційні актори, що імітують негрів, гірше за циркових клоунів. Як сумно було сидіти тут, за тринадцять століть до свого народження, і слухати знову ті безглузді, пласкі, бородаті анекдоти, від яких мене, ще в дитячому віці, нудило через тисячу триста років! Я вже

майже, переконався, що нового дотепу вигадати неможливо. Всі сміялися з цих музейних жартів; а втім, і музейні жарти завжди викликають сміх — я вже зауважив це через багато століть. Лише справжнього сміхотуна вони не смішили, — я маю на увазі Кларенса. Ні, він глузував з дотепника — як завжди й з усіх. Він казав, що більшість жартів сера Теревеня — дурні, а решта — справжні окам'янілості. Я сказав йому, що «окам'янілість» — дуже вдале визначення, бо, на мою думку, деякі допотопні жарти слід справді класифікувати за геологічними періодами. Хлопець у відповідь тільки заблимав очима, бо на той час геології ще, звісно, не було винайдено. Але я подумки занотував свою пропозицію, вирішивши обнародувати її, якщо мені пощастить викрутитись із цієї халепи. Не пропадати ж добру тільки через те, що ринок ще не визрів для нього!

Потім знову підвівся сер Кей і взявся пускати дим в очі чесній компанії, тільки цього разу за паливо правив я. Тут уже мені стало не до жартів. Сер Кей розповів, як зустрів мене в далекій країні варварів, де всі ходять у такому чудернацькому одязі, як ось на мені, — одяг цей заговорений, він захищає усіх, хто носить його, від ворожої руки. Але він, сер Кей, розвіяв силу чарів молитвою і в бою, що тривав три години, убив тринадцятьох моїх лицарів, а мене взяв у полон, подарувавши мені життя тільки тому, що жаль було нищити таке чудо, не виставивши його спершу на показ і на подив королю Артурові та його двору. При цьому сер Кей не шкодував компліментів на мою адресу, називаючи мене то «велетенською потворою», то «жахливим небосаяжним чудовиськом», то «вогнедишним зміємлюдожером»; і всі вірили кожному слову цієї маячні, і ніхто не сміявся, ніхто не помічав, що в такому моєму портреті фарби, сказати б, трохи згущені. Намагаючись утекти від нього, провадив далі сер Кей, я з одного маху вистрибнув на верхівку дерева двісті ліктів у височину, але він збив мене звідти каменем завбільшки як корова, потрощивши ним майже всі мої кістки, а потім узяв з мене присягу, що з'явлюся на суд до двору короля Артура. На закінчення він оголосив вирок, і я почув, що мене засуджено до страти, яка має відбутись опівдні двадцять першого червня; моя доля, видно, зовсім не обходила його: перше ніж назвати число, він позіхнув.

Мене охопив такий розпач, що я вже мов у тумані слухав суперечку про те, яким саме способом мене стратити; дехто взагалі сумнівався, чи можна мене вбити, бо на мені

заговорена одежа. А на мені ж був звичайнісінький костюм, куплений за п'ятнадцять доларів у крамниці готового одягу! А втім, хоч який я був приголомшений, одну деталь усе ж таки помітив: ці найзнатніші в країні дами й лицарі любісінько вживали таких виразів, які примусили б почервоніти навіть дикого команча. Сказати, що вони висловлювалися неделікатно, було б замало. Але я читав «Тома Джонса» й «Родеріка Рендома» та інші подібні книжки і знав, що найблагородніші леді й джентльмени Англії ще сто років тому в мові своїй та й в поведінці відзначалися не меншою непристойністю. Лише в нашому, дев'ятнадцятому столітті з'явилися в Англії, та й, мабуть, і в Європі, перші справжні леді й джентльмени. Що було б, якби сер Вальтер Скотт замість того, щоб вкладати власну мову в уста своїх героїв, дозволив їм висловлюватись у звичній для них манері? Ревекка, й Айвенго, й тендітна леді Ровена заговорили б тоді так, що в будь-якого волоцюги нашого часу прив'яли б вуха. А втім, для тих, хто не усвідомлює, що таке нечемність, її просто не існує. Придворні короля Артура не розуміли, що поводяться непристойно, тож мені вистачало здорового глузду не помічати цього.

Певно, вони ще довго сушили б собі голову над моїм заговореним одягом, якби Мерлін не допоміг їм розумною порадою. Він спитав, чого ж вони, йолопи дурноверхі, не надумуються мене роздягти. За хвилину я вже стояв голий як бубон! І, господи, подумати лишень,— у цьому товаристві тільки я один почував себе ніяково. Всі розглядали й обговорювали мене так незворушно, наче я був якийсь овоч. А королева Гвіневера, дивлячись на мене з такою самою простодушною цікавістю, як і всі інші, зауважила, що ні в кого не бачила таких ніг, як у мене. Це був єдиний комплімент, який я заслужив, якщо таке зауваження можна назвати компліментом.

Врешті мене потягли в один бік, а мій страхітливий одяг — в другий. Скоро я опинився в темному, тісному кам'яному мішку, де за поживу мені мала правити жалюгідна купка недоїдків, за постіль — оберемок зогнилої соломи, а за товариство — сила-силенна пацюків.

Розділ V

НАТХНЕННЯ

Я був такий втомлений, що, незважаючи на страх і тривогу, відразу ж заснув.

Прокинувся я з відчуттям, що проспав дуже довго, і перш за все подумав: «І наснитися ж таке! Добре, що хоч вчасно прокинувся, а то б мене повісили, чи втопили, чи спалили, чи... Подрімаю ще трохи до гудка, та й піду на завод, поквитаюся з Геркулесом».

Але тут забряжчали іржаві кайдани, заскреготали засуви, в очі мені вдарило світло, й переді мною з'явився отой метелик Кларенс! Я роззявив рота, від подиву мені забило дух.

— Що?! — скрикнув я. — Ти ще тут? Згинь і пропади, я ж уже прокинувся!

Та він тільки зайшовся своїм легковажним сміхом і почав потішатися з мого невеселого становища.

— Гаразд,— скорився я,— нехай сон триває. До гудка ще є час.

— Про який сон ти гомониш?

— Як то який? Мені сниться, ніби я опинився при дворі якогось короля Артура — особи, якої ніколи не існувало, і ніби я розмовляю з тобою,— хоч ти теж тільки виплід моєї уяви.

— Он як? А те, що тебе завтра сплять — теж сон? Ха-ха! По-твоєму, це теж сон, га?

Мене наче кресонули обухом по голові. Тепер уже ясно було: сон це чи не сон, а справи мої кепські. Я з досвіду знав, яких нестерпних мук часом завдають нічні кошмари, і розумів, що смажитися на вогнищі, навіть уві сні, буде ой як неприємно, а тому треба будь-що, всіма правдами й неправдами, уникнути цього. І я заблагав:

— Ох, Кларенсе, хлопчику мій, єдиний мій друже... ти ж друг мені, правда?.. Не кидай мене, допоможи, підкажи, як утекти звідси!

— Втекти! Та ти відаєш, що мелеш? У переходах тут куди не поткнися — воїні!

— Авжеж, авжеж. Але скільки їх тут, Кларенсе? Невже багато?

— Чоловік двадцять, не менше. Ні, на втечу і не надійся. А до того ж,— повагавшись, додав він,— є ще й інша перепона, куди страшніша.

— Страшніша? Яка ж саме?

— Кажуть... Ні, я не смію! Не смію!..

— Сердешний мій хлопчику, що з тобою? Чому ти так зблід? Чому тремтиш?

— Ох, як же мені не тремтіти! Я хочу сказати тобі, дуже хочу, але...

— То кажи, не бійся, будь мужнім, ти ж хлопець сміливий!

Хлопець вагався, йому і кортіло, і страшно було розповісти. Нарешті він навшпиньки підкрався до дверей, обережно визирнув, прислухався, а тоді підійшов до мене впритул, нахилився мені до самого вуха й прошепотів жакливу таємницю; він шулився від страху, немов кожне сказане ним слово наражало його на смертельну небезпеку.

— Мерлін, у злобі своїй, обснував чарами цю темницю, і в усьому королівстві не знайдеться тепер сміливця, якому стало б відваги переступити її поріг разом із тобою! Ну от, господи прости і помилуй, я сказав усе! Благаю ж тебе, зглянься на бідного отрока, що зичить тобі добра, не виказуй мене, бо тоді я пропав!

Давно вже я не сміявся так весело! Я вигукнув:

— Мерлін обснував чарами темницю! Мерлін... ха-ха-ха! Цей нікчемний старий брехун, цей гугнявий старий осел! Яка дурниця, нісенітниця, маячня, яка найбезглуздіша в світі маячня! Зроду не чув таких ідіотських, тупих, темних забобонів!.. А хай йому біс, тому Мерлінові!

Та Кларенс не дав мені скінчити. Він упав навколішки й несамовито заволав:

— О, стережися! Твої слова блюзнірські! Якщо ти не замовкнеш, ці мури заваляться й поховають нас під собою! О, поки не пізно, зречися своїх слів!

Його чудна поведінка навела мене на цікаву думку, і я замислився. Коли всі тут так щиро й беззастережно вірять у якісь дешеві трюки Мерліна, то чому б мені, людині розумній, не скористатись із своїх переваг? Трохи поміркувавши, я намітив план наступних дій. А тоді сказав:

— Підведися. Заспокойся. Подивись мені в очі. Ти знаєш, чому я сміявся?

— Ні, не знаю, але, в ім'я пресвятої діви, не смійся більше!

— Ну, то я скажу тобі, чому я сміявся. Тому, що я сам чародій!

— Ти?

Хлопець позадкував і затамував подих. Для нього це була несподіванка, мої слова приголомшили його; він одразу

перейнявся до мене надзвичайною повагою. Очевидно, в цій божевільні від брехуна не вимагають ніяких доказів — йому вірять на слово. Я повів далі:

— Я знаю Мерліна вже сімсот років, він...

— Сімсот...

— Не перебивай мене. Він помирав і воскресав тринадцять разів, з'являючись щоразу під новим ім'ям: Сміт, Джонс, Робінсон, Джексон, Пітерс, Гаскінс, Мерлін, — тобто сам він не змінювався, змінювалося лише ім'я. Триста років тому я зустрічався з ним у Єгипті, за двісті років перед тим — в Індії. Він весь час перебігає мені дорогу, набрид гірш за гірку редьку. Чаклун з нього нікчемний, знає лише кілька допотопних трюків, і то найпростіших, на щось більше йому бракує кебети. Для провінції він ще сяк-так підходить, ну, сам знаєш, — «тільки один вечір у нас гастролює» і так далі. Але, господи, видавати себе за професіонала, та ще й у присутності спражного артиста, — це вже занадто. Слухай, Кларенсе, я завжди буду тобі вірним другом, але й ти доведи мені свою вірність. Зроби мені послугу. Скажи королю, що я сам чарівник, великий і неперевершений Ану Брязь-У-Грязь, чаклун над чаклунами, потай готую для його королівства таку неприємність, від якої в усіх аж іскри з очей посиплються, — хай тільки-но послухають сера Кея й завдадуть мені хоч найменшої кривди. Перекажеш це королю?

Сердешний хлопчина насилу спромігся відповісти мені. На нього жаль було дивитись — такий він стояв нажаханий, приголомшений, ошелешений. Однак пообіцяв виконати геть усе, а мене примусив заприсягтися, що я повік буду йому другом і ніколи його не зурочу, не заворожу і взагалі не скривджу. Потім він поплентався геть, тримаючись рукою за стіну, неначе йому паморочилося в голові.

Аж коли він вийшов, я збагнув, що допустився великої необачності. Заспокоївшись, хлопець, звичайно, здивується, чому я, такий всемогутній чарівник, прошу його, дитину, допомогти мені вибратися з в'язниці; він поміркує, звачить, порівняє те з тим — і дійде висновку, що я брехун.

З годину я не знаходив собі місця, кленучи себе за такий промах, аж поки мені раптом не спало на думку, що ці дикуни не міркують, не зважують і нічого не порівнюють, що всі їхні розмови свідчать про нездатність помічати навіть очевидні протиріччя. І я заспокоївся.

Але так уже ми влаштовані: тільки-но заспокоївшись з приводу чогось одного, починаємо непокоїтися з іншого

приводу. Я раптом усвідомив, що зробив ще одну помилку — послав хлопця настрахати короля, не придумавши наперед, як я можу здійснити свою погрозу; я не врахував, що люди, які ревно й беззастережно вірять у чудеса, так само ревно й беззастережно прагнуть побачити їх. А що як вони зажадають, щоб я показав їм якийсь невеличкий зразок свого мистецтва? Що як мене спитають, яке лихо я наміряюся на них напустити? Так, я схибив, слід було спершу це «лихо» придумати. Що ж робити? Що сказати їм, щоб виграти трохи часу? Розпач знов охопив мене, глибокий, безмірний розпач. Ось чути кроки... Вони наближаються. Думай же, бо через хвилину буде пізно... Є, придумав! Тепер усе гаразд.

Я зіграю на затемненні сонця. В останню мить я згадав: Колумб, чи Кортес, чи хтось інший із тієї братії, потрапивши в руки дикунам, скористався із затемнення як з козирного туза і врятував свою шкуру. Цей козир виручить і мене, і я не викраду навіть чужу ідею, бо застосую її майже на тисячу років раніше, ніж той мудрагель!

Кларенс, пригнічений, нещасний, увійшов і сказав:

— Я поспішив з донесенням до нашого володаря короля, і він одразу прийняв мене. Від слів твоїх у нього затремтіли жижки, і він хотів був звеліти, щоб тебе негайно звільнили, убрали в найдорожчі шати й помістили в достойних тебе покоях. Аж тут увійшов Мерлін і все зіпсував. Він почав переконувати короля, що ти несповна розуму і сам не тямити того, що бевкаєш, а своєю погрозою лише напускаєш ману. Вони довго сперечались, та врешті Мерлін глумливо зауважив: «А чому він не назвав того лиха, яке готує нам? По правді кажу тобі: тому, що він не може його назвати». Цими словами він заткнув королю рота, і тепер, змушений супроти своєї волі і з великою нехиттю вчинити з тобою нечемно, король благає тебе зглянутися на його скрутне становище й назвати лихо, яким ти погрожуєш, — сказати, в чому воно полягатиме й коли має статися. І прошу тебе, не зволікай, бо зволікаючи, ти подвоїш і потроїш небезпеку, що нависла над тобою. О, будь розважливий — назви те лихо!

Я помовчав, щоб надати своїй відповіді більшої ваги, а тоді спитав:

— Скільки часу просидів я в цій ямі?

— Тебе кинули сюди вчора наприкінці дня. А тепер дев'я-та ранку.

— Невже? Виходить, я добре виспався. Вже дев'ята ранку! А тут темно, як опівночі. Отже, сьогодні двадцятье число?

— Так, двадцятьє.

— І завтра мене мають спалити живцем?

Хлопець здригнувся.

— О котрій годині?

— Точно опівдні.

— Ну, гаразд, тоді перекажеш королю ось що.

Я замовк і цілу хвилину простояв перед хлопцем у зловісному мовчанні, а потім заговорив низьким, розміреним, загробним голосом, вимовляючи слова дедалі лункіше, урочистіше, аж доки досяг гromового апогею, — я ще зроду не говорив так переконливо і так красномовно:

— Іди до короля й скажи йому, що завтра опівдні я занурю цілий світ у мертвий опівнічний морок; я загашу сонце, й воно не світитиме більше ніколи; плоди земні загинуть без світла й тепла, й люди на землі, всі без винятку, вимруть з голоду!

Хлопець зомлів, і мені довелося самому винести його за двері. Я передав його солдатам і повернувся до своєї в'язниці.

Розділ VI

ЗАТЕМНЕННЯ

В тиші й темряві уява моя почала брати гору над розсудливістю. Від самого тільки знання якогось факту людині ще не холодно й не жарко, її кидає то в жар, то в холод аж тоді, коли вона починає уявляти собі цей факт. Одне діло — почути, що когось штрикнули ножом у серце, й зовсім інше — побачити це на власні очі. В тиші й темряві посилене грою уяви усвідомлення того, що мені загрожує смертельна небезпека, ставало дедалі гострішим, і я відчував, як кров холоде в моїх жилах і весь я леденію.

Але благословенна природа і тут не підводить: ртуть у термометрі людського єства, впавши до певної точки, починає підійматися знову. Народжується надія, а разом з нею й бадьорість, і людина знаходить собі раду, якщо тільки це можливо. Врешті така зміна сталася й зі мною, і я відразу підбадьорився. Я сказав собі, що затемнення сонця неодмінно врятує мене, а до того ж зробить наймогутнішою людиною в королівстві; і незабаром ртуть у моєму термометрі підскочила вгору, а всі тривоги мої розвіялися. Я став найщасливішою людиною в світі. Я вже навіть нетерпляче

дожидав завтрашнього дня, мені кортіло потішитися своїм торжеством, викликати шанобливий жах і захват цілого народу. Крім того, я знав, що матиму з цього і практичну користь.

Тим часом десь у глибині моєї свідомості зродилась і поволі утверджувалася думка про ще одну можливість: коли ці забобонні люди почують, яким лихом я їм погрожую, вони злякаються й схочуть якось порозумітися зі мною. Тож почувши кроки, що наближались, я сказав собі: «Ладен закластися, що мені пропонуватимуть компроміс. Що ж, як умови мене влаштують, я погоджусь. А як ні — не поступлюся й доведу гру до кінця».

Двері відчинились, на порозі з'явилися воїни, і старший сказав:

— Вогнище готове. Ходім!

Вогнище! Сили покинули мене, і я мало не впав. У таку хвилину важко взяти себе в руки, — перехоплює в горлі, забиває дух, — але я все ж таки спромігся вимовити:

— Це помилка. Страту призначено на завтра.

— Наказ змінено: страту перенесено на сьогодні. Ну, мерщій!

Я пропав. Тепер уже ніщо не врятує мене. Приголомшений, очманілий, я втратив владу над собою, поткнувся сліпо в один куток, потім у другий, і тоді воїни схопили мене, витягли з камери, поволокли покрученими підземними переходами і врешті виштовхнули вгору, на сліпуче денне світло. Опинившись на просторому внутрішньому дворі замку, я здригнувся, бо відразу побачив укопаний посеред двору стовп, купу хмизу під ним і поряд — ченця. З усіх чотирьох боків амфітеатром здіймалися лави, заповнені глядачами в барвистих уборах. Найпомітнішими серед глядачів були, звичайно, король і королева, які сиділи на своїх тронах.

Усе це я розгледів у першу ж мить. І зараз же, вигулькнувши звідкись, біля мене опинився Кларенс: сяючи від гордості й щастя, він зашепотів мені на вухо:

— Завдяки моїм піклуванням страту перенесено на сьогодні! Довелося попрацювати в поті чола, але я таки домігся свого. Коли я розповів, яке лихо ти готуєш, їх опав такий жах, що я сказав собі: куй залізо, поки гаряче! І давай ходити від одного до другого й усім нашіптувати, що твоя влада над сонцем у повну силу вб'ється тільки ввечера і що в ім'я спасіння сонця красного й світу білого тебе треба вбити сьогодні, поки чари твої ще не визріли остаточно. Слово

честі, усе це була неоковирна брехня, нікчемна вигадка, але бачив би ти, як вони зраділи! Страх потьмарив їм розум, вони так ухопилися за цю вигадку, наче їм указав на неї перст божий. А я тим часом то сміявся в кулак, радіючи, що зумів так легко обдурити їх, то дякував господу за те, що він обрав найнікчемніше із створінь своїх знаряддям твого рятунку. Ти бачиш, як добре тепер усе складається! Тобі вже не треба чинити сонцю великої шкоди — ти ж не забудь про це, благаю, не забудь! — а досить тільки трошки, трішечки затемнити його, напустити не дуже густого мороку — і годі. Цього вистачить. Вони побачать, що я їх обманув — з простоти сердечної; звичайно, — і, тільки-но почне темніти, ошаліють від страху; вони відразу ж звільнять тебе і звеличать! Тож іди назустріч своїй славі! Але пам'ятай... ах, друже любий, уклінно прошу тебе, не забувай мого благання — не заподій шкоди нашому красному сонечку! Заради мене, твого щирого приятеля!

Подумки прощаючись із життям, я промимрив кілька слів — мовляв, не бійся за своє сонце, я його пощаджу, і в погляді хлопця засвітилася така щира й глибока вдячність, що мені не стало духу виляяти його за ведмежу послугу, яка занастила мене й прирекла на смерть.

Поки воїни вели мене через двір, довкола панувала мертва тиша; якби в мене були зав'язані очі, я, певно, думав би, що навкруг пустеля, а не чотиритисячний натовп. Величезне людське збіговисько сиділо непорушно, мов кам'яні ідоли, обличчя в усіх були бліді, очі осклілі від жаху. Грובה мовчанка тривала, поки мене приковували до стовпа; вона тривала, поки служники повільно й старанно обкладали хмизом мої ступні, мої коліна, мої стегна, все моє тіло. І вона стала зовсім мертвою, коли один із служників схилився до моїх ніг із палаючим смолоскипом у руці. Глядачі на трибунах повитягували шиї, мимоволі подалися вперед; чернець здійняв руки над моєю головою, підвів очі до голубого неба й почав промовляти латиною; він бубонів досить довго, а тоді, не опускаючи рук, раптом замовк. Переждавши кілька секунд, я глянув на нього. Чернець закам'янів. Увесь натовп у єдиному пориві поволі звівся на ноги й вдивлявся в небо. Я й собі глянув угору. Затемнення! Щоб мене грім побив, затемнення таки почалося! Кров завирувала в моїх жилах, я наче знов народився на світі! Чорне кружальце поволі наповзало на сонячний диск, серце мое калатало дедалі сильніше, а юрба й чернець, завмерши, витріщалися на небо. Я знав, що зараз усі вони звернуть

свої погляди на мене. І коли це сталося, я був наготові. Прибравши якнайвеличнішу позу, я простяг руку до сонця. Ефект вийшов разуючий! По трибунах хвилию прокотився дрож. І тут один за одним, майже водночас, пролунали два вигуки:

— Підпалюй!

— Підпалювати забороняю!

Перший вигук був Мерлінів, другий — короля. Мерлін схопився зі свого місця — певно, хотів сам підпалити хмиз. Тоді я grimнув:

— Ні з місця! Я уражу громом і спопелю блискавкою того, хто поворухнеться без мого дозволу, нехай то буде хоч би й сам король!

Усе товпище, як я і сподівався, слухняно опустилося на лави. Тільки Мерлін на хвилюк завагався — ох, і тяжко ж далася мені та хвилька! — але врешті також сів, і я зітхнув з полегкістю, знаючи, що тепер я господар становища. Король гукнув:

— Зглянься, прекрасний сер, угамуй свій гнів, не дай статися лихові. Нам доповіли, що могутність твоя набере повну силу тільки взавтра, але...

— Ваша величність, ви хочете, певно, сказати, що вам збрехали? Так, ви маєте рацію.

Що тут зчинилося! Всі попростягали руки до короля, ревно благаючи його відкупитися будь-якою ціною, аби тільки я припинив жакливе лихо. Король охоче погодився.

— Назови свої умови, шановний сер! — гукнув він. — Коли хочеш, я віддам тобі півкоролівства, — тільки зніми прокляття, пощади сонце!

Отже, я домігся свого! І я тут-таки впіймав би його на слові, якби міг зупинити затемнення, та про це, звісно, не було й мови. Тому я попросив, щоб мені дали час на роздуми.

— Скільки ж часу потрібно тобі, любий сер? — спитав король. — Зласкався, подивись: темрява щомиті згущується. Як довго триватимуть твої роздуми?

— Недовго. Півгодини, може, годину.

Знялася буря палких протестів, але погодитися на коротший час я не міг, бо не пам'ятав, скільки триває повне сонячне затемнення. А крім того, мені й справді треба було поміркувати, бо з цим затемненням вийшла заковика, яка геть спантеличила мене. Коли це не те затемнення, на яке я чекав, то як мені довідатися, чи я справді потрапив у шосте століття, чи все це тільки бачу вві сні? Ох,

як би я хотів переконатися, що це таки сон! Надія спалахнула в мені з новою силою. Якщо хлопець не наплутав у числах і сьогодні справді двадцятье, то; виходить, я не в шостому столітті! Страшенно хвилюючись, я смикнув ченця за рукав і спитав, яке сьогодні число.

Хай йому біс! Він відповів, що сьогодні *двадцять перше!* Коли я почув це, в мене похололо серце. Я попросив ченця подумати, чи він не помилився, але він запевнив мене, що знає точно: сьогодні двадцять перше. Отже, цей юний пустомеля знову все переплутав! Затемнення почалося саме тоді, коли мало початись — це засвідчив мені і сонячний годинник, що стояв неподалік. Виходить, я справді перебуваю при дворі короля Артура, і мені лишається тільки одне: видобути з цього для себе якнайбільшу вигоду.

Морок дедалі чорнішав, і людей охопив розпач. Тоді я сказав:

— Я все обміркував, ваша величність. Вам на науку темрява збиратиметься далі — я дозволю їй поглинути весь світ. Але доля сонця — те, чи дозволю я йому світити знову, чи ж загащу його навик, — залежатиме від вас самих. Умови мої такі: ви, ваша величність, залишаєтеся королем над усіма своїми володіннями, й за вами зберігаються всі права на королівські почесті й шану. Але ви призначаєте мене своїм довічним першим міністром і головним адміністратором і за мою службу платите мені один відсоток від усіх додаткових прибутків, які держава матиме завдяки моїй діяльності. Якщо цієї платні мені не вистачатиме, надвишки я не проситиму. Чи згодні ви на такі умови?

У відповідь вибухнули оглушливі оплески, їх перекрив голос короля:

— Зніміть з нього кайдани, звільніть його! Віддайте йому честь і хвалу, люди знатні й незнатні, заможні й бідні, бо віднині він — правиця короля, і влада його всеосяжна, слово його всесильне, а місце його — найближче до трону! А тепер зупини цей наступ ночі, розжени темряву, поверни нам світло й радість, і все людство тебе благословить!

Але я відповів:

— Коли привселюдна ганьба падає на простолюдина — це пусте; але безчестя спіткає самого короля, якщо ті, хто бачив його міністра голим, не побачать, як його винагороджено за приниження. Принесіть мені мій одяг...

— Ні, тепер він не гідний тебе! — перебив мене король. — Принесіть йому інші шати! Вдягніть його, як принца!

Отож я виграв іще трохи часу. Мені треба було забивати їм баки, бо інакше вони знову заходилися б умовляти мене, щоб я прогнав морок, а я, звісно, зробити цього не міг. Поки бігали по одяг, минуло ще кілька хвилин, але ця затримка була недостатня. Довелося вигадати ще одну відмовку. Я сказав, що король, можливо, розщедрився на всі ті обіцянки зопалу, а тепер шкодує й хоче дечого зректися; тому я дозволю темряві ще трохи згуститись, і якщо король тим часом не змінить свого рішення, я розжену темряву. Умова ця не припала до смаку ні королю, ні публіці, але я стояв на своєму.

Поки я морочився з недоладним одягом шостого століття, темрява густішала й чорнішала. Врешті стало темно, як у домовині, і величезна юрба завилала з жаху, відчувши холодний та страшний подув північного вітру й побачивши в небі мерехтливі зірки. Це було вже повне затемнення, і я радів йому, але всі довкола шаленіли з розпачу, що, зрештою, було цілком природно. Я промовив:

— Своїм мовчанням король підтверджує все те, що обіцяв! — А тоді підніс руку, постояв так хвилю й вигукнув якомога урочистіше: — Нехай же розвіються чари, нехай минуться без шкоди і без сліду!

Глибока п'ятьма огортала мене, і мертва тиша була мені відповіддю. Та за секунду чи дві, коли з темряви з'явився сріблястий краєць сонця, радісне ревище вихопилося з тисяч горлянок, і я мало не оглух від того вияву захвату і вдячності, в якому Кларенсів голос, ясна річ, був далеко не найтихіший.

Розділ VII

МЕРЛІНОВА ВЕЖА

Я став другою особою в королівстві, владою й могутністю поступався тільки королю, і всі зі мною панькались. Я ходив у шовках, оксамиті й парчі і виглядав вельми пишно, але почувався вкрай незручно. А втім, я знав, що врешті призвичаюся до такого убрання. Після королівських, мої покої в замку були найкращі. Їхні стіни аж палали яскравими барвами шовкової оббивки, але кам'яні підлоги були вкриті очеретяними матами замість килимів, причому сплетеними абиак. Що ж до зручностей у прямому розумінні цього

слова, то їх узагалі не було. Я маю на увазі найпростіші вигоди, ті дрібні зручності, що, власне, скрашують нам життя. Великі дубові крісла, оздоблені грубою різьбою, були, щоправда, непогані, але ж самими тільки кріслами не обійдешся. Не було ні мила, ні сірників, ні дзеркал, окрім одного металевого, в якому розглянути себе не легше, ніж у відрі з водою. І жодної хромолітографії на стінах. За багато років я так звик до цих кольорових картинок, що любов до мистецтва ввійшла в мою плоть і кров і стала часткою мене самого, хоч я про те й не здогадувався. Туга за домом поймала мене щоразу, коли я дивився на ці крикливо розкішні, але бездушні стіни і згадував свою квартиру в Східному Гартфордї: хоч яка непоказна вона була, в кожній кімнаті там висіла кольорова реклама страхової компанії або принаймні надрукований трьома фарбами плакатик: «Благослови, боже, це скромне ложе!»; а у вітальні в мене висіло аж дев'ять картин. Тут же навіть на стінах моєї великої офіційної приймальні не висіло жодного мистецького твору, коли не зважати на якусь подобизну ковдри, чи то ткану, чи то вишивану й подекуди попштопану, на якій усе зображене було як бог на душу покладе та ще й несусвітними барвами; що ж до пропорцій, то навіть сам Рафаель з тією своєю химерною мазаниною, яку називають його «славетними гемптонкортськими картонами», не міг би напартачити гірше. Той Рафаель, між іншим, був мастак на всілякі химери. У мене вдома висіло кілька його літографій; так-от, на одній, під назвою «Чудесна риболовля», він до святого чуда додав ще й своє — посадив трьох чоловік у човник, який і під однією собакою перекинувся б. Мені його твори страшенно подобаються — вони такі свіжі й на жодні інші не схожі.

В замку не було ні сигнальних дзвоників, ні переговорної труби. До мене приставили силу-силенну слуг, і вони ниділи в передпокої, та коли в котромусь із них виникала потреба, мені доводилося самому йти кликати його. Ні газу, ні свічок теж не було; бронзова чаша, наполовину наповнена олією, яку подають до столу в дешевих харчевнях, і запалена ганчірка, що плаває в тій олії,— ось і все джерело світла. Безліч таких чаш висіло по стінах, не стільки розганяючи темряву, скільки надаючи їй зловісності. Якщо ви виходили кудись поночі, слуги несли перед вами смолоскипи. Не було ні книжок, ні пер, ні паперу, ні чорнила, ні шибок у тих отворах, які тут називали вікнами. Здавалося б, невелика штука — шибка, та коли її нема, починаєш

розуміти, як без неї погано. Та найгірше за все була, мабуть, відсутність цукру, кави, чаю й тютюну. Що ж, казав я собі, вважай, що ти Робінзон Крузо; як і він, ти опинився на безлюдному острові, де все твоє товариство складають більш-менш приручені тварини і де, щоб жити пристойно, тобі доведеться наслідувати його: винаходити, вигадувати, творити й перетворювати; весь час давати роботу голові й рукам. Тобто робити те, що тобі до душі.

Лиш одне спочатку заважало мені — той ненаситний інтерес, що його я викликав у всіх довкола. В королівстві, здавалося, не було людини, яка не хотіла б глянути на мене бодай одним оком. Незабаром з'ясувалося, що затемнення налякало всю Британію мало не до смерті; поки воно тривало, вся країна від краю до краю була охоплена сліпим, безмежним жахом, і всі церкви, монастирі й каплиці були переповнені нещасними людьми, які плакали й молилися, готуючись зустріти кінець світу. Потім поширилася чутка, що призвідником цього страшного лиха був чужоземець, могутній чародій, який з'явився при дворі короля Артура; він, мовляв, міг загасити сонце, мов свічку, і вже був намірився зробити це, але його загодили і вблагали звільнити сонце від чарів, а тепер уславляють і шанують як могутнього героя, що самотужки відвернув кінець світу й загибель людства. Коли ви візьмете до уваги, що всі повірили цьому, до того ж повірили безоглядно й беззастережно, ви зрозумієте, чому кожен британець ладен був пройти хоч сто миль пішки, аби тільки побачити мене. Я був у всіх на язичі, ніким іншим не цікавились, і навіть король утратив популярність і відійшов на задній план. На другий день після затьмарення сонця почали прибувати перші делегації, і протягом двох тижнів цікаві плавом пливли до Камелота. Не тільки саме місто, а й найближчі села були переповнені. По десять разів на день мені доводилося виходити й показуватись величезним юрбам людей, що витріщалися на мене з побожним страхом і шаною. Звісно, це і втомлювало, і забирало чимало часу, але, з іншого боку, тішило душу, бо що не кажи, а приємно, коли тебе так уславляють і звеличують. Братик Мерлін аж зеленів із заздрощів і злоби, і це теж радувало мене. Та я не міг зрозуміти одного: чому ніхто не просить у мене автографа. Врешті я спитав про це в Кларенса. Хто б міг подумати! Мені довелось розтовкмачувати йому, що таке автограф! Він сказав, що в усій країні писати й читати можуть хіба кількадесят священиків. Оце-то країна!

Трохи бентежила мене й інша обставина. Народ почав вимагати нового чуда. Воно й не дивно. Приємно, вернувшись додому з далеких мандрів, похвалитися, що ти бачив чародія, який має владу над сонцем у небі, і тим звеличити себе в очах сусідів; та ще приємніше — мати змогу сказати, що на власні очі бачив, як чародій той творив чудеса; люди тоді почнуть сходитися звідусіль, щоб подивитися на тебе самого. З тими вимогами чуда мені не давали проходу. Я знав, що має відбутися ще й затемнення місяця, — знав і число, і точний час, — але до нього було ще далеченько. Два роки. Я б дорого дав за можливість наблизити його й пустити в продаж тепер, коли на ринку такий великий попит на затемнення, і шкодував, що прибутковий товар, так би мовити, залежить на складі й не дасть ніякого зиску. Якби затемнення можна було влаштувати, скажімо, через три-чотири тижні, я б спродав його наперед, але тепер про нього нічого було й думати, і я викинув з голови цю химерну мрію. А тут Кларенс довідався, що старий Мерлін потай баламутить народ — поширює чутки, ніби я пройди-світ і не творю більше чудес через те, що не можу. Треба було щось робити. І незабаром я придумав, що саме.

Скориставшись своєю владою, я запроторив Мерліна у в'язницю — до тієї самої камери, в якій нещодавно сидів сам. Потім, виславши герольдів із сурмами, сповістив народ, що протягом наступних двох тижнів клопотатимусь державними справами, а впоравши їх, влаштую короткий перепочинок і на дозвіллі висаджу в повітря Мерлінову вежу, накликавши на неї вогонь із небес; далі я під страхом кари забороняв пускати й слухати про мене брехливі поголоски й попереджав, що найближчим часом інших чудес, крім призначеного, чинити не збираюся, а того, хто цим не задовольниться і далі клепатиме язиком, — оберну на стару шкапу та ще й змушу попрацювати. Балачки відразу припинились.

Я втаємничив Кларенса у деякі деталі свого плану, й ми нишком узялися до роботи. Я сказав йому, що моє нове чудо потребує певної попередньої підготовки і що кожного, хто бодай словом прохопиться про неї, постигне нагла смерть. Це зав'язало йому рота. Ми потаємно виготовили кілька бушелів першосортного пороху, а зброярі під моїм наглядом змайстрували громовідвід з добрячим мотком дроту. Стара кам'яна вежа була дуже масивна, але вже починала руйнуватися, бо її збудували ще римляни років чотириста тому. Вона милувала око своєрідною грубуватою

красою, від підніжжя й до верху її, мов кольчуга, оповивав площу. Стояла вона самотньо на горбку, за півмилі від замку, з якого її було добре видно.

Працюючи вночі, ми начинили вежу порохом — з підмурка завгрубшки не менш як п'ятнадцять футів вийняли кілька каменів, а в діри заклали порох. Протягом дванадцяти діб щонаочі закладали по одному заряду. Цієї вибухівки вистачило б і на те, щоб висадити в повітря лондонський Тауер. На тринадцяту ніч ми встановили громовідвід, встромивши нижній кінець його в ящик з порохом і з'єднавши дротом із зарядами в підмурку. Відколи я оголосив свій намір, люди старанно обминали вежу, але вранці чотирнадцятого дня я про всяк випадок обнародував через герольдів заборону підходити до башти ближче як на чверть милі. Герольди сповістили також, що чудо станеться протягом найближчої доби, а коли саме — я дам знати окремо: якщо це буде вдень, то вивішу на замкових баштах прапори, якщо вночі — запалю там смолоскипи.

Грози останнім часом бували досить часто, і я сподівався, що вони не підведуть мене. В разі чого, звісно, чудо можна буде відкласти на день-два, пославшись на ще незавершені державні справи; нічого страшного — народ подожде.

Як на те, день видався ясний, сонячний — чи не перший безхмарний день за три тижні. Отак воно завжди буває. Я зачинився в себе й спостерігав за погодою. Час від часу до мене забігав Кларенс і доповідав, що народ хвилюється дедалі більше і кризь бійниці видно, що глядачів весь час прибуває: на схилі під замком їх зібралось вже тьма-тьмуца. Аж ось, уже на смерку, знявся вітер і показалася хмара — саме там, де треба. Я почекав трохи, спостерігаючи, як та далека хмара більшає й чорнішає, і нарешті вирішив, що час показатися народові. Наказавши запалити смолоскипи, а також звільнити й привести Мерліна, я виждав ще чверть години, а потім вийшов на балкон. Король і всі придворні вже сиділи там і вдивлялися в темряву — туди, де стояла Мерлінова вежа. А темрява була вже непроглядна. Я кусь мить я милувався на те величне видовисько — червоне полум'я смолоскипів вихоплює з п'тьми постаті лицарів, їхніх дам і старовинні башти над ними...

Привели набурмосеного Мерліна. Я сказав йому:

— Ти хотів спалити мене живцем, хоч я нічим тебе не скривдив, а потім спробував підірвати мою професійну репутацію. За це я знищу твою вежу небесним вогнем.

Але справедливості ради я дам тобі змогу довести, що й ти чогось вартий. Якщо ти вважаєш, що можеш розвіяти мої чари й знешкодити полум'я небесне, — будь ласка, бий по м'ячу — твоя подача!

— Авжеж, могу, ласкавий сер, і не сумнівайся — я розвію твої чари, — відповів Мерлін.

Він накреслив на кам'яній підлозі уявне коло, а посередині його підпалив пучку якогось порошку; над порошком знялася хмарка пахучого диму, і всі відсахнулись, почали кривитись, хреститися. Далі Мерлін щось забубонів і замахав руками. Він махав руками чимраз швидше, вони крутилися, мов крила вітряка, і незабаром старий довів себе до нестями. А буря тим часом наблизилась, пориви вітру роздмухували полум'я смолоскіпів, розхитували тіні; ось заляпотіли перші великі краплини дощу, і в чорній темряві спалахнули блискавки. Мій громовідвід мав от-от спрацювати, зволікати далі не можна було. Тож я сказав:

— Я дав тобі досить часу, не заважав тобі робити все, що ти хочеш. Та всі вже бачать, що чари твої нічого не варті. А тепер моя черга.

Я тричі змахнув руками, і розлігся оглушливий вибух; стара вежа злетіла в повітря, неначе підкинута раптовим виверженням вулкана, що вогнем своїм обернув ніч на день і освітив величезний простір, укритий розпластаними тілами нажаханих людей. Ще цілий тиждень по тому йшов дощ з піску та щебеню. Такі принаймні були чутки, можливо, трохи перебільшені.

Чудо зіграло мені на руку. Орду надокучливих прочан як мітлою змело. Вранці грязюка навколо міста була перемішана слідами безлічі людських ніг, але всі вони вели геть. Якби я розрекламував ще одне чудо, то не зібрав би глядачів на нього навіть за допомогою поліції.

Мерлінові акції геть знецінилися. Король хотів позбавити його платні, збирався навіть вигнати його з королівства, але тут уже втрутився я. Мерлінові, сказав я, можна доручити догляд за погодою й подібні до цього дрібниці, а якщо з його дешевих аматорських фокусів нічого не вийде, я йому трохи підсоблю. Його вщент зруйновану вежу я відбудував казенним коштом і порадив йому здавати її пожильцям, та старий був надто пихатий для цього. І хоч би раз подякував мені, хоч би раз я почув од нього: «спасибі!» Так, Мерлін був твердий горішок, що й казати; а втім, смішно чекати вдячності від людини, якій ти так дозволив.

Розділ VIII

ХАЗЯІН

Добре мати безмежну владу, а ще краще — усвідомлювати, що всі довкола визнають її за тобою. Історія з вежею зміцнила мою владу, зробила її непохитною. Ті, хто доти ставився до мене із заздрістю чи зверхністю, відразу змінили своє ставлення. В усьому королівстві не знайшлося б людини, яка б зважилася перечити мені.

Я досить швидко при звичаївся до свого становища й оточення. Спершу, прокидаючись уранці, я ще, бувало, всміхався, згадуючи свій «сон» і чекаючи заводського гудка; але поволі це пройшло, і я остаточно зрозумів, що живу в шостому столітті при дворі короля Артура, а не в божевільні. Незабаром я освоївся в шостому столітті не гірше, ніж освоївся б у будь-якому іншому; більше того, я б навіть не поміняв його на двадцятьє. Подумайте лише, які можливості відкривалися тут перед людиною тямущою, кмітливою й заповзятливою, готовою поєднати свою долю з долею всієї країни в ім'я загального поступу! Якнайширше поле діяльності; повнота влади; жодного конкурента; жодної людини, яка знаннями і здібностями не була б проти мене дитиною. А на що я міг би розраховувати в двадцятому столітті? Хіба що на посаду майстра заводського цеху! Причому на кожному кроці зустрічав би людей, у сто разів розумніших за мене.

Як високо я піднісся! Я не міг не міркувати про це, я насолоджувався своїм успіхом, немов людина, з чисті ділянки вдарив фонтан нафти. Озираючись на минуле, я не знаходив там нікого, хто зазнав би такого злету, за винятком хіба Йосифа, хоч, як подумати, куди тому Йосифу до мене! Адже його блискучі фінансові операції не облагодіяли нікого, крім фараона, і в широкій публіки викликали хіба що обурення, тоді як я, пощадивши сонце, ошчасливив геть усіх і тому здобув загальну прихильність.

Я не був тінню короля — я був сутністю; король сам був тінню. Влада моя не знала меж; і не тільки на словах, як це часто буває, а й на ділі. Я стояв коло самого витоку другого великого періоду світової історії і спостерігав, як вузенький струмочок цієї історії глибшає, ширшає і котить свої вже могутні хвилі в далечінь прийдешніх століть; і там, на тлі незліченних тронів, виникали постаті таких самих авантюристів, як я: де Монфорів, Гейвстонів, Мортімерів, Вільєрсів; французьких королівських фаворитів, що

розпалювали війни й керували походами; коханок Карла Другого, що вимахували його скіпетром; але рівного собі в тій довгій галереї я не знаходив. Я був Єдиний і Неповторний, і мені приємно було усвідомлювати, що протягом найближчих тринадцяти з половиною століть ніхто не зможе ні спростувати, ні заперечити цього факту.

Так, могутністю я дорівнював королю. Проте в державі існувала ще одна влада, могутніша за нас з королем разом узятих. То була влада церкви. Я не хочу приховувати цього факту, та й не міг би приховати його, навіть якби хотів. Але не будемо торкатися цього питання зараз; я ще зупинюся на ньому, коли надійде час. Спочатку церква не чинила мені якихось вартих уваги прикростей.

То була напрочуд цікава країна. А який народ! Лагідний, простодушний, довірливий, — не люди, а кролики! Мені, звиклому до цілковитої свободи, гірко було слухати, як щиро й нестямно присягалися вони в своїй відданості королю, церкві та дворянству, хоч підстав любити й шанувати короля, церкву та дворян у них було не більше, ніж у раба любити й поважати батіг або в собаки любити й поважати перехожого, що б'є його носакон. Та що там казати, монархія, нехай навіть найпоміркованіша, і аристократія, нехай навіть найскромніша, є образою для людської гідності; якщо ж ви народилися і зросли за такого ладу, вам, мабуть, і на думку не спаде, що він несправедливий, а коли хтось скаже вам про це, ви навряд чи повірите. Соромно стає за людський рід, коли здумаєш, які покидьки весь час керували ним з монарших тронів, не маючи на те ніякого права та підстави, і які жалюгідні нікчеми вважалися його аристократією! Якби всі ці титуловані нероби мали жити власною працею, як живуть люди, куди достойніші за них, то ніхто з них, певно, не спромігся б вибитись із злиднів та безвісності.

За короля Артура британці в більшості своїй були справжнісінькими рабами, рабами й звалися і на ознаку свого рабства носили на шиї залізний обруч. Решта, по суті, також були рабами, хоч називалися інакше: вони вважали й величали себе людьми — «вільними людьми». Насправді ж уся нація існувала тільки для єдиної мети: плазувати перед королем, церквою і знаттю, по-рабському слугувати їм, проливати за них кров, голодувати, щоб вони були ситі, горювати, щоб вони мали можливість розважатися, до дна пити гірку чашу страждань, щоб їм жилося солодко, ходити голяка, щоб вони могли носити шовкові вбрання

та коштиговні оздоби, платити податки, щоб вони не повинні були платити, щоб усе життя своє запобігати, підлабузнюватися, принижуватись, щоб вони могли чванитися й уявляти себе земними богами. І на віддяку за це діставати лише стусани та погорду, а втім, люди так звикли до свого приниження, що навіть такі вияви уваги сприймали за честь.

Успадковані уявлення — дуже цікавий предмет для спостережень. Я мав свої успадковані уявлення, король та його піддані — свої. І ті, і ті текли глибокими річищами, що їх вирили час і звичка, і той, хто схотів би змінити їхній напрямок за допомогою доказів, розуму, взяв би на себе нелегке завдання. Наприклад, згідно з поглядами, що їх успадкував цей народ, усі люди без титулу й довгого родоводу, незалежно від свого природного та набутого хисту, нічим не кращі за тварин, комах, хробаків; а я успадкував переконання, що людиноподібна ворона, убрана в павине пір'я знатного походження та незаслужених титулів, варта лише того, щоб з неї посміятися. Отже, цілком природно, що ставилися там до мене трохи дивно. Приблизно так, як доглядач звіринця і публіка ставляться до слона. Вони захоплюються його зростом і надзвичайною силою; вони з гордістю кажуть, що він легко зробить усе те, що вони зробити не в змозі, і з неменшою гордістю розповідають, що, розлютившись, він може сам-один змусити до втечі тисячу чоловік. Але чи означає це, що вони прирівнюють слона до себе? Ні! У найзлиденнішого волоцюги така думка викликала б сміх. Та вона в нього й не виникла б, ніколи не прийшла б у голову. Отже, для короля, знаті, всього народу, аж до останнього раба й жебрака, я був саме таким слоном. Мною захоплювались і мене боялись, але захоплювались мною, як твариною, і боялись мене, як тварини. Тварині не поклоняються, — не поклонялися й мені; мене навіть не поважали. Я не мав родоводу, не успадкував ніякого титулу і тому в очах короля та придворних був порохом під ногами, а в народу викликав подив і побожний страх, але ніяк не повагу: відповідно до своїх успадкованих поглядів, він не міг поважати людину без родоводу й дворянського звання. Тут уже давався взнаки вплив могутньої і страшної сили — римсько-католицької церкви. За якихось два-три століття вона спромоглася обернути націю людей на націю черв'яків. До того, як церква підкорила світ своїй владі, люди були людьми, вони високо тримали голови й були наділені людською гідністю, силою духу та вільнолюбством; велич і слава кожного визначались його заслугами, а не по-

ходженням. Аж тут на сцену виступила церква — мудра, підступна, користолюбна. Вона знала, як облупити білку — і то не в один спосіб — і облуплювала, як білку, цілі народи; вона вигадала «божественне право королів» і з усіх боків, мов цеглинами, підперла його євангельськими заповідями, вийнявши ті цеглини з підвалин добра, щоб зміцнити ними підвалини зла; вона проповідувала (простолюду) покору, послух, красу самопожертви; вона проповідувала (простолюду) всепрощення; проповідувала (знову ж таки простолюду, самому лише простолюду) терпеливість, убозтво духу, непротивлення гнобителям; вона запровадила спадкоємні посади й титули і привчила всіх християн землі схилитися перед ними й шанувати їх. Навіть у моєму дев'ятнадцятому столітті ця отрута ще діяла в крові християнського світу, і найкращі представники англійського простолюду мирилися з тим, що нікчеми, негодні їм і в слід ступити, самочинно керували країною з трону, й палати лордів, і всіх найвищих посад, про які найкращим і найдостойнішим синам нації химерні англійські закони не давали права навіть марити; більше того, простий англієць не тільки мирився з такими дивними порядками, а й переконував себе, що пишається ними. Певно, людині дуже важко долати в собі те, до чого звикаєш із самого малку. Свого часу ця зараза схилення перед чинами й титулами була, звичайно, в крові і у нас, американців, — я це добре знаю. Але на той час, як я покинув Америку, вона, здається, зникла, — носіями її лишалися тільки хлюсти й хлюстихи, а коли епідемія знижується аж до такого рівня, можна вважати, що її вже нема.

Однак повернімося до мого неприродного становища в Артуровім королівстві. Я був там велетнем серед карликів, дорослим серед дітей, генієм серед неуків; з усіх поглядів — єдиною справді великою людиною на всю тодішню Англію; а проте так само, як у далекій майбутній Англії моєї рідної доби, який-небудь тупий баран-вельможа, чий рід походив від королівської коханки, купленої з другої руки в найбруднішому закутку Лондона, вважався людиною кращою, ніж я. За владарювання Артура всі упали кого таких людей, плазували перед ними, дарма що вдача їхня була така сама нікчемна, як їхній розум, а поведінка така сама ница, як походження. В певних випадках їм дозволялося сидіти в присутності короля, мені ж — ніколи. Я без великих труднощів міг би здобути титул і для себе, і це неабияк піднесло б мене в очах усіх, навіть в очах короля, хоч

він би сам мені його надав. Але я титулу не просив і відхилив його, коли мені запропонували, бо не хотів поступатися своїми переконаннями та ганьбити свій рід: адже я знав, що в жодному його коліні незаконнонароджених не було. Я б радо, з гордістю і вдячністю прийняв лише той титул, який надав би мені народ — єдиний верховний суддя в таких справах; такого титулу я сподівався заслужити і врешті заслужив-таки тривалими роками чесною, сумлінною праці, а потім носив з високою і чистою гордістю. Цей титул одного дня злетів з уст сільського коваля, був підхоплений іншими як слухний і влучний і пішов гуляти з уст в уста, супроводжуваний схвальною усмішкою; за десять днів він облетів усе королівство, і до нього звикли, як до імені короля. Після того мене інакше вже не називали ні в приватній розмові, ні під час дебатів з питань державної ваги в королівській раді. В перекладі на сучасну мову цей титул означає «хазяїн». Визнаний народом. Він мені зразу припав до вподоби. І це був високий титул, єдиний у своєму роді. Коли згадують про герцога, графа чи єпископа,— спробуй, здогадайся, про котрого саме йдеться. Інша річ, коли кажуть «король», «королева», «Хазяїн». Тут усе ясно.

Король мені подобався, і як короля я його поважав, поважав його звання — принаймні настільки, наскільки взагалі міг поважати чиюсь незаслужену вищість; але як людину я мав його за ніщо — як людей я мав за ніщо і його, і всіх його вельмож, — ясна річ, не виказуючи цього. Я теж подобався і королю, і його вельможам; вони поважали мене як державного діяча, але як людину без роду, без титулу, також мали мене за ніщо, за бидло, — і не дуже старалися це приховати. Я не накидав їм своєї думки про них, вони не накидали мені своєї думки про мене, — отже, ми були квити, дебет і кредит сходились, і обидві сторони були задоволені.

Розділ ІХ

ТУРНІР

В Камелоті весь час влаштовувалися великі турніри. Ці загалом дуже завзяті, мальовничі й кумедні людські бої биків досить швидко набридали людині з практичним складом розуму. Однак я завжди відвідував їх, і з двох причин: по-перше, той, хто хоче мати популярність, — особливо це стосується урядовців, — не повинен цуратися розваг, що їх

полюбляють його друзі зокрема і суспільство взагалі; а по-друге, як людина ділова і як державний діяч я хотів вивчити всю цю турнірну справу, щоб побачити, чи не можна буде її якось удосконалити. Принагідно зауважу, що найпершим заходом моєї адміністративної діяльності, здійсненим буквально першого ж дня, було заснування бюро патентів, бо я знав, що країна без бюро патентів та без чіткого законодавства в цій галузі схожа на краба, який може посуватися тільки вбік або назад.

Тож розваги тривали, турніри відбувалися мало не щотижня, і раз у раз хтось із наших хлопців, — я маю на увазі сера Ланселота й решту, — умовляв мене взяти в них участь. Я обіцяв, але зволікав, відмагаючись тим, що поспішати мені нема куди, а я саме даю лад державній машині — підкручую гайки, шмарую триби, готую до запуску.

Один турнір точився понад тиждень, і в ньому взяли участь щонайменше п'ятсот лицарів, від найушлавленіших до зовсім невідомих. Протягом кількох тижнів вони з'їжджалися звідусіль, з усіх кінців країни і навіть з-за моря; багато хто привозив із собою дам, і всі привозили зброєносців та цілі загони слуг. Зібралось пишне й барвисте товариство, дуже характерне для тієї країни й тієї доби своїми нестримними, бездумними веселощами, простодушною безсоромністю мови, щасливою байдужістю до всіх норм пристойності. Щодня з ранку до вечора вони бились або дивились, як б'ються інші, і щоночі співали, грали в азартні ігри, танцювали й пиячили. Що й казати, то були благородні розваги. А публіка, яка публіка! Прекрасні дами у варварських розкішних шатах спостерігали з трибун, як валиться з коня лицар, простромлений наскрізь списом завгрубшки з гомілку, як юшить з нього кров, і не тільки не зомлівали, а плескали в долоні та ще й розштовхували ліктями сусідок, щоб краще бачити; лише зрідка котрась ховала обличчя в хусточку, вдаючи, — так, щоб це всім упало в око, — ніби не тямить себе від смутку, і тоді ви могли поставити два проти одного, що з поверженим лицарем у неї були амурні справи й вона боїться, що ніхто так і не дізнається про це.

Галас уночі страшенно дратує мене, але за даних обставин я радо мирився з ним, бо завдяки йому мені не чути було, як лікарі-костоправи відтинали руки й ноги покаліченим за день. Вони потупили й пощербили мою напрочуд добру стару пилку й навіть поламали козла, але я вдавав, ніби не помітив цього. Що ж до моєї сокири, то я вирішив, що

вдруге позичу її лише хірургові мого власного століття.

Я не тільки день у день стежив за цим турніром, а й звелів одному кмітливому священикові з Департаменту громадської моралі та сільського господарства писати про нього репортаж, бо я мав намір через деякий час — коли трохи підготую до цього народ — заснувати газету. Створюючи нову державу, перш за все дай їй бюро патентів, потім подбай про шкільну мережу, а після того приступай до випуску газети! Газета, звісно, має свої вади, і їх чимало, але вона здатна підняти з могили мертву націю, — про це не слід забувати. Мертву націю не можна воскресити без газети; іншого засобу просто не існує. Тож я хотів провести експеримент, подивитись, які репортажі можна буде робити на матеріалах шостого століття, коли в цьому виникне потреба.

Як на ту добу, мій патер працював цілком пристойно. Він сумлінно занотовував усі подробиці, а це ж найголовніше для місцевої хроніки. Річ у тім, що замолоду святий отець вів похоронну бухгалтерію в своїй церкві, а в похоронній справі прибуток тільки на подробицях і тримається: що більше подробиць, то більше грошей. Носії, плакальничка замовляють мало молитов, ви подвоюєте кількість свічок, і в кінцевому підсумку все одно маєте своє. Крім того, патер умів підпустити комплімент лицареві, який міг стати для нас рекламодавцем... тобто я хочу сказати: який мав вплив при дворі; і взагалі він дуже вдало й натхненно прибріхував — цього хисту він набув, коли служив воротарем в одного благочестивого самітника, що мешкав у хліві й творив чудеса.

Звісно, звітові цього новачка бракувало крику, грюку й крові, які пожвавлювали б картину, але старовинний стиль його підкупав дивною безпосередністю, щирістю і простою, зберігав аромат свого часу, і істотні вади його пом'якшувалися цими хоч і дрібними, але незаперечними достоїнствами. Ось уривок із цього звіту:

«...Тоді сер Брайєн Острівний і Граммор Грамморсум, придворні лицарі, зійшлися з сером Агловалем і сером Тором, і сер Тор скинув сера Граммора Грамморсума на землю. Тоді вийшли сер Карадос із Сумної Вежі і сер Терквін, придворні лицарі, і з ними зійшлися сер Персіваль де Галіс і сер Ламорак де Галіс, що були брати; і сер Персіваль зійшовся з сером Карадосом, і списи в руках

у обох зламалися, а сер Терквін зігнувся з сером Ламоракком, і обидва попадали на землю разом з кіньками, але зброєносці прийшли їм на поміч і знов посадили у сідла. Сер Арнольд і сер Готер, придворні лицарі, з'їхалися з сером Брендайлсом і сером Кеєм; то була люта сугичка, і в усіх чотирьох лицарів списи зламались у руках. Потім вїхав сер Пертолон, придворний лицар, і з ним зігнувся сер Лайонел; і сер Пертолон, зелений лицар, повалив на землю сера Лайонела, брата сера Ланселота. Благородні герольди сповістили про це, оголосивши його переможцем і уславивши їхні імена. Потім сер Блеобаріс розстроцив свого списа об сера Гарета, але від того удару сам сер Блеобаріс не всидів у сідлі і впав на землю. Побачивши це, сер Галіходін кинув виклик серу Гарету, і сер Гарет скинув на землю і його. Тоді сер Галіхуд узявся за списа, щоб помститися за свого брата, але сер Гарет учинив те саме і з ним, і з сером Теревенем, і з його братом ля Кот-Маль-Телем, і з сером Саграмором Спраглим, і з сером Додінасом Лютим, усіх їх він переміг одним списом. Спостерігаючи перемоги сера Гарета, король Агвісанс Ірландський весь час чудувався, чому цей лицар в одному двобої видається зеленим, а в іншому — голубим? Бо перед кожним новим двобоєм сер Гарет змінював колір, щоб ні король, ні лицарі не впізнавали його відразу. Тоді сер Агвісанс, король Ірландський, зійшовся з сером Гаретом, і сер Гарет скинув його з коня разом із сідлом. Потім вїхав король Карадос Шотландський, і сер Гарет повалив його разом з конем. І так само вчинив він із королем Уріенсом з країни Горра. Потім виступив сер Бегдемагус, і сер Гарет повалив його на землю разом з конем. І Бегдемагусів син Меліганус зламав свого списа об сера Гарета в лютому і чесному двобої. І тоді сер Галахолт, благородний принц, вигукнув гучноголосо: «Пістрявий лицарю, ти добре бився. Приготуйся ж, бо тепер проти тебе вийду я!» Почувши його, сер Гарет озброївся довгим списом, і вони зігнулись, і принц розстроцив об нього свого списа, а сер Гарет завдав йому такого удару в лівий бік шолома, що він заточився і впав би, якби зброєносці не підтримали його. «Справді,— мовив король Артур,— цей лицар багатьох кольорів — добрий лицар». Після чого король прикликав до себе сера Ланселота й попросив його схрестити списи з тим лицарем. «Сер,— відповів Ланселот,— мені думається, і так підказує мені серце, що зараз я маю втриматись від двобою з ним, бо він уже доволі потрудився сьогодні, а коли добрий лицар

здобув за один день так багато перемог, іншому доброму лицареві не личить позбавляти його заслуженої слави, надто скориставши з його втоми. Бо, можливо,— сказав далі сер Ланселот,— він міряється силою із своїми суперниками, і дама його серця віддає йому свою прихильність, і тому він намагається перевершити самого себе, здійснюючи ці великі подвиги. Тож як на мене,— сказав сер Ланселот,— нехай сьогодні вся слава дістанеться йому, і я не позбавлятиму його слави, хоч міг би це зробити».

Того дня скоїлась одна прикра подія, згадку про яку я з державних міркувань викреслив із звіту мого патера. Як ви вже, певно, помітили, на тих змаганнях Гаррі давав усім часу. Кажучи «Гаррі», я маю на увазі сера Гарета. І якщо з цього ви зробите висновок, що я ставився до нього дуже прихильно,— що ж, ви не помилитесь. А втім, цим пестливим іменем я ніколи не називав його ні в розмовах із сторонніми, ні тим більше віч-на-віч; як вельможа він не подарував би мені такого панібратства. Але я відхиляюсь. Того дня, отже, я сидів у своїй приватній міністерській ложі. Сер Теревень, дожидаючись своєї черги виступати, зайшов до мене, сів і почав молоти язиком; він завжди прилипав до мене, бо я був людина нова, а він потребував нових ринків збуту для своїх дотепів, здебільшого заялжених до такої міри, що сміявся з них тільки оповідач, а бідолаха слухача з душі вернуло. Але я завжди старався сміятися разом з сером Теревенем і взагалі відчував до нього щирю і вдячну приязнь за те, що він ніколи не розповідав мені анекдоту, який я найчастіше чув у своєму житті і який ненавидів лютою ненавистю. Цей анекдот приписують кожному дотепникові, якого знала американська земля,— від Колумба до Артімеса Уорда. В ньому йдеться про лектора-гострослова, який цілісіньку годину сипав блискучими жартами перед збіговиськом якихось невігласів, але так і не домігся від них жодної усмішки. А коли скінчив і зібрався йти, кілька сивих йолопів заходилися вдячно тиснути йому руку, кажучи, що «зроду не чули кумеднішої проповіді й весь час насилу стримувалися, щоб не засміятись». Цей анекдот ні до чого не липівся і взагалі не мав права на існування; але мені доводилося вислуховувати його сотні, тисячі, мільйони, мільярди разів, і, слухаючи, плакати й проклинати його найстрашнішими прокльонами. Тож уявіть собі мої почуття, коли цей броньований осел почав розповідати мені його в ті темні досвітні часи історії, коли ще тільки

народжувалися легенди, коли навіть Лактанція можна було називати «недавно померлим Лактанцієм», а до народження перших хрестоносців лишалось цілих п'ять століть! Тільки-но сер Теревень скінчив, посильний покликав його на арену, і він з диявольським сміхом, гуркочучи й брязкаючи, мов вагонетка з чавунними свинками, пішов з ложі, а я зомлів. Опритомнів я через кілька хвилин і розплющив очі саме в ту мить, коли сер Гарет завдав серові Теревеню страхітливого удару. «Так його, щоб він не піднявся!» — мимоволі вигукнув я. Та, на лихо, перше ніж я домовив ці слова, сер Гарет наскочив на сера Саграмора Спраглого і збив з коня на землю і його. Брязкіт обладунку не завадив серові Саграмору почути мій вигук — і він прийняв його на свою адресу.

А такий уже народ ці лицарі — як заберуть собі щось у голову, то й кілком не виб'єш. Я знав це і не намагався нічого пояснювати. Одужавши, сер Саграмор заявив, що нам з ним треба звести деякі рахунки, й призначив день — через три-чотири роки, й місце для розрахунку — ту саму арену, де йому заподіяно образу. Я пообіцяв зустріти його у всеозброєнні. Річ у тім, що він вирушав на пошуки святого Грааля. Всі наші хлопці час від часу вирушали шукати святого Грааля. Ці мандрі тривали по кілька років. Славні шукачі невтомно блукали світом, не маючи ніякісінького уявлення про те, де може бути той святий Грааль, і, по-моєму, не сподіваючись його знайти. В усякому разі, я певен: якби хтось із них і натрапив на нього випадково, то все одно не знав би, що з ним робити. Порівняйте це, ну, приміром, з пізнішими пошуками Північно-Західного проходу до Індії і вам усе стане ясно. Такі граальні експедиції вирушали щороку, а наступного року споряджалися нові експедиції на пошуки торішніх. Під час цих походів можна було запопасти великої слави, але аж ніяк не грошей. А хлопцям вистачало розуму ще й мене кликати з собою. Ну, не смішно, га?

Розділ X

ПЕРШІ КРОКИ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

В Камелоті незабаром довідалися про цей виклик і, ясна річ, почали жваво обговорювати новину, бо такі речі цікавили завсідників Круглого Стола над усе. На думку короля,

мені вже час було вирушити на пошуки пригод, щоб зажити собі слави й стати справді достойним суперником сера Саграмора. Я, однак, чемно відмовився; мені, сказав я, потрібно ще три-чотири роки, щоб налагодити державний механізм, а коли він запрацює на повний хід, я радо подамся хоч на край світу; найімовірніше, сер Саграмор тоді все ще буде граалювати, тож я встигну і діло зробити, і слави зажити; на той час уже мине шість-сім років мого управління, нова система працюватиме безперебійно, і я зможу спокійно піти у відпустку.

Я був цілком задоволений тим, що вже спромігся здійснити. В різних тихих куточках країни я мало-помалу закладав основи різних галузей промисловості — зародки майбутніх величезних фабрик та заводів, металургійних форпостів моєї майбутньої цивілізації. Там зібрана була найздібніша молодь, і мої агенти нищпорили скрізь, підшукуючи обдарованих юнаків. Я обертав цілі стада неуків на фахівців, на добрих фахівців з різних ремесел та наук. Ці мої розсадники знань, сховані в глухій сільській місцевості, робили свою справу послідовно й непомітно, і ніхто їм не заважав, бо нікому не дозволялося відвідувати їх без перепустки — такий порядок я запровадив через те, що боявся церкви.

А почав я з учительського інституту й мережі недільних шкіл; як наслідок у тих потаємних закутках виросла добре розгалужена система народної освіти, а також різноманітних протестантських громад, що процвітали й розросталися. Кожному надавалося право обрати християнську секту собі до душі: тут я дозволяв цілковиту свободу. Однак викладання закону божого я обмежив стінами церкви й недільних шкіл, заборонивши його в інших навчальних закладах. Звісно, я міг би оголосити провідною свою власну секту й без будь-яких труднощів повернути всіх у пресвітеріанство, але це було б уже насильством над людською природою: духовні запити й прагнення людей не менш різноманітні, ніж їхні фізичні потреби, колір шкіри й риси обличчя, і людина почуває себе морально задоволеною лише тоді, коли її релігійне убрання і кольором, і фасоном, і розміром найкраще відповідає її духовному складу; до того ж я боявся панування єдиної церкви; така церква являє собою могутню владу, наймогутнішу з усіх можливих, і тому коли її прибирають до рук користолюбці, — а рано чи пізно так буває завжди, — вона вбиває людську свободу й паралізує людську думку.

В країні було багато копалень, і всі вони вважалися влас-

ністю короля. До мене їх розробляли по-дикунському — викопували ями й тягали звідти руду в шкіряних лантухах по тонні на день; я ж постарався якомога швидше поставити розробку копалень на наукову основу.

Так, я домігся чималих успіхів на той час, як серові Саграмору надало кинути мені виклик.

За якихось чотири роки — всього лише чотири роки! — зроблено було так багато, що ви й уявити собі не можете. Все ж таки нема нічого кращого за необмежену владу, — коли вона в надійних руках. Найдосконаліша з цього погляду небесна деспотія. Земна деспотія також була б ідеальною формою земного управління, якби умови земні збігалися з небесними, тобто якби деспот являв собою найкращого представника роду людського й жив вічно. Та оскільки й найдосконаліша в світі людина мусить умерти, залишивши владу на недосконалого наступника, земна деспотія не просто погана, а найгірша з усіх можливих способів управління.

Своєю працею я показав, чого може домогтися деспот, якому підвладні всі багатства королівства. Темний люд тієї країни й гадки не мав, що в нього під боком я розбудовував цивілізацію дев'ятнадцятого століття! Вона була прихована від стороннього ока, але вона існувала, вона була фактом вагомим і незаперечним, про який усі ще почують, якщо я не помру й щастя не зрадить мене. Вона існувала так само реально й поки що непомітно, як розбурханий пекельний вогонь у череві вулкана, чий згаслий кратер невинно дивиться в небесну блакить. Мої школи й церкви різних напрямків були ще в дитячому віці чотири роки тому; тепер вони виростили; мої майстерні перетворилися на потужні заводи; там, де в мене колись працював десяток кваліфікованих робітників, тепер трудилася тисяча; на місці одного здібного фахівця я мав тепер півсотні. Я, так би мовити, тримав руку на рубильнику, готовий будь-якої миті ввімкнути його й залити морем світла опівнічну темряву. А втім, я не мав наміру вмикати світло зненацька. Раптовість — не моя політика. Народ не витримав би раптовості, а крім того, на мене відразу ж навалилася б панівна римсько-католицька церква.

Ні, я діяв обачно. Час від часу я розсилав по всій країні таємних агентів із завданням непомітно підривати авторитет лицарства, розхитувати основи всіляких забобонів і таким чином поволі готувати ґрунт для кращого ладу. Почавши, так би мовити, з промінчика силою в одну

свічку, я збирався так само поступово збільшувати яскравість світла.

В різних частинах королівства я таємно заснував спеціальні училища, і працювали вони дуже добре. Я мав намір розширювати цю мережу й далі, якщо не буде ніяких перешкод. У найбільшій таємниці тримав я свій Вест-Пойнт — свою Військову академію. Я найстаранніше приховував її від чужого ока; не менш старанно дбав я і про секретність своєї Військово-Морської академії, відкритої у віддаленому портовому місті. Обидва заклади процвітали, радуючи мене своїми успіхами.

Кларенсові вже виповнилося двадцять два роки, і він став моїм першим помічником, моєю правою рукою. Хлопець він був чудовий, майстер на всі руки, для нього не існувало нічого неможливого. Останнім часом я навчав його журналістики, вважаючи, що вже приспів час видавати газету, — для початку невелику, такий собі скромний пробний тижневичок для поширення в моїх розсадниках цивілізації. Кларенс з головою пірнув у цю справу, в ньому, безперечно, сидів справжній газетяр. Принаймні в одному він уже немовби роздвоївся: розмовляв мовою шостого століття, а писав мовою дев'ятнадцятого. Його журналістський стиль постійно вдосконалювався, він уже досяг рівня журналістів закутних містечок Алабами, і його передові статті не поступалися тамтешнім ні глибиною змісту, ні манерою викладу.

На підході була й інша важлива справа: телеграф і телефон. І в цій галузі були певні успіхи. Першими лініями користувалися виключно ми самі і до слухнішого часу тримали їх у таємниці. Прокладав їх спеціальний загін робітників, працюючи переважно вночі, — і прокладав під землею; ми боялися ставити стовпи, бо вони привертали б до себе зайву увагу. Підземна проводка цілком задовольняла нас: я винайшов для неї ізоляцію, з усіх поглядів бездоганну. Мої робітники мали наказ прокладати лінії навпростець, намагались уникати шляхів, встановлювати зв'язок з усіма більш-менш великими містами, які вони мали знаходити, орієнтуючись на вогні, і залишати в кожному диспетчерів-зв'язківців. Ніхто в королівстві не міг би пояснити, де лежить той чи інший населений пункт, бо ніхто нікуди не вирушав з певною метою, а тільки випадково потрапляв кудись, мандруючи навмання, і йшов собі далі, навіть не потурбувавшись спитати, як зветься те місто чи село, в якому він побував. Кілька разів ми виряджали топографічні експедиції з метою скласти карту королівства,

але церковники щоразу втручалися, здійснюючи страшенний гвалт. Врешті ми вирішили відкласти це діло до кращих часів: який сенс сваритися з церквою!

Що ж до загального становища в країні, то воно мало чим відрізнялося від того, в якому я її застав. Дещо я змінив, але зміни ці, внаслідок очевидних причин, були незначні й малопомітні. Я ще навіть не торкався системи податків, за винятком надходжень до королівської скарбниці. Їх я перерозподілив на логічній і справедливій основі. Завдяки цьому прибутки збільшилися в чотири рази, а податковий тягар розподілився рівномірніше, життя всіх королівських підданих полегшилось, і вони щиро вихваляли мене.

Отож, коли мені знову запропонували взяти відпустку, я не одмагався, вважаючи, що для неї й справді настав найслухніший час. Раніше я не міг дозволити собі такої розкоші, але тепер справа була налагоджена і в надійних руках. Король уже не раз нагадував мені, що відстрочка, яку я випросив собі чотири роки тому, закінчується. Це був натяк на те, що мені пора вирушати на пошуки пригод і слави, щоб виявитися гідним честі схрестити списи з сером Саграмором; хоч він і досі десь гралював, по нього вже послали кілька рятувальних експедицій, і він міг от-от знайтися. Як бачите, королівське нагадування не заскочило мене зненацька; я був готовий піти у відпустку.

Розділ XI

ЯНКИ В ПОШУКАХ ПРИГОД

Певно, в жодній країні не було стільки мандрівних брехунів — однаково чоловіків чи жінок. Принаймні раз на місяць до нас з'являвся якийсь волоцюга і починав натхненно розводитися про принцесу чи прекрасну діву, яка, чекаючи на визволителя, скніє в далекому замку, ув'язнена підлим і жорстоким розбійником, як правило — велетнем. Здавалося б, вислухавши таку небилицю від зовсім незнайомої людини, король мав би зажадати доказів — бодай спитати, де стоїть той замок, чи як до нього дістатися. Та де там! Нікому й на думку не спадали такі прості й звичайні речі. Вигадки цих волоцюг бралися за чисту монету, жодних запитань ніхто їм не ставив. І ось одного дня, коли я кудись пішов з двору, з'явилась одна така особа — цього разу жінка — і наплела звичайних дурниць. Мовляв, її господиню ув'язнено у величезному похмурому

замку разом із сорока чотирма іншими молодими й прекрасними бранками, переважно принцесами; в тій жажливій неволі вони нудяться вже двадцять шість років; замок належить трьом братам-велетням, чотирируким людоджерам, у кожного з яких посеред лоба одне око завбільшки з овоч; який саме овоч, заброда не уточнила,— звичайна в цій країні зневага до точності.

Ви не повірите — король і весь Круглий Стіл прийшли в захоплення від цього ідіотського приводу вирушити на пошуки пригод. Усі лицарі навперебій благали в короля дозволу довести свою хоробрість, але, на загальне обурення й досаду, король доручив здійснити цей подвиг мені — єдиному, хто такої честі не домагався.

Я насилу стримав свої почуття, коли Кларенс приніс мені цю звістку. Зате Кларенс своїх почуттів не стримував. Радості його не було меж. Не затуляючи рота, він то вітав мене з цією щасливою нагодою, то славив короля за такий чудовий вияв прихильності до мене. Хлопець не міг устояти на місці, він не ходив, а танцював, літав по кімнаті!

Що ж до мене, то подумки я проклинав і королівську ласку, і ту високу честь, якою вона мене вшанувала, але з дипломатичних міркувань не виказував свого роздратування й удавав ніби невимовно радію. Я навіть заявив, що страшенно радий. Хоч насправді таку страшенну радість відчуває хіба той, з кого щойно зняли скальп.

Та нічого не вдієш,— ускочивши в халепу, треба не вішати носа, а шукати з неї виходу. У будь-якій брехні серед половини є й зернина правди; цю зернину правди я мусив знайти. Я послав по дівчину. До мене привели досить гарненьку лялечку, лагідну і скромну, але з першого ж погляду я зрозумів, що вірити їй можна не більше, ніж дамському годиннику.

— Моя любя,— почав я,— чи вас розпитували про подобиці?

— Ні,— відповіла вона,— не розпитували.

— Власне, я так і думав, а поцікавився тільки для того, щоб упевнитися. Така вже в мене вдача. А тепер не ображайтесь, але, оскільки ми зовсім вас не знаємо, нам доведеться вас трохи затримати. Цілком можливо, що ви говорите правду, ми охоче припускаємо це, але в ділових стосунках — самі розумієте — ніщо на віру не береться. Ви маєте відповісти на кілька запитань. Відповідайте на них прямо, відверто й правдиво. Де ви живете, де ваш дім?

— У країні Модер, прекрасний сер.

— У країні Модер. Щось я ніколи не чув про таку країну. Ваші батьки живі?

— Не знаю. Звідки мені знати — я ж так багато років сиділа бранкою в тому замку.

— А як вас звать?

— Як на те ваша ласка, звать мене дівиця Алсанда ля Картелуаз.

— Чи може хто-небудь з тутешніх посвідчити вашу особу?

— Навряд, благородний лорде, я ж бо прийшла сюди вперше.

— Чи маєте ви якісь листи, папери чи інші докази того, що ви людина правдива і вам можна довіряти?

— Ні, звичайно. Нащо вони мені? Я ж маю язика й можу підтвердити все це сама.

— Розумієте, коли ви говорите щось про себе — це одне, а коли хтось говорить про вас — це зовсім інше.

— Інше? Чого раптом інше? Щось я вас не розумію.

— Не розумієте? Ну, звідки ви такі беретеся? Невже вам не ясно... невтямки... Сто чортів! Невже ви не можете второпати такої простої речі? Невже ви не бачите різниці... Чому у вас такий ідіотський невинний вигляд?

— Чому? Далєбі, не знаю. Певно, така воля божа.

— Атож, атож, ви маєте рацію. Вам, мабуть, здається, що я сердитий, та байдуже, то вам тільки здається. Я зовсім не сердитий. Давайте поговоримо про інше. Про той замок із сорока п'ятьма принцесами, що належить трьом чудовиськам. Скажіть, де його шукати, цей гарем?

— Гарем?

— Ну, замок — ви ж розумієте, про що йдеться. Де цей замок стоїть?

— Ах, замок? Він величезний, неприступний, дуже гарний і стоїть у далекій країні. До нього звідси багато ліг.

— Скільки ж саме?

— Ох, прекрасний сер, це страшенно важко сказати, їх дуже багато, і вони набігають одна на одну, та ще й схожі між собою і всі одного кольору — їх не те що полічити, а й відрізнити неможливо, і взагалі, щоб їх полічити, треба було б рахувати кожен окремо, а це ж під силу тільки господу богу, а не людині, бо, як ви самі розумієте...

— Ну, гаразд, гаразд, з відстанню все ясно. А де стоїть той замок? У якому напрямку?

— Ах, коли ваша ласка, сер, звідси до нього ніякого

напрямку нема, через те що дорога туди не пряма, а покручена так, що напрямку зрозуміти неможливо,— вона кружляє в усі чотири сторони світу; вам здається, що ви прямуйте на схід, аж раптом круть — і приходите на захід, ідете собі на захід, аж раптом верть — і ви на сході, і це диво трапляється не раз і не два, а безліч разів, і врешті ви починаєте розуміти марноту спроб своїх перемудрувати господа нашого, котрий, як буде воля його, покаже вам шлях до будь-якого замку, а як не буде волі його, то зітре всі замки й усі напрямки з лиця землі, зоставивши натомість лише чорні пустирища в науку рабам своїм, щоб знали, що коли він хоче, то хоче, а коли не хоче, то...

— Все, край, годі, перепочиньте трохи, обійдемося без напрямку, біс із ним, з напрямком. Я перепрошую, я тисячу разів перепрошую, я сьогодні трохи нездужаю, тож не звертайте уваги, якщо я часом говоритиму сам до себе — це в мене така звичка, давня погана звичка, і позбутись її дуже важко, коли шлунок твій геть розладнаний їжею, зготовленою за бозна-скільки років до того, як ти народився. Самі подумайте — про яке нормальне травлення може бути мова, коли доводиться їсти курчат, яким уже тисяча триста років! Та дарма... Розповідайте далі. Скажіть, чи нема у вас карти того краю? Добра карта була б...

— Про що це ви? Чи не про оту штуковину, яку іновірці останнім часом привозять з-за моря-окіяну і яку треба варити в олії з цибулею й сіллю, а тоді...

— Варити карту? Та що ви верзете? Невже не знаєте, що таке карта? А втім, не треба, не кажіть, не пояснюйте, я терпіти не можу пояснень, вони тільки затуманюють усе так, що здуріти можна. Ідіть собі, голубко. Проведи її, Кларенсе!

Що ж, тепер я зрозумів, чому ці осли ніколи не вимагають від брехунів подробиць. Можливо, ця дівуля й справді мала якісь відомості, але вичавити їх із неї не можна було б навіть пожежною помпою, навіть порохомим зарядом, — хіба що динамітною шашкою. Вона була безнадійно дурна, а проте король та його лицарі слухали її маячню так, наче то була сторінка із святого письма. Власне, це дає вам уявлення про всю ту компанію. А подумайте, які звичаї панували при дворі! Ця волоцюжка ввійшла до королівського палацу так само легко, як за моїх часів у моїй країні забрела б до нічліжного будинку. І король залюбки прийняв її, залюбки вислухав її казочку; а що казочка кликала до нових пригод, то дівчина стала

для короля знахідкою не менш бажаною, ніж труп для слідчого.

Я саме міркував про це, коли повернувся Кларенс. Я поскаржився йому, що мої спроби вичавити з дівчини якісь відомості скінчилися нічим: я не почув жодного факту, який полегшив би мені пошуки замку. Хлопець скинув на мене здивований і трохи розгублений погляд і признався, що йому самому невтямки, нащо я влаштував дівчині весь цей допит.

— Отакої! — вигукнув я. — Мені ж треба розшукати замок! А як же інакше я його знайду?

— Ну, ясновельможний лорде, на це відповіді дуже просто. Вона сама поїде з тобою! Так у нас заведено. Ти повезеш її на своїм коні.

— Поїде зі мною? Казна-що!

— Авжеж, поїде. От побачиш.

— Виходить, вона нікатиме зі мною по горах і лісах сам на сам, хоча я майже заручений з іншою? Добре мені діло! Що скажуть люди?

Перед моїми очима постало гарненьке, таке дороге мені дівоче личко. А Кларенс, звичайно, зажадав, щоб я втаємничив його у свої сердечні справи. Я взяв з нього обітницю мовчання, а тоді шепнув їй ім'я: «Пусс Фленеген». Він розчаровано сказав, що не знає такої графині. Так, цей юний придворний не знав моєї Пусс, але, як і слід було сподіватись, одразу надав їй титул. Потім спитав, де вона живе.

— У Східному Гар... — почав був я, а тоді збентежено затнувся і, помовчавши, сказав: — Ет, яке це має значення. Я розповім тобі іншим разом.

А чи можна буде йому глянути на неї бодай одним оком? Чи дозволю я йому коли-небудь подивитися на неї?

Зрештою, я мав пообіцяти йому дурничку — всього лише тисячу триста років життя — а він так прохав мене! Тож я пообіцяв йому. Але при цьому мимоволі зітхнув. Хоч зітхати було цілком безглуздо, бо Пусс іще не народилась. Така вже вона, людська природа — коли напливають почуття, ми не мислимо. Ми тільки відчуваємо.

Увесь день і всю ніч тільки й розмов було, що про мою експедицію, і всі наші хлопці один поперед одного намагалися удружити мені і всіляко опікувалися мною, забувши про власні несправджені мрії; вони так хвилювалися, чи пощастить мені перемогти однооких потвор і визволити тих перестиглих старих дівуль, наче король доручив це діло їм. Що й казати, то були хороші хлопці,

але діти, справжні діти. Без кінця вони радили мені, як вистежити велетнів і як запопасти їх, навчали мене, якими заклинаннями зводити нанівець ті чи ті чари, давали всілякі мазі та зілля для зцілення ран. І нікому не спадало на думку, що, коли я справді був тим могутнім чародієм, за якого себе видавав, мені не потрібні були ні поради, ні зілля, ні заклинання проти чарів, ні, тим більше, зброя й панцир — навіть у бою з вогнедишними драконами, навіть у змаганні з чортами, свіжоспеченими в пеклі, не кажучи вже про якихось нікчемних провінційних людоджерів.

Я мав, як водиться, рано поснідати й вирушити на світанку, але моє спорядження завдавало мені бісової мороки, і тому я трохи затримався. Влізти в ту зброю — справа аж ніяк не проста і вельми марудна. Спершу треба загорнутися в ковдру — щось ніби прокладка для захисту від холодного заліза; потім натягти на себе кольчугу — таку собі сорочку з довгими рукавами, зроблену з дрібних переплетених сталевих кілець; плетиво це гнучке, і якщо кольчугу кинути на підлогу, вона впаде купою, мов вогка рибальська сітка. Важчого й незручнішого матеріалу для нічної сорочки не придумаєш, а проте в такому спідньому ходив багато хто — і збирачі податків, і реформатори, і королі, все королівство яких складалося з однієї коняки та вельми сумнівного титулу, та всілякі подібні до них особи. Потім треба взути черевики, схожі на човни-плоскодонки, на які накручена сталева стрічка, і пригвинтити до закаблуків великі остроги; припасувати сталеві гетри, наколінники, набедреники; надіти наспинник та панцир. І тут ви починаєте відчувати деяку незручність, проте наряджаєтеся далі: до панцира чіпляєте коротеньку спідничку з широких сталевих пластин, що заходять одна за одну спереду, але розходяться ззаду, щоб можна було сидіти в сідлі, — ця спідничка нагадує невдалу модель перекинutoї вугільної скрині і так само мало придатна щоб її одягти а чи витерти об неї руки; потім ви оперізуєтеся мечем, на руки надіваєте рукава, схожі на колінкуваті димарі для кімнатних чавунних грубок, а до них припасовуєте і залізні рукавиці, на голову — залізну пастку для щурів із сталевією сіткою ззаду, що захищає потилицю, — і простору для руху вам лишається не більше, ніж грифелю в олівці. Тепер вам уже не до танців. Людина, запакована в такий спосіб, — усе одно, що горіх, якого не варто розгризати: шкаралупа грубезна, а ядереце — в щілинку між зубами проскочить.

Хлопці допомогли мені — без них я б нізащо не наря-

дився. Тільки-но мене вдягли, завітав сер Бедівер, і я відразу побачив, що обрав собі далеко не найзручніший костюм для далекої подорожі. Як велично виглядав сер Бедівер: і високий, і плечистий, і ставний! На голові в нього була конічна сталева каска, що опускалася тільки до вух, а на обличчі замість заборолла — вузька металева пластинка, яка доходила до верхньої губи й захищала ніс; усе тіло його від шиї до п'ят укривала гнучка кольчуга — металеві сітчасті штани й сорочка. А поверх усього він носив кольчужну накидку, що сягала аж до кісточок і спереду й ззаду розходилася від пояса вниз, щоб зручно було сидіти в сідлі. Сер Бедівер вирушав у граальний похід, і вбрання його якнайкраще пасувало для цієї мети. Я багато віддав би за таку «трійку», як у нього, та на вередування й зміну фасонів уже не було часу. Сонце підбилося височенько, король з усім своїм двором уже чекав біля брами, щоб побажати мені щасливої дороги; затримавшись, я порушив би етикет. Не думайте, що лицар вилазив на коня сам; якби він спробував, його б спіткала прикра невдача. Мене винесли до коня на руках, як ото несуть до аптеки людину, яку вдарив грець, посадили у сідло, притримуючи, щоб не беркицьнувся, і просунули мої ноги у стремена, а я тим часом почував себе так, наче я — не я, а хтось інший, почував себе ні в сих ні в тих, дивно й незвичайно,— наче мене раптом змусили одружитись, чи блискавка мене торохнула абощо,— наче я ще не встиг отямитись, памороки в мене забиті, і я ніяк не можу второпати, що зі мною скоїлося. Аж ось у гніздо біля моєї лівої ноги вставили щоглу, що зветься в них списом, і коли я вхопився за неї рукою, начепили мені на шию щит. Тепер я був споряджений, лишалося тільки знятися з якоря й відчалити. Всі були аж надто люб'язні до мене, а одна фрейліна власноручно піднесла мені келих стременого. Наостанку на сідельну подушку позад мене вместили ту дівулю; вона посовалася, зручно влаштувуючись, обхопила мене руками, щоб не впасти, і ми вирушили в дорогу, а король і придворні загукали нам щось на прощання й замахали хустками та шоломами.

Всі, кого ми стрічали дорогою, їдучи із Замкової гори й через місто, шанобливо вітали вас,— крім кількох малих голодранців на околиці, які зустріли мене криком: «Страховисько-сміховисько! Страховисько-сміховисько!» — й кидали грудками землі.

Зі свого досвіду я знаю: за всіх епох і століть хлопча-

ки однакові. Вони нічого не бояться, нікого й нічого не поважають. Пророкові, який за сивої давнини, нікого не кривдячи, чимчикував собі своєю дорогою, вони кричали: «Йолопе лисий, котися звідси!» Вони дражнили мене за темних часів богобоязливого середньовіччя, і так само вони поводитися за президентства Б'юкенена. Я це добре пам'ятаю, бо й сам тоді бешкетував. Пророк мав ведмедів які провчили тодішніх малих негідників; я хотів злізти з коня й дати прочуханки теперішнім, але не наважився, знаючи, що потім уже не видерусь на коня. Хіба можна жити в країні, де немає підйомних кранів!

Розділ XII

ПОВІЛЬНІ ТОРТУРИ

Незабаром ми виїхали за місто. Як приємно, як хороше було в безлюдному лісі, прохолодним ранком початку осені! З вершин пагорбів ми бачили внизу чарівні зелені долини, якими текли звивисті ручаї, а подекуди — густі гайки чи самотні розлогі дуби, оточені темними озерцями затінку; за долинами здіймалися хвилясті пасма гір; оповиті голубим серпанком, вони тяглися ген за обрій, і подекуди їхні далекі одна від одної вершини увінчували білі або сірі цятки — ми знали, що це замки. Ми перетинали широкі трависті галяви, що іскрилися рососою, ми рухалися нечутно, мов привиди, по м'якому ґрунті, що приглушував кроки коня; мов уві сні, ми пливли між дерев у зеленавому водявому світлі, що просочувалося крізь густі крони над нашими головами, а біля копит мого коня дзюркотіли по камінцях чисті холодні струмки, стиха наспівуючи свої ніжні, веселі мелодії; інколи ж ми занурювалися в темний урочистий праліс, де мимо нас шмигали якісь боязкі звірята, зникаючи так швидко, що ми не встигали вловити, звідки долинув шерхіт; де перші вранішні птахи, прокинувшись, заводили співи та сварки і бралися до роботи, постукуючи дзьобами по стовбурах дерев у таємничій і непролазній хащі. А тоді ми знову виринали на яскраве денне світло.

Але, виринувши на денне світло вчетверте чи вп'яте — години через дві після сходу сонця, — я вже не зрадив його яскравому промінню. Бо воно почало припікати, й дедалі відчутніше. А попереду, як на те, простягався степ без жодного деревця! Чи помічали ви, як дрібні незручності

переростають у великі та як вони стають нестерпними, тільки-но ви починаєте на них зважати? Те, що мене спочатку зовсім не обходило, тепер дратувало дедалі більше. Перші десять-п'ятнадцять разів, коли в мене виникала потреба в носовику, я казав собі: біс із ним, обійдуся, і їхав собі далі, відразу ж забуваючи про нього. Та десь після п'ятнадцятого разу я вже обійтися не міг: хусточка не йшла мені з голови, цвяхом сиділа в мозку, думка про неї стала невідчепна. Врешті я прокляв найчорнішим прокляттям людину, яка, вигадавши залізні лати, не передбачила в них кишень. Розумієте, хусточка разом із деякими іншими дрібничками лежала у мене в шоломі; але мій шолом не знімався без сторонньої допомоги! Я не подумав про це, ховаючи в нього носовика; власне, я цього навіть не знав. Просто вирішив, що найзручніше місце для хусточки — в шоломі. І тепер думка про те, що вона осьде, під рукою, що вона така близька, а водночас така недосяжна, була мені особливо нестерпна. Всі ми знаємо: найбільше нам хочеться неможливого. Тож і я ні про що інше думати не міг, бо думки мої засіли в шоломі; я проїздив милою за милою, та хоч би раз вони з нього випурхнули! Ні, мої думки оселилися в шоломі, звили собі гніздо в носовику, а солоний піт тим часом стікав у мене з лоба, роз'їдав очі, доводив мене, безпорадного, до нестями. Будь ласка, не смійтесь, читаючи ці рядки: мені було не до сміху. Я терпів справжню, страшну муку, таку муку, з якої не жартують. Я дав собі слово надалі брати в дорогу дамську сумочку, — і нехай про мене думатимуть і казатимуть, що завгодно. Атож, залізні йолопи Круглого Стола обурюватимуться, називатимуть це неподобством — дарма: для мене вигода важливіша, ніж мода! Так ми трюхикали собі далі, часом здіймаючи хмари куряви, що забивалася в ніс, змушуючи мене чхати й лити сльози; і, звичайно, я вживав деякі вирази, яких уживати не слід, — я цього не заперечую, бо, зрештою, я нічим не кращий за інших.

Дорогою ми не зустрічали жодної живої душі: в цій відлюдній частині Британії, певно, не водилося навіть людожерів. І їхнє щастя, що не водилося — я маю на увазі людожерів із хусточками. Бо я не став би з ними панькатись. Зустрівшись із велетенським страховиськом-людожером, я б, на відміну від більшості лицарів, не поласився на його бойове спорядження, — мені той брукт ні до чого; я б тільки здер з нього нашійну хустку — і бувай здоров!

Тим часом ставало дедалі гарячіше. Сонце підбивалося все вище, розігриваючи на мені залізяччя. Ну, а коли вам жарко, — самі знаєте, — вам посаждає кожен дріб'язок. Ідучи клусом, я гримотів, мов кіш із посудом, і це мене дратувало; щит хляпав і ляскав мене то по грудях, то по спині, і я мало не втрачав терпцю; коли ж я притримував коня, щоб ішов тихою ступою, всі мої металеві суглоби починали дзеленькати й скреготати, як немазаний віз, а до того ж тоді мене переставав обвівати вітерець, і я смажився, мов у пічці. Та й це ще не все: що повільніше ви їдете, то більшою вагою, здається, тисне на ваші плечі залізо — щохвилини його додається наче ціла тонна. А ще вам доводиться раз у раз переставляти списа з одного боку на другий, бо в одній руці його довго не втримаєш.

Ну, а самі розумієте, коли уприваєш так, що з тебе аж лле, то все тіло починає, даруйте на слові, свербіти. Але ви всередині, а ваші руки зокола; а між руками й тілом — залізо. І — хоч плач. Спершу свербить в одному місці, потім у другому, а тоді в третьому; сверблячка поширюється в усіх напрямках, і врешті все тіло ваше пече вогнем, і неможливо навіть уявити собі, до чого це неприємно. Коли ж терпіти стало несила, і я зрозумів, що от-от збожеволію, під забороло залетіла муха і всілась у мене на кінчику носа; я спробував підняти забороло, але воно не піддавалося — заїв шарнір; я затрусив головою — своєю бідолашною розпухлою головою, — і муха, природно, повелася так, як поводяться всі мухи, зачувши небезпеку, — пересіла з носа на губу, з губи на вухо і ну дзижчати, й кружляти, й кусати, й висотувати вкрай напнуті нерви так, що хоч криком кричи! Мій терпець остаточно урвався, і я гукнув Алісанді, щоб зняла з мене шолом і звільнила від мухи. Дівчина вийняла з шолома все, що в ньому лежало, зачерпнула ним води із струмка, дала мені напитись, а решту вихлюпнула за комір панцира. Ви навіть не уявляєте собі, як це мене відсвіжило! Вона тягала шоломом воду із струмка й поливала мене, поки я вимок до рубця й моя душевна рівновага цілком відновилася.

Мир і спокій — яке це щастя! Але безхмарного щастя в житті не буває. Невдовзі перед від'їздом я змайстрував собі люльку-череп'янку й нагодував на дорогу непоганого тютюну, не справжнього, а такого, який курять індіанці — із сушеного вербового лика. І люлька, і тютюн лежали в шоломі, і тепер я міг би закурити, але... але в мене не було сірників!

Незабаром з'ясувався ще один прикрий факт: наша цілковита безпорадність. Закований у лати новак не може вилізти на коня без чиєїсь допомоги. Сенді підсобити мені не могла: я був для неї заважкий. Довелося чекати якогось перехожого. Чекати в тиші було б не так уже й погано, надто коли є над чим поміркувати. Я хотів поміркувати над тим, як могли наділені розумом чи бодай чимось схожим на розум люди привчити себе ходити в залізничці, незважаючи на всю незручність такого убрання, і як вони могли дотримуватися цієї моди протягом багатьох поколінь, усе своє життя день у день терплячи муку, якої я зазнав сьогодні. Я хотів поміркувати над усім цим та ще над тим, як зарадити лихові й переконати людей відмовитися від такої безглуздої моди. Але міркувати я не міг. Коли поряд з вами Сенді, міркувати неможливо.

Загалом Сенді була дівчина лагідна і слухняна, але язиком вона безнастанно молола, мов вітряк, торохтіла, мов колеса екіпажів по міському брукові, від яких у вас стугонить у голові. Якби їй можна було заткнути рота корком, вона була б славним дівчам. Але таким рота не заткнеш, для таких корок — смерть. Її тріскачка тріскотіла цілісінський день, і я вже починав побоюватися, що в ній щось зіпсується, та де там! Такі механізми ніколи з ладу не виходять. І не загальмовуються через, скажімо, брак підходящого слова. Вона могла цокотати, й ляскотіти, й патякати, й плескати язиком цілими тижнями, не зупиняючись, щоб набрати мастила, чи пального. А результат усієї цієї роботи був один: своїм язичком вона тільки злегка коливала повітря. Думок у голові в неї не було ніяких — самий туман. Вона була спражня, неперевершена торохтілка: вона базікала, базікала, базікала, теревенила, теревенила, теревенила, цвірінькала, цвірінькала, цвірінькала — без повторів і без угаву. Вранці я не звертав уваги на її тріскачку, бо мав досить іншої мороки, але пополудні я не раз казав їй:

— Спочинь трохи, дитино. Якщо ти й далі так переводитимеш тутешнє повітря, королівству доведеться імпортувати його з-за кордону, а в скарбниці у нас і без того пусто.

Розділ XIII

ВІЛЬНІ ЛЮДИ

Яке ж воно все-таки нетривке — людське щастя! Ще зовсім недавно, коли я мучився в сідлі, яким раєм видався б мені цей спокій, цей спочинок, ця блаженна безтурботність у затишному тінявому гайку на березі дзюркотливого струмка, де для повноти щастя я раз у раз поливав себе водою! А я вже був незадоволений: почасти через те, що не міг запалити своєї люльки, — бо хоч сірникова фабрика працювала в мене вже давно, я забув узяти з собою сірники, — а почасти через те, що нам нічого було їсти. Ось іще один приклад дитячої безтурботності тієї доби й того люду. Закутий у панцир шукач пригод завжди покладається на випадок: дасть бог день, дасть і поживу, і, певно, його страшенно обурила б пропозиція надіти на спис кошика з бутербродами. Будь-хто із завсідників Круглого Стола краще помер би з голоду, аніж зганьбив себе, з'явившись із таким доважком на своєму флагштоці! Я хотів був сунути пару бутербродів собі в шолом, але мене на цьому заскочили, довелося їх викинути геть та ще якось викручуватися із дражливого становища, і вони дісталися собаці.

Насувалася ніч, а разом з нею гроза. Швидко темніло. Треба було отаборюватись. Дівицю я примостив під однією скелею, сам улаштувався під іншою трохи віддалік. Але мені довелося залишитись у панцирі, бо сам його зняти я не міг, а просити допомоги в Алісанди не наважувався — адже не годиться роздягатися в когось на очах. Власне, мої побоювання були безпідставні, бо під панцирем на мені був звичайний одяг; та забобонів, прищеплених змалку, враз не позбудешся, і я знав, що страшенно зніжковію, коли доведеться скидати свою куценьку залізну спідничку.

Гроза принесла зміну погоди: що сильніше дув вітер, що лютіше періщив дощ, то робилося холодніше. Незабаром сила-силенна мурах, жуків, хробаків та всілякої мошви посунула з холоду в тепло — до мене під панцир. Частина з них поводитися досить чемно — вмощувалась у складках одягу й тихенько засинала, але неспокійних і непосидючих було куди більше, і вони не знали й хвилини перепочинку — повзали то туди, то сюди, метушилися, нищпорили й шукали бозна-чого; особливо надокучали мені мурашки, які влаштували втомліві походи з одного кінця в другий і весь час мене лоскотали. Ні, я більше повік не хотів би почувати в мурашиному товаристві! А взагалі якщо ви опини-

тєсь у моєму становищі, послухайтєся доброї ради: не борсайтєсь і не качайтєся по землі, бо цє тїльки збуджує цїкавість усілякої живої нечистї, викликаючи в кожної кузьки бажання виповзти із своєї схованки й подивитися, що там коїтєся, а вам від цього стає ще гірше, і ви починаєтє лаятися ще лютіше, якщо, звісно, таке можливо. Щоправда, коли не борсатися і не качатися, а лежати тихо, то можна врзати дуба; тому, правду кажучи, вибору у вас нема: і так погано, і так недобре. Я відчував лоскотання навіть після того, як промерз до кісток, і сіпався від нього, немов труп від електроструму. Я дав собі обіцянку, що, повернувшись із мандрів, ніколи більше не надіну панцира.

Протягом тих страшних годин, коли я лежав задубілий від холоду і водночас горів від комашиних укусів та лоскоту їхніх лапок, одні й ті самі запитання без кінця кружляли в моїй утомленій голові — запитання, відповіді на які я не знав: як можуть люди носити ці трикляті обладунки? Як терплять їх протягом стількох поколінь? Як можуть спати вночі, знаючи, що завтра на них чекають такі самі тортури?

Коли нарешті настав ранок, на мене, мабуть, страшно було дивитися: змучений, пом'ятий, запухлий від безсоння, знесилений борсанням, виснажений голодом, покорчений ревматизмом, охоплений однією нав'язливою ідеєю: зануритися в теплу купіль і потопити геть усю комашню. Ну, а як почувала себе високородна титулована аристократка, дівиця Алісанда ля Картелуаз? Вона була свіженька й жвава, як білка; усю ніч вона проспала мертвим сном. Що ж до ранкової ванни, то ні вона, ні взагалі будь-хто з вельможного панства в цій країні вмиватися не звик, а отже, і бажання такого не мав. За сучасними мірками, ті люди, по суті, мало чим відрізнялися від дикунів. Моя благородна супутниця не виявляла ніякого бажання швидше поснідати, і це також дикунська риса. Подорожуючи, тогочасні британці звикли подовгу поститися і терпіти голод без нарікань, щоправда, перед від'їздом вони наїдалися по саме нікуди — як ото індіанці чи удави. Певно, Сенді теж наїлася щонайменше на три дні.

Вирушили ми вдосвіта. Сенді їхала верхи, а я шкутильгав пішки позаду. Через півгодини ми натрапили на кількох обшарпаних злидарів, які зібралися лагодити те, що тут вважалося шляхом. Вони привітали мене принижено, мало не плазуючи, і коли я зголосився поснідати разом з ними,

ця нечувана милостивість так потішила, так приголомшила їх, що вони навіть не зразу повірили власним вухам. Моя дама зневажливо закопилила губу, відїхала вбік і звідти голосно заявила, що не збирається їсти з усяким бидлом, причому ці слова зовсім не образили бідолах, а тільки злякали, бо будь-яка увага з боку вельмож не обіцяла їм нічого доброго. А тим часом то не були раби чи кріпаки. Мовби глузуючи, вони, в цілковитій згоді із законом, іменовали себе «вільними людьми». До стану «вільних людей» належало сім десятих населення країни: дрібні «незалежні» фермери, ремісники і так далі; інакше кажучи, з них і складався народ, справжня нація, всі ті, хто давав країні користь і гідний був поваги і всілякого заохочення; без них від нації залишилися б самі покидьки й нікчеми в особі короля, знаті, дворянства — всі ті нероби та ледарі, навчені лише псувати, нищити, спустошувати, шкідливі та непотрібні суспільству, побудованому на розумних засадах. А проте саме завдяки своїм підступним хитрощам ця позолочена меншість, замість того щоб плентатись у хвості, де їй і належить бути, крокувала попереду, з розгорнутими прапорами; вона привласнила собі звання нації, і незліченні трударі смиренно терпіли це неподобство так довго, що врешті й справді в нього повірили, повірили, що так воно й повинно бути. А духовенство умовляло їхніх батьків та їх самих, що цей сміховинний лад запроваджений волею божою; і вони, не подумавши про те, що бог навряд чи розважається жартами, та ще й такими невдалими, послухалися церковників і перейнялись німою покурою.

Колишньому американцеві розмови цих затурканих бідаків здавалися досить дивними. Вони вважалися вільними людьми, а проте не мали права покинути без дозволу володіння свого лорда або єпископа; вони не мали права самим собі пекти хліб — збіжжя зобов'язані були молоти на лордовім млині, а борошно везти до лордової пекарні й платити за все це великі гроші; спродавши бодай клаптик своєї землі, вони мали віддати лордові чималий відсоток із виручки, а придбавши в когось ділянку — платити лордові за право на купівлю; вони змушені були задарма жати його хліб і з'являтися на перший же його виклик, навіть коли їхній власний врожай гинув від стихійного лиха; вони повинні були дозволяти йому садовити фруктові дерева на їхніх полях і стримувати обурення, коли збирачі плодів з недбальства витолочували посіви навколо дерев;

вони повинні були тамувати свій гнів, коли, вирушивши на лови, лорд разом з гістьми скавав через їхні поля, винищуючи все зрожене тяжкою працею; вони не мали права розводити голубів, та коли зграя птахів із панського голубника налітала скльовувати їхній урожай, ніхто з них не наважувався вбити спересердя бодай одну птицю, бо кара за це була б жорстока; а коли врожай було нарешті зібрано, з'являлася ціла ватага грабіжників, кожен по свій шмат: спочатку церква стягала тлусту десятину, потім королівський збирач — півдесятини, далі з'являлися з возами лордові слуги по чималу пайку з того, що лишилось; і тільки тоді обдерта як липка вільна людина діставала право зсипати залишки ужинку до своєї комори, коли ще зоставалося що зсипати; а там надходила черга податків, податків і знову податків, і платити їх мав тільки він, цей вільний і незалежний злидар, але аж ніяк не лорд, не барон, не єпископ, не ясновельможні дармоїди й не ненаситна церква; коли баронові не спалося, вільна людина мусила після робочого дня сидіти цілу ніч на березі ставка й хльоскати по воді, щоб не кумкали жаби; коли дочка вільної людини... а втім, ні, про цю особливу нищість монархічного ладу взагалі негоже й писати; і, нарешті, якщо вільна людина, доведена до розпачу цими тортурами, хотіла обірвати своє нестерпне життя й знайти розраду і спочинок у смерті, милостива церква прирікала самогубця на вічні муки в геєні вогненній, милостивий закон велів ховати його опівночі на роздоріжжі, забивши йому кілок у спину, і його хазяїн — барон чи єпископ — привласнював собі все його майно, а вдову й сиріт виганяв на вулицю.

Отакі-то вільні люди зібралися рано-вранці лагодити дорогу свого пана-єпископа; кожен голова родини й кожен син його мали відпрацювати задарма три дні, а їхні наймити — на день-два більше. Я ніби читав про Францію і про французів до їхньої вікопомної й благословенної революції, яка однією навальною кривавою хвилиєю зміла геть таку саму тисячолітню мерзоту й стягла давній борг — півкраплини крові за кожну бочку власної, видушену повільними тортурами з народу протягом довжелезного тисячоліття наруги, ганьби і мук, що їх порівняти можна лише з пекельними. Згадаймо, поміркуймо, і ми побачимо, що існувало два «царства терору», за одного з них убивали в запалі пристрасі, за другого — обдумано й холоднокровно; одне тривало кілька місяців, друге — тисячу років; одне

позбавило життя десять тисяч чоловік, друге занапостило сотні мільйонів; але нас жахають чомусь «страхінтя» лише цього першого, незрівнянно меншого, сказати б, хвилинного терору; а тим часом що таке жак миттевої смерті під сокирою в порівнянні з повільним конанням на протязі цілого життя від голоду, холоду, знущань, жорстокості та безнадії? Чи можна порівняти раптову смерть від удару блискавки з повільною смертю на вогнищі? Звичайний міський цвинтар міг би умістити геть усі жертви того короткого революційного терору, з приводу якого нас так старанно вчили здригатись і жахатися; проте вся Франція, мабуть, не могла б умістити трупів тих, хто загинув од того давнішого і справжнього терору — того незрівнянно жорстокішого, кривавішого терору, нещадну, звірячу суть якого від нас приховують.

Ці злиденні, нібито «вільні», люди, що снідали й розмовляли зі мною, ставилися до короля, церкви й знаті з шанобою, яка потішила б їхнього найзапеклішого ворога. Слухаючи їх, я не знав, сміятися чи плакати. Врешті я спитав їх, чи можуть вони уявити собі народ, який, запровадивши у себе в державі загальні вільні вибори, обирає би собі в уряд весь час одну й ту саму родину з усіма її нащадками — як мудрецьями, так і недоумками, не допускаючи до керма влади жодну іншу родину, зокрема й родини тих, що голосують; і щоб цей народ обрав також якусь сотню інших родин, підніс їх на запаморочливу височінь всевладдя, наділив їх принизливими для решти народу спадкоємними правами й привілеями, позбавивши всі інші родини в державі, зокрема й родину виборця, усіх цих прав та привілеїв?

Мої співрозмовники покліпали очима й відповіли, що не знають; вони, мовляв, зроду про таке не думали, й їм ніколи не приходило в голову, що може існувати країна, в якій увесь народ має право вирішувати державні справи. Я відповів, що бачив таку країну й що вона існуватиме, поки не запровадить у себе єдину панівну церкву. Вони знову покліпали очима. Але потім один із них подивився мені в очі й попросив повторити все, що я сказав, знову, але повільно, щоб він зміг зрозуміти. Я повторив. І цього разу він зрозумів мене, стукнув кулаком і сказав, що, на його думку, народ, який має право вибору, ніколи не дозволить затоптати себе в багно, не принизиться до такої ганьби; і що позбавити народ права вибору — це не просто злочин, а найтяжчий з усіх злочинів.

Я сказав собі: «Ось це людина. Якби я мав чималий загін таких прибічників, я домігся б добробуту цієї країни й спробував би довести свою вірність їй, докорінно змінивши всю систему управління».

Бачите, я витлумачую вірність як вірність батьківщині, а не її установам та урядовцям. Батьківщина — ось що головне, істотне, вічне; батьківщину треба берегти, любити, їй треба бути вірним; що ж до установ, то вони — щось зовнішнє, мов одяг, а одяг може зноситись, подертись, стати незручним, перестати захищати тіло від холоду, хвороб і смерті. Бути вірним ганчір'ю, уславляти ганчір'я, схилитися перед ганчір'ям, помирати за ганчір'я — це вірність дурна, вірність суто тваринна. Вона властива монархії, вигадана монархією, тож нехай тій монархії й залишається. А я родом з Коннектікуту, чия конституція проголошує, що «вся політична влада належить народові, і всі вільні органи влади діють за уповноваженням народу і задля народного добра; і що народ має повсякчасне, незаперечне й невід'ємне право міняти форму управління так, як визнає за потрібне».

З цього погляду, громадянин, який бачить, що політичне вбрання його країни зносилось, а проте сидить, набравши в рота води, не підіймає голосу, вимагаючи створення нового вбрання, не є вірним батьківщині громадянином, — він зрадник, його не виправдує навіть те, що він, може, єдиний з-поміж усіх помічає зношеність одерж своєї батьківщини. Бо його обов'язок — агітувати хоч би там що, тоді як обов'язок решти — голосувати проти нього, коли вони з ним не згодні.

А я потрапив тепер до країни, де право обирати спосіб управління державою мали тільки шість осіб на кожну тисячу населення. І якби решта дев'ятсот дев'яносто чотири особи надумали виказати незадоволення існуючим ладом та запропонували змінити його, ці шестеро вельмож здригнулися б, як один, приголомшені такою невдячністю, такою підлістю, такою чорною зрадою! Тобто, інакше кажучи, я був акціонером компанії, дев'ятсот дев'яносто чотири члени якої забезпечують геть увесь капітал, виконують геть усю роботу, а решта шестеро, обравши себе незмінними членами правління, загрибають собі всі дивіденди! Мені здавалося, що ці дев'ятсот дев'яносто чотири дурні повинні зажадати змін. Я полюбляв ризик, і мені так і кортіло зректися своєї «хазяйської» посади, підняти повстання й перетворити його на революцію. Але я знав: коли який-небудь Джек Кед

чи Уот Тайлер намагається здійснити революцію, заздалегідь не підготувавши до неї народу, то він неодмінно зазнає поразки. А я, даруйте за нескромність, до поразок не звик. Тому задумані мною зміни мали відбутися зовсім не так, як за часів Кеда чи Тайлера.

І з тим чоловіком, що сидів, жуючи чорний хліб, в отарі затурканих, заляканих двоногих баранів, я завів мову не про кров і не про повстання, а відвів його вбік і поговорив з ним про зовсім інше. А скінчивши, попросив його позичити мені трохи чорнила з його вен і скіпочкою написав тими чорнилами на шматочку кори: «Влаштуй його на Фабрику Людей». Потім дав йому записку й сказав:

— Іди до Камелота, розшукай там у палаці Аміаса ле Пуле, якого я зву Кларенсом, віддай йому це, і він усе зрозуміє.

— Виходить, він піп? — спитав чоловік, і радісний блиск пригас в його очах.

— Чого раптом — піп? Хіба ж я не казав тобі, що до моєї Фабрики не пускають ні рабів церкви, ні слуг папських та єпископських? Хіба я не казав тобі, що туди приймають тільки тих, хто вважає віру чи невіру виключно своєю особистою справою?

— Казали, але я радий, що ви повторили. Бо мені аж кисло стало, коли ви згадали про того попа.

— Знов за рибу гроші. Та ніякий він не піп!

Мого співрозмовника, однак, не покидав сумнів:

— А якщо він не піп, то звідки вміє читати?

— Він і писати вміє, хоч і не піп. Я сам навчив його. — Тепер нарешті обличчя в чолов'яги проясніло. — І тебе на Фабриці перш за все навчать читати й писати...

— Мене? Та я ладен усю кров свою по крапельночці віддати за таку науку! Я повік буду вашим рабом, вашим...

— Ні, це ти забудь, нічийм рабом ти не будеш. Забирай свою родину й вирушай у дорогу. Єпископ, твій пан, захопить твою ділянку та все твоє манаття, але ти не жалкуй. Кларенс подбає про тебе.

Розділ XIV

«ЗАХИЩАЙСЯ, ЛОРДЕ!»

За свій сніданок я заплатив їм три пенси — вельми щедро, коли зважити на те, що за таку суму можна нагодувати добрий десяток чоловік. Але на цей час я відпочив і добре

себе почував, а до того ж марнотратство було давньою рисою моєї вдачі; крім того, ці люди ладні були розділити зі мною свій скромний сніданок задарма, і мені приємно було виявити їм свою щирю приязнь і вдячність щедрою грошовою підтримкою. Та й гроші ці були потрібні їм більше, ніж мені, особливо, коли згадати, що в моєму шоломі бряжчало на півдолара залізних монет, і не тільки бряжчало, а й додавало йому відчутної ваги. Признатись, я в ті дні розкидався грішми; але почасти це пояснювалося тим, що я ще не звик до реального стану речей; дарма що вже прожив у Британії так довго, я й досі не міг усвідомити, що одне п'єнні за Артурових часів мало ту саму силу, що два долари у штаті Коннектікут, тобто купівельна спроможність у них була однакова. Якби я виїхав з Камелота на кілька днів пізніше, то міг би заплатити цим людям гарнесенькими новісінькими монетками моєї власної чеканки, що було б, ясна річ, приємніше і для мене, і для них. Я запровадив американську монетну систему. Через тиждень-два центи, десятицентовики, чвертьдоларові, півдоларові, а також золоті монети мали влитися тоненькими, але невпинними струмочками в комерційні артерії королівства, і я з нетерпінням чекав того часу, коли ця нова кров освіжить усе життя.

Фермери хотіли будь-що відплатити мені за мою великодушність, тож довелося дозволити їм подарувати мені кремінь та кресало; і тільки-но вони підсадили мене й Сенді на коня, я запалив свою люльку. Коли перше пасмо диму вихопилося з-під мого заборولا, весь той люд дременув у ліс, а Сенді так і брякнулася з коня. Вони прийняли мене за одного з тих вогнедишних драконів, про яких так багато чули від лицарів та інших професійних брехунів. Я насилу умовив їх наблизитися до мене на відстань, з якої їм чути було б мої пояснення. А тоді заявив, що чари ці — суцзя дурничка, небезпечна лише для моїх ворогів. І, поклавши руку на серце, урочисто запрягся, що кожен, хто підійде до мене з чистим сумлінням і добрими намірами, побачить, як смерть уразить тих, хто підійти відмовиться. Всі кинулися до мене з дивовижною моторністю, і обійшлося без смертельних випадків, бо сміливців, яким вистачило б цікавості залишитись на місці й подивитися, що з цього буде, так і не знайшлося.

Я згаяв досить багато часу, бо ці дорослі діти, позбувшись страху, так захопилися моїм чудесним умінням дихати димом та вогнем, що мені довелося викурити ще дві люльки,

перше ніж вони відпустили мене. А втім, затримка мала й певну користь: Сенді за цей час устигла призвичаїтися до моєї люльки, що було просто необхідно, як ви самі розумієте, при спільній нашій мандрівці. Крім того, вона тимчасово припнула язика, а це теж чималий виграш. Головне ж — я зрозумів, що мені тепер не страшний жоден велетень і жоден людожер.

Ніч ми перебули в святого самітника, а наступного дня опівдні мені трапилося перша нагода скористатися з набутого досвіду. Ми саме перетинали розлогу луку, і я, заглибившись у свої думки, нічого не бачив і не чув; коли раптом Сенді, урвавши фразу, яку розпочала ще рановранці, вигукнула:

— Захищайся, лорде! Твоє життя в небезпеці!

Вона зіскочила з коня, відбігла трохи вбік і спинилась. Звівши очі, я побачив віддалік під деревом з півдесятка лицарів із зброєносцями; вони теж помітили мене й заметушилися, квапливо підтягуючи попруги коням, ладнаючись скоčiti в сідла. Люлька моя була натоптана, і я б давно закурив її, якби не замислився про те, як звільнити цю країну від гноблення й повернути всім — геть усім — її громадянам украдені в них права й людську гідність. Я відразу запалив люльку, набрав повен рот диму — і саме вчасно. Лицарі помчали до мене всі разом, навіть не думаючи виявляти тієї лицарської великодушності, про яку стільки пишуть (пригадуєте — один чемний негідник нападає, а решта чекають своєї черги й стежать, щоб поєдинок відбувався за всіма правилами). Ні, вони мчалися до мене всі разом, мов ядра, випущені залпом із гарматної батареї, розтинаючи з посвистом повітря, низько нахиливши голови в шоломах з розмаяним пір'ям, виставивши напереваги свої списи. Це було гарне видовище, мальовниче видовище, — якщо милуватися ним з верхівки дерева. Я поклав свого списа поперек сідла й сидів, чекаючи, слухаючи, як калатає моє серце. А коли та залізна хвиля вже готова була змести мене, — випустив крізь ґратки заборолу довжелезний струмінь білого диму. Бачили б ви, як та хвиля розплеснулася врізнобіч і відкотилася! То було видовисько, ще краще за попереднє.

Проте вони зупинилися кроків за двісті-триста від мене, і це мене занепокоїло. Радість поступилася місцем страхів: я вирішив, що пропав. Але Сенді сяяла, їй явно кортіло потеревенити, та я перебив її, сказавши, що мої чари чомусь не подіяли, а тому нехай вона мерщій видирається

на коня, бо нам треба наживати п'ятами. Та де там! Тікати вона зовсім не мала наміру. Вона заявила, що мої чари позбавили тих лицарів сили; вони не їдуть геть лише тому, що не можуть зрушити з місця; треба трохи зачекати, й вони попадають на землю, і тоді ми заберемо собі їхніх коней і зброю. Я не міг, не мав права підтримувати в ній цю простодушну віру, і сказав, що вона помиляється: коли полум'я з моїх ніздрів убиває, то від людини враз лишається купка попелу, а ці люди, бач, живі й здорові; виходить, у моєму вогнеметі щось зіпсувалось, а що саме, я й сам не знаю; але нам треба тікати якнайшвидше, бо за хвилину ці люди знов нападуть на нас. Сенді засміялась і сказала:

— Аж ніяк, сер, вони не з тієї породи! От сер Ланселот, той не відступився б. Він нападав би на драконів знову, знову і знову, аж поки не перебив би геть усіх. І так само бився б сер Пеллінор, і сер Агловаль, і сер Карадос, і, може, ще двоє-троє, але більше ніхто б не поліз, бо решта вміють тільки язиком ляпати, а не битися. Та ви подивіться на цих нікчем. Вони ж ледве живі з переляку, невже ви гадаєте, що їм цього мало?

— Чого ж тоді вони чекають? Чому не їдуть собі геть? Їх ніхто не затримує. Нехай їдуть собі з богом, я проти них нічого не маю.

— Нехай їдуть, кажете? На це і не сподівайтесь! Вони про таке і мріяти не можуть! Вони хочуть вам здатися.

— Правда? Забожися! Чого ж вони не здаються?

— Вони б залюбки. Та хіба ви не знаєте, як у нас шанують драконів? Вони бояться наблизитися до вас!

— Ну, тоді я сам до них наближусь і...

— І знаєте, що з ними буде? Вони з переляку віддадуть богові душу! Ні, краще я сама до них піду.

І пішла. У військових справах вона була мастак. Я б сам тричі подумав, перше ніж зголосився на таке діло. Незабаром я побачив, що лицарі подалися геть, а Сенді повертається. Я з полегкістю зітхнув. Я вирішив, що Сенді, видно, все ж таки зазнала невдачі — інакше переговори не були б такими короткими. Та виявилось, що вона блискуче впоралась із своїм завданням. Як тільки Сенді сказала тим негідникам, що я Хазяїн, вони мало з коней не попадали, — «їх пойняв незборимий жах», як висловилася вона, і вони ладні були виконати все, що Сенді від них зажадає. Тоді вона змусила їх присягтися, що через два дні вони з'являться до двору короля Артура й здадуться в полон

разом з кіньми та зброєю і надалі будуть моїми слухняними й покірливими слугами. Вона зробила все набагато краще, ніж зробив би я сам! Золото, а не дівчина!

Розділ XV

РОЗПОВІДЬ СЕНДІ

— Отже, я власник кількох лицарів,— сказав я, коли ми рушили далі.— Хто б міг подумати, що до мого майна колись додасться і таке добро. Не знаю тільки, що мені з ними робити. Хіба розіграти в лотерею? Скільки їх, Сенді?

— Семеро, як на те ваша ласка, сер, не рахуючи зброєносців.

— Що ж, непоганий вилов. Хто вони такі? Звідки вони звалилися на нас?

— Звідки вони звалилися?

— Еге ж, де вони живуть?

— Ах, я не зрозуміла вас. Зараз я розповім.— І вона промовила задумливо, повільно, мовби пробуючи слова на смак.— Звідки звалилися... звідки звалилися... Звідки вони звалилися? Справді, гарно звучить! Слова так і співають. Я повторятиму їх подумки, аж поки завчу напам'ять,— якщо мені пощастить. Звідки вони звалилися? Так-так, уже! Уже виходить! І як легко ці слова злітають з язика, надто коли...

— Не забудь про ковбоїв, Сенді.

— Про ковбоїв?

— Атож. Про лицарів. Ти ж збиралася розповісти мені про них. Кілька хвилин тому, пам'ятаєш? Як то кажуть, не затримуй гру.

— Гру?..

— Так, гру! Попався м'яч — бий! Не тупцяй на місці! Ну, то що ж то за лицарі? Розповідай!

— Охоче й залюбки, сер. Я починаю. Отож вони вдвох вирушили в дорогу і в'їхали у густий ліс. І...

— А хай тобі чорт!

Я відразу збагнув свою помилку. Я сам, сам запустив двигун її красномовства! Я сам був винен! Тепер мине добрий місяць, перше ніж вона добереться до фактів. Вона завжди починала без передмови, з місця в кар'єр, а кінчала на півслові, так до суті й не дійшовши. Якщо ви її переб'єте, вона або зовсім знехтує вас, або кине

у відповідь кілька слів, а тоді повернеться назад і повторить усю фразу спочатку. Тим-то, перепиняти її було собі дорожче, але я перепиняв, і то досить часто, задля порятунку свого життя, бо, слухаючи цілісінький день її нескінченні балачки, можна було вмерти з нудьги.

— А хай тобі чорт! — сказав я в розпачі.

Вона відразу ж повернулася назад і повторила:

— Отож вони вдвох вирушили в дорогу і в'їхали в густий ліс. І...

— Хто — вони?

— Сер Гавен і сер Увен. І доїхали до монастиря, і ченці гостинно привітали їх. Вранці вони помолилися в абатстві, поїхали далі й опинились у величезному лісі; і там у долинці коло вежі уздрів сер Гавен дванадцять прекрасних дів, а з ними двох лицарів у повнім спорядженні на величезних конях. Діви походжали під деревом, і сер Гавен побачив, що на тому дереві висить білий щит, а діви, проходячи повз той щит, щоразу плюють у нього й кидають багном.

— Знаєш, Сенді, якби я не бачив тут таких неподобств на власні очі, то нізащо б тобі не повірив. Але я надивився й не на таке, тому можу легко уявити собі, як ці діви кружляють навколо щита й плюють у нього. Тутешні жінки взагалі поводяться, як навіжені. Навіть найзнатніші з найвищого товариства! Та перша-ліпша телефоністочка із закутного комутатора в чемності, лагідності, скромності, хороших манерах заткнула б за пояс і вашу герцогиню!

— Телефоністочка?

— Так. І не питай у мене пояснень. Це дівчина майбутнього. Тут таких не водиться. З ними, бува, говориш грубо, хоч вони ні в чому не винні, а потім соромишся цього й шкодуєш цілих тринадцять століть, бо грубощі нікого не прикрашають, а тільки ганьблять, надто коли ображаєш людину нізащо; жоден справжній джентльмен не дозволить собі образити телефоністку, хоча я... Так, мушу признатись, я й сам...

— А може, вона...

— Ні, годі про неї, годі. Не питай, бо я тобі все одно пояснити не зможу.

— Хай буде так, як на те ваша ласка. Тоді сер Гавен і сер Увен підїхали, й привітали їх, і спитали, чому вони так зневажають цей щит. «Благородні лорди, — відповіли діви, — зараз ми вам пояснимо. Цей білий щит належить одному лицареві, який живе тут неподалік. Він дуже вправний воїн, але ненавидить усіх знатних і благородних дам

нашого краю, і через те ми зневажаємо навіть його щит». — «Що ж, — мовив сер Гавен, — доброму лицареві не випадає ненавидіти знатних і благородних дам, але, може, в нього є на те підстави? Може, він любить знатних і благородних дам у якомусь іншому краю, й вони відповідають йому тим самим? І якщо він такий мужній, як ви кажете...»

— Мужній!.. Мужність — це єдине, що треба жінкам, Сенді. Розум їх не цікавить. Ах, Томе Сейерс, Джоне Гінен, Джоне Л. Салліван, славні боксери, як шкода, що вас тут немає! Та ви б уже завтра сиділи за Круглим Столом, і всі б величали вас серами. А післязавтра жоден принц і герцог при дворі не знав би, чи його дружина ще належить йому, чи котромусь із вас. Власне, тутешній двір нічим не відрізняється від табору команчів, де кохання і вірність кожної індіанки залежить від кількості скальпів при поясі її обранця!

— «... і якщо він такий мужній, як ви кажете, — мовив сер Гавен, — то скажіть мені, як його звать?» — «Сер, — відповіли вони, — його звать Маргаус, він королівський син Ірландії».

— Ну, хто ж так говорить? Треба сказати: син ірландського короля. Ану, тримайся міцніше, зараз ми перескочимо цей потічок... Отак! Нашому б коневі в цирку виступати! Він народився передчасно.

— «Я цього лицаря добре знаю, — мовив сер Увен. — З поміж решти звитяжців він далеко не останній».

— Решти звитяжців. Твоя єдина вада, Сенді, — оця любов до архаїзмів. А втім, то байдуже.

— «...я бачив, як на турнірі, де зібралось багато лицарів, жоден не міг устояти проти нього». — «Ах, прекрасні дами, — озвався Гавен. — Здається мені, що чините ви нерозважливо, бо той, хто повісив тут свого щита, незабаром повернеться сюди, і хтозна, чи подужують його ці двоє лицарів і чи не доведеться вам розкаюватися у своїх діях; ну, а я не лишатимусь тут більше ні хвилини, бо не хочу бачити, як ви паплюжите лицарський щит». По тій мові сер Увен і сер Гавен подалися геть, та не встигли від'їхати й кількох кроків, як уздріли сера Маргауса, що мчав до них на здоровенному коні. Помітивши сера Маргауса, дванадцять прекрасних дів щодуху кинулися до вежі, й у нестямному поспіхові деякі спотикалися й падали. Тоді один з лицарів вежі укритися своїм щитом і зухвало гукнув: «Сер Маргаус, захищайся!» — І вони з'їхалися, і той лицар зламав

свого списа об Маргауса, а сер Маргаус так його вперіщив, що одним ударом скрутив йому в'язи й перебив коневі спину...

— У тім-то й лихо. Скільки коней гине!

— Другий лицар вежі, побачивши це, кинувся на Маргауса, і вони зітнулися із страшною силою, і другий лицар вежі повалився на землю разом з конем, обидва мертві.

— І ще один кінь пропав. Ні, цьому звичаєві треба покласти край. Не розумію, як розумні люди можуть терпіти такі звичаї та захоплюватися ними!

.

— Тоді, ці два лицарі кинулися із страшною люттю один на одного...

Я зрозумів, що закуняв і пропустив цілий розділ, але нічого не сказав про це Сенді. Певно, вирішив я, ірландський лицар на цей час устиг зчепитися з прибульцями. Так воно й було.

— ...сер Увен завдав серові Маргаусу такого страшного удару, що розтрощив свого списа об його щит, а сер Маргаус завдав серу Увену такого страшного удару, що повалив його разом з конем на землю й переламав серові Увену всі ліві ребра...

— Щиро кажучи, Алісандо, всі ці старовинні оповідки занадто *прости*. Словник у них бідний, куций, всі описи на один лад — самі тільки факти, голі, як піски в Сахарі; ні тобі жвавої деталі, ані колориту. Через те розповідь твоя одноманітна, і всі бої схожі між собою: двоє сходяться й завдають один одному страшних ударів; «страшний» — гарне слово, але ж є ще й інші слова: «нищівний», «лютий», «невідворотний», «приголомшливий», господи, та існують ще сотні інших слів! А то що ж виходить? Двоє сходяться, завдають один одному страшних ударів, і розтрощують свої списи, і в одного з них розлітається щит, а другий сторчака валиться на землю разом з конем і скручує собі в'язи, а тоді на того, що лишився, кидається новий кандидат і завдає йому страшного удару, і розтрощує свого списа, а той перший розбиває йому щит і валить сторчака на землю разом з конем, і скручує йому в'язи; а потім з'являється новий охочий, а за ним іще один і ще, аж поки весь матеріал не використано; та коли вам захочеться підбити підсумки, ви не зможете ні відрізнити один двобій від інших, ні зрозуміти, хто ж переміг. Замість живої *картини*

бою, несамовитого і лютого, у вас виходить щось бліде й німе — ніби привиди товчуться в тумані. Уявляю, що лишилося б нащадкам, якби такою вбогою мовою переповідалася яка-небудь видатна подія — скажімо, спалення Рима за часів Нерона! До нас дійшло б хіба що таке: «Місто згоріло; страховки не належить; хлопчина розбив вікно; пожежник скрутив собі в'язи!» Ну хіба це картина пожежі!

Як бачите, я прочитав довгу й корисну лекцію, але Сенді — хоч би тобі що, навіть бровою не ворухнула, і тільки-но я замовк, клапан її відкрився й пара знову привела в дію механізм:

— Тоді сер Маргаус завернув коня й помчав до Гавена із списом напереваги. І коли сер Гавен уздрів це, він прикрився щитом і щодуху помчав йому назустріч, і вони схрестили списи й ударили один одного в щити, але спис сера Гавена зламався...

— Я так і знав.

— ...а в сера Маргауса не зламався; і сер Гавен разом з конем упав на землю...

— Авжеж! І скрутив собі в'язи.

— ...проте сер Гавен миттю скочив на ноги, вихопив свого меча, й сер Маргаус спішився, й вони почали битися навстоячки, завдаючи один одному таких страшних ударів, що їхні щити розлетілися на дрізки, а шоломи й панцирі пом'ялись, і обидва вони були поранені. Та відколи пробило дев'яту годину, сер Гавен щогодини дедалі дужчав і сила його потроїлася. Сер Маргаус помітив це й страшно чудувався, чому супротивник його дужчає, хоч обидва вони стікають кров'ю. Аж ось нарешті настав полудень...

Монотонний голос її переніс мене в дитинство, нагадав такі знайомі картини й звуки:

«Зу-пинка Нью-у-Хейвен! Стоїмо десять хвилин... За дві хвилини до відходу кондуктор ударить у дзвін... Пасажирів, що їдуть до моря, просимо пересісти в останній вагон, цей вагон туди не поїде... Яблука, апельсини, банани, бутерброди, пластівці кукурудзяні!»

— ...а за ним і пообідній час, а там і надвечір'я, і сер Гавен почав підупадати на силі, й уже він ледь тримався на ногах, і снага його вичерпувалася, а в сера Маргауса, навпаки, м'язи наливалися силою й грубшали...

— А через те йому ставало затісно в його панцирі — та хіба ж ці люди зважають на такі дрібниці!

— ...і врешті сер Маргаус мовив: «Сер, я бачу, що ви добрий лицар, достойний суперник і людина великої сили,

поки, звичайно, вона у вас є. А що посварилися ми з вами за дрібничку, то мені було б жаль убивати вас тепер, коли ви геть знесилилі». — «Ах, — озвався сер Гавен, — благородний лицарю, ви сказали те, що сказав би я на вашому місці». І вони зняли шоломи, й поцілувались, і заприсяглися любити один одного, як брати...

Але тут я загубив нитку й закуняв, міркуючи про те, який жаль, що люди, наділені такою могутньою силою, — силою, яка дозволяла їм протягом шести годин поспіль, у неймовірно важких залізних панцирах, обливаючись потом, рубати, й штрикати, й гамселити один одного, — не народилися тоді, коли силу їхню можна було б застосувати для чогось корисного. От візьмемо, приміром, осла. Осел наділений не меншою силою, але застосовує її з користю, і всі цінують його саме за те, що він осел; але нікому б не спало на думку цінувати вельможу за те, що він осел. З поміси вельможі і осла ще ніколи нічого путнього не виходило, й до такого поєднання не слід і вдаватися. Та коли вже помилка зроблена, назад вороття нема, і ніхто не знає, на чому воно окошиться.

Коли я прокинувся й прислухався знову, то зрозумів, що пропустив ще один розділ і що Алісанда уже встигла завести своїх героїв дуже далеко.

— Вони їхали та їхали, аж поки заїхали в глибокий байрак, геть усіяний камінням; на дні його жебонів прозорий струмочок, що витікав із прозорого джерельця, і коло того джерельця сиділи три діви. «Відколи цей край став християнським, — мовив сер Маргаус, — кожен лицар, що попадав сюди, неодмінно зазнавав дивовижних пригод».

— Усе ж таки зважай на свою мову, Алісандо! У тебе сер Маргаус, син ірландського короля, висловлюється точнісінько так само, як решта лицарів. А тобі слід було б укладати йому в уста якісь ірландські слівця чи бодай якийсь характерний вигук, щоб зразу видно було, що це говорить він, а не хтось інший, і щоб не треба було щоразу називати його ім'я. Всі великі письменники роблять так! Він у тебе мав би говорити так: «Відколи цей край став з біса християнським, кожен лицар, що попадав сюди, зазнавав з біса дивовижних пригод!» — Відчуваєш? Звучить багато краще!

— ...«кожен лицар, що попадав сюди, зазнавав з біса дивовижних пригод.» А й справді звучить багато краще, благородний лорде! Щоправда, трішечки незвично, та нічого, повправляюся — навчуся. І вони підїхали до дів, і привітали

одне одного, й побачили, що на голові старшої діви сяє вінок із щирого золота, а років їй шість десятків чи навіть більше.

— Діви?

— Атож, любий лорде, і волосся в неї під вінком було біле...

— А зуби — ладен закластися! — пластмасові, оті, що йдуть по дев'ять доларів за щелепу, і клацають, і стрибають, мов заведені, коли їси, і геть вискакують з рота, коли смієшся.

— Другій діві було три десятки літ, і на голові в неї сяяв обруч із щирого золота. А третій діві було п'ятнадцять літ...

Хвиля спогадів зринула в моїй душі, заглушивши голос Сенді.

П'ятнадцять літ! О серце моє, розбийся! О кохана моя, назавжди втрачена кохана! Їй було п'ятнадцять літ, моїй красуні, моїй лебідоньці, і я любив її понад усе на світі, а тепер уже не побачу ніколи, довіку! Я згадав про неї, і крила пам'яті перенесли мене за моря-океани часу, в ті туманні, щасливі дні за багато-багато століть уперед, коли я, бувало, прокидався теплого сонячного ранку після снів про неї і казав у трубку: «Алло, центральна!» — лише для того, щоб почути у відповідь ніжне, милозвучне, чарівне, мов небесна музика: «Алло, Хенку!» Вона заробляла три долари на тиждень і цілком заслугувувала на таку платню.

Я так і не збагнув з подальших Алісаниних пояснень, хто були полонені нами лицарі — якщо вона взагалі мала намір пояснити. Цікавість моя згасла, сумні думки полинули далеко. З безладних уривків її розповіді в мене склалося туманне враження, що кожен з тих трьох лицарів посадив по діві собі на коня й вони роз'їхалися врізнобіч — один на північ, другий на схід і третій на південь у пошуках пригод, домовившись зустрітися рівно через рік і один день, щоб обмінятися побрехеньками. Подалися в мандри на цілий рік та ще й один день без будь-якого багажу. Ось іще один приклад простацтва тутешніх жителів.

Сонце вже заходило. Свою розповідь про те, хто такі полонені нами ковбої, Алісанда розпочала о третій годині, і, зважаючи на її оповідну манеру, вона встигла просунути далеченько. Без сумніву, врешті-решт вона б дійшла і до суті, але квапити таких оповідачів нерозважливо.

Ми наближалися до замку, що стояв на пагорбі, — величезної, могутньої старовинної споруди, сірі мури й вежі

якої були чарівно оповиті плющем і в цю мить щедро позолочені промінням призахідного сонця. Таких великих замків нам ще не траплялось, і я вголос подумав, чи не той це, якого ми шукаємо, але Сенді сказала: «Ні». Вона не знала, кому належить цей замок: простуючи до Камелота, вона проминула його, не зупиняючись.

Розділ XVI

ФЕЯ МОРГАНА

Коли вірити мандрівним лицарям, у деяких замках їх зустрічали не зовсім гостинно. Та, звичайно, мандрівні лицарі — не ті люди, яким можна вірити, надто за сучасними мірками правдивості; докопатися до істини можна, лише зробивши знижку на звичай тієї доби і відкинувши від почутої інформації дев'яносто сім відсотків. Те, що лишалось, було правдою! Тож після такої поправки я дійшов висновку, що, перше ніж дзвонити під брамою замку, тобто гукати варту, не зайве довідатися, що робиться всередині. І я зрадів, помітивши на звивистій дорозі вершника, що скакав від замку нам назустріч.

Коли відстань між нами зменшилась, я побачив, що він у шоломі з плюмажем, одягнений у сталеві лати, але на додаток до них має дивні квадратні щити на грудях та на спині. Під'їхавши ближче, я усміхнувся з власної забутливості — на щитах було написано:

МИЛО ПЕРСИММОНСА

*Всі примадонни миються тільки
цим милом!*

То була моя власна вигадка, що мала на меті сприяти цивілізації та поступові в країні. По-перше, то був прихований удар по такому безглуздому явищу, як мандрівне лицарство, — хоч про це не здогадувався ніхто, крім мене. Я розіслав по всіх усядах уже чимало найхоробріших лицарів, затиснутих, мов сосиска в бутерброді, між двома рекламними дошками, що уславляли той чи інший виріб; розрахунок мій був простий: коли їх розведеться багато, вони почнуть муляти людям очі своїм недоладним виглядом; а з іншого боку, вельможні осли в латах без рекламного оголошення соромитимуться своєї «голизни», бо вважають, що відстали від моди.

Крім того, я сподівався, що ці мої місіонери поступово, не викликаючи ні в кого підозри чи тривоги, привчатимуть знать до елементарних навичок гігієни, а потім потяг до охайності пошириться й на простолюд, якщо, звісно, не знімуть гвалт церковники. Це підірве всевладдя церкви, точніше, стане першим кроком до такого підриву; потім — освіта, далі — свобода, й церква почне занепадати. У своєму переконанні, що панівна церква — це панівне зло, панівна тюрма для рабів, я ладен був, не вагаючись, застосовувати проти неї будь-яку зброю, здатну заподіяти їй шкоду. Адже й за мого колишнього життя, у тих майбутніх століттях, які ще навіть не почали ворухитися в утробі часу, зустрічалися старі англійці, які вважали, що народились у вільній країні, — «вільній», хоч у ній діяв закон про корпорації та закон, що дозволяв тільки представникам панівної церкви обіймати державні посади, — цей подвійний мур, зведений проти людських свобод, проти зневаженої совісті, на захист Панівного Анахронізму.

Я навчив своїх місіонерів читати вголос позолочені написи на їхніх дошках; то була непогана ідея — визолотити літери; жоден варвар не міг встояти проти такої краси; сам король залюбки ходив би в палітурці із золотим тисненням! Місіонери мали читати свої оголошення лордам і леді й пояснювати їм, що таке мило; а якщо лорди й леді боялися випробувати цей винахід на собі, їм пропонувалося випробувати його на собаці. Якщо й експеримент із собакою не переконував, місіонер мав зібрати всю родину й показати, як діє мило на собі самому; він не повинен був спинятися перед жодними, навіть найвідчайдушнішими спробами, аби тільки довести дворянству, що мило зовсім не шкідливе. Якщо після всього цього недовіра до мила все-таки не розвіювалася, місіонер мав ушіймати самітника й помити його. Ліси аж кишіли самітниками; вони називали себе святими, й усі вірили в їхню святість; вони були невимовно фанатичні й творили чудеса, й усі ставилися до них з побожною шанобою. Я наставляв своїх місіонерів так: якщо самітник після миття милом залишиться живий, але герцог усе ж таки милитись відмовиться, — такому герцогові треба дати спокій, залишивши всі дальші спроби переконати його.

Коли моїм місіонерам щастило перемогти стрічного мандрівного лицаря, вони мили його, а потім брали з нього слово, що він дістане для себе такі самі рекламні дошки й насаджуватиме цивілізацію й мило аж до кінця своїх днів. Таким чином армія поборників гігієни невпинно

зростала, і мильна реформа дедалі поширювалася. Моя миловарня це незабаром відчула. Спочатку в мене працювало тільки двоє робітників, та перед моїм від'їздом їх стало вже п'ятнадцять, і вони працювали в дві зміни. Від заводу йшов такий сморід, що король раз у раз хапався за серце й кволим голосом скаржився, що вже не витримує, а сер Ланселот закинув усі свої лицарські справи й тільки ходив по даху та лаявся. Я пояснював йому, що на даху має смердіти найбільше, але він відповідав, що десь-інде йому бракує повітря й щоразу додавав, що палац — не місце для миловарні й що він задушив би того негідника, який надумав би відкрити миловарню в його домі. Він лаявся навіть у присутності дам, такі, як він, на це не зважають; а коли вітер дув з боку миловарні, люди лаялися навіть при дітях.

Лицаря-місіонера, якого ми зустріли, звали ля Кот-Маль-Тель. Він розповів нам, що в замку мешкає фея Моргана — сестра короля Артура й дружина короля Уріенса, все королівство якого було завбільшки як округ Колумбія: ставши посеред своїх володінь, король міг кидати камінці в сусідню державу. «Королів» і «королівств» у Британії було стільки ж, скільки в Палестині за часів Ісуса Навіна, коли жителям доводилося спати, скрутившись калачиком, бо для того, щоб випростати ноги, треба було мати закордонний паспорт.

Ля Кот був дуже засмучений, бо в цьому замку він зазнав найбільшої невдачі за всю свою подорож. Йому не пощастило збути ані брусочка мила, хоч він випробував усі рекламні трюки й навіть помив самітника. Але самітник помер, і це було особливо прикро, бо тепер із цієї бестії зроблять великомученика й запишуть його у римсько-католицькі святці. Так скаржився нам сердешний сер ля Кот-Маль-Тель, нарікаючи на свою гірку долю. Я вболівав за нього всім серцем і пробував заспокоїти й підтримати його. Я сказав:

— Не бідкайся, благородний лицарю, бо це ще не поразка. Ми з тобою маємо голову на в'язах, а у того, хто має голову, поразок не буває, у нього можуть бути самі тільки перемоги. Навіть те, що тобі видається невдачею, ми перетворимо на рекламу — рекламу нашого мила, рекламу блискучу, геніальну, рекламу, яка нашу поразку завбільшки з Вацінгтонський пагорб перетворить на перемогу заввишки як Маттергорн. Ми напишемо на твоїх дошках: «Перебував під заступництвом святих велькомучеників». Тобі подобається?

— Прекрасно! Напрочуд влучно!

— Атож! Кожен скаже: як на скромну рекламу в один рядок, це — шедевр!

Мій сердега-комівояжер ураз позбувся смутку. Він був хлопець меткий, і свого часу ратна слава його гриміла. А втім, найблискучіші подвиги його припадали на той час, коли він, так само, як я, подорожував у товаристві однієї дівчини на ім'я ля Їлива. Язик у неї, як і в Сенді, був без кісток, з тією тільки різницею, що ля Їлива була сварлива й зухвала, тоді як Сенді відзначалася лагідною вдачею. Я добре знав, що випало терпіти ля Котові під час тих мандрів, і тому зрозумів, чому він, прощаючись зі мною, дивився на мене так співчутливо. Певно, він вважав, що і я терплю муку мученицьку.

Рушивши далі, ми з Сенді, звісно, перемили йому кісточки. Вона сказала, що фортуна відвернулася від ля Кота з самого початку його мандрів. Першого ж дня ля Кота збив з коня королівський блазень, і ля Їлива, за звичаєм, мала покинути переможеного й перейти до переможця. Та вона не схотіла розлучатися з ля Котом і навідріз відмовлялась кидати його й після дальших численних його поразок. «А що якби переможець сам відмовився прийняти таку здобич?» — поцікавився я. Сенді відповіла, що так не буває. Переможець зобов'язаний прийняти здобич. Інакше це було б порушенням усіх законів. Я вирішив запам'ятати ці слова. Коли мені вже несила буде слухати її теревені, я дам якомусь лицареві перемогти себе, і, може, вона пурхне до нього.

Із замкових мурів нас гукнула варта й після недовгих переговорів дозволила ввійти. Нічого приємного про ті відвідини я розповісти не можу. Але й особливого розчарування не зазнав, бо репутація місіс феї Моргани була мені добре відома й на радісні сюрпризи я не розраховував. Вона держала в шорах ціле королівство, вдаючи із себе могутню чарівницю. Всі звички її були порочні, всі вчинки — лихі. Холодна злість була її прикметною рисою. Кривавий слід жорстоких злочинів тягся за нею, і найпоширенішим з-поміж них було вбивство. Мені страшенно кортіло подивитися на неї — вона викликала не меншу цікавість, ніж сам сатана. На мій подив, вона виявилася напрочуд вродливою: чорні помисли не спотворили рис її обличчя; роки не зморщили її атласної шкіри, не торкнулися її квітучої свіжості. Фея могла б зійти за онуку старого Уріенса, вона здавалася сестрою свого власного сина.

Тільки-но ми проїхали замкову браму, Моргану звеліла, щоб нас привели до неї. У тронному залі були король

Урієнс, старий із добрим обличчям і несміливими манерами, та їхній син сер Увен Білорукий, з яким мені, звичайно, цікаво було познайомитися, бо про нього розповідали, що він колись сам-один переміг тридцятьох лицарів, а крім того, Сенді протуркотіла мені всі вуха про його подорож із сером Гавеном і сером Маргаусом. Та найбільше мене цікавила, звісно, сама Моргана; відразу впадало в око, що вона верховодила тут над усіма. Вона запросила нас сісти й почала з чарівною привітністю й теплотою розпитувати мене. Господи, голос у неї був милозвучний, мов пташиний спів, мов мелодія флейти! Я вже не сумнівався, що цю жінку обмовили, оббрехали. Вона розливалася соловейком, поки не ввійшов юний красунчик-паж, убраний у барвистий, мов веселка, одяг; наблизившись до неї плавною, легкою ходою із золотою тацею в руках, він граційно опустився на одне коліно, але, перестаравшись, утратив рівновагу і злегка штовхнув її коліно. Моргана встромила в нього кинджал так спокійно, наче перед нею був пацюк.

Бідолашне хлоп'я впало на підлогу, його ноги в шовкових панчохах судомно сіпнулись, і воно померло. Старий король мимоволі жалісливо зойкнув. Однак фея скинула на нього такий погляд, що старий відразу осікся й більше не розтуляв рота. Знаком вона звеліла серові Увену вийти в передпокій покликати слуг, а сама тим часом щебетала так весело й безтурботно, наче нічого й не сталося.

Я побачив, що господиня з неї чудова: розмовляючи з нами, вона весь час краєчком ока стежила, щоб слуги не зробили якоїсь похибки, виносячи труп; коли вони прийшли із свіжими чистими рушниками, вона звеліла віднести їх назад і принести інші; а коли вони витерли підлогу й уже намірились іти, вона показала на червону плямку завбільшки як сльоза, котрої не такі гострі очі служників не помітили. Мені стало ясно, що ля Кот-Маль-Телю не вдалося зустрітись з господинею цього дому. Німі докази часто промовляють голосніше й виразніше за людську мову!

Голос феї Моргани й далі чарував слух своєю милозвучністю. Дивовижна жінка! А який у неї погляд! Під її докірливим поглядом слуги здригались і аж присідали — як ото боязкі люди присідають при спалаху блискавки. Я відчував, що і в мене починають труситися жижки. А на старого братика Урієнса жаль було дивитись: він мав зацькований вигляд і здригався ще до того, як вона встигала втупити в нього очі.

В розмові я мав необережність схвально відгукнутися про

короля Артура, на мить забувши, як ця жінка ненавидить свого брата. Цієї ненароком мовленої похвали вистачило, щоб лице Моргани стало темніше від неба перед бурею. Гукнувши сторожу, вона наказала:

— Киньте-но цих пройдисвітів до темниці!

Я похолов, бо про її темниці розповідали жахливі речі. Я розгубився й не знав, що сказати, як діяти. Зате Сенді не втратила духу. Коли воїн поклав мені руку на плече, її тоненький голосочок із спокійною впевненістю мовив:

— О, рани господні, невже тобі, бельбасе, набридло жити? Це ж Хазяїн!

На диво вдала думка — і така проста! А втім, я знаю, чому я сам не вхопився за неї: часом мені зв'язує руки, ноги і язик невимовна скромність, і саме в цю мить я став жертвою цієї не зовсім типової вади своєї вдачі.

Королеву враз ніби підмінили. Обличчя її проясніло, засяяло усмішкою, з уст знову полилися приязні, медоточиві слова, проте приховати свого страшного переляку вона все ж таки не змогла.

— Ні, ти тільки послухай, що меле твоя служниця! — вигукнула вона. — Можна подумати, що така прозорливиця, як я, могла пострахати переможця Мерліна не в жарт! Завдяки своїм чарам я заздалегідь знала, що ти прийдеш до нас, і впізнала тебе, тільки-но ти ввійшов. А цей маленький жарт я дозволила собі, сподіваючись заскочити тебе зненацька й змусити тебе показати своє мистецтво: мені так хотілося подивитись, як ти обдаси цих воїнів пекельним вогнем, спопелиш їх на місці, учинивши чудо, на яке сама я не здатна, але яке страшенно хотіла побачити, адже я цікава, мов дитина!

Воїни були не такі цікаві й квапливо вийшли геть, як тільки дістали дозвіл.

Розділ XVII

КОРОЛІВСЬКА УЧТА

Упевнившись, що я не гніваюсь і не ображаюся, королева, безперечно, вирішила, що їй пощастило обдурити мене. Переляк її незабаром минувся, і вона почала умовляти мене показати свою силу й убити кого-небудь, — пристала, мов реп'ях, так, що я не знав, як від неї відчепитися. На щастя, нас усіх покликали молитись, і вона дала мені спокій. Треба сказати, що дворянство, незважаючи на

свою нелюдську жорстокість, кровожерливість, пожадливість і розпусту, відзначалося глибокою, ревною побожністю. Ніщо не могло завадити йому сумлінно виконувати всі церковні приписи та відправи. Не раз доводилося мені бачити, як дворянин, заскочивши ворога зненацька, зупинявся помолитися, перш ніж перерізати йому горлянку; не раз бачив, як дворянин, напавши із засідки й відправивши на той світ ворога, ішов до найближчого придорожного розп'яття подякувати богові й лише тоді грабував труп. Поряд з такими витонченими манерами поблід навіть життєпис Бенвенуто Челліні, який через тисячу років сподобився святого сану. Вся британська знать разом з родинами щодня вранці та ввечері відвідувала відправи у своїх домашніх каплицях, і навіть найбільші мерзотники молилися ще разів п'ять-шість на день додатково. То була заслуга католицької церкви,— я визнаю це, хоч ніколи не належав до її друзів. Не раз я мимоволі запитував себе: «До чого докотилася б Англія, якби не було церкви?»

Після молитви ми обідали у великій бенкетній залі, освітленій сотнею ріжків з лоем, де все відзначалося тією пишнотою, щедрістю й грубою розкішшю, яка пасує королям. У цільній частині зали, на помості, стояв стіл короля, королеви та їхнього сина, принца Увена. Від помосту через усю залу тягся стіл для гостей. На почесному місці сиділи вельможі й дорослі члени їхніх родин, що разом склали, власне, королівський двір,— усього шістдесят одна особа; а далі розміщувалися урядовці меншого рангу та їхні підлеглі; всього за столом сиділо сто вісімнадцять чоловік, а за їхніми стільцями стояло, прислужуючи їм, стільки ж лакеїв. Тут було на що подивитися! На хорах оркестр, що складався з цимбалів, рогів, арф та інших знарядь тортур, ознаменував початок бенкету одним із перших варіантів чи, може, найпершою версією тієї нестерпної для барабанних перетинок какофонії, яка в пізніші часи дістала назву «Щастя моє — в твоїх синіх очах». Ця пісенька тоді ще була нова, і оркестр, певно, не встиг її розучити як слід. З цієї чи, може, з якоїсь іншої невідомої мені причини королева звеліла відразу після обіду повісити композитора.

Після музичного вступу священник, стоячи позад королівського стола, виголосив довгу молитву мовою, яку, очевидно, вважали за латину. Потім батальйон лакеїв зірвався з місця, забігав, заметушився — на кухню, з кухні, з тацями, без них, і велика учта почалася. Ніхто не розмовляв, жодне слово не порушувало тиші, всі зосереджено жували. Ряди

щелеп розтулялись і затулялись одночасно, і цей звук нагадував глухий стугін верстатів підземної фабрики.

Шаленство стравоходів тривало півтори години, і скільки за цей час було строщено харчів, уявити собі неможливо. Від головної окраси бенкету — велетенського вепра, який так велично простягався посеред столу, — не лишилося нічого, крім кістяка, що нагадував обручі для криноліна і красномовно символізував долю інших страв.

Коли подали солодощі, почалася пиятика, а з нею й балачки. Вино та мед цмулили кухлями, чоловіки й жінки веселішали, щасливішали, ставали дедалі дотепніші й гомінкіші. Джентльмени розповідали такі анекдоти, від яких вуха в'янули, проте ніхто навіть на зашарівся, а в найпікантніших місцях регіт розлягався такий, що якби це була стайня, а не фортеця, вона б неодмінно завалилась. Дами не пасли задніх — розповідали такі історійки, від яких затулилася б хусточкою Маргарита Наваррська, а то й сама велика Єлизавета Англійська, але тут у хусточку не ховався ніхто, всі тільки реготали, точніше, несамовито вили. Героями майже всіх масних оповідань були священики, але це анітрохи не бентежило присутнього тут капелана, — він сміявся разом з усіма. Мало того, на прохання гостей він громовим голосом проспівав кілька куплетів, не менш сороміцьких, ніж усі співані того вечора пісні.

Близько півночі товариство потімилося, нареготалося до кольок; всі повпивались: хто плакав, хто ліз цілуватись, хто шукав зачіпки для бійки, а хто валявся трупом під столом. Із жінок найгірше поводитись одна гарненька молода герцогиня, що завтра мала йти під вінець. Вигляд у неї був жалюгідний, що й казати. Вона могла б позувати для портрета молодої дочки регента Орлеанського на тому скандальному обіді, звідки її, хоч як вона лаялась і пручалась, віднесли п'яну й безпорадну до ліжка, за часів блаженної пам'яті Ancien Régime.

Раптом, саме в ту мить, коли капелан підніс руки, і всі ті, хто ще був при пам'яті, поскиляли голови, чекаючи благословення, з дверей під аркою в далекому кінці зали з'явилася, спираючись на костур, згорблена сива стара жінка. Вона підняла свій костур, націлилась ним на королеву і закричала:

— Нехай боже прокляття й помста божа впадуть на тебе, безжальна жінко! Ти вбила мого безневинного онука й розбила моє старе серце, позбавила мене єдиної надії, єдиної опори, єдиної втіхи й радості на цім світі!

Всі злякано перехрестилися, бо за тих часів люди страшенно боялися клятьби, а королева велично звелася на ноги і, зблизнувши потемнілими від люті очима, процідила крізь зуби:

— Візьміть її! На вогнище!

Воїни кинулися виконувати наказ. Соромно, нестерпно соромно було дивитися на таку жорстокість, але що можна було вдіяти? Сенді перехопила мій погляд. Я зрозумів, що на неї знову найшло натхнення, і сказав:

— Роби, як знаєш.

Вона відразу встала й, показуючи на мене, звернулася до королеви:

— Ваша величність, він не дозволяє. Скасуйте свій наказ, а то він зруйнує замок і розвіє його по вітру, мов поганий сон!

Хай тобі грець, хіба можна накидати мені такі неймовірні зобов'язання? А що, як королева...

Але мої побоювання були безпідставні. Королева навіть не спробувала опиратись, а, пополотнівши, опустилася на стілець і знаком показала воїнам, щоб відступилися від старої. Моргана враз протверезіла. І, видно, не тільки вона. Леді й джентльмени посхоплювалися на ноги і, забувши про двірський етикет, юрбою кинулися до дверей, перекидаючи стільці, б'ючи посуд, штовхаючись, пхаючись, працюючи ліктями, аби тільки встигнути проскочити за двері раніше, ніж я передумаю і все ж таки розвію замок по піднебессю. Тепер ви розумієте, яке то було забобонне товариство? Ні, це треба побачити на власні очі.

Сердешна королева з переляку так присмирніла, що навіть не наважилася без моєї згоди повісити композитора. Мені було дуже шкода її, — будь-хто на моєму місці перейнявся б до неї співчуттям, бо вона по-справжньому страждала; я вирішив піти на поблажку й не доводити діла до крайнощів. Поміркувавши трохи, я наказав привести музикантів і зажадав, щоб вони знову виконали «Щастя моє — в твоїх синіх очах». Пісню було виконано. Я переконався, що королева має цілковиту рацію й дозволив їй повішати весь оркестр. Ця невеличка поступка благотворно подіяла на господину. Державний діяч небагато доможеться, нав'язуючи підлеглим у кожному випадку свою залізну волю, бо це принижує їх, позбавляє ініціативи і тим самим підриває його власну могутність. Час від часу в малому й незначному потурати підлеглим, коли це не шкодить справі, — ось наймудріша політика.

Тепер, коли королева заспокоїлась і навіть повеселішала, хміль знов ударив їй у голову, розв'язав язика, і він зателенькав срібним дзвіночком. Так, балакати вона була мастак. А мені не випадало нагадати їй, що вже пізно, що я страшенно стомився й хочу спочити. Як же це я, дурень, не пішов спати разом із усіма! А тепер сиди й слухай, бо іншої ради нема! Отак вона заливалася дзвінким калатальцем у глибокій, примарній тиші заснулого замку, аж раптом знизу, з-під землі, долинув приглушений зойк, сповнений такого болю, що мені мороз поза шкірою пішов. Королева замовкла, й очі її радісно зблиснули; вона схилила набік свою гарну голівку, як ото пташка, коли прислухається. Зойк знову прорізав тишу.

— Що це таке? — спитав я.

— Оце сила духу! Оце витримка! Минуло вже стільки годин, а він усе ще терпить!

— Терпить? Що саме?

— Тортури. Ходім — ти побачиш веселе видовище. Якщо він і зараз не признається, його шматуватимуть у тебе на очах.

Яким ніжним, яким чарівним виплодком пекла вона була! Яка щаслива безтурботність бриніла в її голосі, тоді як мені аж ноги зводила судома від співчуття до того нещасного! У супроводі сторожі в латах, що несла запалені смолоскипи, ми пройшли лункими коридорами, а потім кам'яними сходами спустились у вогкий, глибокий підвал, що тхнув цвіллю та віками в'язничного мороку. То була довга, страхітлива, тяжка дорога, яку аж ніяк не полегшувало й не звеселяло щебетання відьми, що розповідала про бідолаху та його злочин. Як твердив один донощик, який не відкрив свого імені, він убив оленя в королівському заповіднику. Я сказав:

— Донос невідомого — це ще не доказ, ваша величність. Слід було б зробити очну ставку обвинувачеві та обвинуваченому.

— Я не подумала про це, бо справа, зрештою, така дріб'язкова. Але навіть якби я хотіла, очної ставки зробити однаково б не змогла, бо обвинувач прийшов до лісника вночі, та ще й у машкарі, розповів йому все і зник, і лісник не знає, хто він такий.

— Виходить, цей невідомий — єдиний, хто бачив, як убили оленя?

— Пхе! Та ніхто взагалі не бачив, як убили оленя, але той невідомий бачив цього упертюха коло місця, де лежав

олень, і, сповнившись похвального вірнопідданського запалу, доніс на нього лісникові.

— Отже, невідомий і сам був поблизу вбитого оленя? А що, як він сам його і вбив? Той вірнопідданський запал, ще й у машкарі, їй-богу, викликає підозру. І скажіть мені, ваша величність, навіщо ви піддали заарештованого тортурам? Яка з цього користь?

— Інакше він не признається. А коли не признається, то занастить свою душу. За злочин, що він учинив, закон карає смертю, і я, звісно, подбаю про те, щоб він не уникнув кари. Але я занастю і свою власну душу, якщо дозволю йому померти без каяття та без розгрішення. Ні, лізти через нього у пекло — нема дурних!

— Ваша величність, а що як йому нема в чому каятися?

— Ну, це ми зараз побачимо. Якщо я закатаю його до смерті, а він ні в чому не признається, значить, що йому й не було в чому признаватись, еге ж? Отже, я не занастю своєї душі через людину, яка не покалася, бо їй не було в чому каятися,— і таким чином уникну пекла.

Типовий спосіб мислення — чи точніше, відмови від мислення — тих часів! Сперечатися з нею було марно. Аргументи розбиваються в друзки об кам'яну стіну забобонів, не залишаючи на ній ні вм'ятин, ні подряпин. А її забобони поділяли усі без винятку в тодішній Англії. Найсвітліші голови в країні не змогли б доміркуватися, на що хибує її логіка.

Ввійшовши до катівні, ми побачили видовище, якого мені не забути, мабуть, повік. Молодий гігант років тридцяти лежав розіп'ятий на дибі; його зап'ястки й кісточки були прив'язані мотузками до коловоротів. Спотворене мукою обличчя було мертвотно бліде, чоло вкривали краплі поту. Над ним схилялися священики, тут же були кат і сторожа; на стінах чаділи смолоскипи, а в кутку сиділа, скорчившись, молода жінка із спотвореним обличчям і зацькованими, божевільними очима. На колінах у неї спало немовлятко. Саме як ми переступили через поріг, кат трохи крутнув коловорот, і з уст мученика й жінки водночас вихопився болісний зойк. Я крикнув, і кат попустив мотузки, навіть не озирнувшись на мене. Я не міг дозволити, щоб таке страхіття тривало: моє власне серце не витримало б і розірвалося. Я попросив у королеви дозволу поговорити з в'язнем сам на сам; вона почала була заперечувати, й тоді я неголосно

сказав, що не хочу сперечатися з нею в присутності слуг, але їй доведеться виконати мою волю, бо я представник короля Артура й слово моє — закон. Вона зрозуміла, що доведеться поступитись. Я попросив її назвати мене цим людям, а потім піти. Це було їй неприємно, проте вона проковтнула шпильку і зробила навіть більше, ніж я сподівався, — не тільки дала свою згоду, а й сказала:

— Робіть усе, що вам накаже цей лорд. Він — Хазяїн.

Це слово діяло, мов заклинання, — бачили б ви, як ті шури заметушилися! Королівська сторожа вишикувалась і з Морганю на чолі, освітлюючи смолоскипами підземні переходи, подалася геть. Коли їхня розмірена, лунка хода завмерла вдалині, я звелів зняти в'язня з диби, перенести на ліжку, прикласти до його ран цілюще зілля і дати йому вина. Жінка підповзла ближче до нещасного. В очах її світилися любов і ніжність, але час від часу вона злякано озиралася, ніби побоюючись, що її проженуть; вона торкнулася долонею чоловікового лоба, але в ту ж мить з жахом відсахнулася, перехопивши мій погляд. На неї боляче було дивитись.

— Боже милій! — вигукнув я. — Та приголуб ти його, дівчино. Роби що хочеш, не звертай на мене уваги.

Вона глянула на мене вдячно, наче тварина, яку прилачили. Відклавши набік дитину, вона притулилася щокою до чоловікової щоки, гладячи рукою його волосся і вмиваючись щасливими сльозами. Чоловік трохи ожив і голубив жінку очима, — на більший вияв ніжності йому бракувало сили. Я вирішив, що з катівні вже можна прогнати сторонніх і звелів забратися геть усім, крім дружини в'язня. А тоді сказав:

— Ну, друже мій, а тепер *ти* розкажи мені, як було діло. Що говорять інші, я вже знаю.

Чоловік заперечливо похитав головою. Але жінка, видно, зраділа цій можливості поговорити начистоту, — так мені принаймні здалося. Я спитав у нього:

— Ти знаєш мене?

— Так. В Артуровім королівстві тебе всі знають.

— Якщо ти знаєш про мене правду, а не брехню, то не повинен боятися говорити зі мною.

Жінка квапливо втрутилась:

— Ах, мій благородний лорде, переконай його! Ти переконаєш його, коли схочеш. Він терпів такі муки! І все через мене, через мене! Це так страшно! Краще б він

помер швидкою, легкою смертю! О, Г'юго, бідолашний мій Г'юго, смерть була б найкращим порятунком! О, як мені тяжко дивитися на його страждання!

Вона заридала й припала до моїх ніг, усе ще благаючи. Чого ж вона благала? Смерті свого чоловіка? Я не зовсім розумів, до чого вона хилить. Та Г'юго перепинив її, мовивши:

— Тихо! Ти сама не розумієш, чого просиш. Невже я заради легкої смерті приречу на голод тих, кого люблю! Я гадав, ти знаєш мене краще.

— Нічого не розумію,— сказав я.— Про що, власне, йдеться?

— Ах, ласкавий лорде, переконай його! Подумай, якої муки завдають мені його страждання! А він мовчить, він не зізнається, хоч благословенна швидка смерть була б такою втіхою...

— Що ти верзеш? Він вийде звідси вільною людиною. Він не помре!

Бліде чоловікове обличчя засяяло, жінка кинулась обіймати мене, не тямлячи себе з радощів.

— Він урятований! — скрикнула вона.— Бо сам король Артур промовляє устами свого слуги, а слово Артурове — золото!

— Отже, ти повірив нарешті, що на мене можна поклас-тися. Чому ж ти не довіряв мені досі?

— Я довіряв тобі. Ми обоє довіряли.

— Чому ж ти тоді нічого не хотів мені сказати?

— Ти нічого мені не обіцяв. Інакше я б давно тобі все розповів.

— Ясно, ясно... А проте мені важко збагнути: ти терпів тортури й не признавався. Виходить, тобі нема в чому признаватись...

— Мені, мілорде? Помиляєтесь! Адже оленя вбив я!

— Ти? Ну, знаєш, ти мене геть заплутав...

— Мій любий лорде, я на колінах благала його призна-тись, але...

— Благала признатись? Ні, я вже зовсім нічого не розумію. Чому ж ти благала його признатись?

— Бо тоді б його швидко стратили, і йому не довелося б мучитися.

— Гм, у цьому є певний глузд. Але ж він не хотів, щоб його швидко стратили?

— Не хотів? Ще й як хотів!

— Тоді якого біса він не признавався?

— Ах, ласкавий сер, як же я міг залишити дружину й маляtko без хліба, без даху над головою?

— Ага, нарешті я збагнув! У тебе золоте серце! Жорстокий закон позбавляє засудженого всього майна й пускає з торбами його вдову та сиріт. Тебе можуть закатувати до смерті, та якщо ти не признаєшся й до вироку не дійде, суд не матиме права пограбувати дружину й твоє дитя. Отже, ти захищав їх як справжній чоловік, а ти поводитася як справжня жінка й любляча дружина, бо ладна була врятувати його від тортур ціною власної голодної смерті... Так, нам, чоловікам, далеко до жіночої самопожертви. Я заберу вас обох до своєї колонії, вам там сподобається. Я влаштую вас на Фабриці, де тупих, покірливих автоматів обертають на людей.

Розділ XVIII

У в'язниці королеви

Я влаштував усе, як задумав, і цього чоловіка відпустили додому. Мені дуже кортіло колесувати ката; не за те, що він працював старанно і добре,— не міг же я покарати його за те, що він сумлінно виконує свої службові обов'язки! — а за те, що він знущався з дружини в'язня — бив її та всіляко кривдив. Про це мені розповіли патери, палко вимагаючи покарання ката. Правда, ці слуги господні були мені глибоко несимпатичні, але подеколи й серед них траплялися порядні люди. Тобто, деякі випадки свідчили, що далеко не всі представники цієї братії були проїдисвіти й себелюбці, і багато хто з них, надто ті, що жили одним життям з народом, щиро й самовіддано намагалися полегшити тяжку долю простих людей. Змінити щось я був безсилий, а тому старався менше сушити собі тим голову, не марнуючи дорогого часу. Я не маю звички шукати ради там, де її немає. Мені це не подобалося, бо саме такі речі прихилиють народ до панівної церкви. Звісно, без релігії нам поки що не обійтися, та я віддаю перевагу тій релігії, що поділена на сорок незалежних ворогуючих сект, як було в Сполучених Штатах за моїх часів. Концентрація влади в якійсь одній політичній установі завжди може призвести до небажаних наслідків, а панівна церква — це установа політична; її створено для політичних цілей; її

випещене, виплекано, вишколено для політичної мети; вона ворог людської свободи, а те добро, яке вона чинить, вона чинила б ще краще, будучи поділеною на якнайбільше розрізнених сект. Можливо, тут я помиляюся, але я так вважаю. Адже я всього-на-всього людина, і моя думка варта не більше, ніж думка папи римського, але й не менше.

Колесувати ката я не хотів, однак не міг і залишити поза увагою справедливу скаргу паперів. Якось покарати негідника все ж таки треба було, і я, звільнивши його з посади ката, призначив на посаду капельмейстера нового оркестру, що мав бути створений замість старого. Він благав мене зглянутися на нього, запевняв, що не вміє грати, і це була відмовка загалом вагома, проте в даному разі недостатня, бо в усьому королівстві не було музиканта, який умів би грати.

Наступного ранку королева вельми розгнівалася, коли дізналася, що Г'юго залишився живий і що майна його вона теж не одержить. Але я сказав, що вона повинна терпляче нести цей хрест, бо хоч закон і звичай дають їй право на життя й майно цього чоловіка, у справі виявлено обставини, які пом'якшують провину, і я помилював його ім'ям короля Артура. Олень спустошував поля цього чоловіка, і він убив його зопалу, а не заради зиску, а до королізького лісу відніс, сподіваючись, що завдяки цьому винного не буде знайдено. Клята баба! Я ніяк не міг утовкмачити їй, що напад гніву при вбивстві тварини чи людини пом'якшує провину, і врешті махнув рукою — нехай собі сердиться, поки не набридне. Розтлумачуючи їй усі ці обставини, я ще сказав, що коли вона вбила пажа, то її раптовий гнів також є обставиною, яка трохи пом'якшує злочин.

— Злочин?! — вигукнула вона. — Що ти верзеш? Теж мені злочин! Адже я заплачу за це!

Переконувати її було марно. Виховання! Виховання — ось що головне. Ми говоримо про людську вдачу. Дурниці! Вдача сама по собі не з'являється, вона просто наслідок спадковості й виховання. Оце ми й називаємо вдачею. Ми не маємо ні власних думок, ні власних поглядів — ми або успадковуємо їх, або засвоюємо під впливом виховання. Все, що є в нас свого власного і що може бути поставлене нам у заслугу чи в провину, вміститься на кінчику голки, а решту ми дістали у спадщину від довгої низки предків, починаючи з молюска, чи коника, чи мавпи, від

яких протягом мільярдів років так марудно та безглуздо, невідгідно розвивався наш людський рід. Що ж до мене, то в цій виснажливій і невеселій мандрівці між двома вічностями я прагну лише одного, прожити життя чисто, чесно, справедливо і зберегти в собі ту мікроскопічну часточку, яка є власне моїм справжнім «я»; решта ж може опинитися хоч і в пеклі, мені байдуже.

Королева, хай їй всячина, була зовсім не дурна, розуму їй не бракувало, але виховання зробило з неї ослицю, — звісно, з погляду людини, що жила в наступному тисячолітті. Вбивши пажа, вона не вчинила ніякого злочину, а тільки здійснила своє право, і це своє право вона відстоювала спокійно й переконано. Змалку їй прищепили тверду й беззастережну віру в те, що закон, який дозволяє їй убивати своїх підданих, коли вона тільки забажає, правильний і справедливий.

Що ж, навіть сатані треба віддавати належне. Королева заслуговувала на похвалу, але я не міг сказати їй доброго слова — воно ставало мені кісткою в горлі. Вбити хлопчика вона мала право, але аж ніяк не зобов'язана була платити за це. Закон, що вимагав сплати за вбивство, її не стосувався. Моргана добре знала, що, сплачуючи гроші за хлопця, вона чинить великодушно, благородно, за це я мав би по справедливості похвалити її; але я не міг — у мене язик не повертався. Я все бачив у своїй уяві нещасну стару матір з розбитим серцем і гарненького хлопчика в мереживах та шовках, залитих його невинною кров'ю. Як вона могла заплатити за нього? *Кому?* І знаючи, що ця жінка, зважаючи на одержане виховання, заслуговує похвали і навіть захоплення, я, вихований зовсім інакше, не міг похвалити її. Я спромігся лише сказати, що вчинок її викличе захоплення інших — і це, на жаль, була правда:

— Ваша величність, ваш народ обожнюватиме вас за це.

Я сказав їй щирю правду, але подумки запрягся повісити її за цей злочин, якщо колись матиму таку можливість. Дуже вже погані були деякі з тогочасних законів, аж надто погані. Хазяїн мав право вбити свого раба ні за що ні про що — з досади, зі злості, просто задля розваги; а людина, голову якої прикрашала королівська корона, могла, як ми вже бачили, вбити *свого* раба, тобто будь-кого. Дворянин мав право вбити простолюдина і сплатити за нього грішми або натурою. Вельможа мав за законом право вбити іншого вельможу безплатно, однак він міг чекати помсти; будь-хто міг відправити на той світ кого завгодно; тільки простолюдин і

раб не мали цих привілеїв. Якщо ж вони вбивали когось, то це так і вважалось — убивством, а закон якнайсуворіше захищав убивства. З убивцею, а також з його родиною розправлялися швидко, надто коли вбитий належав до вищого кола. Якщо простолодин ранив дворянина, скажімо, так, як Дам'єн — Людовіка XV, завдавши подряпини не те що не смертельної, а навіть безболісної, то бідолаху однаково чекала Дам'єнова доля: його прив'язували до коней і розривали на частини; цілі юрби збігалися потішитися таким видовищем, пожартувати й повеселитись; деякі розваги цього вишуканого товариства відзначалися такою самою жорстокістю й непристойністю, як ті, що їх описав люб'язний Казанова в своєму розділі, присвяченому четвертуванню одного з найнебезпечніших ворогів Людовіка XV.

Вдосталь надивившись на всі принади страхітливого замку Моргани, я дуже хотів забратись якнайдалі звідти, але мене стримував один задум, забути про який не давало мені сумління. Якби мені довелося заново створювати людину, я звільнив би її від сумління. Сумління завдає людині таких прикрощів! І хоч од нього теж є користь, і то чимала, врешті-решт воно собі ж таки дорожче обходиться. Якби ми мали менше цього добра, нам жилося б куди спокійніше. А втім, це моя особиста думка, думка однієї людини; той, хто не побував у моїй шкурі, може думати зовсім інакше. Він має право на свою власну точку зору. Я ж наголошую тільки ось на чому: по багатьох роках спостережень над своїм сумлінням я дійшов висновку, що воно завдавало мені більше турботи та мороки, ніж будь-яка інша природжена риса. Певно, спочатку я цінував його, бо ми цінуємо все, з чим з'явилися на світ божий; але тепер бачу, яким я був дурнем. Так, дурнем, і щоб довести це, не треба ходити далеко: вистачить глянути на справу під іншим кутом зору. От, скажімо, якби я мав у себе всередині ковадло, чи цінував би я його? Ну, звісно, ні. А тим часом, якщо подумати, істотної різниці між ковадлом і сумлінням немає — і те, і те тягати в собі однаково незручно. Я помічав це безліч разів. До того ж коли тягати ковадло вам стане несила, ви можете розчинити його якимись кислотами; але не існує жодного способу позбутися сумління, поки воно саме не втихомириться, — я принаймні такого способу не знаю.

Словом, я надумав зробити перед від'їздом одне діло, до речі, вельми неприємне. Думка про нього цілий ранок муляла мені душу. Я міг би поговорити про це діло із старим

королем, але однаково нічого не домігся б — король був згаслим вулканом; свого часу цей вулкан діяв, та жар його давно вичах, і від нього лишилася тільки велична купа попелу; певно, король міг зрозуміти мене, поспівчувати, але не зарадити. Він не мав ніякої ваги, цей так званий король; уся влада належала королеві. Вона була вогнедишним Везувієм. Щоб догодити вам, вона могла б засмажити для вас зграйку горобців, але, скориставшись із цієї нагоди, могла б разом спалити потоком лави ціле місто. Врешті я поклався на прислів'я: «Як нічим не ризикувати, то нічого й не мати».

Набравшись сміливості, я звернувся до її королівської величності. Я сказав, що недавно провів загальний огляд усіх в'язниць у Камелоті й довколишніх замках і, як її ласка, залюбки подивився б на її колекцію в'язнів. Вона закомизилась, на що я, до речі, й сподівався. А потім погодилася. На це я також сподівався, хоча й не думав, що вона здасться так швидко. Домігшись свого, я заспокоївся. Королева викликала сторожу із смолоскипами, й ми спустились у підземелля. В'язниця містилася під замком і складалася переважно з маленьких камер, видовбаних просто в скелі. В деякі з них зовсім не проникало світло. В одній такій камері ми побачили жінку в смердючому лахмітті, яка сиділа на землі, мовчала й не відповідала на наші запитання, лише раз чи два вона глянула на нас крізь павутиння сплутаного волосся, неначе хотіла побачити, хто це раптом осліпив і оглушив її, урвавши одноманітні, похмурі сні, що стали її життям; потім вона знову похнюпилася, сплела на колінах брудні пальці й більше не ворушилась. Цій бідолашній жінці, схожій на лантух з кістками, було на вигляд років сорок, але то тільки на вигляд: вона просиділа у в'язниці дев'ять років, а коли її кинули сюди, їй було всього вісімнадцять. Вона була простолюдка, донька одного з васалів сера Бреза Безжального, сусіднього лорда, і потрапила сюди, бо в ніч свого весілля відмовила лордові в тому, що потім дістало назву «права сеньйора», і, більше того, відповіла насильством на насильство, проливши півшкалика його майже священної крові. Молодий, подумавши, що життя його коханої в небезпеці, прибіг їй на допомогу й виштовхнув украй здивованого таким незвичайним поведінням і прикро ображеного лорда до вітальні, просто в натовп переляканих, тремтячих гостей. Оскільки в самого лорда власна в'язниця була переповнена, він попросив

королеву помістити в її темниці обох його злочинців. Їх кинули туди менше ніж за годину по тому, як вони вчинили злочин, і відтоді вони більше не бачились. Дев'ять років провели вони в цілковитій темряві, замуrowані в скелі, нічого не знаючи одне про одного, хоч їх розділяло якихось півсотні футів. У перші роки вони ще благально питали у сторожі: «Чи він живий?» — «Чи вона жива?» Їхні гіркі сльози могли б зворушити навіть каміння. Але серця твердіші за каміння. Їм не відповідали, і врешті вони перестали питати і про це, і про будь-що взагалі.

Вислухавши цю оповідь, я захотів подивитися на чоловіка. Йому було тридцять чотири роки, а на вигляд — всі шістдесят. Він сидів на квадратній брилі, похнюпившись, схрестивши руки на колінах. Обличчя його не було видно за довгим волоссям; він увесь час бурмотів щось собі під ніс. Підвівши голову, в'язень повільно обвів нас байдужим, тупим поглядом, болісно мружачись від світла смолоскипів, потім знов опустив голову і забурмотів, більше не звертаючи на нас уваги. Я помітив кількох німих свідків цієї трагедії — давні, вже гладенькі шрами від кайданів на руках і ногах в'язня, а також прикріплені до брили ланцюги з наручниками й путами. Але все це залізччя лежало на землі, вкрите грубим шаром іржі. Кайдани стають непотрібні, коли в'язень занепадає духом.

Мені не вдалося вивести цього чоловіка із стану заціпеніння; тоді я наказав відвести його до неї, його коханої, тієї, що колись уособлювала для нього всю земну красоту — троянди, перли й росу; тієї, що була найкращим, найчудовішим витвором природи, що мала незрівнянні очі, наймелодійніший у світі голос, найсвіжіший рум'янець, найгнучкіший стан, небесну вроду, властиву тільки витворові мрії. Коли він побачить її, застоюна кров знову завирує у його жилах; коли він побачить її...

Та на мене чекало розчарування. Сидячи поряд на землі, вони кілька хвилин з невиразною, якоюсь тваринною, неусвідомленою цікавістю оглядали одне одного, а тоді опустили очі, і видно було, що думки їхні знову полинули в далеку країну тіней та мрій, про яку ми нічого не знаємо.

Я наказав звільнити їх і відвести до друзів. Королеві це не дуже сподобалося. Особисто вона в цій справі не була зацікавлена, але їй здалося, що це може образити сера Бреза Безжального. Я, проте, запевнив її, що коли він ремствуватиме, я зумію його заспокоїти.

Я звільнив із тих жахливих шурячих нір сорок сім

в'язнів, залишивши тільки одного. Це був лорд, який убив іншого лорда, далекого родича королеви. Той, другий лорд, улаштував засідку на нього, маючи намір убити його, але цей виявився сильнішим і перерівав нападникові горлянку. Я залишив його у в'язниці, однак, не за це вбивство, а за те, що він зі злості завалив камінням єдину громадську криницю в одному із своїх злидених сіл. Королева збиралася повісити його за вбивство її родича, але я пояснив їй, що за таке не вішають: знешкодити того, хто замислив убивство, — не злочин. Однак я дозволив їй повісити його за зруйнування криниці, і вона цим удовольнилася, вирішивши, що це все ж таки краще, ніж нічого.

Господи, за які нікчемні провини було запроторено до в'язниці більшість із тих сорока семи чоловік і жінок! Дехто взагалі не мав за собою ніяких гріхів, а в підземеллі опинився лиш за те, що чимось розгнівив королеву, інколи навіть не королеву, а когось із її друзів. Той в'язень, який потрапив сюди останнім, постраждав за необережне зауваження. Він сказав, що, на його думку, всі люди однакові, а різними їх робить лише одяг. І додав: якщо увесь народ роздягти догола, то чужоземець не зуміє відрізнити короля від знахаря, а герцога від лакея. Певно, ідіотське виховання ще не встигло розм'якшити мозок цьому чоловікові. Я звільнив його й відіслав на фабрику.

Деякі з камер, видовбаних у скелі над проваллям, мали вузеньку, мов наконечник стріли, шпарину, крізь яку до в'язня проникав благословенний сонячний промінчик. В'язневі однієї з таких камер випали особливо тяжкі муки. Із свого темного ластівчиного гнізда на високій скелі він крізь ту шпарину міг бачити рідну оселю внизу, в долині; і протягом двадцяти двох років він дивився на неї з болем і тугою в серці. Уночі він бачив, як у вікнах засвічувалися вогні, удень — як заходили й виходили люди — без сумніву, його дружина й діти, хоч упізнати когось із такої відстані не міг. Не раз за ці роки він бачив у домі свята й намагався радіти, уявляючи собі, що то — весілля котрогось із його дітей. Бачив і похорон, який краєв йому серце, бачив і навіть розрізняв труну, хоч не міг визначити її розміру й не знав, хто помер — дружина чи хтось із дітей. В'язень бачив, як урочисто вирушала похоронна процесія із священиками й плакальниками, несучи геть нерозгадану таємницю. Він залишив удома дружину й п'ятеро дітей, і за дев'ятнадцять років він п'ять разів бачив похорони, всі — занадто пишні, як на слугу. Отже, він утратив уже

п'ять своїх скарбів; один іще лишився — неоціненно, безмежно дорогий, але котрий? Дружина? Чи дитина?

Це запитання мучило його вдень і вночі, вві сні й наяву. Так чи так, життя його не було позбавлене змісту, і промінчик світла у темниці рятував тіло і розум. Здоров'я його було ще цілком добре. Коли він розповів мені свою сумну історію, я відчув те, що відчули б і ви, якщо наділені нормальною людською цікавістю — тобто я не менше, ніж він, запалав бажанням довідатися, хто ж із його родини лишився живий. Я сам одвіз його додому, й бачили б ви, як нас зустріли — тайфунами й циклонами несамовитих радощів, цілими ніagaraми щасливих сліз. І уявіть собі, ми застали в тому домі його колись молоду дружину, а тепер сивіючу п'ятдесятирічну матрону, і всіх п'ятьох його дітей, тепер дорослих чоловіків та жінок, що вже самі обзаводилися сім'ями, бо, як виявилось, ніхто з них не помер! Але ж подумайте, до якої бузувірської вигадливості дійшла королева: ненавидячи цього в'язня чорною ненавистю, вона навмисне влаштувала всі ті похорони, аби шматувати йому серце; і найпідступнішою була її остання вигадка — зупинитися на п'яти похоронах, тим самим завдавши його старій нещасній душі якнайбільших мук.

Якби не я, він так і не вийшов би на волю. Фея Моргана ненавиділа його всім серцем і ніколи б його не помилувала. А проте злочин свій він учинив скоріше з необачності, аніж з лихим заміром. Він сказав, що в неї руде волосся. Волосся в неї і справді руде; але висловлюватися так було не варто. Коли руді люди обіймають високе становище в суспільстві, їхнє волосся слід називати каштановим.

Подумати тільки: про п'ятеро з-поміж цих сорока сімох в'язнів ніхто вже не знав, ні як їх звать, ні за який злочин й коли вони опинилися в тюрмі! Це були жінка і четверо чоловіків — усі згорблені, зморщені, старі, із згаслим розумом. Вони й самі давно забули всі ці подробиці — в усякому разі, нічого певного про себе сказати не могли й тільки робили невиразні припущення, щоразу інші. При в'язниці служили священики, обов'язком яких було щодня молитися разом із в'язнями, нагадувати їм, що господь помістив їх сюди з якоюсь тільки йому відомою мудрою метою і що він полюбляє в людях низького походження терплячість, смирення і покору гнобителям. Змінюючись, священики переказували один одному якісь туманні легенди про ту п'ятірку людських руїн. Легенди вберегли дуже мало фактичного

матеріалу — власне, лише приблизні свідчення про те, як довго вони просиділи, але — жодних фактів про злочини чи імена. Згідно з цими приблизними свідченнями, ні один з п'ятьох не бачив денного світла щонайменше тридцять п'ять років; але скільки вони скіли під землею до того, встановити було неможливо. Король і королева знали тільки, що дістали цих нещасних разом із тронном у спадщину від попередньої фірми. А що справи разом із в'язнями передані не були, то спадкоємці не визнали за ними жодної вартості й не виявили до них будь-якого інтересу.

— Тоді чому ж ви не відпустили їх на волю? — спитав я в королеви.

Це запитання заскочило її зненацька. Чому? Хтозна! Просто така можливість не спадала їй на думку! Так, сама про те не здогадуючись, вона передбачила історію майбутніх в'язнів замку Іф. Тепер мені було ясно, що за традиціями, на яких вона була вихована, «успадковані» в'язні теж ставали її власністю — звичайнісінькою власністю. А коли нам дістається у спадок майно, ми не збираємося позбутись його, навіть якщо воно не має для нас ніякої вартості.

Коли я вивів цю колекцію людських кажанів на свіже повітря, на яскраве надвечірнє сонце — попередньо зав'язавши їм очі, щоб вони не посліпли, — то було на що подивитися! Кістяки, привиди, страховиська, опудала — ось вам найзаконніші діти монархії з ласки божої й панівної церкви.

— От би сфотографувати їх зараз! — вихопилося в мене.

Вам, певно, доводилося зустрічати людей, які ніколи не признаються, що їм невідоме значення якогось звучного нового слова. І чим темніші вони, тим більше стараються приховати своє нецтво. Королева належала саме до таких і через те раз у раз попадала на слизьке. Почувши мої слова, вона завагалася на мить, а тоді обличчя її раптом проясніло, і вона заявила, що виконає моє прохання.

«Ти? — здивовано подумав я. — Та що ти тямиш у фотографії?» Але подив мій тривав недовго. Вона вже прямувала до натовпу звільнених із сокирою в руках!

Так, що й казати, ця фея Моргана була химерна жінка. Багатьох оригіналок бачив я на своїм віку, але вона переплюнула всіх! І який характерний для неї був саме цей випадок! На фотографії вона зналася не більше, ніж кобила, але вирішила, що в будь-якому разі не пропустить великої помилки, якщо постинає сокирою кілька голів.

Розділ ХІХ

МАНДРІВНЕ ЛИЦАРСТВО ЯК ФАХ

На другий день, раннього ясного ранку ми з Сенді знову вирушили в дорогу. Як хороше було на повні груди вдихати свіже, росяне, запашне, благословенне лісове повітря після того нестерпного смердючого гнізда стерв'ятників, де ми протягом двох діб задихалися душею й тілом! Звичайно, задихався тільки я, бо Сенді, яка змалку звикла до велико-світського життя, почувалася в тому замку мов риба в воді.

Сердешна дівчина! Язичок їй аж судомило від виснажливої бездіяльності, і я передчував, що наслідки цього вимушеного відпочинку окошаться на мені. Я не помилився; але вона так самовіддано підтримувала й виручала мене в замку своєю безмежною дурістю, кориснішою, до речі, за найвищу мудрість, що я вирішив дозволити їй знову запустити свою тріскачку, вона цього заслужила. І в мене навіть не потьмарилося в очах, коли вона почала:

— А тепер повернімося до сера Маргауса, який подався на південь з дівочою, котрій було тридцять літ...

— Гадаєш, тобі вдасться трохи наздогнати наших ковбоїв, Сенді?

— Атож, достойний мілорде.

— Ну, що ж, уперед! Я постараюся не перебивати тебе, коли це буде в моїх силах. Починай спочатку, жени з копита вскач, а я тим часом наб'ю люльку й слухатиму тебе уважно.

— А тепер повернімося до сера Маргауса, який подався на південь з дівочою, котрій було тридцять літ. Вони в'їхали в густий зелений ліс, і в тій хаці їх застала ніч, але їм пощастило в глибокій долині натрапити на замок герцога Південно-Болотного, куди вони й попросилися на ніч. А вранці герцог послав по сера Маргауса й запропонував йому приготуватися. Сер Маргаус устав, надів панцир, вислухав ранкову відправу, а тоді поснідав і сів на коня у дворі замку, де мав статися бій. Там на нього вже чекали верхи герцог і шестеро його синів, усі в повнім обладунку, кожен зі списом у руці; і вони зітнулися; герцог та два його сини зламали списи об сера Маргауса, але сер Маргаус тримав свого списа вістрям догори, й не зачепив жодного з них. Тоді решта четверо синів кинулися на нього по двоє, і спочатку перші двоє розстрожили свої списи, а потім другі двоє. Але сер Маргаус і їх не зачепив. Він поскакав до герцога, вдарив його своїм списом, і герцог разом з конем

звалився на землю. Потім сер Маргаус поскидав на землю всіх його синів. А тоді сер Маргаус спішився і звелів герцогові, щоб той вибирав між полоном або смертю. Та на той час хтось із синів опритомнів і намірився знову кинутися на сера Маргауса. Тоді сер Маргаус мовив до герцога: «Спини своїх синів, бо інакше я повбиваю вас усіх». І герцог зрозумів, що як він не підкориться, то смерті йому не минути, і гукнув своїм синам, і наказав їм здатися серові Маргаусу. Вони всі посхиляли коліна й простягли лицареві свої мечі руків'ям уперед, і той прийняв їхні мечі. Потім допомогли підвестися своєму батькові й усі разом заприсяглися серові Маргаусу ніколи не ворогувати з королем Артуром і на найближчі зелені свята прийхати всімох до його двору й здатися на його ласку... Отак воно було, благородний сер Хазяїне. А тепер знайте, що саме цього герцога й шістьох його синів ви кілька днів тому також перемогли й послали до двору короля Артура!

— Не може бути, Сенді, ти це вигадала!

— Якщо я це вигадала, то щоб мені щастя не знати!

— Ну, гаразд, гаразд. Але хто б міг подумати? Цілий герцог і шестеро герцогенят! Непогана здобич, га, Сенді? Мандрівне лицарство — ремесло безглузде, нудне й нелегке, але тепер і я починаю розуміти, що, коли поталанить, на ньому можна непогано заробити. Ні, я б сам за це не взявся — за такі речі я не беруся. Жодне чесне й надійне діло не може ґрунтуватися на ризику. Що залишиться мандрівному лицареві від його рулетки, якщо відкинути всі дурниці й узяти лише тверезі факти? Він може розраховувати на удачу точнісінько так само, як торговець свининою. Він може розбагатіти... раптово розбагатіти... на день, а то й на тиждень, а потім хтось інший закидає ринок дешевою свининою, і з усієї торгівлі вийде пшик. Хіба не так, Сенді?

— Хоч ваша мова проста, окремі слова чомусь не складаються в розумі моему у візерунок чіткий і зрозумілий...

— І не треба, Сенді, і не треба. Не шукай у моїх словах прихованого змісту, бери їх на віру і не сумнівайся. Більше того: якщо справді називати речі своїми іменами, то мандрівне лицарство гірше за торгівлю свининою, бо свинина — це все-таки свинина, і хтось її з'їсть; та коли в м'сорубку попадають мандрівні лицарі, яке майно застається від них? Купа ламаних кісток і два вози залізного брухту. І це, по-твоєму, комусь потрібно? Ні, красенько дякую, мені краще давайте свинину! Ти згодна зі мною?

— Ах, мабуть, недавні пригоди, що їх супроводили такі

незвичайні примхи фортуни, захмарили не тільки мою, а й вашу голову, власне, наші обидві голови...

— Ні, твоя голова тут ні до чого, Сенді. Голова твоя в порядку, але ти не знаєшся на торгівлі — ось у чім лихо. Не знаєшся, але берешся про неї судити й весь час попадаєш пальцем у небо. Однак досить про це. Вилон у нас добрячий, і при дворі короля Артура я вже матиму чим похвалитися. До речі, щодо ковбоїв — яка все ж таки дивна у вас країна: тутешні жінки й чоловіки ніколи не старіють! Узяти хоча б фею Моргану — молоденька, свіженька, мов курча з Вассара. Або цей старий герцог Південно-Болотний — він ще й досі вимахує мечем і списом! І це ж у його роки, маючи таку родину! Якщо я не помиляюся, сер Гавен поклав сімох його синів, а проте в нього лишилося ще шестеро для сера Маргауса й для мене. Або, скажімо, ота діва: прожила шістдесят зим і все ще пускається в мандри, сяючи своєю замороженою красою... А тобі скільки років, Сенді?

Вона вперше не відповіла на моє запитання. Певно, в її тріскачці щось зіпсувалося.

Розділ ХХ

ЗАМОК ЛЮДОЖЕРА

Вирушивши о шостій, ми до дев'ятої проїхали десять миль — зовсім непогано, як на коня, що везе потрібний вантаж: чоловіка, жінку та лицарський обладунок. Потім ми зупинилися на перепочинок у гайку над прозорим струмком.

Аж ось ми побачили лицаря, який наближався до нас; ще здалеку я почув, що він то лається на всі заставки, то голосно й дуже гірко зітхає. Але я зрадів його появі, бо побачив на грудях його рекламу, що аж сяяла золотими літерами:

*Вживайте Петерсонову
профілактичну зубну щітку!
Беруть нарощаєт.*

Я зрадів йому, бо зрозумів, що це один із моїх лицарів. То був сер Медок де ля Монтен, здоровило, який уславився тим, що одного разу мало не скинув з коня сера Ланселота. Про цей визначний факт своєї біографії він під тим чи іншим приводом неодмінно розповідав у першій же розмові кожно-

му новому знайомому. Проте була у його житті й інша подія, не менш важлива, якої він хоч і не приховував, та все ж таки волів не виставляти напоказ; полягала вона в тому, що сера Ланселота йому не пощастило скинути лише тому, що той, випередивши сера Медока, скинув його з коня самого. Цей простакуватий вайло не вбачав великої різниці між цими двома фактами. Мені він подобався; я цінував його за сумлінне ставлення до своєї роботи. Та й з себе він був показний: широкі плечі в сталевій кольчuzі, лев'яча голова прикрашена плюмажем, на високому його щиті своєрідний герб: рука в сталевій рукавичці стискає зубну щітку й девіз: «Вживайте тільки «Зубасту!» «Зубастою» називалася зубна паста, котру я пустив у продаж.

Сер Медок сказав мені, що страшенно втомився,— і справді, вигляд у нього був змучений. Але спішуватися він не хотів — пояснив, що женеться за чоловіком, який поширює політуру для чавунних грубок. І згадавши про того чоловіка, знову вибухнув страшною лайкою. Політуру рекламував сер Осsez Сюрлюзький, хоробрий лицар, відомий тим, що якимось на турнірі наважився помірятися силами з самим сером Гахірісом,— щоправда, безуспішно. Він був хлопець веселий, дотепний і ні до чого в світі не ставився серйозно. Саме тому я і обрав його готувати ринок для політури. Річ у тім, що чавунних грубок іще не існувало, тож і серйозної розмови про політуру для них ще бути не могло. Завдання рекламного агента полягало в тому, щоб помалу вміло готувати публіку до великої зміни, з тим, щоб, коли чавунна грубка з'явиться на ринку, всі вже розуміли, що її треба тримати в чистоті.

Сер Медок був лютий, як чорт, і лаявся до нестями. Він сказав, що лайкою вже, певно, на віки вічні занапастив свою душу, та дарма; він не злізе з коня, не буде відпочивати й нічого не хоче слухати, поки не знайде сера Осseза й не поквитається з ним. З тих небагатьох пересипаних рясною лайкою слів я зрозумів, що на світанку він випадково зустрів сера Осseза, і той порадив йому податися навпростець через гори й долини, поля й ліси навздогін за подорожніми, які, мовляв, уміть розберуть у нього всі профілактичні зубні щітки й пасту. З властивою йому заподадливістю сер Медок поскакав у вказаному напрямі й після трьох годин виснажливої гонитви наздогнав свою здобич. І хто б ви думали то були? Оті п'ятеро старезних в'язнів, випущених з тюрми вчора ввечері! Останні зуби повипадали у цих

бідолах ще двадцять років тому, у них не залишилося навіть пеньків!

— Тисяча болячок! — хрипів сер Медок.— Він у мене тією своєю політурою ще похлинеться. Мені нахчати, що він Осsez! Нехай він буде сам чорт-диявол, я його однаково провчу. Аби тільки попався! Не я буду, як не помщуся на ньому!

І з цими словами, а також багатьма іншими, він потряс своїм списом і поскакав далі. А опівдні на околиці якогось убогого села ми натрапили й на одного з тих дідуганів. Він тішився любов'ю родичів та друзів, яких не бачив п'ятдесят років, горнулися до нього й нащадки, яких він не бачив ніколи; але всі вони були для нього чужі, бо він позбувся пам'яті і втратив розум. Не вірилося, що людина здатна прожити півстоліття, мов щур, у темній норі, однак це підтверджували його стара дружина і вцілілі друзі. Вони пам'ятали його в розквіті сил і молодої краси, пам'ятали, як він поцілував свою дитину, передав її на руки матері й зник у темряві забуття. В замку ніхто не знав, скільки часу просидів цей чоловік у темниці й за що його ув'язнили — про це не збереглося навіть записів; але старенька дружина знала; знала і вже постаріла дочка, що стояла тут-таки в оточенні одружених синів і дочок; вона намагалася призвичаїтися до думки, що батько, який усе її життя був для неї лише ім'ям, безтілесним образом, легендою, тепер сидить перед нею живий.

Дивний випадок, що й казати! Та я згадав про нього з іншої причини, — на мій погляд, ще дивнішої. Навіть така страшна подія не викликала в цих знедолених спалаху гніву проти своїх гнобителів! Вони самі та їхні предки так довго терпіли жорстокість і кривду, що здивувати їх могла хіба що доброта. Так, повчально було дивитися, до яких глибин занепаду рабство довело народ. Ці люди пристосовувалися до найпринизливішої безмовної покори, безнадії, ладні були терпіти найтяжчі муки в житті. Навіть уява їхня була мертва. А коли в людини вмирає уява, це означає, що вона вже опустилася на самісіньке дно й далі опускатися їй нікуди.

Я пошкодував, що поїхав цією дорогою. Не такі враження потрібні державному діячеві, що мріє здійснити революцію мирним шляхом. Бо ці враження тільки підтверджували незаперечну істину, що, всупереч прекраснодушним вимислам деяких філософів, жоден народ у світі ще не здобував

свободи балачками про любов до ближнього свого і про моральне самовдосконалення; непорушний закон полягає в тому, що всі успішні революції починалися з насильства. З усіх уроків історії цей урок — найперший. Отже, і цей народ має захопити владу терором та гільйотиною, і йому потрібен не такий вождь, як я.

Через два дні, над полудень, Сенді почала виявляти ознаки тривоги й гарячкового очікування. Вона сказала, що ми наближаємося. Мета нашої подорожі мало-помалу випала в мене з голови, і тепер, коли мені так несподівано про неї нагадали, я був приголомшений її незвичайністю та близькістю. Сенді хвилювалася дедалі більше, а я теж, бо хвилювання — штука заразлива. Серце в мене гучно закалатало. А з серцем нічого не поробиш — у нього свої власні закони, які змушують його часом гупати з причин, що їх зневажаєш розумом. Коли Сенді сковзнула з коня, знаком звеліла мені спинитись і, пригнувшись мало не до землі, почала підкрадатися до кущів, що росли понад яром, серце моє вже мало не вискакувало з грудей. Удари його оглушували мене, поки Сенді, сховавшись у кущах, зазірала в яр і поки я повз до неї на колінах. А коли підповз, вона глянула на мене дикими очима, тицьнула пальцем униз і захекано прошепотіла:

— Замок! Замок! Онде, бачите?

Яке приємне розчарування! Я сказав:

— Замок? Та це ж свинячий хлів. Звичайнісінький свинушник, обгороджений тином!

Сенді подивилася на мене здивовано й засмучено. Очі її потьмяніли, вона замислено замовкла. Потім нарешті сказала повільно, мовби сама до себе:

— Раніше він не був зачарований. Яке дивне чудо! І яке страшне! Для когось його зачаровано, обернено на щось нище й гидке, а інші бачать його таким, яким він був, незмінним, могутнім і величним, оточеним ровом з водою, з яскравими прапорами, що майорять на вежах проти блакитного неба! Спаси і помилуй нас господи! Серце моє крає біль, бо зараз я знову побачу прекрасних бранок, чії любі обличчя затьмарив ще глибокий смуток! Ми запізнилися, запізнились, і нема нам прощення!

Я зрозумів, як мушу поводитися. Замок був зачарований для мене, але не для неї. Сперечатися з нею, переконувати її було б марно. Мені лишалося тільки підспівувати їй. Тож я сказав:

— Це часто трапляється: для одного якась річ раптом

стає зачарована, а для іншого лишається такою, як була. Ти, мабуть, уже не раз чула про такі випадки, Сенді, а побачила оце вперше. Але нічого страшного не сталося. Власне, нам навіть пощастило. Якби ці дами здавалися свиньми всім, і самим собі теж, то довелось б розвіювати чари, а для цього треба неодмінно знати, в який саме спосіб їх заворожено. Розвіяти чари було б не тільки важко, а й небезпечно, бо, не підбравши правильного ключа до тих чарів, якими їх було заворожено, можна помилково обернути поросля на гуся, гуся на карася, а з карася може вийти сірий горобець, а горобця можна звести й зовсім на нівець, тобто перевести увесь підручний матеріал на газ без кольору й запаху. Та, на щастя, зачаровано тільки мої очі, а тому знімати чари немає потреби! Ці прекрасні дівки лишаються дівами для тебе, для себе й для всіх інших; а мій обман зору їм не шкодить, бо коли я, дивлячись на свиню, знатиму, що ця свиня насправді дама, то й ставитимусь до неї, як до справжньої дами.

— Дякую вам, любий мілорде, ви промовляєте, як янгол. Я знаю, що ви визволите їх, бо ви створені для подвигів, і сила ваша неперевершена, а хоробрістю та відвагою з вами не зрівняється жоден лицар у цілм світі!

— Я не здатен залишити принцесу в хліві, Сенді. А тепер скажи мені, хто, по-твоєму, оті троє, що моєму потьмареному зору видаються злиденними свинопасами?

— Це людожери. Отже, їхній вигляд також змінено? Диво дивнеє! Тепер я починаю боятись: як зможете ви точно скеровувати свого списа, коли з велетенських постатей їхніх вам видна хіба третина? Ах, стережіться, благородний сер! Бій буде для вас небезпечніший, ніж я гадала!

— Не турбуйся, Сенді. Мені досить знати, яка саме частина тіла в людожера невидима; тоді я враз обчислю, де містяться його найважливіші органи. Не бійся, я хутко провчу цих штукарів! Чекай на мене тут.

Сенді опустила ся навколішки; вона сплотніла, але сповнена була відваги й надії; покинувши її, я під'їхав до хліва й розпочав переговори із свинопасами. Їхня вдячність не знала меж, коли я запропонував їм продати всіх свиней гуртом за шістнадцять пенсів, — суму, значно вищу за ринковий курс. Я нагодився саме вчасно, бо наступного дня туди мали наскочити патери, місцевий лорд і збирачі податків, після чиїх відвідин свинопаси zostалися б без свиней, а Сенді — без принцес. А тепер пастухи могли сплатити податки готівкою і ще дещо залишити собі. В одного з

них було десятеро дітей; він розповів, що торік до них з'явився патер і вибрав собі з десяти свиней найжирнішу. Тоді свинопасова дружина кинулася до патера, простягла йому дитину й заводала: «Звірюко бездушна, забери й дитину, якщо ти позбавляєш мене можливості годувати її!»

Цікавий збіг обставин! Такий самий випадок стався й за моїх часів в Уельсі, де порядкує та сама стародавня панівна церква, яка, — всупереч поширеній думці, — хоча й змінила свою машкару, але аж ніяк не змінила своєї сутності.

Я відіслав свинопасів геть, відчинив двері хліва й гукнув Сенді. Вона прийшла, не прийшла, а примчала, мов на степову пожежу, і коли я побачив, як вона, плачучи з радощів, пригортає до грудей то одну свиню, то другу, як пестить і цілує їх, як шанобливо величає їх гучними дворянськими іменами, мені стало соромно за неї, соромно за весь рід людський.

Ми мали гнати цих свиней додому — цілих десять миль; я ще зроду не бачив таких упертих і норовливих дам. Вони не хотіли йти ні дорогою, ані стежкою, а розбігалися на всі боки, забиралися в кущі, видиралися на скелі, опинялися в таких місцях, звідки їх неможливо було зігнати. Бити чи лаяти їх я не мав права, бо Сенді вимагала, щоб я ставився до них з повагою, гідною осіб високого походження. Навіть найупертішу стару льоху з-поміж усіх доводилося називати «міледі» й «ваша високість». А спробуйте попоганятися за свиньми в повному лицарському спорядженні! Особливого клопоту завдавала мені одна маленька графиня, із залізним кільцем у п'ятачку й майже без щетини на спині. Вона примусила мене цілу годину ганятися за нею по всіх усядах, а коли я наздогнав її, виявилось, що ми знову там, звідки починалася гонитва, і не просунулись ні на крок. Я вхопив її нарешті за хвіст і поволік за собою, не звертаючи уваги на кувікання. Побачивши таке, Сенді вжахнулась і заявила, що тягти графиню за шлейф — вкрай нечемно.

Уже повечоріло, коли ми пригнали свиней до якогось маєтку, — не всіх, але більшість. Бракувало принцеси Нерован де Морганор і двох її фрейлін — міс Анджели Боган і діви Елен Куртмен; перша з цих двох була молода чорна свинка з білою зіркою на лобі, а друга — періста, що злегка припадала на передню праву ногу. Обидві мене геть виснажили — так довго я ганявся за ними. Бракувало також кількох простих баронес, і я від душі бажав їм, щоб вони

пропали назавжди, та де там! Увесь той ковбасний фарш потрібно було знайти; для цієї мети послали слуг із смолоскипами з наказом обшукати ліси й гори.

Ясна річ, усе стадо розмістили в будинку. Люди добрі! Я зроду нічого подібного не бачив! Я зроду нічого подібного не чув! Я зроду нічого подібного не нюхав! Немовби гегь розвалився газовий лічильник.

Розділ XXI

ПРОЧАНИ

Натомився я так, що насилу доповз до ліжка. Як приємно було витягти, розслабити затерпілі, зомлілі м'язи! Та цим довелося й удовольнитися! Про сон не могло бути й мови. Вельможні дами гасали по залах та коридорах, вищали, рохкали, здіймали оглушливий гармидер і не давали мені заснути. А коли я не сплю, то, природно, міркую. Цього разу я міркував переважно про те, як дивно було введено в оману Сенді. Дівчина, звісно, була цілком здорова, а проте поводитись, на мій погляд, як божевільна. Ось він, вплив виховання, традицій, освіти! Людину можна змусити повірити в будь-що. Я ставив себе на місце Сенді і знову й знову переконувався, що вона не божевільна. А з іншого боку, якби вона стала на моє місце, то вмить зрозуміла б, як легко сприйняти за ненормальну людину, виховану інакше. Якби я сказав Сенді, що бачив воза, який без будь-якої чорної магії бігає із швидкістю п'ятдесят миль за годину, бачив чоловіка, який, не вдаючись до чаклунства, залазив у великого кошика й линув за хмари, та без допомоги ворожбитства розмовляв з особою, яка перебувала за кількасот миль від мене,— то вона прийшла б до твердого переконання, що я божевільний. Усі довкола неї вірили в чаклунство, ніхто в існуванні чаклунства не сумнівався; ніхто з Артурових підданих не сумнівався, що замок можна обернути на хлів, а його мешканців на свиней,— так само, як ніхто з коннектікутців не брав під сумнів, що можна розмовляти по телефону,— в обох випадках сумнів був би незаперечним доказом божевілля. Так, треба визнати, що Сенді була нормальна. І для того щоб Сенді визнавала нормальним мене, я повинен приховувати свою віру в ніяк не пов'язані з чарами й чудесами паровози, повітряні кулі й телефон. Я вірив, скажімо, в те, що земля не пласка, що вона не стоїть на стовпах і що над нею нема твердого склепіння,

яке захищає її від води з безодень небесних. Та оскільки в усьому королівстві я один додержувався таких єретичних і злочинних поглядів, мені було ясно, що в цих питаннях треба тримати язика за зубами,— щоб на мене не кивали головою, як на божевільного.

Вранці Сенді зібрала свиней у їдальні й нагодувала сніданком, причому сама прислужувала з тією глибокою шанобою, яку жителі її острова, давні й сучасні, завжди відчують до титулованих осіб, незалежно від їхніх розумових та моральних якостей. Я міг би снідати в товаристві свиней, якби моє походження відповідало моїй високій офіційній посаді; але, як людина без роду й племені, я змушений був їсти окремо від них і, щиро кажучи, не скаржився. Ми з Сенді снідали за іншим столом. Хазяїнів маєтку не було вдома.

— Чи тут мешкає велика родина, Сенді? — спитав я. — І куди вони всі поділися?

— Родина?

— Так.

— Яка родина, великодушний мілорде?

— Як це — яка? Та, що мешкає в цьому маєтку. Твоя родина.

— На жаль, я не розумію вас. У мене немає родини.

— Немає родини? Виходить, це не твій дім, Сенді?

— Ну, звісно, ні! Я не маю ніякого дому!

— Гаразд, тоді чий же це дім?

— Ах, я б залюбки сказала вам, якби знала сама.

— То ти не знаєш хазяїнів цього дому? Хто ж тоді запросив нас сюди?

— Ніхто нас не запрошував. Ми самі прийшли, та й по всьому.

— Слухай, дівчино, але ж це нечуване зухвальство. Ми вдираємось у чужий будинок, напихаємо його по зав'язку єдиною аристократією, яка бодай чогось варта, а потім виявляється, що ми не знаємо навіть, як звуть господаря. Як ти наважилася на такий негідний вчинок? Я був певен, що це твій дім. Що скаже господар?

— Що скаже господар? А що він може сказати, крім як подякувати нам?

— Подякувати? За що?

Сенді щиро здивувалася.

— Далєбі, ваші дивні слова збивають мене з пантелику. Невже, по-вашому, господар цього дому може сподіватися,

що ми ще раз зробимо йому честь, привівши до нього таке благородне товариство?

— Мабуть, ти маєш рацію. Я навіть ладен закластися, що такими відвідинами його вшановано вперше.

— Тоді нехай він буде нам вдячний і висловить свою вдячність відповідними словами й належною покорою. Бо інакше він сучий син, сучий батько і сучий дід.

Я, однак, почував себе ніяково і побоювався, що ми можемо опинитись у зовсім незручному становищі. Мабуть, треба було зігнати наших свиней до купи та забиратися геть. Тож я сказав:

— Ми марнуємо час, Сенді. Скликаймо наших аристократок і гайда в дорогу.

— Навіщо, благородний сер і Хазяїне?

— Як це навіщо? Треба ж одвести їх додому!

— Ні, ви послухайте його! Та вони ж родом із різних кінців землі! Кожну з них треба припровадити до її рідного дому; невже ж ви гадаєте, що ми встигнемо здійснити всі ці подорожі за короткий час, що його відміряв нам на цім світі той, хто створив життя, а отже, і смерть, завдяки Адамові, який, согрішивши за умовлянням подруги своєї, введеної в оману й спокусу найстрашнішим ворогом людства, змієм, званим Сатаною, котрий з давніх давен присвятив себе виключно цій мерзоті, отруївши серце своє злобою й заздрощами через неситиме честолюбство, що спотворило й споганило ество цього духа, колись настільки чистого й невинного, що він міг витати у світосаянному сонні братів своїх на яскравім осонні, а також у благословенному затінку райських кущів славного царства божого, де тільки святі душею й тілом...

— Хай йому біс!

— Мілорде!

— Слухай, нащо ти гайнуєш час на такі балачки? Невже ти не розумієш, що ми встигли б усіх порозводити по домівках за той час, який ти витрачаєш, доводячи, що ми їх розвести не встигнемо? Треба діло робити, а не теревені правити! Припни язика. Годі базікати. Зараз кожна хвилина дорога. Хто приправлятиме цих аристократок по домівках?

— Їхні приятелі. Вони з'їдуться сюди з усіх кінців землі.

Ця відповідь була несподівана, мов грім з ясного неба, мов помилування в'язневi, щойно засудженому на довічне ув'язнення. Сенді, ясна річ, залишиться тут чекати, доки останній приятель з'явиться по останню принцесу!

— Чудово, Сенді. Виходить, своє доручення ми виконали успішно й до кінця, і мені треба поспішати з доповіддю до короля. Якщо колись ще...

— Я теж готова. Я їду разом з вами.

Ось тобі й помилування!

— Зі мною? Навіщо?

— Невже ви гадаєте, що я здатна зрадити свого лицаря? Що я здатна на таке безчестя? Я не розлучуся з вами, поки в лицарському герці на полі бою який-небудь сильніший лицар не відіб'є мене від вас. Але я не варта була б доброго слова, якби припускала таку можливість.

«Отже, вона обрала мене на довгий час,— подумав я й зітхнув.— Що ж, доведеться зробити з цього відповідні висновки». І я звелів:

— Гаразд. Тоді вирушаймо.

Поки Сенді, ридючи, прощалась із своєю свининою, я сказав слугам, що залишаю всю цю аристократію на них,— нехай з нею, що хочуть, те й роблять. Я попросив їх узяти віхті й повитирати підлоги в тих приміщеннях, де ці вельможні дами ночували та прогулювались. Але слуги вважали, що витирати підлоги немає рації, бо це порушило б звичаї й викликало б усілякі пересуди. Почувши про «порушення звичаїв», я зрозумів, що переконувати їх далі безглуздо: ця нація здатна на будь-який злочин, крім такого. Слуги пояснили, що, дотримуючись дуже давньої, освяченої віками традиції, вони встелять підлогу в усіх кімнатах та залах свіжим очеретом, приховавши під ним сліди перебування аристократичних гостей. Виходила така собі сатира на природу, метод був науковий, геологічний: історія родини увічнювалася у геологічних нашаруваннях; майбутній археолог, розкопуючи ці пласти, зможе із залишків кожного періоду визначити, як змінювалося харчування родини протягом століть.

Виїхавши на шлях, ми відразу натрапили на валку прочан. Нам було не по дорозі, але ми приєдналися до них, бо я тепер з кожною годиною дедалі більше переконувався в тому, що мудро керувати країною можна, лише добре вивчивши її — і не з чужих слів, а шляхом уважних особистих спостережень.

Десь таке саме збіговисько прочан описав Чосер: тут були представлені всі головні професії та ремесла і все розмаїття убрань тодішньої Англії. Молоді чоловіки й старі, молоді жінки й старі, люди легковажні й статечні.

Вони їхали верхи на мулах і на конях, але жодного дамського сидла я не помітив: воно з'явилося в Англії лише через дев'ять століть.

Це була приємна, приязна, товариська юрба; побожна, щаслива, весела, схильна до неумисних грубощів та невинних непристойностей. Оповідки, що їх ці люди вважали дотепними, не сходили у них із уст, бентежачи слухачів не більше, ніж такі самі оповідки бентежили найдобріше англійське товариство через дванадцять століть по тому. Вони викидали коники, гідні англійської дотепності першої чверті далекого дев'ятнадцятого століття, викликаючи загальне захоплення й оплески; а іноді, коли якийсь особливо смішний жарт перекочувався з кінця в кінець валки, шлях його можна було простежити за вибухами реготу з обох бортів від носа до корми й за тим, як сором'язливо червоніли морди мулів.

Сенді знала, куди простують прочани, й відразу доповіла про це мені. Вона сказала:

— Вони йдуть до Святої Долини, щоб дістати благословення побожних самітників, випити чудодійної води й очиститися від гріхів.

— А де ж міститься ця водолікарня?

— Звідціля два дні ходу, а лежить вона на кордоні з королівством, яке зветься Шкеребер.

— Розкажи мені про неї. Це, певно, уславлена місцина?

— Ще б пак! Найуславленіша! За давніх часів там оселились абат з кількома ченцями. Либонь, то були найсвятіші люди на землі; вони вивчали святе писання, ні з ким не розмовляли, навіть один з одним, жилися тільки зів'ялою травою, спали на твердій землі, багато молились і ніколи не вмивались, і не міняли одягу доти, доки він не зотлівав від старості. Слава про їхнє святе подвижництво розійшлася по всьому світу, і стали до них учащати багаті і бідні, і всі шанували їх.

— Розповідай далі.

— Їм дошкуляла одна річ — не було води. Та ось одного разу святий абат помолився господові, й господь почув його і сотворив чудо, і з сухих надр земних забила джерелом чиста вода. Але тут слабодухих ченців почав спокушати сатана, і, напоумлені ним, вони заходилися дедалі настирливіше надокучати абатові, щоб той спорудив купальню; врешті абатові набридли їхні домагання, і, втомившись сперечатися, він сказав: «Гаразд, хай буде по-вашому», — і зробив те, що вони прохали. А тепер слухайте, що

буває, коли зневажають чистоту духовну, любу й дорогу нашому господові, а натомість захоплюються чистотою тілесною, гріховною. Ченці ввійшли в купальню й вийшли з неї чисті й білі, мов сніг; але в ту ж мить господь появив знамення своє і їх покарав! Споганеного джерела не стало, воно висохло.

— Знаєш, Сенді, зважаючи на те, як у вас тут ставляться до такого злочину, вони відбулися дешево!

— Можливо. Але ж це був їхній перший гріх, а доти вони не грішили зовсім, нічим не відрізнялися від янголів! Даремно вони молилися, плакали, катували себе — джерело не оживало! Навіть процесії, навіть офіри, навіть свічки перед образом пресвятої діви — ніщо не допомагало, й уся країна дивувалася з суворості кари божої.

— Як усе ж таки дивно, що і в цій галузі промисловості трапляються фінансові кризи, коли акції геть знецінюються, долар стає лиш зеленим папірцем і все зупиняється! Та розповідай далі, Сенді.

— Так минув рік і ще один день, і абат, упокорившись, зруйнував купальню. І що б ви думали? Тієї ж миті гнів господній вгамувався, і джерело знову заструміло з землі й тече дотепер щедрим потоком.

— І відтоді ніхто більше в ньому не мився?

— Якби хтось зважився, його б відразу висушили — у добрячому зашморгу на міцній гілляці.

— Тож тепер монастир процвітає?

— Від того самого дня. Слава про чудо розійшлася по всій землі. З усіх усюд туди посунули ченці — як ото риба на нерест; і монастир зводив будинок за будинком, зростав і поширювався, щоб прийняти всіх... А потім потяглися й черниці; спочатку по одній, по двоє, а тоді теж плавом попливли. Вони спорудили окрему оселю по той бік долини й почали і собі додавати до неї будинок за будинком, аж врешті й там виріс могутній монастир. Ченці й черниці зажили душа в душу, працювали у добрій злагоді та любові й спільними зусиллями звели навіть чудовий притулок для підкидьків якраз на півдорозі між обома монастирями.

— Ти згадувала про якихось самітників, Сенді.

— Самітники почали сходитися туди з усіх кінців землі. Бо самітникові добре там, де багато прочан. Кого тільки в Святій Долині тепер нема! Назвіть найрідкіснішого святенника — з тих, що водяться лише в найвіддаленішому царстві, — все одно поблизу Святої Долини такий

знайдеться, треба тільки добре пошукати в навколишніх ямах, печерах та болотах.

Я під'їхав до кругловидого веселого здорованя, маючи надію вступити з ним у розмову й вивідати що-небудь цікаве для себе. Та тільки-но я з ним познайомився, він почав, аж захлинаючись, розповідати мені старий анекдот, що його смакував сер Теревень того дня, коли сер Саграмор посварився зі мною й викликав мене на поєдинок. Я перепросив і відстав від нього, пропустивши вперед усю процесію. Сум стискав моє серце, мені хотілося піти геть з цього неспокійного життя, цього падолу сліз, цього короткого проміжку між вічним небуттям, коротесенького проміжку, захмареного бурями й громовицями, сповненого виснажливої боротьби й повсякчасних поразок; а проте, мене лякала смерть, бо я знав, як нескінченно довго триває вічність і як багато поглинула вона людей, що знали цей анекдот.

Зразу після обіду ми наздогнали ще одну процесію, але в ній не чути було ні жартів, ні сміху, не видно було ні потішних витівок, ні веселоців, властивих як молоді, так і людям похилого віку. А тим часом там були і старі, і молоді, сиві діди й бабусі, здорові чоловіки й жінки середнього віку, молоді подружжя, малі дітлахи й троє немовлят. Але навіть діти не всміхалися: всі ці люди, числом близько п'ятдесяти, йшли похнюпившись, на їхніх обличчях закарбувалася зневіра — слід тривалих, тяжких злигоднів і давнього знайомства з розпачем. Це були раби. Руки й ноги кожного були прикуті ланцюгом до шкіряного пояса; крім того, всі, за винятком дітей, були ще скуті спільним ланцюгом, що йшов від нашійника до нашійника, і тому бідолахи брели вервечкою на відстані шести футів одне від одного. За вісімнадцять днів вони пішки пройшли триста миль, живлячись чим бог пошле. У тих кайданах вони й спали, збившись до купи, мов свині. Замість одягу в них було якесь лахміття. Залізо поздирало їм шкіру з щиколоток, і в запалених ранах кишіла черва. Босі ноги — збиті до крові, вони всі шкутильгали. Коли вирушали, цих нещасних була ціла сотня, але дорогою половину вже розпродали. Торговець, що гнав їх, їхав верхи на коні, озброєний бичем з кількох довгих вузлуватих ремінців на короткому пужалні. Цим бичем він оперізував плечі тих, хто поточувався від втоми чи болю, змушуючи прискорювати ходу. Погонич не розмовляв, — усе, що він хотів сказати, висловлював його бич. Жодне з цих нещасних

створінь навіть не глянуло на нас, коли ми проїздили мимо; певно, вони нас навіть не помічали. Ішли вони мовчки, і тільки ланцюг, що з'єднував їх, глухо і страшно бряжчав щоразу, коли сорок три пари ніг робили крок. Валка рабів наче пливла у хмарі пилюки.

Сірий шар пороху вкривав їхні обличчя. Такий густий сірий наліт ми бачимо іноді на меблях у давно покинутих будинках і пальцем пишемо на них перше, що спаде на думку. Я згадав про це, дивлячись на молодих матерів, немовлята яких були вже близькі до смерті й до визволення. Те, що відчували серця цих жінок, було виразно написано на їхніх запорошених обличчях, написано слізьми, і, боже мій, як боляче було ті написи читати! Одна з молодих матерів була сама ще майже дитина, й душа в мене заболіла, коли я прочитав цей напис і на її обличчі, бо в свої юні роки вона ще не повинна була знати жодних турбот, а лише тішитися ранком життя; і безсумнівно...

В цю мить вона спіткнулась від втоми, і на неї відразу ж упав бич, зірвавши шмат шкіри з її голого плеча. Я здригнувся так, наче погонич ударив не її, а мене. А він наказав рабам зупинитись, зіскочив з коня й почав лаятися: мовляв, йому вже обридли лінощі цієї дівки, а що незабаром він однаково позбудеться її, то зараз поквитається з нею. Дівчина впала навколішки і, звівши руки, нажахано стала благати його, щоб він зглянувся, але погонич вирвав із рук рабині немовлятко, звелів товаришам по ланцюгу кинути її на землю, заголити й тримати, а сам заходився батожити, мов божевільний. Нещасна жалібно скрикувала під ударами, та коли один з чоловіків, що тримав жертву, одвернув голову, його теж жорстоко відшмагали за цей вияв людяності.

Всі прочани стояли, спокійно дивилися на це й обговорювали вправність ката-погонича. Змалку звиклі бачити навкруги рабство, вони так зачерствіли, що сцена катування не викликала в них інших зауважень. Ось до якого змертвіння людських почуттів призводить рабство! Адже прочани, будучи, по суті, добросердими людьми, нізащо не дозволили б нікому знущатися так, скажімо, з коня.

Мені хотілося зупинити катування й визволити рабів, однак я стримався. Я не мав права надто часто втручатися в чужі справи, щоб не зажити слави людини, яка зневажає закони й порушує права громадян. Усе-таки я твердо вирішив: якщо пробуду ще якийсь час на посаді прем'єр-

міністра, то неодмінно скасую рабство і зроблю це так, щоб народові здавалося, ніби я виконую його волю.

Ми саме проїздили повз кузню; землевласник, що вже купив цю молоду жінку, перестрівши колону рабів за кілька миль звідси, тепер чекав тут, щоб зняти з неї кайдани. Коли її розкували, погонич та покупець засперечалися, хто має платити ковалеві. А жінка, тільки-но з неї зняли кайдани, ридаючи, кинулася в обійми того раба, що не міг дивитись, як її катують. Він пригорнув жінку до грудей, почав цілувати її та немовлятко, зрошуючи обох сльозами. У мене виник здогад, я запитав і, як виявилось, не помилився: то була його дружина. Їх силоміць розлучили; жінку потягли геть, вона пручалась і голосила, мов божевільна, поки не зникла з очей за закрутом дороги; та й потім до нас ще довго долинав її лемент. А чоловік та батько, який ніколи більше не побачить своєї дружини, своєї дитини? Як поведився він? Мені не стало сили дивитися на нього, і я відвернувся, проте знав, що повік не забуду цієї сцени; вона й досі стоїть перед моїми очима, змушуючи серце болісно стискатися.

Переночували ми в сільському заїзді, а прокинувшись і визирнувши у вікно, я побачив на дорозі лицаря в латах, позолочених вранішнім сонцем, і впізнав у ньому свого агента — сера Озану ле Кюр-Арді. Його фахом була чоловіча галантерея, зокрема збут циліндрів. Тулуб сера Озани ле Кюр-Арді захищав чудовий панцир — один з найкрасивіших, як на ті часи, але на голові, там, де мав сидіти шолом, красувався високий, як димар, лиснючий циліндр. Видовисько було, скажу вам, надзвичайно комічне! Та в цьому й полягав мій потаємний намір: звести лицарство нанівець, виставивши на загальний посміх, довівши його безглуздість. До сідла сера Озани було приторочено кілька шкіряних коробок з капелюхами; щоразу, перемігши якогось мандрівного лицаря, він брав з нього присягу служити мені вірою та правдою й завжди носити на голові циліндр. Я вдягся й вибіг надвір, щоб привітати сера Озану та довідатися про новини.

— Як торгівля? — спитав я.

— Лишилось, як бачите, тільки чотири коробки. Коли я виїздив з Камелота, їх було шістнадцять.

— Ваші подвиги гідні найвищої похвали, сер Озано. Де ви мандрували останнім часом?

— Я оце їду із Святої Долини, сер.

— А я прямую туди. Ну, як ведеться святій братії? Чи є там якісь новини?

— Є. І такі, що й не питайте... Ану, тримай коня, хлопче, нагодуй його як слід, і щоб овес був добірний, ясно? Веди його до стайні й май на увазі — я зайду перевірю... Сер, я привіз жахливі новини... А ці люди, певно, прочани? То й ви теж мене слухайте, люди добрі, вас це також стосується, бо ви не знайдете того, чого шукаєте, і на вас чекає гірке розчарування, — даю голову на відруб, якщо це не так! Сталось те саме, що й двісті років тому. Але тоді нещастя спіткало Святу Долину волею всевишнього з причин справедливих і всім зрозумілих, а тепер...

— Чудодійне джерело висохло! — вихопився крик з двадцяти горлянок водночас.

— Ви вгадали, люди добрі, я саме хотів сказати це, але ви мене випередили!

— Невже знову хтось скупався?

— Є така підозра, але в це мало хто вірить. Подейкують, ніби причиною тут якийсь інший гріх.

— А як же ченці?

— Словами не розкажеш. Джерело висохло дев'ять днів тому. Відтоді вони безнастанно моляться, голосять, ходять у веретищі й волосяницях, посипають голови попелом, весь час, удень і вночі, влаштовують процесії. Ченці, черниці і знайди так потомилися, що мову їм геть відібрало, і, не маючи сили молитися вголос, вони тепер розвіщують молитви, написані на пергаменті. Врешті вони послали по вас, сер Хазяїне, покладаючи надії на вашу магію й чаклунство. Посильний мав наказ: як не знайде вас, то щоб привіз Мерліна. Тож Мерлін сидить там уже три дні й запевняє, що змусить джерело текти знову, навіть якщо для цього доведеться перекинути догори дригом усю землю й усі королівства на ній. Та хоч як він старається, хоч як несамовито кличе собі на поміч усі сили пекла, а проте вологи не з'явилося досі навіть стільки, скільки з'являється на мідному дзеркальці, коли подихати на нього, — як не зважити, звісно, на той піт, що летиться з чаклуна відрами від зорі до зорі від нелюдських його зусиль. Тож якщо ти...

Нам подали сніданок. Після сніданку я показав серові Озані слова, які написав на підшивці його циліндра: «Управління в справах хімії, лабораторний відділ, секція Д. Пххп. Надішліть два найбільших, два № 3 й шість

№ 4 разом з усім відповідним приладдям, а також двох моїх досвідчених помічників».

— Тепер, мій сміливий лицарю,— сказав я,— скачіть щодуху до Камелота, покажіть цей напис Кларенсові й скажіть, щоб він якнайшвидше надіслав усе, що тут зазначено, до Святої Долини.

— Буде зроблено, сер Хазяїне,— відповів Озана й одразу ж рушив у дорогу.

Розділ ХХІІ

СВЯТЕ ДЖЕРЕЛО

Прочани — люди. Якби вони не були людьми, то зробили б інакше. За плечима в них була довга й стомлива подорож, і тепер, майже дійшовши до своєї мети й дізнавшись, що того головного, заради чого вони мандрували, більше не існує, вони вчинили не так, як на їхньому місці вчинили б коні, чи коти, чи хробаки, котрі за таких обставин повернули б назад і зайнялися б чимось кориснішим,— ні, їхнє бажання побачити якщо не святе джерело, то принаймні те місце, де воно колись було, збільшилося в сорок разів. Справді поведінка людська незбагненна!

Їдучи досить швидко, ми вже надвечір вибралися на один з високих пагорбів, що оточують Святу Долину, і побачили найголовніші її пам'ятки. В усякому разі, найбільші. Це були три окремі скупчення будинків. Здалеку вони здавались якимись тимчасовими іграшковими спорудами, що стояли в безлюдному безмежжі пустелі,— бо долина й справді являла собою пустелю. Таке видовище завжди сумне — тиша й нерухомість навіюють думки про смерть. А втім, тишу порушував, долинаючи з поривами вітру, далекий передзвін, такий тихий і слабкий, що важко було зрозуміти, чи ми його чуємо насправді, чи він нам тільки вчувається.

Ще завидна ми дісталися до чоловічого монастиря; чоловікам дали притулок у ньому, а жінок відіслали далі, в жіночий монастир. Дзвони були тепер у нас над головами й калатали так урочисто й оглушливо, наче вистували про страшний суд. Забобонний розпач опанував серця ченців, печаль його лежала на їхніх помертвілих обличчях. Вони совгались скрізь, ці привиди в чорних сутанах, у мотузяних сандалях, з восковими лицами, то з'являючись, то зникаючи, химерні, моторошні, мов видіння страшного сну.

Старий абат, побачивши мене, ладен був кинутись мені на шию. В нього аж сльози бризнули з очей. Та що я його розчулення не поділяв, він одразу перейшов до діла:

— Прошу тебе, сину мій, не гаяти й хвилини. Порятуй нас! Якщо вода найближчим часом не з'явиться, ми пропали й усі плоди двохсотрічної праці підуть прахом. Та дивися: вдаючись до чарів, стеж, будь ласка, щоб вони були святі, бо допомоги нечистої сили церква не прийме, навіть в ім'я богоугодного діла.

— Будьте певні, панотче, я працюю чисто, послугами диявола не користуюсь і вживаю матеріали тільки божественного походження. Та чи певні ви, що Мерлін теж дотримується правил гри й не послуговується гріховними прийомами?

— Так, сину мій, він обіцяв мені обходитися без чортовиння й богом запрягся, що до сатани не вдаватиметься.

— Що ж, у такому разі побажаймо йому успіху.

— Але сподіваюсь, ти не сидітимеш згорнувши руки, а допомагатимеш йому?

— Розумієте, панотче, методи у нас зовсім різні, і змішувати їх не можна; крім того, я не хочу порушувати професійну етику. Колегам по ремеслу не слід перебігати один одному дорогу — зрештою це знецінює їхні послуги. Ви найняли Мерліна, і жоден інший чарівник не втрутиться в його роботу, поки він сам від неї не відмовиться.

— Та я його прожену звідси! Становище наше вкрай скрутне, і я маю на це законне право! А якби й не мав, то хто може диктувати закони церкві? Церква сама всім диктує свої закони, і що їй заманеться робити, те вона й робитиме, ні в кого не питаючись! Я зараз же вижену звідси Мерліна. А ти приступай негайно!

— Ні, так не годиться, панотче. Ви, звісно, маєте рацію: за ким сила, за тим і право. Але ми, бідні чарівники, не можемо дозволити собі неповагу до інших. Мерлін — майстер малої форми й має непогану репутацію в провінції. У свої виступи він вкладає душу, не халтурить. Тож, по-моєму, непристойно відбирати в нього роботу, поки він сам від неї не відмовиться.

Абатове обличчя розпогодилося.

— Ну, це нам простіше простого. Скажу йому пару слів — ураз відмовиться.

— Е, ні, панотче. Як у нас кажуть, такий номер не пройде. Якщо ви усунете його силоміць, він зачарує джерело так, що я потім хтозна-скільки битимуся, перше

ніж подолаю його чари. Може, навіть цілий місяць. Я сам знаю одну таку невеличку магію, яка зветься телефон,— Мерлін і за сто років не розкрив би її таємниці. Атож, він може затримати мою роботу на цілий місяць. Невже вас не лякає можливість чекати ще цілий місяць за такої посухи?

— Місяць?! Забудь це слово, мене від нього кидає в дрож. Гаразд, сину мій, хай буде по-твоєму. Але на серці мені лягла тяжка гіркота. Облиш мене, й нехай муки чекання й далі крають мою душу, яка не знає сну і спокою ось уже десять днів. Бо навіть коли тіло розпластане й хропе, душа все одно не спочиває, якщо вона не на місці.

Звісно, і для Мерліна, і для всіх довкола було б набагато краще, якби він пожертвував професійною гордістю й кинув це діло, бо йому б однаково не пощастило пустити воду. Адже він був справжнім чародієм своєї доби, тобто всі великі дива, на яких ґрунтувалась його слава, творив тільки тоді, коли ніхто за ним не стежив. Він не міг пустити воду на очах у всього цього збіговиська. Юрба заважала тодішньому чаклунові не менше, ніж вона заважає сьогоднішньому спіритові: в ній завжди знаходиться скептик, що в найвідповідальнішу мить вмикає світло й псує весь сеанс. Але я не хотів, щоб Мерлін передав мені роботу перш, ніж я буду сам готовий до неї взятись; а щоб узятись до неї по-справжньому, я мав перечекати два-три дні — до прибуття обладнання з Камелота.

Мій приїзд, однак, повернув ченцям надію й так підбадьорив їх, що вони вперше за ці десять днів як слід повечеряли. Напхавши черева їжею, вони повеселішали, а коли по колу пустили чашу з медом, і зовсім розгулялись, дали обітницю не розходитися до ранку, й ми просиділи за столом цілу ніч. Було дуже весело. В хід пішли добрі старі історії сумнівного змісту, від реготу в святої братії потекли по щоках сльози, розверзлися чорними проваллями роти, затрусилися круглі черева, залунали й сороміцькі пісні, виконувані могутнім, злагодженим хором, що заглушував жалобне бамкання дзвонів.

Врешті і я наважився дещо розповісти й мав величезний успіх. Не відразу, звичайно, бо до жителів тих островів дотеп доходить вельми повільно; та коли я вп'яте повторив своє оповідання, стіна дала тріщину; коли я розповів його у восьмий раз, вона почала розсідатись; після дванадцятого — вже розвалювалася; а після п'ятнадцятого — розсипалася на порошок, і я взяв мітлу й вимів її геть.

Звісно, я висловлююся фігурально. Ті остров'яни спершу озиваються на ваші зусилля не дуже вдячно; та коли вони нарешті входять у смак і починають сміятися, то стає ясно: небагато знайдеться в світі народів, здатних отак цінувати гумор.

Наступного дня, тільки-но благословилося на світ, я був біля джерела. Я вже застав там Мерліна, який трудився в поті чола, проте вологою і не пахло. Старий був у кепському настрої, і у відповідь на мої скромні натяки: мовляв, як чоловік не надто дужий, він даремно береться за гуж, він розв'язав свого язика й почав лаятись, як єпископ,— як французький єпископ доби Регентства.

Що ж до джерела, то воно жодних несподіванок для мене не таїло. «Джерело» виявилось звичайнісіньким колодязем, викопаним у звичайнісінький спосіб і викладеним звичайнісіньким камінням. Ні в тому колодязі, ні навіть у брехні, що створила йому славу, нічого дивовижного, а тим більше чудесного, не було; я таку брехню міг би придумати рано-вранці спросоння, ще не розплющивши очей. Колодязь знаходився посеред темної кам'яної капліці; каплічні мури були прикрашені картинами релігійного змісту, в порівнянні з якими наші рекламні кольорові літографії — справжні шедеври; на них були зображені славнозвісні випадки чудесного зцілення водою, що відбувались якраз тоді, коли ніхто цього не бачив,— ніхто, крім ангелів. Ангели завжди з'являються на палубі, коли в морі має відбутися чудо,— певно, для того, щоб потрапити на картину. Вони полюбляють це не менше за пожежників — якщо не вірите, перегляньте полотна давніх майстрів.

Капліцю, де знаходився колодязь, тьмяно освітлювало кілька лампадок. Коли була вода, ченці витягали її за допомогою корби й цебра на залізному ланцюзі й виливали в кам'яні жолоби, якими вона витікала в кам'яні водоймища назовні. Ніхто, крім ченців, не мав права заходити до тієї капліці. Але я увійшов — з люб'язного дозволу мого побратима по ремеслу й підлеглого. Сам він до капліці й не потикався, бо працював не головою, а заклинаннями. Якби він увійшов до того приміщення і скористався із своїх очей, а не з розладнаної психіки, то зміг би полагати колодязь за допомогою звичайних засобів, а потім, як водиться, заявити, що сотворив чудо. Але цей старий бовдур належав до тих недоумкуватих чаклунів, які вірять у власне чаклування; а жоден чаклун, що дурить себе такими забобонами, ніколи не доможеться успіху.

Я гадав, що в колодязі відкрилася течя, що кілька каменів десь біля самого дна вивалилося й вода пішла в утворену діру. Змірявши ланцюг — він виявився дев'яносто вісім футів завдовжки, — я покликав двох ченців, замкнув двері, взяв свічку і звелів їм спустити мене у цебрі. Коли весь ланцюг розмотався, світло свічки підтвердило слушність мого припущення: частина мурування завалилась, утворивши велику провалину.

Я майже шкодував, що саме цей мій здогад підтвердився, бо в мене було ще одне припущення, більш придатне для чуда. Я пригадав, що в Америці, за багато століть по тому, раптово затихлий нафтовий фонтан оживляли за допомогою динамітних шашок. Якби виявилось, що колодязь висох із якихось інших причин, що не мали видимого пояснення, я міг би неабияк здивувати всіх, доручивши якійсь не дуже цінній особі кинути туди динамітну бомбу. Можливо, навіть Мерлінові. Але потреба в бомбі явно відпала. Що ж, не завжди все складається, як гадається. Та для ділової людини розчарування — спонукка до пошуків нових шляхів. Я сказав собі, що поспішати нема куди, треба зачекати, а бомба ще може знадобиться. І вона знадобилась.

Коли мене витягли нагору, я вигнав з каплиці ченців і зміряв глибину колодязя волосінню. Колодязь був сто п'ятдесят футів завглибшки, а вода в ньому стояла зараз на рівні сорока одного фута. Я покликав ченця і спитав:

— Яка глибина колодязя?

— Не знаю, сер, мені цього ніхто не казав.

— А на якому рівні звичайно стояла в ньому вода?

— Майже до цямрин протягом усіх цих двохсот років: так свідчить переказ, успадкований нами від наших попередників.

Так воно, певно, й було, — принаймні до останнього часу. Це підтвердив свідок, якому я вірив куди більше, ніж ченцеві, — ланцюг на корбі: лише кінець його впродовж двадцяти-тридцяти футів блищав, а решта була заіржавлена і, певно, ніколи не опускалась у воду. А що ж відбулося тут того першого разу? Безперечно, якийсь практичний чоловік спустився в колодязь і замурував місце течі, а потім прийшов до абата й сказав, що з навіяння божого дізнався: якщо гріховну купальню буде зруйновано, свята волога повернеться. А тепер стіна колодязя знову завалилась, і ці йолопи знову молилися б, і влаштовували б процесії, і гатили б у дзвони, чекаючи небесної помочі, поки самі не висохли б і вітер не розвіяв би їхній прах,—

і нікому з них не спало б на думку опустити в колодязь волосінь чи залізи в нього й подивитися, що, власне, сталося. Ох і важко ж це — відучитись від звичного способу мислення! Адже ми успадковуємо його як будову тіла та риси обличчя; якщо в людини за тих часів з'являлася думка, якої не було в її предків, починали підозрювати, що вона незаконнонароджена. Я сказав ченцеві:

— Наповнити водою висохлий колодязь — нелегке чудо, але ми спробуємо сотворити його, якщо у брата Мерліна нічого не вийде. Брат Мерлін дуже вправний чародій, але тільки для родинного кола: за межами вітальні його фокуси не варті ламаного centa, а в такій справі, як оця, — і поготів. Але тут немає нічого ганебного: зрештою, чарівник, здатний відживити колодязь, може навіть відкрити готель.

— Готель? Щось я, здається, не чув...

— Про готелі? Це те, що ви звете заїздами чи корчмами. Людині, яка вміє упоратися з таким чудом, під силу й керівництво готелем. Я можу зробити таке чудо, воно мені до снаги, але не буду від вас приховувати: щоб сотворити його, треба напружити всі свої надприродні сили — геть усі до останку.

— Вже хто-хто, а ми, ченці, знаємо це: минулого разу, кажуть, на чудодійне лагодження пішов цілий рік. Та хоч би як там було, ми молитимемо бога, щоб він послав вам успіх.

З погляду ділового, це була вдала ідея — пустити чутку, ніби відновлення джерела справа надзвичайно важка. Скільки нікчемних дрібниць реклама роздуває до велетенських розмірів! Цей чернець запам'ятає, які труднощі чекають на мене, рознесе таку чутку якнайдалі, й через кілька днів я стану героєм дня.

Повертаючись опівдні додому, я зустрів Сенді. Вона шойно відвідала самітників.

— Я б теж хотів їх оглянути, — сказав я. — Сьогодні середа. У них бувають денні спектаклі?

— Що саме, сер? Я, даруйте, не зрозуміла.

— Денні спектаклі. Вони працюють після обіду?

— Хто?

— Самітники, хто ж іще.

— Працюють?

— Еге ж, працюють! Невже незрозуміло? Я хочу знати, чи не зачинаються вони після обіду?

— Зачинаються?

— Атож! Атож! Зачинаються! Що тут неясного? Зроду

не бачив такої недотепи: з першого разу нізачо не второпає, що їй кажуть! По-людськи тебе питаю, чи після обіду вони замикають крамницю, підводять ризику, ставлять крапку, припиняють прийом...

— Підводять ризику, припиняють...

— Ну, все, годі, край. Прощавай, бо я втомився. Від тебе однаково слова путнього не доб'єшся.

— Ви могли б добитися від мене чого завгодно, сер, і мені гірко й боляче, що я не можу догодити вам, будучи всього тільки простою дівочою, не охрещеною з коліски у глибоких водах мудроців, що надають такої блискучої довершеності й могутності тому, хто прилучається до найблагороднішого з таїнств — ученості, викликаючи до себе найглибшу шану в душах простих смертних, які через відсутність і брак таких високих здобутків убачають у своєму власному неуцтві лише ознаку інших вад і, оплакуючи їх, надягають волосяницю й посипають попелом скорботи свої голови; коли ж у сповиту темрявою свідомість невігласа проникають такі золоті, сповнені глибокого прихованого змісту слова, як «зачиняють крамницю», «підводять ризику» і «ставлять крапку», то тільки ласка божа не дає йому луснути від заздрощів до того, чий розум може ці величні, милозвучні й чудесні слова створити, а язик — вимовити; що ж до труднощів, які виникають у вбогому розумі неука, то неспроможність його осягти значення цих мовних чудес спричинена не пихою, — вона природна і зрозуміла, в ній також виявляється безмежна шаноблива повага до вас, — і для вас це, власне, не новина, бо, добре знаючи й чудово розуміючи напрям моїх думок і склад моєї душі, ви збагнули вже, що я не те що не хочу, а не можу; а позаяк я не можу, то все моє хотіння виявляється безпорадним, розбиваючись об невміння, тож якби я хоч трохи могла, то неодмінно домоглася б, а тому благаю: згляньтесь на мою провинку й даруйте її мені, мій добрий хазяїне й найдорожчий лорде.

До мене дійшло далеко не все з того, що Сенді наторохкотіла, — я маю на увазі деталі, — але загальний зміст я уловив, і то в достатній мірі, щоб відчутти пекучий сором. Негарно було задурювати голову неосвіченій дівчині шостого століття технічними термінами дев'ятнадцятого, та ще й ганити її за те, що вона їх не втне; вона щиро прагнула зрозуміти все, що я їй кажу, і не її провина, коли дещо було їй понад силу; тож я вибачився. Потім ми разом рушили звивистою стежкою до самітницьких нір, любенько

розмовляючи й відчуваючи, що стали ще більшими друзями, ніж були доти.

Я поступово проймався таємничою і шанобливою повагою до цієї дівчини, бо тепер щоразу, коли вона розганяла свої фрази, мов вагони довжелезного експреса, що, набираючи швидкості, від'їздить від станції в безмежний транс-континентальний простір, мені здавалося, що до мене промовляє сама грізна праматір германських мов. Іноді враження було таке сильне, що, коли вона відкривала шлюзи свого красномовства, я мимоволі знімав шолома й ставав струнко; якби її слова були водою, я, безперечно, втонув би! Фрази свої вона будувала, як німці; хоч би про що йшлося,— якесь зауваження, чи напучення, чи ґрунтовне наукове висвітлення якогось питання, чи історію якоїсь війни,— Сенді мала вбгати все, від початку до кінця, в одне речення або вмерти. Так, між іншим, заведено нині в кожного німецького письменника; коли він пірнає сторч головою в якусь фразу, то ви вже не побачите його, поки він не вирине по той бік Атлантики з дієсловом у зубах.

Увесь день аж до вечора ми переходили від одного святого до іншого. Це був дивовижний звіринець! Здавалося, самітники змагались між собою передусім у тому, хто перевершить інших неохайністю і багатством годованих ним різновидів усіляких паразитів. Поведінка й пози їхні свідчили про надзвичайне самовдоволення. Один анахорет, наприклад, пишався тим, що лежить голий у багнуці, дозволяючи комахам їсти себе поїдом; другий — тим, що стовбичить цілоденно у чому мати народила під скелею і невпинно молиться на втіху прочанам; третій, також голісінький, розважав публіку, повзаючи навкарачки; четвертий — тим, що вже котрий рік поспіль тягає за собою вісімдесятифунтову гирую; п'ятий ніколи не спав лежма, а тільки стоячи в колючому чагарнику, причому починав гучно хропіти, тільки-но десь поряд з'являлися прочани. Одна жінка, що прикривала свою голізну лише сивим волоссям, була чорна з голови до п'ят завдяки тому, що протягом сорока семи років виявляла особливу святість — не милася. Прочани стояли купками й заздрісно витріщалися на цих диваків, захоплюючись благодаттю, яку ті здобували на небесах своїми побожними подвигами.

Помалу добралися ми й до одного з найбільших праведників — знаменитості, уславленої в усьому християнському світі. Найблискучіша, найвельможніша публіка з'їжджалася

сюди з найвіддаленіших країн, щоб віддати йому шану. Він обрав собі місце в найширшому місці долини, і весь простір довкола нього був завжди заповнений юрбою.

Праведник стояв на широкому помості, на стовпі шістдесят футів заввишки. Там він ось уже протягом двадцяти років день у день робив одне й те саме — безнастанно й дуже швидко нахилив голову мало не до колін і випростався. Так він молився. З хронометром у руці я підрахував: на 1244 поклони він витратив 24 хвилини 46 секунд. Мені стало шкода: стільки енергії гайнувалося марно! А тим часом рухи його — за моїх часів вони звалися педальними — в механіці вважались особливо цінними. Тож я занотував це в своєму записнику, вирішивши в майбутньому приладнати до нього систему м'яких пасів з тим, щоб він крутив колесо швацької машини. Згодом я здійснив свій план, і самотник цілих п'ять років сумлінно крутив нам машину. Він виготовив вісімнадцять тисяч першосортних полотняних сорочок — по десять штук на день, — працюючи і по неділях, і по святах (в ці дні він кланявся не менше, ніж у будні, й не було ніякого сенсу марнувати стільки енергії). Сорочки не коштували мені нічого, якщо не рахувати якоїсь мізерії на матеріал — сировину я купував сам, вважаючи, що перекладати ці витрати на самотника було б несправедливо; а прочани розхапували сорочки, мов гарячі пиріжки, по півтора долара за штуку, тобто за суму, яку в Артуровім королівстві правили за півсотні корів чи за породистого коня. Сорочки вважались найкращим запобіжним засобом від будь-якого гріха, тож так і рекламувалися моїми лицарями за допомогою фарб і трафарету. Незабаром у всій Англії не залишилося скелі, чи великого валуна, чи глухої стіни, на якій не було б написано літерами, що впадали в око за милю:

Стовпотворіння! Остовпіння
викликають у найвибагливіших вельмож
сорочки святого Стовпника.
Патент зареєстровано.

На сорочках ми заробляли стільки грошей, що я не знав, куди їх дівати. Розширюючи виробництво, я почав виготовляти сорочки виключно для королів, а також щось запаморочливе для герцогинь та інших знатних дам, з мережаними оборочками, що сходилися десь аж під машинним відділенням і розходилися в кільцевій частині, із прозорою смугастою запоною на прогулянковій палубі, великими

зборками на бортах над колесами й трьома канатними бухтами із золотих галунів на кормі. Так, то було, скажу вам, фантастично!

Але десь о цій порі я помітив, що мій двигун узяв собі за звичку стояти на одній нозі — видно з другою було щось негаразд. Тоді я скоротив виробництво і запросив у компаньйони сера Борса де Ганса та деяких його друзів. А через рік підприємство і зовсім закрилося, і наш роботящий праведник пішов на спочинок. Він заслужив його — можете повірити мені на слово.

Та коли я побачив його вперше, змалювати, яке видовище він являв собою, тут неможливо. Коли хочете, прочитайте про нього в Житті святих¹.

Розділ XXIII

ОЖИВЛЕННЯ ДЖЕРЕЛА

Опівдні в суботу я знову зайшов до каплиці, де був колодязь, — подивитися, що робить Мерлін. Він і досі палив пахучі порошки, вимахував руками й ревно бурмотів якусь нісенітницю, але вигляд мав досить-таки прибитий, бо жодної крапельки води в колодязі, ясна річ, не додалося. Врешті я спитав:

— Ну, як, друже-приятелю, чи є якісь зрушення?

— Подивляй, я саме випробовую наймогутніші з чарів, відомих тільки велемудрим знавцям таємних наук Сходу; якщо і це не зарадить, то вже не зарадить ніщо. Помовч, поки я скінчу.

Цього разу він напустив стільки диму, що всю Святу Долину оповила темрява. Самітникам, певно, було непереливки, бо вітер дув у їхній бік, і густі, чадні хвилі котилися просто в їхні нори. Мерлін не тільки чадив, а й без кінця горлав заклинання, співав всім тілом і несамовито розмахував руками. Через двадцять хвилин він упав на землю, захеканий і знеможений. Прибули абат, кількасот ченців та черниць, сила-силенна прочан та безліч підкидьків, приваблені чудодійним димом і страшенно збуджені.

¹ Усі подробиці про життя самітників, наведені в цьому розділі, запозичені нами з книжки Леккі, але їх дуже пом'якшено. Все ж таки це не історичний твір, а повість, і в ній недоречно (і непристойно!) виглядала б більшість тих одвертих деталей, які викладені в науковій праці (М. Т.).

Абат тремтячим голосом спитав, чи пощастило чогось домогтися. Мерлін відповів:

— Якби комусь із смертних до снаги було розвіяти чари, що сковують ці води, тим смертним став би сьогодні я. Але чари не знято; отже, сталося те, чого я найдужче боявся: невдача моя підтверджує, що джерело зачарував наймогутніший із духів, відомих магам Сходу, дух такий всемогутній, що кожен, хто вимовить його ім'я, помре. Не було і не буде смертного, якому дано відкрити таємниці тих чарів, а не відкривши їхньої таємниці, зняти їх неможливо. Води ніколи більше тут не тектимуть, добрий отче. Я зробив усе, що може зробити людина. Дозволь мені піти.

Ясна річ, абат страшенно зажурився, почувши таку звістку. Геть засмучений, він обернувся до мене й мовив:

— Ти чув його. Чи це правда?

— Частково.

— Ага, отже, частково і брехня! Що ж у його словах — правда?

— Те, що колодязь справді зачарував дух із російським ім'ям.

— О, рани господні! То ми пропали!

— Можливо.

— Але не напевно? Ти хочеш сказати, не напевно?

— Еге ж..

— Тобто ти хочеш сказати, що його слова, нібито нікому не під силу зняти чари...

— Так, що ці його слова можуть виявитися і неправдивими. За певних умов є підстави,— щоправда, досить малі, навіть мізерні,— розраховувати на успіх.

— За певних умов...

— О, ці умови зовсім не складні. Вони зводяться ось до чого: колодязь і весь простір на півмилі довкола потрібно передати повністю в моє розпорядження від сьогоднішнього вечора й доти, доки я зніму заборону. Ніхто не повинен заходити сюди без мого дозволу.

— Це все?

— Все.

— І ти не боїшся спробувати?

— О, нітрохи. Звісно, я можу зазнати невдачі. Та можу домогтись і успіху. Коротше кажучи, я ладен спробувати. Чи пристаєте ви на мої умови?

— Ми пристаємо на будь-які умови! Я зараз же звелю, щоб їх було виконано.

— Стривайте,— мовив Мерлін і злобно посміхнувся.— Чи відомо тобі, що той, хто хоче зняти ці чари, повинен знати ім'я того духа?

— Атож, я знаю його ім'я.

— А чи відомо тобі, що знати це ім'я не досить, потрібно ще й вимовити його? Ха-ха! Чи це тобі відомо?

— Так, відомо!

— Відомо?! То невже ти божевільний? Невже хочеш вимовити його ім'я й померти?

— Вимовити його ім'я? Ну, звісно! Я б вимовив його, навіть якби воно було валлійське!

— Тоді вважай, що ти — покійник. Я так і скажу Артурові.

— От і домовились. А тепер забирай свої манатки й катай звідси. Твоє діло — сидіти вдома й завбачувати погоду, Джоне Як-Тебе-Там-Іще Мерлін.

Це я йому як в око вліпив, і Мерлін аж скривився з досади, бо він був найгірший завбачник погоди в усьому королівстві. Коли він наказував вивісити на узбережжі штормові сигнали, на морі щонайменше тиждень панував мертвий штиль, а коли провіщав погожу днину, дощ лив як з цебра. Та я й далі тримав його в бюро передбачень погоди, бажаючи підірвати його репутацію. Мій натяк розлютив старого, і він, замість того щоб їхати додому із звісткою про мою смерть, заявив, що має намір залишитися тут і одержати втіху від цієї радісної події.

Мої фахівці прибули надвечір, страшенно втомлені, бо в дорозі майже не відпочивали. З ними були в'ючні мули, на яких вони привезли все, що могло мені знадобитися: інструменти, насоси, свинцеву трубу, грецький вогонь, в'язки великих ракет, різноколірні фейерверки, петарди, електричну батарею та іншу піротехніку — все необхідне для найпишнішого дива. Вони повечеряли, трохи перепочили, і близько півночі ми втрьох рушили до колодязя, оточеного таким безлюдним, таким мертвим простором, якого я навіть не вимагав.

Ми отаборилися навколо колодязя. Мої хлопці були майстри на всі руки — могли і стіну обличкувати камінням, і точний прилад виготовити. За годину до світанку дірку було замуровано, й вода в колодязі почала підніматись. Тоді ми перенесли все причандалля до каплиці, замкнули її на замок і пішли спати.

Обідня ще тривала, коли ми знову прийшли до колодязя. Роботи було ще багато, а я хотів сотворити своє чудо

неодмінно до півночі, виходячи з такого практичного міркування: чудо, влаштоване на користь церкви в неділю, цінується в шість разів більше, ніж таке саме чудо, влаштоване в будень. Через дев'ять годин вода піднялася до свого звичайного рівня, тобто стояла за двадцять три фути від верхніх цямрин. Ми встановили в колодязі малий залізний насос, один із перших, виготовлених на моєму заводі поблизу столиці; потім просвердлили кам'яний резервуар, що стояв за капличним муром, вставили в отвір шматок свинцевої труби, досить довгий, щоб кінець його дістав до дверей каплиці і міг викинути за поріг струмінь води, добре видний юрбі, що мала, за моїми розрахунками, заповнити двісті п'ятдесят акрів рівнини навколо горбка із священною спорудою.

Ми вибили днище великої порожньої бочки, закріпили її сторч на пласкому даху каплиці, насипали в бочку на добрий дюйм порошу і начинили ракетами всіх видів,— а мали ми їх, скажу вам, чимало. До порошу провели дроти від нашої кишенькової електричної батареї, розклали по кутках даху весь запас грецького вогню — в одному кутку синього кольору, в другому зеленого, у третьому червоного, у четвертому фіолетового — і також з'єднали всі заряди з батареєю.

Потім ярдів за двісті від каплиці спорудили дерев'яний поміст заввишки чотири фути, вкрили його позиченими для такої нагоди яскравими килимами й поставили зверху трон самого абата. Готуючи диво для темного люду, треба приділити особливу увагу дрібницям — кожна з них має справити належне враження на публіку; крім того, слід подбати про всі можливі вигоди для почесних гостей; кали цих двох умов додержано, здіймай якнайбільший гармидер, і успіх тобі забезпечено. Я знаю, чого варті дрібниці й комфорт, бо знаю людську природу. Дива пишнотою не зіпсуєш. Пишнота вимагає додаткової мороки, праці, іноді й грошей, але врешті-решт вона окупається. Отже, ми провели підземну проводку від каплиці до помосту, сховали під ним батареї й наостанку відгородили поміст з усіх боків канатною загорожею, щоб не підпускати натовп ближче як на п'ятдесят футів. На цьому підготовчі роботи було завершено. Я розпланував усе так: допуск публіки з 22.30; початок вистави о 23.25. Я б залюбки організував продаж квитків, але, самі розумієте, — не випадало! Наказавши своїм хлопцям з'явитися до каплиці рівно о десятій, поки довкола ще нікого не буде, і

приготуватися витиснути з насоса все, на що він здатний, я пішов разом з ними вечеряти.

На цей час чутки про нещастя із джерелом поширилися по всій країні, і протягом останніх двох-трьох днів народ плавом плив до долини, отаборюючись у нижньому її кінці. Глянувши на той табір, я зрозумів, що вільних місць на виставі не буде. Коли посутеніло, герольди, обійшовши всю долину, оповістили, що сьогодні відбудеться спроба оживити джерело, і посіяли в народі гарячкове нетерпіння. Герольди попереджали також, що абат і його офіційний почет урочисто зйдуть на трибуну о 22.30, а доти доступу на заборонену мною територію не буде. Як тільки абат зі своїм почтом повсідаються, дзвони замовкнуть, і це буде знаком, що й народ може підійти ближче.

Я вже стояв на помості, готовий до зустрічі гостей. Ніч була темна, беззоряна, запалювати смолоскипи я не дозволив, а тому помітив урочисту процесію на чолі з абатом тільки тоді, коли вони підійшли до канатів. Мерлін цього разу не збрехав: з'явився разом з абатом і сів на помості в першому ряді. Натовпу за канатами не було видно, але відчувалося, що глядачів зібралася сила-силенна. Тільки-но дзвони замовкли, всі ті маси народу величезною чорною хвилею ринули вперед і розлилися по всьому вільному просторі; вони прибували ще протягом півгодини, потім очікувально завмерли; по людських головах, мов по бруку, можна було б пройти, мабуть, аж до... Ну, не знаю, але кілька миль пройти можна було.

Я зволікав ще хвилин двадцять для більшого ефекту: завжди корисно помучити публіку чеканням. Аж ось тишу порушив чудовий латинський гімн, виконуваний хором чоловічих голосів; розпочавшись ледь чутно в нічній темряві, мелодія зазвучала дедалі голосніше й величніше. Це був найкращий з усіх винайдених мною ефектів. Коли гімн відлунав, я випростався на весь зріст, широко розвів руки, закинув голову, зо дві хвилини простояв нерухомо, — нема кращого способу домогтися цілковитої тиші, — а тоді голосом таким моторошним, що натовп здригнувся, а багато хто з жінок знепритомнів, повільно вимовив страшне слово:

— *Константинополітанішердудельзакспфайфенмахерсгезельшафт!*

Коли з уст моїх із стогоном вихопився останній склад цього слова, я торкнувся одного з електричних

проводів, і всю занурену в непроглядний морок юрбу освітло мертвотно-синє світло. Ефект був надзвичайний! Залунало безліч криків, жінки, ввібравши голову в плечі, кинулися врозтіч, підкидьки зомлівали цілими загонами. Абат і ченці квалливо хрестились і перелякано бурмотіли молитви. Мерлін ще с'як-так тримався, але видно було, що його здивуванню немає меж: він ще ніколи нічого схожого не бачив. Що ж, треба було нагнітати обстановку далі. Я підніс руки й, немов конаючи, простогнав:

— *Нігілістендінаміттеатеркестхенсшпренгунгсаттен-татсферзухунген!*

І ввімкнув червоне світло. Послухали б ви, як застогнав і завив той людський Атлантичний океан, коли пекельне яскраво-червоне полум'я приєдналося до синього! Через шістдесят секунд я загорлав:

— *Трансваальтруппентропентранспорттрампельтіртрай-бертраунгстренентрагеді!*

І запалив зелене світло. Переждавши цього разу лише сорок секунд, я широко розпростер руки й громовим голосом вигукнув усі вбивчі склади цього слова над слова:

— *Меккамузельманненмассенменшенмердерморенмут-термармормонументенмахер!*

І спалахнуло фіолетове с'яйво. Всі чотири вогні горіли разом — червоний, синій, зелений, фіолетовий! Чотири шалені вулкани викидали високо вгору клубки яскравого диму, осяваючи, мов удень, сліпучим веселковим світлом найвіддаленіші закутки долини. Віддалік на тлі неба бовваніла на стовпі закам'яніла постать самотника, який уперше за двадцять років перестав кланятися. Я знав, що мої хлопці вже біля насоса й тільки чекають знака. І я сказав абатові:

— Час настав, отче. Зараз я вимовлю жахливе ім'я і звелю чарам розвіятись. Будьте напоготові. Вхопіться за що-небудь руками. — Потім закричав до народу: — Дивіться. Через хвилину чари буде знято, — або ніколи жоден смертний не зніме їх! Якщо чари розвіються, ви зразу довідаєтеся про це, бо свята вода рине з дверей каплиці!

Перечекавши кілька секунд, щоб ті, хто почув, переказав мої слова тим, хто, стоячи надто далеко, не міг їх почути, я прибрав якнайбундючнішу позу й, несамовито розмахуючи руками, вигукнув:

— Наказую злому духові, що вселився в святе джерело, негайно вивергнути в небеса всі сатанинські вогні, які ще

перебувають у ньому, зняти свої чари й забратися звідси до пекла, де й пролежати зв'язаному тисячу років. Його власним жакливим ім'ям заклинаю:

БГВДЖДЖІЛЛІГККК!

Я ввімкнув провід, що вів до бочки з ракетами, і цілий фонтан сліпучо-яскравих вогняних стріл злетів до zenіту із шипінням та свистом, розсипаючись у небі зливою блискучих діамантів! Зойк жаху вихопився з грудей глядачів, але відразу ж перейшов у крики несамо-витої радості, бо при неземному освітленні всі ясно й виразно побачили, як із дверей каплиці вихлюпнулася визволена вода! Старий абат не міг вимовити й слова; ковтаючи сльози, він мовчки стиснув мене в своїх обіймах, красномовніших за будь-які слова. І, до речі, значно небезпечніших за будь-які слова в тій країні, де жоден лікар невартий був ламаного шеляга.

Бачили б ви, як юрби людей кинулися до води, як вони цілували її, пестили й голубили: як говорили з нею, мов з живою, й називали її найласкавішими словами, мов друга, що довго блукав десь, уже вважався загиблим і раптом повернувся додому. Так, на це було втішно дивитись, і я перейнявся до них теплішим, ніж доти, почуттям.

Мерліна я відправив додому на ношах. Коли я вимовив страшне ім'я духа, Мерлін знепритомнів і досі не міг прийти до тями. Раніше він, звісно, ніколи не чув цього імені — як і я, — але відразу вирішив, що воно справжнє; будь-яке безглузде ім'я, видалося б йому справжнім. Згодом він визнав, що навіть рідна мати того духа не вимовила б це ім'я краще за мене. Він ніяк не міг зрозуміти, яким дивом я залишився живий, а я не відкривав йому цієї таємниці. Тільки чарівники-початківці виказують такі таємниці. Мерлін витратив три місяці на всілякі чари й заклинання, силкуючись розгадати трюк, який дає змогу вимовити це ім'я і не провалитися крізь землю. Та в нього нічого не вийшло.

Коли я рушив до каплиці, люди скидали капелюхи й широко розступалися, даючи мені дорогу, немов якійсь вищій істоті, — а втім, я справді був вищою істотою і сам усвідомлював це. З собою до каплиці я взяв кількох ченців, втаємничив їх у священнодійство з насосом і звелів їм

помпувати в поті чола, адже багато людей, певна річ, захочуть перебути коло води цілу ніч, і треба, щоб її вистачило на всіх. Ченцям насос уже сам по собі видався неабияким чудом, вони не могли надивуватися вволю й захоплювалися, як він бездоганно працює.

То була велика ніч, надзвичайна ніч. Ця ніч уславила мене. Радіючи й пишаючись, я довго не міг заснути.

Розділ XXIV

ЧАРІВНИК КОНКУРЕНТ

У Святій Долині я мав тепер необмежений вплив. І мені хотілося застосувати його для корисної справи. Це спало мені на думку наступного ранку, коли до монастиря прибув один із моїх лицарів-розповсюдників мила. Згідно з історичною хронікою, двісті років тому місцеві ченці були ще настільки поглинуті мирською суєтою, що мали бажання митися. А що як у них і досі збереглися рештки цього нечестя. Я спробував розговорити одного з братів:

— Чи не хочеться вам скупатись?

Чернець аж здригнувся, подумавши, яка небезпека загрожує джерелу, але відповів схвильовано:

— Навіщо питати про таке бідолашну істоту, яка з дитячих років не знала благословенного освіження? Боже, як мені кортить помитися! Але це неможливо, благородний сер, не спокушай мене: це заборонено.

І він зітхнув так скрушно, що я твердо вирішив дати йому можливість змити бодай верхній шар своїх земельних володінь, навіть якщо після цього увесь мій вплив зійде нанівець, а монастир збанкрутує. Прийшовши до абата, я попросив його дозволити цьому братові скупатись. Абат зблід, почувши мої слова,— я не хочу сказати, що на власні очі побачив, як він зблід, бо для того, щоб побачити, треба було б добряче поскребти його фізіономію, а мені зовсім не хотілося цього робити,— але я знаю, що він зблід під шаром бруду завгрубшки як палітурка книжки, зблід і затремтів.

— Ох, сину мій,— мовив абат,— я все віддам тобі з подякою, проси чого хочеш, але тільки не цього. Невже ти хочеш, щоб святе джерело знову пересохло?

— Ні, панотче, я не дам йому пересохнути. Таємничий

голос одкрив мені, що того разу джерело пересохло зовсім не через те, що було збудовано купальню.— На обличчі старого з'явилася жвава зацікавленість.— Мені відкрито, що купальня невинна в тому нещасті, посланому за зовсім інший гріх!

— Слова твої зухвалі, але... але, якщо вони правдиві, мені приємно їх чути.

— Вони правдиві, запевняю вас. Дозвольте мені знову збудувати купальню, отче. Дозвольте мені відбудувати її, і джерело тектиме вічно!

— Ти обіцяєш це? Обіцяєш? Скажи лише, чи ти обіцяєш це?

— Так, обіцяю!

— В такому разі я перший викупаюсь у купальні. Іди починай роботу. Не барися, не барися, іди.

Я зі своїми хлопцями відразу взявся до роботи. Руїни купальні й досі стояли в підвалі монастиря — жодний камінь не пропав. Усі ці роки ніхто не спускався туди, з побожним страхом вважаючи, що над купальнею тяжіє прокляття. За два дні ми дали всьому лад, провели воду, і вийшов чималий став із чистою, прозорою водою, в якому можна було плавати. Вода була проточна. Вона надходила й виливалася стародавніми трубами. Старий абат додержав свого слова й перший заліз у воду, а вся його чорна братія стояла нагорі, сповнена тривоги, страху та поганих передчуттів; старий заліз у воду чорний, тремтячий, а виліз білий, радісний. Ще одна перемога, ще один тріумф.

Наша діяльність у Святій Долині мала успіх, і я був цілком задоволений нею. Я вже збирався вирушати далі, та мене спіткала невдача: я сильно застудився, і в мене розгулявся давній ревматизм. Звичайно, ревматизм оселився у найвразливішому місці: тому, що найбільше постраждало від абатових обіймів, коли він засвідчував мені свою вдячність.

Коли я нарешті підвівся з ліжка, від мене лишилася сама тіль. Однак усі ставилися до мене з такою добротою і турботою, так прагнули підбадьорити мене, що кращих ліків для одужання й не треба було, тож я швидко набирався сили.

Сенді дуже втомилася, доглядаючи мене, і я надумав вирушити в дорогу сам, а її залишити на відпочинок у черниць. Мені прийшло в голову побродити пішки по країні тиждень-два, перевдягнувшись вільним селянином. Це дало б мені можливість сідати за один стіл і ночувати

під одним дахом з найнижчою і найбіднішою верствою вільних громадян. Я не мав іншого способу познайомитися з їхнім буденним життям та з тим, як впливають на них закони. Якби я ходив поміж них у дворянському вбранні, то вони почували б себе стримано й зв'язано, приховуючи від мене свої справжні радощі й турботи, і мої спостереження були б вельми поверховими.

Одного ранку, вийшовши на тривалу прогулянку, щоб розім'яти ноги перед мандрівкою, я виліз на крутий кряж, що захищав долину з півночі, і підійшов до штучної печери, яку мені не раз показували знизу; то була оселя одного самітника, що уславився особливим самозреченням і неохайністю. Я знав, що недавно він виїхав до Африки, прийнявши запрошення на почесну посаду в Сахарі, куди самітників ваблять леви, кусюча мошва та інші злигодні. Мені заманулося заглянути в печеру й пересвідчитися, чи справді в ній такий нестерпний дух.

На свій подив, я побачив, що в печері підметено й чисто. Мене чекала тут ще одна несподіванка: в пітьмі печери задзвенів дзвоник і почувалися слова:

— Алло, центральна! Це Камелот? Радій же всім серцем своїм і знай, коли досі не знав, що існують дива дивні, які прибирають неймовірного вигляду, з'являючись там, де ми їх не чекаємо. Бо в цю мить переді мною стоїть у плоті його могутність Хазяїн, і зараз ти на власні вуха почувеш його голос!

Яка разюча зміна декорацій! Яке нагромодження неймовірних несумісностей! Яке фантастичне поєднання непримиренних суперечностей: у житлі фальшивого чудодія оселилося чудо справжнє, барліг середньовічного самітника обернувся на телефонну станцію!

Телефоніст виступив з темряви, і я впізнав у ньому одного із своїх молодих помічників.

— Відколи тут працює телефонна станція, Ульфйусе? — спитав я.

— З минулої півночі, прекрасний сер Хазяїне. Ми побачили багато вогнів у долині й вирішили установити тут станцію, бо стільки вогнів може мати лише велике місто.

— Цілком слушно. Хоч це й не місто в звичайному розумінні слова, телефон тут буде цілком доречний. Ти знаєш, куди потрапив?

— Ще не встиг довідатися. Товариші потягли кабель далі, а я залишився при апараті й приліг перепочити.

Вирішив: тільки-но прокинувся, з'ясую назву міста і повідомлю в Камелот.

— Це — Свята Долина.

Хлопець хоч би бровою моргнув — усупереч моїм сподіванням, назва не справила на нього аніякісінького враження. Він тільки сказав:

— Так я й доповім.

— Чоловіче, довкола тільки й розмов, що про недавні чудеса, які сталися в цій долині! Невже ти не чув про них?

— Ми ж пересуваємося вночі й уникаємо розмов із сторонніми. А про новини довідуємося лише по телефону з Камелота.

— Але ж у Камелоті все відомо. Хіба вам не розповідали про велике чудо відновлення святого джерела?

— Певна річ, розповідали. Тільки ця долина називається зовсім не так, як та. Їхні назви настільки від...

— Як же тобі назвали ту долину?

— Клятю Долиною.

— Тепер усе ясно. Чортів телефон! Завжди примудриться спотворити слово так, щоб воно обернулось на свою протилежність. Ну, та дарма, тепер ти знаєш правильну назву. Виклич Камелот.

Він викликав Камелот, і мене з'єднали з Кларенсом. Як приємно було знову почути голос мого хлопчика! Я наче повернувся додому. Ми обмінялися сердечними вітаннями, я коротко розповів йому про свою недавню хворобу й спитав:

— Що нового?

— Король і королева, в супроводі багатьох придворних, зараз вирушають до вашої долини, щоб віддати побожну шану джерелу, яке ти оживив, очиститися від гріха й оглянути те місце, звідки сатанинський дух вивергав аж до хмар справжнє пекельне полум'я. Якщо ти уважно мене слухав, то міг почути, як я, розповідаючи, сміявся в кулак, — адже я сам вибирав те полум'я на нашому складі й посилав його за твоїм наказом.

— Чи знає король дорогу сюди?

— Король? Ні до Святої Долини, ні куди-інде в своїх володіннях король дороги не знає. Та наші хлопці, що допомагали тобі творити чудо, поїдуть з ним за провідників, показуючи, де зупиняться на денний спочинок, а де — на ночівлю.

— Коли ж вони будуть тут?

— Післязавтра надвечір.

— Більше ніяких новин?

— Король почав створювати постійне військо, як ти йому порадив. Один полк уже набрано, й усіх офіцерів призначено.

— Шкода! Офіцерів я хотів призначити сам. У королівстві є лише одна група людей, здатних командувати регулярною армією.

— Так. Але ти, мабуть, ще більше здивуєшся, почувши, що в полку немає жодного випускника твоєї Військової академії.

— Невже?! Ти не жартуєш?

— Я кажу правду.

— Ну, знаєш, ти мене просто ошелешив. Кого ж призначено? І як добиралися кандидатури? Шляхом конкурсного іспиту?

— Про це я нічого не знаю. Мені відомо лише, що всі офіцери знатного роду і — як ти кажеш? — недотепи.

— Тут щось не те, Кларенсе.

— Не хвилюйся: два кандидати в лейтенанти вирушають у почті короля, обидва молоді аристократи, і якщо ти дочекаєшся їх, то сам почувеш їхні відповіді.

— Добре, що ти сказав. Тепер принаймні одного із своїх курсантів я будь-що введу до командного складу. Негайно пошли до академії гінця; нехай, коли треба, навіть, зажене кількох коней, але він має дістатися туди сьогодні ж до вечора й переказати...

— В цьому нема потреби. З академією встановлено телефонний зв'язок. Зараз я з'єднаю тебе.

Як приємно було почути таке! З телефонною трубкою в руці, маючи змогу негайно зв'язатися з найвіддаленішими районами, я знову міг нарешті дихати на повні груди. В ту мить я зрозумів, якою жалюгідною й нудною, якою страхотливо безбарвною була для мене ця країна всі ці роки, як я задихався в ній і вже не уявляв собі іншого життя. Я віддав наказ начальникові академії особисто. Заразом я попросив його надіслати мені трохи паперу, самописку й кілька коробочок безпечних сірників. Мені набридло обходитися без цих вигод. Користуватися ними я тепер зможу, бо не збираюся більше носити лицарського обладунку і знову матиму кишень.

Повернувшись до монастиря, я застав там цікаву сцену. Абат і ченці зібрались у великому залі й з дитячим захватом та довірливістю спостерігали фокуси новоприбулого чарівника. Вдягнений він був у щось химерне, таке ж

строкате й недоладне, як убрання індіанських знахарів. Він крутився, бурмотів, вимахував руками й креслив таємничі знаки в повітрі й на підлозі — одне слово, робив те саме, що й усі фокусники. Він був відомий маг і чародій з Азії, — так він сам заявив, і цього цілком вистачило. Такі твердження цінувалися на вагу золота й мали широкий попит.

Як легко й дешево цей пройдисвіт зажив слави великого чародія! Його фахом було розповідати, що в дану мить робить будь-який житель земної кулі, а також, що він робив у минулому й робитиме в майбутньому. Він спитав, чи хоче хто-небудь довідатися, що зараз робить імператор Сходу. В присутніх заблищали очі, вони захоплено потирали руки, — і то була найкрасномовніша відповідь. Ще б пак! Благочестивій братії страх кортіло довідатися, що робить зараз цей монарх. Шахрай щось пробурмотів, а тоді поважно оголосив:

— Великий і могутній імператор Сходу зараз кладе гроші на долоню святого жебрущого ченця — одну... дві... три монети, і всі срібні!

В натовпі почулися захоплені вигуки:

— Дивовижно!

— Неймовірно!

— Скільки ж довелося працювати, скільки довелося вчитися, щоб досягти такої дивовижної сили!

Чи не хочуть вони довідатися, що зараз робить верховний володар Індії? Авжеж, хочуть. Він розповів їм, що робить верховний володар Індії. Потім розповів, чим заклопотаний єгипетський султан і які найближчі наміри в короля Далеких Морів. І так далі, і так далі. Кожне нове чудо викликало дедалі більше захоплення перед непомильною точністю його ясновидіння. Часом ченці намагалися загнати його на слизьке запитанням про якийсь зовсім далекий і малознайомий край, та даремно! Він завжди відповідав без вагань, він знав геть усе, несхибно й досконально. Я бачив, що коли так триватиме й далі, я втрачу свою вищість, цей зух відіб'є в мене всіх прихильників, і я дістану носа. Треба вставити палицю йому в колесо, і якнайшвидше. І я сказав:

— Коли ваша ласка, я страшенно хотів би довідатися, що зараз робить одна особа.

— Питайте, не бійтеся. Я відповім.

— Але це буде важко... Може, навіть неможливо.

— Для мого мистецтва немає нічого неможливого.

Що важче запитання, то легше мені відповісти на нього. Як ви вже здогадалися, я намагався розпалити цікавість. І досяг свого: ченці повитягували шиї, затамували подих. Тепер можна підсипати жару.

— Якщо ви не помилитесь, якщо відповідь ваша буде правильна, я дам вам двісті срібних пенсів.

— Вважайте, що ця купа грошей уже моя. Я скажу вам усе, що ви захочете взнати.

— Тоді скажіть мені, що я зараз роблю правою рукою?

— Ах!

Усі були здивовані. Нікому в натовпі не спав на думку найпростіший трюк — спитати про людину, яка перебуває не за десять тисяч миль звідси. Чарівник тільки рота роззявив: такого з ним ще ніколи не траплялося. Він вскочив у халепу й не знав, як з неї викрутитися. Розгублений, спантелечений, він не міг вимовити й слова.

— Чого ж ви чекаєте? — спитав я.— Якщо ви спроможні відразу, не замислюючись, сказати, що робить людина на другому кінці землі, то невже вам важко відповісти, що робить той, хто перебуває за три кроки від вас? Люди, які стоять позад мене, бачать, що я роблю своєю правою рукою, і підтвердять, якщо ви дасте правильну відповідь.

Він усе ще мовчав.

— Гаразд, тоді я скажу, чому ви мовчите: тому що ви не знаєте. Теж мені чарівник! Друзі, цей волоцюга — просто пройдисвіт і брехун!

Ченці засмутились і перелякалися. Вони зроду не чули, щоб хтось ляв чародіїв, і тепер не знали, чого сподіватися. Запала мертва тиша; натовп завмер, скутий забобонним страхом. Чарівник тим часом, очевидно, зумів знайти якийсь вихід, бо раптом посміхнувся впевнено і недбало. Всі зіткнули з полегкістю: раз він посміхається, значить, біди не буде! Він сказав:

— Слова цього чоловіка такі зухвалі, що мені на мить відібрало мову! Знайте ж усі, коли хтось іще цього не знає: чародії мого рангу мають справу лише з королями, принцями, імператорами, тільки з тими, в чиїх жилах тече монарша кров. От якби ви мене спитали, що робить великий король Артур, я б вам відповів, а вчинки його підданих мене не цікавлять.

— О, виходить, я неправильно вас зрозумів. Мені здалося, що ви сказали: запитуйте про будь-кого, і я вирішив, що будь-хто означає будь-хто, кожна людина.

— Так... кожна людина, але тільки знатного роду, а найліпше — владущий монарх!

— Мені здається, так воно й має бути, — втрутився абат, користуючись із слушної нагоди припинити суперечку й запобігти лихові. — Навряд чи такий дивовижний хист було даровано, аби стежити за діяннями осіб, що не народилися на вершинах величі. Наш король Артур...

— Хочете знати, що він робить? — перебив його чарівник.

— Ну, звісно, хочемо і вислухаємо з вдячністю.

Усі знову сповнилися шаноби й цікавості — невиправні ідіоти! В німому захваті вони дивилися, як шаманить цей пройда, і глянули на мене, ніби запитуючи: «Ну, що ти тепер скажеш?», коли він оголосив:

— Король утомився після ловів і ось уже другу годину спить у себе в палаці глибоким сном без сновидінь.

— Благослови його, господи! — мовив абат і перехрестився. — Нехай цей сон відсвіжить його тіло й душу!

— Так воно й було б, якби король спав, — сказав я. — Але король не спить, король їде верхи.

Знову всі були стурбовані: зіткнулися два авторитети! Ніхто не знав, кому з нас вірити, — я ще не зовсім утратив свою славу. Чарівник зневажливо подивився на мене й сказав:

— На своєму віку я бачив чимало дивовижних віщунів, пророків та чаклунів, але жоден з них не вмів прозирати в сутність явищ без заклинань.

— Ви все життя провели в лісах, тому багато прогавили. Я теж іноді вдаюся до заклинань, — брати-ченці підтвердять це, — але тільки у випадках виняткової ваги.

Коли діло доходить до словесної дуелі, я вмю постояти за себе. Від мого випадку чарівник аж перехнябився. Абат запитав його, що роблять королева й придворні, й дістав відповідь:

— Усі вони спочивають, знеможені втомою, як і король.

— Знову брехня! — сказав я. — Половина придворних розважається, як завжди, а решта разом з королевою скачуть верхи. А може, ви піднатужитеся й скажете нам, куди верстають шлях король з королевою?

— Я вже сказав: зараз вони сплять. А завтра вирушать верхи на прогулянку до моря.

— І де ж вони будуть післязавтра під час вечерні?

— Далеко на північ від Камелота, подолавши півдороги.

— Ще одна брехня, та ще яка — завдовжки півтораєста

миль! Тоді вони вже завершать свою подорож і прибудуть сюди, до Святої Долини!

Оце був чудовий удар! Абат із ченцями підскочили від захоплення, а чародій сів маком. Я dokonав його такими словами:

— Якщо король не приїде, нехай мене обмажуть дьогтем, викачають у пір'ї, прив'яжуть до жердини і викинуть звідси геть. Та якщо він приїде, я прокатаю на жердині вас.

Другого дня, побувавши на телефонній станції, я довідався, що король, прямуючи в долину, проминув уже два міста. Так само я довідався про його пересування й наступного дня. Але, звичайно, ні з ким цими відомостями не ділився. На третій день з'ясувалося: якщо короля ніхто не затримає, він прибуде о четвертій годині дня. Ніде, однак, не видно було жодних ознак готування до його приїзду. Чесно кажучи, це мене здивувало. Певно, гадав я, чародій підкопується під мене. Так воно й було. Я розпитав одного свого приятеля ченця, і той сказав мені, що чародій справді знову чаклував і довідався, що при дворі вирішено нікуди не їхати й залишитися вдома. Тепер ви бачите, чого варта слава в цій країні! На очах в усіх оцих людей я вчинив небачене й нечуване в історії диво, причому єдине, що мало бодай якусь вартість — а вони ладні були віддати пальму першості якомусь пройдисвітові, котрий на доказ своєї могутності не міг навести нічого, крім власних неперевіраних тверджень.

Проте я не міг дозволити, щоб король прибув до монастиря без належної помпи, а тому зібрав процесію прочан, викурив з нір кілька самітників і о другій годині відправив їх назустріч королю. Ніхто більше його не зустрічав. Абатіві аж заціпило від люті й приниження, коли я вивів його на балкон і показав, як голова держави заїжджає до монастиря, де його не зустрічає жоден чернець, подвір'я безлюдне, й жоден дзвін не звеселяє монарха вітальним благовістом. Абат лише глянув і прожогом кинувся вниз піднімати своє воїнство. За мить усі дзвони несамовито гриміли, а з монастирських будівель вибігали ченці та черниці й лавою сунули назустріч королівському кортежеві. З ними був і той чарівник; за наказом абата він їхав верхи на жердині: його слава впала в грязь, а моя знову шугнула в небо. Так, і в цій країні можна тримати марку, але для цього треба весь час трудитися, треба весь час бути насторожі і не ловити гав.

Розділ XXV

КОНКУРСНИЙ ІСПИТ

Коли король мандрував, розважаючись, по країні або вирушав погостювати в далекому замку вельможі, котрого хотів довести до банкрутства своїми відвідинами, його супроводив цілий загін урядовців. Такий тоді був звичай. Комісія, що мала екзаменувати кандидатів на офіцерські посади в армії, цього разу прибула разом з королем до Святої Долини, хоч могла б з таким самим успіхом залишитися працювати в Камелоті. І хоч король здійснював цю подорож виключно задля розваги, він і сам не кидав поточних справ. Як завжди, він дотиком рук лікував хворих на золотуху. І щоранку на світанні король сідав у воротах і вершив суд, бо він був верховним суддею в своїй державі.

Цей свій обов'язок Артур виконував блискуче. Він був мудрий і справедливий суддя і, очевидно, намагався розв'язувати всі справи чесно й сумлінно — в міру свого розуміння. А це застереження вагоме. На його рішення часто впливали упереджені погляди, прищеплені йому вихованням. Коли йшлося про суперечку між дворянином і людиною нижчого стану, король, може, і несвідомо, завжди співчував дворянинові. Та інакше й не могло бути. Усе людство давно зрозуміло й визнало, що рабство притупляє моральні засади в рабовласників; а привілейований клас — аристократія — не що інше, як згряя рабовласників, тільки під іншою назвою. Це звучить неприємно, але не повинно ображати нікого, навіть самого аристократа, якщо тільки факт сам по собі не здається йому образливим, бо я лише констатую факт. Адже рабство нас відштовхує своєю суттю, а не назвою. Досить послухати, як аристократ говорить про нижчі класи, щоб упізнати тільки ледь пом'якшений тон справжнього рабовласника; а за рабовласницьким тоном угадуються і рабовласницький дух, і рабовласницька бездушність. Бо в обох випадках причина однакова: давня, закорінена звичка дивитися на себе як на вищу істоту. Король часто виносив вирок несправедливі, але винуватити за це слід було його виховання, його природжені й незмінні симпатії. Він не був придатний для ролі судді, як за голодних часів мати не придатна для того, щоб роздавати молоко голодним дітям: її власні діти одержували б трохи більше, ніж чужі.

Одного разу королю довелося розглядати дуже цікаву справу. Молода дівчина, сирота, що успадкувала великі

статки, одружилася з гарним хлопцем, який не мав нічого. Маєток дівчини був у феодалній залежності від церкви. Єпископ місцевої єпархії, пихатий нащадок знатного роду, зажадав конфіскації маєтку на тій підставі, що дівчина обвінчалася таємно й тим самим позбавила церкву одного з наданих їй, як сеньйорові, прав — так званого «права сеньйора». Відмову чи ухилення підкоритися цьому правові закон карав конфіскацією майна. Дівчина будувала свій захист на тому, що представником влади сеньйора в її випадку був єпископ, що згадане право не може бути передане іншій особі, а має бути здійснене або самим сеньйором, або ніким; тим більше, що давніший закон, ухвалений самою церквою, забороняє єпископові користуватися таким правом. Так, справа була заплутана.

Вона нагадала мені читану ще замолоду історію про хитромудру вигадку, з допомогою якої члени лондонського муніципалітету зібрали гроші на спорудження Меншн-Хауса. Будь-яка особа, що не причащалася за англійським обрядом, не мала права висувати свою кандидатуру на посаду лондонського шерифа. Отже, іновірці, навіть якщо їх обирали, змушені були відмовлятися від виконання шерифських обов'язків. Ольдермени — безсумнівно, передягнені янкі — придумали таку хитру штуку: прийняли закон, який накладає штраф у чотириста фунтів на кожного, хто відмовляється висунути свою кандидатуру в шерифи, і в шістсот фунтів на кожного, хто, будши обраним, відмовляється служити шерифом. Потім вони взялися до роботи і давай обирати в шерифи одного по одному іновірців і штрафувати кожного, аж поки зібрали п'ятнадцять тисяч фунтів; і понині в Лондоні стоїть величний Меншн-Хаус, а городяни й понині червоніють, згадуючи той далекий ганебний день, коли банда янкі проникла в Лондон і почала витівати оті капості, завдяки яким їхня нація набула такої виключно поганої слави серед усіх чесних і щиросердих народів світу.

Мені здавалося, що права дівчина; а втім, єпископ теж був правий. Я не уявляв собі, як король розв'яже цю головоломку. Та він розв'язав. Ось хід його міркувань:

— Не бачу тут нічого складного, навіть мала дитина могла б розсудити цю справу. Якби дівчина, сповняючи обов'язок, своєчасно повідомила єпископа, свого сюзерена, повелителя й захисника, про свій намір одружитися, то вона не зазнала б ніяких збитків, бо згаданий єпископ міг би одержати від абата дозвіл, який зробив би його тимчасово

здатним здійснити зазначене своє право, і в неї залишилося б усе належне їй майно. Винна в нехтуванні свого першого обов'язку, вона тим самим винна в усьому; бо той, хто підтинає гілку, на якій сидить, має неодмінно впасти; і хоч би скільки він твердив, що стовбур дерева міцний, це не виправдає його і не врятує від смерті. Отже, вимоги цієї жінки несправедливі від початку й до кінця. Суд ухвалює: вона має віддати згаданому лордові-єпископу все своє майно до останнього фартинга, а також оплатити всі судові витрати. Хто там далі?

Так трагічно скінчився прекрасний медовий місяць. Бідолашні молоді! Недовго розкошували вони, недовго тишилися багатством. Вони були гарно вдягнені й прикрашені всіма коштовностями, дозволеними законами про розкоші, встановленими для людей їхнього стану; в цих пишних шатах вони пішли геть — вона, плачучи в нього на плечі, і він, намагаючись утішити її словами надії, покладеними на музику розпачу, — але тепер уже бездомні, безпритульні, беззахисні; і останній жебрак, що сидів при дорозі, був багатший за них.

Що ж, король розв'язав цю головоломку, і, звичайно, так, щоб догодити церкві й аристократії. Можна наводити багато блискучих і дотепних аргументів на захист монархії, але факт лишається фактом: у державі, де кожен громадянин має право голосу, жорстокі закони неможливі. Артурові піддані були, ясна річ, непридатним матеріалом для створення республіки, — надто довго жили вони під принизливим ярмом монархії; проте навіть їм вистачило б розуму скасувати закон, щойно застосований королем, якби це залежало від загального й вільного голосування. Існує одне безглузде словосполучення, котре від частого вжитку, здається, і справді набуло якогось значення і сенсу: я маю на увазі слова «здатний до самоврядування», що їх застосовують до того чи того народу; при цьому припускається, що десь є чи був народ, не здатний до самоврядування — не здатний керувати собою так, як ним керують чи керували б самопризначені «фахівці». Кращі умови всіх націй у всі часи виходили з народу, з народних глибин, а не з привілейованих класів; отже, незалежно від того — високий чи низький загальний рівень того чи іншого народу, таланти його приховано серед незліченної маси невідомих злидарів; тим-то будь-якого дня в народних надрах знайдеться скільки завгодно людей, здатних керувати державою. А з цього випливає очевидний факт: навіть

найкраща, найвільніша і найосвіченіша монархія не може дати народові того, чого він міг би досягти, якби сам керував собою; і тим більше це стосується не тільки монархії взагалі, а будь-яких деспотичних режимів.

Я не сподівався, що король Артур так поквалпно заходить-ся організовувати регулярну армію. І я зовсім не припускав, що він візьметься до цієї справи за моєї відсутності. Тому перед від'їздом з Камелота я не потурбувався скласти перелік вимог до кандидатів на офіцерські посади; я тільки зауважив мимохідь, що кандидатів слід піддавати суворим та прискіпливим іспитам; а собі я запланував скласти список таких запитань з військової науки, які були б під силу тільки випускникам моєї Військової академії. Тепер я шкодував, що не склав такого списку до свого від'їзду; бо ідея створення постійної армії захопила короля так, що він не схотів чекати й сам склав іспитову програму — природно, таку, на яку йому вистачило досвіду й знань.

Мені не терпілось ознайомитися з нею й довести, що та, яку я сам підготував для екзаменаційної комісії, набагато краща. Я обережно натякнув на це королю й розпалив його цікавість. Коли комісія зібралась, з'явився і я слідом за королем, а слідом за нами ввійшли кандидати. Один із цих кандидатів був молодий блискучий слухач моєї Військової академії, і супроводили його двоє професорів.

Побачивши членів комісії, я не знав, сміятися мені чи плакати. Очоловав її головний герольдмейстер! Двоє інших членів служили начальниками відділів у його департаменті, і всі троє, звичайно, були священики, бо тоді всі урядовці, що вміли читати й писати, були священики.

З чемності до мене мого кандидата викликали першого, й голова комісії з належною урочистістю розпочав:

— Ваше ім'я?

— Маліз.

— Чий син?

— Вебстерів.

— Вебстер... Вебстер... Гм, щось не пригадую... Здається, я вперше чую це прізвище. Походження?

— З ткачів.

— З ткачів! Господи спаси нас!

Король був явно приголомшений, один член комісії знепритомнів, інші, здавалося, були близькі до цього.

Нарешті голова опанував себе і обурено мовив:

— Досить. Геть звідси!

Але я звернувся до короля з проханням, щоб мого кандидата все ж таки проеккзаменували. Король погодився, проте комісія, що складалася з осіб високородних, ублагала короля звільнити її від приниження екзаменувати ткачука. Я знав, що екзаменувати його вони все одно не можуть, а тому приєднався до їхнього прохання, і король доручив провести іспит моїм професорам. Я заздалегідь приготував чорну дошку, тепер її занесли, й комедія почалась. Приємно було слухати, як мій хлопець викладає всі тонкощі воєнної науки, детально розповідає про тактику наступу, відступу та облоги, обов'язки інтендантської служби, застосування транспортних засобів, прийоми мінування й контрмінування, відмінність між тактикою й стратегією, завдання військ зв'язку, піхоти, кавалерії, артилерії, а також усе про облогові мортири, польові гармати, багатоствольні рушниці Гетлінга, гладкоствольну й нарізну зброю, стрілецькі вправи з рушниць і револьверів,— а ті барани тільки очима кліпали й, звісно, не розуміли жодного слова; приємно було дивитись, як він креслить на дошці математичні формули, від яких навіть у ангелів спухли б голови, як дохідливо пояснює, що таке затемнення, й комети, й сонцестояння, й сузір'я, й середній сонячний час, і зоряний час, і обідній час, і час відбою, і все, що тільки є над хмарами й під ними, все, чим можна вимотати й залякати ворога і змусити його пошкодувати, що він здумав на вас напасти. І коли хлопець нарешті скінчив, віддав честь і відступив убік, я з гордоців мало не кинувся обнімати його, а всі інші були приголомшені, розчавлені, знищені і дивилися на нього, мов п'яні. Я вирішив, що наша взяла й що мій кандидат пройде переважною більшістю голосів.

Освіта — велика річ! Коли цей самий юнак уперше з'явився до академії, він був такий темний, що на моє запитання: «Що повинен робити командир, якщо в бою під ним уб'ють коня?» — наївно відповів: «Підвестись і обтруситись».

Далі викликали одного з молодих дворян. Я вирішив сам поставити йому кілька запитань.

— Чи вмієте ви читати, мілорде? — поцікавився я.

Він аж почервонів з обурення й гнівно вигукнув:

— Маєш мене за дяка? Кров, яка тече в моїх жилах...

— Відповідайте на запитання!

Насилу утамувавши свій гнів, він спромігся кинути:

— Ні.

— Чи вмієте ви писати?

Він хотів знову обуритись, але я сказав:

— Прошу відповідати лише на запитання, а не вести зайвих розмов. Ви тут не для того, щоб чванитися своєю кров'ю та походженням. Цього вам тут не дозволять. Чи вмієте ви писати?

— Ні.

— А чи знаєте таблицю множення?

— Я не розумію, про що ви говорите.

— Скільки буде шість разів по дев'ять?

— Це таємниця, яка прихована від мене, бо я ще зроду не мав потреби осягти її, а коли такої потреби немає, то й знаття ні до чого.

— Якщо А віддав В один барель цибулі, що коштує два пенси бушель, в обмін за вівцю, що коштує чотири пенси, й собаку, що коштує одне пенні, а С вбив собаку, перше ніж його було приставлено покупцеві, бо собака вкусив його, прийнявши за D, то яку суму В винен А? Хто має заплатити за собаку — С чи D? І хто має одержати ці гроші? Якщо А, то чи мусить він задовольнитись одним пенні, тобто ціною собаки, чи має право зажадати додаткового відшкодування за той прибуток, який міг би принести йому собака, ставши його власністю?

— Свідчуся премудрим і невідомим провидінням господнім, що творить чудеса свої незбагненними шляхами, — я зроду ще не чув запитання, яке б так спантеличувало й забивало памороки, як оце. А тому я прошу вас дозволити псові, цибулі й усім цим людям із чудернацькими поганськими іменами викараскатись із своєї дивовижної й жалюгідної халепи без моєї допомоги, бо їм і так вистачає клопоту, а коли б ще і я в ту справу втрутився, то міг би, чого доброго, ще більше її заплутати і не пережив би сам заподіяного їм горя.

— Що вам відомо про закони тяжіння?

— Якщо такі закони існують, то, певно, його величність король видав їх на початку року, коли я лежав хворий і не чув, як герольди про них сповіщали.

— Розкажіть, що ви знаєте про оптику.

— Я знаю про губернаторів, про сенешалів замків, про шерифів графства, знаю про всілякі інші посади й почесні звання, але про того, кого ви величаєте Оптикою, мені чути не доводилося. Може, це якийсь новий титул?

— Атож, у цій країні.

Подумайте лише, і отаке нещастя самовпевнено вважає,

що може посісти будь-яку державну посаду! Та єдине хіба, чого його можна було навчити — це друкувати на машинці, хоча й тут йому заважала б схильність до невинуватих новацій у галузі граматики й орфографії. А справді дивно, чому, відзначаючись такою блискучою нездатністю до праці на будь-якій державній посаді, він не спробував стати переписувачем на машинці? Певно, не тому, що згадана схильність була в нього недорозвинена, а тому тільки, що він не додумався до її застосування на практиці. Помучивши ще трохи, я віддав його на поталу професорам, котрі вивернули його навиворіт, дошукуючись бодай якихось знань з воєнної науки, і ясна річ, знайшли цілковиту порожнечу. Він мав сяке-такє уявлення про військову справу свого часу — як вистежувати в чагарниках велетів-людожерів чи як поводитись на арені під час бою биків, що тут іменувався лицарським турніром, але в інших питаннях він був ніщо, абсолютний нуль. Потім ми викликали другого юного аристократа, і він виявився таким самим неуком і недотепою. Нарешті я передав обох голові комісії, цілком певний того, що їхні справи кепські. Їх проеккзаменували знову, одного за другим.

— Назвіться, будь ласка.

— Боудур, син сера Боудура, барона Браги.

— Як звали вашого діда?

— Також Боудур, барон Брага.

— Прадіда?

— Те саме ім'я і той самий титул.

— Прапрапрадіда?

— Його в нас не було, вельмишановний сер, наш рід не такий старовинний.

— Це не має значення. Вистачить і чотирьох поколінь; головної вимоги дотримано.

— Якої це вимоги? — спитав я.

— Вимоги довести своє дворянство в четвертому коліні.

— Отже, не будучи дворянином у четвертому коліні, не можна стати армійським лейтенантом?

— Аж ніяк. Не тільки лейтенантом, а й будь-яким іншим офіцером.

— Отакої! Ви мене дивуєте. Нащо потрібна така вимога?

— Нащо потрібна? Сміливе запитання, прекрасний сер і Хазяїне, бо воно ставить під сумнів навіть мудрість нашої святої матері-церкви.

— Чому ж?

— А тому, що церква встановила таке саме правило

щодо святих. За її законом, зараховувати до сонму святих можна лише того праведника, з дня смерті якого змінилося чотири покоління.

— Ясно, ясно... І тут і там те саме. Чудово! В одному випадку чотири покоління предків немов поховали себе заживо, — нецтво й ледарство обернуло їх на мумії, — і завдяки цьому їхній нащадок здобуває право командувати живими людьми, брати в свої безсилі руки керування їхнім щастям і горем; а в другому випадку мрець зотліває в могилі, протягом життя чотирьох поколінь його точать хробаки, і завдяки цьому він здобуває право на посаду в небесному офіцерському корпусі. Невже його величність король ухвалив цей дивний закон?

Король відповів:

— Правду кажучи, я не бачу в ньому нічого дивного. Всі почесні прибуткові посади справді належать, на підставі природного права, особам благородного походження; офіцерські посади в армії так само є їхньою власністю і дісталися б їм навіть без цього закону. Закон тільки утверджує межу. Мета його — відсівати дворян, які ще не можуть похвалитися давністю роду, бо якщо офіцерські посади обіймуть вискочні, ніхто до цих посад не ставитиметься з повагою, а люди родовиті відвернуться від них і зневажливо відмовлятимуться їх посідати. З мого боку було б непрощеною помилкою допустити таке нещастя. З вами справа інша, бо влада ваша не від бога, але якби це допустив король, його б не зрозуміли, визнали божевільним і одностайно засудили.

— Здаюся! Прошу провадити іспит далі, сер старший герольде.

Голова комісії почав знову:

— За який славний подвиг на честь трону й держави засновник вашого видатного роду піднісся до священного звання британського дворянина?

— Він вибудував browарню.

— Ваша величність, комісія вважає, що цей кандидат відповідає всім вимогам і цілком заслуговує на офіцерське звання, але остаточне рішення буде оголошено після опиту його суперника.

Суперник і собі довів, що він дворянин у четвертому коліні. Поки що в питанні військової придатності виходила нічия.

Йому звеліли відійти вбік, і до столу знову було запрошено сера Боудура.

Голова спитав:

— З якого стану походила дружина вашого родоначальника?

— Вона була з дуже заможної родини землевласників, але не дворян; вона була чарівна, цнотлива, милосерда й не поступалася бездоганністю поведінки й життя свого самій королеві!

— Гаразд. Тепер одійдіть.

Голова підкликав другого дворянина й спитав:

— А до якого стану чи звання належала жінка, що стала вашою прабабкою й подарувала Англії ваш благородний рід?

— Вона була королівською коханкою й досягла цього блискучого становища виключно завдяки власним зусиллям, вибравшись без сторонньої допомоги із стічної канави, в якій народилася.

— О, це справжнє дворянство найвищої, найблагороднішої суміші! Ми надаємо чин лейтенанта вам, любий сер. Не зневажайте його: це перший скромний крок на шляху до величі, більш гідної вашого високого походження!

Мене було кинуте в безодню приниження. Бути цілком певним легкої, блискучої перемоги й зазнати такої поразки!

Соромлячись глянути в очі своєму бідолашньому розчарованому учневі, я звелів йому, щоб він повернувся додому й набрався терпіння — це ще не кінець.

Потім я попросив короля дати мені приватну аудієнцію й зробив йому нову пропозицію. Я сказав, що він має цілковиту рацію, призначаючи в той полк тільки дворян, що рішення це наймудріше. Більше того, було б непогано призначити туди офіцерами ще чоловік п'ятсот, а то й більше, тобто всіх дворян королівства та їхніх родичів; не страшно, якщо офіцерів у полку налічуватиметься в п'ять разів більше, ніж солдатів, зате це буде прекрасний полк, взірцевий полк, власний полк його королівської величності; нехай під час війни він битиметься, як йому схочеться й де завгодно, нехай він займатиме й покидатиме бойові позиції, не слухаючи нічиєї команди, це буде незрівнянний і цілковито незалежний полк. Служба в ньому стане заповітною мрією всіх дворян, і, потрапивши туди, всі вони будуть задоволені й щасливі. А решту нашої регулярної армії ми створимо із пересічної людської маси і командний склад теж призначимо із простолюддя, обираючи, як і слід робити, найздібніших. Цей полк коритиметься залізній дисципліні, йому ми не дозволятимемо ніякої

аристократичної сваволі, не даватимемо ніякого попуску, він перебуватиме в постійному навчанні, в постійній бойовій готовності. А власний полк його величності, втомившись чи просто забажавши для переміни влаштувати лови велетнів-люджерів, зможе дозволити собі таку розвагу з чистим сумлінням, знаючи, що безпека країни залишиться в надійних руках і за долю її нема чого побоюватись.

Королю моя ідея припала до вподоби. Помітивши це, я зробив спробу розвинути свій успіх і розв'язати одну давню й дуже складну проблему. Річ у тім, що члени королівської династії Пендрагонів відзначалися довголіттям і плодючістю. Коли в когось із них народжувалася дитина,— а це траплялося частенько,— народ на словах виявляв нестримну радість, а в душі відчував глибокий смуток. Радість була удавана, зате смуток — щирий, бо ця подія означала новий збір на користь королівського фонду. Список членів королівської родини раз у раз довшав, спустошуючи державну скарбницю й створюючи загрозу самій королівській владі. Проте Артур ніяк не міг повірити в таке й навіть слухати не хотів, коли я пропонував йому різні проекти заміни королівських фондів. Якби я міг переконати короля, щоб він бодай якихось своїх родичів утримував з власної кишені, то це справило б якнайкраще враження на народ. Та де там! Він і слухати не хотів. Про королівський фонд він говорив майже з побожною любов'ю. Схоже, він вважав його своєю священною здобиччю і негайно вибухав люттю, коли хто-небудь ганив цю поважну установу. Коли я наважувався обережно натякати, що жодна інша шановна родина в Англії не принизилася б до того, щоб з простягнутим капелюхом просити милостиню, то далі цих слів мій натяк не йшов, бо король щоразу обривав мене і досить різко.

Але тут я побачив нарешті можливість домогтись свого. Цей показовий полк я створю із самих офіцерів — без рядових. Половина полку складатиметься з дворян, що матимуть усі чини, аж до генерал-майора включно; вони самі утримуватимуть себе, не одержуватимуть ніякої платні і вважатимуть службу великою честю для себе, бо друга половина полку складатиметься виключно з принців крові. Ці принци крові матимуть чини від генерал-лейтенанта до фельдмаршала, одержуватимуть величезну платню й одягатимуться та харчуватимуться казенним коштом. Більше того — і цією вигадкою я пишався найдужче, — буде ухвалено надати воєначальникам королівської крові

оглушливо пишні, застрашливі титули, якими величатимуть тільки їх (я ще мав їх придумати). І останнє: всі принци крові матимуть вибір: або вступити в полк, одержати бучний титул і відмовитися від королівського фонду, або зберегти за собою фонд, але зате не служити в полку й залишитися без титулу. А найдотепнішою вигадкою була ось ця: до полку можна буде записувати — за відповідною заявою батьків — ще навіть ненароджених, але вже близьких до появи на світ принців крові, і тоді вони, щойно народившись, отримуватимуть добру платню й високий чин.

Я був певен, що всі принци вступлять до полку; отже, всі гроші, зібрані на їхнє утримання, перейдуть до державної скарбниці; не викликало сумнівів і те, що всіх новонароджених записуватимуть у полк заздалегідь. Мине два місяці, і сміховинна безглуздість — королівський фонд — припинить своє існування, перетворившись на один із курйозів минулого.

Розділ XXVI

ПЕРША ГАЗЕТА

Коли я розповів королю, що маю намір поблукати країною в одязі вільного простолюдина, щоб краще познайомитися з життям народу, він умить запалився новизною цього задуму і заявив, що піде в мандри разом зі мною, ніщо його не зупинить. Він покине всі справи, а такої нагоди не пропустить. Він ладен був негайно вислизнути чорним ходом і податись куди очі світять, але я переконав його, що так чинити негоже. Він уже призначив годину прийому хворим на золотуху, що, як тут вважалося, зцілялись від дотику королівських рук, — а в таких питаннях обдурювати не слід, тим більше, що йшлося про затримку всього на одну ніч. А до того ж, вважав я, він має попередити про свій від'їзд королеву. Коли я сказав це, він спохмурнів і зажурився. Я пошкодував, що згадав про королеву, надто коли він сумно зауважив:

— Ти забув, що Ланселот залишається тут. А коли Ланселот поряд, вона не помічає ні від'їздів короля, ні приїздів.

Ясна річ, я звернув на інше. Бо Гвіневера — жінка вродлива, що й казати, але в голові у неї гуляє вітер. Я ніколи не втручаюся в те, що мене не стосується, проте її поведінка мені страшенно не подобалась, і я не боюся

про це говорити. Скільки разів вона, бувало, запитувала мене: «Сер Хазяїне, чи не бачили ви сера Ланселота?» Та я щось не пригадую, щоб вона запитувала про короля. В усякому разі, якщо й запитувала, то мене поблизу не було.

Обстановка для зцілення від золотухи цілком відповідала такій урочистій події — усе було охайно й солідно. Король сидів на троні під балдахіном; кругом нього вишикувалося духовництво в повному облаченні. Окремо, вирізняючись з-поміж інших своїм убранням, стояв Марінед, самітник із знахарським ухилом, який пропускав хворих до короля. А на підлозі, аж до самих дверей, щільними рядами лежали й сиділи золотушні, осяяні яскравим світлом. Усе це було схоже на заздалегідь відрепетиризовану сцену, — але так тільки здавалося. Хворих прийшло вісім сотень, і справа посувалася повільно. Нічого цікавого в цій процедурі для мене не було, бо я вже не раз бачив такі церемонії. Незабаром все це мені набридло, але задля пристойності я мусив терпіти до кінця. Лікар потрібний був через те, що в таких збіговиськах завжди знаходилися люди, яким тільки здавалося, що вони хворі, або які удавали з себе хворих заради найвищої честі — дотику королівської руки. Чи заради монети, яку король дарував при цьому. Монета була золота, вартістю приблизно в третину долара. Зважте на те, яким багатством була третина долара за тих часів і в тій країні, яким порятунком оберталася золотуха для злидарів, котрі вже ладні були шукати виходу в смерті, — і вам стане ясно, як спустошували державну скарбницю ці щорічні зцілення, поглинаючи дедалі більшу частину прибутків. Тому я поклав собі зцілити державну скарбницю від золотухи. За тиждень до від'їзду з Камелота на пошуки пригод я звелів казначейству оприбуткувати шість сьомих асигнувань на зцілення, а одну сьому витратити на карбування нікелевих монет п'ятицентової вартості, які потім передати завідувачеві Золотушного департаменту. П'ятицентовики мали прийти на зміну золотим грошам, причому монета за монету. Щоправда, нікелю в нас було не так багато, але я сподівався, що його вистачить. Як правило, я не схвалюю розводнення капіталу, але тут, по-моєму, докори сумління були б недоречні, бо йшлося, що не кажіть, про дарунок. А дарованому коневі в зуби не заглядають; даруючи щось, я завжди пам'ятаю про це. В обігу тут були старовинні золоті й срібні монети, переважно невідомого походження, але траплялися серед них і римські; всі

вони мали неправильну форму, й рідко яка була кругліша, ніж місяць через тиждень після повні; карбовані ручним способом, вони так постиралися, що написи на них, схожі на якісь шрами, стали нерозбірливі. Я вважав, що новенька, кругленька, блискуча нікелева монетка з дуже схожим зображенням короля на одному боці і таким самим зображенням Гвіневери на другому та ще й з якимсь побожним написом лікуватиме золотуху не гірше, ніж золота і срібна валюта, й навіть більше подобатиметься золотушним. І я не помилився. Того дня ми вперше роздавали наші нові п'ятицентовики, і успіх вони мали надзвичайний. Воднораз виграла і держава, про що свідчать наведені нижче цифри. З восьмисот хворих удостоїлися королівського дотику сімсот; за попереднім преїскурантом держава витратила б на них близько 240 доларів; за новими розцінками ми обійшлися 35 доларами, заощадивши на одному сеансі лікування понад дві сотні.

Щоб ви зрозуміли все значення проведеної операції, ось вам ще інші цифри. Річні витрати національного уряду дорівнюють середньому триденному заробіткові всього населення країни, вважаючи кожного жителя за дорослого чоловіка. Так, у державі з 60-мільйонним населенням, кожен громадянин якої заробляє в середньому 2 долари на день, триденний загальний заробіток становитиме 360 мільйонів — і саме такою сумою можна покрити щорічні витрати уряду. За моїх часів у мене на батьківщині ці кошти держава збирала шляхом оподаткування, а громадяни уявляли, що їх платять іноземці, які довозять товари, і тишилися цим; насправді ж оплачував їх сам американський народ, причому податки розподілялися так рівномірно, що і з мільярдера, і з немовляти якогось злиденного наймита брали однакову суму — 6 доларів. Чи ж може бути більша рівноправність? Ну, а тут Ірландія та Шотландія були данниками короля Артура, і загальне населення Британських островів наближалось до одного мільйона. Середній ремісник заробляв три центи на день, якщо харчувався сам. Отже, урядові витрати складали 90 тисяч доларів на рік, або 250 доларів на день. Таким чином, замінивши золото нікелем у день зцілення від золотухи, я не тільки нікого не скривдив, не тільки нікого не розчарував, а навпаки — усіх задовольнив, та ще й заощадив чотири п'ятих всіх державних витрат на той день, що в Америці моїх часів дорівнювало б 800 000 доларів. Роблячи цю заміну, я скористався з мудрого досвіду, здобутого з дуже далекого

джерела — з досвіду мого дитинства, — бо справжній державний діяч не повинен нехтувати мудрістю, хоч би яке нище було її походження; в дитинстві я завжди зберігав монетки, призначені для місіонерської роботи серед дикунів, і кидав у карнавку замість них гудзики. Темному дикунові однаково, що монета, що гудзик, тоді як мені монета куди більше до вподоби, ніж гудзик. Таким чином, усі були задоволені, й ніхто не відчував себе скривдженим.

Спершу оглядав хворих Марісел. Якщо кандидат не підходив, його завертали; якщо ж підходив, його підводили до короля. Священик промовляв слова: «І покладуть вони руки на хворих, і хворі зціляться». Поки молитва тривала, король торкався болячок хворого. Курс лікування завершувався тим, що король чіпляв на шию пацієнтові нікелеву монету й відпускав його. Якщо ви гадаєте, що це не зціляло золотушного, то ви помиляєтеся. Зціляло повністю! Будь-яке шарлатанство може лікувати, коли хворий твердо вірить у нього. Поблизу Астолата стояла каплиця, споруджена на тому місці, де одного разу пречиста діва з'явилася дівчинці, що пасла гусей, — дівчинці, звісно, повірили на слово. У каплиці повісили картину, яка зображувала ту подію, — таку картину, що до неї, здавалося б, небезпечно було підпускати хворих; а проте я сам бачив, як тисячі усіяких калік та хворих щороку приходили молитися перед цією картиною і виходили з каплиці зцілені; і навіть здорові люди дивилися на неї й не помирили. Звісно, коли мені розповіли про ту каплицю, я не повірив, та потім, побувавши там, переконався, що все це — правда. Я на власні очі бачив, як люди зцілялись, і то були справжні зцілення, без будь-якого ошуканства. Я бачив, як каліки, котрих я зустрічав багато років поблизу Камелота на милицях, приходили, молилися перед картиною, потім кидали свої милиці і йшли геть, не шкутильгаючи. Найкращий доказ — купи милиць, покинутих біля каплиці.

В одних місцях зцілителі діяли на уяву пацієнта, виліковували його, не кажучи й слова. В інших фахівці збирали хворих у кімнату, молилися за них, волали до їхньої віри і зціляли. Коли вам трапиться король, неспроможний вилікувати золотуху, будьте певні, що головну опору його трону — забобонну віру в божественне походження його влади — втрачено. За моєї молодості монархи Англії покинули лікувати золотуху своїм дотиком — і даремно: вони домагалися б успіху в сорока дев'яти випадках із п'ятдесяти.

Священик бубонів уже три години підряд, добрий король торкався своїми пучками болячок, натовп хворих не меншав, і мене змагала нестерпна нудьга. Я сидів коло розчиненого вікна, неподалік від королівського балдахіна. Вже п'ятисотий хворий підставляв королю свої бридкі болячки, і в п'ятисотий раз папер гугнявив: «І покладуть вони руки на хворих, і хворі зціляться», коли раптом знадвору залунав дзвінкий дитячий голос, вигукуючи слова, що для мене прозвучали небесною музикою, перенісши мене на тринадцять століть уперед:

— Камелотська «Щотижнева осанна й Літературний вулкан»! Останній випуск! Тільки два центи! Всі подробиці про велике чудо в Святій Долині!

То був найвеличніший з королів — хлопчина-газетяр. Але з-поміж усього цього товпища я один розумів, як багато значить його народження, і знав, що зробить із світом цей могутній чарівник.

Я кинув з вікна нікелеву монетку й одержав газету; хлопчина — Адам усіх газетярів — зник за рогом, щоб розмінати мій п'ятицентовик; він і досі не повернувся з-за рогу. Яка то була насолода знову побачити газету! Але, щиро кажучи, коли я ковзнув поглядом по заголовках першої сторінки, мене кинуло у піт. Я так призвичаївся до тутешньої атмосфери шани, улесливості, холопства, що мені аж мороз пішов поза шкірою від таких перлів:

ВЕЛИКІ ПОДІЇ У СВЯТІЙ ДОЛИНІ
ВОДОГРАЙ ЗАКУПОРИВСЯ!
БРАТИК МЕРЛІН ІЗ ШКУРИ ПНЕТЬСЯ,
АЛЕ ВСІ ЙОГО ФОКУСИ ДАРЕМНІ!
ЗАТЕ ХАЗЯЇН ХАПАЄ БИКА ЗА РОГИ!
РОЗКУПОРЕНЕ ЧУДОТВОРНЕ ДЖЕРЕЛО ОЖИВАЄ
СЕРЕД ЖАХЛИВИХ
ВИБУХІВ ПЕКЕЛЬНОГО ВОГНЮ,
ДИМУ ТА ГРОМУ!
ВСЯ РОЗТРИВОЖЕНА МИШВА ВИПОВЗАЄ З НІР!
ВЕСЕЛОЩІ ДО УПАДУ!

І так далі, і так далі. Так, надто тріскучий стиль. Колись такі заголовки подобалися мені, і я не бачив у них нічого поганого, але тепер вони муляли мені очі. Це був добрий арканзаський журналізм, але ж тут не Арканзас. Мало того, передостанній заголовок був явно розрахований на те, щоб образити самітників, а ті могли відмовитись

уміщувати у нас об'яви. Атож, весь тон газети видався мені надто легковажним, а подекуди й зухвалим. Видно, непомітно для себе, я дуже змінився. Мене неприємно вражали дрібні нечемності, які в перший період мого життя здавалися б мені вдалими й дотепними мовними зворотами. Дратували мене й такі повідомлення, якими газета просто рясніла:

МІСЦЕВИЙ ДИМ І ЗОЛА

Минулого тижня за болотом, на південь від свинарника сера Бальмораля Прекрасного сер Ланселот несподівано зустрівся зі старим королем Агрівансом Ірландським. Вдову повідомлено.

* * *

Експедиція № 3 вирушить у перших числах наступного місяця на пошуки сера Саграмора Спраглого. Очолює її уславлений лицар Червоних Галявін, його супроводять сер Персант Індський, який добре знає ратне діло, тямущий, чемний і взагалі славний хлопець, а також сер Скумбрії Сарацин, якому теж пальця в рот не клади. Всі троє звикли доводити справу до кінця, тож з порожніми руками вони не повернуться.

* * *

Читачі «Осанни» пошкодують, дізнавшись, що красень і загальний улюбленець сер Шароле Галльський, який пробує місяць у нашому заїзді «Бик і камбала» і полонив усі серця своїми вишуканими манерами й витонченою дотепністю, сьогодні відбуває додому. Приїзди до нас знову, Чарлі!

* * *

Похороном покійного сера Шеллапуга, сина герцога Корнуолльського, вбитого минулого вівторка у двобій з Велетнем Вузлуватого Дрюка край Зачарованої Долини, опікувався завжди привітний і послужливий М'ялоу, король трунарів, уславлений своїм неперевершеним умінням виконувати згадані сумні обов'язки. Звертайтеся до нього — не пошкодуєте!

* * *

Вся редакція «Осанни» від редактора до кур'єра складає щирю подяку напрочуд люб'язному й щедрому Третньому помічникові Головного камергера Палацу за кілька блюдечок морозива такої високої якості, що в того, хто ласував ним, на очі набігали сльози вдячності. Коли в нашому уряді підшукуватимуть кандидатів для підвищення в чині, «Осанна» залюбки підкаже достойну кандидатуру.

* * *

Демуазель Ірен Волло з Південного Астолату гостює в свого дядька, гостинного хазяїна заїзду «Дім скотарів», в Печінковому завулку, в нашому місті.

* * *

Баркер-молодший, майстер лагодження ковальських михів, повернувся додому з відпустки, вдосконаливши своє ремесло під час відвідин довколишніх кузень. Див. його оголошення.

Звичайно, для початку це було непогано, а проте, я відчував деяке розчарування. «Придворна хроніка» сподобалася мені більше. Її простий, сповнений належної поваги й гідності тон освіжив мене після всього того безцеремонного панібратства. Але і її можна було б удосконалити. Щоправда, як не крути, а придворну хроніку пожвавити важко. Своєю одноманітністю вона заводить у безвихідь найбуйнішу фантазію. Найкращий і єдиний розумний вихід — приховувати повторення подій за допомогою розмаїття форми: одні й ті самі факти роздягають догола, а потім подають щоразу в новій словесній обгортці. Відбувається такий собі обман зору — читач вважає, що чергова новина відрізняється від попередніх і що придворне життя вирує; захопившись, він з апетитом ковтає всю колонку, не помічаючи, що повний казан супу зварено з однієї квасолини. Кларенс знайшов вдалий стиль — простий, стриманий, точний і діловий. Та все ж, як на мене, він був не найкращий:

У понеділок король прогулювався верхи в парку

» вівторок	»	»	»	»	»
» середу	»	»	»	»	»
» четвер	»	»	»	»	»
» п'ятницю	»	»	»	»	»
» суботу	»	»	»	»	»
» неділю	»	»	»	»	»

А загалом я був дуже задоволений цією газетою. Подекуди впадали в око технічні огріхи, але їх було всього кілька десятків, не більше — така коректура зробила б честь будь-якій арканзаській газеті, а йшлося ж про періодичне видання доби короля Артура! Щоправда, граMATика кульгала, виклад думок був не особливо прозорий, але я на такі речі уваги не звертаю, бо й сам на них не дуже знаюся й не належу до тих, хто чуже бачить під лісом, а свого не помічає під носом.

Я так зголоднів за друкованим словом, що ладен був проковтнути всю газету за одним заходом, але не встиг я відкусити від неї й два рази, як мене обступили ченці й давай розпитувати: «Що це за штуковина? Навіщо вона? Чи не хусточка це? Чи, може, попона? Шмат сорочки? З чого її зроблено? Яка вона тоненька, яка крихка і як шурхотить! Як ти гадаєш, з неї можна зшити плащ? Чи вона розповзеться від дощу? А що це на ній — письмена чи тільки візерунки?» Дехто догадувався, що це письмена, бо ті з них, що вміли читати латиною й трохи по-грецькому, впізнавали окремі літери, але второпати, що саме я тримаю в руках, вони не могли. Я намагався відбутись якнайпростішою інформацією:

— Це масова газета; що це означає, я поясню вам іншим разом. Зроблено її не з тканини, а з паперу; іншим разом я поясню вам, що таке папір. Рядки на ній — для читання, але вони не написані рукою, а надруковані; згодом я поясню вам, що означає друкувати. Таких аркушів випущено тисячу, всі вони однаковісінькі,— один від одного не відрізнити.

Захоплені ченці вигукнули дружним хором:

— Тисяча! Це ж скільки праці! Мабуть, сила-силенна людей цілий рік працювала!

— Та ні. Тут роботи на день для дорослого та хлопчика.

Ченці перехрестились і кілька хвилин бубоніли молитви.

— Диво дивне! Сили чарівні, потаємні!

Я не став заперечувати, а тільки стиха прочитав найближчим з натовпу, що поскиляли до мене свої виголені голови, частину звіту про чудо відновлення джерела. Читання супроводив акомпанемент здивованих, святобливих вигуків:

— Ах! Щира правда! Дивовижно, дивовижно! Саме так воно й було, яка разюча точність!

Чи можна їм потримати в руках цю чудасію, помацати її, оглянути — дуже, дуже обережно? Можна. Вони взяли газету так обережно й шанобливо, наче то була якась святиня небесного походження, й почали обережно її мацати, а потім і гладити, легенько торкаючись долонями, зачудовано придивляючись до таємничих знаків. Ці схилені голови, зачаровані очі,— як вони тішили мене! Бо хіба ж газета не була моїм витвором, і хіба цей німий подив, і цікавість, і захват не були промовистою і щирою даниною пошани мені, її творцеві? Тієї миті я зрозумів, що відчуває мати, коли жінки — однаково, знайомі чи ні — беруть на руки її немовля і схиляються над ним у пориві такого глибокого захоплення, що на час забувають про все у світі. І ще я зрозумів, що такої ні з чим незрівнянної втіхи не дано зазнати ні королю, ні переможцеві, ні поетові навіть на вершині слави, навіть у хвилину найвищого тріумфу.

До самого кінця сеансу моя газета переходила від одного гурту до іншого, подорожуючи по всьому величезному залу, і я стежив за нею люблячими очима, сповнений гордощів, сп'янілий від щастя. Так, це було райське блаженство, і я тішився ним від душі, бо хтозна, чи доведеться скуштувати його знову!

Розділ XXVII

ЯНКІ І КОРОЛЬ ПОДОРОЖУЮТЬ ІНКОГНІТО

Пізно ввечері я запросив короля до своїх покоїв, підстриг йому волосся й показав, як одягається простолюд. Вищі класи носили довге, до плечей, волосся, обрізаючи його тільки спереду; простолюд стригся кружалом, а раби не стриглися взагалі й ходили кошлаті. Я надів королю на голову макітру і обстриг усі кучері, що вибивалися з-під неї. Потім обчикрижив йому баки та вуса, стараючись,

і досить успішно, щоб вийшло якомога нечупарніше. Я спотворив його так, що рідна мама не впізнала б! А коли він узув незграбні сандалі й довгу, до п'ят, сорочку з цупкого коричневого полотна, то став із найпоказнішого в королівстві чоловіка звичайнісіньким бридким мугирем. Тепер, однаково вдягнені й підстрижені, ми могли зійти за дрібних фермерів, чи чабанів, чи візників, або, якби захотіли, за сільських ремісників, бо такий одяг — міцний і дешевий — носили всі бідняки. Я не хочу сказати, що він був дешевий і для дуже бідних людей; я зазначаю тільки, що дешевшою тканини на чоловічий одяг не було, — матеріал був домотканий, самі розумієте.

Ми вислизнули з монастиря вдосвіта й, поки почало припікати, пройшли вже миль вісім-десять, опинившись у якійсь малонаселеній місцевості. Я ніс досить важкий клунок з харчами для короля, якими він мав підживлятися попервах, поки не призвичаїться до грубої селянської їжі.

Знайшовши затишну місцинку край дороги, я посадив там короля, дав йому перекусити й сказав, що піду пошукаю води. Власне, я хотів побути на самоті, посидіти й трохи відпочити. Доти в присутності короля я завжди стояв, навіть на засіданнях ради, за винятком тих рідкісних випадків, коли засідання затягалось на кілька годин; про такий випадок я мав маленький осліничок, схожий на перевернутий жолоб і зручний, як зубний біль. Я не хотів ламати цього звичаю відразу, волюючи привчати короля помалу. Адже відтепер на людях нам доведеться сидіти обом, щоб не привертати зайвої уваги. Але з мене був би кепський політик, якби я почав гратися з ним у рівноправність, поки немає потреби.

Я знайшов воду ярдів за триста й відпочивав уже хвилин двадцять, коли раптом почув чиїсь голоси. Спершу я вирішив, що хвилюватися нема чого — певно, то йдуть на роботу селяни, бо хто ж іще встає так рано. Але наступної хвилини з-за повороту дороги виїхала кавалькада пишно вдягнених вершників у супроводі в'ючних мулів і слуг. Я підхопився й щодуху помчав навпростець, крізь чагарник. Я боявся, що ці люди під'їдуть до короля раніше, ніж я встигну добігти до нього; та розпач, як відомо, додає сил: набравши повні легені повітря, я летів, мов на крилах. І прибіг саме вчасно.

— Даруйте, ваша величність, але зараз не до церемоній. Уставайте! Вставайте ж, чуйте! Сюди їдуть якісь вельможі.

— То й що з того? Нехай собі їдуть.

— Але ж, володарю мій, вам не можна сидіти в їхній присутності. Встаньте, приборіть уклінну позу і стійте так, поки вони не зникнуть з очей. Адже ви селянин!

— Твоя правда. Я забув про це. Забув узагалі про все на світі, бо обмірковував плани великої війни з Галлією.— Він звівся, але фермерський будинок, мабуть, зводиться швидше, коли ціни на земельну власність стрімко зростають.— Ти з'явився так раптово, розвіявши цю величну мрію...

— Зігніть спину, ваша величність! Швидше! І нахиліть голову! Нижче! Ще нижче! Опустіть зовсім!

Король старався з усіх сил, але, господи, бачили б ви, що з того вийшло! Покори в ньому було стільки ж, скільки в Пізанській падаючій вежі. Кращого порівняння не спадає на думку. Уклінна його поза була така непереконалива, що вершники грізно насупилися, а розчепурений слуга, що їхав у хвості, замахнувся канчуком. Я вчасно вискочив уперед і прийняв удар на себе. Вся валка зайшлася грубим реготом, і я, скориставшись цим, устиг сказати королю, що треба стриматися. Він опанував себе, але через силу; якби його воля, він посік би тих вершників на локшину. Я додав:

— Наші пригоди скінчилися б, не розпочавшись. До того ж, не маючи зброї, ми б нічого не вдіяли з озброєною зграєю. Щоб здійснити свій задум, нам треба не лише мати вигляд селян, але й поводитись, як селяни.

— Це мудро сказано, і заперечити тобі неможливо. Ходім, сер Хазяїне. Я запам'ятаю твою пораду й намагатимусь по змозі триматися її.

Він додержав свого слова. Він старався, як міг, та тільки міг він небагато. Якщо ви коли-небудь бачили непосидючого, необережного, допитливого хлопчика, який з ранку й до вечора тільки те й знає, що пустує та капостить, і його заклопотану матір, яка ходить за ним назирці, не даючи йому втопитися, скрутити собі в'язи чи вбитися якимсь іншим способом,— то ви бачили короля й мене.

Якби я знав, що з нами буде далі, я б сказав: «Ні, якщо хтось хоче заробляти собі на хліб, видаючи короля за селюка,— прошу ласкаво, а я волю ще трохи пожити, а тому возитиму краще звіринця!» Перші три дні я не дозволяв йому заходити до хат. Спочатку він мав пройти перевірку у відлюдних заїздах і на путівцях, тож ми

й обмежувалися ними. Він і справді дуже, дуже старався, та що з того? Ніяких зрушень я не помічав.

Він безнастанно лякав мене всілякими несподіваними витівками, причому в зовсім непідходящих місцях. Надвечір другого дня він, тільки уявіть собі, раптом спокійнісінько вийняв із-за пазухи кинджал!

— Господи, володарю мій, де ви його взяли?

— Один контрабандист продав мені вчора ввечері в заїзді.

— А на якого біса він вам здався?

— Ми уникли багатьох небезпек завдяки хитрощам — твоїм хитрощам, але мені подумалося, що нам не завадить мати і справжню зброю. Бо що як твоя хитрість зрадить тебе в скрутну хвилину?

— Але ж людям нашого стану заборонено носити зброю. Що скаже який-небудь лорд чи взагалі будь-хто, помітивши в селяка кинджал?

На наше щастя, дорога саме була безлюдна. Я умовив короля викинути кинджал — це було не легше, ніж умовити дитину розлучитись із новою яскравою іграшкою, якою вона може ранили себе на смерть. Ми пішли мовчки далі, думаючи кожен про своє. Раптом король спитав:

— Як тобі відомо, що я замислив щось непотрібне або небезпечне, чому ти не застерігаєш мене, чому не кажеш заздалегідь, щоб я відмовився від свого наміру?

Запитання заскочило мене зненацька. Я не знав, як відповісти на нього, і тому врешті дав найприроднішу відповідь:

— Але ж, ваша величність, звідки мені знати, що ви замишляєте?

Король зупинився, мов укопаний, і вступився в мене здивованими очима.

— Я вважав тебе могутнішим за Мерліна, і в магії ти справді перший. Але пророцтво вище за магію. А Мерлін — пророк.

Я зрозумів, що дав маху. Треба було повертати втрачені позиції. Поміркувавши добре, я почав:

— Ваша величність, ви не зрозуміли мене. Зараз я все поясню. Є два види пророцтва. Існує дар передбачати те, що станеться незабаром, і існує дар провіщати те, що станеться через багато, багато століть. Який дар, по-вашому, могутніший?

— Ну, звісно, другий!

— Правильно. А чи наділений ним Мерлін?

— Частково. Він провістив за двадцять років наперед таємниці, пов'язані з моїм народженням і коронуванням.

— А що буде далі, він казав?

— Ні. Здається, і не намагався.

— Бо це, мабуть, межа його можливостей. Кожен пророк має свою межу. Межа деяких великих пророків — сто років.

— Таких, певно, небагато.

— Існувало двоє ще могутніших пророків, чия межа була чотири й шість століть, і один, чия межа сягала за сімсот двадцять років.

— Боже, це дивовижно!

— Але що вони проти мене? Ніщо!

— Невже? Виходить, ти можеш побачити, що буде через такий неосяжно далекий час, як...

— Сімсот років? Володарю мій, своїм соколиним зором я ясно й виразно бачу, що буде з цим світом через тринадцять з половиною століть.

Я не збрешу, коли скажу, що очі короля мало не випали з орбіт! Братик Мерлін був розбитий у пух і прах. Серед цих людей не заведено було вимагати доказів — вони вірили на слово. Нікому з них навіть на думку не спадало взяти під сумнів будь-яке твердження.

— Мені дано провіщати як далеке, так і близьке майбутнє,— провадив я далі.— Не має значення, яке саме. Але звичайно я пророкую події далекі, бо вважаю негідним себе пророкувати найближчі події. Нехай цим промишляють усілякі Мерліни — недаремно ми, справжні фахівці, звемо таких, як він, куцими пророками! Звичайно, подеколи і я розважаюся малим пророкуванням, але дуже рідко. Пригадуєте, скільки розмов було про моє ясновидіння, коли ви прибули до Святої Долини? Я тоді за дві чи три доби передбачив день і годину вашого прибуття.

— Авжеж, пригадую.

— Так от, мені було б у сто разів легше звістити подію, яка станеться не через два-три дні, а через п'ятсот років, причому я додав би в тисячу разів більше всіляких подробиць!

— Хто б міг подумати!

— Так, справжньому фахівцеві пророкувати за п'ятсот літ завжди легше, ніж за п'ятсот секунд.

— А розум, однак, підказує, що мало б бути навпаки: що близьке мало б угадуватися в п'ятсот разів легше, ніж далеке, бо близьку подію може, зрештою, передбачити

й звичайна людина. Ні, що не кажи, а закон пророцтва суперечить здоровому глузду, якнайхимерніше обертаючи важке в легке, а легке у важке!

Він мав розумну голову. Селянська шапка приховати цього не могла; навіть вододлазний дзвін не приховав би, що голова ця — королівська, тільки-но починала працювати в ній думка.

Тепер у мене з'явився новий клопіт. Король так жадібно хотів знати, що станеться протягом наступних тринадцяти століть, неначе збирався сам прожити їх. Відтоді я не мав перепочинку, мені доводилося пророкувати до хрипоти і посиніння. На своєму віку я наробив чимало дурниць, але найгіршу утнув зараз, назвавшись пророком. А втім, у цьому були й свої світлі сторони. Пророкові зовсім не потрібен мозок. Тобто, мозок, звісно, може йому придатись у повсякденному житті, але з погляду професійного він йому ні до чого. Пророцтво — найменш відповідальний фах у світі. Коли у вас прокидається дух пророцтва, ви берете свій розум, кладете його кудись у прохолодне місце, щоб відпочив, а тоді даєте волю язикові; язик усе зробить сам; те, що він намеле, і буде пророцтвом.

Щодня нам зустрічалися мандрівні лицарі, й кожна така зустріч викликала в короля войовничий запал. Він, безперечно, забувся б і зухвалим словом чи поглядом привернув би до себе підозріливу увагу котрогось із них, якби я щоразу не відводив його подалі від дороги. Проте і здалеку він пожирав їх очима, в яких палахкотів грізний вогонь, ніздрі його роздувались, мов у бойового коня, і я бачив, що йому страшенно кортить побитися з ними. Але на третій день приблизно опівдні мені довелося зупинитись, щоб запобігти небезпеці, про яку я подумав два дні тому, коли мене оперезали канчуком; я б залюбки обійшовся без цих запобіжних заходів — вони були мені неприємні, — якби не новий прикрий випадок: пророкуючи на ходу, тобто не думаючи ні про що, а тільки самозабутньо ляпаючи язиком, я раптом спіткнувся об корч і впав у дорожню куряву. Певно, я страшенно зблід; з переляку в мене потьмарилося в очах. Поволі підвівшись, я обережно розв'язав свій клунок. У ньому в скриньці, загорнута у вовну, лежала динамітна бомба. В мандрах така річ не зайва; в разі потреби я міг би з її допомогою сотворити якесь корисне чудо. Але, пам'ятаючи, що за спиною в мене бомба, я весь час нервував, а передавати її королю мені не хотілось. Треба було або викинути її, або придумати якийсь безпечний

спосіб співіснування з нею. Я витяг її з торби, всунув до кишені, і саме в цю мить на дорозі з'явилося двоє лицарів. Король стояв, величний, мов статуя, й дивився на них,— ясна річ, знову забувшись,— і перше, ніж я встиг крикнути, щоб він одійшов, йому довелося самому відскочити мало не з-під кінських копит. Він, бачте, сподівався, що лицарі об'їдуть його. Збочать, щоб не розчавити якогось нікчемного селяка! А сам він хіба коли-небудь збочував? Таке йому ніколи й на думку не спадало: селяни та й благородні лицарі завжди поспішали звільнити йому дорогу. Лицарі навіть не глянули в його бік; і якби він не відскочив, вони роздавили б його та ще й насміялися б над ним.

Король спалахнув гнівом і з королівським запалом почав лаяти лицарів на всі заставки. Лицарі вже встигли трохи відїхати. Вони зупинили коней і здивовано обернулися назад, мовби зважуючи, чи варто заводитись із такими покидьками, як ми. Потім повернулись у своїх сідлах і рушили до нас. Не можна було гаяти й хвилини. Я кинувся лицарям назустріч і, пробігаючи повз них, обклав їх такою дошкульною, такою образливою тринадцяти-поверховою лайкою, що проти неї королівські прокльони видалися дитячим белькотінням. Я скористався з репертуару дев'ятого століття, коли мистецтво лаятися досягло справжньої досконалості. Не доїхавши кількох кроків до короля, знавіснілі лицарі осадили коней так, що ті аж здибались, і, завернувши, помчали до мене. Я в цю мить був ярдів за сімдесят від них — видряпувався на високий валун край дороги. За тридцять ярдів від мене вони виставили свої довгі списи й нахилили голови в шоломах, оздоблених розмаяними китицями з кінського волосся. Вони наближались до мене, мов поїзд-експрес! Підпустивши їх для певності на п'ятнадцять ярдів, я метнув бомбу, й вона вибухнула під ногами коней.

Так, то була чиста робота, шкода, що ви не бачили! Ніби вибух пароплава на Міссісіпі; добрих п'ятнадцять хвилин ми стояли під рясним дощем із мікроскопічних часточок лицарів, залізничя й конятини. Я кажу «ми», бо король, звісно, приєднався до мене, як тільки прийшов до тями. На дорозі зяяла яма, що мала завдати клопоту на багато років усім довколишнім жителям,— я маю на увазі спроби пояснити, як вона виникла; ну, а засипати її, мабуть, буде порівняно неважко, й цієї честі удостоїться обрана меншість — селяни місцевого лорда, які за свою працю нічого не одержать.

Королю я пояснив усе сам. Яму, сказав я, викопала динамітна бомба. Правдиве пояснення не могло йому зашкودити, бо він однаково нічого не второпав. В його очах це було нове разюче чудо, а отже, і новий удар по Мерліновій репутації. Про всяк випадок я додав, що здійснити таке чудо щастить дуже рідко, бо воно потребує особливо сприятливих атмосферних умов. Інакше король вимагав би від мене, щоб я повторив це чудо, коли знову трапиться слухна нагода, а мені цього не хотілося, бо при мені більше бомб не було.

Розділ XXVIII

МУШТРУВАННЯ КОРОЛЯ

Вранці четвертого дня, коли ми пройшли вже кілька миль в досвітній прохолоді, я твердо вирішив: короля треба вимуштрувати; далі так тривати не може — треба прибрати його до рук і сумлінно вимуштрувати, бо інакше ми не зможемо ввійти до людської оселі; навіть кури зрозуміють, що він зовсім не той, за кого себе видає. Я попросив короля спинитись і сказав:

— Ваша величність, між вашим убранням та обличчям невідповідності немає, але поведінка ваша кричущо суперечить вашій зовнішності. Ця солдатська постава, ці величні манери нікуди не годяться. Ви стоїте надто рівно, дивитесь надто гордовито й сміливо. Королівські турботи не горблять спину, не згинають шиї, не туманять очей, вони не сповнюють серце сумнівами й страхом, не привчають ходити з оглядкою, боятися власної тіні. До такого привчають лише тяжкі турботи простого люду. І вам треба навчитися цього; вам треба навчитися зображати всі ті ознаки бідності, недолі, гноблення, приниження та інших численних і поширених явищ, які знелюднюють людину й перетворюють її на слухняного, покірливого раба, втіху та опору свого пана. Інакше навіть немовлята бачитимуть, що ніякий ви не бідняк, а дурисвіт, і нашій мандрівці буде покладено край у першій же хаті, до якої ми зйдемо. Прошу вас, пройдіться отак.

Король, уважно подивившись, спробував наслідувати мої рухи.

— Непогано... непогано. Підборіддя трошки нижче, будь ласка... отак, чудово. Тепер очі — погляд у вас надто

гордовитий, не дивіться, будь ласка, на обрій, дивіться вниз, на землю, кроків за десять од себе. Ага, вже краще, дуже добре. Ні, стривайте, ваша хода надто впевнена, надто рішуча, вповільніть її, тягніть ноги. Зараз я покажу... Отак, зрозуміли?.. О, тепер виходить, це вже приблизно те, що треба, хоча й не зовсім... Гм, чого ж усе-таки бракує? Ніяк не збагну... Будь ласка, пройдіть кроків п'ятдесят, може, з відстані буде видніше... Ну от, голову ви тримаєте правильно, хода правильна, плечі теж, очі й підборіддя теж, постава, зовнішність — усе як треба! Але взяте разом, укупі — не те! Баланс не сходиться. Пройдіться ще раз, будь ласка... Так, тепер я, здається, починаю розуміти. Ага, зрозумів! Вам бракує справжньої затурканості, ось у чім лихо! Свою роль ви граєте по-аматорському. Всі деталі правильні, все на місці, загальна картина мала б переко-нувати, а переконливості — нема!

— Що ж робити?

— Дайте поміркувати... Ні, нічого путнього на думку мені не спадає. Залишається, певно, єдине — повправлятися. Місцина тут для цього придатна: коріння й каміння псуватимуть вашу величну ходу, нам ніхто не заважатиме — кругом поле, одна лише хатина вдалині, та звідти нас не видно. Давайте зійдемо з дороги, володарю, й присвятимо цей день муштрі.

Помуштрувавши його трохи, я сказав:

— А тепер, ваша величність, уявіть собі, що ми підійшли до дверей тієї халупи й нас зустрічає вся родина. Покажіть, будь ласка, як би ви звернулися до господаря?

Король мимоволі випростався на весь свій зріст, прибрав величну позу й владним крижаним тоном мовив:

— Смерде, подай мені стільця і принеси чогось поїсти.

— Ах, ваша величність, не так, не так!

— Що саме не так?

— Ці люди не називають одне одного смердами.

— Невже?

— Запевняю вас. Так їх називають лише ті, що стоять над ними.

— Що ж, спробую якось інакше. Назву його «холопе».

— А що як він вільна людина?

— Гм, і справді. Тоді, може, підійде «чоловіче»?

— Воно підійшло б, ваша величність, але ще краще було б, якби ви назвали його другом чи братом.

— Братом?! Цю погань?

— Але ж і ми удаємо із себе таку саму погань.

— Твоя правда. Гаразд, я скажу йому: «Брате, принеси мені стільця й пригости мене чим-небудь». Тепер гаразд?

— Не зовсім, не цілком. Ви попросили для себе одного, а не для нас обох: «Принеси мені стільця, пригости мене».

Король спантеличено дивився на мене. Він був не особливо тямущий: чужі думки проникали в його свідомість не зразу, а помалу, по крихточці, як ото піщинки пересипаються в пісковому годиннику.

— А ти хотів би стільця й для себе? І ти сів би?

— Якби я не сів, то господар здогадався б, що ми тільки вдаємо, ніби ми рівні, і до того ж удаємо погано.

— Як правильно і точно сказано! І яку красу криє в собі істина, нехай навіть найнесподіваніша! Так, він повинен принести стільці й харчі для нас обох і, прислуговуючи, подати нам обом з однаковою поштивістю рукомийники й рушники!

— Дозвольте виправити ще одну деталь. Він нічого не повинен приносити нам. Ввійшовши до хати, можливо, брудної і загидженої, ми сядемо за стіл разом з усією родиною, їстимемо те саме, що й вони, і поводитимемося з ними, як із рівними, якщо тільки хазяїн не раб. І ще одне: рукомийників і рушників не буде зовсім, однаково, раб він чи вільна людина. А тепер пройдіться, будь ласка, ще раз, володарю мій. О, вже краще... Так добре у вас іще не виходило... І все ж можна було б іще досконаліше. Ваші плечі ніколи не знали тягара, важчого за панцир і менш благородного, через те вони й не гнуться.

— То давай мені свій клунок. Я хочу довідатися, що відчуваєш під тягарем, позбавленим благородства. Бо я розумію: спину гне вага не ноші, а думок, які та ноша викликає; лицарський обладунок важкий, але благородний, і людина в ньому не гнеться... Не заперечуй і не сперечайся. Я понесу клунок. Завдай-но його мені на спину.

Тепер, з важким клунком за плечима, король був схожий на короля не більше, ніж перший-ліпший перехожий. Але плечі його вперто відмовлялися горбитись більш-менш природно. Муштра йшла далі, я виправляв його, підказуючи:

— Ну, уявіть собі, що ви по вуха в боргах і вас терзають нещадні кредитори; уявіть собі, що ви безробітний — скажімо, були ковалем, утратили роботу, а нової знайти не можете, у вас хвора дружина, ваші діти плачуть, бо хочуть їсти...

І так далі, і так далі. Я муштрував його, перелічуючи всі муки й страждання, що випадають на долю нещасних

гноблених людей. Та, господи, мої слова були для нього порожніми звуками, і якби я свистів, а не говорив, результат був би той самий. Слова самі по собі нічого не означають, вони нічого не промовляють до серця й уяви людини, яка не зазнала на власній шкурі того, що за ними стоїть. Трапляються мудреці, що полюбляють глибокодумно та благодушно розбалакувати про «трудящі класи», самовдоволено примовляючи, що розумова праця значно важча за фізичну й тому справедливо заслуговує на значно вищу оплату. І знаєте, вони справді так думають, бо їм ніколи не доводилося працювати руками. А я заробляв собі на прожиток і розумовою і фізичною працею й от що скажу вам: ні за які гроші в світі я не згодився б цілий місяць махати кайлом, але загадайте мені найтяжчу розумову працю, і я залюбки візьмуся до неї за наймізернішу платню!

Розумову «працю» помилково названо працею. Це втіха, розвага, і найвища нагорода за неї — в ній самій. Найгірше оплачуваний архітектор, інженер, стратег, письменник, скульптор, художник, викладач, адвокат, законодавець, актор, проповідник, співак зазнають від праці ні з чим незрівнянної насолоди; що ж до музиканта, який сидить із смичком у руці посеред великого оркестру, тоді як хвилі божественних звуків здійснюються і плещуть навколо нього, то звісно, при бажанні його заняття можна назвати працею, якщо тільки вам закортіло пожартувати! Закон оплати праці, по-моєму, дуже несправедливий, але він діє, і ніщо не може його змінити: чим більшу втіху праця дає, тим краще за неї платять. Ця несправедливість має багато спільного з таким узаконеним шахрайством, як спадкоємність дворянських привілеїв та королівської влади.

Розділ ХХІХ

ВІСПА

Надвечір, коли ми підійшли до тієї хати, ми не побачили довкола жодних ознак життя. Нива була вже вижата, і так ретельно, що, здавалося, ніби там пройшлися бритвою. Огорожі, повітки — все порозвалювалося, все красномовно промовляло про злидні. І жодної худобини, жодної живої душі поблизу! Непорушна, зловісна тиша навіювала думки про смерть. Хатина була одноповерхова, солом'яна

покрівля її почорніла від старості і вже була геть обшарпана.

Двері стояли трохи прочинені. Ми підкралися до них тихенько, навшпиньки, затамувавши подих, мимоволі скоряючись якомусь невиразному передчуттю. Король постукав. Ніхто не відповів. Почекавши трохи, він постукав знову. Ніякого відгуку. Я обережно відчинив двері й зазирнув досередини. Хтось заворушився в темряві — якась жінка. Вона лежала на долівці, а тепер сіла, наче зі сну, пильно глянула на мене й насилу видушила з себе голос:

— Згляньтесь! — благально мовила вона. — Уже ж забрали усе чисто, нічого не лишилося.

— Я не прийшов оббирати тебе, бідна жінко.

— Ти не священик?

— Ні.

— І не челядник нашого лорда?

— Ні, я не тутешній.

— О, тоді ради господа нашого, який карає безвинних муками й смертю, не барися тут, тікай! Ця оселя проклята богом та його церквою.

— Дозволь мені ввійти й допомогти тобі. Ти ж хвора й безпорадна.

Призвичаївшись до темряви, я бачив тепер її запалі очі, бачив, яка вона виснажена.

— Кажу тобі, ця оселя проклята церквою. Якщо тобі дороге життя — тікай звідси, поки тебе не помітили, поки на тебе не донесли.

— Не турбуйся за мене. Я церковного прокляття не боюсь. Скажи, чим я можу тобі допомогти.

— Нехай же тоді благословлять тебе всі добрі духи, якщо вони є. Мені так хочеться пити! Але стривай, не треба, я нічого в тебе не просила, тікай звідси, тікай! Бо навіть той, хто не боїться церкви, повинен боятися недуги, від якої ми вмираємо. Облиш нас, відважний і добрий чужинцю; ми благословляємо тебе від щирого серця, — якщо тільки можуть благословляти ті, над ким тяжіє прокляття.

Та перше, ніж вона скінчила, я схопив дерев'яного ковша і метнувся повз короля до струмка, який був ярдів десять від хати. Коли я повернувся, король був уже всередині — відчиняв віконницю, щоб впустити свіже повітря і світло. В хаті стояв нестерпний сморід. Я підніс воду жінці до уст, і коли вона жадібно вхопилася за ківш худими, схожими на пазурі пальцями, віконниця відчини-

лась — і яскраве світло вихопило з темряви її обличчя. Віспа!

Я підскаочив до короля й зашепотів йому у вухо:

— Ваша величність, негайно вийдіть! Ця жінка вмирає від хвороби, яка спустошила околиці Камелота два роки тому.

Він і не ворухнувся.

— Присягаюсь, я лишуся тут, щоб теж допомогти!

Я знову зашепотів:

— Так не можна, володарю. Вам треба вийти.

— Ти дбаєш про мене, й слова твої мудрі. Але королеві не личить боятись, а лицареві соромно не простягати руку допомоги там, де він може допомогти. Я не підую звідси — і край. А от тобі треба тікати. Бо наді мною церковне прокляття сили не має, а тобі церква забороняє тут бути, і якщо ти порушиш її заборону й вона про це довідається, — тебе спостигне тяжка покара.

Зостаючись у цій страшній хатині, король важив своїм життям, але сперечатися з ним було б даремно. Коли він забирав собі в голову, що на карту поставлено його лицарську честь, ніякі доводи не допомагали. І тепер він залишиться тут будь-що-будь. Знаючи це, я більше не наполягав на своєму.

Жінка мовила:

— Чоловіче добрий, зробіть ласку, підніміться цією-от драбиною, погляньте й скажіть мені, що робиться на горіщі? І не бійтеся сказати правду, бо й найстрашніша правда не розіб'є материнського серця, коли воно вже розбите.

— Зостанься тут, — мовив король, — і нагодуй цю жінку, а я піду подивлюсь.

І він зняв з плечей клунок.

Я хотів був випередити його, але не встиг. Біля драбини він зупинився і глянув на чоловіка, який лежав на долівці в темному кутку й досі не звертав на нас уваги та не озивався жодним словом.

— Це твій чоловік? — спитав король.

— Так.

— Він спить?

— Так, дякувати богові за цю єдину його ласку, він заснув уже три години тому. Яке це щастя, яке невимовне щастя, що він нарешті заснув!

Я сказав:

— Тоді розмовляймо тихо, щоб не розбудити його.

— О, його ви не розбудите. Він помер.

— Помер?

— Атож, помер, і це для мене така радість! Тепер ніхто більше не може ні скривдити, ні образити його. Він уже в раю і щасливий, а як не в раю, то в пеклі, і там він теж задоволений, бо в пеклі над ним не буде ні абата, ні єпископа. Ми змалечку зростали разом; двадцять п'ять років тому ми побрались і відтоді аж до сьогодні не розлучались. Подумайте, як довго ми любилися і як довго страждали разом! Сьогодні вранці він марив, йому здавалося, що ми знову хлопчик та дівчинка і йдемо кудись квітучими полями. Так він ішов, безтурботно, весело балакаючи, все далі й далі, аж поки перейшов на ті інші, незнані поля і зник назавжди з наших смертних очей. Для нього ми й не розлучались, бо в уяві його я йшла разом із ним, і він тримав мене за руку — за мою молоду білу рученьку, а не за оцю пташину лапу. Відійти, не знаючи, що відходиш, розлучитись, не помітивши розлуки, — чи може бути краща смерть? Це винагорода йому за всі ті муки, які він терпів, ніколи не ремствуючи.

З темного кутка, де стояла драбина, почулося рипіння. То спускався з горища король, однією рукою пригортаючи щось до грудей, а другою хапаючись за щаблі. Коли світло впало на нього, я побачив, що він несе тендітну дівчинку років п'ятнадцяти — майже непритомну, бо вона теж помирала од віспи. Це був найвищий, найблагородніший вияв героїзму, це був той випадок, коли кидають виклик смерті сам на сам у чистому полі, не маючи зброї, знаючи, що всі переваги на боці супротивника, знаючи, що не одержиш ніякої винагороди, навіть схвальних оплесків натовпу, вбраного в шовки й парчу. А проте король виявляв ту саму спокійну мужність, якою так хизуються лицарі під час далеко дешевших двобоїв, коли сили в суперників рівні й їхні тіла захищає броня. Він був великий у цю мить, він випромінював велич. І я вирішив додати до неоковирних статуй його предків у палаці ще одну, яка, на відміну від усіх попередніх, зображуватиме короля не в кольчuzі, котрий стоїть над повергнутим велетнем чи драконом, а в одязі простолюдина, котрий взяв на руки саму смерть, щоб нещасна селянка могла востаннє глянути на свою дитину й утішитися.

Він поклав дівчинку поряд з матір'ю, і та почала голубити її, нашіптуючи пестливі слова. В очах дитини засвітився слабенький вогник; оце й була вся її відповідь. Мати нахилилася над нею, цілуєчи й гладячи її, благаючи

промовити хоч слово, та посинілі губи ворушилися беззвучно. Я витяг з торби флягу з вином, проте жінка спинила мене, мовивши:

— Ні, вона не страждає. Нехай краще так. Вино може повернути її до життя; а ти ласкавий і добрий, ти не схочеш заповідати їй такого лиха. Подумай сам — навіщо їй жити? Брати її — пропащі люди, батько на тім світі, мати вмирає, церква прокляла її; ніхто б не насмілився підняти її й прихистити, навіть якби вона конала посеред дороги. Так чи так, рятунку їй немає. Я не питаю в тебе, чоловіче добрий, чи жива її сестра там, на горищі. Я розумію: якби вона була жива, ти б і її приніс, не покинув бідолашну саму...

— Вона впокоїлася,— притишеним голосом урвав її король.

— І я не хотіла б, щоб було інакше. Який сьогодні щасливий день! Ах, моя Енніс, ти незабаром побачиш сестру, ти вже поспішаєш до неї, і ці наші великодушні друзі не стануть тобі на заваді.

Жінка знову схилилась над дівчинкою, завуркотала над нею, пестячи її обличчя і волосся, цілуючи її, називаючи ніжними іменами, але очі дитини вже оскільки. Я побачив, як сльози набігли королю на очі й покотилися по щоках. Жінка теж помітила їх і сказала:

— О, я знаю, що це означає: у тебе вдома, бідолашний, лишилася жінка, і ви з нею не раз лягали спати голодні, віддавши останню скоринку дітям. Ти звідав злидні, з тебе знущалися пани, тобою попихали церква й король.

Король поморщився — слова влучили в самісіньке око, — але промовчав; він уже ввійшов у свою роль і, як на такого нездарного початківця, грав її досить добре. Я поспішив звернути на інше — запропонував жінці харчів та вина, але вона відмовилась, бо не хотіла віддаляти свого визволення — свою смерть. Тоді я приніс з горища її мертву дитину й поклав поряд з нею. Жінка знову заридала, заголосила так, що кров холола в жилах. Помалу мені вдалося відвернути її увагу, попросивши, щоб вона розповіла про своє життя.

— Ви й самі добре знаєте, як мені жилося: в нас у Британії в усіх, хто не пан, одна доля, одні злигодні. Нічого нового ви не почуете. Ми пнулися із шкури, боролися й ледь-ледь зводили кінці з кінцями, тобто животіли, не помирали; гріх було б сподіватися чогось більшого. Досі нам ще так-сяк велося, та цього року і нас спіткала

лиха година. Як кажуть, біда сама не ходить, а з собою ще й горе водить. Удвох вони нас і подужали. Багато років тому лорд — власник довколишніх земель — звелів посадовити на нашій фермі фруктові дерева, причому на найкращій ділянці... То була страшна кривда й наруга...

— Але то його право, — перебив її король.

— Цього ніхто не заперече; закон так і каже: все лордове належить лордові, і все моє також належить лордові. Ми орендуємо в нього цю ферму, вона належить йому, і він може робити з нею, що заманеться. Недавно хтось зрубав троє його дерев. Наші три дорослі сини, побачивши це, страшенно перелякались і побігли до лорда, щоб повідомити про злочин. Лорд запроторив їх до своєї темниці й сказав, що згноїть їх там, якщо вони не признаються. А їм нема в чому признаватися, вони ні в чому не винні, і тому скнітимуть до смерті в підземеллі. Ви ж знаєте, як воно буває. Ми лишилися вчотирьох — я з чоловіком і двоє доньок, і нам треба було збирати врожай самим, без наших дужих хлопців, та ще й відганяти удень та вночі голубів та різних звірів, яких забороняється навіть пальцем зачепити. Як на те, панська пшениця пріспіла водночас із нашою; коли в замку задзвонили в дзвін, скликаючи всіх селян задарма працювати на панських полях, ми теж прийшли, проте лорд сказав, що рахуватиме двох дочок і мене не за трьох наших ув'язнених синів, а лише за двох і через це з нас щодня стягували пеню. Тим часом наш власний урожай пропадав, бо його нікому було збирати; тож патер із лордом злупили з нас пеню ще й за те, що, мовляв, через наш недогляд зменшилася й їхня пайка. Врешті всі ці штрафи з'їли наш урожай — його в нас просто відібрали. Відібрали, змусивши нас вижати своє ж поле задарма, не даючи нам ні грошей, ні харчів, хоч з голоду ми вже ледь стояли на ногах. Ну, а потім сталось найгірше: сама не своя з голоду, з горя, з туги за синами, — а тут іще перед очима мої доньки й чоловік — злиденні, обідрані, — я почала хулити церкву та її закони. Це було десять днів тому. Я вже лежала хвора, і слова тієї хули кинула в обличчя патерові, який прийшов покартати мене за те, що я не схиляю голови під караючою десницею господньою. Патер доніс на мене. Я не покаялась, і тоді церква прокляла мене й усю мою родину.

Відтоді всі нас бояться. Ніхто не заходив сюди довідатися, чи живі ми. А тут занедужали й вони. Тоді я змусила себе підвестися, щоб доглядати їх, як належить жінці,

матері. Істи їм не хотілося, та я б і не могла їм нічого дати. Зате води ми мали досить, і я давала їм воду. Як же вони хотіли пити! Як благословляли її! Та вчора прийшов кінець: я знесиліла і звалилася. Вчора я востаннє бачила чоловіка й молодшу доньку живими. Я лежала тут сама усі ці години, усі ці віки, й слухала, слухала, чи не почувється звідти звук...

Раптом вона пильно глянула на свою старшу дочку, вигукнула: «Ох, люба моя!» — і з останніх сил пригорнула до себе залякле тіло, вгадавши, що смерть уже забрала її дитину.

Розділ ХХХ

ТРАГЕДІЯ В МАЄТКУ

Опівночі все скінчилось: перед нами лежали чотири трупи. Ми прикрили їх ганчір'ям, яке розшукали в хатині, і, вийшовши, причинили за собою двері. Вбога оселя стане домовиною цим людям, бо відлучених від церкви не ховали за християнським обрядом на цвинтарі. До них ставились, як до собак, до диких звірів чи до прокажених, і ніхто з тих, хто мріяв потрапити в рай, не став би ризикувати спасінням своєї душі, спілкуючись з цими знедоленими, безправними паріями.

Не встигли ми відійти на чотири-п'ять кроків, як раптом я почув, що хтось іде нам назустріч. Серце мало не вискочило в мене з грудей. Ніхто не повинен бачити, як ми виходимо з цієї оселі! Я смикнув короля за рукав і, позадкувавши, ми сховалися за рогом хатини.

— Тепер ми в безпеці,— сказав я,— але могли пропасти, так би мовити, ні за цапову душу. Якби ніч була місячна, цей чоловік неодмінно помітив би нас — ми ж мало не наткнулися на нього.

— А може, то не чоловік, а якийсь звір?

— Можливо. Але так чи так, нам краще постояти тут хвильку й перечекати, поки він пройде.

— Цить, воно йде сюди!

І справді, хтось підходив до нас, прямуючи до хати. Отже, то якийсь звір, і ми даремно так перелякалися. Я вже хотів виступити з-за рогу, але король застережливо поклав руку мені на плече. На мить запала тиша, потім

хтось стиха постукав у двері. Мені аж моторошно стало. Постукали вдруге, й ми почули притишений голос:

— Мамо! Тату! Відчиніть! Ми звільнилися і несемо вам звістку, від якої щоким ваші збліднуть, зате серця звеселяться. Швидше відчиняйте, бо ми поспішаємо — нам треба тікати!.. Вони чомусь не відповідають. Мамо! Тату!..

Я потяг короля за хату й прошепотів:

— Ходім! Тепер ми можемо вийти на дорогу.

Король завагався, хотів, видно, заперечити, але в цю мить ми почули, як рипнули, відчинившись двері, й зрозуміли, що ці нещасні зараз побачать своїх небіжчиків.

— Ходімо, володарю, бо зараз вони викрешуть вогонь, і те, що ми чуємо, розіб'є ваше серце.

Тепер він не вагався. Тільки-но ми вийшли на дорогу, я кинувся бігти, й король, забувши про свою гідність, припустив підтюпцем слідом за мною. Мені не хотілося думати про те, що робиться зараз у хаті, і, щоб відігнати від себе ці думки, я заговорив про інше, що вже давно турбувало мене:

— Я хворів на ту неміч, від якої сконали ці люди, тому мені нема чого боятись. Але якщо ви не хворіли на неї...

Та він перебив мене, сказавши, що непокоїться з іншої причини: його гризе сумління.

— Ці молодики звільнилися, — ти чув це, — але як? Навряд чи їхній лорд відпустив їх.

— Такого не буває. Я не сумніваюся, що вони втекли.

— Оце мене й непокоїть. Я боюся, що вони втекли, а твої слова підтверджують мої побоювання.

— Тільки я б не називав це побоюваннями. Я гадаю, вони таки втекли, та це мене анітрохи не засмучує.

— Мене теж не засмучує, але...

— То в чому ж річ? Що вас може непокоїти?

— Якщо вони справді втекли, то наш обов'язок — схопити їх і припровадити до лорда, бо негоже, щоб таку високоповажну особу зухвало пошили в дурні якісь ниці селюки.

Ну от, знову за своє! Він завжди бачив тільки один бік справи. Такий він уродився, так його виховали, в жилах його текла кров його предків, отруєна несвідомою жорстокістю, що тільки зміцнювалася, передаючись від серця до серця протягом багатьох поколінь. Ув'язнити людей без будь-яких підстав, приректи на голодну смерть їхніх батьків — то пусте, бо йдеться лише про селюків, підвладних волі й

примхам їхнього лорда, хоч би які нелюдські ті примхи були. Але якщо вони вирвуться з в'язниці, то це вже буде зухвалість, якої не може терпіти жодна порядна людина, свідомо власного обов'язку щодо своєї священної каст!

Добрих півгодини я намагався звернути його думки на інше, та все було б марно, якби не допоміг випадок. Зійшовши на невисокий пагорб, ми побачили віддалік червону заграву.

— Пожежа,— сказав я.

Пожежі мене особливо цікавили, бо я почав запроваджувати страхову справу, а разом і дресирувати коней та будувати машини для майбутніх пожежних команд. Духівництво чинило мені запеклий опір, вважаючи, що страхування від пожеж і нещасливих випадків є зухвалими спробами перешкодити волі божій; коли ж я заперечував, що зовсім не збираюся перешкоджати волі божій, а тільки хочу пом'якшити тяжкі її наслідки для власників страхових полісів, священики відповідали, що покладатись на страхові поліси — це все одно, що грати в карти проти господа бога, а таке може спасти на думку тільки запеклому грішникові. Патери добряче псували мені справу, та, хоч би там як, страхування від нещасливих випадків уже обіцяло близькі прибутки. Як правило, лицарі були не дуже меткі, навіть пришелепуваті, а тому легко потрапляли на гачок будь-якому професійному брехунові; однак навіть вони розуміли, що їм вигідно, а що — ні, і тому останнім часом прибиральники після турнірів у кожному шоломі знаходили підписане мною свідоцтво про страхування від нещасливих випадків.

Ми постояли трохи на пагорбі, оповитому густою темрявою, дивлячись на далеке полум'я й міркуючи, що міг би означати отой віддалений гул, який то накочувався хвилиною, то завмирав у нічній тиші. Іноді здавалося, що він наближається, що причина його от-от відкриється нам, але він раптом спадав і завмирав знову, лишаячись для нас загадкою. Зійшовши з пагорба, ми рушили звивистою дорогою в тому напрямку й відразу пірнули в майже суцільну темряву, що стояла між двома високими чорними стінами лісу. З півмилі ми навпомацки спускалися схилом, і той гул робився дедалі чутнішим, а водночас угадувалось і наближення грози: то налітали пориви вітру, то десь удалині миготіли блискавки й розлягався приглушений гуркіт грому. Я йшов попереду й раптом наштовхнувся на щось м'яке й піддатливе; воно важко гойдулося від зіткнення зі мною. Ту ж

мить спалахнула блискавка, і я побачив перед собою спотворене передсмертними корчами обличчя чоловіка, що висів на гілляці. Моторошне видовище! Мені здалося, що обличчя ще корчиться, але то був, звісно, обман зору. Раптом оглушливо вдарив грім, небо наче розколось, і ринула злива, потопом заливаючи все навкруги. Та хоч би там як, треба негайно перерізати мотузку, на якій висить нещасний, може, нам ще пощастить урятувати його! Блискавки тепер безнастанно краяли небо, раз у раз розганяючи морок. Повішений то виникав переді мною в сліпучому світлі, то щезав у темряві. Я сказав королю, що його треба зняти. Король заперечив:

— Якщо він повісився сам, то, виходить, бажав, щоб його майно перейшло до лорда; тож нехай висить. Якщо ж його повісили, то, мабуть, по заслугі,— нехай висить.

— Але...

— Ніяких «але», нехай висить, і край. На це є й ще одна причина. Коли знову спалахне блискавка, озирнись навкруги.

Кроків за п'ятдесят від нас висіли ще двоє.

— Зараз не та погода, щоб надавати безглузду допомогу мерцям. Вони вже не зможуть подякувати тобі. Ходім. Ми тут тільки марнуємо час.

Він мав рацію. Ми пішли далі і впродовж однієї милі при світлі блискавок нарахували ще шість повішених. Ох, і страшна ж то була подорож! Гул, що його ми чули раніше, перейшов у ревище: ревище людських голосів. Повз нас у темряві промчав чоловік, за ним гналися. Коли натовп зник з очей, з'явився інший — і знову це була погоня, потім ще і ще. Дорога раптом круто завершила, і ось вона перед нами, пожежа. Горів величезний панський маєток, від нього вже майже нічого не лишилось. І скрізь мелькали тіні людей, що тікали, й людей, що переслідували втікачів.

Чужинцям перебувати тут було явно небезпечно, і я сказав це королю. Вирішивши сховатись у темряві й перекрети, поки весь цей шарварок уляжеться, ми відійшли за дерева на узліссі. Звідти ми бачили, як юрба поллоє на чоловіків та жінок. Ці страшні лови тривали майже до світанку. Потім пожежа згасла, буря вщухла, а незабаром по тому галас та біганина теж затихли, й знов запанувала темрява і тиша.

Ми обережно вийшли на дорогу, рушили далі і, хоч які були втомлені й сонні, пройшли, не спиняючись, кілька миль. Натрапивши, нарешті, на вуглярову хатку, ми попро-

силися на перепочинок, і господиня впустила нас. Її чоловік ще спав на солом'яній підстилці, кинутій на глиняну долівку. Жінка боязко позирала на нас, поки я не пояснив їй, що ми подорожні, збилися з дороги й цілу ніч проблукали в лісі. Тоді у неї розв'язався язик, і вона спитала, чи не чули ми про жажливі події в Аббласурському маєтку.

— Так, чули,— відповів я.— Але нас цікавить зараз тільки спочинок.

А король додав:

— Продайте нам свою хату і йдіть звідси, бо ми заразні. Ми оце щойно були серед людей, які померли од віспи.

З його боку це був учинок благородний, але недоречний. Однею з найпоширеніших окрас його підданих було рябе, мов вафельниця, обличчя. Я вже встиг подумки відзначити, що і жінка і її чоловік теж рябі.

Господиня запевнила нас, що зарази не боїться, і стала ще привітніша. Її явно вразила пропозиція короля: певно, їй ще зроду не доводилося мати справу із скромно вдягненим селянином, який ладен був купити хату лише заради того, щоб у ній переночувати. Переїнявшись величезною повагою до нас, вона влаштувала нас якнайзручніше.

Ми проспали до вечора й прокинулися такі голодні, що селянські страви здалися королю дуже смачними, хоч їх було обмаль і різноманітністю вони не відзначались: цибуля, сіль і чорний вівсяний хліб. Господиня розповіла нам, що трапилось вчора. Близько десятої чи одинадцятої вечора, коли всі вже полягали спати, в маєтку спалахнула пожежа. Селяни кинулися на допомогу, й усю лордову родину врятували, але сам він зник. Люди були в розпачі, й двоє сміливців-челядників навіть зложили голови, розшукуючи його дорогоцінну особу в охопленому полум'ям будинку. Врешті його знайшли-таки — мертвим. Труп лежав у куцах ярдів за триста від будинку, зв'язаний, із заткнутим ротом і з десятком ножових ран.

Хто це вчинив? Підозра впала на одну бідну сім'ю, яку барон покарав нещодавно особливо жорстоко, й відразу поширилась і на всіх їхніх родичів та друзів. Самої тільки підозри було досить: баронові лівреїні слуги оголосили хрестовий похід проти цих людей, і все довколишнє населення приєдналося до них. Її чоловік теж брав участь у самосуді й повернувся додому тільки на світанку. Тепер він пішов довідатися, чим же все скінчилось.

Поки ми розмовляли, вугляр повернувся із страхітливими

новинами: вісімнадцять чоловік повішано чи порубано; у вогні згоріли двоє челядників і тринадцять в'язнів.

— А скільки всього в'язнів сиділо в підвалі?

— Тринадцять.

— Виходить, усі вони загинули?

— Так, усі.

— Але ж баронову родину встигли врятувати. Невже не можна було врятувати і в'язнів?

Вугляр спантеличено поблимав очима й відповів:

— Хто в такий час відчиняє в'язницю? В'язні ж можуть розбігтися.

— Ти хочеш сказати, що ніхто в'язницю не відчиняв?

— Ніхто до неї навіть близько не підходив. Навіщо? Двері ж були надійно замкнені. Вартові пильнували їх і впіймали б кожного, хто б намагався втекти. Але їм не довелося нікого ловити, бо жоден в'язень не втік.

— Ні, троє все ж таки втекли,— сказав король.— І раджу тобі повідомити про це слуг закону, щоб вони підняли людей на лови, бо ці троє вбили барона й підпалили будинок.

Я так і знав, що він їх викаже. Господарі з жадібною цікавістю вислухали звістку й уже ладні були кинутися з нею до сусідів, але раптом вираз їхніх облич ледь помітно змінився, й вони почали розпитувати нас. Я сам відповідав на їхні запитання й уважно стежив за тим, як вони сприймають мої відповіді. Незабаром мені стало ясно, що, довідавшись, хто саме втік, вугляр та його дружина втратили бойовий запал і тепер лише вдавали, що їм не терпиться зняти тривогу. На щастя, король нічого не помітив. Я перевів розмову на інші подробиці нічних подій, і господарі зітхнули з полегкістю.

В цій справі найбільше засмучувала мене готовність гнобленого люду розправитись із своїми ж братами в ім'я інтересів спільного гнобителя. І вугляр, і його жінка, видно, вважали, що у випадку, коли людина, приналежна до їхнього класу, свариться зі своїм лордом, прямим, природним і законним обов'язком простолюду є згуртуватися навколо пана й битися за нього, не питаючи, на чиему боці правда. Наш хазяїн допомагав вішати своїх сусідів, допомагав завзято, хоч добре знав, що проти них немає ніяких вартих уваги доказів, а є тільки невиразна підозра; але ні він, ні його дружина не вбачали в цьому нічого страшного.

Прикро було спостерігати таке людині, що мріяла про республіку. Я згадував пізніші часи, згадував, як через тринадцять століть «білі злидарі» нашого Півдня, котрих

одверто зневажали й утискували рабовласники й котрі бідували саме через те, що навкруг існувало рабство,— як ці бідняки боягузливо допомагали рабовласникам у всіх політичних заходах, спрямованих на підтримку й увічнення рабства, і як вони врешті взялися до зброї й пролили свою кров, намагаючись запобігти знищенню саме того укладу життя, який позбавляв їх людської гідності. В цьому аж ніяк не героїчному епізоді історії «білі злидарі» мали хіба єдине виправдання: в душі вони ненавиділи рабовласників і усвідомлювали ганебність своєї поведінки. Цьому почуттю не судилося виявитись, але воно було й за сприятливих обставин могло б знайти собі вихід,— а це вже щось та важить, бо свідчить, що в глибині душі людина залишається людиною, навіть коли людяність її не пробивається назовні.

Незабаром я пересвідчився: наш вугляр був рідним братом тих «бідних злидарів» Півдня, що мали з'явитись у далекому майбутньому.

Королю набридло слухати нас, і він нетерпляче мовив:

— Якщо ви будете цілий день теревенити, правосуддя не звершиться. Чи не сподівається ви, що злочинці сидітимуть у себе вдома? Вони давно вже намастили п'яти салом, вони не чекають на вас. Ідіть і скажіть, щоб у погоню за ними відрядили вершників.

Жінка дуже зблідла, на обличчі її чоловіка з'явився розгублений, нерішучий вираз.

Я втрутився, сказавши:

— Ходімо, друже, я трохи пройдуся з тобою й покажу, в якому напрямку їх треба шукати. Якби вони просто ухилялися від сплати податків або вчинили якесь інше дрібне порушення закону, я б, може, і дозволив їм безкарно втекти. Але сам розумієш: вони вбили знатну людину, підпалили її будинок,— а це вже інша справа.

Останнє я сказав для короля, щоб заспокоїти його.

Коли ми вийшли на дорогу, вугляр оговтався, хода його стала твердішою, але особливо він не поспішав. Помовчавши трохи, я спитав:

— Ці люди — твої родичі? Двоюродні брати?

Він пополотнів так, що цього не міг приховати навіть грубий шар вугільного пилу на його обличчі, і, затремтівши всім тілом, зупинився.

— Господи боже! Звідки ти знаєш?

- Нізвідки. Просто здогадався.

— Сердешні хлопці, вони пропали! А такі славні хлоп'ята!

— І ти справді збираєшся виказати їх?

Він не знав, як поставитися до мого запитання, але про всяк випадок невпевнено відповів:

— Т-так.

— Тоді знаєш, хто ти? Мерзенний негідник!

Він зрадив так, наче я назвав його ангелом.

— Зроби ласку, промов ті гарні слова знову, брате! Виходить, ти не продаси мене, якщо я не виконаю свого обов'язку?

— Обов'язку? Обов'язок у тебе один — тримати язика за зубами, дати цим людям утекти. Вони молодці, зробили те, що треба.

Вугляр слухав мене задоволено, але не без остраху. Озирнувшись і пересвідчившись, що на дорозі, крім нас, нема ні душі, він стиха спитав:

— З якої ти країни, брате? Де ти навчився мовити такі небезпечні слова й не боятись?

— У них нема нічого небезпечного, коли я кажу їх людині одного зі мною стану. Ти ж нікому не скажеш, що почув їх од мене?

— Я? Навіть якби мене четвертували!

— Гарзд, тоді слухай мене далі. І можеш повторяти це, де хочеш, — я не боюсь. По-моєму, ви вчора зробили чорне діло, закатувавши безневинних бідняків. А старий барон дістав по заслугі. Якби моя воля, я б усіх панів відправив слідом за ним.

Зляканий, пригнічений вираз зійшов з обличчя вугляра, він пожвавішав і дивився тепер на мене сміливо й відкрито.

— Навіть коли ти шпиг, а слова твої — тільки пастка, слухати їх так приємно, що заради такої втіхи я б і на шибеницю пішов. Я почувуюся мов та людина, що ціле своє життя ходила голодна й нарешті наїлась досхочу... Ну, а тепер ти вислухай мене до кінця і, коли хочеш, іди донос. Я допомогав вішати моїх сусідів тому, що мене самого повісили б, якби я не кинувся на захист мого пана. І всі інші допомагали з тієї самої причини. Сьогодні всі радіють, що здихалися його, але вдають тугу й проливають облудні сльози, щоб не занапастити себе. Ну, от я й сказав, усе сказав! І ніколи ще слова не залишали такого приємного смаку на моєму язичі — заради цього смаку варто навіть

накласти головою. Веди мене тепер куди завгодно, хоч на страту,— я готовий.

Бачте, я мав-таки рацію. Людина завжди залишається людиною. Століття утисків і знущань не можуть позбавити її людяності. Той, хто вважає, що це помилка, помиляється сам. Так, будь-який народ має в собі досить сил і завзяття, щоб створити республіку, навіть такий уярмлений народ, як російський, і такий слухняний і затурканий, як німецький; треба тільки розбудити в народі приспані сили, і він повалить і затопче в bagno будь-яку монархію, будь-яку знать. Сподіваюсь і вірю, що ми ще багато чого побачимо. Спершу переінакшену монархію, поки житиме Артур, потім — знищення трону, скасування прав і привілеїв дворянства й примусове прилучення дворян до суспільно корисної праці, водночас — впровадження загального виборчого права й передача влади назавжди до рук тих людей, з яких складається народ. Так, я ще не мав підстав зрікатися своєї мрії.

Розділ ХХХІ

МАРКО

Далі ми йшли без поспіху, жваво розмовляючи. Нам треба було згаяти стільки часу, скільки пішло б на те, щоб дістатися до сільця Аббласур, навести слуг закону на слід убивць і повернутися додому. Дорогою я, як завжди, відколи опинився в королівстві Артура, розважався спостереженнями, що ніколи мені не набридали, даючи багату поживу думкам, а саме — дивився, як випадкові перехожі, зустрічаючись, вітають один одного. Опасистому ченцеві в хламиді з відкинутим каптуром, виголене щокате обличчя якого лисніло від поту, вугляр шанобливо віддавав чолом; дворянинові кланявся земно; з дрібними фермерами й вільними ремісниками вітався приязно й зупинявся погомоніти; коли ж повз нас проходив, поштиво схиливши голову, раб, вугляр гнув кирпу й навіть не помічав його. Йй-богу, іноді така злість бере, що, здається, перевішав би весь рід людський, щоб покласти край цьому фарсові!

Дорогою ми стали учасниками однієї пригоди. З лісу назустріч нам, перелякано галасуючи, вибігла зграйка напівголих хлопчаків і дівчаток не старших дванадцятичотирнадцяти років. Вони благали допомоги, але були такі

схвильовані, що ми ніяк не могли второпати, що скоїлося. Кличучи нас за собою, вони зникли в лісі; ми помчали слідом, і незабаром нам усе стало ясно: вони повісили на личаній мотузці малого хлопця, і той, судомно смикаючись, уже задихався. Ми вийняли його із зашморга, привели до тьми. Це був ще один вияв людської природи; захоплено наслідуючи дорослих, діти гралась у самосуд і мало не догратися до смерті.

Ні, під час цієї прогулянки мені не довелося нудьгувати. Я знайомився з багатьма людьми і, користуючись своїм правом чужинця, розпитував скільки хотів. Як державного діяча, мене передусім, природно, цікавила заробітна плата. І все, що можна було з'ясувати з цього питання за такий короткий час, я з'ясував.

Люди недосвідчені і недалеко схильні судити про багатство чи бідність того чи іншого народу з розмірів середньої заробітної плати — якщо платня висока, то народ живе добре, якщо ж низька, то погано. Але це помилковий підхід. Річ не в тім, скільки ви заробляєте, а в тім, що можна на зароблені гроші купити. Тільки цим і визначається справжній рівень вашого добробуту. Пригадую, як було за часів нашої великої громадянської війни дев'ятнадцятого століття. На Півночі тесля заробляв три долари золотом на день; на Півдні він одержував п'ятдесят папірцями Конфедерації, ціна яким була долар за повну торбу. На Півночі робітнича спецівка коштувала три долари — денний заробіток; на Півдні за неї правили сімдесят п'ять доларів, або дводенний заробіток. Це співвідношення поширювалось і на інші ціни. Отже, на Півночі заробіток був удвічі більший, ніж на Півдні, бо вдвічі більшою була його купівельна спроможність.

Так, у тому сільці я перезнайомився з багатьма людьми й з неабиякою приємністю довідався, що наші нові гроші ввійшли в широкий обіг — велика кількість мільрейсів, мільсів і центів, монет здебільшого нікелевих, але також і срібних, була в ужитку серед ремісників, селян і взагалі простолюду; в ходу було й золото, але тільки в банку, тобто в ювеліра. Поки мій вугляр Марко, син Марка, торгувався в крамниці за чверть фунта солі, я зайшов до ювеліра й попросив розміняти двадцятидоларову золоту монету. І мені її розміняли — щоправда, спочатку по-пробувавши на зуб, кинувши нею об прилавок, капнувши на неї кислоту й поцікавившись, звідки вона в мене, хто я такий, звідки й куди йду та коли сподіваюся

туди прибути, а також поставивши ще дві-три сотні запитань. Коли вони вичерпались, я натхненно повів далі й самохіть розповів, що в мене є цуцик, якого звать Вахтер, що перша моя дружина була баптистка, а її дід виступав за заборону спиртних напоїв, і що я знав чоловіка, який мав по два великих пальці на обох руках та бородавку на внутрішньому боці верхньої губи і який помер, сподіваючись воскреснути одним з перших, і таке інше, і таке інше, аж поки врешті задовольнив невиситиму цікавість цього сільського ювеліра і навіть більше — викликав у нього легке запаморочення. З поваги до такого грошовитого клієнта він не виказав мені свого роздратування, а нишком зігнав його на своїх підлеглих, що, зрештою, було цілком природно. Так, мою двадцятку мені розміняли, але я помітив, що наскребти таку суму банкірові було нелегко, як нелегко було б розміняти двохтисячодоларову банкноту дрібному сільському крамареві в дев'ятнадцятому столітті. Крамар, певно, розміняв би таку банкноту, та його здивувало б, що якийсь непоказний фермер має при собі стільки грошей; видно, так само здивований був і цей ювелір, — він провів мене за поріг і довго ще з поштивим захопленням дивився мені вслід.

Народ уже так призвичаївся до наших нових монет та до їхніх назв, що почав забувати назви старі, і ціни тепер визначалися в доларах, центах, мільсах та мільрейсах. Мене це тішило; ми, безперечно, йшли до прогресу.

Я познайомився з багатьма ремісниками, й найцікавішим з-поміж них видався мені коваль Даулі. Цей жвавий, балакучий чоловік мав двох підмайстрів, трьох учнів, і робота в кузні кипіла. Видно було, що грошей у коваля стає щодень більше і що люди ставляться до нього з величезною повагою. Марко дуже пишався дружбою з ним. До кузні він мене привів нібито для того, щоб показати, якому великому підприємству постачає вугілля, та насправді йому хотілося похвастати своїми приятельськими — майже панібратськими! — стосунками з такою визначною особою. Ми з Даулі відразу заприятзнилися — на збройовому заводі «Кольт» я добирав собі в майстри саме таких умільців. Щоб познайомитися з ним ближче, я запросив його на неділю прийти до Марка пообідати з нами. Від моєї самовпевненості вугляреві аж дух перехопило, а коли багатій ласкаво дав згоду, Марковій радості не було меж — він навіть забув здивуватися з такої милості.

А втім, радість його тривала недовго — за мить він спо-

важнів, потім спохмурнів і коли почув, як я сказав ковалеві, що хочу запросити також муляра Діксона й стельмаха Смага,— сажа на його обличчі перетворилася на крейду й він мало не знепритомнів. Та я знав, що його злякало: він уявив собі витрати й вирішив, що розорився й уже ніколи не зведеться на ноги. Тому, коли ми пішли запрошувати інших, я сказав:

— Сподіваюсь, ти не сердишся, що я запросив усіх цих друзів, і дозволиш мені взяти всі витрати на себе.

Його обличчя враз проясніло, й він твердо сказав:

— Але не всі витрати, не всі. Тобі самому на таке не стягтися.

Я перебив його:

— Давай, друже, порозуміємося відразу. Хоч я всього-на-всього управитель ферми, гроші в мене є. Цього року мені особливо пофортунило — ти б не повірив, якби почув, скільки я заробив. І даю тобі слово честі: мені й десяток таких бенкетів оплатити нічого не варто! — Я бачив, як із кожним словом зростаю в Маркових очах, а завдяки останній фразі здіймаюся вже на зовсім захмарну, недосяжну височінь.— Тому, будь ласка, не переч мені,— всю цю учту я беру на себе, і край.

— Це завелика щедрість...

— Зовсім ні. Ти так гостинно розчинив двері свого дому перед нами з Джонсом. До речі, Джонс сам сказав мені про це якраз перед тим, як ти повернувся з села — тобі Джонс навряд чи це скаже, бо він чоловік мовчазний, сором'язливий, проте і сердечний, і вміє платити добром за добро. Так, ви з дружиною прийняли нас дуже гостинно...

— Ет, друже, наша гостинність коштує небагато...

— Вона дорожча за гроші. Коли людина віддає все, що є в неї найкращого, це і є справжня гостинність, якої не може перевершити навіть король, бо й король може віддати тільки те, що є в нього найкращого. Тож ходімо купимо все, що треба, й запросимо всіх, кого хочемо, і нехай тебе не турбують витрати, бо світ іще не знав більшого марнотратника, ніж я. Іноді за один тиждень я протринюкую... ні, я не скажу тобі скільки, бо ти однаково не повіриш.

І ми пішли по крамницях, придивляючись, прицінюючись та теревенячи з крамарями про вчорашнє кровопролиття. Час від часу нам нагадували про них і згорьовані, перелякані обличчя дітлахів, з учорашнього дня безпритульних сиріт, чиїх батьків порубали чи повішали, а їх самих повиганяли з рідних домівок.

Марко та його дружина ходили в сорочках із валу й цупкого полотна, стільки разів латаних-перелатаних, що нагадували географічну карту; від тканини, з якої ті сорочки було пошито, за п'ять-шість років не лишилося, певно, клаптика, ширшого за долоню. Мені хотілося подарувати їм нове убрання, в якому не соромно було б приймати таке блискуче товариство, та я не знав, як це зробити, не образивши їх. Нарешті мені спало на думку звернути все на короля: я вже приписав йому вдячність на словах, то чом би тепер не підкріпити цю вигадку речовими доказами? І я сказав:

— Марку, тобі доведеться дозволити мені ще дещо... з поваги до Джонса... ти ж не схочеш скривдити його. Розумієш, він дуже хотів би якось віддячити вам за доброту, але він такий сором'язливий, що не наважується зробити це сам, і тому попросив мене купити за його рахунок якісь дрібнички для тебе й для пані Філіс і вручити їх так, щоб ви не здогадалися, від кого ті дарунки... Одне слово, делікатна людина — цим усе сказано! Я, звісно, погодився, і ти ж дивись, не викажи мене. Джонс вважає, що найкраще було б купити для вас обох новий одяг...

— Ні, це занадто! Не треба, брате, я не дозволяю. Подумай, які на це потрібні гроші.

— Та біс із ними, з грішми! І взагалі, помовч хоч хвилинку й подивися на себе збоку: ти ж балакаєш без упину, не даєш людині слова сказати. Це погана звичка, постарайся позбутися її, поки не пізно... Зайдімо-но сюди й спитаймо, скільки тут правлять за оцю тканину, і прошу тебе, не проговорися Джонсові, що тобі все відомо. Ти навіть уявити собі не можеш, який він делікатний і вразливий! Він фермер, дуже заможний фермер, а я його управитель; та знав би ти, яка багата уява в цього хлібороба! Іноді він забувається й верзе таке, що можна подумати, ніби він пуп землі; можеш слухати його хоч сто років — і нізачо не здогадаєшся, що він фермер, надто як заведе мову про сільське господарство. Він має себе за найкращого знавця сільського господарства, але правду кажучи, з нього такий фермер, як з мене король. Проте коли він говорить, його треба слухати, роззявивши рота й удаючи, ніби таких мудрих думок ти зроду не чув і боїшся прогавити бодай одне слово. Тоді ти неодмінно йому сподобаєшся!

Марко від душі сміявся з моєї розповіді про дивацтва Джонса; а тим часом вона готувала його до всіляких не-

сподіванок. Я вже з досвіду знав: коли подорожуєш з королем, який удає з себе когось іншого й раз у раз забуває, кого саме,— треба бути якомога обачнішим.

Ми ввійшли до найкращої сільської крамниці, де було всього потроху — починаючи від ковадл та мануфактури й до риби та фальшивих коштовностей. Я вирішив нікуди більше не ходити, купити все, що мені потрібно, тут, і почав з того, що розв'язав собі руки — спекався Марка, пославши його запросити муляра й стельмаха. Річ у тім, що будь-яка справа втрачає для мене інтерес, якщо її не можна виконати ефектно. Недбалим жестом я висипав купку грошей на прилавок і, забезпечивши собі таким чином повагу крамаря, написав і простяг йому список потрібних мені товарів, щоб перевірити, чи вміє він читати. Читати крамар умів і з гордістю довів це; як з'ясувалося, він навчався грамоти в місцевого священика.

Перебігши очима список, крамар задоволено зауважив, що сума набіжить чималенька. Як на таку дрібну крамничку, сума й справді вийшла велика. Я замовляв не лише наїдки й напої для бенкету, а й багато чого іншого. Покупки я звелів доставити до будинку Марка, сина Марка, в суботу ввечері, а рахунок надіслати мені в неділю в обідній час. Крамар запевнив мене, що точність і акуратність — девіз його фірми, а тому я можу йти із спокійною душею. Він додав, що надішле також Маркові безплатно пару гаманців-пістолетів,— ними тепер користуються всі. Він був дуже високої думки про цей мудрий винахід.

— Гаразд,— погодився я.— Наповніть їх до половини монетками й допишіть, скільки там вийде до рахунка.

Він охоче погодився, наповнив гаманці, і я взяв їх з собою. Я не наважився сказати йому, що гаманець-пістолет для мільсів був моїм власним винаходом і що я офіційно наказав усім крамарям у королівстві тримати їх напохваті й продавати за казенною ціною, тобто за дрібничку, що йшла крамареві в кишеню, а не в державну скарбницю. Ми постачали їх безкоштовно.

Ми повернулися затемна, і король навряд чи зауважив наш прихід. Він задовго перед тим знову поринув у плани вторгнення в Галлію з усім військом, і друга половина дня збігла для нього зовсім непомітно.

Розділ ХХХІІ

ЯК З ДАУЛІ БУЛО ЗБИТО ПИХУ

Коли весь замовлений вантаж прибув у суботу надвечір, мені перш за все довелося заспокоювати Марка та його дружину, які мало не знепритомніли, подумавши, що цей бенкет пустить мене й Джонса з торбами, а винні в нашому банкрутстві будуть вони самі. Бачте, крім харчів для обіду, які самі по собі коштували кругленьку суму, я купив ще багато такого, що могло придатися нашим господарям у майбутньому: великий запас білого борошна, яке в бідняцькій хаті з'являлося не частіше, ніж морозиво в печері самітника; великий обідній стіл; два фунти солі — теж ціле багатство, на думку наших господарів; а також череп'яний посуд, стільці, одяг, барильце пива тощо. Я попросив Марка та його дружину нікому не розповідати про всю цю розкіш, пояснивши, що хочу здивувати гостей, ну, і трошки позадаватися.

Побачивши новий одяг, простодушні господарі наші зраділи, мов діти. Цілу ніч вони по черзі ходили до вікна подивитися, чи не розвидняється, чи не пора убиратись в обнови, й понадягали-таки їх за годину до світанку. Їхній захват був такий щирий, такий наївний і самозабутній, що я простив їм за свою майже безсонну ніч. Королю вони не заважали — він спав мов убитий. Марко з дружиною не могли подякувати йому за одяг, бо я їм це заборонив, але всіма способами намагалися показати свою вдячність. Всі ці зусилля, ясна річ, були марні: він нічого не помітив.

Неділя випала на диво гарна, сонячна,— здавалося, надворі не осінь, а трохи підфарбований в осінні барви теплий і привітний червневий день. Над полудень прибули гості; ми посідали під крислатим деревом і незабаром розмовляли вже, як давні приятелі. Навіть король трохи відтанув і пожвавішав, хоча спочатку з трудом при звичайся озиватись на ім'я Джонс. Я просив його не забувати, що він фермер, але про всяк випадок обмежуватись тільки визнанням цього факту, а в подробиці не вдаватись. Бо він належав до тих людей, котрі, коли їх не стримувати, будь-яку справу можуть зіпсувати, наговоривши сім мішків вовни і всі неповні.

Даулі був у доброму гуморі, і мені не довелося довго тягти його за язика: обравши темою оповіді своє життя, а героєм — себе самого, він почав розливатися соловейком, а ми сиділи в затінку дерева, з приємністю слухаючи його.

Він, бачте, домігся всього самотужки. А такі люди вміють говорити краще за інших, та й, безперечно, більше за інших заслуговують на довіру. До того ж, рано здогадуєтесь про це, вони вміло цим користуються. Даулі розповів нам, як, змалку осиротівши, він розпочинав самостійне життя без шеляга за душею і без друзів; як скрутно йому жилося — не краще, ніж рабам у якогось недолюдка-хазяїна; як він гірко працював по шістнадцять-вісімнадцять годин на добу, а ходив голодний, бо заробляв лише на окраєць чорного хліба; як працювитістю своєю нарешті привернув до себе увагу доброго коваля, який мало не до смерті приголомшив його раптовою нечуваною великодушністю: коваль запропонував хлопцеві піти до нього учнем на дев'ять років за харчі, одяг і навчання — або, як висловився Даулі, «втаємничення в ремесло». Вперше в житті йому випало щастя, вперше доля зласкавилася до нього, і він і досі згадував про ту подію, як про чудо, дивуючись, що такий блискучий успіх судилося здобути йому, звичайнісінькій людині. За весь час свого учнівства він не одержав жодної обнови, та по закінченні навчання хазяїн справив йому нову полотняну одягу, і Даулі, надівши її, відразу почув себе багатієм, якому сам чорт запанібрата.

— Я пам'ятаю той день! — захоплено вигукнув стельмах.

— І я! — підхопив муляр. — Я просто не міг повірити, що то твій одяг! Не міг, і край!

— Ніхто не міг повірити! — скрикнув Даулі, а очі його заблищали. — Я мало не втратив свого доброго імені, — сусіди подумали, що я той одяг украв. То був великий день, великий день! Такий день запам'ятовуєш на все життя!

Так, хазяїн у нього був чудовий та ще й дуже заможний: двічі на рік він наїдався донесхочу м'яса з білим хлібом, із справжньою булкою! Як подумати, то він жив, так би мовити, як лорд. Згодом Даулі одружився з його дочкою і успадкував тестеву кузню.

— А тепер подивіться, як я живу, — мовив він, споважнівши. — Двічі на місяць я їм свіжину. — Він помовчав, щоб слухачі добре усвідомили значення цих слів. — І вісім разів на місяць — солонину.

— Щира правда! — схвильовано мовив стельмах.

— Я свідок цього, — розчулено підтвердив муляр.

— А білий хліб їм щонеділі, — урочисто провадив далі коваль. — Ці люди не дадуть мені збрехати, спитайте в них, як не вірите!

— Присягаюся головою, правда! — вигукнув муляр.

— Я бачив це на власні очі,— підтвердив стельмах.

— Ну, а про меблі я вже помовчу, розкажіть краще ви самі.— Коваль велично махнув рукою, мовби надаючи своїм друзям цілковиту й беззастережну свободу слова.— Кажіть те, що думаєте. Кажіть так, наче мене тут нема.

— Ти маєш п'ять стільців, і до того ж майстерної роботи, хоч родина твоя складається лише з трьох душ,— мовив стельмах з глибокою повагою.

— А також шість дерев'яних тарілок, і дві з олова, і шість дерев'яних келихів, щоб їсти-пити,— солідно перелічив муляр.— За правдивість своїх слів я відповідаю, як перед богом, знаючи, що всі ми смертні й колись стоятимемо перед судом господнім, відповідаючи за кожне брехливе слово, сказане на цьому тлінному світі.

— Тепер ти знаєш, що я за один, брате Джонсе,— сказав коваль з величною, але приязною поблажливістю,— і, певно, думаєш, що я вимагаю для себе особливої поваги і не подаю руки чужинцеві, не з'ясувавши спершу, чи гідний він цієї честі; заспокойся: я зовсім не такий! Для мене всі люди рівні, я ладен прийняти кожного: мене не обходить, бідний він чи багатий — аби лише серце мав добре! А на доказ цього — ось тобі моя рука, і я урочисто заявляю тобі: ми рівні, зовсім рівні! — Тут Даулі всміхнувся всім самовдоволеною усмішкою бога, який робить добре і благородне діло й чудово це усвідомлює.

Король подав йому руку з ледь прихованою нехиттю й відразу відсмикнув її, як ото дама відсмикнула б свою, доторкнувшись до слизької жаби, але на товариство цей жест справив добре враження, бо всі помилково витлумачили його як вияв природного збентеження людини, засліпленої блиском величі.

Господиня винесла й поставила під деревом стіл. Гості явно здивувалися, бо стіл був новісінький, а до того ж гарно зроблений. Здивування зросло ще більше, коли вона, вдаючи цілковиту байдужість (хоч в її очах аж палахкотів марнославний вогонь!), повільно розгорнула сніжнобілу скатертину й застелила нею стіл. Такої розкоші не мав навіть коваль, і він ураз посмутнів. Зате Марко був на сьомому небі. Потім господиня принесла два нових різьблених стільці, і гості вражено презирнулись. Вона винесла ще два стільці, удаючи цілковиту байдужість. Гості приголомшено закліпали очима, побожно зашепотілися. Не тямлячи себе від гордості, ступаючи по землі, мов

по хмарах, Філіс винесла третю пару стільців. Гості за-
клякли, закам'яніли, і муляр пробурмотів:

— На деякі блага земні подивисься — і хочеться
впасти на коліна.

Коли господиня завернула назад до хати, Марко, вирі-
шивши кувати залізо, поки гаряче, кинув їй з робленим
спокоєм, який засвідчив тільки, що актор з нього нік-
чемний:

— Досить, більше не винось.

Отже, стільців було більше! Ефект ці слова мали разючий.
Такі ефекти навіть мені не часто вдаються.

Далі пішла несподіванка за несподіванкою, розпалюючи
загальне здивування до ста п'ятдесяти градусів у затінку й
паралізуючи його вияви, які врешті звелися до зойків та
німого піднесення до неба рук і очей. Філіс принесла
череп'яний посуд, зовсім новий; нові дерев'яні келихи
та інші столові прибори; пиво, рибу, курчат, гуску, яйця,
смажену яловичину, смажену баранину, шинку, засмажене
порося й цілу гору справжнього білого хліба. Певно, жоден
із запрошених гостей зроду не бачив такої розкоші.
І поки вони сиділи, тупо витріщаючись на все це багатство,
я недбало, мовби ненароком махнув рукою, й переді мною,
немов з-під землі, виріс крамарчук і попросив сплатити
рахунок.

— Гаразд, — байдуже мовив я. — Скільки там набігло?
Ану, прочитай список.

Хлопець почав читати рахунок. Троє гостей слухали,
не вірячи власним вухам, і хвилі задоволення заливали
мою душу, тоді як Маркова душа сповнювалася то жахом
то захватом:

2 фунти солі	200
8 дюжин пінт пива в барильці	800
3 бушелі борошна	2700
2 фунти риби	100
3 курчат	400
1 гуска	400
3 дюжини яєць	150
1 шмат смаженої яловичини	450
1 шмат смаженої баранини	400
1 окіст шинки	800
1 молочне порося	500
2 череп'яних обідніх сервізи	6000
2 чоловічих костюми з білизною	2800

<i>1 полотняна і 1 вовняна сукня з білизною . . .</i>	<i>1600</i>
<i>8 дерев'яних келихів</i>	<i>800</i>
<i>Різні столові прибори й предмети</i>	<i>10 000</i>
<i>1 сосновий стіл</i>	<i>3000</i>
<i>8 стільців</i>	<i>4000</i>
<i>2 гаманці-пістолети, заряджені</i>	<i>3000</i>

Він замовк. Запала мертва тиша. Ніхто не ворухився. Ніхто навіть не дихав.

— Це все? — спитав я спокійнісіньким тоном.

— Усе, любий сер, тільки деякі дрібнички об'єднано тут під спільною назвою «прибори й предмети». Коли хочете, я можу їх перелі...

— Не варто морочитися,— спинив його я, недбало знизавши плечима.— Скільки, отже, виходить разом?

Крамарчук прихилився до дверей, щоб устояти на ногах, і сказав:

— Тридцять дев'ять тисяч сто п'ятдесят мільреїв!

Стельмах упав зі стільця, інші вчепилися за стіл, щоб не звалитися, і хором вигукнули:

— Боже, борони нас у тяжку годину!

Хлопець квапливо мовив:

— Батько велів переказати, що він, звичайно, не вимагає всієї суми зразу, а тільки просить вас...

Я звернув на його слова не більше уваги, ніж на легенький повів вітерця, і з виразом байдужості, що майже межувала з нудьгою, витяг із кишені гроші й кинув на стіл чотири долари. Ах, побачили б ви, як вони повірячувалися на ці монети!

Крамарчук здивувався і зрадів. Він попросив, щоб я залишив собі один долар у заставу, поки він збігає до села по...

Я перебив:

— По дев'ять центів решти? Пхе! Візьми їх собі.

За столом приголомшено зашепотіли:

— У нього, видно, грошей хоч греблю гати! Він розкидається ними!

Коваля було розчавлено, знищено.

Крамарчук забрав гроші і, сп'янілий від щастя, поточуючись подався геть.

Я сказав Маркові та його дружині:

— А це вам подаруночки на пам'ять, добрі люди,— і вручив їм гаманці-пістолети, мов якісь дрібнички, хоч насправді в дулах обох було по п'ятнадцять центів; і поки ці бідняки кланялись і белькотіли якісь слова подяки,

я обернувся до решти й сказав буденно, наче запитував, котра година: — Що ж, обід, я бачу, готовий; якщо ви також готові, то, може, приступимо?

Що й казати, все це вийшло здорово. Ніколи ще мені не вдавалося так ефектно використати весь підручний матеріал! На коваля жаль було дивитися. Господи! Я б нізачо в світі не хотів бути на його місці! Щойно він похвалявся, що аж двічі на рік дозволяє собі влаштовувати бенкет, двічі на місяць ласує свіжиною, двічі на тиждень — солониною, щонеділі їсть булку, тобто, якщо помножити на три — на кількість людей у його родині, — витрачає за рік не більше 69.2.6 (шістдесяти дев'яти центів, двох мільсів, шести мільрейсів). І раптом з'являється якийсь випадковий перехожий, що одним махом гайнує чотири долари, та ще робить вигляд, наче йому нудно рахувати такі дрібні суми! Даулі зів'яв, зморщився, стухнув, мов повітряна кулька, на яку наступила корова.

Розділ ХХХІІІ

ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ ШОСТОГО СТОЛІТТЯ

Такий він мене, однак, не цікавив, я заходився коло нього, і незабаром він знову був веселий і щасливий. У країні, поділеній на ранги та касти, цього домогтися неважко. Там, де все визначається рангами й кастами, людина — тільки частково людина, бо людське начало не може розквітнути в ній повністю. Доведіть їй, що ви вищі за неї становищем, посадою чи багатством, і все, вона у ваших руках. Після того її навіть не можна образити. Ні, я не так висловився. Образити її ви, звісно, можете, але вам доведеться докласти до цього чималих зусиль; тож якщо у вас обмаль часу, краще й не намагайтесь. Я здобув повагу коваля своїм явно величезним багатством. Він почав би плазувати переді мною, якби я міг ще похвалитися хоч би куценьким дворянським титулом. І не тільки він, а й кожний простолюдин у королівстві, навіть якби за своїм розумом, гідністю та вдачею він був найвидатнішою людиною всіх часів, а я — цілковитим невігласом. Так воно було й так буде завжди, поки існуватиме Англія. Маючи пророчий дар, я зазираю у майбутнє й бачив, як вона споруджує статуї та пам'ятники своїм нікчемним Георгам та

іншим пустопорожнім нездарам королівської і дворянської крові й ховає без належної шани найвизначніших — після бога — творців цього світу: Гутенберга, Уатта, Аркрайта, Уїтні, Морзе, Стефенсона, Белла.

Король набрався по саме нікуди і, оскільки розмова точилася не про битви, перемоги й турніри, почав куняти, а потім підвівся й пішов поспати. Філіс прибрала зі столу, підкотила до нас барильце з пивом і зникла кудись, щоб пообідати нарешті на самоті тим, що залишилося від бенкету, а ми заговорили про речі, найцікавіші для такого товариства, як наше, тобто, звичайно, про справи й про заробітки. На перший погляд, справи в цьому маленькому васальному королівстві, яким правив король Багдемагус, були багато кращі, ніж там, де порядкував я. Тут панувала система протекціонізму, тоді як я запроваджував у себе вільну торгівлю й половину дороги в цьому напрямку вже пройшов. Власне, розмовляли тільки ми з Даулі, решта жадібно слухали. Даулі, розпалившись і відчуваючи свою перевагу, почав ставити мені запитання-пастки, на які й справді нелегко було відповісти:

— А скільки у вас, брате, заробляє управитель ферми, дворецький, візник, чабан, свинопас?

— Двадцять п'ять мільреїв на день, тобто чверть centa.

Коваль аж засяяв з радощів і сказав:

— У нас їм платять удвоє! А скільки заробляє ремісник — тесляр, тинькар, муляр, маляр, коваль, стельмах?

— В середньому п'ятдесят мільреїв — півцента на день.

— Хо-хо! А в нас вони мають по сто. Добрий ремісник у нас легко заробляє за день цілий цент! Я не кажу про кравців, але решта завжди можуть заробити за день цент, а під гарячу пору й більше — до ста десяти, навіть ста п'ятнадцяти мільреїв. Мені самому доводилося протягом усього останнього тижня платити по сто п'ятнадцять. Ні, хай живе протекціонізм, і до дідька вільну торгівлю!

Даулі переможним поглядом обвів товариство. Обличчя його сяяло, мов сонце. Та він рано радів! Я взявся за свою довбню й протягом п'ятнадцяти хвилин заганяв коваля в землю, поки не загнав цілком, так, що навіть маківки його не стало видно. Ось як я почав. Я спитав:

— Скільки ви платите за фунт солі?

— Сотню мільреїв.

— А ми — сорок. Скільки ви платите за яловичину та

баранину в ті дні, коли дозволяєте собі купувати м'ясо?
Я зачепив за живе — коваль почервонів.

— Ціни міняються, хоч і не набагато. Я б сказав — сімдесят п'ять мільрейсів за фунт.

— А ми платимо тридцять три. Скільки у вас коштують яйця?

— П'ятдесят мільрейсів дюжина.

— А в нас — двадцять. Скільки ви платите за пиво?

— Пінта — вісім з половиною мільрейсів.

— Ми платимо чотири; двадцять п'ять пляшок на цент. Почім у вас пшениця?

— Бушель — дев'ятсот мільрейсів.

— У нас чотириста. Скільки у вас коштує чоловіча сорочка із сірячини?

— Тринадцять центів.

— У нас шість. А полотняна сукня для дружини селянина чи ремісника?

— Вісім центів чотири мільси.

— Зважте на різницю: ви платите за неї вісім центів і чотири мільси, а ми лише чотири центи.— Тепер можна було завдати удару, і я сказав: — Отже, ти бачиш, любий друже, чого варті високі заробітки, якими ти похвалявся кілька хвилин тому?— І я задоволено оглянув гостей, знаючи, що зв'язав ковалеві руки й ноги — і так спритно, що він цього навіть не помітив.— Ось що зосталося від ваших хвалених заробітків. Сама лузга!

Ви не повірите мені — він тільки здивувався, не більше! Він нічого не второпав, не зрозумів, що я заманив його в пастку, що він попав у западню. В ту мить я міг би застрелити його, їй-богу! Лупаючи на мене затуманеними очима, тяжко повертаючи мозком, він спромігся тільки на таке:

— Даруй, але я нічого не розумію. Адже доведено, що наші заробітки в два рази вищі, ніж ваші. Чому ж ти твердиш, ніби від них зосталася сама «лузга», якщо я правильно вимовив це чудне слово, котре господь зласкавився вперше вкласти в мої вуха.

Я був приголомшений: почасті його несподіваним недоумством, а почасті й тим, що всі інші явно додержували такої ж думки — якщо це можна назвати думкою. Мої докази були начебто цілком ясні й прості; як спростити їх ще більше? Все-таки спробую:

— Невже ти не розумієш, брате Даулі? Ваші заробітки вищі від наших лише на словах, а не на ділі.

— Чи ви чули? Ми одержуємо вдвоє більше — ти ж сам це визнав!

— Так, так, не заперечую. Але ж не в цьому річ; кількість монет сама по собі ще нічого не означає. Йдеться про те, що ви можете купити на свій заробіток? Ось що головне! Нехай у вас добрий ремісник заробляє на рік близько трьох з половиною доларів, а в нас тільки близько долара й сімдесят п'яти центів...

— Ага! Ти знову визнав! Знову визнав!

— До дідька, та я ж не заперечував! Ідеться про інше. У нас за півдолара можна купити більше, ніж у вас за долар, а тому, як підказує здоровий глузд і найпростіший підрахунок, ми заробляємо більше, ніж ви.

Він розпачливо глянув на мене й сказав:

— Чесне слово, не розумію. Ти тільки-но сказав, що наші заробітки вищі, а тепер береш свої слова назад.

— Сто чортів! Невже тобі не можна втовкмачити такої простої речі? Гаразд, ось тобі приклад. Ми платимо чотири центи за жіночу сукню, а ви платите вісім центів і чотири мільси, тобто на чотири мільси більше, ніж удвоє. Скільки заробляє у вас наймичка на фермі?

— Два мільси на день.

— Чудово. Ми платимо удвоє менше, тобто одну десяту цента на день, і...

— Знову ти визнав...

— Стривай! Усе дуже просто, і зараз ти зрозумієш. Щоб заробити собі на сукню, вашій жінці, яка одержує два мільси на день, треба працювати сорок два дні, тобто сім тижнів. Наша ж заробить собі на сукню за сорок днів, тобто за сім тижнів без двох днів. У вас жінка купила сукню — і від її семитижневого заробітку не лишилося нічого, а в нас купила — і має ще дводенну платню на додаткові витрати. Ну, тепер ти, нарешті, зрозумів?

В очах Даулі — та й усіх присутніх — я побачив лише сумнів; оце і все, чого я домігся. Я почекав трохи, даючи їм поміркувати. Нарешті Даулі заговорив — і виявилось, що він і досі не позбувся своїх давніх звичних помилок. Він нерішуче пробелькотів:

— Але ж... але ж... ти не станеш заперечувати, що два мільси на день краще, ніж один.

Ось тобі й маєш! Та я не хотів здаватися й тому вирішив зайти з іншого боку.

— Візьмемо такий випадок. Припустімо, один з твоїх підмайстрів купує собі такі товари:

*1 фунт солі;
1 дюжину яєць;
1 дюжину пінт пива;
1 бушель пшениці;
1 сорочку із сірчанини;
5 фунтів яловичини;
5 фунтів баранини.*

Все це коштуватиме йому тридцять два центи, які він заробить за тридцять два робочих дні — п'ять тижнів і два дні. Нехай він тепер перейде до нас. За тридцять два дні роботи він одержить у нас половину тієї платні. Зате всі ці товари зможе купити за чотирнадцять з половиною центів, тобто за двадцять дев'ять днів роботи, заощадивши таким чином платню майже за половину тижня. Тепер порахуй, скільки це вийде за рік? Що два місяці він заощаджуватиме майже тижневий заробіток, а у вас він не заощадить нічого; за рік наш робітник може зберегти заробіток п'яти-шести тижнів, а ваш — ані centa. Тепер, сподіваюся, ти зрозумів, що «високі заробітки» й «низькі заробітки» — це пустопорожні слова, поки не ясно, що на ті гроші можна купити!

Здавалося б, сказано було переконливо.

Та тільки я їх не переконав. Здатись довелося таки мені. Ці люди цінували тільки «високі заробітки»: їх не обходило, чи за ті високі заробітки можна що-небудь купити. Вони обстоювали протекціонізм, вони ні про що інше й слухати не хотіли, бо ті, кому це вигідно, дурили їх, запевняючи, ніби протекціонізм забезпечує високі заробітки. Я довів їм, що протягом чверті століття їхня платня зросла тільки на тридцять відсотків, тоді як ціни підскочили на сто; у нас же заробляти стали на сорок відсотків більше, а ціни впали. Але на них це не вплинуло. Для цих диваків логіки просто не існувало.

Хоч як це прикро визнавати, я зазнав поразки. Незаслуженої поразки, та хіба від цього легше? І подумати, за яких обставин! Найперший державний діяч тієї доби, найздібніша, найосвіченіша людина в цілому світі, наймудріша з усіх некоронованих голів, що сягали в ті століття захмарних висот політичної влади, — зазнає поразки в суперечці з темним сільським ковалем! До того ж я помітив, що решті присутніх жаль мене, і спаленів так, що від вусів моїх запахло смаленим. Поставте себе на моє місце, спробуйте відчутти прикрість і сором, що їх відчував я,

і скажіть, чи втрималися б ви від забороненого прийому, чи не вдарили б ви супротивника нижче пояса? Ну, звісно, вдарили б — така вже людська природа! Вдарив і я. Ні, я не намагаюся виправдатись, я хочу тільки сказати, що я розлютився і що кожен на моєму місці вчинив би так само.

Коли я вирішую вдарити кого-небудь, то не вдовольняюся легеньким стусаном; коли я б'ю, то вже б'ю наповал. І не насакаю наосліп, ризикуючи схибити,— ні, я відходжу вбік і готуюся нехапливо, так що супротивникові й на думку не спаде чекати якоїсь каверзи, а потім — бац! — і він уже лежить догоричерева й ніяк не може збагнути, як усе це сталося. Так учинив я і з братом Даулі. Повів мову про се, про те, тихенько, спокійненько, наче знічев'я,— навіть найбільший мудрець у світі не здогадався б, що я замислив і куди хилю:

— Знаєте, хлопці, як подумати й пильніше придивитися, скільки цікавого таять у собі закони, звичаї, обряди! А вони ж залежать від зміни людських поглядів, від розвитку нашої думки! Є закони писані — рано чи пізно їх скасовують. А є закони неписані — вони вічні. Візьміть неписаний закон заробітної плати. Він говорить, що мало-помалу, із століття в століття, заробітна плата неухильно зростає. Як це довести? Ми знаємо, скільки заробляють люди у нас, у вас, десь-інде і з цього виводимо середній заробіток на нинішній рік. Ми знаємо, скільки платили за працю сто років тому і скільки платили двісті років тому; далі в минуле ми зазирнути не можемо, та й цього досить, щоб установити закон поступового зростання заробітної платні. На основі цього закону, навіть не маючи напохваті документів, ми можемо досить точно визначити, скільки платили за працю триста, чотириста і п'ятсот років тому. Чудово. Та чи обмежуємося ми цим? Ні. Ми перестаємо дивитися назад і застосовуємо цей закон до майбутніх часів. Друзі мої, я можу сказати вам, скільки люди зароблятимуть у майбутньому, через сотні й сотні століть.

— Та невже? То скажи, добрий чоловіче!

— Протягом найближчих семисот років платня у ваших краях зростає в шість разів, і наймит на фермі одержуватиме три центи на день, а ремісник — шість центів.

— Ех, померти б зараз і воскреснути тоді! — вигукнув стельмах Смаг, жадібно поблискуючи очима.

— До того ж не на своїх харчах, а на хазяйських. На хазяйських харчах, щоправда, не розжирієш, але то вже

інша річ. А ще через два з половиною століття — слухайте уважно! — ремісник зароблятиме — пам'ятайте, це закон, а не вигадка,— ремісник зароблятиме двадцять центів на день!

Всі так і охнули, а муляр Діккон, звівши догори руки й очі, пробурмотів:

— Більш як трижневий заробіток за один робочий день!

— Це ж величезні гроші! Величезні! — задихано мовив Марко.

— Заробітна плата помалу, поволі, але невпинно зростає, як зростає дерево, і ще через триста сорок років, принаймні в одній країні, середній заробіток ремісника становитиме двісті центів на день!

Усі так і зацікавилися! Протягом цілих двох хвилин ніхто не міг дихнути! Нарешті вугляр побожним тоном проказав:

— Ото б дожити до того часу!

— Це ж графський прибуток,— зауважив Смаг.

— Графський, кажеш? — озвався Даулі.— Бери вище й не схибиш. Жоден граф у королівстві Багдемагуса не має такого прибутку. Графський — пхе! Та це прибуток... це прибуток янгола!

— От як зросте заробітна платня. В ті віддалені часи людина зможе купувати на свій тижневий заробіток стільки, скільки вам не купити й за рік роботи! Скажете, чудо? Таких чудес буде багато! От, приміром, у вас щовесни визначають, яку платню покласти на цілий рік уперед ремісникові, наймитові чи челядникові. Хто це робить, брате Даулі?

— Іноді судді, іноді старійшини міста, а найчастіше — магістрат. Взагалі кажучи, платню встановлює магістрат.

— І він ніколи не радиться з бідняками, визначаючи їмню платню?

— Ти що, з неба впав? Невже не розумієш, що радитися треба з хазяїном, а не з ними? Гроші ж хазяйські? Хазяйські! Тож і останнє слово має бути за хазяїном.

— А по-моєму, той, хто має ті гроші отримувати, теж особа зацікавлена, і не тільки він, а і його бідолашна дружина та діти. Хто ходить у хазяїнах? Дворяни, багатії, заможні люди. Їх жменька нероб, але саме вони визначають, скільки треба платити величезній більшості трударів. Тому що багатії згуртувались, утворили, сказати б, «професійну спілку», щоб змусити твоїх менш щасливих ближніх брати стільки, скільки дають. А через тринадцять століть —

згідно з неписаним законом — буде вже навпаки: згуртуються трударі. І як тоді нащадки нинішніх багатіїв скреготитимуть зубами, проклинаючи силу й могутність ненависних їм профспілок! Так, це правда: аж до дев'ятнадцятого століття магістрат спокійнісінько вирішуватиме, скільки й кому платити за працю; та потім трудяща людина встане й скаже, що з неї досить: дві тисячі років вона терпіла сваволю багатіїв, а тепер бере цю справу в свої руки, — і почне сама встановлювати розміри свого заробітку. Робітник пред'явить нарешті рахунок за всі кривди й приниження, заподіяні йому багатіями, і то буде довгий і кривавий рахунок!

— Ти гадаєш...

— Що робітник братиме участь у визначенні розмірів свого заробітку? Авжеж! На той час він матиме вже досить сили й розуму.

— Веселі то будуть часи, що й казати! — глузливо мовив багатій коваль.

— І це ще не все. В ті часи хазяїн зможе наймати робітника всього лише на один день, на тиждень або ж на місяць, — як йому краще.

— Що ти кажеш?

— Те, що чуєш. Більше того, магістрат вже не матиме права змушувати робітника працювати на хазяїна цілий рік, не питаючи на те його згоди.

— Хіба в ті часи не буде ні законів, ні здорового глузду?

— Будуть і закони і здоровий глузд, Даулі. В ті часи людина належатиме собі самій, а не майстрові чи хазяїнові. І якщо заробіток не влаштуватиме її, вона зможе перейти із свого міста до іншого, де краще платять, і ніхто не поставить її за це до ганебного стовпа.

— Хай їм чорт, таким часам! — обурено вигукнув Даулі. — Якісь собачі часи, коли ніхто не поважатиме ні старших, ні влади! Ганебний стовп...

— Зачекай, брате, не бери під захист ганебний стовп. Я вважаю, що його слід знищити.

— Яка дивна думка! Чому?

— Зараз поясню. Скажи, чи прив'язують людину до ганебного стовпа за тяжкий злочин?

— Ні.

— А чи справедливо засудити людину за незначну провину до незначної кари й потім убити її?

Коваль не відповів. Перше очко на мою користь! Він

уверше не знайшов, що відповісти. Вся компанія помітила це. Гарний результат.

— Ти не відповідаєш, брате. А щойно ж ладен був вихвалити ганебний стовп і шкодувати, що колись його не буде. Я вважаю, що від нього треба відмовитись. Як воно звичайно буває, коли якогось бідолаху за незначну провину прив'язують до стовпа? Юрба насміхається з нього, так?

— Так.

— Починає юрба з того, що кидає в нього грудками землі й регоче, коли він, намагаючись відхилитися від одної грудки, потрапляє під іншу, так?

— Так.

— Потім його намагаються поцілити дохлими котами, так?

— Так.

— Ну, а якщо в тій юрбі є кілька його особистих ворогів, людей, що мають на нього зуб, або якщо його взагалі не люблять сусіди за пиху, чи за багатство, чи за щось інше,— тоді після грудок землі й дохлих котів хіба не полетять у нього каменюки й цеглини?

— Безперечно, полетять.

— Звичайно завершується справа тим, що його калічать на все життя, так? Перебивають щелепу, вибивають зуби, нівечать ноги так, що вони потім чорніють і їх доводиться відтинати, або вибивають око, а то й обидва ока.

— Бог свідок, усе це правда.

— А коли його не люблять, то можуть і вбити там-таки, біля ганебного стовпа.

— Буває, що й убивають, цього ніхто не заперечує.

— Сподіваюся, вас усіх люблять, і ніхто з вас не нажив собі ворогів ні пихою, ні зухвальством, ні великим багатством, ані якимись іншими вадами, що викликають заздрість і ненависть у сільської голоти. Ви, певно, не злякалися б, почувши, що доведеться постояти коло стовпа?

Даулі пощулився. Удар, отже, досяг мети. Але він не показав цього жодним словом. Зате решта заговорили всі разом, одверто й дуже схвильовано. Мовляв, хвалити бога, надивилися ми на ті ганебні стовпи, знаємо, який це жах і яка мука; краще вже швидка смерть на шибениці...

— Ну, гаразд, годі про стовпи, бо, по-моєму, я довів, що від них треба відмовитися. У нас багато несправедливих законів. Наприклад, якщо я вчинив злочин, за який мене мають прив'язати до ганебного стовпа, а ти, знаючи про це,

не доніс на мене, то й тебе засудять до ганебного стовпа, якщо хтось тебе викаже.

— І правильно, — мовив Даулі, — бо закон вимагає, щоб я на тебе доніс.

Решта підтримали його.

— Гарзд, нехай так, коли всі ви проти мене. Та одна несправедливість усе ж таки є, я зараз доведу. Магістрат ухвалює, що, скажімо, ремісник має заробляти один цент на день. Закон каже: якщо хазяїн з будь-яких, нехай навіть найповажніших причин, хоча б один день платитиме ремісникові понад один цент, то він тим самим учинить злочин, за який має бути оштрафований і виставлений біля ганебного стовпа; і той, хто, знаючи про це, не донесе, також має бути оштрафований і прикутий до стовпа. Саме це здається мені несправедливим, Даулі, і смертельно небезпечним для нас усіх, бо ти сам легковажно признався, що протягом цілого останнього тижня платив по центу й п'ятнадцять мільрей...

Оце був удар! Одним махом я поклав їх усіх! Я підкрадався до всіміхненого, самовдоволеного сердеги Даулі так тихо, й непомітно, й поступово, що він і не підозривав нічого, поки могутній удар не вибив із нього дух.

Ефект вийшов надзвичайний. Надто коли зважити на те, як мало часу я мав на підготовку.

Та за мить я зрозумів, що трохи переборщив. Я справді мав намір налякати їх, але ж — не до смерті! А вони мало не вмерли від страху. Розумієте, вони дуже добре знали, що таке ганебний стовп, і тепер, коли він замаєчив перед ними, коли вони усвідомили, що цілком і повністю залежать від ласки чужинця, його бажання чи небажання виказати їх, — сліпий жах опав їх, і вони вже не могли отямитись, узяти себе в руки. Сказати, що вони були бліді, нещасні, приголомшені, жалюгідні — це ще нічого не сказати. Переді мною сиділи живі трупи. Це було дуже неприємно. Звичайно, я гадав, що вони попросять мене тримати язик за зубами, а тоді ми потиснемо руки, вип'ємо, посміємось, і на тому все скінчиться. Але я помилявся. Я був чужинцем серед людей, яких жорстоке під'яремне життя привило нікому не довіряти, пам'ятати, що того, хто оступився, затоптують; вони не чекали ні справедливості, ні доброти від будь-кого, хіба що від рідних та близьких. Благати мене зглянутись, виявити великодушність, благородство? Звичайно, їм дуже цього хотілося б, але вони не наважувалися.

Розділ ХХХІV

ЯНКИ Й КОРОЛЯ ПРОДАНО В РАВСТВО

Що ж я мав робити? Передусім, звісно, не спішити. Треба вигадати якусь розвагу, щоб самому зібратися з думками й дати змогу прийти до тями цим бідолахам. Навпроти мене сидів Марко, закам'янілий у ту мить, коли він намагався зрозуміти, як діє гаманець-пістолет. Оглушений моїм ударом, він усе ще машинально стискав цю іграшку. Я забрав у нього з рук гаманець і запропонував розкрити його таємницю. Таємниця! Що може таїти в собі така проста річ? Але в ту добу й для тих людей і вона була таємничою.

В тій країні зовсім не вміли користуватися механізмами, бо ніяких механізмів у них і не було. Гаманець-пістолет являв собою невелику подвійну трубку з міцного скла; всередині була пружина — коли на неї натискали, відбувався постріл. Той постріл ніякої шкоди заподіяти не міг — дробинка падала вам на долоню. Дробинки заміняли монети. Трубки були двох калібрів — одна зовсім малого, а друга в кілька разів більшого. Тонша вистрілювала дрібнесенькі шротинки-мільрейси, а грубша — шротини-мільси. Пістолет правив за гаманець, і дуже зручний гаманець — з його допомогою ви безпомилково розраховувалися в темряві, а носити його могли і за шокою, і в жилетній кишені, якщо ви мали жилетну кишеню. Я виготовляв такі гаманці різних розмірів — найбільший можна було набити дробом на цілий долар. Урядові вигідно було замінити монети дробом: метал не коштував нічого, а підробки я не боявся, бо крім мене ніхто в королівстві не вмів виливати дріб. Вираз «настріляти грошей» незабаром увійшов у вжиток і зберігся аж до дев'ятнадцятого століття, хоча ніхто не підозрює, звідки він походить.

Незабаром до нас приєднався й король. Сон відсвіжив його, повернув йому чудовий настрій. Я ж почував себе, мов на гарячій сковорідці: життя наше було в небезпеці! Тим-то я зовсім стривожився, помітивши в очах короля веселі вогники — ознаку того, що він збирається утнути якусь штуку... Сто чортів, і надало ж йому розвеселитися саме тепер!

Я не помилився. Він зразу з удавано безневинним і через те дурнуватим виглядом завів мову про сільське

господарство. Мене кинуло в холодний піт. Я хотів прошепотіти йому в вухо: «Чоловіче, нам загрожує страшна небезпека! Кожна мить — золото, поки ми не повернемо собі довір'я цих людей; не гайнуй дорогоцінного часу!» Але шептатися з ним я не міг, бо гості вирішили б, що ми змовляємося. Лишалось тільки сидіти й привітно всміхатися, спостерігаючи, як король от-от наступить на динамітну міну, пащекуючи про трикляту цибулю. Спочатку при сигналі тривоги думки мої заметушилися так гарячково, розпочали такі передислокації, кидки й перебіжки під звуки сурем та барабанів, що я не чув жодного слова; та коли план воєнних дій викристалізувався в моїй уяві, а думки вишикувались у бойовий лад, до мене, мов здалека, почали долимати залпи королівських батарей:

— ...Як на мене, то це не найкращий спосіб, хоча погляди фахівців тут розходяться: дехто вважає, що цибуля, коли її знімають з дерева недостиглою, дуже шкідлива для здоров'я ягода...

Слухачі почали виявляти ознаки життя й презиратися з подивом і занепокоєнням в очах.

— ...тоді як інші знавці небезпідставно твердять, що це не зовсім так, посилаючись на те, що сливи та інші злаки завжди викопують із землі нестиглими...

Слухачі явно збентежилися; так, збентежилися й злякалися.

— ...а проте вони не втрачають своїх поживних властивостей, надто якщо пом'якшити їхню природну гострість домішкою заспокійливого соку виткої капусти...

Очі наших гостей сповнилися дикого жаху, хтось із них пробурмотів:

— Що він верзе? Господь, певно, затьмарив розум цього селянина!

Охоплений тяжкими передчуттями, я приготувався до найгіршого.

— ...і далі, виходячи із загальновідомої істини, що молоді тварини, ці, так би мовити, свіжі плоди тваринного світу, найсмачніші — бо коли цап достигне, то хутро його своїм надмірним теплом псує смак м'яса, що, в поєднанні з такими іншими вадами, як вельми непристойні звички, неситима кровожерливість, цілковита безбожність і, нарешті, просто нищість цапової вдачі...

Всі поскоплювалися з місць і кинулися на нас, люто горлаючи: «Один зрадник, другий божевільний! Смерть їм! Смерть!» Яка радість спалахнула в очах короля! Він

нічого не тямив у сільському господарстві, зате битися вмів, та ще й як! До того ж він задовго не давав волі кулакам, і вони в нього свербіли. Одним ударом у щелепу він збив коваля з ніг і поклав його навзناк. «Святий Георгію, поможи Британії!» — і король повалив на землю стельмаха. Муляр був людина огрядна, але від мого кулака відлетів, мов м'ячик. За мить усі троє були знову на ногах і знову полізли на нас; ми знову збили їх з ніг; вони знову попідводилися. Так вони падали й спиналися на ноги із суто британським завзяттям, аж поки ми зробили з них відбивні. Вони хиталися від знемоги, вони вже не бачили, хто перед ними,— свій чи чужий, і духопелили один одного з останніх сил, а ми стояли осторонь і дивились, як вони борсаються на землі, гарчать, дряпаються, кусаються з упертістю й люття, яких вистачило б на зграю бульдогів. Ми дивилися, поволі заспокоюючись, бо вони вже неспроможні були бігти по допомогу, а вуглярева хата стояла так далеко від дороги, що випадкові перехожі побачити нас не могли.

Спектакль цей тривав досить довго, і я тільки випадково помітив, що Марка серед нас нема. Я озирнувся довкола, але ніде його не побачив. Кепська справа! Я смикнув короля за рукав, ми прослизнули між деревами і вбігли до хати. Ні Марка, ні Філіс там не було! Певно, вони поспішили до шляху, скликають людей на поміч. Я сказав королю, що треба тікати, а чому — поясну потім. Коли ми перебігли галявину й опинились у лісі, я озирнувся й побачив натовп розлючених селян з Марком та його дружиною на чолі. Вони репетували як на живіт, але нас то не страхало: ліс густий, пробіжимо ще трохи, видряпаємося на дерево й шукай вітра в полі. Але тут ми почули гавкотіння. Собаки! Це вже міняло справу, ускладнювало наше завдання — необхідно знайти проточну воду.

Ми мчали щодуху; крики й гавкіт почали віддалятися, слабнути. Аж ось і струмок. Стрибнувши у воду, ми пройшли вниз за течією ярдів триста, поки натрапили на розлогий дуб, грубезна гілляка якого нависала над самим струмком. На цю гілку ми й видряпались, а тоді перебравися по ній до стовбура. Шум погоні знову погучнішав — очевидно, натовп напав на наш слід. Якийсь час цей шум наближався дуже швидко, потім він перестав наближатися — певно, собаки знайшли те місце, де ми зайшли в воду й тепер нишпорять уздовж струмка, розшукуючи наш слід.

Тим часом ми зручно всілися на дереві, рясне листя

надійно сховало нас, і король заспокоївся, а я не зовсім. Я вважав, що нам слід спробувати перебратися по гілках на сусіднє дерево. Врешті ми туди перебралися, хоч король посковзнувся й мало не впав. Ми вигідно вместилися на новому місці, надійно сховані у густій кроні, і тепер нам не залишилося нічого іншого, як сидіти, слухати й чекати.

Погоня раптом почала наближатися, і то швидко й зразу по обох берегах. Гучніше... гучніше... і ось вона пронеслася повз наше дерево, мов циклон, оглушивши нас галасом, гавкотом, тупотінням.

— Я боявся, що та низька гілляка напоумить їх,— сказав я,— але, хвалити бога, помилився. Ходімо, володарю, не будемо гаяти часу. Ми обдурили їх. Незабаром споночіє. Якщо ми ще раз перейдемо через струмок і на якомусь пасовиську позичимо на кілька годин пару коней, то будемо в безпеці.

Ми почали спускатись і злізли вже до нижніх гілок, коли нам здалося, що шум погоні почав наростати знову. Ми завмерли, прислухаючись.

— Так,— сказав я,— вони нас не знайшли, зневірилися і повертаються додому. Гайда назад, перечекаємо на нашому сідалі, поки вони пройдуть.

Ми знову вибралися нагору. Король прислухався й зауважив:

— Вони все ще шукають. Ми добре зробили, що повернулися.

Він мав рацію. На полюванні він знався краще за мене. Шум наближався, але тепер не так навально. Король сказав:

— Вони зрозуміли, що далеко відійти ми не могли й маємо бути десь поблизу струмка.

— Так, ваша величність, схоже на те. А я вже сподівався, що ми викрутилися...

Шум чувся зовсім близько, і ось уже знову передовий загін з'явився на березі струмка. Чийсь голос гукнув з того берега:

— А що як вони здогадалися видертись на дерево по цій гілляці, не залишивши на землі слідів? Треба, щоб хтось поліз подивився!

— Розумно! Так ми й зробимо!

Я неабияк пишався своєю передбачливістю, бо це ж я додумався перемінити дерево! Проте ви й самі знаєте: будь-яка передбачливість і далекоглядність капітулюють перед людською тупістю. Першому фехтувальникові в світі

нема чого боятися другого фехтувальника в світі;— йому слід стерегтися новачка, який доти зроду не тримав у руках шпаги; бо цей неук зробить не те, що слід робити й чого чекає від нього досвідчений фехтувальник,— і переможе! Чи міг мій розум, мій світлий і гострий розум, підказати мені, що цей короткозорий, косоокий, пришелепуватий блазень помилиться й полізе не на те дерево, на яке його послали? А він саме так і зробив: поліз — помилково! — не на те дерево, тобто саме на те, на якому ми сиділи.

Становище було серйозне! Ми завмерли, чекаючи, що буде далі. Селянин, відсапуючись, дерся з гілки на гілку. Король підвівся, націлівся ногою, і коли голова розвідника вигулькнула з листя, почувся глухий удар, і селянин полетів сторчкака. Під нами розлігся лютий крик, юрба оточила дерево, й ми стали полоненими. Ще один доброволець почав дряпатися вгору стовбуром, а інший, обравши гілляку, що правила нам за місток, поліз на перше дерево. Король наказав мені тримати оборону на мосту, подібно до Горация. Якийсь час вороги лізли один за одним, і ми їх по черзі збивали, тільки-но голови їхні опинялися на рівні наших ніг. Королю це страшенно подобалося, радість його була безмежна. Він сказав — якщо нам не завадить жодна несподіванка, попереду на нас чекає славна нічка, бо, застосовуючи таку тактику, ми можемо відбиватися від цілої округи.

Проте нападники й самі, певно, зрозуміли це. Вони припинили наступ і почали обговорювати, як діяти далі. Зброї вони не мали, зате під ногами в них було скільки хочеш каміння, а каміння теж могло придатися. Що ж, ми не заперечували. Якийсь камінь міг долетіти до нас крізь листя й віття, та це малоймовірно, бо знизу нас було не видно. Якщо вони отак, навмання, кидатимуть камінням іще з півгодини, на допомогу нам прийде темрява. Нас це влаштовувало. Ми могли усміхатися, навіть реготати.

Але ми не сміялись, і добре зробили, бо сміятись нам довелося б недовго. Каміння шурхотіло в листі й відскакувало від гілок хвилин п'ятнадцять, а потім до нас долинув якийсь дивний запах. Два-три рази нюхнувши, ми зрозуміли: дим! Ми програли! Ми це самі визнали. Коли запрошення надсилають тобі в клубах диму, запрошення треба приймати. Обложники наклали круг дерева височенну купу хмизу впереміш із свіжою зеленню і, побачивши, як густий дим огорнув стовбур і поповз угору, вибухнули

переможним криком. Задихаючись, я спромігся лише вимовити:

— Вперед, володарю, а я за вами, як того вимагає етикет.

Король прохрипів:

— Коли злізеш, стань спиною до дерева, я стану з другого боку. Дамо їм бій. Потішимося кожен на свій лад, оточимо себе горою трупів!

Він поліз униз, лаючись і кашляючи, а я за ним. Зіскочивши на землю майже водночас, ми стали спинами до дерева, як домовлялись, і почалося! Натовп оглушливо ревів і напивав на нас з усіх боків, а ми під градом ударів билися на смерть. Раптом кілька вершників з розгону вдерлося в юрбу, і чийсь голос гримнув:

— Стійте! Стійте, поки живі!

Цей наказ, що видався мені божественною музикою, вигукнув вершник, що з вигляду мав усі ознаки дворянина — мальовниче дороге вбрання, владну поставу й мужнє обличчя, риси якого свідчили про розпусне життя. Натовп подався назад принижено, мов зграя псів. Дворянин окинув нас прискіпливим поглядом, а тоді гостро спитав у селян:

— Що ви робите з цими людьми?

— Вони божевільні, ваша вельможність, вони заблукали сюди невідомо звідки і...

— Невідомо звідки? Ви вдаєте, ніби не знаєте їх?

— Ясновельможний сер, ми кажемо правду. Вони не тутешні, їх ніхто тут не знає. І таких лютих і кровожерливих божевільних ще зроду...

— Цить! Ти верзеш дурницю. Вони зовсім не божевільні. Хто ви? І звідки взялися? Поясніть.

— Ми мирні чужинці, сер,— почав я,— і подорожуємо у своїх справах.— Йдемо ми здалеку, тому тут ніхто нас не знає. Ми нікому нічого поганого не зробили, а проте, якби ви не втрутились і не захистили нас, ці люди повбивали б нас. Як ви й самі бачите, сер, ми зовсім не божевільні, а тим паче не люті й не кровожерливі.

Дворянин обернувся до своїх слуг і спокійно звелів:

— Розженіть цих псів по їхніх будах!

Натовп умить кинувся врозтіч, а вершники погнали за ними, нещадно батожачи й збиваючи з ніг тих, хто з дурного розуму не дременував у хаші, а побіг дорогою. Крики, благальні зойки подаленіли, завмерли, і незабаром верш-

ники почали повертатись. Тим часом дворянин допитував нас, даремно намагаючись що-небудь вивідати. Ми велемовно дякували йому за порятунок, але і далі торочили, що ми, мовляв, чужинці з далекої країни й ні друзів, ні родичів тут не маємо. Коли всі слуги з його почту повернулися, дворянин звелів одному з них:

— Приведи підручних коней і посади на них цих по-дорожніх.

— Слухаю, мілорде...

Нас примістили в хвості кавалькади, між челяді. Їхали ми досить швидко і невдовзі після того, як споночіло, зупинилися в заїзді миль за десять-дванадцять від того місця, де ледве не наклали головами. Мілорд, замовивши собі вечерю, негайно зник у своїй кімнаті, і ми його більше не бачили. На світанку, поснідавши, ми вже ладні були самі вирушити далі, аж тут до нас перевальцем підійшов камердинер мілорда й мовив:

— Ви казали, що нам по дорозі, тож пан мій граф Хап звелів дати вам коней і припровадити вас верхи аж до славного міста Камбенета, що лежить за двадцять миль звідси, де ви будете в безпеці.

Нам липалося тільки подякувати й прийняти пропозицію. Впістьох ми подалися далі неквапним клусом і дорогою з розмови з нашими проводирями довідалися, що мілорд Хап — поважна особа у своєму краю, який лежить на відстані одноденного переходу по той бік Камбенета. Ми їхали так повільно, що лише над полудень дісталися до ринкової площі міста. Спішившись, ми попросили ще раз подякувати мілордові й пішли подивитись, чому серед площі зібрався натовп. Виявилось, що там стояли рештки тієї валки рабів, яку ми вже зустрічали кілька днів тому! Отже, вони весь цей час брели дорогами, тягнучи свої важкі кайдани! Бідолахи-чоловіка серед них уже не було, як і багатьох інших, зате добавилося кілька нових облич. Короля ці люди не цікавили, і він хотів іти далі, але я, пройнятий невимовним жалем, не міг відірвати очей від цих жалюгідних уламків роду людського. Вони сиділи купками на землі, понурі, затуркані, мовчазні, убиті горем. І, мовби задля сміху, кроків за тридцять, перед іншою купкою бундючний промовець виголошував славослів'я на честь «наших великих британських свобод»!

Я скипів. Забувши, що я плебей, я пам'ятав тільки, що я людина. Будь-що-будь, а вилізу на цю трибуну і...

Клац! Мене з королем скували разом наручниками! Це зробили наші проводирі, оті челядники; мілорд Хап стояв неподалік і дивився на нас.

Король, червоний від люті, вигукнув:

— Як розуміти цей негідний жарт?

Мілорд лише холодно кинув своєму головному лакузі:

— Вистав на продаж цих рабів.

Рабів! Це слово враз набуло нового змісту, і якого страшного! Король підняв свої скуті руки й з убивчою силою опустив їх, але в мілорда не влучив — той устиг відскочити. Десяток слуг цього негідника накинулися на нас, скрутили, зв'язали за спиною руки. Але ми й далі обурено твердили, що ми вільні люди, і криком своїм привернули увагу свободолюбного промовця та його патріотичних слухачів. Вони обступили нас, і промовець рішуче заявив:

— Якщо ви справді вільні люди, вам нема чого боятись. Від бога дані британські свободи захистять і врятують вас. (Оплески). Ви в цьому самі переконаєтесь! Де ваші докази?

— Які докази?

— Докази того, що ви вільні люди.

І тут я згадав! Я схаменувся: я змовчав. А король бушував:

— Ти збежеволів, чоловіче! Чого це ми маємо давати докази? Нехай цей злодій і мерзотник доведе, що ми не вільні люди!

Король, бачте, знав свої закони, як звичайно знає більшість: букву закону, а не його застосування. Щоб пізнати справжню суть закону, треба відчутти його на собі.

Всі патріоти розчаровано похитали головами, а дехто й відвернувся, втративши до нас інтерес. Промовець зауважив, цього разу тоном діловим, а не урочистим:

— Коли ви не знаєте законів своєї країни, то час би вже вам поцікавитися ними. Ви для нас чужинці, ви не будете цього заперечувати. Можливо, ви вільні люди. Ми цього не заперечуємо. Та, можливо, ви й раби. Закон ясно каже: не хазяїн має доводити, що ви раби, а ви маєте довести, що ви не раби.

Я попросив:

— Любий сер, дайте нам тільки час послати до Астолата чи дайте нам час послати до Святої Долини...

— Ну хто ж таке просить, чоловіче добрий? І хто задовольняє такі прохання? Подумай, скільки часу це забере і які незручності спричинить вашому панові...

— Бевзню, якому панові? — гарикнув король. — Нема в мене ніякого пана, я сам п...

— Тихо, бога ради!

Я вчасно зупинив короля. Ми й так вскочили в халепу. Не вистачало ще, щоб нас оголосили божевільними!

Дальші деталі я помину. Граф продав нас з торгів. Такий самий нелюдський закон існував на нашому Півдні за моїх часів, через тринадцять з гаком століть; на підставі цього закону сотні вільних людей, які не могли довести, що вони вільні люди, продавалися в рабство на все життя, і мене це тоді не дуже хвилювало. Та коли я на собі зазнав, що означає піти в рабство з публічних торгів, закон, на який я доти не звертав уваги, раптом видався мені винаходом самого сатани. Отака вона, людська вдача.

Так, нас продали з аукціону, наче свиней. У великому місті й на більшому ринку за нас дали б добрі гроші; але в цьому глухому закутку нас продали за таку ціну, що навіть соромно казати. Король Англії пішов за сім доларів, а його перший міністр — за дев'ять, хоч за короля можна було б дати дванадцять доларів, а за мене й п'ятнадцять. Але так буває завжди: коли торгівля млява, то хоч би який чудовий товар ви пропонували — зиску не ждять, і я раджу вам про це пам'ятати. Якби граф був трохи розумніший, то...

А втім, хай він горить, я зовсім не збираюся співчувати йому. Я розлучаюся з ним без жалю; я розкусив, що це за один.

Работорговець купив нас обох і прикував до спільного ланцюга в хвості валки. Опівдні ми вже виходили з Камбенета, і я думав про химерні вибрики долі: король Англії та його перший міністр, скуті по руках і ногах, уярмлені, бредуть у невольницькому каравані вулицею, де повно гультяїв, повз відчинені вікна, біля яких сидять вродливі та добрі жінки, і хоч би хто зацікавився, хоч би хто звернув увагу! В кінцевому підсумку, це свідчить тільки про те, що в королі немає нічого божественного, що він нічим не відрізняється від першого-ліпшого волоцюги. Самі б ви нізащо не здогадалися, що він король. Та тільки-но вам про це скажуть — господи! Вам забиває дух, від самого його вигляду. Які ж ми всі дурні! Дурні від народження.

Розділ XXXV

СУМНА ПРИГОДА

Світ повен несподіванок. Король похмуро мовчав; це було природно. Але, що, по-вашому, ятрило йому душу? Те, що він із захмарних висот упав на дно, був князем, а став гряззю, проміняв корону на кайдани? Ні, і ще раз ні! Найбільше допікало йому не це, а те, що його продано так дешево! Він ніяк не міг примиритися з тим, що ціна йому всього-на-всього сім доларів! Упевнившись у цьому, я довго не міг отямитись: це неможливо, це неприродно, думав я. Та коли до мене повернулась ясність думки та здатність аналізувати, я зрозумів, що помилявся: нічого неприродного тут не було! І ось чому: король — поняття вигадане, штучне, отже й королівські почуття наскрізь штучні, наче рухи механічної ляльки; але як людина він наділений суто людськими, справжніми, не фіктивними почуттями. Будь-якій звичайній людині дуже прикро усвідомлювати, що її недооцінюють! І як звичайна людина король — дарма, що він був король, — страждав од такої зневаги.

Хай йому чорт, він геть заморочив мене доказами, що на великому ринку за нього дали б щонайменше двадцять п'ять доларів, — це була явна нісенітниця, плід сліпої зарозумілості, бо стільки не дали б навіть за мене. Але питання це було делікатне, і я дипломатично вирішив не суперечити йому. Більше того, мені довелося псові очі продати й безсоромно підтвердити, що він і справді вартий двадцяти п'яти доларів, хоч я добре знав, що споконвіку не було короля, вартого половини цієї суми, а протягом наступних тринадцяти століть не буде короля, вартого навіть її чверті. Він страшенно набрид мені. Хоч би про що він заводив мову — про види на врожай чи про погоду, про політику чи про собак, котів, мораль, богослов'я, — я тільки зітхав, знаючи, що скінчить він отими триклятими сімома доларами. Коли ми спинялися десь у людному місці, він кидав на мене виразний погляд — мовляв, як би його спробували продати знову цим людям, то виручили б набагато більше. Щиро кажучи, коли короля продали за сім доларів, я спершу навіть відчув злоти́ху, але тепер, наслухавшись його скарг та нарікань, я був би щасливий, як би за нього дали цілу сотню. І головне, цьому не видно було кінця-краю, бо щодня, мандруючи з міста до міста, ми опинялися перед натовпом можливих покупців і слухали, як, оглядаючи нас, вони казали про короля приблизно таке:

— Подивися на того ледаря,— ціна йому три долари в базарний день, а гонору на всі тридцять. Якби ж то за гонор та ще й приплачували!

Врешті такі зауваження призвели до невеселих наслідків. Наш хазяїн, людина практична, збагнув, що ця вада відлякує від короля всіх можливих покупців, і він заходився вибивати гонор із його найяснішої величності. Я міг би дати хазяїнові кілька корисних порад, але промовчав, бо той, хто напучує рабовласника, тільки шкодить справі, яку обстоює. Я он скільки сил поклав на те, щоб зробити з короля селяка, причому учень він був слухняний і старанний. Але силоміць змусити короля перемінити королівські манери на рабські? Що ж, нехай спробує. Я йому не заздрив. Я не вдаватимусь у деталі — гадаю, їх домалює вам ваша уява. Скажу тільки, що за тиждень батіг, палиця й кулак добре попрацювали: на короля прикро було дивитись. Та хоч на тілі його не знайшлося б живого місця, духом він не підупав. Хоч який тупий був наш работорговець, а й він зрозумів, що навіть у рабі іноді неможливо вбити людину і що кістки ламаються легше, ніж мужність. Зрозумів він і те, що цей горішок йому не по зубах: що жорстокіше катував він короля, то лютіше той кидався на нього. Кінець кінцем хазяїн здався, й король залишився при своєму гонорі. виявилось, що король був більше, ніж король,— він був людина; а із людини людське не виб'єш.

З місяць ми тяжко поневірялися, блукаючи по всіх усядах, і знаєте, хто з жителів тодішньої Англії найбільше цікавився питаннями рабства? Його величність король! Так, його колишня цілковита байдужість поступилася місцем глибокому інтересові. Він став найзапеклішим викривачем рабства з усіх, яких мені будь-коли доводилося слухати. Тож я наважився знову поставити йому запитання, яке вже ставив кілька років тому і на яке дістав тоді таку гостру відповідь, що надовго втратив охоту порушувати цю тему. Я спитав, чи не має він наміру скасувати рабство.

Король відповів не менш гостро, ніж тоді, але тепер слова його видалися мені музикою, чудовою, милозвучною музикою, дарма що він ужив вельми непристойну лайку та ще й поквапився вставити її в середину фрази, а не приберіг, як заведено, на самий кінець.

Тепер і мені захотілося визволитись. Доти я не те що не прагнув волі, ні, цього я сказати не можу, я прагнув її, але

не хотів ризикувати життям і відраджував від необачних кроків короля. Але тепер — о, тепер усе виглядало зовсім інакше! Тепер за свободу варто було заплатити будь-якою ціною. Я виробив план, на мій погляд, надзвичайно вдалий. Здійснення його, щоправда, потребувало чимало часу й терпіння. Можна було б знайти й швидші і не менш надійні шляхи, але навряд чи знайшовся б іще один шлях, такий артистичний, такий ефектний. А тому я вирішив не зрікатися свого плану, хоч виконання його могло відсунути наше визволення на кілька місяців.

Наші мандрі не обходилися без пригод. Одного вечора, коли до села, куди ми прямували, лишалась іще миля, раптом знялася хуртовина. Щільна пелена снігу оповила нас, мов туман, засліпила, і незабаром ми заблудили. Хазяїн, наляканий можливістю втрат, нещадно батожив нас, але цим тільки погіршував справу, бо його батіг гнав нас геть від дороги, а отже, і від порятунку. Знесилені, ми врешті спинилися, збилися до купи й попадали в сніг. Хуртовина лютувала до півночі, потім враз угамувалась, але на той час п'ятеро найслабкіших із нас — двоє чоловіків і три жінки — померли, а решта були близькі до смерті. Наш хазяїн знівів. Ударами батога він примусив нас підвестись, а тоді наказав стрибати на місці й штовхати одне одного, щоб зігрітися.

Раптом ми почули крики й зойки, і з темряви до нас метнулась якась жінка. Вона впала на коліна й заголосила, благаючи захисту для себе й двох своїх дочок. За нею гналася юрба із смолоскипами, горлаючи, що жінка ця — відьма: вона, мовляв, наврочила їхню худобу і знається із самим дияволом у подобизні чорного kota. Бідолашну жінку побили камінням; скалічена, закривавлена, вона вже не була схожа на людину. І тепер її хотіли спалити.

Ну, а що, по-вашому, зробив наш хазяїн? Коли ми оточили нещасну, щоб своїми тілами захистити її, він раптом збагнув, як уникнути дальших утрат. Він крикнув, що віддасть її тільки в тому разі, якщо її сплять тут, на місці. Уявляєте собі? І переслідувачі погодилися. Вони прив'язали жінку до стовпа, обклали хмизом і підпалили. Як вона кричала, як благала зглянутися, притискаючи до грудей своїх малих дочок! А наш тварюка хазяїн, для якого не було нічого святого, крім зиску, змусив нас стати круг вогнища і грітися, відновлюючи свою ринкову вартість, тим самим полум'ям, яке позбавляло життя безневинну нещасну матір. Ось якого ми мали хазяїна!

Я його добре запам'ятав. Хуртовина коштувала йому дев'ять невільників. Після того він ставився до нас іще жорстокіше, лютуючи, що зазнав таких збитків.

Пригоди траплялися з нами весь час. Одного дня ми наткнулися на процесію. І яку процесію! Здавалося, для участі в ній зібралися всі покидьки королівства, й до того ж усі як один — п'яні. Попереду їхав віз, на якому стояла труна, а на труні сиділа гарненька жінка років вісімнадцяти, годуючи немовлятко. Раз у раз вона пригортала дитинча до себе й витирала з його личка сльози, що крапали з її очей. Нетямуще малятко, задоволене й щасливе, усміхалося до матері, пухкими рученятами хапало її груди, а жінка ніжно гладила ті рученята, притискаючи до згорьованого серця.

Чоловіки й жінки, хлопці й дівчата йшли обіч і позад воза, витанцьовуючи, регочучи, брутально лаючись і співаючи сороміцьких пісень — це була якась дика, небачена оргія. Ми саме ввійшли в передмістя Лондона, наближалися до міського муру, тож ясно було, що процесія складається з певного прошарку лондонського населення. Наш хазяїн проклав нам шлях аж до самої шибениці. Тут уже чекав священик, що допоміг жінці зійти на поміст, сказав їй щось утішне й звелів помічникові шерифа дістати для неї стільця. Потім він став коло неї, глянув на задерті обличчя глядачів біля своїх ніг, обвів поглядом суцільне море голів на площі й почав розповідати історію засудженої. В голосі його бринів жаль — почуття, що його так рідко доводилося чути в тій темній, дикунській країні! Я не ручаюсь за точність слів, але зміст його оповіді пам'ятаю до найменших подробиць, і тому переповам її по-своєму:

«Закон має бути справедливим. Але що вдієш — іноді він помиляється. Тоді нам лишається тільки шкодувати, коритись і молитися за душу того, хто став невинною жертвою закону, молитися, щоб таких жертв було якнайменше. Закон вимагає смерті цього сердешного юного створіння, і вимагає слушно. Але інший закон поставив її перед необхідністю або піти на злочин, або голодувати разом з дитиною, — і бог свідок, цей другий закон винен у тому, що вона вчинила злочин і прийме тепер ганебну смерть!»

Ще зовсім недавно це юне створіння, це вісімнадцятирічне дитя було щасливою дружиною та матір'ю й жило з піснею на устах — то співала її чиста душа, її добре серце. І молодий чоловік її був щасливий. Він виконував свої обов'язки,

працював не покладаючи рук, чесно заробляв свій хліб, жив із дружиною й дитиною в достатку і вносив свою частку в добробут держави. Але при потуранні облудного закону щастя цієї родини було знищене в одну мить! Молодого чоловіка підстерegli, схопили, затаврували і продали в рабство. Дружина не знала цього. Вона скрізь шукала його, вона зворушувала найжорстокіші серця своїми невтішними слізьми, гірким красномовством своєї розпуки. Повільно спливали тижні, а вона все виглядала коханого, чекала, сподівалась, — і від невимовних страждань поволі втрачала розум. Врешті всі її невеликі статки пішли на харчі. Коли їй не стало чим платити за помешкання, її вигнали на вулицю. Вона жebrала, поки вистачало сил. Потім від голоду в неї пропало молоко, і вона вкрала шмат полотна ціною в чверть цента, сподіваючись продати його й урятувати дитину. Але власник полотна впіймав її на гарячому. Її кинули до в'язниці й судили. Власник під присягою засвідчив факт крадіжки. Знайшлися добрі люди, що виступили на захист нещасної, розповіли її сумну історію. Їй теж надали слово, і вона визнала, що вкрала полотно, але пояснила, що з горя не тямилася, а тут іще голод зовсім помутив їй розум, і вона вже не розуміла, що можна робити, а чого не слід. На якусь хвилину всі розчулились і схильні були пожалити молоду матір, таку самотню та безпорадну; зрештою, на злочин сердегу штовхнув закон, який забрав у неї чоловіка. Але тут слово взяв обвинувач. Усе це правда й не може не викликати найглибшого жалю, сказав він, проте останнім часом дрібні крадіжки почастишали так, що, виявивши милосердя, суд поставить під загрозу приватну власність, — господи, певно, для англійських законів занапащене родинне щастя, осиротілі діти, розбиті серця важать менше, ніж приватна власність! — і тому він змушений наполягати на покаранні.

Коли суддя надів свою чорну шапочку, власник украденого полотна підвівся, губи його тремтіли, а обличчя стало сірим, як попіл; почувши страшні слова вироку, він скрикнув: «Бідолашна дитино, бідолашна дитино, я не знав, що за це карають смертю!» — і впав, мов підтяте дерево. Його підняли, він розплющив очі, але то були вже очі божевільного, й ще до того, як зайшло сонце, неборака вкоротив собі віку. Він мав добре серце; додайте до його смерті вбивство, що має відбутися зараз тут, — і знайте, що винні в обох смертях правителі й жорстокі закони Британії. Час настав, дитино моя. Дай же я помолюся над тобою, — не за тебе,

безневинне, покривджене серце, а за тих, хто занাপастив тебе, хто послав тебе на смерть,— їм більше потрібна моя молитва!»

Після молитви кат накинув на ніжну дівочу шийку зашморг і довго не міг припасувати вузол, бо вона весь час несамовито притискала немовлятку до своїх грудей, до обличчя, цілувала й зрошувала його слізьми, то ридаючи, то зривистим голосом вигукуючи щось, а мале захоплено агукало, сміялося й дригало ніжками, гадаючи, що з ним бавляться. Навіть кат не витримав і відвернувся. Коли все було готове, священник лагідно, але наполегливо забрав у матері дитину й позадкував. Вона сплеснула руками і, нестямно скрикнувши, шарпнулася до нього, проте вірвонка й помічник шерифа міцно тримали її. Тоді вона вклякла навколішки і, простягаючи руки, почала благати:

— Ще один поцілунок! О боже, ще один, один-єдиний! Це ж передсмертне прохання!

Їй дали немовлятку, й вона мало не задушила його в своїх обіймах, а коли його знову відняли, закричала:

— Ох, дитинко моя, люба моя, ти ж помреш без дому, без догляду, без батька-матері!...

— Все це в нього буде! — мовив добрий священник. — Я доглядатиму його, як рідного, поки живий.

Побачили б ви її обличчя в ту мить! Вдячність? Господи, невже тобі потрібні слова, щоб виразити таке? Слова — це тільки намальоване полум'я, а очі — полум'я живе. Вона кинула священникові той погляд і понесла його з собою до небесної скарбниці, де й належить бути всьому неземному.

Розділ XXXVI

СУТИЧКА В ТЕМРЯВІ

Лондон для раба був досить цікавим містом. Скоріше не містом, а величезним селом, забудованим переважно глинянками під солом'яними покрівлями. Вулиці його були брудні, покручені, небруковані. Натовп, що вічно вирував на тих вулицях, складався і з босоти в лахах, і з вельмож у латах. У Лондоні стояв один з королівських палаців. Король здалеку побачив його, зітхнув і вилаявся по-дитячому невміло, як лаялися ще всі в шостому столітті. Ми бачили знайомих лицарів, придворних, проте нас, обідраних, брудних, укритих синцями й саднами, вони не впі-

знавали, та й не впізнали б, навіть якби ми віталися до них, не впізнали б і не зупинилися б, щоб нам відповісти, бо з рабами, закутими в кайдани, розмовляти забороняв закон. Повз нас, на відстані якихось десяти кроків, проїхала на мулі Сенді,— можливо, розшукуючи мене. Та найдужче серце моє тьохнуло, коли нас вивели з нашого старого барака на площу подивитись, як варять живцем у казані з олією фальшивомонетника, і раптом у натовпі з'явився хлопчик-газетяр! Я не наслідився гукнути його, але одне мене потішило: виходить, Кларенс живий і робить свою справу! Що ж, незабаром ми з ним побачимось, чекати вже недовго! Ця думка вельми підбадьорила мене.

Невдовзі по тому я мав іще одну нагоду порадуватися, коли помітив напрутий між дахами дріт. Це, безперечно, був телеграф або телефон. Як багато віддав би я за малесенький шматочок такого дроту! Він був мені конче потрібен для здійснення мого плану втечі. А план полягав у тому, щоб якось уночі звільнити від кайданів себе й короля, заткнути рота хазяїнові, зв'язати, помінятися з ним одежею, побити його так, щоб пам'ятав до нових віників, прикути до спільного ланцюга, потім, удаючи із себе работорговців, погнати всю валку до Камелота і...

Та ви вже зрозуміли мій задум і здогадуєтесь, яким несподіваним театральним фіналом усе завершилося б у королівському палаці. План був цілком здійснений, і для виконання його мені бракувало лише тоненької дротинки, з якої я міг би виготовити відмичку, щоб відімкнути замки на наших кайданах. Досі мені не щастило: дріт у той час під ногами не валявся! Нарешті фортуна зласкавилася. Чоловік, що вже двічі безуспішно торгував мене, прийшов знову. Я аж ніяк не сподівався стати його власністю, бо хазяїн правив за мене з самого початку нечувану ціну,— цілих двадцять два долари,— від якої вперто не відступався, незважаючи на загальне обурення й насмішки. Король викликав захоплення своєю могутньою будовою, але охочих купити його не знаходилося, бо кому потрібен раб з королівською поставою! Тим-то, сподіваючись, що через завищену ціну мене ніхто не купить, я був певен, що нам з королем розлука не загрожує. А чоловік, який прицінювався до мене, цікавив мене не як можливий новий хазяїн, а як власник трьох довгих сталевих шпильок, якими він застібав свого плаща і одною з яких я мав надію кінець кінцем заволодіти. Двічі я зазнавав невдачі, бо він не наближався до мене на потрібну відстань. Але цього разу мені

пощастило, і я заволодів найнижчою шпилькою, а він, певно, потім вирішив, що загубив її дорогою.

Я страшенно зрадив, та ненадовго, бо після чергового невдалого торгу, побачивши, що покупець зараз знову піде, хазяїн раптом сказав йому, в перекладі на сучасну мову, таке:

— Знаєте, мені набридло морочитися з цими двома дармоїдами. Дайте мені за ось цього двадцять два долари, а другого я вам підкину на додачу.

Король від люті мало не задихнувся. Поки він хапав ротом повітря, хазяїн з покупцем, розмовляючи, відійшли, але я встиг почути:

— Якщо ви дасте мені час поміркувати...

— Гаразд, але я хотів би мати відповідь узавтра о цій порі.

— Домовились. Взавтра о цій порі,— сказав покупець і пішов геть, а незабаром кудись подівся й хазяїн.

Заспокоїти короля було нелегко, та він ураз повеселішав, коли я шепнув йому на вухо:

— Ваша величність, ми ще подивимося, хто кого підкине — він нас, чи ми його. Сьогодні вночі ми визволимося.

— О! Як саме?

— За допомогою оцієї штуки, яку я щойно вкрав, я відімкну ввечері замки, і ми знімемо кайдани. А коли споночіє й хазяїн прийде перевіряти нас, ми схопимо його, заткнемо йому рота, дамо доброго чосу, а рано-вранці вийдемо з Лондона як власники цієї валки рабів.

В подробиці я не вдавався, та королю вистачило й цього. Ввечері ми терпеливо чекали, поки інші невільники поснуть і сповістять про це звичними звуками, бо на цих бідолах не можна було поклатись, а звіряти їм свої таємниці — й поготів. Хоч вони лаштувалися на ніч не довше, ніж завжди, мені здавалося, що вони ніколи не вгамуються і не захропуть. Час минав, і я, непокоячись, що нам його не вистачить, узявся колупатись у замках; але мої передчасні спроби тільки псували справу, бо від найменшого необережного руху в темряві кайдани починали бряжчати, і хтось прокидався з іще неглибокого сну, перевертався й будив інших.

Та врешті я зняв ланцюги й знову став вільною людиною. З полегкістю зітхнувши, я заходився коло кайданів короля. Запізно! До барака ввійшов хазяїн із ліхтарем в одній руці й важким костуром у другій. Я щільніше притиснувся до хропунів, намагаючись приховати, що кайданів на мені

нема, і водночас пильно стежачи за кожним його рухом - ладнаючись кинутися на нього, як тільки він схилиться над мною.

Але він не підходив. Він зупинився, постояв хвилину, неуважно дивлячись на темне скупчення тіл, що валялися по долівці, й міркуючи, видно, про щось інше, а тоді пригасив свого ліхтаря, задумливо рушив до дверей, вийшов і зачинив їх за собою.

— Мерщій! — мовив король. — Заверни його!

Ясна річ, саме це й треба було зробити. Я вмить схопився на ноги й вискочив з барака слідом за хазяїном. Але ж, господи, в той час вуличних ліхтарів ще не було, а ніч стояла темна, хоч в око стрель! За кілька кроків попереду я насилу розрізнув якусь постать, наздогнав її, наскочив ззаду, і почалася веремія! Ми билися, борюкалися, качалися по землі й навколо нас відразу зібрався натовп. Глядачі з величезною цікавістю спостерігали бійку, підбадьорювали й заохочували нас так палко й завзято, наче йшлося про їхні власні інтереси. Аж раптом позад нас зав'язалася ще одна запекла бійка, і половина глядачів кинулася вболівати за нових суперників. І тут з усіх боків замигтіли ліхтарі — збігалася варта. Мене стукнули по спині держакком алебарди, і я зрозумів, що це означає: мене заарештовано, й мого суперника теж. Ставши між нами, стражник повів нас до в'язниці. От лихо, весь мій блискучий план пішов кобилі під хвіст! Я спробував уявити собі, що буде, коли хазяїн побачить, що бився з ним я; і що буде, коли нас разом засадять у камеру до п'яних бешкетників і дрібних злодіїв; і що буде...

В цю мить мій супротивник повернувся до мене, хистке світло бляшаного ліхтаря освітило його обличчя, і хай йому дідько! — то був зовсім не хазяїн!

Розділ XX XVII

ХАЛЕПА

Заснути? Неможливо. Хіба ж заснеш у цьому пеклі, в цьому кам'яному мішку, напханому п'яницями, волоцюгами та іншими покидьками, що лаялися між собою або горлали пісень? Та навіть якби в камері панувала тиша, мені б не давав заснути болісний неспокій, прагнення вибратися звідси й якнайшвидше довідатися, що сталось там, у бараці, через мою непростенну помилку.

Нарешті після нестерпно довгої ночі настав ранок. На суді я щиросердо й не криючись розповів усю правду. Я сказав, що я невільник ясновельможного графа Хапа, який учора ввечері прибув до заїзду «Герольд», що в селі по той бік Темзи, й змушений був зупинитися там на ніч через несподіваний напад якоїсь дивної хвороби. Мене послано було до міста по найкращого лікаря. Ясна річ, я мчав щодуху і в нічній темряві наскочив на цього холопа, який схопив мене за горло й давай гамселити, хоч я благав його зглянутися, пояснюючи, що біжу по лікаря, бо мого пана звалила жаклива неміч...

Холоп перебив мене, запевняючи, що це брехня, а насправді все було так: мовляв, я підскаочив ззаду, і, ні слова не кажучи, почав бити його, а він...

— Мовчи, хаме! — гримнув суддя. — Заберіть його звідси і відшмагайте як слід, щоб знав надалі, як поводитись із слугою благородної особи!

Потім суддя вибачився переді мною й висловив надію, що високоповажний граф довідається від мене про цілковиту непричетність суду до цієї обурливої затримки. Я пообіцяв йому все владнати й попрямував до дверей. І вельми вчасно: суддя саме надумав спитати мене, чому я не пояснив усього цього, коли мене заарештували. Я відповів, що пояснив би, якби згадав тоді про це (що було правдою!), але нападник геть забив мені памороки, і так далі, і таке інше, і вискочив за двері, все ще бурмочучи собі під ніс.

Я навіть не подумав про сніданок. Біг так, що аж земля під ногами гула, — і незабаром був у нашому бараці. А там — нікого! Тобто нікого, не рахуючи хазяїна. Він лежав на долівці, мертвий, побитий так, що на нього страшно було дивитись. На возі коло дверей стояла сьак-так збита труна, й візники за допомогою стражників прокладали дорогу в натовпі, щоб перенести її досередини.

Я обрав чоловіка, скромне вбрання якого дозволяло сподіватися, що він не погребує відповісти такому голодранцеві, як я, і спитав, що сталося.

— Шістнадцять рабів уночі збунтувалися проти свого хазяїна, а чим це скінчилося — бачиш сам.

— Чим скінчилося — бачу. А як почалося?

— Крім самих рабів, свідків тут не було. А вони кажуть, що той з них, котрий коштував найбільше, звільнився від кайданів і зник у якийсь таємничий спосіб — можливо, за допомогою чарів, бо ключа в нього не було, а замки лишилися цілі. Хазяїн, побачивши це, оскаженів од люті й

накинувся на рабів із своїм важким костуром, а ті вчинили опір, зламали йому карк і віддубасили так, що він пустився духу.

— Який жах! Суд, певно, суворо покарає цих бунтівників.

— Та суд уже відбувся.

— Відбувся?

— А ти думав, він триватиме тиждень? Справа ж зовсім проста! Вистачило п'яти хвилин.

— Не розумію, як за такий короткий час можна було встановити заводіїв.

— Заводіїв? Ха, та на такі подробиці ніхто не звертав уваги! Їх засудили гамузом. Ти хіба не знаєш закону? Кажуть, він залишився ще від римлян,— якщо один з рабів убиває свого пана, страті підлягають геть усі раби.

— А й справді. Я забув. Коли має відбутися страта?

— Через двадцять чотири години. Хоча дехто каже, що її можуть відкласти на кілька днів — ану ж як знайдеться отой втікач?

Втікач! У мене мороз поза шкіру пішов.

— А є надія, що його впіймають?

— Може, ще засвітла сьогодні. Його шукають скрізь. Біля міської брами чатують стражники з кількома рабами, які впізнають його, якщо він з'явиться. З міста нікого не випускають, не оглянувши.

— А можна подивитися на те місце, куди посадили решту?

— Знадвору, звісно, можна. А зсередини ти й сам не схочеш.

Я запам'ятав адресу в'язниці й подався геть. У першій же крамничці лахмітника в темному завулку я купив собі грубий матроський одяг для північних широт і, поскаржившись на зубний біль, обв'язав обличчя хусткою. Тепер синців не було видно, і дідька лисого мене б хтось упізнав. Потім я відшукав дріт і пішов попід ним туди, де він починався,— тим місцем виявився підвальчик під крамницею різника, що свідчило про скромні успіхи телеграфної справи. Хлопець-телеграфіст куняв над апаратом. Я замкнув двері й поклав величезного ключа собі за пазуху.

Хлопець прокинувся й хотів, видно, кричати на гвалт, але я сказав:

— Цити! Писнеш — уб'ю. Берися до роботи — викликай Камелот. Мерщій!

— Дивина! Звідки такий, як ти, знається на...

— Викликай Камелот! І затям, зі мною жарти погані. Викликай Камелот або звільни місце, і я викличу сам.

— Ти? Сам?

— Так, я. Сам. Годі базікати. Викликай палац.

Він викликав палац.

— Поклич до апарата Кларенса.

— Якого Кларенса?

— Просто Кларенса. Повідом, що тобі потрібен Кларенс, і чекай відповіді.

Хлопець так і зробив. Минуло п'ять нестерпно довгих хвилин... Десять... Ціла вічність! Нарешті апарат застукотів, я впізнав той стукіт, як упізнають знайомий людський голос. Адже Кларенс був моїм учнем!

— А тепер звільни місце, друже. Вони там могли впізнати мій почерк, тому я хотів, щоб виклик зробив ти. Далі я вже впораюся сам.

Він поступився мені місцем, відійшов убік і нашорошив вуха, але даремно. Я застосував шифр. Не гаючи часу на церемонії, я почав навпростець:

— Король тут, і життя його в небезпеці. Нас полонили й продали в рабство. Ми не можемо довести, хто ми такі насправді. Я в такому вигляді, що не наважуюся навіть спробувати. Телеграфуй до лондонського палацу, щоб мені там повірили.

Він негайно відповів:

— В Лондоні про телеграф ще нічого не знають, лінію туди проведено зовсім недавно, досвіду ніякого. Краще не ризикувати. Вас можуть повісити. Придумайте щось інше.

Нас можуть повісити! Він і не знав, які близькі його слова до правди. Протягом кількох хвилин нічого іншого мені на думку не спадало, та врешті я придумав і схопився за телеграфний ключ:

— Виряди сюди негайно загін з п'ятисот добірних лицарів з Ланселотом на чолі. Нехай вони в'їдуть до міста через південно-західну браму. Дальші вказівки їм дасть людина з білою пов'язкою на правому рукаві.

Кларенс відразу відповів:

— Вони вирушать за півгодини.

— Чудово, Кларенсе. А тепер скажи цьому телеграфістові, що я твій друг і взагалі своя людина, і щоб про мої відвідини він нікому ані слова.

Апарат заговорив із хлопцем, а я поквапився геть, подумки підраховуючи: за півгодини дев'ята. Лицарі на конях у важкому бойовому спорядженні не можуть їхати

швидко. Загін, безперечно, поспішатиме, але навіть якщо дорога не розбагнеться після снігу чи дощу, вони долатимуть щонайбільше сім миль на годину; два-три рази доведеться міняти коней; отже, вони прибудуть цесь о шостій чи трохи пізніше. Ну що ж, буде ще зовсім видно, вони помітять білу пов'язку на моїй правій руці, і я переберу на себе команду. Ми оточимо в'язницю і вмиць визволимо короля. Видовище буде досить яскраве й мальовниче, хоча, звичайно, воно багато б виграло з погляду сценічності, якби відбулось опівдні.

Щоб підстрахуватися на той випадок, якщо лицарі спізняться, я вирішив навідатись до декого із знайомих, яких перед тим бачив на вулицях, і відкритись їм. З їхньою допомогою, можливо, я міг би обійтись й без лицарів. Але тут потрібна була особлива обережність. Я мав перевдягтись вельможею, проте не зразу, бо це було б надто ризиковано, а поволі, переходячи від крамниці до крамниці й щоразу міняючи якусь деталь свого одягу на крашу, аж поки не вберуся знову в шовки та оксамит, щоб люди могли впізнати мене.

Та мій задум з тріском провалився. За першим же рогом я наскочив на одного з наших рабів, що розшукував мене в супроводі стражника. Як на те, я кахикнув, і раб відразу скинув на мене оком. У мене кров похолола в жилах — невже він упізнав мій кашель? Я заскочив до якоїсь крамниці і, вдаючи, ніби роздивляюся на товари, нишком озирнувся. Ті двоє зупинились і перемовлялися між собою, дивлячись на двері. Я вирішив тікати чорним ходом, якщо тільки в цій крамниці є чорний хід, і попросив у крамаркї дозволу пройти на подвір'я подивитися, чи не ховається там збіглий невільник, бо десь тут його недавно бачили; я пояснив, що я перевдягнений стражник і мій товариш стоїть онде за дверима з одним із рабів, які замордували свого хазяїна, тож чи не зробить вона ласку й не перекаже йому, щоб не чекав, а краще біг у той кінець завулка, навперейми втікачеві, поки я викурюватиму його звідси.

Крамарці дуже кортіло глянути на учасника вбивства, про яке вже говорив увесь Лондон, і вона кинулася виконувати моє доручення. А я вислизнув чорним ходом, замкнув за собою двері, сунув ключа до кишені й подався геть, вельми задоволений собою.

І знову все зіпсував, бо зразу ж припустився помилки. І навіть не однієї, а двох. Була сила-силенна простих і певних шляхів утекти від того стражника, так ні, мені

заманулось обрати найбільш театральний! Ця любов до театральності — моя найгірша вада. Крім того, я розраховував, що стражник, як звичайна людина, діятиме звичайно; але трапляється, що саме тоді, коли ви найменше цього сподіваєтесь, людина раптом чинить щось геть протиприродне. Діючи як звичайна людина, стражник мав би кинутися слідом за мною і, наштотхнувшись на замкнуті міцні дубові двері,— спробувати висадити їх. Поки він би з цим упорався, я був би далеко, і вбрання моє вже нічим не нагадувало б колишнє, а відзначалося б пишнотою та багатством, які для британських охоронців закону є найвищим свідченням чесності й порядності. Та натомість стражник повірив кожному моему слову й виконав мій наказ. І коли я, самовдоволено всміхаючись, вийшов із глухого завулка, він саме вискочив з-за рогу мені назустріч з наручниками наготові. Якби я знав, що з того завулка іншого виходу нема... а втім, це не виправдання: так помилялись я просто не мав права.

Я, звісно, обурювався, присягався, що тільки-но зійшов з корабля після далекого плавання, викручувався як міг, сподіваючись обдурити раба. І все — даремно. Раб упізнав мене. Тоді я спитав, нащо ж він, сякий-такий, виказав мене. Моя лайка не так образила, як здивувала його. Він широко розплющив очі й сказав:

— А ти хотів, щоб я дозволив тобі втекти від зашморгу? Нас усіх повішають через тебе, а ти хотів, щоб я тебе пожалів? Отакої!

Тоді «отакої» казали в тих випадках, у яких ми тепер не кажемо навіть «дідька лисого», бо вважаємо цей вираз недостатньо сильним. Дивна тоді була мова!

Що ж, по-своєму, він мав рацію, і я не став сперечатись. Та й нащо сперечатися, коли суперечка марна? Тому я сказав тільки:

— Ніхто тебе не повішає. Нікого з нас не повішають.

Обидва вони зареготали, а раб зауважив:

— Досі ми не мали тебе за дурня. Тож постарайся зберегти свою славу, тим більше, що довго старатися тобі вже не доведеться.

— Я за свою славу не боюся. От побачиш — ще до завтрашнього ранку всі ми вийдемо з в'язниці, та ще й вільними людьми.

Дотепний стражник черкнув великим пальцем собі по шиї, захрипів, немов задихаючись, а тоді мовив:

— З в'язниці ви вийдете, це точно. І вільними людьми,

це теж правда. Тільки не Британії, а спекотного королівства його величності Сатани.

Я стримав себе і байдуже спитав:

— Ти, певно, й справді гадаєш, що нас повішають цими днями?

— Я гадав так донедавна, бо так було ухвалено й оголошено.

— А тепер, отже, ти гадаєш інакше?

— Еге ж. І не гадаю, як донедавна, а знаю.

Я глузливо сказав:

— Тоді, о мудрий охоронцю законів, зроби нам ласку й повідай, що ж ти знаєш?

— Що вас усіх повішають сьогодні, відразу після обіду. Ага! Тепер смійся на кутні! Зіприся на мене.

Мені й справді треба було на когось спертися. Мої лицарі не встигнуть. Вони спізняться щонайменше на три години. Ніщо в світі не врятує короля Англії! Ніщо в світі не врятує мене — а це ж іще гірше, і не тільки для мене, а для народу, — єдиного народу на землі, що вже стоїть на порозі цивілізації! Мені стало млосно. Я мовчав, бо більше не мав чого сказати. Тепер слова стражника були мені зрозумілі до кінця: страту відкладали доти, доки не впіймають збіглого раба. А що раба впіймано, то страта відбудеться сьогодні.

Розділ ХХХVІІІ

СЕР ЛАНСЕЛОТ І ЛИЦАРІ СПІШАТЬ НА ДОПОМОГУ

Близько четвертої години після полудня. Місце дії — за лондонським муром. Прохолодний, ясний, чудовий день, яскраво світить сонце; в такий день хочеться жити, а не вмирати. Довкола вирує величезний натовп, але ми — п'ятнадцятеро засуджених — не маємо там жодного друга. Хоч вірте, хоч ні, а ця думка була мені особливо прикра. Ми сиділи на високому ешафоті, а весь той зловорожий натовп глузував і знущався з нас. Люди сходилися сюди як на виставу, розважатися. Для вельмож спорудили щось на зразок трибуни, й вони юрмилися там разом із своїми дамами. Багатьох із них ми впізнали.

Король несподівано подарував глядачам додаткову

розвагу. Коли з нас зняли кайдани, він схопився на ноги в своєму химерному дранті, з понівеченим, невпізнаним обличчям, і оголосив, що він Артур, король Британії, а потім погрозив усім присутнім жахливою карою за державну зраду, якщо хоч волосина впаде з його священної голови. Як приголомшив його оглушливий регіт, що вибухнув у відповідь! Уражений в самісіньке серце, він зразу замовк, хоч юрба просила сказати ще що-небудь, спонукаючи до цього свистом, брутальними дотепами й вигуками:

— Нехай говорять! Королю! Королю! Твої смиренні піддані жадають почути слово мудрості з уст твоєї голодраної величності!

Та вони даремно надривались. Король у величній позі мовчки сидів на лаві під градом насмішок та образ. По-своєму він справді був великий. Я із задумливим виглядом зняв з обличчя білу хустку й пов'язав її на праву руку. Помітивши це, натовп узявся за мене.

— А цей моряк, звісно, його міністр — погляньте-но на його пов'язку!

Я дав їм накричатись досхочу, а тоді сказав:

— Так, я його міністр. Я — Хазяїн. І завтра ви почувете про це з Камелота, де...

Мені не дали скінчити — мої слова потонули в дружному реготі. Та незабаром запала тиша: з'явилися шерифи Лондона в парадній уніформі, в супроводі свого почту. Це означало, що вистава розпочинається. Серед тиші були перелічені наші злочини й виголошено смертний вирок, потім усі познімали шапки, і священник пробубонів молитву.

Після молитви одному з рабів зав'язали очі, і кат узявся за віршовку. Ешафот від натовпу відокремлювала безлюдна дорога, гладенька рівна дорога, по той бік якої вишикувалися стражники, що стримували натовп. Ех, побачити б на ній п'ятсот моїх вершників! Але це неможливо. Хоч як я вдивлявся, на дорозі аж до самого обр'ю не видно жодного вершника.

Кат смикнув, і раб повис, моторошно звиваючись і дригаючи незв'язаними ногами.

Кат знову накинув зашморг, і за мить у повітрі звивався другий раб.

Через хвилину на шибениці корчився третій. Це було жахливо. Я відвернувся. А коли знову повернув голову, короля переді мною вже не було! Йому зав'язували очі.

Мене як громом ударило, руки-ноги не слухалися, я задихався, язик закаменів у роті. Короля підвели під шибеницю, а я все ще стояв, мов до місця прикипілий. Та коли йому накинули на шию зашморг, щось наче перевернулося в мені, і я кинувся на поміч. В останню мить щось змусило мене глянути на дорогу. Боже милий! До нас мчали п'ятсот озброєних лицарів — на велосипедах!

Я зроду не бачив величнішої картини. Господи, як гарно майоріли їхні плюмажі, як сліпуче сяяло сонце на спицях їхніх коліс!

Я махнув правою рукою, Ланселот побачив на ній білу хустку, завернув до ешафота, а я зірвав з очей короля пов'язку, скинув з його шиї зашморг і заgrimів:

— На коліна, негідники, й вітайте короля! А хто не вклякне, той трапезуватиме сьогодні в пеклі!

Для більшого враження я завжди в найвідповідальніші хвилини вживаю високий стиль. Любо було дивитись, як Ланселот і його хлопці вискакують на ешафот і скидають шерифів та їхніх поплічників! А ще любіш було дивитись, як очманіла від подиву величезна юрба впала на коліна, благаючи пощади в короля, з якого щойно глузувала й знущалася. А він стояв, гордий і величний навіть у своїх лахах, і я подумав, що королівська велич, зрештою, не порожні слова.

Я почував себе безмежно щасливим. Такого блискучого ефекту я досяг уперше в житті.

Аж тут до мене підходить не хто інший, як Кларенс! Підходить, підморгує й каже дуже сучасною мовою:

— Оце був сюрприз, га? Я з'яв, що тобі сподобається. А на велосипедах хлопці тренуються в мене вже давно, просто досі не було нагоди показати, які вони мастаки.

Розділ XXXIX

ЯНКИ Б'ЄТЬСЯ З ЛИЦАРЯМИ

І ось я знову вдома, в Камелоті. Другого дня після приїзду сідаю снідати, дивлюсь, а на столі в мене щойно видрукувана, ще вогка газета. Починаю з оголошень, знаючи, що там неодмінно знайдеться щось цікаве для мене. І таки знаходиться:

Сповіщаємо, що великий лорд і славетний лицар Саграмор Спраглий зволив погодитися на двобій з королівським міністром Хенком Морганом, на прізвисько Хазяїн, щоб звести з ним порахунки за давню образу. Поединок відбудеться поблизу Камелота о десятій годині ранку шістнадцятого дня наступного місяця. Бій буде до загиби, зважаючи на те, що згадана образа була смертельна й примирення не допускає.

Кларенс додав до цього повідомлення такий редакційний коментар:

З розділу оголошень наш читач довідався, що незабаром ми станемо свідками дуже цікавого видовища в турнірному жанрі. Вже самі імена акторів є запорукою високої культури виконання. Каса працюватиме з полудня 13-го числа, плата за вхід 3 центи, місце на трибуні — 5 центів. Увесь збір буде передано до лікарняного фонду. Очікується присутність королівського подружжя з почтом. За винатком їх, а також представників преси й духовенства, право безплатного входу не надаватиметься нікому. Не купуйте квитків у баршників — вони можуть виявитися недійсними. Всі ми знаємо й любимо Хазяїна, всі ми знаємо й любимо сера Саграмора, тож давайте прийдемо й повболіваємо за них! Пам'ятайте, що вся виручка йде на велику й благогородну справу милосердя, яке простягає руку допомоги, зігріту теплом люблячого серця, всім немічним, незалежно від походження, віросповідання, суспільного становища чи кольору шкіри, і що ця перша і єдина в світі благодійність, струмінь добра якої не регулюється краном політичних та релігійних міркувань, благодійність, яка промовляє до всіх: «Ось він, цілющий струмінь! Підходь і пий!» Усі на турнір! Пундики, льодяники беріть із собою, а втіху гарантуємо! На місці продаватимуться пиріжки й каміння, щоб їх трошити, а також лимонад «Цирк» — три краплі лаймового соку на бочку води.

Н. В. Це буде перший турнір за новими правилами, що дозволяють кожному учасникові обирати собі зброю до вподоби. Зверніть увагу!

Аж до призначеного дня в усій Британії тільки й розмов було, що про цей двобій. Про щось інше думати, чимось іншим цікавитись люди, здавалося, були нездатні. І не тому, що сам по собі турнір був якоюсь особливою подією, не то-

му, що сер Саграмор знайшов святого Грааля (бо він його так і не знайшов), не тому, що в дуелі брала участь друга (офіційно!) особа в королівстві; ні, в усьому цьому нічого незвичайного не було. Зовсім інша причина викликала такий безмежний інтерес до нашого поєдинку. Весь народ знав, що це буде змагання не двох звичайних людей, а двох могутніх чаклунів, змагання не м'язів, а розуму, не людської вправності, а надлюдської сили та вміння, останній бій за першість між двома найвизначнішими чародіями сучасності. Всі розуміли, що найсмівливіші подвиги найславетніших лицарів — ніщо в порівнянні з цим видовищем, дитяча гра в порівнянні з таємничою й страшною битвою богів. Так, усі знали, що насправді це буде бій між Мерліном і мною, між його могутніми чарами й моїми. Всім відомо було, що Мерлін удень і вночі чаклує над Саграморовим обладунком, надаючи йому надприродної сили для нападу й захисту, що на замовлення Мерліна духи повітря зіткали легкий серпанок, крізь який Саграмора бачитимуть усі, крім його суперника. Тисяча лицарів буде безсила проти одного сера Саграмора, наділеного такою зброєю й таким захистом; ніякі чари не зможуть подолати його. Все це були незаперечні факти, що не підлягали сумніву й не викликали його. Залишалося відкритим тільки одне питання: чи не знайдуться інші заклинання, невідомі Мерлінові, за допомогою яких я міг би зробити Саграморову вуаль прозорою й для мене, а його зачарований панцир — вразливим для моєї зброї? Але це питання вирішиться тільки на полі бою. І всі нетерпеливо чекали поєдинку.

Отже, всі вважали, що йдеться про справу дуже серйозну і вважали слушно. Та вони помилялися щодо її суті. А суть полягала ось у чому: бути чи не бути мандрівному лицарству. Я справді йшов на великий ризик, але не заради дешевих трюків чорної магії, а в ім'я перемоги суворого, тверезого, здорового глузду й розуму. Або я знищу мандрівне лицарство, або воно знищить мене!

Хоч яке просторе поле відвели глядачам, а шістнадцятого о десятий ранку там не було де яблуку впасти. Величезна трибуна, прикрашена прапорами, стрічками, розкішними килимами, була напхана напхана вельможною знаттю — васальними королями, їхніми придворними, британською аристократією; в центральній ложі розташувалися король з королевою і вся наша братія — в шовках і оксамиті, в буянні кольорів такому яскравому, що його можна було б порівняти з битвою між заходом сонця у верхів'ях

Міссісіпі й північним сьйвом. Цілий табір прикрашених прапорами пістрявих наметів, із заляклим вартовим біля входу і блискучим щитом над входом, також привертав загальну увагу. Там зібрались усі лицарі, наділені хоч би крихтою честолюбства, хоч би краплею кастової солідарності, бо моє ставлення до їхнього ордену не було таємницею ні для кого, і сьогодні їм випала нагода поквитатися зі мною. Якщо я виграю двобій із сером Саграмором, вони матимуть право один по одному кидати мені виклик доти, доки я згоден буду битися.

На моєму кінці поля стояли тільки два намети: мій і моїх слуг. У призначений час король дав знак, і герольди, вдягнені в свої парадні костюми, оголосили імена суперників і причину сварки. Запала тиша, потім заграв ріг, викликаючи нас на поле бою. Натовп затамував подих, на всіх обличчях з'явився вираз гострої цікавості.

Зі свого намету виїхав великий сер Саграмор, здоровезний, показний, нерухомий у своєму сідлі,— справжня залізна вежа. Дужою рукою він стискував поставленого сторчма на стремено довжелезного списа. Голову й груди його величезного коня захищала броня, пишна попона звисала мало не до землі. Не лицар, а картинка! Його привітали захопленими вигуками.

Потім виїхав я. Хоч би тобі одне привітання! Промовиста, приголомшлива тиша, а тоді могутня хвиля сміху прокочується людським морем і завмирає, зупинена застережним сигналом рогу. На мені було найскромніше й найзручніше вбрання — гімнастичне трико тілесного кольору і голубі шовкові труси зверху, голова — непокрита. Коня я мав невисокого, але баского, тонконогого, з пружними м'язами й невтомного, мов гончак. І цього красеня з лискучою шовковистою шерстю не обмежувало в рухах ніщо, крім сідла та вуздечки.

Залізна вежа на розкішній ковдрі наближалася до мене, важко й статечно гарцюючи по арені, і я потрюхикав назустріч. Ми зупинилися. Вежа відсалютувала мені, я їй; потім ми бік у бік під'їхали до центральної ложі і вклонилися королю й королеві. Королева вигукнула:

— Що я бачу? Сер Хазяїн збирається битися голий, без списа, без меча, без...

Але король спинив її, чемно зажадавши, щоб вона не втручалася не в свої справи. Ріг знову затрубив; ми роз'їхались, стали на протилежних кінцях поля й приготувались. До сера Саграмора підбіг Мерлін, накинув на нього тонку,

мов павутиння, вуаль, і сер Саграмор став схожий на привид Гамлетового батька. Король подав знак, ріг засурмив, сер Саграмор узяв свого довгого списа напереваги й загупотів до мене, тягнучи за собою довгий прозорий шлейф, а я стрілою помчав йому назустріч, наставивши вухо, вдаючи, ніби не бачу лицаря, а тільки на слух угадую, де він. Дружний хор голосів підбадьорював мого супротивника, але й мене хтось весело напутив:

— Ану, Морган, дай йому в лоб!

Ладен закластися, що це кричав Кларенс,— я ж добре знаю його манеру висловлюватися. Коли смертоносне вістря списа було вже за якихось півтора ярда від моїх грудей, я легко ухилився, і мій грізний супротивник промчав мимо, здобувши нуль очків. Я ж цього разу заслужив тривалі оплески. Ми розїхались і знову погнали коней назустріч один одному. Лицар ще раз проштрикнув списом повітря, а мене винагородили овацією. Те саме повторилось і втретє, і публіка вітала мене так бурхливо, що серові Саграмору урвався терпець: він змінив тактику й почав ганятися за мною. Важко сказати, на що він розраховував: почалася ніби гра в квача, причому вся перевага була на моєму місці; я щоразу легко ухилився вбік, а одного разу, опинившись ззаду, навіть ляснув його долонею по спині. Врешті мені набридло тікати, і я став ганятися за ним; тепер уже, хоч як він старався, хоч як крутився на всі боки, я тримався весь час позаду. Зрозумівши, що так діла не буде, він відїхав на свій край поля, став там і, певно, втративши владу над собою, люто вилаяв мене, і це зачепило мене за живе. Я зняв із сидельної луки ласо й узяв кільце у праву руку. Побачили б ви, як він помчав до мене! То скакав убивця. Зручніше вмовившись у сідлі, я почав крутити великий зашморг над головою, а коли сер Саграмор добряче розігнався,— поскакав назустріч. Скоротивши відстань між нами футів до сорока, я кинув ласо, і поки воно, звиваючись змією, летіло в повітрі, я скерував коня вбік і розвернув його так, що він як укопаний вперся всіма чотирма копитами у землю. В ту ж мить волосяна петля зашморгнулася на шиї сера Саграмора, напнула і висмикнула його із сідла! Чорт забирай, оце був номер!

Безперечно, найбільший успіх на цім світі має все нове. Мої глядачі не знали, як заробляють на хліб ковбої, і від захвату посхоплювалися з місць. З усіх боків горлали:

— Браво! Біс! Біс!

Мене здивувало, що їм уже відомий цей вигук, але я не

мав часу на філологічні дослідження, бо весь лицарський вулик уже гудів, і мені ясно було, що роботи я матиму більше ніж досить. Тільки-но сера Саграмора визволили від зашморгу й попід руки відвели до намету, я підтягнув ласо і, зайнявши зручну позицію, почав знову розкручувати над головою свою зброю. Я не сумнівався, що мені доведеться знову вдатися до неї, як тільки лицарі оберуть когось на місце Саграмора, а обиратимуть вони недовго, бо охочих доволі. І справді, майже відразу моїм новим суперником було обрано сера Ерві де Ревеля.

Бзз! Він стрілою мчить на мене! Я ухиляюсь, кидок — і мій зашморг уже на його шиї; ще мить — вжиг! — і вороже сідло порожнє.

Мені знову кричали «біс!» — і не раз, а чотири рази, та після того, як я висмикнув д'ятого, броньована шатія зрозуміла, що зі мною жарти кепські, й почала радитись. Було ухвалено знехтувати етикет і послати проти мене найушлавленіших і наймогутніших. На превеликий подив усіх присутніх, я накинув зашморг на сера Ламорака де Галі, а потім на сера Галахеда. Тепер їм не залишалось нічого іншого, як зіграти козирним валетом, виставити найкращого з найкращих, наймогутнішого з наймогутніших — самого великого сера Ланселота!

Чи мав я право пишатися? Гадаю, мав. Онде сидить Артур, король Британії, онде Гвіневера, обоє в оточенні сили-силенної провінційних королів і королеків; онде в наметовому таборі зібралися ушлавлені лицарі з багатьох країн, а між них — цвіт християнського воїнства, наймогутніші лицарі Круглого Стола; а онде — дивіться! — найяскравіша зірка в цьому сузір'ї наставляє довгого списа на очах у двадцяти тисяч своїх шанувальників. І проти нього — я! В уяві моїй майнув любий образ однієї юної телефоністки із західної околиці Гартфорда — от би побачила вона мене в цю мить! Аж тут Непереможний налетів на мене, мов смерч. Усе вельможне панство схопилося на ноги й подалося вперед... Фатальна петля майнула в повітрі — і наступної миті сер Ланселот лежав на полі горлиць, а я однією рукою тяг його за собою, а другою посилав поцілунки публіці, яка вітала мене громом оплесків, морем розмаяних хусточок!

Сп'янілий від успіху, я скрутив аркан, повісив його на сидельну луку й подумав: «Цілковита перемога! Ніхто більше не наважиться виступити проти мене. Мандрівному лицарству настав край!» Уявіть же собі моє здивування —

і не тільки моє, а всієї публіки,— коли звуки рогу сповістили, що мені збирається кинути виклик ще один суперник! Хто ж це міг бути? Дивина, та й годі! Аж тут я помітив Мерліна, який вислизнув із-під мого коня й чкурнув геть. А мого ласо на луці вже не було! Все ясно: старий пройда поцупив його і сховав у себе за пазухою.

Ріг засурмив удруге. На поле виїхав і попрямував до мене Саграмор — з нього вже обтрусили порох, і прозора вуаль знову волочилася по землі. Я рушив назустріч супротивникові, удаючи, ніби орієнтуюся лише з тупоту копит його коня.

— Слух ти маєш чуткий, але ніщо не врятує тебе від цього! — сказав він і доторкнувся до руків'я свого великого меча.— Ти не бачиш, що це таке, бо чарівна габа непроникна для твоїх очей, але знай, що це не довжелезний незграбний спис, а меч, і від нього тобі вже не врятуватись!

Забороло його було підняте, він посміхався, і в посмішці тій була смерть. Так, ухилитись від його меча я не міг. Тепер і справді один з нас мав умерти. Якщо він дістане мене — питання, кому бути покійником, вирішиться саме собою. Ми підїхали до трибуни й привітали короля з королевою. Король занепокоєно спитав:

— А де ж твоя дивна зброя?

— Її вкрадено, ваша величність.

— А іншої в тебе нема?

— Ні, ваша величність, я взяв з собою тільки одну

Тут втрутився Мерлін:

— Він узяв із собою тільки одну, бо ніякої іншої й не міг узяти. Іншої такої не існує! А ця належить королю морських демонів. Цей чоловік дурисвіт і неук; лише неук не знає, що до цієї зброї можна вдаватися лише вісім разів — потім вона поринає на дно морське.

— Виходить, він беззбройний,— мовив король.— Сер Саграморе, ти, звісно, дозволиш йому позичити в когось меча.

— Я позичу йому свого! — вигукнув сер Ланселот, який саме підійшов, накульгуючи на одну ногу.— Він перевершив усіх лицарів у чесному бою, і я довірю йому свого меча!

Він узявся був за руків'я, щоб витягти меча з піхов, але сер Саграмор сказав:

— Ні, я не згоден. Він має битися тією зброєю, яку обрав. У нього були і право, і час на вибір. Якщо ж він помилився, то нехай розплачується.

— Лицарю! — скрикнув король.— Подумай, що ти ка-

жеш! Лють засліпила тебе. Невже ти вб'єш беззбройного?

— Якщо він зробить це, йому доведеться дати відповідь мені,— сказав сер Ланселот.

— Я ладен дати відповідь кому завгодно! — запально відказав сер Саграмор.

Тут знову втрутився Мерлін, потираючи руки й посміхаючись своєю бридкою зловтішною усмішкою:

— Добре сказано, чудово сказано! І досить вам теревенити, його величності вже час давати сигнал до бою.

Королю довелося поступитись. Засурмили в ріг, ми роз'їхалися й стали на свої місця ярдів за сто один від одного, нерухомі, закам'янілі, мов кінні статуї. Глядачі теж завмерли, не зводячи з нас очей; в мертвій тиші ми простояли цілу хвилину, а то й більше. Король, здавалося, ніяк не міг змусити себе дати сигнал. Та врешті підніс руку, й відразу ж лунко озвався ріг. Довгий меч сера Саграмора блискавкою розітнув повітря, і красень-лицар помчав на мене. Я не зрушив з місця. Він наближався. А я наче заціпенів. Схвилювані глядачі загукали мені:

— Тікай, тікай! Рятуйся! Це ж смерть!

Та я й пальцем не ворухнув, поки між мною й цим страхом не зосталося кроків п'ятнадцяти, а тоді вихопив із сидельної кобури револьвер. Спалах, грім — і револьвер зник у кобурі, перше ніж будь-хто з присутніх зрозумів, у чому річ.

Кінь без вершника промчав повз мене, а сер Саграмор лежав на землі мертвий як колода.

Люди, що збіглися до нього, приголомшено презирились, побачивши, що він помер, до того ж без будь-якої причини, бо на тілі його не було видно рани. Щоправда, на грудях у кольчuzі була маленька дірочка, але на таку дрібницю ніхто не звернув уваги. Вогнестрільна рана кровоточить мало, а що під кольчугою було і спіднє, і одяг, то кров не просочилася назовні. Труп потягли до трибуни, й король із своїми придворними оглянули його. Ясна річ, здивуванню їхньому не було меж. Мене попросили під'їхати й пояснити чудо. Але я залишився на місці, мов статуя, а посланця попросив переказати:

— Якщо це наказ, я під'їду, але мій повелитель король знає, що я перебуваю там, де це передбачено правилами турнірів, готовий зустріти кожного, хто ще схоче зі мною зітнутися.

Я чекав. Охочих не було. Тоді я гукнув:

— Від тих, хто сумнівається, що я здобув свою перемогу чесно, я не чекаю виклику,— я викликаю їх сам!

— Це доблесний і гідний тебе виклик,— мовив король.— Кого ти назвеш першим?

— Я не називатиму нікого, я викликаю геть усіх! Ось я стою тут перед вами й викликаю на герць усе лицарство Англії — не поодинці, а всіх разом!

— Що? — вигукнули хором зо два десятки лицарів.

— Ви чули виклик. Тож приймайте його, або я оголошу вас нікчемними боягузами.

Ясна річ, це був блеф. У такі хвилини варто йти на ризик і завищувати ставки в сто разів: у сорока дев'яти випадках із п'ятдесяти ніхто змагатися з вами не наважиться, всі сплять, і ви зірвете куш.

Але цього разу я прорахувався, та ще й як! Не встиг я оком змигнути, як з півтисячі лицарів скочили на коней і, розсипаючись широким віялом по полю, з гуркотом помчали до мене. Я вихопив з кобур обидва револьвери й швиденько прикинув, на яку відстань підпустити їх, щоб мати найкращі шанси.

Бабах! — і одне сідло порожнє. Бабах! — друге теж. Бабах! Бабах! — ще два вершники на землі. Я зрозумів, що справи мої кепські: якщо мені не пощастить зупинити цю навалу одинадцятьма кулями, то дванадцятий порішить мене як стій. Тож я зроду ще не почував себе таким щасливим, як у ту мить, коли, поваливши дев'ятою кулею дев'ятого вершника, помітив у лицарських лавах вагання — першу ознаку паніки. Ось вона, найвідповідальніша мить, зараз на карту поставлено все! Я не прогавив шансу, підніс обидва револьвери й прицілився. Воїнство, що було зупинилося, рвучко завершило назад і кинулось навітки.

Я переміг. Цей день став початком кінця мандрівного лицарства. Шлях цивілізації було розчищено. Що я відчував? Ні висловити, ні уявити цього не можливо.

А братик Мерлін? Він знову спіймав облизня. Якось так воно повелося: щоразу, коли чудеса чортovinня змагалися з чудесами науки, чортovinня зазнавало поразки.

Розділ XL

МИНУЛО ТРИ РОКИ

Скрутивши в'язи мандрівному лицарству, я більше не вважав за потрібне працювати потаємно. Вже наступного дня я показав приголомшеному світові свої доти приховані

школи, свої копальні, свою розгалужену мережу підпільних фабрик, заводів та майстерень. Інакше кажучи, я дозволив шостому століттю зазирнути в дев'ятнадцяте.

Не можна довго тупцювати на місці. Лицарство було тимчасово поставлене на коліна, але для того, щоб воно вже не звелось на ноги, треба було паралізувати його, бо півзаходи нічого не дали б. На полі бою я переміг лицарів тільки за допомогою блефу, й вони могли здогадатися про це. Тому я мав робити все, щоб вони не здогадались.

Я поновив свій виклик, вигравірував його на міді й розвішав скрізь, де були священники, які могли прочитати його лицарям; крім того, я регулярно вміщував його в газеті, в розділі оголошень.

Я не тільки поновив свій виклик, але й розширив його. Я привселюдно заявив: назвіть день, і я з п'ятдесятьма помічниками дам бій лицарству всього світу й розгромлю його!

Цього разу йшлося вже не про блеф. Я міг виконати свою погрозу. Я подбав про те, щоб зміст мого виклику був зрозумілий кожному. Щоб усі, в тому числі й найтупіші лицарі зрозуміли, що їм лишається тільки скоритись. І всі скорилися. Протягом подальших трьох років вони не завдавали мені ніякого клопоту.

Зважте, що збігло три роки. І подивіться, якою стала Англія! Це була тепер зовсім нова, щаслива й квітуча країна. Скрізь школи, подекуди й коледжі, кілька цілком пристойних газет. З'явилася навіть література; започаткував її сер Теревень-Жартівник, видавши том сивобородих анекдотів, які не зникли з обігу й через тринадцять століть. Якби він не втелюював туди анекдота про лектора, я б не сказав нічого, але цього я подарувати йому не міг. Книжку я заборонив, а автора звелів повісити.

Рабство було скасоване; всі люди стали рівні перед законом; впроваджено справедливую систему оподаткування. Телеграф, телефон, грамофон, друкарська машинка, швацька машина, безліч розумних механізмів, що їх приводила в дію пара чи електрика, поволі ставали предметами щоденного вжитку. Темзою курсували два пароплави, ми мали вже кілька військових кораблів з паровими двигунами й закладали основи торговельного пароплавства; я готувався відправити експедицію для відкриття Америки.

Ми будували кілька залізничних колій, а лінія Камелот — Лондон уже діяла. Я пішов на хитрість: оголосив усі посади, пов'язані із службою руху, високими й почес-

ними. Розрахунок був простий: привабити цим лицарство та дворянство й залучити їх до суспільно корисної праці, щоб не казалися з жиру. Успіх перевищив усі мої сподівання, за вакантні посади змагалася сила-силенна кандидатів. Кондуктором вечірнього експреса став герцог; не було жодного кондуктора з титулом нижче графського. Це були непогані хлопці, але вони мали дві вади, проти яких я виявився безсилим: по-перше, на роботу виходили в бойовому спорядженні, а по-друге, беручи повну плату за проїзд, квитки відривали на меншу суму, тобто обкрадали компанію.

В усій Англії, мабуть, не лишилося лицаря, що не виконував би якоїсь корисної праці. Вони й далі мандрували з одного кінця країни в другий, але тепер уже як слуги суспільства; їхня схильність до мандрів і неабияка витривалість робили з них чудових сіячів цивілізації. Вони роз'їжджали в панцирах, з мечами, списами та бойовими сокирами, і якщо їм не щастило вмовити когось узяти швацьку машину на виплат чи механічне фортепіано, чи огорожу з колючого дроту, чи журнал товариства непитущих, чи якийсь інший з незліченних товарів мандрівної торгівлі, вони просто вбивали незговірливого й їхали собі далі.

Я був щасливий. Все йшло дуже добре, наближаючи здійснення моїх найзаповітніших мрій. А їх у мене було дві. Перша — розвалити католицьку церкву й на руїнах її збудувати церкву протестантську, але не як державну релігію, а тільки для охочих. І друга — видати декрет, що запроваджував би після смерті Артура загальне виборче право для всіх чоловіків і жінок — принаймні для всіх чоловіків, розумних і дурних, і для всіх матерів середнього віку, котрі, слід гадати, знають не менше, ніж знають їхні сини в двадцять один рік. В Артура попереду було ще років тридцять життя, — ми з ним були однолітки, обом по сорок, — і я сподівався, що за цей час зумію підготувати наступне покоління до події, якої ще не знала історія людства — всеосяжної і рішучої, але безкровної революції. Внаслідок чого мала виникнути республіка. Мушу, хоч мені й соромно, признатися: в глибині душі в мене зріло честолюбне бажання стати її першим президентом. Як бачите, людське мені не чуже — і від цього нікуди не дінешся.

Кларенс теж стояв за революцію, однак трохи іншого характеру. Він мріяв про республіку без привілейованих класів, але не з виборним головою уряду, а з королівською династією на чолі. Він вважав, що народ, який звідав ра-

дість вірнопідданства за монархії, без такої радості вже не зможе жити і захиріє, а то й пропаде від туги. Я доводив йому, що королі небезпечні. А він відповідав: «Гаразд, тоді заведіть котів». На його думку, котяча королівська династія цілком відповідатиме всім вимогам. Користь від них буде не менша, ніж від будь-якої іншої королівської родини, вони знатимуть стільки ж, відзначатимуться тими самими достоїнствами й вадами, тією самою схильністю до бійок з іншими королівськими котами, тією самою сміховинною пихатістю та безглуздим марнославством,— і при цьому коштуватимуть країні зовсім небагато. А «милістю божою Воркіт VII, чи Воркіт XI, чи Воркіт XIV» звучатиме незгірше за ім'я якогось іншого двоногого kota в королівських штанях.

— Як правило,— казав він своєю чистою сучасною англійською мовою,— моральні якості тих котів будуть значно вищі, ніж у першого-ліпшого короля, і це надзвичайно позитивно впливатиме на народ, бо народ завжди схильний наслідувати свого монарха. А що любов народу до свого монарха позбавлена розумного начала, то він легко привчиться схилитись і перед цими граційними нешкідливими котами, надто коли всі побачать, що хвостатий король нікого не вішає, не четвертує, не кидає до в'язниці і не чинить ніякої іншої кривди. Тоді його почнуть обожнювати ще більше, ніж звичайного короля. Все уярмлене людство схоче перейняти у нас таку гуманну й благородну державну систему, і незабаром королі-різники почнуть повсюдно зникати, а їхні піддані заповнюватимуть вакансії кошенятками з нашого королівського дому; ми станемо котячою фермою, вирощуватимемо котів для всіх тронів світу; через сорок років коти порядкуватимуть усією Європою, а поставити їх будемо ми. І тоді скрізь запанує вічний і нескінченний мир... Ня-а-а-ав! Мур-мур, няв!

А щоб йому! Я думав, що він каже все це серйозно, і навіть де в чому вже погоджувався з ним, поки він раптом не заняквав, налякавши мене до нестями. Кларенс не вмів бути серйозним. Він не знає, що це означає. Пропонує дуже цікавий, вдалий і, головне, здійснений проект удосконалення конституційної монархії, але сам надто легковажний, щоб належно його оцінити. Я хотів уже насварити його, коли раптом до кімнати вскочила нажахана Сенді; заливаючись слізьми, вона ніяк не могла прийти до мови. Я підбіг до неї, обняв, став голубити й благати:

— Кажі ж, люба! Кажі, що скоїлося?

Голівка її впала мені на груди, й вона ледь чутно прошепотіла:

— Алло-Центральна!

— Мерщій! — гукнув я Кларенсові. — Подзвони королівському гомеопатові, хай біжить сюди!

За якусь хвилину я стояв на колінах біля дитячої колиски, а Сенді розсилала слуг по всьому палацу. Одного погляду мені вистачило, щоб упевнитися: в дитини круп! Я нахилився й прошепотів:

— Прокинься, серденько! Прокинься, Алло-Центральна!

Вона поволі розплющила свої милі оченята й насилу пробелькотіла:

— Тато!

Ну, слава богу, до смерті ще далеко. Пославши по сірчаний розчин, я сам заходився майструвати інгалятор, бо коли Сенді чи дочка нездужають, я, чекаючи на лікаря, ніколи не сиджу згорнувши руки. Я вмію доглядати їх і маю чималий досвід. Донечка провела в мене на руках більшу частину свого ще недовгого життя, і я міг заспокоїти її й змусити засміятися крізь невисохлі сльози навіть тоді, коли матері не щастило цього домогтися.

Сер Ланселот у повному бойовому обладунку саме проходив через зал, прямуючи до біржі. Він був головою біржової ради й займав Погибельне Сидіння¹ за Круглим Столом, яке він купив у сера Галахеда; бо біржа складалася з лицарів Круглого Стола, а сам Круглий Стіл використовувався тепер для біржових операцій. Місце за ним коштувало... ні, ви однаково не повірите, через те я краще не називатиму цифру. Сер Ланселот грав на зниження і сьогодні збирався спекулювати з неабияким зиском для себе. А втім, він залишався тим самим старим Ланселотом, тож по дорозі, зазирнувши в наші двері й довідавшись, що його улюблениця захворіла, вмить забув про біржу й заявив, що нехай ті гроші горять вогнем, а він не відійде від малої Алло-Центральної, поки їй не полегшає. Сказано — зроблено. Він кинув у куток свій шолом і за мить уже вставляв новий гніт у спиртівку під чайником. Сенді тим часом напнула над коліскою ковдру, і все було готове для інгаляції.

Коли вода почала скипати, ми з сером Ланселотом дода-

¹ Місце, що його може зайняти лише той найкращий лицар, для якого воно зроблене; іншим воно несе смерть (*прим. перекл.*).

ли в окріп негашеного вапна, карболки, трохи молочної кислоти, долили води і, надівши на носик чайника трубку, пустили пару під балдахін із ковдри. Потім ми посідали з обох боків коліски, як вартові. Сенді, заспокоєна й невимовно вдячна, набила нам люльки сумішшю вербової кори й сумахового тютюну й дозволила курити, скільки хочеться, бо, мовляв, у коліску дим не проникне, а сама вона до нього звикла, відколи першою в країні побачила, як людина ним дихає. Яким приємним, затишним спокоєм віяло від сера Ланселота, коли він сидів у своїй блискучій броні, з довжелезною люлькою в зубах! Цей вродливий, добрий чоловік був ніби створений для щасливого життя в родинному колі. Так, якби не Гвіневера... а втім, який сенс сумувати з приводу того, чому не зарадиш.

Ми чергували з ним три дні й три ночі, а коли небезпека нарешті минула, він узяв дитину на руки й поцілував, і китиця його шолома схилилась над золатою голівкою. Потім обережно поклав дитину в обійми Сенді й велично рушив просторим залом поміж двома рядами вартових і слуг, що стежили за ним захопленими очима. І ніщо не підказало мені, що я бачу його востаннє! Боже, як тяжко жити на цім світі!

Лікарі порадили нам вивезти дитину з Камелота: для повного одужання їй потрібне було морське повітря. Ми взяли військовий корабель і почет з двохсот шістдесяти чоловік і після двотижневої морської прогулянки причалили до французького берега, в тому місці, де, на думку лікарів, клімат був особливо цілющий. Самодержець тамтешнього дрібного королівства запропонував нам свою гостинність, з якої ми охоче скористались. Якби в його старому химерному замку була хоча б половина з відсутніх там вигод, жилося б нам чудово; а проте, перенісши туди деякі речі й предмети розкоші з корабля, ми влаштувалися цілком пристойно.

Наприкінці місяця я послав корабель додому по свіжі харчі й новини. Повернутися він мав через три-чотири дні й привезти, поряд з іншими, відомості про наслідки мого нового експерименту. Я надумав замінити турніри іншою розвагою, яка давала б вихід надмірній енергії лицарів, не дозволяла б їм казиритися з жиру й водночас розвивала найкращу рису їхньої вдачі — прагнення скрізь і в усьому утверджувати свою першість. Створені мною добірні команди тренувалися вже досить довго, а тепер вони мали привселюдно довести свою майстерність.

Експеримент мій звався коротко і просто: бейсбол. Щоб відразу ж запровадити моду на цю гру й піднести її на не досяжну для критики височінь, я обирав гравців у перші дві команди не за здібностями, а за знатністю. Кожен лицар в обох дев'ятках був монаршою особою. В Артуровім оточенні цього добра було скільки хоч: кинь цеглину — і влучиш у якогось короля. Звісно, я й не намагався вмовити когось із них, щоб розстався з бойовим обладунком — вони не знімали його, навіть купаючись. Я домігся лише одного — переконав їх одягатися так, щоб хоч команди відрізнялись одна від одної. Одна команда грала в кольчугах, а друга — в панцирах з бесемерівської сталі, виробництво якої я недавно налагодив. Їхні тренування були найхімернішим видовиськом з усіх, які мені будь-коли доводилося бачити. Ударів м'яча вони в своєму спорядженні не боялись, а тому не ухилялися від нього, а приймали на груди, і, влучаючи в бесемерівський панцир, м'яч відскакував часом ярдів на півтораста, а коли гравець з розгону кидався на землю, щоб на череві в'їхати до своєї бази, то він нагадував броненосець, який заходить у порт. Спершу я призначав суддями людей не вельможних, але від цього довелося відмовитись. Лицарям-бейсболістам догодити було не легше, ніж командам дев'ятнадцятого століття. Перше втручання судді було й останнім: його розрубували биткою навпіл, і друзі відносили труп додому на ношах. Коли помітили, що жоден суддя не переживає гру, суддівство стало непопулярним. Довелося запрошувати титулованих урядовців, яких висока посада захищала б від розправи.

Ось склад двох перших команд:

Б е с е м е р и

Король Артур
Король Лот Лотіанський
Король Північної Галлії
Король Марсіл
Король Малої Британії
Король Лабор
Король Пеллем Лістенгізький
Король Багдамагус
Король Толлем ля Фент

Кольчуги

Імператор Люцій

Король Логріс

Король Маргалът Ірландський

Король Морганор

Король Марк Корнуоллський

Король Нантр Гарлотський

Король Меліодас Ліонський

Король Озерний

Султан Сірійський

Суддя — Кларенс

Перше публічне змагання, на мою думку, мало привабити щонайменше п'ятдесят тисяч глядачів; заради такої розваги варто було й круг світу об'їхати. Все нам сприяло: стояла чудова весняна погода, повітря було насичене ароматом квітів, природа вже вбиралась у нові шати.

Розділ ХLІ

ВІДЛУЧЕННЯ

Проте мені довелося на час забути про заплановане змагання: наша донечка раптом знову ослабла, стан її викликав занепокоєння, і ми днювали й ночували коло неї. Нам не хотілося, щоб хтось сторонній доглядав нашу дитину, і ми з Сенді не відходили від її ліжка. Ах, Сенді, яке золоте серце вона мала, яку щиру, просту вдачу! Вона була бездоганна жінка й мати; я ж одружився з нею лише тому, що за лицарськими правилами вона вважалася моєю власністю, поки якийсь інший лицар не відіб'є її у мене в бою. Вона розшукувала мене по всій Британії; знайшла в Лондоні на ешафоті й відразу ж зайняла своє місце поряд зі мною, ніби мала на це незаперечне право. Я виховувався в Новій Англії, і, за моїми уявленнями, наші взаємини рано чи пізно могли скомпрометувати її. Сенді, щоправда, не піддавалася ні на які вмовляння, але я поклав край суперечкам, одружившись із нею.

Йдучи з нею під вінець, я ще не знав, який скарб дарує мені доля. Через рік я вже обожнював Сенді, вона стала моїм найбільшим, найдорожчим другом. Багато сказано про переваги дружби між людьми однієї статі, але чого варта така дружба в порівнянні з дружбаю між чоловіком і дружиною, які живуть душа в душу й поділяють найвищі

ідеали! Ні, їх не можна порівнювати: одна дружба — земна, а друга — небесна.

Спершу вві сні я ще часто линув через тринадцять століть, і мій сумний самотній дух даремно гукав понад мовчазну прірву часу до видінь зниклого світу. Не раз Сенді чула, як з уст моїх вночі зривався той благальний крик. І з властивою їй великодушністю, вважаючи, що я вигукую ім'я втраченої коханої, вона назвала ним нашу дитину. Мене це розчулило до сліз, а проте я мало не впав, коли вона з радісною усмішкою зазирнула мені в очі і, певна, що робить мені приємність, піднесла такий сюрприз:

— Я вирішила зберегти ім'я тієї, що була колись дорога тобі, — нехай воно буде для нас священне й бринить музикою в наших вухах. А тепер поцілуй мене, бо ти знаєш, як я назвала нашу доньку.

Для мене це була загадка, але признатись у цьому й розчарувати її було б жорстоко, а тому я сказав:

— Так, знаю, серденько, і я дуже тобі вдячний. Але мені хочеться, щоб твої уста — вони ж і мої уста, правда? — перші вимовили це ім'я, бо тоді милозвучність його стане справді божественною.

Надзвичайно задоволена, Сенді прошепотіла:

— Алло-Центральна!

Я не засміявся — хвалити бога, — але стримався ціною такого неймовірного зусилля, що всі хрящі у мене всередині порвалися й протягом кількох тижнів по тому кістки мої деренчали на ходу. Сенді так і не зрозуміла своєї помилки. Вона була прикро вражена, коли вперше почула ці слова на початку телефонної розмови, та я пояснив їй, що люди виконують мій наказ, згідно з яким ім'ям моєї втраченої подруги та її малого тезка — на знак шани й любові до обох — надалі мають розпочинатись усі телефонні розмови. Я збрехав, але то була виправдана брехня.

Протягом двох з половиною тижнів ми не відходили від коліски, глухі, байдужі до всього, що відбувалося за стінами дитячої кімнати. Нарешті прийшла винагорода: криза минула, й дитина почала видужувати. Чи були ми вдячні долі? Вдячні — це не те слово. Таких слів напевне не існує. Ви й самі це знаєте, якщо вам доводилося спостерігати, як ваша дитина спускається в Долину Тіней і виходить з неї, осяваючи весь огорнутий мороком світ своєю усмішкою.

Ми знову повернулися до дійсності! І, глянувши одне одному в очі, здивовано подумали про одне й те саме: минуло понад два тижні, а нашого корабля ще й досі нема!

Я скликав свій почет. З облич слуг я зрозумів, що вони давно чимось стурбовані. Взявши з собою кілька чоловік, я проскакав з ними п'ять миль до високої скелі над морем. Куди подівся мій торговельний флот, що досі пожвавлював і прикрашав цей мінливий простір караванами білогрудих суден? Аж до небокраю — жодного вітрила, жодного пасма диму, — мертва водяна пустеля там, де недавно весело буяло життя.

Не сказавши ні слова слугам, я погнав коня назад. Із Сенді я, однак, поділився своєю тривоگوю. Ми не могли придумати жодного правдоподібного пояснення тому, що сталося. Вороже вторгнення? Землетрус? Пошесть? Ціла нація вимерла? Хіба вгадаєш! Ні, мені треба їхати, і негайно. Я позичив у тамтешнього короля його «флот» — кораблик завбільшки як моторний човен — і швиденько зібрався в дорогу.

Ох, як важко було розлучатись! Коли я на прощання цілував донечку, вона вперше після двох з половиною тижнів хвороби по-справжньому розвеселилась і жваво залепетала щось. Ми мало не збожеволіли з радощів. Дитяче белькотіння, перші перекручені слова, — чи ж є в світі милозвучніша музика? І як сумно стає, коли ця музика замовкає, замінюючись правильною вимовою, щоб ніколи більше не потішити твого слуху! Ні, мені пощастило: я від'їздив, забираючи з собою такі щасливі спогади...

Наступного ранку я наближався до берегів Англії, так і не зустрівши на морському шляху жодного корабля. В дуврській гавані стояло кілька суден, але всі із спущеними вітрилами й без будь-яких ознак життя. Була неділя, а в Кентербері на вулицях — жодної живої душі, навіть — уявіть собі! — не видно жодного священика, та й церковні дзвони чомусь мовчать. Тиша, гробова тиша! Я нічого не розумів. Нарешті аж на околиці міста назустріч мені трапилася похоронна процесія. За труною йшли тільки родичі й друзі небіжчика. Похорон без священика! Без подзвону, молитов, свічок! Поряд стояла церква, але вони плачучи її проминули. Я глянув на дзвіницю й побачив, що серце дзвона підв'язано й сам він загорнутий у чорну тканину. Я все зрозумів! Тепер мені ясно стало, яке лихо спіткало Англію. Вороже вторгнення? Воно було б дурницею проти цього лиха, яке звалося *відлученням*.

Я ні в кого нічого не питав. Навіщо? Я знав тепер і без розпитів: церква завдала удару! Треба негайно перевдягтись, щоб не бути впізнаним. Один з моїх слуг віддав мені

свою одягу, і тільки-но ми виїхали за місто, я надів її й далі подався сам, бо так було безпечніше.

То була сумна подорож. Скрізь панувала гнітюча тиша. Навіть у Лондоні. На вулицях — жодного екіпажа; люди не розмовляють, не сміються, не юрмляться, не ходять навіть парами, а безцільно, самотньо никають містом, похнюплені, сповнені туги й жаху. На Тауері — сліди недавніх боїв. Так, видно, тут було гаряче.

Ясна річ, я збирався їхати до Камелота поїздом. Та де там! На станції було порожньо, мов у печері. Довелося чимчикувати далі на своїх двох. І знову та сама, вже знайома картина. Все, що я бачив у понеділок і вівторок, нічим не відрізнялося від побаченого в неділю. До Камелота я прибув пізнього вечора. Ще недавно залите електричним світлом місто, здалеку схоже на призахідне сонце, тепер обернулося на темну пляму — чорну суцільну пляму на тлі трохи світлішої нічної темряви. Я подумав, що це знаменно, темрява символізує перемогу церковників, які збираються так само загасити усі запалені мною вогнища цивілізації. Темні вулиці наче вимерли. З важким серцем я навпомацки знаходив дорогу. Громаддя замку чорніло на вершині пагорба, жоден вогник не освітлював його. Звідний міст був опущений, величезна брама стояла розчинена навстіж, ніхто не гукнув мене, коли я ввійшов, і тільки зловісна луна моїх власних кроків порушила тишу величезного безлюдного двору.

Розділ XLII

ВІЙНА!

Я знайшов Кларенса в його квартирі — він сидів у глибокій похмурій задумі; замість електрики кімнату тьмяно освітлював старовинний каганець, і на щільно запнутих шторах стрибали химерні тіні. Побачивши мене, хлопець зірвався з місця й кинувся назустріч.

— А я саме думав: мільйон віддав би за те, щоб побачити живу людину! — радісно вигукнув він.

Кларенс зразу мене впізнав, дарма що я був перевдягнений, — і це мене злякало, самі розумієте чому.

— Мерщій розповідай, як скоїлося це страшне лихо? — сказав я. — З чого все почалося?

— Якби не королева Гвіневера, може, воно б скоїлося пізніше, але зовсім уникнути його ми не могли. Природніше було б, якби призвідником цього лиха став ти, але, на щастя, ця роль випала королеві.

— І серові Ланселоту?

— Атож.

— Давай по порядку.

— Ну, ти ж знаєш, що останнім часом лише одна людина в усьому королівстві не помічала того, що відбувається між королевою й сером Ланселотом.

— Так, король Артур.

— І лише одна людина нічого не підозривала.

— Так, король. Він не здатен погано думати про свого друга.

— І король, певно, до кінця своїх днів прожив би в блаженному невіданні, якби не оте твоє нововведення — біржа. Коли ти від'їздив, тримильна ділянка залізничного полотна на лінії Лондон — Кентербері — Дувр була вже готова, лишалося тільки настелити рейки, — і, отже, настів час для спекуляції акціями. Гра була ризикована, й усі знали це, акції коштували небагато. І що ж зробив сер Ланселот?..

— Я знаю, що він зробив: тихенько скупив за безцінь усі акції, що були на руках, потім придбав контрольний пакет і, коли я від'їздив, саме збирався зажадати за них капітал.

— Атож. І зажадав. У хлопців наявного капіталу чортма, а він їх узяв за горло й душити! Доти вони сміялися в кулак: мовляв, пошили його в дурні, поспродували йому за п'ятнадцять, а то й за шістнадцять папери, не варті й десяти. А тепер почали сміятись на кутні зуби. Особливо після того, як Непереможний нарешті зласкавився й дозволив їм викупити акції по двісті вісімдесят три монети за штуку!

— Оце так так!

— Він їх обдер, як білку, та так їм і треба — все королівство раділо з цього. Але серед оббілованих були сер Агравен і сер Мордред, племінники короля. Тут закінчується перша дія. А тепер дія друга, картина перша. Карлайлський замок, куди королівський двір прибув на кілька днів на полювання. Дійові особи: цілий виводок королівських племінників. Мордред і Агравен пропонують розкрити довірливому Артурові очі на шури-мури між Гвіневерою й сером Ланселотом. Сер Гавен, сер Гарет і сер Гахіріс заявляють, що нізащо не підуть на таку підлоту. Починається суперечка, і досить галаслива. Аж раптом заходить король. Мордред і Агравен розповідають йому геть усю страшну правду. Картина друга. За королівським наказом, Ланселотові влаштовують пастку, і сер Ланселот попадає в неї.

Пастка, однак, обертається неприємністю для донощиків, які її влаштували,— Мордреда, Агравена й десятка дрібніших лицарів, бо сер Ланселот відправляє на той світ їх усіх, крім Мордреда. Та це, звісно, не могло примирити й не примирило Ланселота з королем.

— О господи, і вихід із цього становища був один: війна, розкол лицарства на прибічників короля та прибічників сера Ланселота.

— Авжеж. Король звелів спалити королеву — нехай, мовляв, очиститься вогнем. Та Ланселот із своїми лицарями врятував її й, рятуючи, перебив багатьох наших давніх друзів, найкращих наших друзів — сера Беліаса Чванливого, сера Сегварідеса, сера Гріфлета Богом Даного, сера Бранділя, сера Агловаля.

— Ох, ти краєш мені серце!

— Зажди, це ще не все... сера Тора, сера Готера, сера Жіймера...

— Мого найкращого бейсболіста. Що він виробляв на полі!

— Трьох братів сера Рейнольда — сера Дама, сера Пріама, сера Кея-Чужинця...

— Мого незрівнянного середнього захисника! Він міг не те що м'яч, гарматне ядро зупинити! Ні, годі, я не можу слухати далі!

— Сера Дріана, сера Ламбегуса, сера Ермінда, сера Пертілопа, сера Перімонса і... кого б ти думав ще?

— Ну, кажи вже, не муч.

— Сера Гахіріса й сера Гарета — обох!

Як же так? Вони ж обидва ладні були за Ланселота піти у вогонь і в воду!

— Це сталося випадково. Вони були там просто як глядачі, прийшли беззбройні подивитись, як каратимуть королеву. А сер Ланселот удерся в натовп, рубаючи праворуч і ліворуч, сліпий од люті: сера Гахіріса з сером Гаретом він поклав, навіть не помітивши, хто вони. Ось фото цього кровопролиття, його зробив один наш хлопець, воно продається в усіх газетних кіосках. Бачиш: оце королева, це сер Ланселот з піднесеним мечем, а оце конає сер Гарет. Навіть крізь дим видно, якою мукою спотворене обличчя королеви. Першокласний знімок!

— Атож, атож. Треба зберегти його. Це ж неоціненний історичний документ! Розповідай далі.

— А що далі? Далі вибухнула війна, справжнісінька війна. Ланселот відступив до свого міста, до замку Райських

Утіх і зібрав там велике лицарське військо. Король з не меншою армією рушив туди й відбулася запекла кількадедна битва, після якої вся рівнина довкола міста була захаращена трупами й залізним бруктом. Потім церква сяк-так помирила Артура з Ланселотом та з королевою, власне, з усіма, за винятком сера Гавена, який вважав своїм обов'язком помститися за смерть братів — Гарета й Гахіріса. Сер Гавен попередив Ланселота, що йде на нього війною, мовляв, хай готується. Ланселот із своїми прибічниками відплив до себе, у герцогство Гієнь, а Гавен з військом незабаром вирушив слідом, та ще й умовив Артура приєднатися до походу. До твого повернення Артур доручив керувати королівством серові Мордреду...

— Королівська мудрість не знає меж!

— Так. Сер Мордред відразу ж вирішив утвердитись на троні повік і для початку одружитися з Гвіневерою, але вона втекла й замкнулась у лондонському Тауері. Мордред напав на Тауер; єпископ Кентерберійський відлучив його від церкви. Король повернувся, і Мордред тричі нападав на нього — в Дуврі, в Кентербері й під Баргемським пагорбом. Потім почалися мирні переговори. Умови: Мордред одержує Корнуолл і Кент до кінця Артурового життя, а опісля — все королівство.

— Не більше й не менше! Виходить, моя мрія про республіку так і залишиться мрією.

— Атож. Обидві армії стояли під Солсбері. Гавен — Гавенову голову поховано в Дуврському замку, він загинув там у бою, — Гавен чи принаймні його дух з'явився Артурові уві сні й застеріг, щоб він за всяку ціну уникав бойових дій протягом місяця. Але битва все-таки відбулася раніше, завдяки випадку. Артур віддав такий наказ: якщо під час мирних переговорів хоч один з Мордредових лицарів витягне з піхов меч, — відразу сурмити до бою й кидатися на ворога, бо він не йняв віри Мордредові. Ну, а Мордред віддав такий самий наказ своєму війську. Як на те, одного з лицарів ужалила в п'ятку гадюка; забувши про наказ, він вихопив меч й рубонув змію. За мить обидві величезні армії зійшлися в січі! Кривавий бенкет тривав аж до вечора. Нарешті король... А втім, стривай — після твого від'їзду в нашій газеті з'явилася нова рубрика...

— Справді? Яка саме?

— Від нашого військового кореспондента.

— Чудово!

— Так, газету розкуповували вмить, бо поки тривала

війна, на відлучення ніхто не зважав. А наші кореспонденти були в обох арміях. Тому краще послухай, як написав один із них про кінець тієї баталії:

«Тоді король озирнувся довкола й побачив, що з його війська, з усіх його хоробрих лицарів живі лишилися тільки двоє — сер Лукан де Бутлер і брат його сер Бодівер; та й ці двоє тяжко поранені. «Господи Ісусе,— мовив король,— де всі мої благородні лицарі? Леле, нащо дожив я до цього гіркого дня? А тепер надходить і мій смертний час. Господи, зроби ласку, відкрий мені, де він, той зрадник сер Мордред, через якого зчинилась уся ця колотнеча!» І король Артур уздрів сера Мордреда, що стояв, спираючись на свій меч, посеред гори трупів. «Дай-но мені мого списа,— мовив Артур до сера Лукана,— бо онде я бачу зрадника, на сумлінні якого вся ця кров». «Ваша величність, не чіпайте його,— відказав сер Лукан,— бо й він тяжко страждає; а якщо ви переживете цей страшний день, то це буде ваша найкраща помста йому. Згадайте, володарю, свій сон, згадайте, від чого застерігав вас сьогодні вночі дух сера Гавена. Всеблагий господь зберіг вам життя, хоч битва й сталася. Ради всього святого, володарю, не ризикуйте більше! Адже ви, хвалити бога, виграли битву: нас тут живих лишилося троє, а сер Мордред — сам-один. І якщо ви не чіпатимете його, цей нещасливий день мине».— «А мені жити чи не жити — однаково,— мовив король.— І попуску я йому не дам, позаяк він там сам-один, а іншої такої нагоди я не матиму».— «Ну, то нехай боронить вас господь»,— мовив сер Бодівер. І король узяв свого списа обіруч і побіг до сера Мордреда, гукаючи: «Зраднику, прощайся з життям!» Почувши сера Артура, сер Мордред кинувся йому назустріч з мечем у руці. І король Артур протрикнув сера Мордреда під щитом наскрізь, аж гостряк списа вистромився в того за спиною на цілий сажень. І сер Мордред, побачивши, що рана його смертельна, з останніх сил настромився на спис аж по самісіньке руків'я і з розмаху, тримаючи меча обіруч, рубонув отця свого Артура по голові так, що меч розтяв йому і шолом, і череп; потім сер Мордред упав на землю й пустився духу, а благородний Артур упав на землю непритомний, і його довго не могли привести до пам'яті».

— Чудова воєнна кореспонденція, Кларенсе, ти став прекрасним журналістом. Ну, а як же король? Очунявся? Видужав?

— На жаль, ні. Бідолаха помер.

Мене ця звістка приголомшила — мені здавалося, що смерть ніколи не візьме Артура.

— А королева, Кларенсе?

— Пішла в черниці — в Амсберійський монастир.

— Скільки подій! І за такий короткий час. Аж не вкладається в голову! Що ж тепер нам робити?

— Хочеш, я скажу тобі?

— Кажі!

— Поставити на карту своє життя і битися до останнього!

— Як це розуміти?

— В країні тепер порядкує церква. А вона прокляла не тільки Мордред, але й тебе, і поки ти живий, цього прокляття з тебе не знімуть. Ворожі тобі сили гуртуються. Церква скликає все недобите лицарство, і як тільки стане відомо, що ти повернувся, нам з тобою не минути лиха.

— Казна-що! Це з нашою досконалою смертоносною зброєю, з нашим добірним військом?..

— Облиш! Ми можемо розраховувати щонайбільше на шістьдесят надійних бійців.

— Та що ти кажеш? А наші школи, наші коледжі, наші величезні заводи, наші...

— Коли з'являться лицарі, всі ці твої установи перекинуть на бік ворога. Невже ти гадаєш, що встиг за цей час витравити забобони з цих людей?

— Я був певен.

— Ти помилявся. Вони трималися мужньо до відлучення. А опісля вони вже тільки вдавали мужність, бо душа їхня у п'ятках опинилася. Будь готовий до цього: коли лицарське військо наскочить, вони зрадять тебе.

— Кепські новини. Виходить, ми пропали. Вони обернуть нашу науку проти нас.

— А от цього якраз не станеться.

— Чому?

— Бо я з вірними хлопцями вжив запобіжних заходів. Зараз я розповім тобі, яких саме і що мене до них спонукало. Розумієш, ти чоловік хитрий, але церква хитріша за тебе. Саме церква випровадила тебе в плавання за допомогою своїх найманців-лікарів.

— Кларенсе!

— Я не вигадую. Це правда. Кожен офіцер на твоєму кораблі, кожен матрос був підкуплений церквою.

— Не може бути!

— Ще й як може. Я довідався про це не зразу, але пово-лі переді мною вималювалася повна картина. Скажи чи велів ти капітанові свого корабля переказати мені, що коли він повернеться до тебе з припасом, ти відпливеш із Кадіса...

— Кадіса? Я зроду не був у Кадісі!

— ...відпливеш із Кадіса і вирушиш у далекі моря, щоб поправити здоров'я своєї родини? Скажи, ти переказував мені таке?

— Ну, звісно, ні. Чого б це я став переказувати? Я б написав.

— І я так подумав. Занепокоївся, запідозрив, що тут щось не так. А коли капітан відпливав назад, я ухитрився послати разом із ним шпигуна. Відтоді я нічого не чув ні про той корабель, ні про свого шпигуна. Врешті я вирішив: пересиджу ще два тижні і, якщо від тебе не буде звістки, пошлю корабель у Кадіс. Але до цього так і не дійшло.

— Чому?

— Наш флот раптово й таємничо зник! І так само раптово й таємничо припинили роботу залізниці, телеграф, телефон; службовці розбіглися, стовпи позрубували, церква заборонила електричне освітлення! Я зрозумів: треба діяти, і діяти негайно. За твоє життя я не тривожився — у цих краях ніхто, крім Мерліна, не наважився б виступити проти такого могутнього чародія, як ти, не маючи за плечима десятитисячного війська. Отже, мені нічого не лишалося, як підготувати все до твого повернення. За себе я теж не хвилювався, — ніхто не наважиться скривдити твого улюбленця. І я зробив ось що. З різних наших закладів я вибрав людей, — власне, хлопців, — на яких можна покласти за будь-яких обставин, таємно скликав їх і дав відповідні вказівки. Всіх їх п'ятдесят два, наймолодшому — чотирнадцять років, найстаршому — сімнадцять.

— Чому ти обрав самих хлопців?

— Бо всі інші народились і зростали в атмосфері забобонів, і забобони ввійшли в їхню плоть і кров. Ми гадали, що завдяки освіті визволили їх з темряви; вони й самі так гадали. Та церковне прокляття вмить відкинуло їх назад. Вони зрозуміли, до якого світу належать, і я теж зрозумів це. Хлопці — зовсім інша річ. Ті, котрих ми виховували протягом семи-десяти років, не перейнялися страхом перед церквою, і саме з них я організував свій загін. Потім я таємно відвідав стару Мерлінову печеру — не малу, а ту другу, велику...

— Де ми потай встановили першу електричну машину, коли я готував оте чудо?

— Атож. Але потреба в чуді тоді відпала, а тепер ми можемо використати цю машину для іншої мети. Я підготував печеру до оборони на випадок облоги...

— Чудова ідея, надзвичайна ідея!

— Не заперечую. Охороняти її я доручив чотирьом хлопцям — і так, щоб зокола їх ніхто не бачив. Їм велено не чіпати випадкових перехожих, але того, хто поткнеться до печери... Тому, хто поткнеться туди, я не заздрю! Потім я пішов у гори, розкопав і перерізав таємний кабель, що з'єднував твою спальню з динамітними зарядами, закладеними під усіма нашими заводами, фабриками, майстернями й складами, а вночі разом із своїми хлопцями підключив цей кабель до печери, і тепер ніхто, крім тебе й мене, не знає, куди він веде. Звісно, ми проклали його під землею, впоралися ще затемна. І тепер, не виходячи з нашої фортеці, ми можемо в разі потреби висадити в повітря всю нашу цивілізацію.

— Це захід правильний і виправданий: на війні всяке буває, треба до всього бути готовим. Та хто б міг подумати, що ми доживемо до такого! Ми припускали можливість того, що нам доведеться витримати облогу в палаці, але щоб... А втім, розповідай далі.

— Далі ми поставили дротяну загорожу.

— Дротяну загорожу?

— Еге ж. Ти сам підказав цю ідею два чи три роки тому.

— Так-так, пригадую, — це було, коли церква вперше показала нам пазури, але потім відступилась, вирішила діждатись слушної нагоди. То як же ти поставив цю загорожу?

— Від великої динамо-машини в печері я вивів назовні дванадцять міцних дротів — голих, без ізоляції.

— Все правильно.

— Дроти утворюють дванадцять окремих загорож на рівній площі, діаметр зовнішньої загорожі — сто ярдів; загорожі стоять одна від одної на відстані десяти футів — тобто, виходить дванадцять концентричних кіл. Замикаються вони, знову ж таки, в печері.

— Правильно. Далі.

— Дріт закріплено на міцних дубових стовпах, укопаних у землю на п'ять футів, причому відстань між ними — лише три фути.

— Надійно, нічого не скажеш.

— Атож. Дроти поза печерою не заземлені. Відходять вони від позитивного полюса динамо, а з землею з'єднані через негативний полюс; кожен дріт, повертаючись до печери, заземлюється окремо.

— Ні, оце вже ні до чого!

— Чому?

— Надто велика і зовсім зайва витрата енергії. Заземлення має бути лише одне — через негативний полюс. Кінці дротів треба завести до печери й закріпити кожен окремо, не заземлюючи. Подивись, скільки енергії ти заощадиш. Кавалерія кидається на загорожу, а ти не витрачаєш енергії, не марнуєш грошей, бо в тебе одне лише заземлення, поки ті коні не доторкнуться до дроту; та щойно торкнувшись, вони створюють замикання з негативним полюсом *через землю* й падають мертві. Второпав? Ти не витрачаєш енергії, поки в цьому не виникає потреби; тримаєш свою блискавку напоготові, мов патрон у револьвері; вона не коштує тобі ані цента, поки ти не випустиш її. Словом, одне заземлення...

— Зрозуміло! Не знаю, як я сам не додумався. Так виходить не тільки дешевше, а й надійніше, бо якщо дріт порветься чи заплутається, великого лиха не буде.

— Надто якщо ми матимемо в печері автоматичний вимикач обривів. Давай далі. Кулемети Гетлінга?

— Про них я теж подбав. Усередині внутрішнього кола, на широкому помості заввишки шість футів установив тринадцять кулеметів з великим запасом патронів.

— Це добре. В полі обстрілу кулеметів будуть усі підходи, і коли церковні лицарі сунуть на нас, ми влаштуємо їм добрий концерт. А скеля над печерою?

— Її теж обнесено дротом, і на самій скелі я поставив кулемет. Тепер згори нас камінням не закидають.

— А про динамітні міни в скляних корпусах не забув?

— Ну, звісно, ні. Засіяв ними цілий город — смугу сорок футів завширшки по той бік зовнішньої загорожі, десь футів за сто від неї. Вся та смуга нашпигована мінами — вони лежать там на кожному кроці, присипані піском. На вигляд — город як город, та я не заздрю тому, хто на нього ступить.

— Ти випробував міни?

— Я саме збирався, але...

— Але що? Це дуже серйозний недогляд — закласти міни, не знаючи, чи вони...

— Чому ж не знаючи? Чудово-знаючи! Я спершу випробував кілька штук на битому шляху.

— Ну, то інша річ. Хто ж їх випробовував?

— Церковна комісія.

— Дуже мило з їхнього боку.

— Еге ж. Вони прийшли до нас із вимогою, щоб ми скорились. А випробування мін не входило в їхні плани, воно сталося випадково.

— Висновки комісії мали якийсь резонанс?

— Ще б пак! Його чути було за милю.

— А ухвалені вони були одностайно?

— Точніше не скажеш. Після того я встановив щити із застережними написами, і відтоді жодна комісія нас уже не турбувала.

— Кларенсе, ти попрацював на славу й чудово з усім упорався.

— Ми мали досить часу й нікуди не поспішали.

Ми сиділи мовчки й думали. Нарешті я сказав:

— Тепер усе передбачено, до найменших дрібниць. І я знаю, що робити далі.

— І я знаю — сісти й чекати.

— Е ні! Піднятись і вдарити!

— Ти й справді так думаєш?

— Авжеж. Я не прихильник оборони, я — за наступ. Принаймні коли сили майже рівні. Так, ми піднімемось і вдаримо. Того вимагають правила нашої гри.

— Твоя правда, ми маємо всі шанси на успіх. То коли ж почнетесь вистава?

— Нєгайно. Ми проголосимо республіку.

— Чудово, це прискорить розв'язку!

— Ще б пак! Вони загудуть, як джмелі. Завтра вранці Англія перетвориться на осине гніздо, звісно, якщо церква ще здатна верховодити, а вона здатна, це ми знаємо. Пиши, я диктуватиму:

ВІДОЗВА

Всім! Всім! Всім! Оскільки король помер, не залишивши наступника, мій обов'язок — і далі здійснювати доручену мені виконавчу владу, аж поки буде створено новий уряд. Монархії більше не існує. Як наслідок, уся політична влада повертається до свого першоджерела — до народу. Разом із монархією відмерли і властиві їй установи; віднині немає

більше ні дворян, ні привілейованих класів, ні панівної церкви: всі люди рівні, і релігія вільна. Цим проголошується республіка як природний стан для нації, що позбулася будь-якої іншої влади. Британський народ має негайно обрати голосуванням своїх представників і доручити їм сформувати уряд.

Я підписався: «Хазяїн»,— поставив число й зазначив місце: «Мерлінова печера».

— Навіщо? — здивувався Кларенс.— Це ж покаже їм, де ми, й вони негайно завітають у гості.

— На те я й розраховую. Ми завдали удару відозвою,— тепер їхня черга діяти. Подбай, щоб її зараз же надрукували й розіслали повсюди; а якщо маєш напихваті два велосипеди, поїдемо до Мерлінової печери.

— За десять хвилин усе буде зроблено. Уявляю собі, яка буча зчиниться завтра, коли цей клаптик паперу почне робити своє діло!.. А все-таки чудовий у нас замок. Чи випадє нам ще коли-небудь... а втім, не час зараз про це.

Розділ XLIII

БІЙ НА ПІЩАНІЙ СМУЗИ

Ми — в Мерліновій печері: Кларенс, і я, і з нами п'ятдесят два здорових, тямовитих, добре вихованих, щиросердих юних британці. Ще вдосвіта я розіслав по фабриках, заводах і великих майстернях наказ припинити роботу і всьому живому відійти на безпечну відстань, щоб не постраждати від вибуху потаємних мін, *«що може статися в будь-яку мить, тому негайно звільніть приміщення»*. Ці люди знали мене і завжди звіялися на мої слова. Вони не гаятимуть часу, і ніяка сила не змусить їх повернутись на свої місця, поки над ними висить загроза вибуху, тож я міг призначити його на зручний для нас момент.

Ми чекали цілий тиждень. Я й незчувся, як він промайнув, бо весь час писав. За три перші дні я переробив свій щоденник, надавши йому вигляду оповіді; тепер лишалося написати розділ чи два, щоб довести розповідь до сьогодні. Решту тижня я писав листи дружині. У мене був звичай писати Сенді щодня, навіть коли ми розлучались ненадовго. І тепер я не відмовився від цього звичаю,— із любові до нього і до неї, хоч, звісно, й не мав змоги відсилати листи. Писання листів заповнювало час і було схоже на розмову; я ніби говорив з нею, ніби казав: «Як добре було б

нам, Сенді, якби замість ваших фотографій ви з Алло-Центральною були тут, у печері». Я уявляв собі, як моя донька щось белькоче у відповідь, засунувши кулачки в ротик і лежачи горілиць на колінах у матері, а та сміється й лоскоче її під підборіддям, щоб вона засміялась, і водночас перемовляється зі мною і так далі, і так далі... Одне слово, я міг годинами отак марити наяву. Мені здавалося, ніби ми справді знову разом.

Ясна річ, я щоночі посилав розвідників, щоб знати про все. Їхні донесення ставали чимраз тривожніші. Ворог стягав до купи свої сили; всіма дорогами Англії з'їжджалися лицарі, а разом з ними їхали священики і надихали тих, сказати б, хрестоносців на війну на захист церкви. Все дворянство, титузоване й нетитузоване, піднялось на її боці. Цього й слід було сподіватися. Тепер ми мали виполоти весь той бур'ян, і тоді народові не лишиться нічого іншого, як пристати до республіки і...

Ох, який же я був йолоп! Уже на кінець тижня я збагнув усю марність своїх сподівань: народ підкидав капелюхи на честь республіки лише один день, на більше його не вистачило! Досить було церкві й дворянству грізно насупити брови, як уся та маса обернулася на отару овець. І одразу ж вівці почали збиватися в кошари — тобто у військові табори — і пропонувати своє дешеве життя й свою дорогу шерсть на боротьбу за «праве діло». Навіть ті, що зовсім недавно були рабами, теж виступили за «праве діло», — вони вихваляли його, молились за його перемогу, розчулювалися, коли говорили про нього, як і весь інший простолюди. Отакі недоумки! Якийсь гній, а не люди!

Атож, тепер вони знай горлалі: «Геть республіку!» і жодного голосу проти. Вся Англія йшла проти нас. Як по правді, то такого я не передбачав.

Я весь час придивлявся до своїх п'ятдесяти двох хлопців; стежив за виразом їхніх облич, їхньою ходою і мимовільними рухами, — бо все це мова, яка за надзвичайних обставин може вказати нас, хоч би як ми хотіли приховати свої потаємні помисли. Я знав, що їм не даватиме спокою думка: «Вся Англія проти нас!» — вона дедалі більше заповонюватиме їхню свідомість, дедалі глибше западатиме у душі, і навіть уві сні їм уявжатимуться примари, які застерігатимуть: «Вся Англія — вся Англія — йде проти вас!» Я знав, що саме так воно й буде; знав, що напруга зрештою стане нестерпною й прорветься назовні, і обмірковував відповідь — добре виважену відповідь, що могла б заспокоїти їх.

Я мав рацію. Такий час настав. Вони не змогли мовчати. Бідолашні хлопці, жаль було дивитися на них — такі вони стали бліді, замучені, стривожені. Спершу їхній делегат не міг добрати слів, голос його уривався; та нарешті він опанував себе. Ось що він сказав бездоганною сучасною англійською мовою, якої його навчили в моїй школі:

— Ми хотіли забути, що ми — сини Англії. Ми намагалися дати перевагу розумові перед почуттям, обов'язкові перед любов'ю; розум ми собі підкорили, а серця наші відмовляються коритись. Поки проти нас було тільки дворянство, тільки двадцять п'ять чи тридцять тисяч лицарів, що вціліли в останніх війнах, ми були одностайними, і нас не бентежили ніякі сумніви; кожен із цих п'ятдесяти двох хлопців, що стоять зараз перед тобою, казав собі: «Вони самі того захотіли, так їм і треба». Але ж, Хазяїне, зрозумій! — обставини змінилися — *вся Англія йде проти нас!* Поміркуй-но сам: цей народ — наш народ, ми з ним єдина плоть і кров, ми його любимо, не примушуй нас нищити своїх братів.

Ось бачите, як важливо зазирнути в майбутнє й приготуватися до зустрічі з ним. Якби я не передбачив подій, цей хлопець захопив би мене зненацька, і я б не знайшов, що відповісти. Але в мене була напоготові відповідь. Я сказав:

— Хлопці мої, ваші серця не обманули вас, ваші думки й поведінка гідні поваги. Ви — англійські хлопці, й ви залишитесь англійськими хлопцями, не заплямувавши цього імені. Не гризьтеся більше докорами сумління, заспокойтеся. Краще поміркуйте: *вся Англія йде проти нас*, але хто попереду? Хто, за всіма правилами війни, у перших лавах? Відповідайте!

— Кінні загони закутих у панцирі лицарів.

— Ваша правда. А їх десь близько тридцяти тисяч. Для такого війська потрібна величезна площа. Виходить, тільки вони — і ніхто більше — ввійдуть на піщану смугу. Отоді й почнеться!.. Цивільні громадяни, які йдуть в ар'єргарді, негайно відступлять — у кожного з них знайдуться невідкладні справи десь-інде. Всі лицарі — дворяни, і тільки вони залишаться на полі бою танцювати під нашу музику. Запевняю вас, нам доведеться битися лише з цими тридцятьма тисячами лицарів. А тепер скажіть своє слово, і я вчиню по-вашому. Чи слід нам уникнути бою і здати свої позиції?

— Ні!!!

Вигук був одностайний і йшов із самих сердець.

— А може... може, ви боїтеся тих тридцяти тисяч лицарів?

Хлопці вибухнули реготом на цей жарт, їхні тривоги мов вітром здуло, і вони весело розійшлися по своїх постах. Та й славні ж то були хлоп'ята! І гарненькі, всі п'ятдесят два, як дівчата!

Тепер я міг зустріти ворога. Хай настає великий день — ми готові до нього.

І великий день настав. Ще на світанку вартовий, який стояв біля входу до печери, доповів, що на обрії комашаться якась чорна маса, і звідти долинають звуки нібито військової музики. На той час саме наспів сніданок, і ми сіли до столу.

Після сніданку я виголосив перед хлопцями невелику промову, а потім послав до кулеметів обслугу на чолі з Кларенсом.

Невдовзі зійшло сонце й осяяло все навкруги. І ми побачили неосяжну рать, що, мов хвиля морська, поступово накочувалася на нас. Вона підступала все ближче і ближче й дедалі грізнішою здавалася. Так, там і справді зібралася вся Англія. Незабаром ми вже бачили незчисленні прапори, що майорили в повітрі, і раптом усе те море броні заяскріло на сонці. Там було-таки на що подивитися, нічого пишнішого я зроду не бачив.

Нарешті можна було розгледіти й деталі. У перших лавах, скільки сягало око, їхали кінні — прикрашені плюмажами лицарі в панцирах. Раптом засурмили сурми; і вершники перейшли зі ступи на чвал, а тоді... Дивне то було видовище! Величезна хвиля кінських копит дедалі наближалася — і ось уже підкотилась до піщаної смуги — я затамував віддих; ближче, ближче... пояс зеленої трави поза жовтою смугою все вужчав та вужчав... став лише стрічкою... і нарешті зник під копитами коней. Боже праведний! Щільні лави ворога з оглушливим гуркотом злетіли в небо, обернувшись на вир клаптів і уламків, а землю оповив густий дим, ховаючи од нашого зору те, що лишилося від того великого війська.

Настав час і для другого пункту мого воєнного плану. Я натиснув кнопку, й уся Англія здригнулась аж до самих своїх підвалин!

В повітря злетіли й зникли з лиця землі всі осередки нашої прекрасної цивілізації — всі фабрики й заводи. Шкода було їх, та нічого не вдієш. Адже ми не могли дозволити ворогові повернути нашу ж таки зброю проти нас.

А потім настала найнудніша в моєму житті чверть години. Ми мовчки чекали, оточені дротяними загорожами й кільцем густого диму. Неможливо було щось побачити крізь той дим. Нарешті він почав помалу розвіюватись, а ще за чверть години повітря проясніло, і ми змогли вдовольнити свою цікавість. Ніде ані душі живої! Придивившись, ми зрозуміли, що лінія нашої оборони стала ще міцнішою. Динаміт виірив навколо нас рів більш як у сто футів завширшки і накидав з обох боків земляний вал футів з двадцять п'ять заввишки. А скільки загинуло людей, то й не злічити! Та й як лічити мертвих, коли вони не існували у вигляді окремих трупів, а перетворилися на первісну протоплазму з домішкою заліза й гудзиків.

Ознак життя не було видно, але ж десь у тилу ворога мали бути поранені, що їх винесли з поля бою під прикриттям диму; серед тих, що вціліли, неодмінно поширяться епідемії,— як завжди після таких подій. Ну, а підкріплень їм чекати нема звідки; то була остання ставка лицарства, то було все, що залишилось од лицарського ордену після минулих руйнівних воєн. Я мав усі підстави сподіватися, що сили ворога, якщо той коли-небудь наважиться знову виступити проти нас, будуть незначними. Принаймні лицарські сили. Тому я звернувся до своїх воїнів з вітальною відозвою такого змісту:

«Солдати, поборники людської волі й рівності! Ваш генерал вітає вас! Марнославно хизуючись своєю силою та вельможністю, зухвалий ворог напав на вас. Ви зустріли його, як належить. Бій був коротким, і ви перемогли. Ця велика перемога, здобута без жодного вбитого з нашого боку, не знає прикладу в історії. Поки планети ходитимуть своїми орбітами, бій на піщаній смузі не зітреťся з пам'яті людей.

Х а з я ї н».

Я сам прочитав її вголос, і оплески у відповідь були для мене винагородою. Я ще сказав:

— Війну з англійським народом закінчено. Народ відступив з поля бою і вийшов із війни. Перш ніж хтось намовить його повернутись, усі воєнні дії скінчаться. Кампанія, яка чекає на нас, буде остання. Вона буде коротка — найкоротша з тих, які знає історія. І найбільш згубна з погляду співвідношення вбитих і поранених до загальної кількості учасників. З народом ми війну скінчили, віднині ми матимемо справу тільки з лицарями. Англійських лицарів мож-

на вбити, але їх не можна перемогти. Ми знаємо, що нас чекає. Поки хоч один із лицарів живий, наша справа не закінчена, й війна неминуча. Ми мусимо знищити їх усіх. (Гучні й тривалі оплески).

На валу, що утворився під час вибуху, я поставив пікети — по двоє-троє хлопців, які мали стежити, чи не з'явиться ворог знову.

Потім я послав на південь од лінії оборони інженера і з ним сорок хлопців, загадавши їм повернути в наш бік гірський струмок, що протікав там, — він міг стати нам у пригоді. Команду поділили на два загони, по двадцяті в кожному, і вони змінювали один одного що дві години. За десять годин роботу було виконано.

Коли споночіло, я зняв свої пікети. Один з них помітив у північному напрямку табір, але так далеко, що його видно було тільки в підзорну трубу. Він доповів також, що кілька лицарів, намагаючись розвідати, як пробратися до нас, гнали за наші лінії худобу, але самі близько не підходили. Саме цього я й чекав. Вони, бачте, хотіли перевірити, чи не збираємося ми знову випустити на них червоне страхіття. Я подумав, що вночі вони, мабуть, посмілішають. Я здогадувався, яких заходів вони спробують вжити, бо на їхньому місці зробив би те саме, якби був такий же неук, як і вони. Своїми думками я поділився з Кларенсом.

— Гадаю, ти маєш рацію, — погодився він, — адже нічого іншого їм не лишається.

— В такому разі, — сказав я, — вони приречуть себе на загибель.

— Безумовно.

— В них нема жодного шансу вижити.

— Ані найменшого.

— Це жахливо, Кларенсе. Мені шкода їх.

Думки про це так збентежили мене, що я не знаходив собі місця. Нарешті, щоб заспокоїти своє сумління, я склав лицарям таке послання:

«ВЕЛЬМИШАНОВНОМУ ПРОВІДИРЕВИ
БУНТІВНОГО ЛИЦАРСТВА АНГЛІЙ

Ви воюєте даремно. Ми знаємо ваші сили, — якщо можна їх так назвати. Нам відомо, що проти нас ви можете виставити не більш як двадцять п'ять тисяч лицарів. Отже, у вас немає жодного шансу на перемогу. Розміркуйте: ми добре озброїлись і добре укріпились, нас п'ятдесят чотири. П'ятдесят чотири кого? Людей? Ні — умів, найздібніших у світі, — а це сила, якої не подолати темній масі, як хви-

лям морським не розбити гранітних берегів Англії. Будьте розважливі. Ми даруємо вам життя; заради своїх дружин і дітей не відмовляйтеся від такого дарунку. Востаннє вам пропонуємо: киньте зброю, беззастережно скоріться республіці, і все буде пробачено.

(Підпис:) Х а з я ї н».

Я прочитав послання Кларенсові й сказав, що хочу передати його з парламентом. Він розсміявся своїм саркастичним сміхом і сказав:

— Ти так і не збагнеш до кінця, що таке дворянство. Не будемо марнувати сил і часу. Уяви собі, що я проводир отих лицарів, а ти — парламентар. Ось ти з'являєшся з білим прапором, наближаєшся до мене і вручаєш мені своє послання, а я даю тобі відповідь.

Я включився в гру — ступив наперед мовби у супроводі конвою з ворожих солдатів, дістав папір і прочитав його вголос. Замість відповіді Кларенс вихопив папір із моїх рук, бундючно закопив губу й промовив із зневагою:

— Четвертуйте це бидло й пошліть у кошику назад тому низькородному пройдисвіту, що прислав його. Іншої відповіді не буде!

Яка нікчемна теорія у порівнянні з дійсністю! А в дійсності саме такого кінця й слід чекати, і запобігти цьому неможливо. Я подер той папір і відкинув геть свої недоречні сентименти.

А тепер до діла. Я випробував електричну сигналізацію від платформи з кулеметами до печери й упевнився, що вона працює справно; ще і ще раз перевірів контакт із дротяними загорожами — з його допомогою я міг пустити струм у будь-яку з дванадцяти ліній. Наглядати за кабелем, що йшов до струмка, я послав трьох своїх найкращих хлопців, які мали вартувати цілу ніч, змінюючись кожні дві години, готові будь-якої миті виконати мій наказ, тільки-но почувуть умовний сигнал: три револьверні постріли підряд, — якщо я встигну його дати. Решту варті я відпустив на ніч, і в таборі не лишилося ні душі; я звелів дотримувати в печері тиші й пригасити електричне світло так, щоб воно ледь блимало.

Коли зовсім споночіло, я вимкнув струм в усіх дротяних загорожах, а сам вибрався на вал з нашого боку рову, утвореного вибухом. Я виповз до самого гребеня й простягся на зеленому схилі, щоб спостерігати. Однак було надто темно, і нічого я не побачив. Та й не почув. Довкола стояла мертва тиша. Щоправда, час від часу долинали звичайні

нічні звуки: шурхіт пташиних крил, дзижчання комах, далекий гавкіт собак, мукання корів,— але вони не порушували тиші, а поглиблювали її і сповнювали лиховісним смутком.

Я вже й не намагався щось углядіти в тій чорній темряві, проте й далі пильно дослухався, чи не почую чогось підозрілого,— був певен, що таки дочекаюся свого. Та чекати довелося довгенько. Нарешті я вловив якийсь невиразний, ледь чутний звук, що скидався на брязкіт металу. Я настоював вуха і затамував віддих, бо саме такого звуку я чекав. Звук наближався з півночі й дедалі гучнішав, аж поки я почув його на одному рівні з собою — на валу з протилежного боку рову, футів за сто від себе. Потім з-за валу рядком вигулькнули якісь чорні цятки — чи не людські голови? Важко сказати; а може, там нічого й не було,— хіба ж можна вірити очам, коли в тебе така збуджена уява? Та невдовзі мої сумніви розвіялись. Брязкіт металу почувся вже з рову. Він швидко наростав, розкочувався вишир, і я непомильно зрозумів: рів займає озброєний загін. Атож, вороги готували нам невеличкий сюрприз. Вистави слід було чекати десь на світанку, а може, й раніш.

Я навіпомацки повернувся назад у табір: того, що я побачив, було цілком досить. Діставшись до помосту, я дав сигнал пустити струм у дві внутрішні загорожі. Тоді пішов у печеру й побачив, що там усе гаразд: хлопці спали, чатувала тільки варта. Я розбудив Кларенса й сказав йому, що у великому рові повно воїнів — лицарі, як видно, хочуть ударити по нас усією масою. Нам слід бути готовими до того, що на світанку тисячі ворогів вилізуть з рову на вал і підуть на приступ, а одразу ж за ними посуне й решта війська.

Кларенс сказав:

— Певно, вони вишлють одного-двох розвідників під покровом темряви. То, може, вимкнути струм із зовнішніх загорож і дати їм змогу пройти?

— Я вже зробив це, Кларенсе. Невже ти думаєш, що я такий негостинний?

— Та ні, ти добра душа. Я хотів би піти і...

— Гідно зустріти їх? Я піду з тобою.

Ми перейшли табір і залягли між двома внутрішніми загорожами. Навіть після тьмяного світла печери ми спершу майже нічого не бачили, але невдовзі наші очі призвичаїлись до темряви й почали розрізняти стовпи з дротами. Ми пошепки заговорили проміж себе, та раптом Кларенс урвав розмову і спитав:

— Що це там таке?
— Що саме?
— Та онде воно.
— Що «воно»? Де?
— Отам за тобою, щось темне... Якась наче постать, біла другого ряду дротів.

Я вдивлявся, і він вдивлявся. Я сказав:

— Чи то не людина, Кларенсе?
— Та ні, начебто ні... А втім, скидається на те... еге ж, таки людина! Схилилася на загорожу.
— Отож я й кажу. Ходім побачимо.

Ми порачкували вперед і, опинившись поруч, звели очі. Атож, і справді людина — велика постать у лицарському обладунку, випростана й сперта обома руками на дрот, і, певна річ, від неї тхнуло смаленим м'ясом. Бідолаха сконнав на місці, навіть не збагнувши, що його вразило. Він стояв заляклий, наче статуя, і тільки пучок пір'я на його шоломі злегка хитався від нічного вітерцю. Ми підвелися й зазирали йому під забороло, але так і не побачили, знайомий то чи ні, — було надто темно, щоб розпізнати риси обличчя.

Раптом ми почули приглушену ходу й миттю впали на землю. А тоді вгледіли невиразні обриси ще одного ворога: він дуже сторожко, навпомацки наближався до нас. Ми вже бачили, як він простягає руку, намагає верхній дрот, як нахиляється і пролазить під ним, переступивши через нижній. Аж ось він помітив мертвого товариша й здригнувся від несподіванки. З хвилину постояв, не розуміючи, чому той спинився, потім тихо мовив:

— Чого ти тут замріявся, добрий сер Мар... — А тоді поклав руку на плече мерця і — уривчасто скрикнувши, повалився мертвий. Убитий мерцем — атож, убитий своїм же загиблим товаришем. Було в цьому щось моторошне.

Наступні півгодини ці ранні птахи один по одному з'являлися поблизу кожні п'ять хвилин. Озброєні здебільшого тільки мечами, вони тримали їх напоготові, попереду, й намацували ними дроти. Ми не завжди бачили самих лицарів, але раз по раз помічали то там, то там голубий зблиск і однаково знали, що сталося: черговий бідолаха торкався мечем зарядженого дроту і ту ж мить коннав. На деякий час западала лиховісна тиша, а тоді знов і знов, з безжальною розміреністю, лунав гучний брязкіт — то падало закуте в залізо мертве тіло. Так тривало довго, і аж жах брав від тих звуків серед темряви й безлюддя.

Ми вирішили прогулятися між двома внутрішніми загорожами. Задля зручності пішли на повен зріст, розваживши так: якщо нас і помітять, то скоріше визнають за своїх, аніж за супротивників, та й в усякому разі мечем до нас не дістати, а списів ці панове при собі не мають. Ну й прогулянка ж то була! Мало не на кожному кроці поза другою лінією лежали мерці — хоча видно їх було й невиразно, проте ми бачили; а ще ми нарахували п'ятнадцять отих скорботних статуй — мертвих лицарів, що стояли, спершись руками на дрiт. Усе це досить переконливо свідчило, що наш струм дуже потужний і вбиває жертву миттю, не давши їй і скрикнути.

Незабаром ми почули глухе тупотіння і враз здогадалися, що воно таке. Це був отой сюрприз, якого ми мали чекати. Я пошепки звелів Кларенсові йти збудити наших воїнів і сказати, щоб ніхто не витикався з печери без мого розпорядження. Він скоро повернувся, і ми стали біля внутрішньої загорожі, спостерігаючи, як беззвучна блискавка чинить страшну розправу над ворожою навалою. Добачити деталі було неможливо, але темна купа за другою загорожею зростала на наших очах. І то все були мертві люди! Тепер наш табір оточувала суцільна стіна мерців — сказати б, оборонний вал, бастіон із трупів. І найстрашніше, що все те діялося в цілковитій тиші: ні слова команди, ні бойового поклику, — бо, замисливши захопити нас зненацька, ті люди посувалися як могли тихіше, і щоразу, коли передній ряд наближався до мети й ось-ось мав з криком кинутись на приступ, він наражався на смертоносний дрiт і падав додолу, не встигши й рота розтулити.

Мені вже довелося пустити струм у третій ряд і майже одразу по тому в четвертий і п'ятий — так швидко проміжки між загорожами заповнювалися трупами. Я вирішив, що надходить час завдати головного удару, — адже все вороже військо уже опинилося в нашій пастці. Так чи так, а слід було пересвідчитись у цьому. Я натиснув кнопку, і над нашим урвищем спалахнуло п'ятдесят електричних сонць.

О чорт, ото була картина! Нас оточували три стіни мертвих тіл! А в проміжках між рештою загорож юрмилися ще живі, обережно посуваючись уперед крізь дроти. Раптовий спалах світла приголомшив усю ту масу, і вона немов закам'яніла з несподіванки. Цим миттєвим замішанням слід було скористатись, і я не пропустив такої нагоди. Адже в наступну мить вони б отямившись і з бойовим покликом навально кинулися вперед, трошачи мою проводку; але ця

втрачена мить назавжди позбавила їх такої змоги, і в цю коротку, скороминущу частку секунди я встиг пустити струм по всіх лініях і знищити усе полчище на місці! От тепер уже крик таки почувся! То був передсмертний крик, що вихопився з одинадцяти тисяч грудей. Жахливим волянням розкотився він серед ночі.

Одного погляду було досить, щоб побачити: решта ворожого війська — десь тисяч із десять — уже перейшла рів і готова до рішучого нападу. Отже, всі вони в наших руках, і ніщо їх уже не врятує! Настала завершальна дія трагедії. Я тричі вистрілив з револьвера, що означало: «Пустити воду!»

Розлігся страшенний грім і гуркіт, і за хвилину гірський потік шалено ринув у рів і перетворив його на повноводу річку в сто футів завширшки і двадцять п'ять завглибшки.

— До зброї, хлопці! Вогонь!

Тринадцять кулеметів Гетлінга почали вивергати смерть на ті приречені десять тисяч чоловік. Ворожі воїни спинилися, якусь хвилю постояли проти навальної зливи вогню, а тоді повернули назад і сипонули до рову, мов полова від подмуху буревію. Четверть їх не добігла й до гребеня внутрішнього валу, а три чверті таки подолали його — і потонули в рові.

Через десять хвилин після того, як ми відкрили вогонь, збройний опір ворога було остаточно зламано, воєнну кампанію закінчено, і ми, п'ятдесят чотири чоловіка, стали володарями Англії! Навколо нас лежало двадцять п'ять тисяч трупів.

Та яка зрадлива доля! Дуже скоро — скажімо, десь через годину — з моєї власної вини сталося таке, що... Але мені не стає духу писати про це. Отож кінчаю свою оповідь.

Розділ XLIV

ПОСТСКРИПТУМ КЛАРЕНСА

Замість нього напишу про це я, Кларенс. Він запропонував мені разом з ним вийти з табору й подивитися, чи не можна допомогти пораненим. Я відраджував його як міг. Казав, що коли їх там багато, ми однаково нічого не зарадимо, та й хоч би як воно було, а отак ходити між них просто нерозумно. Та коли він уже щось собі постановляв, його рідко вдавалося переконати в іншому. Отож ми вишкунули з наших огорож електричний струм, узяли з собою охорону і, перелізши через вал із мертвих лицарів, пішли

полем бою. Перший поранений, що попрохав допомоги, сидів, зіпершись спиною на вбитого товариша. Коли Хазяїн нахилився й заговорив до нього, поранений упізнав його і вдарив кинджалом. То був сер Меліагронс — я побачив це, знявши з нього шолом. Він уже ніколи не покличе когось на допомогу.

Ми віднесли Хазяїна до печери й заходилися коло його рани, на щастя, не дуже серйозної. В цьому ділі нам допомагав і Мерлін, але тоді ми ще не знали, що то він. Мерлін переодягся старою жінкою і з'явився в подобі добросердої селянки. Гладенько виголившись і намастивши обличчя коричневою фарбою, він прийшов до нас через кілька днів після того, як поранили Хазяїна, і сказав, що може для нас куховарити. Вдавана стара сказала нам, що всі її родичі подалися до нових таборів, які лаштує ворог, а вона лишилася сама і мало не помирає з голоду. Хазяїн уже швидко одужував і розважався тим, що дописував свою оповідь.

Ми зраділи цій жінці, бо людей мали обмаль. Ми опинилися в пастці, яку самі ж таки собі й наставили. Якщо ми залишимось тут, мертвяки вб'ють нас, а якщо подамося геть від своїх оборонних споруд, перестанемо бути невразливими для ворога. Ми перемогли й самі були переможені. Хазяїн розумів це; всі ми це розуміли. Якби вирушити в один з нових таборів і спробувати дійти якоїсь згоди з ворогом... Але Хазяїн піти не міг, і я не міг, бо один з перших занедужав, отруєний смородом багатьох тисяч трупів. Слідом за мною злягли інші, потім ще і ще. А взавтра...

Завтра. Ось воно й настало. А з ним — кінець. Десь близько півночі я прокинувся й побачив, що та відьма виробляє якісь чудернацькі паси над головою Хазяїна, і страшенно здивувався. Усі, крім варту при динамо-машині, міцно спали, і в печері не чути було ні звуку. Нарешті стара облишила свої таємничі химери й рушила до дверей.

— Ану стій! Ти що це робила?

Вона зупинилась і сповненим зловтіхи голосом промовила.

— Ви були переможцями — тепер ви переможені! Всі оці — приречені, і ти також. Ви всі сконаете в цій печері, всі, крім нього. Він тепер спить і спатиме тринадцять років. Я — Мерлін!

І він зайшовся таким невтримним, божевільним сміхом, що аж заточився, наче п'яний, і вхопився за один з наших електричних дротів. Так він і лишився стояти з роззявленим ротом і досі сміється. І, певно, той закам'янілий сміх

зостанеться на його обличчі аж доти, доки тіло його розсіплеться на порох.

А Хазяїн і не зворухнеться — спить, наче мертвий. Якщо він сьогодні не прокинеться, ми вже знатимем, що то за сон, і тоді покладемо його тіло в найдальшому закутку печери, де ніхто його не знайде і не зможе наглумитися з нього. А ми, решта, домовилися так: якщо хоч одному з нас пощастить вийти звідси живим, він сумлінно опише все, що тут сталося, і сховає рукопис разом із Хазяїном, нашим любим, добрим проводирем, якому цей рукопис належить — живому чи мертвому.

Кінець рукопису

ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО АВТОРА

Коли я відклав рукопис, надворі вже розвидніло. Дош майже перестав, усе довкола було сіре й сумне, і знесилена буря, вщухаючи, востаннє зітхала й хлипала. Я підійшов до кімнати незнайомця і, ставши біля прочинених дверей, прислухався. А коли почув його голос, постукав у двері. Відповіді не було, проте голос чувся й далі. Я зазирнув до кімнати. Незнайомець лежав горілиць на ліжку і уривчасто, але з великим запалом щось говорив, розкинувши руки й неспокійно шарпаючи ними, як ото хворий у гарячці. Я тихцем підступив до ліжка й нахилився над ним. Він і далі щось бурмотів, а то й вигукував. Я обізвався якимсь словом — аби тільки привернути його увагу. Його осклілі очі вмить заблищали, а попелясте обличчя спалахнуло радістю, вдячністю, приязню.

— О Сенді, нарешті ти прийшла!.. Як я тужив за тобою! Сядь поруч мене... не покидай мене... ніколи більше не покидай мене, Сенді, ніколи... Де твоя рука? Дай її мені, любя, я хочу тримати її... отак... тепер усе гаразд, усе добре, і я знову щасливий... Ми знову щасливі, правда ж, Сенді?.. Я майже не бачу тебе, ти вся наче в тумані, невловна, мов хмаринка, але ти тут, і з мене досить цієї благословенної миті... я тримаю твою руку в своїй, ні, не забирай її... ще трохи... мені вже недовго її тримати... А то була наша донечка?.. Алло-Центральна!.. Вона не озивається. Може, спить? Принеси її, коли прокинеться, і дай мені торкнутися її рученят, її личка, її волоссячка і попрощатися з нею... Сенді!.. Атож, ти тут. Я на мить забувся й думав, що ти пішла... Чи довго я хворію?.. Мабуть, довго — мені здається, місяці минули... А які сни мені ввижались, Сенді, які хи-

мерні й моторошні сни! Ну чистісінька тобі правда, а не сон... усе воно, звісно, було марення, але ж таке правдиве! Мені ввижалося, ніби король помер, а ви лишилися у Галлії і не можете дістатися додому, ввижалася революція; в тих маячних снах я бачив, як ми з Кларенсом та купкою моїх юних прибічників воюємо з усім лицарством Англії і винищуємо його до ноги! Та й це — не найбільше диво. Мені марилося, ніби я істота з далекої прийдешньої доби, що має настати через багато століть, і навіть це видавалося такою ж правдою, як і все інше! Так-так, ніби я перенісся з тієї доби назад у нашу, а тоді знову в оте далеке майбуття і опинився, самотній і всім чужий, у геть незнайомій мені Англії, і між нами запала прірва в тринадцять століть — між мною і тобою, між мною і моїм домом та друзями, між мною і всім тим, що таке любе мені, задля чого тільки й варто жити!.. Який то був жах, Сенді, ти навіть уявити собі не можеш! О, не йди від мене, Сенді, не залишай мене ні на мить... не дай мені знов утратити тямую... Смерті я не боюся, хай собі приходить, аби тільки не було тих марень, тих жажливих марень, що крають мені душу... мені несила терпіти їх більше... О Сенді!..

Ще деякий час він бурмотів щось нерозбірливе, а потім затих, немовби передчуваючи наближення смерті. Раптом пальці його почали горячково бгати укривало, і з цього я зрозумів, що надходить кінець. А коли горло йому стисла передсмертна судома, він трохи піднявся, начебто прислухаючись до чогось, а тоді мовив:

— Сурмлять у ріг?.. То королю! Спускайте міст! Людей на замкові мури! Погасить!..

Він готував свій останній «ефект», але так і не довів його до кінця.

Переклад
ЄВГЕН КРИЖЕВИЧ

Розділ I

Стояла зима 1590 року. Австрія була відірвана від усього світу і міцно спала. В Австрії й досі панувало середньовіччя і, здавалося, йому не буде кінця. Дехто навіть вважав, що країна застрягла ще далі в п'ятьмі віків і за своїм розумовим та духовним часоміром перебуває у Добі Віри. Але говорилося це не з докором, а схвально, тож ми так і розуміли й дуже тим пишались. Я добре пам'ятаю ті слова, хоча й був тоді хлопчиком, і пам'ятаю, що вони тішили мене.

Так, Австрія була відірвана від усього світу і міцно спала, а наше село, розташоване в самому центрі Австрії, спало міцніше за всіх. Воно безтурботно спочивало на самотині, загубившись серед тиші пагорбів і лісів. Туди майже не долинали новини із світу, не порушували його марень, і воно було щасливе понад міру. Перед селом текла спокійна річка, на її гладіні малювались обриси хмарок і відбитки човнів та барж із камінням. За селом здіймалася круча з лісистими стрімкими схилами, а на самісінькій верхівці понурим громаддям височів замок. Шерегу його веж та бастіонів панцирем покривала виноградна лоза. По той бік річки, милі за три ліворуч, розсипалися порослі лісом пагорби, перетяті звивистими ущелинами, куди ніколи не заглядало сонце. Праворуч над річкою нависала інша круча, а між нею і пагорбами розляглася широка рівнина, всіяна маленькими селянськими хатками, які тулилися серед садків і тінистих дерев.

Уся округа на багато миль довкола була спадковим володінням місцевого князя. Челядь дбайливо доглядала замок, з тим щоб він був завжди придатний для проживання, але князь зі своєю родиною приїздив сюди не частіше ніж раз на п'ять років. Кожен його приїзд нагадував прибуття володаря світу, оточеного пишнотою всіх земних царств. Коли ж князь від'їздив, скрізь знову запановував спокій, схожий на непробудний сон після бучної учти.

Для нас, хлопців, Езельдорф був раєм. Нам не дуже надокучали наукою. Учили нас передусім бути добрими християнами, шанувати діву Марію, церкву і святих мучеників. Це головне, а знати інше вважалося необов'язковим і навіть не дуже бажаним. Знання простим людям ні до чого, бо можуть призвести до невдоволення долею, яку їм призначив бог, а бог не потерпить невдоволених його планами. В селі було двоє священників. Отець Адольф, один із них, був дуже ревний, завзятий священнослужитель, і всі поважали його.

Може, і є священники кращі за отця Адольфа, але в нашій громаді ніхто не викликав до себе такої глибокої та побожної шани. Річ у тому, що він зовсім не боявся диявола. З усіх відомих мені християн лише про нього я міг сказати таке напевне. Через це люди побоювалися отця Адольфа. Всі розуміли, що простий смертний не міг би бути таким сміливим і самовпевненим. Ніхто не хвалить диявола, всі осуджують його, але роблять це з повагою, не зухвало. А отець Адольф лаяв диявола найгіршими словами, які лише наvertsалися на язик, аж слухачі здригалися. Часто він відзивався про нього зневажливо й глузливо, і тоді люди хрестились і мерщій ішли геть, потерпаючи, як би з ними не скоїлося лиха.

Отець Адольф справді не раз зустрічався з дияволом віч-на-віч і кидав йому виклик. Усі про це знали. Та й отець Адольф розповідав. Він ніколи не робив з цього тасмниці, завжди говорив відверто все як було. І він не брехав: принаймні одна його сутичка підтверджувалася речовим доказом. Посварившись із своїм ворогом, він безстрашно жбурнув у нього пляшку, і в тому місці, де вона розбилася, на стіні його кабінету, залишилася ясно-червона пляма.

Другий наш священник був отець Пітер, якого всі любили і жаліли. Подейкували, ніби він комусь сказав, що бог дуже милосердний і коли-небудь зглянеться на своїх бідних дітей. Такі слова, звичайно, жакливі, але ж не було певних доказів, що отець Пітер їх казав. Та й не схоже це було на нього, завжди доброго, лагідного й щирого. Ніхто й не наполягав, що він проголосив ті слова з церковного амвона, тоді б кожний парафіянин міг почути їх і засвідчити. Казали, ніби він натякав на щось поза церквою, в приватній розмові, але ж це просто могло бути вигадкою ворогів. Отець Пітер мав ворога, до того ж дуже могутнього — астролога, який жив у напівзруйнованій стародавній вежі на краю нашої рівнини й ціліснькими ночами вивчав зірки. Всі знали, що

він умів віщувати війни та голод, хоч це й не дуже важко, бо десь завжди точилася війна або хтось голодував. Він умів також визначати за зірками й вичитувати у своїй товстенній книзі долю будь-якої людини, а ще знаходив вкрадене майно. Усі жителі нашого села, крім отця Пітера, відчували перед ним побожний страх. Навіть отець Адольф, який кидав виклик самому дияволу, з розсудливою повагою вітав астролога, коли той ішов селом у своєму гостроверхому капелюсі й довгій розмаяній зірчастій мантиї, тримаючи в одній руці грубезну книгу, а в другій — патерицю, що, як усім було відомо, мала чарівну силу. Кажали, ніби сам єпископ іноді прислухається до слів астролога. Хоч астролог вивчав зірки і міг віщувати майбутнє, однак показував себе дуже побожним, що, певна річ, подобалось єпископові.

Але отець Пітер не шанував його. Отець Пітер казав привселюдно, що астролог — шарлатан і ошуканець, що астролог не тільки не має особливих знань і чарівної сили, а й темніший за багатьох інших. Астролог, природно, зненавидів отця Пітера і бажав його загибелі. Ми всі були певні, що саме астролог вигадав байку про жажливі слова отця Пітера і переказав їх єпископові. Отець Пітер ніби говорив їх своїй племінниці Маргет. Даремно Маргет заперечувала це та благала єпископа повірити їй і не накликати на її старенького дядечка злиднів і ганьби. Єпископ не схотів її слухати. Він позбавив отця Пітера сану на невизначений термін, хоч і не відлучив від церкви, бо мав проти нього лише одне свідчення. Вже два роки, як отець Пітер не справляв своїх пастирських обов'язків, а його паства перейшла до нашого другого священика, отця Адольфа.

Важко жилося протягом цих років старому священикові і Маргет. Раніше їх у селі любили, але все, природно, змінилось, коли вони попали в єпископову неласку. Багато колишніх друзів зовсім перестали з ними зустрічатись, інші збайдужіли, стали непривітними. Коли скоїлося лихо, Маргет виповнилося вісімнадцять років. Це була гарненька дівчина, розумниця на все село. Вона вчила гри на арфі й заробляла собі тим на одяг та дрібні витрати. Але тепер учениці одна по одній пішли від Маргет; її не запрошували на танці й вечірки, які влаштовувала сільська молодь; ніхто з юнаків не заходив до їхнього дому, за винятком Вільгельма Майдлінга, а на його відвідини можна було не зважати. Зганьблені і всіма покинуті, священик і його племінниця зовсім занепали духом, життя більше не дарувало їм радості. А жити ставало дедалі важче. Одяг зношу-

вався, весь час треба було думати, за що купити хліба. І от сталося найстрашніше — Соломон Айзекс, якому отець Пітер заставив свій будинок під грошову позику, оголосив, що завтра отець Пітер мусить або повернути борг, або йти геть з дому.

Розділ II

Ми троє завжди, з самого малечку, були вкупі, відразу полюбивши один одного, і з роками наша дружба міцнішала. Ніколаус Бауман — син головного судді; Сеппі Вольмайєр — син власника великого заїзду «Золотий олень» з чудовим садом, тінисті дерева якого збігали аж до берега річки, де стояли платні прогулянкові човни; і третій я, Теодор Фішер, син церковного органіста, який ще й диригував сільським оркестром, учив гри на скрипці, писав музику, збирав податки в нашій громаді, служив паламарем — одне слово, був корисним членом громади і користувався загальною повагою.

Ми знали всі довколишні ліси й пагорби не гірше за птахів, бо на дозвіллі завжди блукали там або купалися, вудили рибу, плавали човном, каталися по льоду чи з гори на санчатах.

Рідко кому дозволялося гуляти в замковому парку, але ми бували й там, бо дружили з Феліксом Брандтом, найстарішим слугою в замку. Часто вечорами приходили ми до нього послухати оповідки про давноминулі часи й різні дивовижні речі, покурити люльку — він навчив нас курити — і випити кави. Фелікс Брандт воював, був в обложеному турками Відні, а коли ворога перемогли й прогнали геть, то серед трофеїв знайшли мішки з кавою. Полонені турки пояснили Брандтові, для чого ті зерна і як з них варити смачний напій. Відтоді Фелікс Брандт завжди варив каву, пив сам і дивував нею необізнаних. Якщо надворі була негода, старий залишав нас на ніч. Гримів грім, спалахували блискавки, а він розповідав нам про привидів і всілякі страховини, про битви, вбивства, каліцтва і таке інше, і через те ще приємніше було сидіти в затишку. Майже все, про що розповідав Брандт, він бачив на власні очі. А бачив він за своє життя чимало привидів, відьом і чаклунів. Якось опівночі, заскочений у горах сильною грозою, він побачив у спалахах блискавиць Шаленого Мисливця — той скакав верхи на вихорі, а слідом за ним по клаптях гнаних вітром

хмар мчали його примарні собаки. Бачив він колись і демона, кілька разів натрапляв на величезного кажана, який, лагідно обвіюючи крилами сплячих людей, щоб вони не прокинулися, вбиває їх, висмоктуючи з шиї кров.

Брандт навчав нас не боятися всіляких надприродних істот, скажімо, привидів, бо вони нікому не завдають шкоди, казав він, і блукають лише тому, що самотні, нещасні й потребують розради та співчуття. З часом ми подолали свій страх і навіть спускалися разом з Брандтом уночі до замкової підземної в'язниці, де водилися привиди. Один тільки раз ми побачили привида — якась туманна тінь промайнула повз нас, безшумно пропливла в повітрі й щезла. Але ми навіть не здригнулися — так добре навчив нас Брандт. Він розповів, що цей привид часом приходив до нього вночі, будить, провівши вогкою холодною рукою по обличчю, однак ніколи не кривдить, просто хоче, щоб його помітили й пожаліли. Але найдивніше було те, що Брандт бачив ангелів — справжніх небесних ангелів — і розмовляв з ними. Вони не мали крил, були вдягнені, розмовляли, виглядали й поводитись як звичайні люди. Ніхто б не сказав, що то ангели, коли б вони не творили чудес, на які нездатні смертні, й не щезали під час розмови так раптово, що теж не під силу смертним. Ангели милі й веселі, а не похмурі й сумні, як привиди.

Якось у травні, прокинувшись уранці після такої нічної розмови, ми добре поснідали разом з Брандтом, а потім спустилися вниз і, перейшовши через міст, подалися до пагорбів ліворуч. Ми видерлися на порослу лісом маківку пагорба — нашу улюблену місцину — і попростягалися в затінку на траві перепочити, покурити й обговорити всі ті дивні речі, які не йшли нам з голови й не давали спокою. Але покурити нам не вдалося, бо через неухважність ми забули взяти з собою кремінь і кресало.

Незабаром з-за дерев показався якийсь юнак, підійшов, сів поруч і приязно, ніби знайомий, заговорив з нами. Однак ми не відповідали, бо він був не з нашого села, а ми до чужих не звикли й трималися від них осторонь. Незнайомець був у новій, ошатній одежі, та й собою гожий — гарне лице, приємний голос, рухи невимушені, легкі, розкуті — зовсім не схожий на наших вайлуватих, незграбних та сором'язливих сільських хлопців. Ми хотіли заприятелювати з ним, але не знали, з чого почати. Тут я згадав про люльку і подумав: а що як запропонувати йому покурити? Але відразу пригадав, що в нас немає вогню, і щиро по-

жалкував, що нічого з мого наміру не вийде. А незнайомиць глянув на мене весело й задоволено і запитав:

— Нема вогню? Яка дрібничка! Зараз влаштую.

Я був такий ошелешений, що не зміг нічого відповісти: адже я й слова не промовив уголос! Він узяв люльку, дмухнув на неї, тютюн зажеврив, змійкою здійнявся в повітря блакитний димок. Ми посхоплювалися на ноги, наготувавшись тікати, що було цілком природно. Ми таки відбігли на кілька кроків, хоч він дуже просив нас залишитися, мовляв, він дає слово, що не заподіє нам нічого лихого, він усього-на-всього хоче подружитися з нами, знайти собі товариство. Ми зупинилися, здивовані й цікаві. Нам кортіло повернутися, проте ми не наважувались. Незнайомиць і далі вмовляв нас лагідним, переконливим голосом, і ми, пересвідчившись, що наша люлька не вибухнула і взагалі нічого не сталося, помалу підбадьорилися. Врешті цікавість узяла гору над страхом, і ми обачливо й повільно пішли назад, ладні чкурнути при першому сигналі тривоги.

Незнайомиць намагався заспокоїти нас і робив це напрочуд вправно. Хіба можна довго сумніватися чи боятися, коли з тобою говорять так щиро, просто й лагідно? Ми знову відчули до нього довіру й приязнь і невдовзі весело розмовляли, радіючи, що знайшли нового друга. Коли ніяковість зовсім минула, ми поцікавились, як він навчився робити такі дива, і він сказав, що ніколи й не вчився, ця здібність у нього природжена, як і багато інших незвичайних здібностей.

— А яких саме?

О, їх безліч, усіх і не пригадаєш.

— Ти нам покажеш що-небудь? Будь ласка, покажи! — вигукнули ми хором.

— А ви не втечете?

— Ні! Правда, ні! Покажи, просимо. Покажеш?

— Охоче, але пам'ятайте, що ви обіцяли.

Ми запевнили, що не втечемо, і він підійшов до калюжки, зачерпнув воду чашкою, яку зробив з листка, дмухнув на неї і перекинув — з чашки випала грудка льоду. Ми дивилися, вражені й зачаровані, і весь наш страх розвіявся. Дуже задоволені, ми попросили його показати нам що-небудь іще. І він погодився. Сказав, що почастиє нас нашими улюбленими плодами, байдуже, чи настала для них пора. Ми заговорили всі разом:

— Апельсин!

Яблуко!

— Виноград!

— Вони у ваших кишенях.

І справді, кожен знайшов у кишені те, що забажав. Плоди були дуже смачні, ми їх з'їли, і нам захотілося ще, однак ніхто не наважувався просити.

— Ви знайдете їх у своїх кишенях, — сказав він, — і все, чого ви забажаєте, буде там. Вам не треба навіть просити. Поки я тут, вам досить лише забажати.

Він казав правду. Ми зроду не бачили нічого дивнішого й цікавішого. Хліб, тістечка, солодощі, горіхи — хоч би що ми забажали, все з'являлося в наших кишенях. Сам він не їв, а сидів, балакав і розважав нас новими дивами. Він виліпив з глини крихтіну іграшкову білочку, і вона миттю видерлася деревом, сіла на гілку й застрекотіла до нас. Потім зробив собачку з мишу завбільшки; собачка загнав білочку на самісінький вершок дерева, а сам бігав навколо, голосно гавкаючи — ну справжній тобі собака! Він погнав білку з дерева на дерево і біг слідом за нею, аж поки обоє зникли в лісі. Незнайомець ліпив з глини пташок, випускав їх на волю, й вони, співаючи, летіли собі геть.

Набравшись врешті духу, я запитав, хто він такий.

— Ангел, — відповів він спокійно, випустив ще одну пташку і плеснув у долоні, щоб вона полетіла.

Почувши ці слова, ми знову перелякалися, нас охопив побожний страх. Однак незнайомець сказав, щоб ми не тривожилися: ангелів нема чого боятися, до того ж ми йому подобаємося. Тим часом, розмовляючи з нами, як і доти, просто й невимушено, він виготовив цілу юрбу малесеньких людей, чоловіків і жінок, з палець заввишки. Вони негайно взялися за роботу, розчистили й розрівняли на галяві клаптик землі площею два чи три квадратних ярди й заходилися будувати чудовий маленький замок. Жінки замішували розчин вапна й носили його вгору по риштуванню у відрах, тримаючи їх на голові, точнісінько як робітниця в нашому селі, а чоловіки мурували стіни — з півтисячі цих лялькових створінь моторно сновигали туди й сюди, завзято працювали, витираючи піт з обличчя, як справдешні люди. Дивитися, як той малесенький народець камінь за каменем, ряд за рядом вимуровує свій замок, що потроху набував обрисів і гармонії, було надзвичайно цікаво. Ми геть-чисто забули всі свої страхи й щиро тишилися. Запитали, чи можна й нам виліпити якихось людей. Він дозволив і сказав Сеппі зробити кілька гармат на мури,

Ніколаусу — кількох драбантів з алебардами, в нагрудниках, наголінниках і шоломах, а мені — загін кавалеристів на конях. Розподіляючи завдання, він називав нас на імена, але не сказав, звідки вони йому відомі. А коли Сеппі запитав, як звуть його, він спокійно відповів: «Сатана», — а потім, підставивши скіпку, спіймав на неї жіночку, яка падала з риштовання, поставив її на місце й промовив:

— Треба ж бути такою дурепою, задкує і не дивиться, що в неї за спиною.

Його ім'я заскочило нас зненацька; ми повпустили з рук усе, що виліплювали, — гармати, драбантів, кавалеристів, — і вони порозвалювалися на шматки. Сатана засміявся й запитав, що з нами сталося.

— Нічого, — сказав я, — але в тебе досить дивне ім'я як на ангела.

Він поцікавився, чому я так думаю.

— Тому що... тому що... так звуть його, хіба ти не знаєш?

— Знаю, він мій дядько.

Він промовив це безтурботно, а нам перехопило подих, наші серця шалено закалатали. Ніби нічого не помітивши, він одним дотиком полагодив наших драбантів та решту фігурок, віддав нам і сказав:

— Невже ви забули? Адже він сам колись був ангелом.

— І справді! — вигукнув Сеппі. — Зовсім вилетіло з голови!

— До падіння його ні в чому не можна було звинуватити.

— Еге ж, — підтакнув Ніколаус, — він був безгрішний.

— У нас добра родина, — мовив Сатана, — кращої не знайти. З нашого роду тільки він согрішив.

Важко тепер передати, які ми були захоплені. Коли зустрічаєшся з чимсь настільки незвичайним, чарівним і дивовижним, усе твоє ество поймає якийсь трепет, відчуваєш водночас і радість і страх: невже ти живий і справді все це бачиш? Ти не можеш відвести зачудованого погляду, губи в тебе смагнуть, дух перехоплює, але ти б нізащо в світі не погодився бути десь в іншому місці. Мене роздирало бажання запитати Сатану про одну річ, слова вже крутилися на кінчику язика, втриматися було важко, але я соромився: вони могли б здатися Сатані зухвальством. Він поставив на землю бичка, якого саме виліплював, усміхнувся до мене й мовив:

— Ні, тут немає ніякого зухвальства, та я б тобі подарував навіть зухвальство. Чи бачив я його? Мільйон разів.

З дитинства, коли мені минуло всього тисяча літ і я був одним з двох його найулюбленіших малюків-ангелів нашого роду й нашої крові, як ото висловлюються люди,— так, відтоді і аж до його падіння вісім тисяч років тому за вашим ліком часу.

— Вісім... тисяч?

— Так.

Сатана повернувся до Сеппі і провадив далі, ніби відпо-відаючи на запитання, яке не давало Сеппі спокою.

— Авжеж, я виглядаю юнаком, бо так воно, власне, і є. Те, що ви називаєте часом, для нас куди триваліше. Отже, щоб ангел став дорослим, треба дуже й дуже багато років.

В моїй голові зародилося нове питання, і він, повернувшись до мене, відповів до нього:

— Якщо рахувати по-вашому, мені шістнадцять тисяч років.— Потім повернувся до Ніколауса і сказав: — Ні, його падіння не зашкодило ні мені, ні будь-кому з нашого роду. Воно зашкодило тільки йому, чийм ім'ям мене названо, бо тільки він покуштував забороненого плоду з дерева знання, а тоді спокусив ним чоловіка й жінку. А ми, решта, не знаємо гріха. Ми нездатні согрішити. Наше добре ім'я не заплямоване й залишиться таким довіку. Ми...

Двоє крихітних робітників посварилися. Лець чутними, наче комашине дзижчання, голосками вони ляялись кляли один одного. Потім почали битися, бризнула кров, і от вони вже зчепилися не на життя, а на смерть. Сатана сягнув рукою, розчавив обох, відкинув убік, витер носовичком кров з пальців і провадив далі звідти, де його перепинили:

— Ми не чинимо зла; ми навіть не маємо схильності чинити зло, бо не відаємо, що це таке.

Дивно звучали слова Сатани після його вчинку, але ми майже не звернули на них уваги, так нас ошелешило й засмутило безглузде вбивство, свідками якого ми стали. Бо це таки було справжнє вбивство, його не можна було ні виправдати, ні пояснити, адже ті чоловічки нічого лихого Сатані не заподіяли. Нам було дуже прикро, ми вже встигли полюбити нашого нового товариша, він здався нам таким благородним, таким прекрасним і милостивим. Ми щиро повірили, що він ангел, і раптом ця жорстокість.. Вона принизила його в наших очах, а ми так ним пишалися! Сатана тим часом розмовляв з нами так, ніби нічого не сталося, розповідав про свої подорожі, про все цікаве, що йому довелося побачити у величезних світах нашої

сонячної системи та інших сонячних системах, розкиданих у безконечних просторах всесвіту, про звичай безсмертних істот, які там живуть; він намагався зачарувати нас, захопити, відвернути від смутної сцени, яка зараз відбувалася перед нами: дружини тих двох загиблих чоловічків відшукали розчавлені, понівечені трупи й заголосили над ними, схлипуючи та примовляючи. Поруч навколішках, схрестивши на грудях руки, молився священик. Навкруги зібралась юрма співчутливих друзів, вони поскидали шапки й похиляли простоволосі голови, багато хто плакав. А Сатана не звертав на все це ніякої уваги, аж поки його почав дратувати ледь чутний звук плачу й молитов. Він простяг руку, взяв важезну дошку, яка правила нам за сидіння на гойдалці, і вчавив нею всіх цих людей, наче мух, у землю. Потім, ніби нічого не сталося, продовжував свою розповідь.

Ангел — і вбиває священика! Ангел, який не знає, що таке зло, — і холоднокривно нищить сотні беззахисних бідолашних чоловіків і жінок, які нічим його не скривдили! Нам стало погано, коли ми побачили цей жахливий злочин. Подумати лише: жоден з нещасних, окрім священика, не підготувався до смерті; жоден не слухав меси та й церкви не бачив! А ми були свідками, вбивство відбулося в нас на очах, і наш обов'язок — повідомити про це кого слід, і хай закон робить своє діло.

Але Сатана розповідав і розповідав, зачаровуючи згубною музикою свого голосу. Забувши про все, ми слухали його мову, і знов любили його; ми були його рабами, і він міг робити з нами що йому заманеться. Нас сповнювало щастя від усвідомлення того, що він з нами, що ми дивимось в небесну глибину його очей, і від дотику його руки по наших жилах розливалось блаженство.

Розділ III

Незнайомиць набачився всього, побував по всіх усядах, знав геть усе й нічого не забув. Те, що комусь іншому доводилося наполегливо вивчати, він осягав з одного погляду; труднощів для нього не існувало. А коли він про щось розповідав, усе те оживало перед очима. Він бачив, як було створено світ; він бачив, як було створено Адама; він бачив, як Самсон струснув колони храму і зруйнував його; він бачив смерть Цезаря; він розповідав про повсякденне життя на небесах; він бачив, як засуджені грішники кор-

чаться у вогняних хвилях пекла; і ці картини поставали перед нами, ніби ми самі там були й бачили все те на власні очі. Ми були вражені, а він, певне, тільки забавлявся. Видіння пекла, бідолашні діти, жінки, дівчата, хлопці, чоло віки, які кричали в муках, благали пощади — о, ми ледь могли це знести! А він залишався таким незворушним, ніби дивився на паперових пацюків, які горіли у намальованому вогні.

А коли він говорив про життя людей на землі та їхні вчинки — навіть про найвеличніші та найблагородніші вчинки, — ми завжди в глибині душі відчували якийсь сором, бо усім своїм виглядом він показував, що і самі люди, і їхні діла — дрібниці, не варті уваги. Можна було подумати, що йдеться про мух. Одного разу він навіть сказав, що хоч люди тупі, темні, чванькуваті, хворобливі, слабкі, підлі, жалюгідні, і взагалі нікчемний набрід, вони певною мірою цікавлять його. Отак і сказав, звичайнісіньким тоном, не дратуючись, ніби мова йшла про цеглу, гній, про щось незначне та бездушне. Мабуть, він не хотів нас образити, але я подумки відзначив, що в нього не дуже добрі манери.

— Манери! — мовив він. — Я просто кажу правду, а правда — це і є добрі манери. Манери — це вигадка. От і замок готовий. Чи він вам подобається?

Хіба міг він кому-небудь не сподобатися! Він просто тішив око, такий був стрункий, гарний, дивовижно довершений у всіх своїх деталях, аж до маленьких прапорців, що майоріли на вежах. Сатана сказав, що тепер треба поставити на мури артилерію, розмістити воїнів з алебардами і вишикувати кавалерію. Варто було подивитися на наших людей і коней! Вони нікуди не годились, адже ми не вміли ліпити. Сатана сказав, що він нічого гіршого не бачив. Коли він оживив їх своїм дотиком, на них не можна було дивитися без сміху. Ноги в солдатів були неоднакової довжини, вони хиталися, мов п'яні, незграбно розмахували руками, загрожуючи життю всіх довкола, і врешті попадали на землю і лежали, безпорадно брикаючи ногами. Ми всі сміялися, хоч картина була прикра. Ми зарядили гармати землею, щоб салютувати, але вони були теж недоладно зроблені, покриті, і від першого ж пострілу вибухнули. Кілька гарматників загинули, а решта покалічилися. Сатана мовив, що, коли ми хочемо, він влаштує зараз бурю і землетрус, але нам слід відступити у безпечне місце. Ми хотіли покликати з собою і маленьких людей, однак він велів не турбу-

ватися про них, вони нікому не потрібні, а якщо колись і знадобляться, ми зробимо інших.

Невеличка грозова хмара чорною тінню нависла над замком, замиготіли мініатюрні блискавиці, почувлися перекоти грому, задвигтіла земля, зашумів, засвистів вітер, ринув дощ, і маленькі люди кинулися в замок шукати притулку. Хмара дедалі чорнішала, за нею майже не видно було замок. Раз у раз спалахували блискавки, влучали у замок, і він зайнявся. Люте червоне полум'я вихлюпнуло з нього, пробилося крізь хмару, і маленький народець з криками висипав на подвір'я. Але Сатана змів їх рукою назад, не зважаючи на наші просьби, сльози та благання. Аж тут серед виття вітру й гуркоту грому пролунав вибух — у повітря злетів пороховий льох, земля розсунулася, зруйнований замок провалився в безодню, яка, проковтнувши його разом з усіма безневинними жертвами, зімкнулася знову. З п'яти сотень нещасних створінь не врятувався ніхто. Серця нам краялися від болю, ми не могли втримати сліз.

— Не плачте,— сказав Сатана,— вони нічого не варті.

— Таж вони потраплять до пекла!

— Ат, пусте. Ми можемо таких зробити скільки завгодно.

Дарма було й пробувати розчулити його. Очевидно, він зовсім не знав, що таке жалість, і не міг нас зрозуміти. Він був у чудовому гуморі, такий радісний, ніби влаштував весілля, а не страхотливе побоїще. Йому хотілося, щоб і в нас був гарний настрій, і він, звичайно, домігся цього, застосувавши свої чари. Це не коштувало йому особливих зусиль, він робив з нами що хотів. Незабаром ми вже пустилися в танок на свіжій могилі, а він пригравав нам на дивному солодкозвучному інструменті, якого витяг з кишені. Такої музики не почувеш ніде, хіба що на небесах, і саме звідти, як Сатана сказав, він і приніс її. Ми божеволіли від насолоди, не могли відірвати від нього очей, тяглися до нього серцем, і в наших поглядах відбивалося німе поклоніння. І танок він теж приніс з небес, і ми відчували від нього райське блаженство.

Невдовзі Сатана сказав, що мусить іти у якійсь справі. Сама думка про неминучу розлуку здалася нам нестерпною, і ми, пригорнувшись до нього, благали не покидати нас. Наші благання обрадували його, він погодився ще трохи побути з нами і запропонував нам сісти й погомоніти. Він сказав, що хоч Сатана його справжнє ім'я, знаємо його

тільки ми, а для сторонніх він собі вибрав інше, звичайне людське ім'я — Філіп Траум.

Надто буденне та просте ім'я для такої істоти, як він! Але раз Сатана так вирішив, ми не стали заперечувати. Його слово було для нас законом.

Цього дня ми набачилися чудес, і я вже уявляв собі, як приємно буде розповідати про все вдома. Однак Сатана, вгадавши мої думки, сказав:

— Ні, про цю пригоду знатимемо лише ми четверо. А втім, якщо вам так уже кортить, спробуйте розповісти, але я подбаю, щоб ваші язика не виказали таємниці.

Прикро, але що вдієш? І ми лише раз чи два нишком зітхнули. Ми залюбки розмовляли собі далі, а Сатана, як і доти, читав наші думки й відповідав на них. Мені ця його здібність здавалася найчудеснішою з-поміж усіх інших, але він урвав мої міркування такими словами:

— Ні, це було б чудесним для тебе, для мене ж тут нічого чудесного немає. Мої можливості не обмежені, як ваші. Я не підвладний умовам людського існування. Я вмю визначати й можу розуміти людські вади, бо вивчив їх, але сам їх не маю. Мое тіло уявне, хоч ви і відчуваєте його на дотик. Мій одяг також уявний. Я — дух. Та ось іде отець Пітер.

Ми огледілися — нікого не було.

— Його ще не видно, проте незабаром ви його побачите.

— Ти його знаєш, Сатано?

— Ні.

— Поговори з ним, будь ласка, коли він підійде. Він освічений, розумний, не те що ми. Йому буде приємно побалакати з тобою. Будь ласка!

— Іншим разом, не тепер. Мені вже треба йти. Ось і він — бачите? Сидіть тихенько і ні пари з вуст.

Ми озирнулись і побачили: отець Пітер ішов до нас із каштанового гаю. Ми троє сиділи на траві, а Сатана сидів навпроти, на стежці. Отець Пітер ступав повільно, задуманий, опустивши голову. За кілька кроків од нас він зупинився, скинув капелюха, витяг шовкового носовичка і заходився витирати лице. Здавалося, він збирався заговорити до нас, але так нічого й не сказав. Потім пробурмотів:

— Не знаю, що привело мене сюди. Ще хвилину тому я сидів у своєму кабінеті. А тепер мені здається, ніби я проспав цілу годину і прийшов сюди вві сні, не помічаючи

дороги. Так мені тяжко на душі цими днями, що я наче сам не свій.

Він рушив далі, щось шелочучи сам до себе, і пройшов крізь Сатану, ніби крізь порожнє місце. Ми аж дух затамували. Хотілося крикнути, як ото завжди буває, коли трапляється щось надзвичайне, але якась таємнича сила спинила нас, і ми мовчали, уривчасто дихаючи. За хвилину отець Пітер зник за деревами, а Сатана мовив:

— Я ж вам казав, що я лише дух.

— Так, тепер нам ясно,— озвався Ніколаус.— Але ж ми не духи. Зрозуміло, що він не побачив тебе, але хіба ми теж невидимі? Він дивився просто на нас і ніби нікого не помічав.

— Так, я всіх зробив невидимими.

Нам ледве вірилося, що все це правда, що ці разючі, фантастичні події відбувалися не вві сні. А він сидів навпроти, на вигляд ніби як і всі, але такий невимушений, простий, чарівний і розмовляв з нами як і перше, і... Ні, важко висловити наші почуття. То був захват, а захват неможливо передати словами. Захват — як музика. Спробуйте-но комусь переказати музику так, щоб він перейнявся вашими переживаннями! Сатана знову поринув у спогади про давноминулі часи, і вони оживали перед нашими очима. Він бачив так багато, так багато! Ми зачудовано дивилися на нього і намагались уявити собі, як це — мати за плечима такий досвід.

Наше життя здавалося нам тепер жалюгідно буденним, а людина — однією, все життя якої вміщується в один-єдиний день, короткий і мізерний. А Сатана не добирав слів, нітрохи не щадив нашої гідності. Він говорив про людей таким самим байдужим тоном, як про цеглу чи купу гною; видно було, що люди для нього, хай хоч які вони є, нічого не важать. Він не хотів нас образити, зовсім ні. Так само ми не маємо на думці образити цеглину, коли кажемо, що вона погана. Нам байдуже, чи є у цеглини почуття, чи вона взагалі щось відчуває,— нам ніколи й на думку не спаде над тим замислюватися.

Одного разу, коли він звалював до купи найславетніших королів, завойовників, поетів, пророків, піратів і жебраків, як звалюють цеглу, мені стало кривдно за людство і я вирішив заступитися за нього. Я запитав Сатану, чому він так підкреслює різницю між собою і людьми. Він був спантеличений, мабуть, не відразу зрозумів, чому мені прийшло до голови отаке чудне запитання. Потім сказав:

— Яка різниця між людиною і мною? А яка різниця між смертним і безсмертним? Між хмарою і духом? — Він узяв у руку мокрицю, яка повзла по шматку кори. — Яка різниця між Цезарем і оцим створінням?

Я відказав:

— Не можна порівнювати незрівняне за своєю природою і значущістю.

— Ти сам відповів на своє запитання, — мовив він. — А я ще розтлумачу. Людину створено з порохи земного, я сам бачив. Мене створено не з порохи. Людина — осередок усіляких хвороб, вмістище нечистот. Вона народжується сьогодні, щоб щезнути завтра. Життя її починається з бруду, а закінчується смородом. Я ж належу до аристократії Нетлінних. Крім того, людина має *почуття доброчесності*. Розумієш? *Почуття доброчесності*. Вже цього досить, щоб збагнути різницю між нами.

Він замовк, ніби сказав усе. Я засмутився, бо хоч тоді ще дуже невиразно уявляв, що таке почуття доброчесності, однак знав — ми пишаємося з того, що ним наділені, і тому слова й тон Сатани прикро мене вразили. Так, певне, відчувається дівчина, яка, почепивши свої найдорожчі прикраси, сподівається, що всі ними захоплені, а натомість чує, як люди глузують з її вбрання. На якусь хвилину запала тиша, я був пригнічений. Потім Сатана заговорив знову, і незабаром його блискуча, жвава й життєрадісна мова піднесла мені настрій. Ми аж боки рвали від сміху, коли він розповів нам кілька пречудових історій: як Самсон прив'язав смолоскипи до хвостів лисиць і пустив їх у жито філістимлян; як Самсон сидів на плоті, лясаючи себе руками по стегнах і реготав до сліз, аж поки втратив рівновагу й звалився на землю. Пригадуючи цю сцену, Сатана й собі сміявся; одне слово, ми дуже весело й приємно бавили час. Тоді Сатана сказав:

— А тепер я йду в своїй справі.

— Не йди! — кричали ми хором. — Не йди, залишайся з нами. Ти ж не повернешся!

— Повернуся, даю слово.

— Коли? Сьогодні ввечері? Скажи, коли?

— Незабаром. От побачите.

— Ми любимо тебе.

— І я вас люблю. І на доказ покажу вам щось дуже цікаве. Звичайно я просто щезаю, коли збираюся піти, але зараз розтану в повітрі у вас перед очима.

Він підвівся. Все відбулося напрочуд швидко. Він почав

тоншати, тоншати, поки став прозорим, як мильна бульбашка, проте ще зберігав обриси. Крізь нього виразно було видно чагарник, усередині все мінілось і сяло ніжними веселковими барвами, а на поверхні грав візерунок, схожий на віконну раму, як ото на мильній бульбашці. Ви, певне, бачили, як бульбашка, впавши на килим, кілька разів легенько підстрибує, перш ніж лопнути. Отак було і з ним. Він підстрибнув, торкнувся трави, відскочив, і ще раз, і ще, нарешті лопнув — трісь! — і нічого не залишилося.

Видовище було прекрасне, надзвичайне. Ми мовчали, сиділи, блимали очима, дивувалися й марили. Нарешті Сеппі підвівся і, сумно зітхнувши, сказав:

— Не віряться, що все це було насправді.

Ніколаус теж зітхнув і сказав щось подібне.

Мені було сумно, бо та сама думка страхала й мене. Тут ми побачили бідолашного отця Пітера, який повертався, похнюпившись, ніби шукав щось на землі. Підійшовши майже впритул, він підвів голову, побачив нас і запитав:

— Ви давно тут, хлопчики?

— Та не дуже, панотче.

— Отож ви прийшли після мене і, сподіваюсь, допоможете мені. Ви йшли стежкою?

— Так, панотче.

— Добре. І я йшов цією ж дорогою. Я загубив гаманець. Майже порожній, але й дрібничка важить для мене багато, бо то все, що маю. Чи ви не бачили гаманця?

— Ні, панотче, але ми допоможемо вам пошукати його.

— Про це, власне, я й хотів попросити вас. Та ось він!

А ми й не помітили гаманця, хоч він лежав просто перед нами, там, де стояв Сатана, коли почав танути, — якщо, звісно, все це нам не примарилось. Отець Пітер підняв гаманець, на обличчі в нього відбився подив.

— Гаманець мій, але те, що в ньому, — не моє. Мій був майже порожній, а цей — повний; мій був легкий, а цей — важкий.

Отець Пітер розціпнув гаманець — він був напхом напханий золотими монетами. Отець Пітер дав нам досхочу наглядітись, і ми дивилися, широко розкривши очі, — ще б пак, зроду не бачили стільки грошей водночас. Ми розтулили роти, щоб сказати: «Це зробив Сатана!» — але з них не вилетіло ні звуку. Бачите, он воно як! Ми не могли сказати того, чого не хотів Сатана. Він же попереджав нас!

— То ваша робота, хлопчики?

Ми втрюх зареготали. Отець Пітер і собі засміявся, збагнувши всю безглуздість свого запитання.

— Хто ще тут був?

Ми знову розкрили роти, щоб відповісти, але затнулися. Якби ми сказали «Нікого», то збрехали б, а доречної відповіді знайти не могли. Раптом мене осяяла думка, і я сказав:

— Тут не було жодної людини.

— Це так,— підтвердили хлопці й закрили роти.

— Ні, не так,— заперечив отець Пітер і суворо подивився на нас.— Я недавно проходив отут і справді нікого не бачив, але що з того? Відтоді хтось тут побував. Та особа, звичайно, могла прийти раніше за вас, і я не хочу сказати, що ви бачили її, однак я певен — тут хтось пройшов. Ну, кажіть чесно, ви когось бачили?

— Жодної людини!

— Ну годі. Тепер я знаю: ви кажете правду.

Він сів навпочіпки й заходився лічити гроші просто на стежці. Ми опустилися поруч навколішки й завзято допомагали йому, складаючи монети в невеликі купки.

— Тисяча сто з лишком дукатів! — мовив отець Пітер.— О боже! Якби ж то були мої гроші... адже вони мені так потрібні! — Голос його ввірвався, вуста затремтіли.

— Це ваші гроші, панотче! — закричали ми всі разом.— До останнього гелера!

— Ні... не мої. Мої лише чотири дукати, а решта...

Бідолашний старий поринув у роздуми, зовсім забувшись, гладив монетки, які тримав у руках. Він так і сидів навпочіпки, а сива голова була неприкрита. Жаль брав дивитися на нього!

— Ні,— мовив він, прийшовши до тями.— Гроші не мої. Я не можу нічого пояснити. Думаю, це витівка якогось ворога... Чого доброго, навіть пастка.

Ніколаус сказав:

— Отче Пітере, адже у вас і в Маргет немає ворогів у нашому селі, крім астролога. А коли б і знайшовся який недобррозичливець, то навряд чи він викинув би тисячу дукатів лише для того, щоб зле пожартувати з вас. Ну скажіть, хіба не так?

Отець Пітер не міг не погодитися з цим міркуванням і трохи заспокоївся.

— А все-таки не мої це гроші, розумієте, не мої, хай там хоч як.

Але тон у нього був нерішучий, він би зовсім не засмутився, а, навпаки, зрадив, якби ми заперечили.

— Гроші ваші, отче Пітере, ми всі засвідчуємо. Правда ж, хлопці?

— Ажже! Засвідчимо перед будь-ким!

— Хай вас бог благословить, ви мене майже переконали, так, майже переконали. Коли б мені сотню дукатів з цих грошей! Саме на таку суму я заставив будинок, і якщо ми завтра не виплатимо боргу, то не матимемо притулку, де б могли прихилити голову. А в нас усього-на-всього чотири дукати...

— Гроші ваші, всі, до останньої монети! Візьміть їх собі. Ручаємося, що все по-чесному. Правда ж, Теодоре? Правда, Сеппі?

— Так! — підтвердили ми, і Ніколаус запхав гроші у старенький потертий гаманець отця Пітера і сунув йому в руку. Отець Пітер сказав, що візьме звідти тільки двісті дукатів, бо його будинок — надійне забезпечення тієї суми, а решту віддасть на проценти, поки знайдеться справжній власник. Нас же він попросив підписати папір, де пояснюється, звідки в отця Пітера взяли гроші. Папір той для всіх жителів села буде доказом, що отець Пітер не вдавався ні до яких крутість, аби врятуватися від своєї біди.

Розділ IV

Наступного дня тільки й мови було про те, що отець Пітер сплатив борг Соломонові Айзексу, а решту грошей поклав на проценти. Відбулися також інші приємні для отця Пітера зміни: багато односельців приходили поздоровити його, кілька колишніх друзів, які охололи були до нього, знову стали люб'язними та приятними, а на завершення всього Маргет запросили на вечірку.

Отець Пітер не робив зі своєї історії ніякої таємниці. Він докладно розповів, як усе сталося, і сказав, що може цьому знайти лише одне пояснення: у його долю втрутилася рука Провидіння.

Були такі, що кивали головою, а проміж себе гомоніли: тут, мовляв, швидше видно руку сатани; і справді, ці прості люди виявили неабияку проникливість. Інші лукаво кружляли довкола і всякими хитрощами намагалися витягти з нас «ширу правду», божилися, що нікому не скажуть, що їм просто цікаво, адже подія така незвичайна. Вони на-

віть хотіли купити в нас таємницю, обіцяли гроші, і, якби нам спала на думку якась правдоподібна небилиця... але ні, нам забракло вигадки й довелося, хоч як шкода, відмовитися від такої нагоди.

Цю таємницю зберігати нам було досить легко, а от друга, велика та чудова, пекла нам душу. Їй дуже хотілося вирватися назовні, а нам дуже хотілося випустити її на волю і здивувати людей. Але нам доводилося зберігати нашу таємницю; власне кажучи, вона сама себе зберігала. Все було так, як нам сказав Сатана. Щодня ми ходили до лісу, щоб побути втрюх і поговорити про Сатану, бо ми лише про нього й думали, тільки він нас цікавив. День і ніч ми чекали його, сподівалися, що він прийде; і що далі, то нетерплячіші ми ставали. Ми збайдужіли до товаришів, нас більше не вабили їхні ігри та забави. Куди їм до Сатани! Вони здавалися нам нудними, а їхні справи дріб'язковими порівняно з пригодами Сатани у стародавніх часах та на різних сузір'ях, порівняно з його чудесами, таємничими перетвореннями, зникненнями та іншими дивами.

Протягом першого дня нас дуже непокоїла одна думка, і ми раз у раз під різними приводами прибігали до отця Пітера пересвідчитися, чи все гаразд. Нас турбувало золото. Ми боялися, що монети розсиплються, перетворившись на порох, як і належить зачарованим грошам. Якщо тільки... Але нічого такого не сталося. Настав вечір, а все було гаразд, і ми заспокоїлися. Золото справже, турбуватися нема чого.

У нас було одне запитання до отця Пітера, отож надвечір наступного дня ми подалися до нього. Ми почувалися трохи непевне і перед тим, як іти, потягли соломинки, кому говорити. Випало мені, і я почав якнайприродніше, хоча в мене і вийшло, чесно кажучи, трохи силувано:

— Що таке почуття доброчесності, панотче?

Отець Пітер здивовано глянув на мене поверх великих окулярів.

— Ну, це дар, завдяки якому нам дано відрізнити добро від зла.

Відповідь пролила трохи світла, але цілком питання не прояснила, і я був почасти розчарований, почасти збентежений. Отець Пітер чекав, чи не скажу я чого-небудь ще, і я, за браком кращого, бовкнув:

— А для чого воно нам?

— Як для чого? Господи милостивий! Адже воно, хлопче підносить людину над тлінними тварями і вселяє надію на вічне спасіння!

Тут я зовсім розгубився, не знаючи, що відповісти. Ми пішли геть, охоплені якимсь непевним почуттям, ніби наїлися досхочу, але не погамували голоду. Хлопці просили мене пояснити їм слова отця Пітера, але я був надто втомлений.

Йдучи вітальнею, ми побачили там Маргет за клавикордами з ученицею Марією Люгер. Отже, одна із зрадливих учениць, та ще й з впливової сім'ї, вже повернулася; незабаром повернуться й інші. Маргет схопилася з місця, підбігла до нас і з сльозами на очах почала нам дякувати — ось уже втретє! — за те, що ми врятували її та дядька, бо їх викинули б на вулицю. Ми втретє відповіли їй, що тут нашої заслуги немає. Але така вже в неї вдача — зробиш їй яку-небудь дрібну послугу, а вона й не знатиме, як віддячити; тож ми й не заважали їй висловитися. Вийшовши в сад, ми побачили Вільгельма Майдлінга, який сидів на лавочці, чекаючи Маргет. Уже вечорило, і він хотів запросити її погуляти над річкою, коли закінчиться урок. Майдлінг був молодий адвокат, справи в нього йшли добре, і він помалу, але певно, робив кар'єру. Йому дуже подобалася Маргет, та й він їй теж. Майдлінг не покинув її та отця Пітера, як ото інші, напризволяще, залишився з ними незважаючи ні на що, і вони цінували його вірність. Не можна сказати, щоб Майдлінг хапав зірки з неба, проте він був добрий і вродливий, а це теж своєрідний дар, дуже корисний у житті. Майдлінг спитав нас, як іде урок, і ми відповіли, що скоро закінчиться. Може, це було так, а може, й ні, ми не знали, просто подумали: чому б не зробити людині приємність? Майдлінг і справді зрадів.

Розділ V

На четвертий день після описаних подій астролог вийшов із своєї напівзруйнованої старої вежі в глибині долини і, мабуть, довідався про новину. Він поговорив з нами віч-навіч, і ми розповіли все, що могли, бо дуже його боялися. Астролог поринув у роздуми, а потім запитав:

— Скільки, кажете, там було дукатів?

— Тисяча сто сім.

Тут він промовив, ніби розмовляючи сам із собою:

— Ду-же дивно. Так... дуже дивно. Чудний збіг.—

І знов узявся розпитувати нас, примусивши розказати все від початку до кінця, а ми слухняно відповідали. Опісля він сказав:

— Тисяча сто шість дукатів. Великі гроші.
— Тисяча сто сім,— поправив його Сеппі.
— Хіба сім? Нехай так, дукатом більше, дукатом менше — яка різниця? Але ти спершу сказав тисяча сто шість дукатів.

Хоч ми й знали, що астролог помиляється, але наполягати на своєму не посміли. Ніколаус сказав:

— Пробачте, може, ми тоді схибили, але в гаманці було тисяча сто сім дукатів.

— Це не має значення, хлопче. Просто мені впала в око розбіжність. Минуло кілька днів, то, певна річ, можна й забути подробиці. Та й важко бути точним, коли нема якихось особливих обставин, щоб добре запам'ятати число

— Але одна така обставина є,— швидко відповів Сеппі.

— Яка саме, сину мій? — байдуже запитав астролог.

— Ми складали монети в купки по черзі. У всіх результат був однаковий — тисяча сто шість дукатів, бо я з самого початку сховав одну монету, просто так, для забави. Потім я підклав її назад і сказав: «По-моєму, ми помилилися — тут тисяча сто сім дукатів. Нумо рахувати ще раз». Ми перелічили гроші, і, звичайно, вийшло на моє. Всі дуже здивувалися. Тоді я розповів, у чому річ.

Астролог запитав у нас, чи справді так було, і ми підтвердили.

— Тоді все зрозуміло,— сказав він.— Гроші вкрадено, хлопці, і я знаю, хто злодій.

Астролог, залишивши нас, пішов геть. Ми були дуже стривожені й губились у здогадках, що він мав на увазі. Приблизно через годину все з'ясувалося, бо на той час село гомоніло, що отця Пітера заарештовано, він викрав у астролога велику суму грошей. Усі про це тільки й говорили, без увагу плескали язиками. Хто казав, що отець Пітер на таке не здатен і, безперечно, трапилася помилка. А хто, похитуючи головою, заперечував, мовляв, нещастя й злидні можуть призвести нужденного чоловіка до чого завгодно. Однак усі сходилися на одному: розповідь отця Пітера про те, як він знайшов гроші, неправдоподібна, в неї важко повірити. Казали: якби таке сталося з астрологом, то це ще туди-сюди, але з отцем Пітером — та ніколи! Постраждала і наша добра слава. Ми були єдиними свідками отця Пітера; тепер усім кортіло знати, скільки він заплатив, щоб ми підтвердили його химерну вигадку. Люди так і казали нам просто в вічі й відверто піднімали нас на глузи, коли ми благали повірити, що наші слова — чистісінька

правда. А найбільше нам перепадало вдома. Батьки шпетили нас, казали, що ми ганьба родини, примушували нас зізнатись у брехні. А ми вперто стояли на своєму, і вони гнівалися ще дужче. Наші матері плакали й просили нас віддати назад хабар і розказати щирю правду, щоб повернути собі чесне ім'я та врятувати родину від такого позорища. Врешті нас так затуркали й так заморочили нам голову, що ми ладні були розповісти, як усе сталося,— про Сатану й про інше,— але нічого не вийшло. Весь час ми сподівались — от-от прийде Сатана й визволить нас із цього лиха, але марно: він не приходив.

Через годину після нашої розмови з астрологом отця Пітера вже ув'язнили, а золото опечатали й передали до рук судових виконавців. Гроші лежали в мішку, і Соломон Айзекс твердив, що, полічивши їх, він більше до них не доторкався. Він також присягнув, що це ті самі гроші в сумі одна тисяча сто сім дукатів. Отець Пітер вимагав, щоб його справу розглядав церковний суд, але наш другий священник, отець Адольф, сказав, що тимчасово позбавлений сану священнослужитель церковному суду не підлягає. Архієпископ підтримав отця Адольфа. Його думка все вирішила: справу передали до світського суду, і він невдовзі мусив зібратися. Захищати отця Пітера взявся Вільгельм Майдлінг. Не було ніякого сумніву, що він зробить усе від нього залежне, однак нам він сказав віч-на-віч: справи кепські й сподіватися виграти процес дуже важко, адже й сила й упередженість на боці супротивної сторони.

Отож коротке щастя Маргет швидко минуло. Ніхто з друзів не прийшов розрадити її, та вона, власне, того й не сподівалася. Маргет одержала листівку без підпису, яка відміняла запрошення на вечірку. Незабаром учениці знову відмовляться від уроків. Як їй заробляти свій хліб? Правда, вона мала дах над головою, бо заставу виплачено, хоч гроші поки що не дісталися Соломонові Айзексу, а потрапили до рук місцевої влади. Стара Урсула, яка виняньчила Маргет, а тепер була в домі отця Пітера за куховарку, покоївку, пралю й виконувала ще багато іншої роботи, запевняла, що бог не залишить їх у біді. Але говорила вона так за звичкою, адже була доброю християнкою. А мала на думці, очевидно, що їй самій доведеться дбати, як їм усім прогудуватися, може, вона якось викрутиться.

Нам, хлопцям, хотілося піти до Маргет, показати, що ми, як і доти, її друзі, але батьки не пускали нас, боячись зачепити почуття громади. Астролог шастав по селу, підбурюючи

людей проти отця Пітера, кажучи всім, що той запеклий злодій вкрав у нього тисячу сто сім золотих дукатів. Він казав, що відразу зрозумів, хто злодій, бо отець Пітер «знайшов» саме таку суму грошей, яка пропала в нього.

На четвертий день після їхнього лиха стара Урсула прийшла до нас пополудні й спитала, чи не треба нам чогось випрати. Вона благала мою матір тримати її прохання в таємниці, щоб не уразити Маргетової гордості, бо коли б та довідалася, то нізащо цього б не дозволила, хоч їжі в будинку не вистачало й вона ослабла від голоду. Сама Урсула теж охляла, це відразу впадало в очі. Коли її почастивали, вона накинулася на їжу, мов помирала з голоду. Проте не схотіла, хоч як її умовляли, щось узяти з собою, сказавши, що Маргет до милостині не доторкнеться. Урсула взяла білизну й пішла до ручаю прати, але ми побачили в вікно, що їй несла навіть утримати рубля. Моя мати покликкала стару назад і дала їй трохи грошей. Урсула спочатку відмовлялась, боячись, що Маргет здогадається, звідки гроші, однак кінець кінцем узяла, надумавши сказати Маргет, ніби знайшла їх на дорозі. Але щоб не приректи своєї душі брехнею до пекельних мук, Урсула попросила мене кинути монету на землю, а сама дивилася, де вона впаде. Потім підійшла, побачила монету, здивовано та радісно скрикнула, підняла її й подалася додому. Як і всі наші односельці, Урсула брехала не задумуючись, коли діло стосувалося звичайних речей, і зовсім не боялася, що горітиме за цей гріх у сірчаних хвилях пекла. Але в такій справі їй брехати ще не доводилося, тож вона й побоювалась. А втім, якби вона мала нагоду з тиждень попрактикуватись, отак брехавши, то вже б і не турбувалася. Така наша людська вдача.

Мене тривожило, як Маргет житиме далі. Не могла ж Урсула щодня знаходити монети на дорозі. Навіть уже друга така знахідка викликала б підозру. Мені було соромно, що тепер, коли Маргет так потребує дружньої допомоги, я не завітаю до неї. Але винні в тому були мої батьки, а не я, і тут уже нічим не зарадиш.

Я йшов стежкою, настрій у мене був дуже пригнічений. Раптом я відчув надзвичайний приплив бадьорості й свіжості. Я так зрадів, що й слова не міг вимовити, бо вже знав — Сатана десь поблизу. Я помічав це за собою не раз. Через якусь мить Сатана йшов поряд зі мною, і я розповідав йому про свої клопоти й про те, що сталося з Маргет та її дядьком. Розмовляючи, ми дійшли до повороту й

там побачили стару Урсулу, яка сиділа в затінку дерева й гладила худе бездомне кошенятко, що вместилося в неї на колінах. Я запитав, звідки взялося кошеня. Урсула відповіла, що воно вийшло з лісу й ув'язалося за нею. Певне, воно залишилося без матері і без господарів, тож Урсула вирішила взяти кошенятко додому й доглядати його. Сатана озвався:

— Наскільки мені відомо, ви дуже бідуете. То навіщо вам годувати ще одного їдця? Чому б не віддати кошеня комусь заможнішому?

Урсулу обурили його слова, і вона сказала:

— Може, ви його собі візьмете? З усього видно, ви багатий — он який у вас пишний одяг і панські манери! — Вона зневажливо пирхнула й вела далі: — Отаке вигадати — віддати бідолашне кошеня багатію! Таж багаті дбають лише про себе, тільки бідак поспівчуває бідакові, допоможе йому. Бідак та ще бог. Бог потурбується й про це кошенятко.

— Чому ви так вважаєте?

Урсула люто блиснула очима.

— Бо знаю! — відповіла вона. — Навіть горобчик не впаде на землю, щоб господь того не бачив.

— Але ж горобець однаково падає. То яка різниця, бачить це бог чи ні?

Стара Урсула відкрила рота, але їй наче відібрало мову. Так її вжахнули слова Сатани. Коли ж нарешті спромоглася заговорити, то вибухнула:

— Геть звідси, шмаркачу, а то як візьму дрючка!

Я так перелякався, що слова не міг вимовити. Я знав: Сатана з його ставленням до роду людського міг знічев'я вбити стареньку на місці та ще й сказати, як завжди, що таких, як вона, «хоч греблю гати». Але мій язик ніби приріс до піднебіння, і я не міг попередити Урсулу. Однак усе обійшлося. Сатана був спокійний — спокійний та байдужий. Я гадаю, Урсула не могла образити його, як жук-гнойовик не може образити короля. Крикнувши на Сатану, Урсула скочила на ноги так жваво, наче була зовсім молоденькою. Хтозна-скільки років минуло відтоді, коли вона отак підхоплювалася! То був вплив Сатани. Наче свіжий вітерець, він усюди вливав сили в немічних і хворих. Його присутність подіяла навіть на кошеня, і воно, сплигнувши на землю, погналося за листком. Вражена Урсула зовсім забула, що оце недавно гнівалася, і дивилася на кошеня, зачудовано похитуючи головою.

— Що з ним сталося? — запитала вона.— Адже ще хвилину тому воно ледве могло ходити.

— Ви просто не бачили котів цієї породи,— відказав Сатана.

Урсула не збиралась церемонитися з цим глузливым забродою і, недобре зирнувши на нього, мовила:

— Хто вас просив приходити сюди? Чого ви чіпляєтеся до мене, хотіла б я знати? Звідки вам відомо, кого я бачила, а кого ні?

— А чи доводилося вам бачити кошеня, в якого пухирці на язичку звернені назовні, а не всередину?

— Н-ні... та і вам, мабуть, теж!

— Ану спробуйте помацати язичок у цього кошеняти.

Урсула стала раптом дуже спритною, однак кошеня було ще спритнішим, вона ніяк не могла його зловити й мусила відступитися. Тоді Сатана сказав:

— Назвіть його як-небудь. Може, воно відгукнеться й піде.

Урсула почала кликати кошеня, називаючи його різними іменами, але воно й вухом не вело.

— Спробуйте назвати його Агнесою.

Кошеня відгукнулося на «Агнесу» й підбігло до Урсули. Вона помацала йому язичок.

— А й справді! — вигукнула вона.— Чесне слово, так і є! Зроду не бачила таких кішок. Це ваша?

— Ні.

— Звідки ж ви знаєте, як її кличуть?

— Усіх кішок цієї породи кличуть Агнесами. На інші імена вони не озиваються.

Урсула була ошелешена.

— Ну хіба не диво! — Раптом тінь тривоги майнула по обличчі старенької, в її душі прокинулися забобонні передчуття. Вона знехотя опустила кошеня на землю й промовила: — Мабуть, хай краще йде собі... Я не боюся, ні... нема чого боятись. Але священник казав... і люди теж розповідали... я чула не раз. Та й кошеня вже ніби оклигало, само собі дасть раду.— Вона зітхнула й подалася геть, бурмочучи: — А гарненьке кошенятко, їй-богу, добре було б залишити його собі... а то вдома так сумно, так самотньо цими неспокійними днями... Панночка Маргет така зажурена, сама лише тінь від неї зосталась, а старий господар у в'язниці.

— Дуже шкода, що ви не берете собі цього кошеняти,— мовив Сатана.

Урсула швидко обернулася, ніби тільки й чекала, щоб хтось захопив її взяти кошения.

— Чому? — з жалем запитала вона.

— Бо кішки цієї породи приносять щастя.

— Приносять щастя? Справді? А ви певні? Яке ж щастя вони приносять?

— Вони приносять принаймні гроші.

Урсула була розчарована.

— Гроші? Гроші з кішки? Вигадки! В нашому селі кішки не продаси: люди в нас їх не купують, навіть і задурно не беруть.

Вона повернулася, зібравшись піти.

— Я й не кажу продавати. Я маю на увазі, що з неї ви матимете прибуток. Кішки цієї породи звуться Кішками Щастя. Той, хто має таку кішку, щоранку знаходить у своїй кишені чотири срібних гроші.

Я побачив, як Урсула спаленіла від обурення. Вона була ображена. Не інакше, як цей хлопець знущується з неї! Засунувши руки в кишені, Урсула випросталась, щоб вповісти Сатані, якої вона про нього думки. Вона аж кипіла з люті. Розкрила рота, але, вимовивши ледве три уїдливих слова, раптом замовкла. Злість на її лиці поступилася місцем подиву, недовірі, страху... Вона повільно вийняла руки з кишень, розтулила пальці й втупилась у долоні. На одній лежала монета, яку ми дали їй сьогодні, а на другій — чотири срібних гроші. Якусь хвилю вона дивилась на монети, наче боялася, що вони от-от зникнуть, а потім палко вигукнула:

— Так це правда... правда! Мені дуже соромно, я прошу мені пробачити, мій дорогий пане й благодійнику! — І, кинувшись до Сатани, почала, як заведено в Австрії, обціловувати його руки.

Десь у глибині душі Урсула, певне, усвідомлювала, що кішка зачарована і є знаряддям диявола, але так навіть і краще, бо можна бути впевненою, що угоди додержуватимуть твердо, гроші на утримання родини надходитимуть щодня. У грошових справах навіть найпобожніші наші селяни вважали більш надійним укласти договір з дияволом, ніж з архангелом. Урсула з Агнесою на руках подалася додому. Як би я хотів бути на її місці, адже вона зараз побачить Маргет!

Тут я затамував подих, бо ми вже опинилися в будинку отця Пітера. У вітальні стояла Маргет і вражено дивилася на нас. Вона була змарніла та бліда, але я знав, що в при-

сутності Сатани їй покращає. Так і сталось. Я познайомив з нею Сатану, тобто Філіпа Траума. Ми сіли й почали розмовляти. Всі почували себе дуже невимушено. В нашому селі люди прості, і коли нам гість до впадоби, ми радо його приймаємо. Маргет поцікавилась, як це ми ввійшли, що вона не почула. Траум відповів, що двері були відчинені, ми ввійшли й трохи почекали, поки вона озирнеться й привітає нас. Але він сказав неправду. Двері були замкнені, ми потрапили в дім якимось інакше — пройшли крізь стіни, чи крізь дах, чи спустилися комином, чи ще як. А втім, коли Сатана хотів, щоб йому повірили, йому завжди вірили. От і Маргет цілком задовольнилася його поясненнями. До того ж її увагою заволодів сам Траум, вона очей з нього не зводила, такий він був красень. Я був щасливий і пишався ним. Я сподівався, що Сатана покаже які-небудь чудеса, але дарма. Здавалось, його цікавило зараз лише одне — якомога швидше заприятелювати з Маргет і якомога більше наговорити всяких побрехеньок. Сатана сказав, що він сирота. Маргет стало жаль його. Її очі зволожилися. Він додав, що ніколи не бачив матінки, вона вмерла, коли він був ще малою дитиною, а в татуса розладнане здоров'я і жодних статків — принаймні таких, які ціняться на землі. Зате в нього є дядько в далеких тропічних країнах, дуже заможний, власник великої монополії, і той дядько, до речі, утримує його. Варто було Траумові згадати про щедрого дядька, як Маргет подумала про свого, і на її очах знову виступили сльози. Вона сподівається, сказала Маргет, що коли-небудь їхні дядечки зустрінуться. Я аж здригнувся. Філіп сказав, що й він такої думки. Я знову затремтів.

— Може, і справді вони зустрінуться! — промовила Маргет. — Ваш дядечко багато подорожує?

— О так, він їздить по всьому світі, має всюди справи.

Отак вони балакали собі, і бідолашна Маргет на хвилю забула про всі свої печалі. Мабуть, за останні дні їй вперше випала така приємна й весела година. Я бачив, що Філіп їй сподобався; а втім, я знав це наперед. А коли він сказав, що вчиться на священника, то сподобався їй ще більше. Потім він пообіцяв, що влаштує їй перепустку до в'язниці, щоб вона побачилася з дядьком, і цим остаточно здобув її прихильність. Філіп сказав, що подарує вартовим яку-небудь дрібничку; він велів Маргет приходити до в'язниці надвечір, коли стемніє, і нічого не казати, а «просто показати оцей папірець при вході й виході». Він надряпав на аркушику якісь химерні знаки й віддав їй. Маргет щиро подя-

кувала і відразу почала чекати, коли ж повечоріє. Річ у тому, що за тих давніх жорстоких часів в'язням не дозволяли побачень з близькими, і, бувало, вони роками сиділи в камері, ні разу не побачивши рідного обличчя. Я вирішив, що знаки на папері — якісь заклинання, і вартові пропустять Маргет, не розуміючи, що роблять, і відразу ж про це забудуть. І справді, все відбулося саме так.

Урсула просунула голову в двері й мовила:

— Вечеря готова, панночко.

Тут вона побачила нас, перелякалася, поманила мене до себе і, коли я підійшов, запитала, чи ми не розповіли Маргет про кішку. Я відповів, що ні; тоді вона заспокоїлась і попросила мовчати й далі, а то панночка Маргет ще подумає, ніби це диявольська кішка, пошле по священника, той виконає обряд очищення, позбавить кішку чарівної сили — і плакали тоді грошики. Я пообіцяв, що ми мовчатимемо. Урсула була задоволена. Я почав був прощатися з Маргет, але Сатана перепинив мене й дуже чемно — не пам'ятаю точно, як саме, — напросився разом зі мною на вечерю. Звичайно, Маргет неабияк збентежилася, бо знала, що в них вечері — на один зуб. Урсула почула слова Сатани і ввійшла до кімнати, не приховуючи невдоволення. Вона дуже здивувалася, побачивши, яка Маргет свіжа й рум'яна. Потім, звернувшись до неї своєю рідною богемською говіркою, сказала, як я довідався згодом, таке:

— Випроводіть його, панночко Маргет. Нам нема чим їх годувати.

Перш ніж Маргет встигла відповісти, в розмову втрутився Сатана, звернувшись до Урсули богемською таки ж говіркою, що було несподіванкою і для неї, і для її господині. Він запитав:

— Чи не з вами я зустрівся сьогодні на дорозі?

— Так, пане.

— Дуже приємно. Бачу, ви не забули мене. — Він підступив до Урсули й шепнув їй на вухо: — Хіба я вам не казав, що ця кішка приносить щастя? Не потерпайте, вона все залагодить.

Урсула миттю заспокоїлася, невдоволення як рукою зняло, а очі її спалахнули неприхованою, корисливою радістю. Ще б пак, цінність кішки дедалі більшала! А Маргет нічого не залишилось, як запросити нас на вечерю, що вона й зробила дуже гідно, з притаманною їй гречністю й щирістю. Маргет сказала, що вечеря вбога, але вона рада розділити її з нами.

Вечеряли ми в кухні, а Урсула нам слугувала. На сковорідці звабливо шкварчала підсмажена рум'яна рибинка; для Маргет, очевидно, така вишукана страва була цілковито несподіванкою. Урсула подала рибинку до столу, і Маргет поділила її — одну частину Сатані, а другу мені, собі ж не взяла нічого й почала була пояснювати, що їй сьогодні не хочеться риби, але не встигла закінчити речення, як на сковорідці з'явилася друга рибинка. Маргет здивувалась, однак нічого не сказала. Мабуть, вирішила про все розпитати Урсулу пізніше. А несподіванки не припинялися: м'ясо, дичина, вина, фрукти — наїдки і напої, яких давно не було в цьому домі. Але Маргет мовчала і тепер навіть подиву не виказувала; безперечно, на неї справив свій вплив Сатана. Він теревенив без угаву, розважав товариство, завдяки йому час спливав весело й приємно. І хоч Сатана безсовісно брехав, важко було йому дорікнути — адже він ангел, а ангели в цих питаннях не обізнані. Вони не розрізняють добро і зло, Сатана сам мені казав. Він завоював прихильність Урсули. Розхвалював її перед Маргет — не дуже голосно, але так, щоб вона почула. Він казав, що Урсула — чудова жінка, і він хотів би якось познайомити з нею свого дядька. Незабаром Урсула почала маніжитися й кокетувати, наче молоденька, прищдилася, мов дурна стара курка. Та ще й удавала, ніби не чує слів Сатани. Мені було соромно, поведження Урсули підтверджувало думку Сатани про людей як про обмежене й вульгарне плем'я. Сатана сказав, що його дядько часто влаштовує прийоми, і якби знайшлася розумна жінка, щоб порядкувати на тих вечорах, то вони стали б удвічі привабливішими.

— Ваш дядечко, певне, знатного роду? — запитала Маргет.

— Так, — байдуже відповів Сатана. — Дехто навіть, бажаючи підлеститися, величає його князем. Та він аж ніяк не сліпий прихильник титулів. Головне для нього — особисті чесноти, а не становище.

Я сидів опустивши руку. Підійшла Агнеса й лизнула її. Правда розкрилась. Я збирався вже сказати: «Та тут помилка! Це звичайнісінька кішка! Пухирці на язичку звернені всередину, а не назовні!» Але слова застрягли в моїй горлянці. Сатана схвально глянув на мене, і я все зрозумів.

Коли стемніло, Маргет поклала в кошик їжу, вино та фрукти і поквапилась до в'язниці, а ми з Сатаною подалися до мого дому. Я подумав: цікаво було б подивитись, як виглядає в'язниця всередині. Сатана підслухав мою думку

і тієї ж миті ми опинились у в'язниці. Як пояснив мені Сатана, ми були в камері тортур. Я побачив дибу та інші знаряддя катувань; на стінах висіли два чи три закіптюжені ліхтарі — від їхнього світла камера здавалася ще темнішою і жахливішою. Тут були кати і ще якісь люди. Вони не звертали на нас ніякої уваги — значить, ми були невидимі. На підлозі лежав зв'язаний юнак. Сатана сказав, що юнака обвинувачують у ересі. Кати саме його допитували. Вони вимагали, щоб він зізнався у злочині. Але юнак твердив, що йому нема в чому зізнаватися, він невинний. Тоді юнакові стали заганяти під нігті скіпки, і він завищав від болю. Сатана був незворушний, однак я не міг витримати цього страхіття, і йому довелося вивести мене з тюрми. Я мало не знепритомнів, мене нудило, але на свіжому повітрі мені трохи полегшало, й ми рушили до мого дому. Я сказав Сатані, що таке катування — звіряча річ.

— Ні, то людська річ. Не ображай даремно звірів, вони цього не заслужили.— І він провадив далі: — Отакий весь ваш нікчемний рід — безнастанно брешете, безнастанно вихваляєтеся чеснотами, яких самі не маєте, й ніколи не хочете визнати, що тільки вищі тварини наділені ними. Жоден звір нізащо не вдасться до жорстокості — це монополія тих, хто має так зване почуття доброчесності. Звір, завдаючи кому-небудь болю, не має лихого наміру, тобто не чинить зла, бо для звіра не існує такої речі, як зло. І він ніколи не завдає болю заради втіхи, так чинить лише людина. Її надихає оте нікчемне почуття доброчесності! Почуття, яке дає право вибору робити добро чи зло. І як же людина користується з цього права? Вибирає-вибирає — і в дев'яти випадках з десяти віддає перевагу злу. На світі взагалі немає місця злу; його б і не було, якби не ваше почуття доброчесності. Але ж людина таке нерозсудливе створіння, вона неспроможна збагнути: почуття доброчесності ганьбить її й зводить до рівня найнижчої з істот. Ну як, уже легше? Зараз я тобі щось покажу.

Розділ VI

За мить ми опинились у Франції, в якомусь містечку. Ми йшли величезною фабрикою. Навкруги нас, у бруді й духоті, сповиті хмарами пилюги, тяжко працювали чоловіки, жінки й діти. Вдягнені в лахміття, охлялі від голоду й сонні, вони, знемагаючи, похилялися над своєю роботою. Сатана сказав:

— Ось тобі ще один приклад почуття добродетності. Хазяїни фабрики багаті й дуже побожні люди, але своїм бідним братам і сестрам дають таку платню, якої ледве вистачає, щоб не вмерти голодною смертю. Робітники працюють по чотирнадцять годин на день — узимку і влітку, — із шостої ранку до восьмої вечора, в тому числі й малі діти. Щодня вони проходять чотири милі від того свиношника, де мешкають, до фабрики і назад; місяць багнюку й талий сніг, ідуть у дощ, сльоту, завірюху, буран — і так рік у рік. Сплять усього-на-всього чотири години на добу. Туляться в страшній тіснєві, по три сім'ї в одній конурі, в неймовірному бруді та смороді, і вмирають від хвороб, як мухи. Може, вони злочинці, оці знедолені? Ні. Що ж вони зробили, за що їх так жажливо покарано? Нізачо, хіба за те, що вони мали нещастя народитися людьми. Ти бачив, як карають злочинця у в'язниці; зараз ти бачиш, як карають тут невинних і чесних. А тепер скажи, чи є в людей логіка? Чи цим смердючим праведникам легше, ніж тому єретикові? Я певен, що ні. Його страждання — дурниці порівняно з їхніми муками.

Коли ми пішли з в'язниці, його колесували, розірвали на шматки, перетворили на місиво. Він тепер мертвий і звільнився від своїх любих одноплемінників. А ці мізерні раби? Вони вмирають тут уже хтозна-скільки років, і багатьом з них не пощастить піти з життя ще протягом довгого часу. І все це через ваше почуття добродетності — воно навчило хазяїнів фабрики різниці між добром і злом, і ось тобі наслідки. А люди ще вважають себе кращими за собак! Ах, які ви нелогічні, нерозумні створіння! І які жалюгідні — просто слів нема!

Раптом його тон став не такий поважний, і він заповзвся на всі заставки глузувати з людей, висміював наше пишання воєнними перемогами, кепкував з наших великих героїв, нашої немеркнучої слави, наших могутніх королів, нашої древньої знаті, нашої освяченої віками історії — і реготав, так реготав, що мене аж узяла досада. Згодом він, трохи опанувавши себе, сказав:

— Зрештою, все це не тільки смішно, а й сумно, коли згадати, що ваше життя таке коротке, ваша пиха дитяча, а самі ви — лише тіні!

Зненацька все довкола зникло. Я вже знав, що це означає. Наступної миті ми простували нашим селом. Унизу, над річкою, я побачив мерехтливі вогники заїзду «Золотий олень». З темряви почувся радісний крик:

— Він повернувся!

То був Сеппі Вольмайєр. Він відчув, що кров у жилах пришвидшила свій біг, а на душі стало легко, як завжди, коли поблизу був Сатана. Сеппі зрозумів, що він тут, хоч і не міг побачити його в п'ятні. Сеппі пристав до нас, і ми пішли далі втрюх. Радість так і вихлюпувалася з Сеппі. Він поведився, мов закоханий, який знайшов утрачену подругу серця. Сеппі був кмітливий, жвавий хлопець, не те що ми з Ніколаусом. Зараз його повністю захопила нова таємнича подія: щез Ганс Опперт, наш місцевий волоцюга. Сеппі сказав, що люди цікавляться, куди він міг подітися. Сеппі не сказав «турбуються». Ні, саме «цікавляться» — дуже влучне й доречне слово. Ніхто не бачив Ганса вже два дні.

— Відтоді, як він повіся так по-звірячому, — додав Сеппі.

— Як це по-звірячому? — запитав Сатана.

— Розумієш, він завжди лупцює дрючком свого собаку, а то дуже добрий собака і його єдиний друг. Пес дуже відданий Гансові, любить його і взагалі ніколи нікого не чіпає. Так от, два дні тому Ганс знову став його бити — ні за що ні про що, просто задля забави. Собака вив, скавучав, і ми з Теодором хотіли заступитись. Але Ганс пригрозив нам і знову щосили вдарив собаку так, що вибив йому око, а тоді сказав нам: «Ну що, тепер задоволені? За це він мусить подякувати вам, бо ви лізете куди не слід, хай вам чорт!» І зареготав, звірюка безсердечна.

Голос Сеппі затремтів від жалю й гніву. Я догадувався, що скаже Сатана, і не помилився.

— Знов неправильно вжите слово. Так образити звірів! Звірі так не поводяться, тільки люди.

— Та ні, це ж не по-людськи!

— По-людськи, Сеппі, саме по-людськи. Мені прикро чути, як ти ганьбиш вищих тварин, приписуєш їм нахили, яких вони не мають, які живуть тільки в людському серці. Жодна з вищих тварин не заражена хворобою, ім'я якій — почуття добротності. Пильнуй своєї мови, Сеппі, не вживай таких брехливих фраз.

Сатана промовляв дуже суворо, як на нього, і я пошкодував, що не мав змоги попередити Сеппі обачніше добирати слова. Я знав, як Сеппі зараз почуватиметься. Він нізащо не захоче образити Сатану; він швидше образить усіх своїх родичів. Запала незручна мовчанка, та несподівано приспіла допомога — з'явився той самий бідолашний пес, око в нього

теліпалося на жилці. Він кинувся до Сатани, жалібно скиглячи й підвиваючи. Сатана відповів йому схожими звуками, і ми зрозуміли: вони розмовляють собачою мовою. Ми всі тепер сиділи на траві, світив місяць, бо хмари давно розвіялись, і Сатана, поклавши голову пса собі на коліна, вправив йому око в очницю. Псові відразу полегло, він замахав хвостом і лизнув Сатані руку; видно було, що пес йому дуже вдячний. Я був певен, що він дякує Сатані, хоч я і не зрозумів їхньої мови. Потім вони ще трохи побалакали, а тоді Сатана сказав:

— Пес каже, що господар був п'яний.

— Таки був,— підтвердили ми.

— А через годину він звалився у прірву за Крутим пасовиськом.

— Ми знаємо, де воно! Милі за три звідси.

— Пес кілька разів прибігав до села, просив людей піти туди, але його не слухали й гнали геть.

Ми пригадали, що пес і справді прибігав, однак ми тоді не зрозуміли, чого йому треба.

— А він прибігав, бо хотів допомогти людині, яка поведилася з ним дуже погано; тільки про те й думав, нічого не їв і навіть не просив їсти. Дві ночі просидів біля господаря. Ну, якої ви тепер думки про свій рід? І ще людям обіцяно благодать на небі, як кажуть вам ваші вчителі, а цьому псові туди зась? Чи може людський рід зрівнятися з ним у доброчесності, у великодушності? — Тут він повернувся до пса, який підстрибував біля нього, веселий і щасливий, нетерпляче ждучи його наказів, ладний негайно їх виконувати.— Покличте людей та йдіть за собакою. Він покаже вам, де валяється оте падло. І візьміть з собою священика, хай потурбується про Гансову душу, бо смерть близько.

Вимовивши останнє слово, Сатана щез, а ми залишилися, пригнічені та сумні. Невдовзі ми зібрали людей, покликаних отця Адольфа і знайшли Ганса Опперта. Він помер на наших очах. Ніхто не засмутився, крім пса. Пес розпачливо вив, скиглив, облизував мертво обличчя, і втішити його не було ніякої змоги. Ми поховали небіжчика там, де він лежав, без труни, бо Ганс Опперт не мав ні грошей, ні жодного друга, крім свого пса. Якби ми прийшли хоч на годину раніше, священик ще встиг би відпустити гріхи небораці й відправити його в рай; тепер же він потрапив прямісінько до пекла й вічно горітиме у жахливому полум'ї. Шкода, що в цьому світі, де стільки людей нудяться, не знаючи як згаяти час, ні в кого не знайшлося однієї години, такої

потрібної грішникові, від якої залежало, чи він вічно блаженствуватиме, чи вічно страждатиме. Мені стало моторшно, коли я уявив, як багато може важити одна година, і я дав собі обіцянку від сьогодні більше ніколи не марнувати часу. Сеппі зовсім занепав духом і сказав, що, мабуть, краще бути собакою — немає ризику, що твоя душа загине без покаяння. А пса ми забрали додому, вирішивши залишити його собі. Дорогою Сеппі прийшла в голову дуже гарна думка, і настрої у нас одразу покращав. Сеппі сказав, що, коли пес пробачив господареві всі образи й знущання, то, може, бог визнає це за відпущення гріхів.

Наступний тиждень був дуже нудним. Сатана не показувався, нічого особливого не траплялось, навідатися до Маргет ми не насмілювались, бо ночі стояли місячні, і наші батьки могли нас спіймати, якби ми спробували вибратися з дому. Однак ми кілька разів зустрічали Урсулу, коли вона гуляла з кішкою на луках по той бік річки. Ми довідалися від старої, що в них усе гаразд. Урсула була вдягнена в чепурну нову сукню і взагалі мала квітучий вигляд. Чотири гроші з'являлися щодня, без затримки, і їх не треба було витратити на їжу, вино та інше — про харчі дбала кішка. Тепер, беручи до уваги всі обставини, Маргет уже не відчувала себе такою самотною і знедоленою, як доти, та й Вільгельм Майдлінг як міг розважав дівчину. Щовечора вона ходила до в'язниці, проводила там з дядьком годину чи дві, і він навіть погладшав від харчів, які їм постачала кішка. Маргет, бажаючи продовжити знайомство з Філіпом Траумом, хотіла, щоб я знову привів його. Та й Урсула неабияк цікавилася Траумом і без кінця розпитувала про його дядька. Хлопці не могли втриматися від сміху, бо я їм розповів, якими небилицями частував її Сатана. Ми не погамували її цікавості, адже наші язики волею Сатани були на припоні.

Ми довідалися від Урсули про одну невеличку подію: тепер, коли в домі завелися гроші, вони взяли служника для різної роботи й доручень. Стара силувалася вдати, ніби йдеться про звичайнісіньку, буденну річ, проте відразу було видно, що її аж розпирає від пихи та гонору. Ми з приємністю дивилися на бідолашну жінку, неспроможну приховати свого захоплення від цієї розкоші, але коли узнали ім'я служника, то подумали, чи розумно зробила Урсула. Незважаючи на свій юний вік і легковажність, ми трохи тямали в певних справах. Хлопець звався Готфрідом Нарром: трохи пришелепкуватий, однак добродушний, ні-

кого не кривдив, отож і проти нього особисто ніхто не держав зла. Однак сім'я Наррів мала лиху славу, і це зрозуміло: не минуло ще й півроку, як бабусю Готфріда спалили за відьомство. А коли вже в крові з'явиться така зараза, то самим вогнем її ніколи не випалиш. І взагалі час був такий, що Урсулі й Маргет не слід було мати справу з хлопцем із цієї сім'ї: за останній рік страх перед відьмами у наших краях дуже посилювався, такого не могли пригадати й найстаріші жителі села. Сама згадка про відьму могла перелякати нас до смерті. І це природно — нині розплодилися такі відьми, яких раніше й не бачили. В давнину відьмували самі старі баби, а тепер зустрічалися відьми будь-якого віку, а то й діти восьми чи дев'яти літ. Отож і виходило, що будь-хто, незалежно від віку й статі, міг виявитися поплічником диявола. В нашій невеликій окрузі відьомство пробували викоренити геть, проте чим більше палили відьом, тим більше диявольського поріддя з'являлося натомість.

Якось у школі для дівчаток, що була всього за десять миль від нашого села, вчителі знайшли в однієї учениці на спині червоний, запалений висип. Вони, певна річ, дуже перелякалися, подумавши, що то знаки диявола. Перестрашена дівчинка розпачливо благала вчителів нічого нікому не казати, запевняла, що це сліди від блошиних укусів. Але цього діла, звичайно, так просто залишити було не можна. Оглянули всіх дівчаток, цятки знайшли у всіх п'ятдесяти дівчаток, але в одинадцяти з них цятки було особливо багато. Почала працювати комісія, дівчаток допитували, але всі одинадцять лише в слезах кликали матерів і ні в чому не зізнавалися. Тоді малолітніх чарівниць замкнули нарізно в темних комірчинах і десять діб їм не давали нічого їсти, крім чорного хліба й води. Під кінець ув'язнення всі страшенно схудли, здичавіли, очі горіли сухим блиском; вони вже не плакали, а сиділи, щось бурмочучи, й відмовлялися від їжі. Зрештою одна дівчинка призналася, що вони часто літали верхи на мітлі на відьомський шабаш до похмурої місцини високо в горах і там танцювали, пили вино, шаленіли й казилися вкупі зі зграями інших відьом та з самим Нечистим. Усі поводитися там дуже непристойно, паплюжили священиків і проклинали господа бога. Отак вона й сказала. Вона розповідала нещодавно, не могла пригадати деяких подробиць. Та члени комісії допомогли їй, вони знали, що запитувати, бо мали докладний питальник, написаний ще двісті років тому для такої мети. Вони запитували: «Ти робила те і те?» І дівчинка незмінно відповідала

ствердно, виглядаючи дуже змороною, виснаженою та до всього байдужою. А коли решта десять почули, що вона зізналася, то й собі зізнались і на всі запитання теж відповідали «так». Тоді їх усіх разом спалили біля ганебного стовпа. Вирок був, безперечно, мудрий і справедливий. З усієї округи зібралися люди подивитись, як їх спалюватимуть. Пішов і я, але коли впізнав одну з них, веселу гарненьку дівчинку, з якою часто грався і яка тепер, прикута ланцюгом до стовпа, викликала такий жаль, коли побачив, як матір оплакує доньку і, судомно обіймаючи та обсипаючи її поцілунками, кричить «Господи боже мій! Господи боже мій!» — я, не витримавши цього жаху, втік.

Коли спалювали бабусю Готфріда, стояв лютий мороз. Її звинуватили в тому, що вона зцілювала людей від головного болю, розтираючи їм потилицю й шию — так вона сама твердила, — але кожному було зрозуміло, що без допомоги диявола тут не обійшлося. Її хотіли було допитати, але бабуся заперечила, мовляв, вона й так визнає, що її сила — від диявола. Її засудили до спалення на багатті ранком наступного дня, на ринковій площі. Першим туди прийшов урядовець, який мав розкласти багаття, що він і зробив. Потім сторожа привела Готфрідову бабусю, залишила її на площі й подалася по другу відьму. Родичі старої не прийшли — вони боялися гніву людей, які, чого доброго, ще й камінням могли побити. Я підійшов до нещасної і дав їй яблуко. Вона сиділа навпочіпки біля багаття, грілася й чекала; старечі губи та пальці аж посиніли з холоду. Раптом поруч нас опинився якийсь подорожній. Він лагідно заговорив до бабусі й, побачивши, що навколо нікого, крім мене, немає, поспівчував їй. Потім запитав, чи правда все те, в чому вона зізналась; бабуся відповіла, що ні. Подорожній здивувався, ще дужче засмутився й запитав:

— То чого ж ви обмовили себе?

— Я стара й дуже бідна, — відповіла вона, — і сама заробляю свій хліб. У мене іншого виходу не було, як зізнатись. Якби я сказала, що я не відьма, мене, може, й звільнили б. Але тоді мені хоч помирай. Ніхто б у селі не забув, що мене звинувачували у відьомстві, роботи в мене не було б, і, куди б я не пішла, на мене нацьковували б собак. Незабаром я сконала б з голоду. То краще вже хай мене сплять, принаймні швидше помру. Дякую вам обом, ви так добре поставилися до мене.

Вона ближче присунулася до багаття і, простягнувши

руки, гріла їх над вогнем. Лапаті сніжинки тихо й пестливо спадали на стару сиву голову, вибілюючи її ще більше. Вже зібрався натовп, хтось кинув у стареньку яйце. Воно влучило їй просто в око, розбилося й потекло по обличчі. В натовпі почувся сміх.

Я розповів Сатані про одинадцятьох дівчаток і Готфрیدову бабусю, але моя розповідь не справила на нього ніякого враження. Він лише зазначив, що такий уже рід людський, а те, що роблять люди, нічого не значить. Він додав, що сам бачив, як було створено людину. Її зліпили не з глини, а з болота — якщо не цілком, то принаймні частково. Я знав, яку саме частку він має на увазі: звичайно ж, почуття добродетності. Сатана прочитав мою думку і, потішений, засміявся. Потім підкликав вола, який пасся неподалік, погладив його, трохи побалакав з ним, а тоді сказав:

— Ось перед тобою віл, який не моритиме дітей голодом, не залякуватиме, не катуватиме самотністю, від чого вони божеволіють, і не спалкуватиме їх на багатті, вимучивши зізнання в тому, чого вони зроду не робили. Не краятиме він серця й бідолашним безневинним жінкам, не доведитиме їх до того, що вони вже бояться жити серед подібних до себе; не знущатиметься з них у їхню смертну годину. Бо він не обтяжений почуттям добродетності, так само як і ангели, не відає, що таке зло, і ніколи нікому не чинить зла.

Незважаючи на всю свою чарівність, Сатана, коли визнавав за потрібне, — а таке завжди траплялося, щойно мова заходила про рід людський, — міг бути образливо жорстоким. Він нехтував людей, марно було чекати від нього доброго слова про них.

Як я уже казав, нам, хлопцям, здавалося, що Урсула вчинила необачно, найнявши хлопця з родини Наррів саме тепер. І ми мали рацію. Дізнавшись про це, люди, звісно, обурились. Ще б пак, звідки Маргет і Урсула взяли гроші годувати ще одного їдця, коли самі ледь зводили кінці з кінцями? Ось що їм кортіло знати, і, щоб заспокоїти свою цікавість, вони перестали цуратися Готфрїда; навпаки, почали шукати його товариства й заходити з ним у дружні розмови. Готфрїд був дуже задоволений; не підозрюючи нічого лихого й не помічаючи розставленої йому пастки, він по своїй простоті наївно все вибовкував.

— Гроші? — казав він. — Та в них грошей кури не клю-

ють! Мені платять два срібних гроші на тиждень та ще й годують. А самі живуть на всю губу, їй-право; і князь такого не їсть, як ото вони.

Цю дивовижну новину астролог повідав отцю Адольфові в неділю ранком, коли священик повертався додому з меси. Отець Адольф надзвичайно схвилювався й сказав:

— Це діло треба розслідувати.

Він сказав, що тут криється чаклунство. Жителям села велів потихеньку, ненастирливо поновити дружні стосунки з Маргет і Урсулою й не спускати обох з ока. А ще радив парафіянам тримати язика на припоні, щоб ті ні про що не здогадалися. Спочатку нікому не хотілося потикатись до такого жакливого будинку, але священик запевнив, що вони там будуть під його захистом і нічого з ними не скоїться, тим паче, коли візьмуть із собою свяченої води, в руках матимуть чотки, а на грудях — хрест. Слова отця Адольфа заспокоїли людей, знайшлися охочі відвідати Маргет, а найпідліші, спонукані злістю й заздрістю, самі поривалися туди.

Сердешна Маргет почувала себе на сьомому небі від щастя, що в неї знову з'явилися друзі. Дівчину, як і всякого б на її місці, радувало, що їй добре ведеться; їй навіть інколи кортіло похизуватися перед іншими. Вона щиро тішилася кожним добрим словом, кожною приязною усмішкою друзів і односельців, бо, мабуть, найтяжче з усіх випробувань — це самотність та ще зневага сусідів, які тебе уникають.

Тепер, коли заборону було знято, ми теж могли піти до Маргет. Ми відвідували її щодня разом з нашими батьками та сусідами. Кішці Агнесі доводилося важко працювати. Їй доводилося забезпечувати харчами, та ще й у великій кількості, цілі юрми; а частували гостей такими стравами та винами, яких у селі зроду не пробували, навіть назв не знали, хіба що чули від князівської челяді. Та й столовий посуд теж був хоч куди.

Іноді Маргет відчувала тривогу й надокучала Урсулі прискіпливими розпитами. Але та твердо стояла на своєму, запевняючи, що це рука провидіння, і ні словом не прохоплювалася про кішку. Маргет знала, що для провидіння немає нічого неможливого, та все-таки не могла подолати сумнівів. Однак висловити свої тривоги вголос побоювалася, щоб не накликати лиха. Думала вона й про чари, потім відкинула ту думку геть: адже їм почало таланити ще до того, як Готфрід прийшов у дім, а Урсула побожна й люто ненавидить чаклунство. Врешті всі впевнились у допомозі

провидіння, беззастережно вірили йому і за все дякували. Кішка Агнеса не скаржилася на клопіт, а набувши досвіду, спокійно постачала дедалі витонченіші та багатші дари.

У будь-якій громаді, чи то великій, чи малій, завжди знайдеться чимало людей добрих і щиросердих од природи. Вони ніколи нікому не чинять зла, хіба що опановані страхом, чи коли небезпека загрожує їхнім власним інтересам абощо. Були такі люди і в Езельдорфі. За звичайних обставин відчувався їхній добрий, благородний вплив, але тепер настали часи незвичайні — страх перед відьмами заповонив людей, і в селі, здавалося, не залишилось жодного лагідного, співчутливого серця. Людей лякали незрозумілі події в домі Маргет, ніхто не сумнівався, що тут замішані чари. Страх затьмарив усім розум. Декотрі, звичайно, жаліли Урсулу й Маргет, над якими нависла жаклива загроза, але, зрозуміло, мовчали — висловлювати співчуття було небезпечно. Події розвивалися своїм ходом, і ніхто не попередив наївної дівчини та дурної старої жінки, не навчив обережності. Ми хотіли було їх застерегти, але коли дійшло до діла, злякалися. Виявилось, що нам бракує мужності, ми не досить сміливі для того, щоб наважитися на благородний вчинок, бо через нього самі могли вскочити в халепу. Ми не зізнались один одному в легкодухості; ми вчинили так, як будь-хто вчинив би на нашому місці — просто уникали говорити на цю тему, переводячи розмову на щось інше. Та я не сумнівався, що всі ми відчували себе негідниками, коли в одному гурті зі шпигунами смачно їли й пили за столом у Маргет, говорили компліменти, дивилися, картаючись докорами сумління, на неї, таку безхмарно щасливу, і жодним словом не натякнули про загрозу. А Маргет справді була щаслива, горда, як та принцеса, з того, що знову навколо неї друзі, така їм вдячна! А гості тим часом до всього приглядалися і все переказували отцеві Адольфу.

Отець Адольф ніяк не міг добрати розуму, що ж воно діється. Хтось у домі чаклує, але хто саме? Ніхто не заскочив Маргет, чи Урсулу, чи Готфріда на якій-небудь чортівні, а проте віна і всілякі смачні наїдки в домі не переводилися. Досить було гостеві чогось захотіти, як його бажання негайно вдовольнялося. Зрозуміло, коли таке роблять відьми й чаклуни; однак тут усе відбувалося без будь-яких заклинань, навіть без грому, землетрусів, блискавок чи привидів, — справді незвична, нова, нечувана річ. І в книжках про таке чаклунство нічого не писалося. Зачаровані речі, як відомо, несправжні. Коли чари втрачають силу, золото

перетворюється на порох, їжа псується і щезає. А тут навіть випробований спосіб не дав ніяких наслідків. Нишпорки отця Адольфа принесли йому трохи харчів від Маргет. Він читав над ними молитви, виганяв з них нечисту силу, але дарма: вся провізія залишалася справжньою, свіжою і почала псуватися тільки в призначений природою час.

Отець Адольф був не просто спантеличений — його охопив відчай. Усе свідчило, що ніякого чаклунства тут і в заводі немає. В глибині душі він майже повірив у це, але цілковитої впевненості не було. Може, тут діяли якісь невідомі досі чари. Нарешті він знайшов спосіб, як з'ясувати істину: коли всі оті харчі не приносять, то немає ніякого сумніву, що тут змішані чари.

Розділ VII

Маргет надумала влаштувати званий обід і запросила на нього сорок гостей. Обід мав відбутися через тиждень. Отцеві Адольфу випала слухна нагода здійснити свій задум. Будинок Маргет стояв віддалік від інших; і за ним легко було стежити. Протягом тижня з нього не зводили очей ні вдень ні вночі. Мешканці дому виходили і входили, як звичайно, але в руках у них нічого не було, і ні вони, ні хтось інший нічого не приносили. Отже, ніякої їжі для сорока чоловік ззовні не доставляли. Якщо ж харчами все-таки запасалися, то тільки в самому будинку. Правда, Маргет щовечора виходила з кошиком у руках, але нишпорки запевняли отця Адольфа, що вона завжди поверталася з порожнім кошиком.

Гості зібрались опівдні і заповнили весь дім. Прийшов і отець Адольф. Незабаром з'явився астролог, хоч його ніхто й не запрошував. Шпигуни йому вже доповіли, що в будинок Маргет ні з парадного, ні з чорного ходу ніяких пахунків не вносили. Ввійшовши, він побачив, що всі зі смаком їдять і п'ють і що свято йде повним ходом. Він оглянув стіл і помітив, що вишукані страви свіжі; фрукти не тільки місцеві, а й довезені, які швидко псуються, також свіжі й принадні. І ніяких тобі привидів, заклинань чи грому! Все зрозуміло. Це чаклунство. До того ж чаклунство нове, яке досі нікому й не снилося. Чаклунство могутнє, надзвичайної сили. І він вирішив розгадати таємницю. Звістка про це відкриття облетить весь світ, долине до найвіддаленіших куточків, здивує вражені народи, про нього

знатимуть усі, ім'я його навіки залишиться в пам'яті людській. Йому дивовижно поталанило, неймовірно поталанило. На думку про майбутню славу в нього запаморочилася голова.

Гості поступилися, дали йому пройти. Маргет чемно запросила його до бенкету, а Урсула наказала Готфрідові принести окремий стіл, застелила скатертиною, поставила посуд і запитала гостя, чого б він хотів.

— Несіть, що є, — сказав астролог.

Урсула й Готфрід принесли з комори харчі й дві пляшки вина — білого й червоного. Астролог, який, мабуть, ніколи не бачив таких ласощів, налив червоного вина в келих, випив, налив ще і пожадливо взявся їсти.

Я не сподівався зустріти тут Сатану, бо не бачив його вже більше тижня й не мав від нього жодної звістки, — але він прийшов. Я відчув, що він у кімнаті, хоч і не міг бачити, бо люди затуляли його від мене. До мене долинув голос Сатани: він вибачався перед Маргет, що з'явився непроханий, мовляв, він лише на хвильку. Маргет умовляла його залишитися. Подякувавши, Сатана погодився. Маргет підвела його до гостей, познайомила з дівчатами, з Вільгельмом Майдлінгом і ще з кількома старшими людьми.

Гості загомоніли, почувся шепіт:

— Це той молодий незнайомець, про якого останнім часом так багато говорять. Правда, його й побачити неможливо, він завжди в роз'їздах.

— А який красень! Як його звуть?

— Філіп Траум.

— Ім'я йому пасує!

/Річ у тому, що «траум» німецькою мовою означає «мрія»/.

— Чим він займається?

— Кажуть, готується стати священником.

— Його обличчя — то його талан, побачите — він ще кардиналом стане!

— Звідки він родом?

— Кажуть, з якихось тропічних країн, у нього там багатий дядько.

І таке інше.

Сатана відразу справив враження, всім хотілось познайомитися з ним і побалакати. Гості з подивом відчували, що повітря в кімнаті напрочуд свіже, прохолодне. А сонце надворі пряжило, як і досі, з безхмарного неба! Але, звичайно, ніхто не міг здогадатися, в чому річ.

Астролог вихилив другий келих вина й налив третій. Ставлячи пляшку на місце, він випадково перекинув її. Пролилося трохи вина. Він швидко підхопив пляшку, підніс її проти світла й сказав:

— Який жаль! Це ж королівське вино! — Раптом його обличчя засяяло, на ньому відбилися радість і торжество. Він вигукнув: — Принесіть чашу! Мерщій!

Принесли чашу — на чотири кварта. Астролог перехилив над нею двопінтову пляшку — і в чашу полилося вино. Червоний напій забулькотів, швидко переливаючись у білу чашу, піднімаючись дедалі вище, поки чаша виповнилася по вінця. Всі дивилися, затамувавши подих.

— Гляньте-но,— сказав астролог, знов підносячи пляшку.— Вона, як і раніше, повна!

Я кинув погляд на Сатану — і він тієї ж миті щез. Тоді підвівся отець Адольф, розпашілий і збуджений, перехрестився й заволав громовим голосом:

— Цей дім зачарований і проклятий! — Люди почали кричати, лементувати, юрбою кинулися до дверей.— Я вимагаю, щоб мешканці цього будинку, спіймані на місці злочину...

Раптом слова застрягли йому в горлянці. Отець Адольф почервонів ще дужче, обличчя його стало аж буряковим, але він нічого більше не зміг вимовити. І тут я побачив, як Сатана прозорою тінню ввійшов у тіло астролога, після чого той, звівши руку, вигукнув — голос був явно його власний:

— Зачекайте! Стійте всі на своїх місцях! — Люди застигли, де були.— Принесіть ліку!

Урсула, тремтячи з переляку, принесла астрологові ліку, і він, устромивши її в пляшку, підняв величезну чашу й почав переливати вино назад. Люди, прикипівши до місця, зачудовано спостерігали за ним: всі бачили, що пляшка вже й так повна. Переливши вино з чаші в пляшку, астролог широко посміхнувся до всіх, хто був у кімнаті, пирхнув і байдуже кинув:

— Це дрібниці, кожен може таке зробити! Я здатний на ще дивніші чудеса.

В кімнаті почулися злякані крики:

— Господи, в нього вселилася нечиста сила!

Стривожені люди знову гуртом посунули до дверей. Незабаром кімната спорожняла, і в будинку не залишилося нікого, крім його мешканців, нас, хлопців, і Майдлінга. Ми знали в чому тут річ, і, якби могли, то все б розповіли,

але ж ми не могли. Ми були вдячні Сатані; він прийшов на допомогу саме вчасно.

Маргет, бліда як полотно, плакала. Майдлінг з Урсулою наче закам'яніли. Але найгірше було Готфріду — він так налякався, що ледве тримався на ногах. Як ви знаєте, в їхній родині була відьма, і підозра в чаклуванні могла б закінчитися для нього погано. До кімнати ліниво ввійшла Агнеса і, нічого не підозрюючи, хотіла потертись об ноги Урсули, щоб та її приголубила. Перелякана Урсула відсунулась, але так, щоб не образити Агнеси, бо ж розуміла — з такою кішкою псувати стосунків не слід. А ми взялися гладити Агнесу. Коли вже сам Сатана приятелює з нею, то він про неї доброї думки, а його думка була для нас достатньою гарантією. Здавалося, Сатана довіряв усім, хто не був наділений почуттям доброчесності.

Вибравшись з будинку Маргет, охоплені панікою гості кинулись урозтіч. Їх підганяв невимовний страх, і таку вони зняли бучу, так тупотіли, ридали, кричали й лементували, що незабаром сполошився увесь Езельдорф. Селяни повисипали надвір довідатися, в чому річ, заповнили вулицю, штовхалися, метушилися, поійняті тривогою і жахом. А коли показався отець Адольф, натовп розступився перед ним, наче води Червоного моря. Слідом за отцем Адольфом сягнуто ступав астролог, щось бурмочучи собі під ніс. Люди пропустили його і щільно зімкнулися знову. Кожний дивився вслід астрологові застиглими очима, втративши від жаху дар мови і лише важко дихаючи. Кілька жінок знепритомніли. Коли астролог віддалився, юрма заворушилась і подалася за ним, тримаючись на безпечній відстані. Люди схвильовано перемовлялися, розпитували одне одного про подробиці. Діставши відомості, вони тут-таки переказували їх іншим, доповнюючи і прикрашаючи. Таким чином чаша з вином незабаром збільшилася до розмірів бочки, а пляшка, вмістивши все вино з тієї бочки, так і залишилася порожня.

Дійшовши до ринкової площі, астролог попростував до химерно вдягнутого жонглера, який підкидав і ловив три мідні кулі. Астролог забрав кулі в жонглера, повернувся обличчям до натовпу, що наближався до нього, і сказав:

— Цей жалюгідний блазень недотепа в своєму ремеслі. Підходьте-но ближче, зараз ви побачите виступ фахівця.

Астролог підкинув одну за одною всі три кулі, й вони, утворивши вузький блискучий овал, закружляли в повітрі. Незабаром з'явилася ще одна куля, потім ще й ще — ніхто

не бачив, звідкіля кулі бралися, тільки їх більшало й більшало... Овал дедалі видовжувався, руки астролога мигтіли так швидко, що й на руки вже не були схожі, а на якусь летючу тінь чи невиразну пляму, і ось у повітрі кружляє ціла сотня куль — так принаймні стверджували ті, хто їх лічив. Великий овал сягнув на двадцять футів угору й крутився, сяяв, ряхтів — незрівнянна картина! Згодом астролог, склавши руки на грудях, велів кулям кружляти в повітрі без його допомоги — й вони закружляли самі. Через кілька хвилин астролог сказав:

— Ну, годі вже.

Овал розсипався, кулі з гуркотом попадали на землю й розкотилися врзнобіч. Люди перелякано сахалися, не наслідуючись до них доторкнутися. Астролог реготав, кепкував з глядачів, називав їх боягузами й старими бабами. Потім озирнувся й, побачивши напрутий над площею канат, сказав, що дурний той, хто день у день марнує гроші, щоб подивитися на незграбного й невдатного шахрая, який ганьбить прекрасне мистецтво канатохідця. Зараз вони побачать справжнього майстра. Одним стрибком він опинився на канаті і впевнено став обома ногами. Тоді затулив очі долонями і проскакав на одній нозі туди й сюди, а після перекинувся вперед і назад аж двадцять сім разів!

Натовп загув: адже астролог був старий, завжди спотикався, коли ходив, часом навіть накульгував. Зараз перед людьми виступав спритний чолов'яга, який напрочуд зграбно виконував акробатичні номери. Нарешті астролог легко зіскочив на землю й подався геть. Якийсь час він ішов дорогою від села, а потім зник за поворотом. Аж тепер величезний, мовчазний натовп зітхнув ніби одними грудьми; бліді жителі, щільно згуртувавшись, зазирали одне одному в обличчя, ніби запитуючи: «Та чи ж це було? І ви теж бачили? Чи це тільки я... чи це мені наснилося?» Потім почувся тихий гомін, і люди, розділившись на невеличкі купки, почали розходитися по домівках. Боязко перешіптуючись, хапаючи одне одного за руки, вони поводилися так, як ото буває за надзвичайних обставин.

Ми, хлопці, йшли за своїми батьками й прислухалися до кожного слова. Прийшовши до нашого дому, дорослі посідали за стіл, щоб продовжити розмову, а ми прилаштувалися поруч. Наші батьки були пригнічені, вони вважали, що після такої жадливої навали відьом і чаклунів слід чекати великого лиха. Потім мій батько пригадав, що отець

Адольф зацікавив тієї самої миті, коли викрив відьомство в домі Маргет.

— Ще зроду диявольське кодро не наважувалося зазіхнути на помазаного слугу божого,— сказав мій батько.— Я і зараз не розумію, як тільки вони насмілились, адже в отця Адольфа на грудях було розп'яття, правда ж?

— Правда,— підтакнули інші.— Ми самі бачили.

— Кепські справи, друзі, дуже кепські. Досі в нас завжди був захист Тепер і він не діє.

Усі здригнулися, наче в них мороз поза шкіру пробіг, і забубоніли:

— І він не діє. Бог покинув нас

— Правда,— мовив батько Сеппі Вольмайєра.— І ніде шукати допомоги!

— Люди незабаром це зрозуміють,— сказав суддя, батько Ніколауса,— й тоді, охоплені розпачем, утратять мужність і снагу. Так, надійшла лиха година.

Він зітхнув, а Вольмайєр скрушно додав:

— Поголос піде по всьому краю, що наше село накликало на себе божу неласку, і люди обминатимуть нас Тяжкі часи настануть для «Золотого оленя».

— Правду кажеш, сусіде,— погодився мій батько.— Зазнаємо ми біди, всі втратять добре ім'я, а хто і майно. А ще... о боже мій!

— Що? Що таке?!

— Може статися таке, що нас зовсім доконає...

— Ну кажи ж... um Gottes Willen! ¹

— Відлучення від церкви!

Ніби грім ударив з небес; здавалося, присутні от-от знепритомніють від жаху. Але страх перед цим нещастям пробудив їхні сили, й вони, покинувши печальні думи, почали міркувати, як зарадити біді. Мудрували так і сяк, пропонували те й се, однак пробалакавши аж до обіду, не дійшли якогось певного висновку. Тоді попрощались і розійшлися з тягарем на серці, сповнені лихих передчуттів.

Поки сусіди прощалися з батьком, я вислизнув надвір і подався до Маргет подивитися, що там діється. Дорогою я зустрів чимало односельців, але жоден не відповів мені на привітання. Раніше я здивувався б, але не тепер. Від переживань і страху всі ніби побожеволіли. Бліді та виснажені, люди тинялися селом, наче сновиди,— дивилися

¹ Ради бога! (Нім.)

широко розплющеними очима, нічого не бачачи; ворушили вустами, не промовляючи ані слова; мимохіть судорожно стискали й розтискали кулаки.

А в домі Маргет — ніби покійника винесли. Вона й Вільгельм сиділи поруч на канапі й мовчали, навіть не трималися за руки. Обоє понурі, очі дівчини почервоніли від сліз. Вона сказала:

— Я весь час благаю Вільгельма піти звідси й ніколи більше не приходити. Тоді б він урятувався. Я жахаюся на саму гадку, що через мене він загине. Наш будинок зачарований. Всі ми згоримо на багатті. Але Вільгельм не хоче йти. Він загине разом з нами!

Майдлінг сказав, що нікуди не піде, поки Маргет загрожує небезпека. Його місце поруч з нею; він тут залишиться до самого кінця. Маргет знову заридала. На неї сумно було дивитись, і я пошкодував, що не зостався вдома. Аж тут хтось постукав у двері, ввійшов Сатана — свіжий, бадьорий і гарний, створюючи, як завжди, п'янку атмосферу веселості й життєрадісності, і все відразу ж перемінилося. Сатана й словом не прохопився ні про те, що сталося, ні про жахи, від яких у езельдорфців кров холола в жилах. Натомість жваво заговорив про всякі приємні, веселі речі, а незабаром перейшов до музики. То був розумний хід, бо Маргет, забувши про всі печалі, ожила, зацікавившись розмовою. Маргет ще не доводилося чути, щоб так гарно й з таким розумінням говорили про музику. Вона так захопилася розмовою, така була зачарована, що говорила без угаву, личко в неї проясніло. Вільгельм помітив це і, як не дивно, не дуже зрадив. А Сатана вже взявся за поезію. Він прочитав напам'ять кілька віршів та так добре, що зовсім обворожив Маргет, а Вільгельм ще більше нахмурився. На цей раз Маргет звернула увагу на Вільгельмів настрій, і їй стало соромно за себе.

Того вечора я заснув під приємну музику — по шибках тарабанив дощ, а вдалині чулися глухі перекоти грому. Серед ночі прийшов Сатана, розбудив мене і сказав:

— Я тебе беру з собою. Куди вирушимо?

— З тобою — будь-куди!

Враз усе навкруги залило сліпуче сонячне сяйво, і Сатана мовив:

— Ми в Китаї.

Нічого подібного я не сподівався і навіть ніби сп'янів від гордості й втіхи, що забрався в таку далечинь, де не був жоден мій односелець, у тому числі й Бартель Шпер-

лінг, який вважав себе великим мандрівником. Більш як півгодина кружляли ми над імперією, оглянувши її від краю до краю. Ми бачили дивовижні речі, багато прекрасного, але багато й жахливого. Наприклад... а втім, як буде нагода, розкажу про все докладніше і поясню також, чому Сатана вибрав для нашої подорожі саме Китай, а не якусь іншу країну. Не можу розказати зараз, бо урвався б тоді перебіг моєї оповіді. Нарешті ми припинили ширяти й опустилися.

Ми сиділи на вершині гори. Під нами розлігся величезний обшир: гори, ущелини, долини, річки, рівнини, міста й села дрімали під сонячним промінням; на обрії виблискувала синя смужка моря. Краєвид, такий мирний і чарівний, радував око і заспокоював душу. Наскільки легше було б жити на цьому світі, якби ми могли, коли треба, переноситися в таку-от місцину! Зміна оточення жене геть давню, звичну втому тіла й розуму, ніби перекладаєш тягар душевних турбот з одного плеча на друге.

Ми почали розмовляти, і мені спало на думку перехитрувати Сатану, вмовити його стати кращим. Я нагадав Сатані про все, що він накоїв, і попросив надалі бути розумнішим, не завдавати людям горя. Я зовсім не збирався звинувачувати його в лихих намірах, просто просив не поспішати й добре обмірковувати можливі наслідки, а не діяти, як він це робить, навмання. Тоді було б менше нещастя. Сатана не образився на мене за відвертість, але мої міркування, очевидно, здались йому кумедними й дивними, бо він сказав:

— Ти думаєш, я навмання дію? Е ні, я так ніколи не роблю. Ти хочеш, щоб я не поспішав і добре зважив можливі наслідки? А навіщо? Я завжди знаю, яких чекати наслідків.

— Тоді як ти можеш отаке виробляти, Сатано?

— Гаразд, я тобі поясню, а ти постарайся зрозуміти, якщо зможеш. Ти належиш до єдиної у своєму роді раси. Кожна людина — поєднання машин страждання і радості. Ця злагоджена система працює чітко й точно на принципах взаємообміну. Тільки-но одна машина виробить щастя, друга вже має наготові біль чи сум, а може, й ще якісь біди. Здебільшого в людському житті щастя й нещастя майже порівну. Коли ж такої рівноваги нема, переважає нещастя. Щастя не переважає ніколи. Трапляються особи, влаштовані так, що в них працює лише машина страждань. Такі живуть усе життя, не маючи уявлення про щастя.

До чого б вони не доторкалися, що б не робили, від усього зазнають тільки горя. Ти зустрічав таких людей? Життя для них не втіха, а суцільні муки. Іноді за хвилину щастя людині через оту свою машинерію доводиться розплачуватися роками страждань. Хіба ти не знаєш? Час від часу таке трапляється. Зараз наведу тобі кілька прикладів. Твої односельці для мене нічого не значать, ти ж знаєш, правда?

Мені не хотілося бути надто різким, через те я сказав, що в мене склалося таке враження.

— Отже, вони для мене нічого не значать. Та інакше й не може бути. Між нами — безодня, різниця просто безмірна. Вони позбавлені розуму.

— Позбавлені розуму?

— Так, навіть жалюгідної його подобі. Коли-небудь я познайомлю тебе з тим, що людина називає своїм розумом, докладно розберу цей хаос, і ти сам усе побачиш і зрозумієш. У мене з людьми немає нічого спільного, нас ніщо не поєднує. Людські переживання дурні й дріб'язкові, так само як їхні марнолюбство, зухвалість і прагнення. Їхнє порожнє, нікчемне життя — всього-на-всього сміх, зітхання і смерть. І в них зовсім немає почуттів. Тільки почуття доброчесності. Зараз я тобі поясню, що маю на увазі. Бачиш червоного павучка? Він менший за макове зернятко. Хіба можна уявити, що слон зацікавиться ним, перейматиметься тим, щасливий він чи нещасний, багатий чи бідний, чи відповідає кохана йому взаємністю, здорова його мати чи хвора, чи поважають його в суспільстві, чи вистоїть він супроти своїх ворогів, чи не покинуть його друзі в біді, чи не підуть нанівець усі його сподівання, чи здійсняться його честолюбні політичні задуми, помре він у колі своєї сім'ї чи на чужині, самотний і принижений? Ці речі аж ніяк не обходять слона, йому до них байдуже, він просто не може зменшити своїх зацікавлень до такої мікроскопічної величини. Людина для мене те саме, що червоний павучок для слона. Слон нічого не має проти павучка, між ними страшенна безодня. Я нічого не маю проти людини. Слон байдужий; я байдужий. Слону й на думку на спаде скривдити павучка, він навіть може допомогти йому, якщо захоче і якщо це нічого йому не коштуватиме. Я не раз робив людям послуги, але ніколи не шкодив їм.

Слон живе сто літ, червоний павучок — один день. Різницю між їхньою силою, розумом і гідністю можна передати хіба що астрономічними числами. А відстань між людиною

і мною у цьому, та й в іншому, незмірно більша відстані, що відділяє слона від крихітного павучка.

Людський розум незграбний і тупий; він натужно збирає елементарні факти і робить висновки. Проте які вони, ті висновки! А мій розум творить! Чи ти розумієш його потужність? Мій розум миттєво створює все, що забажає. Створює з нічого. Створює рідину, тверді тіла, кольори — будь-що, все — створює з порожнечі; з того, що називається Думкою. Людина видумує шовкове волокно, потім видумує машину, щоб виробляти з волокна нитки, потім видумує візерунок, потім тижнями тяжко працює, вишиваючи його ниткою на полотні. Я ж тільки подумаю про цілу річ — і тієї самої миті вона переді мною, вже готова.

Досить лише мені подумати про вірш, музичний твір, шахову партію — та будь-що! — і я вже створив їх. Мій розум безсмертний, для нього немає нічого неможливого. Для мого зору немає перепон; скеля для мене прозора п'ятьма для мене — денне світло. Мені не треба розгортати книжки. Досить єдиного погляду, щоб мій розум осягнув її зміст крізь палітурку; навіть через мільйон років я не забуду з неї жодного слова і де воно в книжці стоїть. Я знаю все, що відбувається в черепі людини, птаха, риби, комахи — будь-якого створіння, — від мене нічого не можна приховати. Єдиним поглядом я проникаю в мозок ученого, і всі скарби знань, які він накопичував протягом шістдесяти років, стають моїми; він може забувати, і він таки забуває, а я все зберігаю в пам'яті.

От і зараз я проникаю в твої думки й бачу, що ти досить добре розумієш мене. Що ж далі? Може так статися, що слону сподобається павучок — якщо, звісно, слон помітить його. Але полюбити павучка слон не може. Слон здатний любити тільки подібних до себе, рівних собі. Любов ангела висока, гідна поклоніння, божественна, така любов людині недоступна, людина навіть приблизно неспроможна уявити такої любові! Але ангел може любити тільки когось із свого найяснішого чину. Якби ангел хоч на мить покохав когось із вашої раси, полум'я його любові спалило б обраницю чи обранця на попіл. Ні, ми не можемо любити людей. Ми можемо бути лише байдужими до них і не чинити їм зла. Іноді буває, що люди нам подобаються. Мені подобаєшся ти, подобаються твої друзі, подобається отець Пітер, і заради вас я дбаю про ваших односельців.

Він помітив, що я сприйняв ці слова як насмішку, і пояснив свою думку:

— Я багато чого зробив для блага жителів Езельдорфа, хоч на перший погляд може здатися, що я їм шкоджу. Люди ніколи не вміють розрізняти, що їм на користь, а що ні. Вони завжди помиляються, плутаючи одне з другим. І все тому, що не знають майбутнього. Те, що я роблю для твоїх односельців, колись рясно вродить. Певну частку врожаю зберуть вони самі, решта залишиться для ще ненароджених людських поколінь. Ніхто ніколи не дізнається, що я — причина всіх цих подій, однак це саме так. Є гра, ти й сам, певне, грав у неї з друзями. Цеглини ставлять сторчма в ряд, потім штовхають першу. Падаючи, вона збиває сусідню, та — наступну і так далі, поки повалиться весь ряд. Отак і в людському житті. В дитинстві людина штовхає першу цеглину, а потім усе відбувається з невблаганною послідовністю. Коли б ви могли бачити майбутнє, як оце я, то знали б, що чекає кожного з вас, бо ніщо не може змінити перебігу людського життя, визначеного першим поштовхом. Тобто, нічого несподіваного не буде тому, що кожний вчинок неминуче породжує наступний, а той, у свою чергу, подальший — і так до самого кінця. Той, хто бачить майбутнє, знає все людське життя, від коліски до могили.

— Чи бог визначає хід людського життя?

— Чи бог визначає? Ні. Його визначають обставини і середовище. Від першого вчинку залежить другий і всі наступні. Припустімо, наприклад, що з чийогось життя випав один із таких учинків, хай найдрібніший. Скажімо, чоловіку призначено було певного дня, певної години, певної хвилини й секунди — навіть частки секунди — піти до колодязя по воду. Він не пішов, і від цієї миті все його життя зміниться. До самого кінця воно піде зовсім не так, як визначено його першим дитячим учинком. І справді, якби чоловік пішов до колодязя по воду, то, може, це привело б його до трону. Він туди не пішов — і його чекають нещастя й злидарська смерть. Візьмімо за приклад отаке: досить було Колумбові, скажімо, в дитинстві, перескочити бодай через одну, найдрібнішу ланку в ланцюгу неминучих подій, зумовлених його першим вчинком, усе його життя склалося б інакше. Він став би священиком і помер би в якому-небудь італійському селі, нікому невідомий, а Америку відкрили б на двісті років пізніше. Я це знаю. Вилучення будь-якого вчинку з мільярда призначених Колумбові дій означало б цілковиту зміну його життя. Я вивчив мільярд можливих життєвих ліній Колумба, і лише в одній з них відбувається

відкриття Америки. Ви, люди, навіть не підозрюєте, що всі ваші вчинки мають однакову вагу, але це саме так. Зловити муху, що вам призначено зловити, може виявитися таким самим важливим для вашої долі, як і...

— Як завоювати континент?

— Так. Фактично кожна людина не може ухилитися від призначеного їй вчинку, цього ніколи не буває! Навіть коли людина вирішує, робити їй щось чи ні, то й це тільки ланка в загальному ланцюгу, і рішення заздалегідь обумовлене. Тепер ти розумієш, що людина ніколи не може вилучити жодної ланки зі свого ланцюга. Це неможливо. Якщо людина й надумає так зробити, то цей намір буде неминучою ланкою — він мусить виникнути у певний момент, як призначено першим дитячим вчинком.

Картина, намальована Сатаною, пригнітила мене.

— Отже, людина — довічний в'язень, — сумно промовив я, — і не може визволитися!

— Так, самій людині не визволитися від наслідків першого дитячого вчинку. Але я можу визволити її.

Я печально глянув на Сатану.

— Я вже змінив долі кількох твоїх односельців.

Я хотів був подякувати Сатані, потім подумав, що робити це зарано, й промовчав.

— І ще зміню кілька доль. Ти знаєш маленьку Лізу Брандт?

— Аякже, хто ж її не знає! Моя мама каже, що не бачила дитини кращої та лагіднішої за неї. Каже, що Ліза, коли виросте, буде гордістю нашого села, і всі її любитимуть, як і тепер.

— Я зміню її майбутнє.

— Покращиш? — запитав я.

— Так. І майбутнє Ніколауса теж зміню.

Тепер я зрадив і сказав:

— Мабуть, за Ніколауса не треба клопотатися перед тобою. Для нього ти й так постарєшся.

— Певна річ.

Моя уява гарячково запрацювала. Я вже намалював собі блискуче майбутнє Ніколауса — він стане знаменитим генералом і гофмейстером двора. Аж тут я помітив, що Сатана чекає, коли я знов буду готовий його слухати. Мені стало соромно, бо він, безперечно, прочитав мої немудрі мрії. Я думав, що Сатана сміятиметься з мене, але ні. Він повів далі:

— Нікові призначено прожити шістьдесят два роки.

— От здорово! — сказав я.

— А Лізі — тридцять шість. Але я вже казав тобі, що зміню їхні долі, отже, і строк життя. Через дві хвилини і п'ятнадцять секунд Ніколаус прокинеться й побачить, що крізь відчинене вікно в кімнату ринуть струмені дощу. Долею йому призначено перевернутися на другий бік і знову заснути. Але я призначив, що він спочатку підведеться й зачинить вікно. Ця дрібниця змінить його життя цілком. Уранці він прокинеться на дві хвилини пізніше, через що з ним не станеться нічого, що мало статися — Сатана витяг годинника, з хвилину дивився на нього, а тоді сказав: — Ніколаус устав з ліжка й зачинив вікно. Його життя змінилося, почалося нове. Отже, будуть важливі наслідки.

Мене пройняв дроз від цих моторошних слів.

— Завдяки цій зміні через дванадцять днів трапляться певні події. Наприклад, Ніколаус повинен був урятувати Лізу, яка потопала в річці. Він прибіг би саме вчасно, о чотири хвилини на одинадцять — цей час з точністю до секунди було призначено давним-давно, — і тоді легко витяг би Лізу, бо вона ще була на мілкому. Але він прибіжить на кілька секунд пізніше, коли Лізу течією віднесе на глибину. Ніколаус зробить усе, що зможе, але вони обоє втопляться.

— О Сатано, любий Сатано! — закричав я зі сльозами на очах. — Урятуй їх! Не дай тому статися! Я не переживу смерті Ніколауса, він мій улюблений товариш по іграх, мій друг. А бідолашна Лізіна мама! Зглянься на неї!

Я пригорнувся до Сатани, просив, благав, але він був незворушний. Сатана велів мені сісти на місце і вислухати його до кінця.

— Я змінив перебіг життя Ніколауса, і тим самим змінив перебіг Лізиного. Якби я цього не зробив, Ніколаус урятував би Лізу, але сам промокнув би й застудився. Потім захворів би на одну з тих дивних, згубних для вашого роду пропасниць, і наслідки були б жахливі. Протягом сорока шести років йому б довелося пролежати колодою в ліжку. Глухий, сліпий, німий, він день і ніч благав би одного — щоб до нього найскоріше прийшла благословенна смерть. Ну то що, знову переіменити його життя?

— О ні! О ні, нізачо в світі! Будь милосердий, пожалій його, хай залишається все, як є!

— Це найкращий вихід. Я зробив для нього все, що міг. Я перебрав мільярд життєвих ліній Ніколауса, і всі вони

сповнені бідувань і нещастя. Якби я не втрутився, через дванадцять днів він урятував би Лізу, витративши всього-на-всього шість хвилин, а у винагороду за своє геройство дістав би сорок шість років горя і страждань. Я мав на увазі саме цей випадок, коли недавно казав тобі, що вчинок, який дає людині годину щастя чи вдовolenня собою, винагороджується чи карається роками страждань.

Я запитав подумки, від якої ж біди має врятувати бідолашну малу Лізу її передчасна смерть? Сатана відповів на мою думку:

— Від десяти років мук і повільного одужання після нещасливого випадку; і ще від дев'ятнадцяти років розпусти, ганьби, гріховності й злочинів, які закінчилися б смертю від руки ката. Через дванадцять днів Ліза помре. Її мати віддала б усе на світі, щоб урятувати дочку. Хіба я не добріший за її матір?

— Так... так, ти добріший і мудріший.

— Наближається суд над отцем Пітером. Його виправдають. Суд матиме неспростовні докази невинності отця Пітера.

— Та невже? Ти справді так думаєш?

— Я це знаю. Йому буде повернено його добре ім'я, і решту життя він проживе щасливо.

— Твоя правда. Отець Пітер таки буде щасливий, якщо його добре ім'я буде відновлено.

— Він буде щасливий не тому. Коли суд ухвалить виправдувальний вирок, я зміню долю отця Пітера йому ж на добро. Він ніколи не визнає, що його добре ім'я відновлено.

Я несміливо подумав, що непогано було б дізнатися про все докладніше, проте Сатана не звернув на мою думку ніякої уваги. Потім я згадав про астролога. Цікаво, куди він подівся?

— Він на Місяці,— відповів Сатана, якимось дивно засміявшись.— Я закинув його на зворотний бік Місяця. Астролог не знає, куди потрапив, там не дуже весело, але я вважаю, що кращої місцини для спостереження за зірками не знайти. Незабаром астролог мені знадобиться. Тоді я перенесу його назад і знов утілюсь у нього. Астрологові призначене довге життя, сповнене жорстокості й паскудства, однак я зміню його долю, бо не держу на нього зла й навіть ладен зробити йому послугу. Мабуть, я влаштую, щоб астролога спалили на багатті.

Дивне ж у Сатани уявлення про послугу! Проте він ангел, а вони в таких справах не тямлять. Ангели ні в чому

не схожі на нас, і люди для них ніщо. Ми здаємось їм диваками. Але навіщо Сатана запроторив астролога так далеко, адже він міг заховати його десь у Німеччині й тримати напохваті.

— Далеко? — перепитав Сатана. — Для мене далечі не існує, я не знаю відстані. Звідси до Сонця близько ста мільйонів миль, і світло, яке ми бачимо, долинуло до нас за вісім хвилин. Я ж можу пролетіти цю відстань, та й будь-яку, за такий малий відтинок часу, що його не можна виміряти ніяким годинником. Досить мені подумати — і мій політ здійснений.

Я простягнув руку і сказав:

— Сонячний промінь падає мені на долоню. Оберни його на склянку з вином, Сатано!

Він зробив це. Я випив вино.

— Розбий склянку, — велів Сатана.

Я розбив її.

— Ну от, бачиш — склянка справжня. Твої односельці думали, що мідні кулі зачаровані і щезнуть як дим, і боялися доторкнутися до них. Які ви дивні створіння — рід людський. Однак час повертатися. В мене є справи. Зараз я знову покладу тебе в постіль.

Він зробив так, як сказав, а потім щез. З п'ятьми кризь шум дощу до мене долинув його голос:

— Так, Сеппі ти можеш про це розповісти, але більш нікому.

То була відповідь на мою думку.

Розділ VIII

Сон ніяк не приходив. І не через те, що я пишався чи був збуджений подорожжю аж на край світу, в Китай, і міг тепер посміятися з Бартеля Шперлінга, котрий, побувавши один-єдиний раз у Відні, величав себе «мандрівником» і дивився спогорда на решту езельдорфських хлопців, що не бачили, які є чудеса на світі. Іншим разом ця думка, може, й завадила б мені заснути, але тепер вона анітрохи не турбувала мене. Я думав про Ніколауса, тільки про нього. Я згадував, скільки славних днів провели ми разом, як гралась і пустували в лісі, на полях, коло річки довгими літніми днями; як каталися на ковзанах і санчатах узимку, втікши з уроків. А тепер Ніколаусові доведеться розпрощатися зі своїм молодим життям. Наставатимуть і мицати-

муть зими й літа, ми, як і раніше, гулятимемо і гратимемо, але Ніколауса вже не буде з нами, ми вже більше ніколи його не побачимо. Завтра він буде такий, як завжди, нічого не знатиме, а я не зможу чути його сміху, дивитись, як він жартує і веселиться, бо для мене він уже мрець у савані з восковими пальцями й застиглими очима. Мине цей день, а він нічого не підозрюватиме, потім іще день, жменька днів, відведених йому, швидко танутиме, а страшний кінець невблаганно наблизатиметься, і ніхто нічого не знатиме, тільки Сеппі і я. Дванадцять днів, лише дванадцять днів! На саму згадку моторошно ставало. Я помітив, що навіть подумки називаю його не Нік чи Нікі, як ото звичайно, а шанобливо — Ніколаус, як заведено називати покійників. Одну по одній я пригадав усі наші сварки за довгі роки дружби й пересвідчився, що майже завжди був несправедливий до Ніколауса, кривдив його. Тепер я картався, серце стискалося від болю, як ото буває, коли згадуєш, що був недобрий до друзів, яких уже немає на світі, і не повернути їх навіть на мить, щоб стати навколішки й сказати: «Згляньтесь і простіть!»

Одного разу — ми були ще дев'ятирічними хлопчиками — торговець садовою посадовиною послав Ніколауса з якимсь дорученням майже за дві милі від нашого села і дав йому в нагороду чудове велике яблуко. Я перестрів Ніколауса, коли він біг додому з тим яблуком, ніг під собою не чуючи від задоволення й радості. Ніколаус, нічого не підозрюючи, дав яблуко мені — помилуватись. Я побіг геть, обгризаючи яблуко, а Ніколаус гнався за мною, благаючи віддати. Коли ж нарешті догнав мене, я тицьнув йому недогризок, а сам засміявся. Ніколаус відвернувся, заплакав і сказав, що збирався віднести яблуко маленькій сестричці. Мені стало нестерпно соромно: адже його сестричка одужувала після тривалої хвороби, і йому хотілося зробити їй приємну несподіванку й потішитись її радістю. Але я нізащо не признався б, що мені соромно, і, прикидаючись байдужим, сказав йому щось брутальне, образливе. Ніколаус нічого не відповів, однак коли звернув до свого дому, я побачив по його обличчю, як він страждає. І ще довго ночами поставало переді мною Ніколаусове обличчя, дорікало мені, і знову мучився соромом. Минали роки, почуття це поволи слабшало, згодом і зовсім зникло, але зараз ожило, напрочуд виразне.

Колись у школі — нам було вже по одинадцять років — я перекинув чорнильницю й залив чотири зошити. Мені

загрожувала сувора покара, але я звалив усе на Ніколауса, і його відшмагали різками.

І зовсім недавно, торік, я обдурив Ніколауса, міняючись із ним гачками для риболовлі: підсунув йому великого надтріснутого гачка, а собі взяв три маленькі, цілі. Гачок у Ніколауса зламався першого ж разу, коли він тягнув рибину. Та Ніколаусові навіть і на думку не спало, що я його обдурив, і коли я, картаючись докорами сумління, хотів був повернути йому один з маленьких гачків, він відмовився: «Міньба є міньба. Хіба ти винний, що гачок зламався?»

Ні, я не міг заснути. Спогади про ці дрібні кривди мучили мене, завдавали ще більшого болю, ніж коли б ішлося про живу людину. Ніколаус був іще живий, але для мене він був уже мертвий. Вітер, як і доти, стогнав на горищі, дощ тарабанив у шибки.

Вранці я розшукав Сеппі і все йому розповів. Ми стояли внизу, на березі річки. Губи в Сеппі сіпались, але він нічого не казав, лише пополотнів — настільки приголомшили його мої слова. Так він стояв кілька хвилин, потім у нього на очах виступили сльози, і він одвернувся. Я міцно взяв Сеппі за руку, і ми пішли разом, думаючи, але не розмовляючи. Ми проминули міст, перетнули луку, піднялися на лісисті горби й тільки там прийшли до мови. Говорили ми лише про Ніколауса, пригадували нашу дружбу. А Сеппі раз у раз повторював, ніби сам до себе:

— Дванадцять днів! Менше дванадцяти днів!

Ми вирішили, що весь час будемо разом з Ніколаусом. Ми повинні взяти все від нашої з ним дружби. Не можна гаяти ні дня. І все-таки ми не пішли його шукати. Нам було страшно — це однаково як іти на зустріч з мерцем. Уголос ми цього не казали, але думали саме так. Тому обоє здригнулися, коли за поворотом дороги лицем до лица зіштовхнулися з Ніколаусом. Він весело закричав:

— Гей! Що сталося? Чи не зустріли ви привида?

Ми не могли говорити, а втім, у цьому й не було потреби: Ніколаус ладен був балакати за трьох. Ніколаус щойно бачив Сатану, і тому був у пречудовому настрої. Сатана розповів йому про нашу подорож до Китаю. Ніколаус попросив Сатану і його взяти з собою у подорож, і Сатана пообіцяв йому це, сказавши, що мандрівка буде далека, захоплива й прекрасна. Ніколаус хотів, щоб він і нас узяв, але Сатана сказав, що це неможливо; та колись настане і наша черга. Сатана прийде по нього 13-го числа, і Ніко-

лаус уже нетерпляче рахував години, що залишилися до цього дня.

Це був той самий фатальний день. Ми теж рахували години.

Ми пройшли чимало миль, вибираючи наші улюблені стежки, знайомі нам ще з дитинства, і весь час згадували то те, то се з нашої дружби. Однак веселився тільки Ніколаус. Ми з Сеппі ніяк не могли позбавитися гнітючого почуття. Ми були незвично лагідні з Ніколаусом, уважні, старалися показати, як ми його любимо, і йому було приємно. Ми раз у раз намагалися прислужитися Ніколаусові, допомогти в чомусь, казали: «Стривай, ми самі зробимо!» — і це теж його радувало. Я дав Ніколаусові сім гачків для риболовлі — все, що в мене було, — і умовив його прийняти подарунок. А Сеппі подарував Ніколаусові новенького ножика і червоно-жовту дзигу. Сеппі сказав мені потім, що не раз обдурював Ніколауса, і тепер хотів спокутувати свою провину, хоч Ніколаус і не пам'ятав кривди. Ніколауса зворушили наші подарунки, він був щасливий, що має таких щирих друзів. Ми страждали від того, що він нами пишався, від його вдячності, бо відчували себе негідними такої дружби. Прощаючись із нами, Ніколаус аж сявав од радості і казав, що ніколи не був такий щасливий, як сьогодні.

Дорогою додому Сеппі сказав мені:

— Ми завжди любили Ніколауса, але хіба ми дорожили ним так, як тепер, коли втрачаємо його!

Наступного дня і решту днів ми намагалися проводити кожну вільну хвилину з Ніколаусом. Щоб довше побути разом, ми троє уникали хатньої праці та інших обов'язків. Батьки сварили нас і грозилися покарати. Щоранку я і Сеппі прокидалися, здригаючись від страху, і казали: «Залишилося тільки десять днів», «залишилося тільки дев'ять днів», «тільки вісім», «тільки сім». Дні минали один по одному, а Ніколаус був жвавий, щасливий і не міг зрозуміти, чому ми такі смутні. Чого він тільки не вигукував, щоб розважити нас! Проте без особливого успіху. Веселість наша не була щирою, наш вимушений сміх загасав і переходив у зітхання. Ніколаус розпитував нас, що сталося, казав, що хоче допомогти нам чи принаймні поспівчувати і хоч цим полегшити наше горе, і нам доводилося брехати, щоб заспокоїти його.

Найбільше нас жачало, коли Ніколаус призначав щось на майбутнє, часто сягаючи за 13-е число! Щоразу при цьому

нас проймав душевний трепет. Ніколаус не втрачав надії розвеселити нас, розвіяти наш смуток, і нарешті, коли йому залишалось жити всього три дні, він радісно сказав нам, що придумав чудову річ — влаштувати для сільської молоді 14-го числа пікнік і танці на тому самому місці в лісі, де ми вперше побачили Сатану. Ми жахнулись — адже 14-го Ніколауса мали ховати. Ми не наслідилися заперечувати, бо він, певна річ, захотів би знати, чому ми проти, а ми б не змогли відповісти. Ніколаус попросив нас допомогти йому скликати гостей, і ми погодилися — хіба можна відмовити другові, який стоїть на краю могили? Та це було жахливо: ми власне запрошували гостей на його похорон!

Страшними були ці одинадцять днів, і все-таки тепер, коли мене відокремлює від того часу ціле прожите життя, вони здаються мені прекрасними, і я згадую про них з почуттям вдячності. Адже це були дні спілкування з дорогим другом, який пішов од нас, і відтоді я ніколи не знав ближчої та ніжнішої дружби. Ми рахували кожна годину, кожна хвилину швидкоплинного часу, чіплялися за них з боєм і відчаєм скнари, якого грабують, забираючи одну по одній золоті монети, а він нічого не може вдіяти.

Останнього вечора ми гуляли довше, ніж звичайно. Винні були ми з Сеппі, бо ніяк не могли розстатися з Ніколаусом, і коли нарешті простилися біля дверей його дому, година була пізня. Ми постояли ще трохи, прислухаючись, і почували те, чого боялися. Батько давно грозився покарати Ніколауса і тепер побив його. Ніколаус плакав. Не в змозі більше слухати, ми поквапилися додому, сповнені каяття, що це сталося через нас. Батька Ніколауса нам теж було шкода. Ми думали: «Якби ж він знав... якби він тільки знав!»

Уранці Ніколаус не прийшов на місце зустрічі, і ми подалися до нього додому дізнатися, в чому справа. Його мати сказала нам:

— Батькові урвався терпець, каже, що з нього вистачить. Коли не покличеш Нікі, його немає вдома, а потім виявляється, що він десь пропадав з вами двома. Вчора ввечері батько відшмагав його. Я завжди жаліла Нікі, часто рятувала від різок, заступалась, але цього разу не стала, бо й сама розсердилася.

— Якби ж то ви заступилися за Ніколауса цього разу! — сказав я тремтячим голосом. — Може, коли-небудь це втішило б вас...

Мати Ніколауса прасувала білизну, стоячи спиною до

мене. Тепер вона повернулася із здивованим та занепокоєним виглядом і сказала:

— Що це ти верзеш?

Я розгубився й не знав, що відповісти, а вона пильно дивилася на мене, і я зовсім збентежився. Та меткий Сеппі прийшов мені на допомогу і сказав:

— Авжеж, вам приємно було б згадувати про це. Вчора ми затрималися тому, що Ніколаус розповідав нам, яка ви добра; батько не карав його різками, коли ви були поруч, бо ви завжди заступалися. Він так захопився розповіддю, а нам було так цікаво слухати, що ми навіть забули про пізню годину.

— Значить, він вам розповідав про це, правда? — і вона витерла очі ріжечком фартуха.

— Та спитайте в Теодора, він скаже те саме!

— Мій Нікі лагідний, добрий хлопець, — мовила вона. — І чому я дозволила батькові побити його! Ніколи більше цього не буде! Подумати тільки — вчора я драгувалася і сердилася, а він любить мене, хвалить! Боже мій, якби знати все наперед! Тоді б ми завжди діяли правильно. А то блукаємо потемки й спотикаємось, наче нерозумні тварини. Тепер я ніколи не зможу без болю думати про цей вечір.

І вона тієї ж, що й інші. В ці нещасні дні ніхто, здавалося, не міг розкрити рота, щоб не сказати такого, від чого нас кидало в дрож. Так, вони «блукали потемки» і не розуміли, що самі того не знаючи, казали сумну правду.

Сеппі запитав, чи не можна Ніколаусові піти з нами погуляти.

— На жаль, ні, — відповіла вона. — Батько не велів Ніколаусові виходити, щоб він дужче відчув свою провину.

Ми з Сеппі презирнулися — є надія! Ми подумали: «Якщо Ніколауса не випустять з дому, він не втопиться». Щоб упевнитися, Сеппі запитав:

— Він просидить удома увесь день чи тільки ранок?

— Увесь день. А шкода — сьогодні така чудова година, до того ж він не звик сидіти під замком. Та нічого, він готується до пікніка і, мабуть, не дуже нудьгує.

Щось у виразі її обличчя надало Сеппі сміливості, і він запитав, чи можна нам піднятися до Ніколауса й підтримати йому компанію.

— Заходьте! — сердечно відповіла вона. — Оце я розумію! Ви справжні друзі, раз відмовляєтеся заради Ніколауса від веселої прогулянки. Славні ви хлопці, їй-право,

хоч і не завжди заслуговуєте похвали. Ось вам по шматку пирога, а цей віддайте Нікові, скажіть — мама прислала.

Ввійшовши до кімнати Ніколауса, ми відразу ж глянули на стінний годинник. За чверть десята. Невже він показує правильний час? Ніколаусові залишилося жити кілька хвилин! Серце в мене стислося. Ніколаус підскаочив від радості й кинувся до нас. Він не нудьгував, готувався до пікніка і настрої мав пречудовий.

— Сідайте, — сказав він, — зараз щось побачите. Я змайстрував змія — ну просто очі вбирає! Він сушиться на кухні. Зараз я принесу.

На столі були розставлені всілякі спокусливі дрібнички. То були призи, які Ніколаус приготував для пікніка. Він витратив на них усі свої заощадження. Перш ніж піти, він сказав:

— Ви поки роздивляйтесь, а я піду на кухню, попрошу маму випрасувати змія, щоб він швидше сохнув.

Він вискочив за двері і, насвистуючи, побіг униз по сходах.

Ми не стали розглядати призів. Нас ніщо не цікавило зараз, крім годинника. Ми мовчали, втупившись у циферблат, дослухалися до цокання й щораз, як хвилинна стрілка перестрибувала на одну поділку, кивали головами, розуміючи: минула ще одна хвилина у змаганні життя й смерті. Нарешті Сеппі, глибоко зітхнувши, сказав:

— До десятої — дві хвилини. Ще сім хвилин — і Ніколаус перейде через смертельну межу. Він урятується, Теодоре! Він...

— Цить! Я й так немов на терню. Дивись на годинник і мовчи!

Минуло п'ять хвилин. Ми задихалися від хвилювання та страху. Ще три хвилини. На сходах почулися кроки.

— Він урятувався!

Ми підхопилися, повернувшись до дверей.

Тримаючи в руках змія, увійшла мати Ніколауса.

— Хіба не красень? — мовила вона. — А скільки він трудився над ним! Почав на світанку, а закінчив оце перед вашим приходом. — Вона прихилила змія до стіни й відступила на кілька кроків, щоб краще роздивитися його. — Нікі сам розмалював його і, як на мене, дуже гарно. Церква, правда, не зовсім добре вийшла, але погляньте на міст — ну точнісінько наш міст, кожен скаже. Нікі просив мене принести змія сюди... Господи! Вже сім хвилин на одинадцять, а я...

— Та де ж він?

— Він? Вийшов на хвильку, зараз повернеться.

— Вийшов?!

— Так. Він саме спускався сходами. А тут прийшла Лізіна мама і каже, що її донечка кудись поділась, і вона дуже хвилюється. Я їй кажу Ніколаусові: піди, мовляв, пошукай Лізу. Батько, правда, наказав тобі сидіти вдома, та дарма... Та що це з вами, чого ви так зблідли? Ви, мабуть, захворіли. Сідайте-но, я зараз принесу ліки. Певне, це від пирога. Він трохи важкуватий для шлунка, але я думала...

Вона щезла, не докінчивши речення, а ми кинулися до вікна, що виходило на річку. На тому кінці моста виднілася велика юрма, люди бігли туди з усіх боків.

— Усе, кінець! Бідолашний Ніколаус... Навіщо, ох, навіщо вона випустила його з дому?

— Ходімо,— схлипуючи, сказав Сеппі.— Ходімо мерщій... Як ми дивитимемося на неї? Через п'ять хвилин вона все знатиме.

Але втекти нам не пощастило. Мати Ніколауса пере-стріла нас на сходах із пляшечкою в руках і примусила сісти й випити ліки. Потім їй захотілося перевірити, чи ліки допомогли. Пересвідчившись, що нам не полегшало, вона заборонила нам уставати, а сама й далі картала себе за те, що почастивала нас недопеченим пирогом.

І от настала мить, якої ми так боялися. За дверима почувся тупіт, човгання, і люди з непокритими головами врочно внесли в дім і поклали на ліжко двох утоплеників.

— О господи! — закричала сердешна мати, впала навколішки, обняла мертвого сина й стала вкривати поцілунками його мокре обличчя.— Це я винна, я послала його на смерть! Якби я послухалася, не пустила б Ніка з дому, нічого б не сталося! Мене покарано справедливо, я була жорстока до нього вчора ввечері, коли він просив мене, його рідну матір, заступитися!

Вона голосила й голосила, і всі жінки плакали, і жаліли її, й намагалися втішити, але вона не слухала утішань і тільки твердила, що ніколи собі не простить, що, якби вона не пустила його з дому, він був би живий і здоровий, що вона винна в його смерті.

Це свідчить, які люди нерозумні, коли картають себе за які-небудь свої вчинки. Сатані відомо все, а він казав, що в житті людини трапляється тільки те, що зумовлено й визначено її першим вчинком, і людина неспроможна ані змінити перебігу свого життя, ані порушити його.

Та ось почувся пронизливий зойк. Несамовито розпи-

хаючи натовп, у будинок вбігла фрау Брандт, розхристана, простоволоса, і, припавши до своєї мертвої дитини, почала оплакувати її, цілуючи та пестячи. Давши вихід своєму відчаю, вона підвелася, стиснула кулак і погрозила небу. На залитому сльозами обличчі з'явився запеклий і гнівний вираз, і вона мовила:

— Вже два тижні мене мучать сні й лихі передчуття. Я знала, що смерть хоче забрати в мене найдорожче. Ніч у ніч, день у день я лежала ниць перед богом, молила його пожаліти моє безневинне дитя, вберегти від біди... І ось відповідь бога!

Фрау Брандт не знала, що дівчинку врятовано від біди.

Вона витерла сльози з очей і щік і стояла, дивлячись на свою дитину, гладила їй волоссячко, личко. А потім знову заговорила так само гірко:

— В його жорстокому серці немає і краплі жалості. Я більше не молитимусь!

Вона взяла на руки своє мертве дитя й пішла геть. Натовп відсахнувся, даючи їй пройти. Всі були налякані жадливими словами, які вони почули. Бідолашна жінка! Сатана правду казав, ми не знаємо, де щастя, а де нещастя, і не вміємо відрізнити одне від другого. Відтоді мені не раз доводилося чути, як люди благали бога зберегти життя смертельно хворим. Сам я не роблю цього ніколи.

Обох покійників відспівували разом на другий день у нашій маленькій церкві. Зібралися всі жителі села, в тому числі й ті, хто був запрошений на пікнік. Сатана теж прийшов, що було цілком природно: коли б не він, то й панахиди б не було. Ніколаус умер без покаяння, і довелося збирати пожертвування на заупокійні відправи, щоб визволити його з чистилища. Зібрали тільки дві третини необхідної суми, і батьки Ніколауса вже хотіли решту позичити, але Сатана дав їм гроші. Він сказав нам по секрету, що ніякого чистилища немає, і що він дав гроші для того, щоб батьки Ніколауса та їхні друзі даремно не засмучувалися й не побивалися. Ми вважали, що Сатана вчинив дуже благо-родно, але він сказав, що гроші для нього нічого не значать.

На кладовищі тесля, якому фрау Брандт уже рік була винна п'ятдесят грошів, забрав у неї тіло малої Лізи замість застави. Фрау Брандт не могла сплатити боргу, не було в неї грошей і зараз. Тесля відніс труп додому і чотири доби протримав у льосі, а мати весь час, плачучи та благаючи, не відходила від будинку теслі. Врешті тесля закопав труп без церковних обрядів на оборі у свого брата. Від

горя й сорому Лізіна матір майже збожеволіла. Вона занедбала господарство і з ранку до вечора блукала по місту, проклинаючи теслю й по-блюзнірському ганьблячи закони імперії та церкви. Жаль брав дивитися на неї. Сеппі попросив Сатану втрутитись, але Сатана сказав, що і тесля, і всі інші — члени людського роду й чинять саме так, як належить цьому виду тварин. Він би втрутився, якби так учинив кінь. Коли котрогось коня буде спіймано на подібному людському вчинкові, він просить нас, щоб ми повідомили його, і він негайно втрутиться. Звичайно, він кепкував. Хіба знайдеш такого коня!

Через кілька днів ми відчули, що нам уже несила дивитися на нещасну жінку, і попросили Сатану, щоб він розглянув інші лінії її життя й вибрав яку-небудь кращу. Він сказав, що найдовша лінія її життя передбачає ще сорок два роки, а найкоротша — двадцять дев'ять років, але що вони обидві сповнені горя, злиднів, страждань і мук. Єдине, що він може зробити, це затримати хід її життя на три хвилини. Якщо ми згодні, він це зробить. Вирішувати треба негайно. Мене і Сеппі роздирали сумніви. Ми не встигли ще зібратися на думці й розпитати Сатану про подробиці, як він сказав, що призначений термін закінчується; через кілька секунд буде вже пізно. І ми вигукнули:

— Згодні!

— Усе зроблено! — сказав він. — Вона збиралася повернути за рік. Я примусив її повернути назад. Це змінило хід її життя.

— Що ж з нею буде тепер?

— Те, що мусить бути, вже відбувається. Ось вона свариться з ткачем Фішером. Фішер розізлився і вирішив помститись їй; він не наважився б на це, якби не сьогоднішня сварка. Фішер чув, як фрау Брандт вимовила ті блюзнірські слова над тілом мертвої дочки.

— Що ж він зробить?

— Він уже зробив — доніс на неї. Через три дні її сплять на багатті.

Ми не могли говорити — страх скував нам язики. Якби ми не втрутилися в життя фрау Брандт, її не спіткала б ця жахлива доля! Сатана помітив наші думки й сказав:

— Ви міркуєте суто по-людському, тобто нерозумно. Жінка тільки вигадала. Хоч би коли вона вмерла, однаково потрапить до раю. Ця швидка смерть на двадцять дев'ять років збільшить її блаженство на небесах і на двадцять дев'ять років зменшить її страждання на землі.

Щойно ми з Сеппі твердо вирішили ніколи більше не просити Сатану допомагати нашим друзям, адже він вважав, що робить людині ласку, вбиваючи її. Але тепер ми вже думали по-іншому, тишились і навіть пишалися своїм вчинком.

Трохи згодом я почав турбуватися про Фішера і несміливо запитав:

— А що станеться з Фішером? Чи цей випадок змінить його життя?

— Чи змінить? Аякже! Докорінно змінить. Якби він не зустрів фрау Брандт, то помер би наступного року, тридцяти чотирьох літ від роду. Тепер він проживе до дев'яноста років, буде багатий і взагалі, за вашими уявленнями, щасливий.

Ми дуже зраділи і навіть загордилися тим, що зробили для Фішера, і сподівалися, що Сатана розділить наші почуття. Але вигляд у нього був непроникний, і нам стало незручно. Ми чекали, що він скаже; він мовчав. Ми почали турбуватись і, щоб заспокоїтись, спитали, чи не затьмарить якесь лихо щасливої долі Фішера. Сатана задумався на хвилику, а потім нерішуче сказав:

— Річ у тому, що це питання дразливе. Якби все залишилося по-старому, Фішер потрапив би до раю.

Ми жажнулися.

— А тепер?

— Ну-ну, не треба так засмучуватися. Ви не зичили йому зла; хай це вас утішить.

— Та хіба це може нас утішити? Ти мусив попередити нас, тоді б ми цього не зробили!

Але наші слова не справили на Сатану ніякого враження. Він ніколи не відчував болю чи горя, не міг по-справжньому зрозуміти, що це таке. Він тільки теоретично знав про їхнє існування, тобто, осягав розумом. А так не годиться. Поки сам не зазнаєш лиха, то й чужого не зрозумієш. Даремно ми силкувалися пояснити Сатані, що сталася жахлива річ, і як ми самі погано вчинили, але він, здавалося, нічого не втямив. Сказав тільки, що зовсім немає значення, куди потрапить Фішер; у раю за ним не побиватимуться, там таких хоч греблю гати. Ми намагалися пояснити йому, що він не зрозумів суті, що лише сам Фішер може вирішити, що для нього краще. Але всі наші зусилля пішли нанівець. Сатана відповів, що Фішер його не обходить: таких Фішерів на світі дуже багато.

Тут на тому боці вулиці показався Фішер. Побачивши його, ми мало не знепритомніли: з нашої вини йому судилася жахлива доля. А Фішер і не підозрював, що з ним щось скоїлося! Він ішов пружною ходюю, був жвавий і, видно, задоволений тим, що нашкодив бідолашній фрау Брандт, і раз у раз нетерпляче озирався через плече. Нарешті він побачив те, чого чекав: сторожа вела фрау Брандт, закуту в брязкітливі кайдани. Слідом за нею біг натовп, глузуючи з неї, кричачи: «Богохульниця! Єретичка!» В натовпі були її колишні друзі й сусіди. Дехто замахувався на неї, наміряючись ударити, а сторожа, замість відігнати їх, удавала, ніби нічого не помічає.

— Прожени їх, Сатано!

І тільки тоді, коли цей крик вихопився з наших грудей, ми з Сеппі схаменулись, пригадавши, що будь-яке втручання Сатани у вчинки людей змінює їхні подальші долі. Він легенько дмухнув, і переслідувачі фрау Брандт захиталися, почали спотикатись і розмахувати руками, ніби хапаючись за повітря. Потім кинулися хто куди, репетуючи від болю. Своїм легеньким подихом Сатана кожному з них зламав по ребру. Ми запитали, чи зміниться лінія їхнього життя.

— Так, цілком. Кому додасться кілька років життя, кому відніметься. Дехто вигідає від цієї зміни, але більшість втратить.

Ми не стали питати, чи не чекає кого-небудь із цих людей доля Фішера. Краще було не питати. Ми були певні, що Сатана хоче нам допомогти, але почали сумніватися в його присудах. Колись ми з Сеппі хотіли, щоб Сатана простежив лінію нашого життя й подивився, чи не можна її покращити. Але тепер ми відмовилися від цієї думки і вирішили не розмовляти з ним на такі теми.

День чи два село аж вирувало, тільки й мови було, що про арешт фрау Брандт і таємничу кару, яка вразила її мучителів. Зал суду був повний. Провину фрау Брандт довели відразу, бо вона повторила на суді всі свої блюзнірські слова й відмовилася забрати їх назад. Коли їй пригрозили карою на смерть, вона сказала, що краще вже вмерти й жити зі справжніми дияволами в пеклі, ніж з їхніми наслідувачами тут, у селі. Фрау Брандт обвинуватили в тому, що вона за допомогою чарів зламала ребра своїм односельцям, і запитали, чи вона не відьма. Вона зневажливо відповіла:

— Ні. Якби я мала ту силу, то хіба хто-небудь з вас, лицемірних святенників, прожив би хоч п'ять хвилин? Ні, я вас усіх на місці повбивала б. Ухвалюйте свій вирок і дайте мені спокій. Ви мені остогидли.

Суд ухвалив обвинувальний вирок. Фрау Брандт відлучили від церкви, позбавили райського блаженства і прирекли до пекельних мук. Потім на неї одягли балахон з грубого полотна, передали світській владі і під розмірений похоронний дзвін повели на ринкову площу. Ми бачили, як фрау Брандт прикули до стовпа. В тихе повітря здійнявся перший голубуватий димок. Суворе обличчя фрау Брандт полагіднішало, вона обвела поглядом щільну юрму глядачів і спокійно промовила:

— Колись давним-давно ми з вами були невинними крихітками і бавилися разом. В ім'я цього я вас прощаю.

Ми пішли звідти і не бачили, як полум'я охопило фрау Брандт, але чули, як вона кричить, хоч і заткнули вуха пальцями. Коли крики затихли, ми зрозуміли — вона вже в раю, незважаючи на відлучення від церкви. Ми раділи її смерті й не шкодували, що спричинилися до цього.

Минуло кілька днів, Сатана знову прийшов. Ми завжди нетерпляче ждали його, адже поруч з ним життя не було таке нудне. Він підійшов до нас у лісі, там, де ми вперше зустрілися. Як і всі хлопці, ми прагнули розваг, і попросили Сатану що-небудь нам показати.

— Дуже добре, — сказав він. — Я покажу вам історію людського роду — те, що ви називаєте цивілізацією. Хочете?

Ми сказали, що хочемо.

Сатана порухом думки обернув ліс на райський сад. Ми побачили Авеля, який молився перед вітарем. Потім з'явився Каїн з дрючком у руках. Він, здавалося, не помітив нас і неодмінно наступив би мені на ногу, якби я вчасно не відсмикнув її. Каїн заговорив до брата незрозумілою мовою, потім розлютився, почав йому погрожувати. Ми відвернулись, бо знали, що зараз станеться. Але ми почули важкі удари, крики і стогін, потім усе стихло. Коли ми глянули знову, вмираючий Абель лежав у калюжі крові, а Каїн стояв над ним, мстивий і нерозкаяний.

Видіння щезло, і за ним потяглася довга низка невідомих нам війн, убивств і різанини. Настав усесвітній потоп. Бурхливі хвилі жбурляли ковчег, на обрії крізь запону дощу бовваніли високі гори. Сатана сказав:

— Ваша цивілізація почалася нещасливо. Зараз буде ще один захід.

Сцена перемінилась, і ми побачили п'яного від вина Ноя.

Потім Сатана показав нам Содом і Гоморру — «спробу знайти хоч двоє чи трьох порядних людей», як висловився Сатана. Після цього ми побачили Лота з дочками в печері.

Потім пішли війни іудеїв. Вони чинили криваву різанину, забиваючи переможених і їхню худобу. Живими залишали тільки юних дівчат, розподіляючи їх між собою.

Далі ми побачили, як Іаїль прослизнула в намет і вбила цвях у скроню сплячому гостеві. Ми були зовсім поруч; кров, яка бризнула з рани, потекла маленьким червоним ручаєм просто до наших ніг, і ми, коли б схотіли, могли доторкнутися до неї руками.

Тоді перед нами пройшли війни єгиптян, війни греків, війни римлян — усю землю залили огидні потоки крові. Римляни підступно обманули карфагенян, ми бачили жахливу картину винищення цього відважного народу. Цезар удерся в Британію. «Варвари, які жили там, не вчинили йому ніякої шкоди, але він хотів загарбати їхню землю й подарувати їхнім удовам і сиротам блага цивілізації», — пояснив нам Сатана.

Народилося християнство. Перед нашими очима проминула історія Європи і протягом століть християнство і цивілізація йшли пліч-о-пліч, «залишаючи на своєму шляху голод, спустошення, смерть та інші ознаки поступу людського роду», завважив Сатана.

Війни, війни і знову війни — в усій Європі, в усьому світі.

— Іноді воювали заради приватних інтересів королівських династій, — сказав Сатана, — іноді для поневолення слабшого народу, але ніколи напасник не починав війни з благородною метою. Таких війн в історії людства нема.

— Так от, — вів далі Сатана, — ви бачили поступ людства до сьогоднішніх днів. Мабуть, ви погодитесь зі мною, що він у своєму роді гідний подиву. А тепер зазирнімо в майбутнє.

Він показав нам битви, де застосовувалася ще нищівніша машинерія війни, які були ще жахливіші за кількістю загиблих.

— Ви можете пересвідчитися, — мовив Сатана, — що людство невпинне в своєму розвитку. Каїн убив Авеля дрючком; стародавні іудеї вбивали дротиками й мечами; греки і римляни запровадили панцирі й щити, організацію війська і полководницьке мистецтво; християни впровадили

порох і вогнепальну зброю. Через кілька століть вони так удосконалять свої смертоносні знаряддя вбивства, що всьому світові доведеться визнати: без християнської цивілізації війна назавжди залишилася б нікчемною забавою.

Тут Сатана зайшовся жорстоким сміхом і взявся глузувати з людського роду, хоч і знав, як його слова ображають і ранять нас. Тільки ангел міг так поводитися; для ангелів страждання — ніщо, ангели знають про них хіба що з чуток.

Ми з Сеппі не раз уже пробували тактовно й обережно переконати Сатану, що він не зовсім правий. Сатана звичайно відмовчувався, і ми вважали його мовчанку за згоду. І тому ці слова Сатани дуже нас засмутили. Наші докази, мабуть, не справили на нього глибокого враження. Ми були розчаровані; певне, так почувається місіонер, який плекав надію, але бачить, що старався марно. Однак ми не вказували своїх почуттів, розуміючи, що зараз для цього не час.

Сатана насміявся своїм жорстоким сміхом досхочу, а потім сказав:

— Так, досягнення пречудові. Протягом п'яти чи шести тисячоліть народилися, ровквітли й викликали подив світу не менше п'яти чи шести цивілізацій, потім занепали й зeszли. І жодна з них, за винятком останньої, не винайшла способу масового і простого знищення людей. Вони старалися, докладали всіх зусиль, адже вбивати — найулюбленіше заняття людського роду від самого початку його існування. Але тільки християнська цивілізація досягла успіху, чим і може пишатися. Минуть ще два чи три століття, і всі визнають, що християни — досвідчені вбивці, і тоді погани підуть учитися до християн — не по релігію, а по зброю. Турки і китайці купуватимуть її, щоб убивати місіонерів і навернених до християнства.

Тут Сатана знову почав показувати, і перед нашими очима один по одному пройшли народи, довжелезна процесія, що розтяглася на два чи три століття, безконечні юрми людей, які люто билися, потопали в океанах крові, задихалися в чорному диму битв, крізь який проблискували тільки прапори і червоні спалахи гарматних пострілів; і завжди ми чули гуркіт канонади і передсмертні зойки.

— І для чого все це? — запитав Сатана, лиховісно засміявшись.— Зовсім ні для чого. Ви нічого не досягли. Ви завжди повертаєтеся туди, звідки починали. Протягом

мільйона років люди безнастанно розмножуються і так само безнастанно винищують один одного. Для чого? Жоден мудрець не відповість на моє запитання. Кому це йде на користь? Лише жменьці нікчемних узурпаторів-монархів і знаті, які зневажають вас, відчувають себе опоганеними, якщо ви доторкнетесь до них, і зачинять двері перед самим вашим носом, якщо ви постукаєте до них. Ви на них гнете спину, ви за них воюєте, вмираєте — і не соромитесь цього, а пишаєтеся! Саме існування цих людей — вічна ганьба для вас, а ви боїтесь обуритися. Вони — лише жебраки, яких ви утримуєте своїми подаяннями, але ці жебраки дивляться на вас, як благодійники на прохачів. Вони розмовляють з вами, як пан з рабом, і чують у відповідь мову раба, звернену до пана. Ваші уста вихваляють їх, а в глибині душі — якщо у вас збереглася душа, — ви зневажаєте себе за це. Перша людина була лицеміром і боягузом, і нащадки успадкували ці риси. Ось підвалини, на яких будується ваша цивілізація. Тож вип'ємо, щоб вона завжди процвітала! Вип'ємо, щоб вона не згасала! Вип'ємо, щоб... — Тут він з виразу наших облич зрозумів, які ми ображені, урвав свою мову на півслові, перестав сміятись і, відразу змінившись, лагідно проказав: — Ні, давайте вип'ємо за здоров'я один одного і забудемо про цивілізацію. Вино, яке за моїм велінням налилося вам у келихи з нічого, — земне, і призначалося для попереднього тосту. Киньте ці келихи, наш новий тост ми відзначимо вином, якого ще світ не бачив.

Ми послухались і простягли руки. В наші долоні лягли нові келихи, надзвичайно гарні й вишукані, зроблені з якоїсь невідомої нам речовини. Вони безперервно змінювалися і здавалися нам живими істотами. Вони сяяли, іскрилися, переливалися всіма барвами, не зупиняючись і на мить. У них ніби напливали й відпливали різнобарвні хвилі, зіштовхувалися, вибухали і розсыпалися бризками всяких відтінків. Мабуть, найбільше вони нагадували опали, які пронизують своїм чудовим вогнем вируючий морський прибій. Вино ж не можна було порівняти ні до чого. Випивши його, ми були охоплені дивним, чарівним почуттям, ніби сподобилися райського блаженства. Очі Сеппі наповнилися сльозами, і він побожно вимовив:

— Коли-небудь ми будемо там, і тоді...

Він крадькома глянув на Сатану. Сеппі, очевидно, чекав, що Сатана скаже: «Так, прийде час, і ви там будете», але Сатана ніби думав про щось інше і нічого не сказав. Мені

стало моторошно, адже я знав, що він усе чув — ніщо сказане чи навіть подумане не проминало його. Сердега Сеппі знімав і не докінчив речення. Келихи піднялися, розітнули повітря, злетіли в небо, наче три сяйливі ореоли, і зникли. Чому? То була погана призивка й навіювала невеселі думки. Чи я колись побачу свій келих? Чи побачить Сеппі свій?

Розділ IX

Влада Сатани над часом і простором вражала нас. Вони для нього не існували. Він називав їх людськими вигадками. Ми з ним часто вирушали до найвіддаленіших куточків світу, цілі тижні, а то й місяці перебували там, але, повернувшись назад, помічали, що минула всього якась частка секунди: досить було глянути на годинник. Комісія, що полювала на відьом, не наважуючись порушити справу проти астролога й домочадців отця Пітера, переслідувала тільки беззахисних бідняків, і люди були дуже незадоволені. Настав день, коли вони обурились і вирішили самі полювати на відьом. Почали з однієї жінки благородного походження. Було відомо, що вона зцілювала хворих за допомогою диявольського мистецтва. Замість давати їм проносне чи посилати до цирульника, щоб він пустив кров, як це у нас заведено, вона радила їм митися й добре харчуватися. Жінка бігла вулицею села, а за нею гналась юрма людей, які тюкали і проклинали її. Вона пробувала знайти порятунок в чиемусь будинку, але двері зачиняли просто перед її носом. Жінку переслідували більше як півгодини, ми теж бігли разом з юрмою, щоб подивитися, чим це закінчиться. Нарешті вона знесиліла, впала на землю. Її схопили, підтягли до дерева, перекинули через гілляку в'рвовку, почали робити зашморг. Жінку тримали, вона ридала, благала пощади, а її юна дочка заходилася плачем, але не насмілювалася бодай слівце вимовити, щоб заступитися за матір.

Жінку повісили, і я жбурнув у неї каменюку, хоч у глибині душі жалів її. Всі кидали каміння, і кожен стежив за сусідом, і якби я не зробив того, що й інші, це неодмінно помітили б і донесли на мене. Сатана голосно зареготав.

Усі, хто стояв поруч, повернулися й глянули на нього здивовано та обурено. Час для веселощів був не слухний. Вільна і насмішкувата мова Сатани, його надприродна

музика викликали підозри, і багато хто потайки ставився до нього вороже. Здоровенний коваль, скориставшись з нагоди, голосно, щоб усі чули, запитав Сатану:

— Чого ти смієшся? Відповідай! І ще скажи людям, чому ти не кинув у неї каменя?

— А чи ти певен, що я не кинув у неї каменя?

— Ще б пак! Не викручуйся, я тебе з ока не спускав.

— І я! І я стежив! — почувлися ще два голоси.

— Троє свідків, — мовив Сатана. — Коваль Мюллер, підручний різника Кляйн, ткацький підмайстер Пфайфер. Усі троє — несосвітенні брехуни. Є ще свідки?

— Байдуже, є чи нема. Якої ти про нас думки — також байдуже. Трьох свідків з тебе вистачить. Або ти доведеш, що кинув камінь, або кепські твої справи.

— Авжеж! — закричала юрма і скупчилась навколо центру подій.

— Спочатку відповідай на перше запитання! — вигукнув коваль. Підбадьорений підтримкою юрми, він відчував себе героєм дня. — Чого ти сміявся?

Сатана посміхнувся і весело відповів:

— Сміявся з трьох боягузів, які жбурляють каміння у вираючу жінку, коли їм самим загрожує близька смерть.

Забобонна юрма, жажнувшись, відсахнулася. Коваль з удаваною хоробрістю сказав:

— Дурниці! Що ти про це можеш знати?

— Я? Та все. Моє ремесло — передбачати майбутнє. Коли ви підводили руки, щоб кинути каменем у цю жінку, я прочитав долю кожного з вас трьох по лініях долоні. Один помре через тиждень, другий — сьогодні ввечері; а третьому залишилося жити тільки п'ять хвилин — он там годинник!

Слова Сатани приголомшили юрму. Пополотнілі обличчя механічно повернулися до годинника. Різник і ткач заніміли від страху, але коваль зібрався на силі й погрозливо сказав:

— Зараз ми перевіримо одне з твоїх пророцтв. Якщо воно не справдиться, то начувайся, паничу, ти після того не проживеш і хвилини, я тобі обіцяю.

Ніхто не промовив ні слова; всі в глибокій, урочистій мовчанці дивилися на годинник. Коли минуло чотири з половиною хвилини, коваль раптом став задихатися, схопився за серце, крикнув: «Нема чим дихати! Розступіться!» — і похитнувся. Юрма роздалася, ніхто не підтримав коваля, і він упав, мертвий. Люди дивилися на нього, потім

на Сатану, потім — один на одного. Вуста їхні ворушилися, але слів не було чути. Потім Сатана промовив:

Троє бачили, що я не кинув каменя в жінку. Може, ще є свідки? Кажіть.

Ці слова викликали паніку в юрмі, проте ніхто не озвався. Натомість посипалися взаємні обвинувачення:

— Це ти казав, що він не кинув каменя!

— Брешеш! Візьми свої слова назад! — чулось у відповідь.

За мить зчинився страшенний гвалт, розпочалася бійка, кожен лупцював свого сусіда, а посередині висів на вірьовці байдужий труп жінки. Її страждання лишилися позаду, а душа заспокоїлася.

Ми з Сатаною пішли геть. Я почував себе ніяково, одна думка не давала мені спокою: «Він казав, що сміється з них, а насправді сміявся з мене!»

Сатана знову зареготав і мовив:

— Так, я сміявся з тебе. Ти перелякався, що на тебе донесуть, і кинув камінь у жінку, хоч у душі був проти. Але я сміявся і з них.

- Чому?

— Бо вони відчували те саме, що й ти.

— Як це?

— А так. Із шістдесяти восьми чоловік шістдесяти двом так само не хотілося кидати в цю жінку каміння, як і тобі.

— Невже?

— Будь певен! Я добре вивчив вашу породу. Ви — вівці. Вами править меншість. І лише дуже рідко більшості вдається виявити свою волю. Ви поступаєтеся своїми почуттями, переконаннями, йдете на повідку в тих, у кого дужче горло. Іноді горлані мають рацію, іноді помиляються, але це не має значення для юрми: вона однаково йде за ними. Переважна більшість людей — диких чи цивілізованих, байдуже, — в глибині душі добрі й не хочуть завдавати болю іншим, але не наслідуються зізнатись у цьому в присутності агресивної та безжальної меншості. Задумайся над цим! Добросерда людина шпигує за такою самою добросердою людиною, щоб підштовхнути її до вчинку, який в обох викликає огиду. Кажу тобі як фахівець: я знаю, що дев'яносто дев'ять чоловік з кожних ста були рішуче проти вбивства відьом, коли багато років тому купка божевільних святенників розпочала це безглуздя. І я знаю, що навіть сьогодні, після того, як протягом століть людям передавались у спадщину забобони й дурні вчення, лише

один з двадцяти щиро переслідує відьом. І все-таки кожен виказує ненависть до них і вимагає, щоб їх убивали. Однак певного дня повстане купка людей, яка зможе перекричати решту, може, то навіть буде один-єдиний сміливець зі здоровою горлянкою і твердим наміром домогтися свого, — і через тиждень усі вівці повернуть за ним, і полюванню на відьом настане край.

Монархії, аристократії і релігії ґрунтуються на головній ваді людей — взаємній недовірі. Проте кожен, ради свого добробуту чи спокою, підлещується до сусіда. Монархія, аристократія, релігія будуть завжди, процвітатимуть, пригноблюватимуть і принижуватимуть вас, бо ви були і будете рабами меншості. Ще не було такої країни, де більшість людей була б щиро віддана одній з цих установ.

Мені неприємно було чути, що Сатана порівнює людство з вівцями, і я сказав, що не згоден з ним.

— Одначе це саме так, ягнятко, — відказав Сатана. Досить подивитись, як ви воюєте — справжнісінькі барани, та ще й які смішні!

— Чому?

— Ще ніколи напасник не розпочинав справедливої чи благородної війни — ніколи. Я дивлюся на мільйон років уперед — і бачу лише кілька винятків з цього правила. Звичайно буває так: маленька купка горланів вимагатиме війни. Духівництво спочатку нерішуче заперечуватиме. Основна маса населення — незграбна та нетямуща — протре заспані очі і спитає, для чого ця війна, потім обуриться й переконано скаже: «Не потрібна несправедлива й ганебна війна!» Тоді та купка кричатиме голосніше. Кілька чесних людей стануть виступати з усним і друкованим словом, наводити доводи проти війни. Їх спочатку слухатимуть, їм аплодуватимуть, але так триватиме недовго. Ті, інші, перекричать їх, вони втратять свою популярність, лави їхніх прихильників порідшають. І невдовзі ви побачите дивовижну річ: промовців камінням проженуть з трибуни, орди оскаженілих людей, які в глибині душі все ще проти війни, але не сміють у цьому зізнатися, задушать свободу слова. Потім увесь народ, підтримуваний духівництвом, підхопить бойовий клич, кричатиме аж до хрипоті, юрмою нападаючи на кожну чесну людину, яка наважиться розтулити рота, і незабаром ті голоси змовкнуть. Тепер державні діячі вигадуватимуть дешеві побрехеньки, намагаючись покласти відповідальність на країну, що зазнає нападу і кожен, радіючи, що може відчувати себе поряд

ною людиною, старанно вивчає ці брехні і не бажає дослухатися до заперечень. Помалу він переконає себе, що війна справедлива, і, обдуривши самого себе, дякуватиме богові за те, що тепер спокійніше спатиме.

Розділ X

Дні минали за днями, а Сатана не з'являвся. Без нього життя було нудним. Астролог, повернувшись із своєї подорожі на місяць, вештався селом, нехтуючи громадську думку. Час від часу котрийсь ненависник відьомства кидав астрологові в спину каменюку так, щоб той не бачив. У Маргет під впливом двох обставин відбулися зміни на краще. Сатана, зовсім байдужий до неї, після двох чи трьох відвідувань приходить перестав. Це зачепило її гордість, і вона вирішила викинути його із свого серця. Урсула іноді розповідала Маргет, що Вільгельм Майдлінг веде непутяче життя; Маргет зрозуміла, що вона винна в цьому, бо він ревнує її до Сатани, і розкаялась. Те і те пішло їй на користь: її інтерес до Сатани невпинно слабшав, а інтерес до Вільгельма Майдлінга так само невпинно зростав. Для остаточного перетворення Маргет Вільгельмові досить було взяти себе в руки і якимсь чином знов домогтися похвали і поваги односельців.

Тепер така нагода трапилася. Маргет послала по Вільгельма й просила його взяти на себе захист її дядька на майбутньому судовому процесі. Він був дуже задоволений, кинув пиячити і став ретельно готуватися до захисту. По суті, ретельності він мав більше, ніж упевненості, бо справа була майже безнадійна. Вільгельм часто викликав нас із Сеппі до себе в контору й докладно обговорював з нами наші свідчення, сподіваючись знайти в купі половин вагомі зерна. Але вжинок, звичайно, був абиякий.

Хоч би Сатана з'явився! Я весь час думав про нього. Він знайшов би спосіб, як виграти справу. Адже він казав мені, що її буде виграно, значить, неодмінно знає, як це зробити. Та дні спливали, а він не приходив. Я, безперечно, не сумнівався, що справу буде виграно і що отець Пітер щасливо житиме до кінця своїх днів. Раз Сатана обіцяв, так обов'язково буде. Але на душі в мене було б спокійніше, якби він з'явився і порадив нам, що діяти. Якщо отцю Пітерові судилося щасливе життя, то зволікати більше не можна. Всі казали, що ув'язнення і ганьба зовсім змучили

старого, і якщо його незабаром не звільнять, він умре з горя.

Нарешті настав день суду. Народ зібрався з усієї округи, дехто приїхав здалека, щоб послухати, як судитимуть отця Пітера. В залі були всі, крім обвинуваченого. Він був надто слабкий, щоб прийти на суд. Проте Маргет прийшла. Вона трималася мужньо, сподіваючись на краще. Гроші теж були тут. Висипані з мішка, вони лежали на столі, і привілейовані брали їх у руки, розглядали, погладжували.

На місці для свідків з'явився астролог. Заради такої події він надів свій найкращий капелюх і мантію.

Запитання: Ви стверджуєте, що це ваші гроші?

Відповідь: Так.

Запитання: Як вони потрапили до вас?

Відповідь: Я знайшов мішок з грішми на дорозі, повертаючись з подорожі.

Запитання: Коли це було?

Відповідь: Два з чимось роки тому.

Запитання: Що ви зробили із знахідкою потім?

Відповідь: Я приніс гроші додому, поклав до схованки в моїй обсерваторії, сподіваючись розшукати власника.

Запитання: Ви пробували його знайти?

Відповідь: Протягом кількох місяців я провадив ретельні пошуки, але намарне.

Запитання: А потім?

Відповідь: Я вирішив, що шукати більше нема сенсу, і надумав віддати гроші на новий притулок для підкидьків при місцевому жіночому монастирі. Я взяв гроші із схованки й почав рахувати, щоб перевірити, чи всі на місці. Але тут...

Запитання: Чому ви замовкли? Продовжуйте.

Відповідь: Мені дуже прикро казати це, але щойно я полічив гроші й став класти їх назад у схованку, як помітив: позаду мене стоїть отець Пітер.

Кілька слухачів у залі пробурмотіли: «Кепські справи!» У відповідь почувлося: «Та він же несосвітений брехун!»

Запитання: Це вас стурбувало?

Відповідь: Ні, тоді я не подумав нічого поганого, бо отець Пітер часто приходив до мене несподівано. Він бідував і приходив просити допомоги.

Маргет аж спаленіла, почувши цю безсовісну брехню, ніби її дядько жебрав, та ще й у людини, чиє шахрайство він викривав стільки разів! Вона хотіла заговорити, але вчасно схаменулась і промовчала.

Запитання: Що було далі?

Відповідь: Врешті я побоювся віддавати гроші на притулок для підкидьків і вирішив почекати ще рік і продовжити пошуки. Почувши про знахідку отця Пітера, я зрадив за нього. Ніяких підозр у мене не було. Не виникло у мене підозр і через два чи три дні, коли я виявив, що мої гроші щезли, аж поки я звернув увагу на дивний збіг обставин, пов'язаний із щасливою знахідкою отця Пітера.

Запитання: Який це збіг обставин?

Відповідь: Отець Пітер знайшов свої гроші на стежці, я — на дорозі. Отець Пітер знайшов золоті дукати, я — теж. Отець Пітер знайшов тисячу сто сім дукатів, я — точнісінько стільки ж.

На цьому свідчення астролога закінчилися. Було очевидно, що вони справили на присутніх неабияке враження.

Вільгельм Майдлінг поставив астрологові кілька запитань, а потім викликав нас із Сеппі, і ми розказали, як було діло. Наша розповідь розсмішила людей в залі, і ми засоромилися. Ми й так хвилювалися, бо бачили, що Вільгельм відчуває себе невпевнено. Безперечно, він, бідолога, дуже старався, але обставини склалися проти нього, і на симпатії публіки розраховувати не доводилося. Судді й публіка могли б і не повірити словам астролога, зважаючи на його славу брехуна, але історії отця Пітера — і поготів. Нам і так було ніяково, а коли захисник астролога відмовився допитувати нас, сказавши, що наші свідчення надто хисткі, і було б жорстоко піддавати їх такому випробуванню, всі захихотіли, а ми зовсім занепали духом. Потім він виголосив коротку глузливу промову й так висміяв нашу розповідь, що вона здалася дурною, неймовірною дитячою вигадкою, і всі сміялися до сліз. Маргет не могла більше стримуватись і заридала. Я щиро їй співчував.

Аж тут я підвів голову і відразу підбадьорився. Поруч з Вільгельмом стояв Сатана! Контраст був разючий. Сатана був такий впевнений, повний енергії, а Вільгельм — пригнічений і занепалий духом. Ми з Сеппі вмиць заспокоїлися, вирішивши, що Сатана дасть показання, переконає суддів і публіку в залі, що чорне це біле, а біле — чорне, — одне слово, зробить, що захоче. Ми глянули в зал, щоб побачити, яке враження він справляє, — адже Сатана був прекрасний, приголомшливо гарний! Та його ніхто не помічав. Ми здогадалися, що він невидимий.

Захисник астролога саме закінчував промову. Сатана почав утілюватися в Вільгельма. Розчинившись у ньому,

він зник. Вільгельм одразу змінився — в його очах засвітилася енергія Сатани.

Захисник завершив виступ дуже серйозно і з гідністю. Показуючи на гроші, він сказав:

— Любов до золота — корінь усього зла на світі. Ось воно перед вами, прадавній спокусник. Воно зараз червоніє ганебним рум'янцем, хизується новою перемогою — безчестям слуги божого і двох його юних спільників. Якби тільки золото вміло говорити, то, думаю, воно б зізналося, що з усіх його перемог ця — найпідліша й гідна найбільшого жалю.

Він сів на своє місце. Підвівся Вільгельм і сказав:

— Зі свідчень позивача я роблю висновок, що він знайшов ці гроші на дорозі більш як два роки тому. Якщо я вас неправильно зрозумів, прошу мене виправити.

Астролог відповів, що його зрозуміли правильно.

— Відтоді знайдені гроші були в позивача до згаданого ним дня, тобто до останнього дня минулого року. Якщо це не так, пане, прошу мене виправити.

Астролог підтвердив слова Вільгельма, кивнувши головою. Вільгельм повернувся до голови суду.

— Коли я доведу, що оці гроші не є грішми, про які згадував позивач, тоді вони не його?

— Певна річ. Але ви порушуєте звичайний порядок судового розгляду. Якщо ви мали такого свідка, то повинні були повідомити про це суд своєчасно, викликати його сюди й...

Голова суду урвав мову й почав радитися з іншими суддями. Другий адвокат схвильовано схопився з місця, протестуючи проти виклику нових свідків, коли слухання справи вже завершується.

Судді визнали, що протест справедливий, і що його слід задовольнити.

— Але цей свідок не новий, — заперечив Вільгельм. — Він уже частково брав участь в розгляді. Я маю на увазі ці монети.

— Ці монети? Що можуть засвідчити монети?

— Можуть засвідчити, що вони не ті монети, які колись належали астрологові. Вони можуть засвідчити, що в грудні минулого року їх ще не було. Вони можуть засвідчити це роком свого випуску.

Що й казати, доказ неспростовний! Публіка в залі суду захвилювалася, а судді й захисник астролога брали монети одну по одній і розглядали, здивовано вигукуючи. Всі хвали-

ли Вільгельма за те, що його осяяла така блискуча думка Нарешті суддя закликав усіх до порядку і оголосив:

— Усі монети, за винятком чотирьох, випущені цього року. Суд висловлює щире співчуття обвинуваченому і глибоко шкодує, що його, невинну людину, через прикрий збіг обставин зганьблено, ув'язнено і притягнуто до суду. Справу припинено.

Отже, золото все-таки може говорити, хоч захисник астролога й сумнівався в цьому. Судді вийшли, і майже кожен з присутніх у залі підходив спочатку до Маргет потиснути їй руку й поздоровити її, а тоді до Вільгельма, щоб і йому потиснути руку й похвалити його. Сатана вже виступив із Вільгельма і стояв поруч, зацікавлено спостерігаючи за всім, що діялося довкола. Люди проходили крізь нього то туди, то сюди й навіть гадки не мали, що він тут. А Вільгельм не міг пояснити, чому лише в останню хвилину сказав про монети. Він признався, що ця думка прийшла йому в голову зненацька, ніби хтось її нав'язав, і він не вагаючись висловив її, бо чомусь був певний, що не помиляється, хоч і не досліджував монет. Це було чесно сказано, такий вже вдався Вільгельм. Хтось інший на його місці удав би, що придумав усе заздалегідь, але притримав для ефектного завершення справи.

Вільгельм тепер трохи побляк, в його очах уже не було того блиску, якого їм надавала присутність Сатани. А втім, вони знову засвітилися на хвильку, коли Маргет підійшла до нього, похвалила й подякувала, нітрохи не криючись, що пишається ним. Астролог вийшов із залу невдоволений, проклинаючи всіх на світі, а Соломон Айзекс зібрав гроші в мішок і відніс додому. Тепер вони назавжди належали отцеві Пітеру.

Сатана зник. Я подумав, що він перенісся до тюрми, щоб розказати в'язневі новину. І я не помилився. Маргет і ми, радісні й схвильовані, щодуху побігли до в'язниці.

Сатана ж, з'явившись перед нещасним в'язнем, вигукнув:

— Суд закінчився! Ти злодій! Твоє ім'я навіки зганьблено!

Від урази старий збожеволів. Коли через десять хвилин прибігли ми, отець Пітер пихато походжав туди-сюди й роздавав накази то наглядачам, то тюремникам, називаючи їх головним камергером, чи князем таким-то, чи адміралом флоту, чи фельдмаршалом та іншими пишними титулами, і радів, як дитя. Він уявляв себе імператором!

Маргет кинулась йому на груди і заридала. Ми були зво-

рушені до глибини душі. Отець Пітер упізнав Маргет, але не міг зрозуміти, чого вона плаче. Він поплескав її по плечу й сказав:

— Не треба, ясонько. Тут є свідки, а спадкоємиці престолу не годиться так поводитися. Скажи мені, що тебе засмучує, і я зроблю все — влада імператора безмежна! — Озираючись, отець Пітер угледів стару Урсулу, яка витирала очі фартухом. Він здивовано сказав: — А з вами що сталося?

Ридаючи, Урсула пояснила, що сумує, бо з ним скоїлося «таке». Отець Пітер замислився над її словами, а тоді пробурмотів ніби сам до себе: — Якесь чудна оця старенька вдова герцога! Добра душа, але вічно рюмсає і не може сказати, що з нею сталося. Мабуть, і сама не знає. — Його погляд упав на Вільгельма. — А, принц індійський! Гадаю, це через вас плаче спадкоємиця престолу. Я втішу її. Більше не стоятиму на перешкоді вашому щастю, хай вона царює разом з вами. Своє царство я теж передаю вам. Ну, дитинко, чи я добре вчинив? Тепер ти всміхнешся, правда?

Він приголубив Маргет, поцілував її, а потім, задоволений собою і всіма нами, вирішив оцасливити всіх гуртом і взявся роздавати королівства направо й наліво. Не було нікого, хто б не дістав у подарунок бодай найменшого князівства. Нарешті отця Пітера впрохали іти додому; він простував із статечним виглядом. Люди, які юрмилися на вулиці, збагнули, що старому до душі пошана, і почали кричати «ура», а він, надзвичайно потішений, поблажливо розкланювався, милостиво всміхався і час від часу, простягаючи руки, промовляв:

— Благословляю тебе, народе мій!

Нічого сумнішого мені не доводилося бачити. А Маргет з Урсулою всю дорогу проплакали.

Повертаючись додому, я натрапив на Сатану і дорікнув йому за те, що він мене обдунив. Сатана нітрохи не збентежився і дуже просто відповів:

— Ти помиляєшся, я тебе не обманював. Я сказав, що отець Пітер буде щасливий, поки його віку. І це правда, бо він завжди вважатиме себе імператором, і пишатиметься, і радітиме до кінця. Він щасливий зараз, і залишиться щасливим, — єдина по-справжньому щаслива людина в вашій імперії.

— Але ж як ти цього досяг, Сатано! Невже не можна було не позбавляти його розуму?

Розсердити Сатану було важко, але мені це вдалося.

— Який же ти бовдур! Невже ти досі не збагнув, що,

тільки втративши розум, людина може бути щаслива! Маючи розум, вона сприймає життя таким, яке воно є, і бачить, що воно жалюче. Лише божевільні можуть бути щасливими, та й то не всі. Щасливий той, хто уявляє себе королем чи богом, решта ж такі самі нещасливі, які були, не втративши розуму. Звісно, ні про кого з вашого роду не можна сказати, що він при своєму розумі, і я вживаю цей вираз умовно. Я позбавив цю людину сухозлітки, яку ви називаєте розумом, замінив бляшанку його розуму сріблом божевілья; ти бачиш наслідки — і ти ж мене засуджуєш! Я обіцяв, що дам йому щастя до кінця його днів, і я додержав слова. Тільки так можна зробити людину щасливою, а ти незадоволений! — Він скрушно зітхнув. — Здається мені, що людському роду важко догодити.

Отакий був Сатана. Він вважав, що прислужитися людині можна, тільки вбивши її чи позбавивши розуму. Я перепросився перед ним як міг, хоч тоді й думав, що він погано розуміється на наших справах.

Сатана мав звичку казати, що людське життя — постійний, безперервний самообман. Від колиски й до могили люди обдурюють себе підробками та химерами, сприймаючи їх за дійсність і будуючи з них фальшивий світ. З десятків уявних чеснот, якими люди хизуються, добре, якщо в них є одна; вони мають себе за золото, а самі всього лише мідь. Одного разу, коли велася така розмова, Сатана заговорив про почуття гумору. Тут я вирішив, що не відступлюсь, і сказав, що люди мають почуття гумору.

— Ось він, людський рід! — сказав Сатана. — Ви завжди претендуєте на те, чого не маєте, і унцію мідних ошурків видаєте за тонну золотого піску. Якесь неповноцінне почуття гумору у вас є, але тільки й того. Більшість з вас бачить кумедний бік банальностей, дріб'язку низького гатунку. Я кажу про тисячу очевидних недоречностей, безглуздих і химерних ситуацій, — те, що викликає грубий регіт. Проте десятки тисяч найсмійніших у світі речей вам недоступні через вашу тупість. Чи прийде день, коли людський рід побачить кумедність своїх дитячих уявлень, засміється і сміхом зруйнує їх! Бо люди, незважаючи на всю свою вбогість, мають одну безперечно могутню зброю — сміх. Сила, гроші, докази, умовляння, наполегливість — усе це може придатися вам у боротьбі проти колоса-брехні. Може, протягом багатьох століть вам удасться трохи розхитати, послабити його. Однак підірвати, розпорошити його ви зможете тільки за допомогою сміху. Ніщо не встоїть проти

сміху. Ви метушитесь, намагаєтесь боротись усякими способами. Чи ви коли-небудь вдаєтесь до цієї зброї? Ні, ви дозволяєте їй взятись іржею. Чи ви взагалі здатні користуватися нею всі разом? Ні, у вас не вистачає на це ані глузду, ані відваги.

Одного разу, подорожуючи, ми з Сатаною опинилися в невеличкому індійському містечку й зупинилися подивитись на фокусника, який виступав перед натовпом тубільців. Він показував дивовижні фокуси, але я знав, що Сатані під силу й не таке. Я попросив Сатану показати своє вміння. Погодившись, він миттю перетворився на індійця в чалмі і з шматком тканини на стегнах, а мене дуже люб'язно обдарував тимчасовим знанням тутешньої мови.

Фокусник дістав насінину, посадив її в горщик і накрив ганчіркою. Через хвилину ганчірка почала підніматися; через десять хвилин вона піднялася на фут. Фокусник скинув ганчірку, — під нею росло деревце з листям і стиглими плодами. Ми покуштували плодів, вони були смачні. Проте Сатана сказав:

— Навіщо ти накриваєш горщик ганчіркою? Хіба не можна виростити дерево при денному світлі?

— Ні, — відказав фокусник, — це неможливо.

— Не багато ж ти знаєш! Певне, тільки вчишся цього мистецтва. Дай-но мені насінину. Зараз я тобі покажу, як це робиться. — Він узяв насінину. — Ну, яке дерево тобі виростити?

— З вишневої насінини може вирости тільки вишня.

— То дурниці, які під силу кожному початківцеві. Хочеш, я вирощу з неї апельсинове дерево?

— Хочу! — засміявся фокусник.

— І воно даватиме не лише апельсини, а й інші плоди!

— Якщо буде на те воля божа!

Усі засміялися.

Сатана притрусив кісточку жменькою землі й сказав:

— Рости!

Проклюнувся крихтний кільчик, почав рости, дедалі вищав, і то так швидко, що за п'ять хвилин вигнався у височенне дерево, і ми сиділи в затінку його крони. Почувся захоплений шепіт. Підвівши очі, люди побачили надзвичайну, чарівну картину. Гілля вгиналося від плодів різних видів і забарвлення — апельсинів, винограду, бананів, персиків, вишень, абрикосів тощо. Принесли кошики, і почався збір урожаю. Люди оточили Сатану, цілували йому руку і хвалили його, називаючи царем фокусників. Незабаром новина

облетіла все містечко; жителі позбігалися подивитися на чудо, не забувши прихопити з собою кошики. Плодів вистачало на всіх: на місці зірваних тут-таки виростили нові. Десятки й сотні кошиків уже були наповнені по вінця, а плодам не було кінця-краю. Раптом прийшов якийсь іноземець у полотняному одязі й шоломі від сонця. Він сердито закричав:

— Геть звідси! Ану забирайтеся, собаки! Дерево на моїй землі й належить мені.

Індійці поставили кошики на землю і поштиво вклонилися. Сатана й собі шанобливо вклонився, приклавши за місцевим звичаєм руку до чола, і мовив:

— Я вас дуже прошу, пане, дозвольте цим людям збирати плоди ще годину — тільки годину, не більше. Після можете заборонити. Вам залишиться стільки плодів, що вся країна не зможе з'їсти їх за цілий рік.

Ці слова страшенно розгнівали іноземця.

— Хто ти такий, волоцюго? Як ти смієш указувати мені, що робити, а чого ні? — загорлав він, і, не відаючи, яку робить помилку, вдарив Сатану києм, а потім штурхонував ногою. Плоди на гілках почали гнити, листя пожухло й посипалося. Іноземець утупився в голе суччя із здивованим і незадоволеним виглядом. Сатана сказав:

— Тобі доведеться сумлінно доглядати це дерево, його життя і твоє зв'язані. Дерево більше ніколи не даватиме плодів, але проживе ще довго, якщо ти дбатимеш про нього. Поливай його щогодини кожної ночі. І роби це сам, ти не повинен наймати кого-небудь для цієї роботи. Поливати вдень також не дозволяється. Якщо ти не поллєш дерева хоч раз, воно загине, і ти теж загинеш. Не намагайся втекти на батьківщину, бо не доїдеш. Уночі не виходь за ворота свого дому — ані в справах, ані в гості; пам'ятай, що ти ризикуєш життям. Не здавай в оренду і не продавай цього маєтку — це нерозсудливо.

Іноземець був гордий і не став просити пощади, але я бачив, що він ладен був це зробити. Він стояв і дивився на Сатану. Ми щезли й опинилися на Цейлоні.

Я співчував цьому чоловікові. Я пошкодував, що Сатана всупереч своєму звичаю не вбив його або не позбавив розуму. Це було б милосердніше. Сатана підслухав мою думку і сказав:

— Я б так і зробив, але мені шкода його дружини, яка нічим не завинила переді мною. Вона зараз їде до нього з їхньої батьківщини, Португалії. Вона ще здорова,

але незабаром помре. Вона скучила за чоловіком, хоче вмовити його повернутися разом з нею наступного року. Вона помре тут, не узнавши, що він не зможе покинути цієї країни.

— А він їй нічого не скаже?

— Ні. Він нікому не довірить своєї таємниці, бо думатиме, що її можуть виказати уві сні, а тубільні слуги кого-небудь з португальців підслухають.

— А індійці зрозуміли, що ти йому сказав?

— Ні, але він завжди боятиметься, що хтось таки зрозумів. Цей страх мучитиме його, бо він був жорстоким паном для них. У снах йому ввижатиметься, ніби вони рубають його дерево. І вдень йому не буде спокою. Про ночі я вже потурбувався.

Мені стало трохи сумно, що Сатана так зловтішається своїми планами стосовно цього іноземця.

— А чи він повірив твоїм словам, Сатано?

— Йому хотілося б не вірити, але наше зникнення змусить його повірити. Дерево, яке виросло на порожньому місці,— як тут не повірити? Безглузда, неймовірна різноманітність плодів і листя, що раптом зів'яло,— все це змусить повірити. Повірить він чи ні, але, безперечно, поливатиме дерево. Однак ще до того, як настане сьогоднішня ніч, яка змінить усе його життя, він зробить ще одну, дуже характерну, спробу врятуватися.

— Яку саме?

— Покличе священика, щоб той вигнав з дерева нечисту силу. Ви, люди, кумедні створіння, хоч і гадки про це не маєте.

— А священикові він довірить свою таємницю?

— Ні. Він скаже, що якийсь фокусник з Бомбея виростив це дерево, а він хоче вигнати з дерева нечисту силу, щоб воно знову цвіло й давало плоди. Заклинання священика не допоможуть, і португалець відмовиться від свого задуму й приготує ліжку.

— Священик спалить дерево. Я знаю, він не дасть йому рости.

— Авжеж, десь у Європі він так би й зробив, ще й португальця спалив би разом з ним. Але в Індії люди цивілізовані, тут такого статися не може. Португалець прожене священика і почне доглядати дерево.

Я задумався, потім сказав:

— Сатано, ти прирік цього чоловіка на тяжке життя.

— Так, святом його не назовеш.

Ми перелітали з місця на місце, подорожуючи, як уже багато разів доти, по світу. Сатана показав мені сто див, більшість з яких так чи так свідчили про слабкість і дріб'язковість людського роду. Він робив так мало не щодня, і не по злобі, зовсім ні, він просто розглядав нас з інтересом, з яким натураліст дивиться на мурашник.

Розділ XI

Сатана приходив до нас цілий рік, а потім став появлятися рідше, аж поки щез надовго. Коли його не було, я відчував самотність і сум. Я розумів, що він поступово втрачає цікавість до нашого крихітного світу і будь-якої хвилини може назавжди припинити свої візити. І коли він врешті з'явився, я страшенно зрадив, але ненадовго. Він сказав, що прийшов попроситися зі мною, прийшов востаннє. У нього є справи в інших місцях всесвіту, сказав він, і він пробуде там так довго, що мені не дочекатись його повернення.

— Отже, ти йдеш і більше не повернешся?

— Так,— сказав він.— Ми з тобою потоваришували, я був радий нашій дружбі, думаю, що й ти теж. Але зараз ми розстанемося назавжди і ніколи не побачимося.

— Не побачимося в цьому житті, Сатано, а в іншому? Ми ж побачимося в іншому світі?

Спокійно, неголосно він промовив дивні слова:

— *Іншого життя немає.*

Легенький подув його думки проник у мене, а разом з ним і непевне, невиразне поки що почуття, яке несло з собою спокій і надію, що ці неймовірні слова повинні бути правдою, що вони *не можуть* не бути правдою.

— Невже ти цього ніколи не підозрював, Теодоре?

— Ні. Як я міг? Якщо це правда...

— Це правда.

Порив вдячності стис мені груди, але перш ніж я встиг її висловити, знову з'явилися сумніви:

— Так, але... ми самі бачили це майбутнє життя, ми бачили його наяву... отже...

— Це було видіння, тільки й того.

Мені забило подих, я перейнявся великою надією.

— Видіння? Ви-ді...

— *Саме життя — лише видіння, лише сон.*

Я здригнувся. Боже ж мій! Хіба я не думав так тисячу разів!

— Немає нічого. Є тільки сон. Бог, людина, світ, сонце, місяць, міради зірок — усе сон, усе це сон. Вони не існують. *Немає нічого, крім порожнечі й тебе!*

— Мене?

— Але ти — це теж не ти. В тебе немає тіла, немає крові, немає кістяка — ти тільки *думка*. Мене теж немає. Я лише сон, твій сон, витвір твоєї уяви. Варто лише тобі це зрозуміти й прогнати мене із твоїх видінь — і я розтану в порожнечі, з якої ти мене створив...

От я вже гину, я слабну, я зникаю. За мить ти залишишся сам у неосяжному просторі, вічно блукатимеш його безкраїми пустелями без друга чи товариша, бо ти лише *думка*, єдина *думка*, що існує, якої не можна ні зруйнувати, ні знищити. А я, твій покірливий слуга, дав тобі спізнати самого себе, здобути свободу. Хай тепер тобі сняться інші, кращі сни!

Дивно, що ти не зрозумів цього давним-давно — сотні й тисячі літ тому, цілі ери тому! — не зрозумів, що ти існуєш один-єдиний у вічності. Як дивно, що ти не зрозумів, що ваш усесвіт і його зміст — це тільки мрії, сни, вигадки! Дивно, бо ваш усесвіт такий жадливий і такий безглуздий, якими можуть бути тільки сни. Бог, який міг створити добрих дітей, так само як і злих, але творить тільки злих; бог, який міг би зробити кожного з них щасливим, але ніколи нікого не зробив щасливим; бог, який примусив їх цінувати своє гірке життя, і сам же скупю вкоротив його; бог, який задарма дав своїм ангелам вічне блаженство, а інших своїх дітей примушує заслужити його; бог, який позбавив своїх ангелів будь-яких страждань, а на інших своїх дітей наклав прокляття крайнього убозтва і душевних та тілесних хвороб; бог, який проповідує справедливість — і вигадав пекло; проповідує милосердя — і вигадав пекло; бог, який закликає любити ближнього свого, як самого себе, і прощати своїм ворогам сімдесят разів по сім — і вигадав пекло! Бог, який велить людям жити доброчесно, а сам тієї доброчесності не має; який засуджує злочини, а сам їх усі чинить; який створив людину, не спитавши в неї, а сам перекладає на неї відповідальність за її вчинки, замість того, щоб чесно відповідати за це самому; бог, який, зрештою, зі справді божественною тупістю запрошує свого бідного, приниженого раба молитися на себе!..

Тепер ти розумієш, що таке можливо лише вві сні. Розумієш, що це чиста нісенітниця, витвір нестримної фантазії,

яка нездатна навіть усвідомити свою безглуздість,— одне слово, що це тільки сон, який тобі наснився. Це може бути лише сном, і нічим більше. Як ти не здогадався про це раніше?

Все, про що я тобі кажу зараз,— це правда. Нема бога, нема всесвіту, нема людського роду, нема земного життя, нема раю, нема пекла. Все це тільки сон, химерний, дурний сон. Немає нічого, крім тебе. А ти — лише *думка*, мандрівна думка, марна думка, бездомна думка, яка загубилась у вічному просторі!

Він щез. А я залишився, зляканий, бо знав, знав напевне: все, що він сказав, правда.

Оповідання
та
памфлети

ЗНАМЕНИТА ЖАБА-СТРИБУНКА З КАЛАВЕРАСУ

Виконуючи прохання одного свого приятеля, який написав мені листа із східних штатів, я відвідав старого балакуна-добряка Саймона Уїлера, спитав, як мене просили, про друга мого приятеля *Леонідаса У. Смайлі* і нижче подаю звіт про наслідки. В глибині душі я маю підозру, що *Леонідас У. Смайлі* — це просто міф, що мій приятель ніколи не мав такого знайомого і розраховував на те, що, почувши моє питання, старий згадає мерзотного Джіма Смайлі, почне про нього розповідати й до смерті замучить мене своїми спогадами, такими ж безконечними й стомливими, як і нікому непотрібними. Якщо намір мого приятеля полягав у цьому, то він безперечно досяг своєї мети.

Я знайшов Саймона Уїлера в занепалому шахтарському селищі Ангел, в убогій корчмі, де він солодко куняв біля груби; це був товстий лисий чоловік, чиє спокійне обличчя виражало чарівливу лагідність і простоту. Уїлер прокинувся і привітався зі мною. Я сказав, що один мій приятель доручив мені довідатися про улюбленого друга свого дитинства *Леонідаса У. Смайлі* — превелебного Леонідаса У. Смайлі, молодого проповідника слова божого, що якийсь час, як кажуть, жив у селищі Ангел. Я додав, що буду вельми вдячний, якщо містер Уїлер розповість мені щось про цього превелебного Леонідаса У. Смайлі.

Саймон Уїлер заштовхав мене в куток, загородив вихід стільцем, усівся на нього й заходився розповідати нудну історію, викладену нижче. Він ні разу не посміхнувся, ні разу не спохмурнів, ні разу не змінив того лагідного тону, на який настроївся з першого ж вимовленого речення, ні разу не виявив хоча б найменшого хвилювання. Вся його нескінченна оповідь була пройнята вражаючою серйозністю і щирістю, і це свідчило, що він не бачить у тій розповіді нічого безглузого чи смішного, а ставиться до неї

як до справді важливого діла й схиляється перед обома її героями як перед людьми надзвичайно обдарованими й спритними. Я ні разу не перебив його, даючи можливість розповідати так, як він хоче.

— Превелебний Леоніда У... Гм, превелебний Ле... Еге ж, був тут у нас один такий, звали його Джімом Смайлі, взимку сорок дев'ятого чи, може, весною п'ятдесятого, — точно не пригадую, хоча думаю, що це було навесні або взимку, бо, пам'ятаю, великий жолоб ще не був закінчений, коли цей Джім Смайлі вперше з'явився в селищі. Та як би там не було, а був він страшенний дивак: завжди бився об заклад про що завгодно, аби лише знайшовся хтось, хто сперечався б із ним, а коли нікого не було, то закладався сам із собою. Усе, що влаштовувало іншого, підходило і йому — геть усе, аби тільки побитись об заклад, він на все був згоден. І йому щастило, надзвичайно щастило, він майже завжди вигравав. Він повсякчас був напоготові і чекав тільки слушної нагоди. Про що не зайде мова, цей хлопець як стій пропонує битися з ним об заклад за чи проти, як вам більше подобається. Та я про це тільки-но казав. Якщо бували кінські перегони, то він або гребоне купу грошей, або спустить усе до останнього шеляга; б'ються собаки — він закладається; б'ються півні — закладається; та що казати, сядуть на паркан двоє птахів — він б'ється об заклад, котрий полетить перший; якщо ж правиться служба божа, він неодмінно прийде, щоб побитися об заклад про пастора Уокера, якого вважав тут найкращим проповідником, — і вважав цілком слушно, до того ж і людиною пастор був хорошою. Навіть побачивши жука, що кудись повз, цей Смайлі тут же бився об заклад, за який час той доповзе до... байдуже куди; і коли ви приймали парі, він ладен був іти слідом за тим жуком хоч до Мексики, але будь-що дізнавався, куди жук прямував і як довго був у дорозі. Тут багато хлопців знали цього Смайлі і можуть чимало розповісти про нього. Йому було однаково, про що битись об заклад, він закладався про що завгодно, такий був затятий. Якось дуже захворіла жінка пастора Уокера, довго недужа була, скидалось на те, що її вже й не врятувати. І ось одного ранку приходить пастор, а Смайлі зразу ж до нього та й питає, як вона почуває себе. Пастор каже, що набагато краще, дякувати богові за його безконечне милосердя, одужує, ще з божою поміччю буде здорова. А Смайлі як бовкне, не подумавши: «Ставлю два з половиною проти одного — помре».

У цього Смайлі була кобила; наші хлопці про неї казали «дохла шкапа», але, зрозуміло, це тільки так жартували, бо насправді вона була ще не зовсім дохла. Він часто-густо вигравав на цій кобилі гроші, хоч вона бігала не дуже прудко і завжди хворіла то на астму, то на собачу чуму, то на сухоти, то ще на щось. Йї звичайно давали двісті-триста ярдів фори, а потім пускалися доганяти. Та під кінець перегонів вона, було, так розпалювалася, ставала просто відчайдушною, починала хвицяти, підкидала задом, біла копитами й шарахалася то в один бік, то в другий, здіймаючи більше куряви й шуму, ніж усі інші разом, — кашляла, чхала, сопла, але завжди приходила до стовпа на голову попереду, хоч міряй — не помилишся.

А ще був у нього маленький бульдог, майже цуценя, подивитись — мідного шеляга не варте, ото тільки й годне, що сунути скрізь носа та винюхувати, що б його поцупити. Але як тільки про нього бились об заклад, він так змінювався, що й не впізнати — нижня щелепа випнеться, було, мов пароплавна корма, зуби вискаляться й блищать, як полум'я в топці. І нехай інший пес кидається на нього, страшно гарчить, може, й гризоне, а то й швиргоне кілька разів через себе, Ендрю Джексон — це бульдоженя так прозивалося, — Ендрю Джексон тільки те й робить, що удає, ніби він усім задоволений і на щось краще навіть не сподівається. А тим часом супротивна сторона раз у раз подвоює й подвоює ставки, поки не прозакладає всі гроші. Отоді Ендрю Джексон раптом як не вхопить напасника за задню лапу та так і застигне — не кусає, розумієте, а просто тобі вчепиться та й повисне і висітиме хоч рік, поки ті не визнають себе переможеними. Смайлі завжди вигравав на цьому бульдоженяті, поки не наскочив на собаку, в якого не було задніх ніг, бо їх відчикрижило циркулярною пилкою. Справа зайшла вже досить далеко, і гроші вже поставили, і Ендрю Джексон уже хотів учепитись у своє улюблене місце, як раптом бачить, що його ошукано, що той собака, так би мовити, пошив його в дурні. Це так його вразило, що він зовсім занепав духом і навіть не спробував подужати супротивника, тож і дістав такого прочухана, що ну. Ендрю Джексон кинув на Смайлі такий погляд, ніби сказав, що серце його розбито і що це Смайлі в усьому винен, виставивши собаку без задніх лап, за які можна було б учепитись, а в бійці це його основна надія. Потім, зашпортуючись, трохи відійшов, ліг і здох. Гарний був собачка цей Ендрю Джексон і зажив би великої слави,

коли б лишивсь живий, бо вдачу мав тверду, а дух — міцний. Я в цьому впевнений, тільки, бач, не випало йому справжньої нагоди себе показати, а не кожний зрозуміє, що, не маючи таланту, ніякий собака не зміг би за тих умов битися так, як він. Мені завжди стає шкода, коли я згадую ту його останню бійку і чим вона кінчилась.

Ну так от, цей Смайлі мав і тер'єрів, і півнів, і котів, і силу-силенну іншої худоби — хоч би про що здумали б ви з ним закластися, усе в нього було під рукою. Одного разу він упіймав жабу, приніс її додому й сказав, що хоче вивчити її, ото аж три місяці тільки те й робив, що сидів у себе на задньому подвір'ї і вчив ту жабу стрибати. І що ж ви думаєте, таки навчив. Дасть, було, їй щиглика ззаду, і вона, дивись, уже летить у повітрі, наче оладок, — ще й перевернеться разок, а то й двічі, коли добре відштовхнеться, і, мов кішка, падає на всі чотири лапи. Згодом він і мух навчив її ловити, і так часто змушував її в цьому ділі вправлятися, що вона як побачить муху, відразу й зловить. Смайлі казав, що жабам потрібне лише дресирування, а так вони майже все вміють, і я йому вірю. Я сам на власні очі бачив: посадить він, було, Деніела Уебстера — це так жабу звали, Деніел Уебстер, — та й гукне: «Мухи, Деніеле, мухи!» — і не встигнеш і оком змигнути, як вона підстрибне, зніме язиком муху з прилавка й, наче грудка землі, знову ляпнеться на підлогу й почне чухати голову задньою лапою так байдуже, ніби кожна жаба вміє таке виробляти. Та хоч і мала великі здібності, а була вона така скромна й слухняна, що іншої такої не знайти. А коли доходило до стрибків у довжину на рівному місці, то вона могла одним стрибком опинитися далі, ніж будь-яка тварина її породи. Стрибки на рівному, розумієте, були її сильним місцем, і коли до них доходило, Смайлі закладав усе, що мав. Він страшенно пишався своєю жабою — і не дарма, бо хлопці, котрі багато їздили і скрізь побували, в один голос твердили, що іншої такої жаби вони ніде не бачили.

Так от, Смайлі посадив цю жабу в маленький загратований ящик і, було, приносив її в місто, щоб битися на неї об заклад. Одного разу якийсь чоловік — новачок у нашому селищі — побачив його з ящиком та й каже:

— І що воно може бути у тебе в ящику?

А Смайлі байдуже так відповідає:

— Може бути папуга, може бути канар, тільки це не папуга і не канар — а просто жаба.

І той чоловік узяв ящик, уважно оглянув жабу, покрутив так і сяк та й каже:

— Гм, справді. І на що вона годиться?

— Та,— відповідає Смайлі спокійно й безтурботно,— для одного діла вона таки годиться: вона може перестрибати яку завгодно жабу в окрузі Калаверас.

Той чоловік знов узяв ящик, знову довго й прискіпливо роздивлявся, а потім повернув Смайлі й каже отак нахабно:

— Не бачу, чим ця жаба краща від інших.

— Може, й не бачиш,— відказує Смайлі.— Може, ти розумієшся на жабах, а може, й ні, може, ти собаку на них з'їв, а може, ти тільки аматор. Щодо неї в мене своя власна думка, і я ставлю сорок доларів за те, що вона пережене яку завгодно жабу в усій окрузі Калаверас.

Незнайомий на хвилину замислився над цими словами, а тоді якось так сумно каже:

— Що ж, я тут людина нова, і в мене немає своєї жаби, а то я побився б з тобою об заклад.

Тоді Смайлі й каже йому:

— О, це пусте, пусте. Потримай ось мого ящика, а я побіжу й принесу тобі жабу.

Тож незнайомий узяв ящик, додав свої сорок доларів до грошей Смайлі, сів і почав чекати.

Довгенько він сидів отак і про щось думав, а тоді витяг жабу з ящика, розтулив їй рота і чайною ложечкою насипав їй перепелиного шроту по саму зав'язку, а тоді посадив на підлогу. А Смайлі тим часом подався до болота і довго брѳохався в грязюці, поки впіймав жабу, тоді приніс її, віддав незнайомому та й каже:

— Ну, коли ти готовий, то посади її поряд з Деніелом так, щоб їхні передні лапки були врівні, а я скомантую.— І він скомантував: — Раз, два, три — гайда!

Кожен підштовхнув свою жабу. Нова хутко пострибала собі, а Деніел піднатужився, звів плечі, ну чисто тобі француз, а діла немає, з місця не зрушить, приріс до землі, наче церква, навіть не поворухнеться, сидить, мов на якорі. Смайлі неабияк здивувався, ще й розсердився, а в чому річ, звісно, й гадки не має.

Незнайомий узяв гроші й пішов собі, а коли виходив з дверей, то отак тицьнув великим пальцем через плече в бік Деніела — отак ось — і знову нахабно так озвався:

— А все-таки,— каже,— не бачу, чим ця жаба краща від інших.

Смайлі довго стояв на місці, чухаючи потилицю й дивлячись на Деніела, а тоді нарешті й каже:

— Дуже мені дивно, якого дідька ця жаба так відстала, чи, бува, з нею нічого не трапилось — чогось вона занадто товста.— Він ухопив Деніела за карк, підняв та й каже: — А щоб мені добра не було, вона ж важить не менше як п'ять фунтів! — Перевернув її, і з неї посипався шріт — зо дві жмені висипалося! Тепер до нього дійшло, як усе було, і він мало не збожеволів з люті, покинув жабу та навздогін за незнайомим, але не догнав. І...

Тут Саймон Уїлер почув, що його кличуть з подвір'я, й устав подивитись, кому він потрібний. Виходячи, обернувся до мене й мовив:

— Ось посидьте тут, погуляйте, а я зараз повернусь.

Але я, з вашого дозволу, вирішив, що дальша розповідь про заповзятливого волоцюгу *Джіма* Смайлі навряд чи міститиме відомості про *превелебного Леонідаса У.* Смайлі, і через те не став чекати.

У дверях я наштотхнувся на балакучого Уїлера, який уже повертався. Вхопивши мене за гудзика, він повів своєї:

— Так от, у цього самого Смайлі була руда одноока корова, і в неї не було хвоста, а тільки коротенький цурпалок, як банан, і...

Однак, не маючи ні часу, ні охоти вислуховувати історію безхвостої корови, я попрощався й пішов.

ОПОВІДАННЯ ПРО КАПОСНОГО ХЛОПЧИСЬКА

Жив на світі капосний хлопчисько, якого звали Джім. Зверніть увагу: в книжках для недільних шкіл капосних хлопчисьок майже завжди звать Джеймс. Проте, як не дивно, хлопчиська, що про нього я хочу розповісти, звали Джім.

Він не мав хворої матері — тієї самої благочестивої матері, що помирає од сухот і рада була б спочити в могилі, якби не обожнювала так свого синочка і не боялася, що люди поведуться з ним холодно та жорстоко, коли він залишиться сам-один у світі після її смерті. Капосні хлопчиська у книжках для недільних шкіл здебільшого зуться Джеймсами і мають недужих матерів, які навчають їх молитися перед сном, присипляють ніжною та журливою колисковою, а потім цілують їх і плачуть, ставши навколішки біля їхнього ліжка. Але з цим усе було не так. І звали його

Джім, і мати його ні на що не слабувала — ні на сухоти, ні на іншу яку неміч. Навпаки, вона була жінка міцна й дебели; до того ж не відзначалася побожністю і анітрохи не турбувалася Джімом. Вона казала, що якби він скрутив собі в'язи, втрата була б невелика. На сон грядущий Джім діставав од неї завжди потиличники. Перш ніж відійти від його ліжка, вона обдаровувала його не поцілунком, а добрячим штурханом.

Якось цей вредний хлопчисько поцупив ключа від комори, заліз туди і наївся повидла, а щоб мати не помітила недостачі, долив слоїк дьогтем. І після цього не вжахнувся, і ніякий внутрішній голос не зашепотів йому: «Хіба можна не слухатися батьків? Це ж гріх! Знаєш, куди попадає капосний хлопчисько, як умеле повидло в доброї своєї матінки?» І Джім не впав навколішки, і не дав обітниці виправитись, і не пішов потім до матері, втішений, з легким серцем, щоб покаятися перед нею в усьому й перепросити, а вона щоб по тому зі слізьми вдячності й гордощів благословила його. Ні! Так буває в книжках з усіма капосними хлопчиськами, одначе з Джімом чомусь усе сталося інакше. Повидло він з'їв і своєю нечестивою, вульгарною мовою заявив, що «харч годящий». Далі він долив слоїк дьогтем і, регочучи, сказав, що це «просто шик» і що «старушенція скажуться й завие», дізнавшись. А коли все сплигло наверх і Джім зятато не признавався в провині, мати боляче його відшмагала, — і плакав таки він, а не вона.

Атож, дуже дивний хлопчисько був той Джім: з ним усе діялося не так, як із капосними хлопчиськами Джеймсами в книжках.

Одного разу він заліз на яблуню фермера Ейкорна, щоб накрасти яблук. І сук не вломився, Джім не впав, не зламав собі руки, його не порвав фермерів здоровенний собацюра, і він потім не лежав хворий багато днів, не покався і не виправився. Де там! Він накрвав яблук, скільки хотів, і щасливо спустився з дерева. А для собаки заздалегідь наготував каменюку і влупив його цією каменюкою по голові, коли він кинувся на нього. Незвичайна історія! Ніколи так не буває в повчальних книжках із гарними палітурками і малюнками, де зображено чоловіків у фраках, капелюхах та куценьких панталонах, жінок у сукнях із талією аж під пахви та без крінолінів. Ні, в жодній книжці для недільних шкіл таких історій не знайдеш.

Якось Джім украв у вчителя в школі ножика й потім, злякавшись, що це виявиться і його відшмагають, поклав

ножика в кашкет Джорджа Вілсона, сина бідної вдови, гарного хлопчика, найзразковішого в усьому містечку хлопчика, що завжди слухався матері, ніколи не брехав, учився охоче й любив ходити до недільної школи. Коли ніжик випав із кашкета й бідолаха Джордж похнюпив голову, спаленівши від сорому, а вкрай розгніваний учитель звинуватив його в крадіжці і вже замахнувся, щоб потягти винуватця лозиною по тремтячих плечах, — не з'явився зненацька серед них сивоволосий, зовсім неправдоподібний суддя і не сказав, ставши в позу: «Не займайте цього благородного хлопчика! Онде стоїть злочинець і тремтить зі страху! На перерві я проходив повз вашу школу і, ніким непомічений, бачив, як було вчинено крадіжку!» Ні, нічого такого не сталося, і Джіма не відшмагали, і поштивий суддя не напутив зарюмсаних школярів, не взяв Джорджа за руку й не сказав, що цей хлопчик гідний винагороди, тим-то він пропонує йому жити в себе, підмітати кабінет, топити грубу, служити на побігеньках, колоти дрова, студіювати право й допомагати його жінці по господарству, а на дозвіллі він може бавитися, одержуватиме сорок центів щомісяця і житиме, як у бога за пазухою. Ні, так буває в книжках, а з Джімом усе було зовсім інакше. Ніякий старий шкарбун суддя не втрутився і не попсував усієї справи, і золота дитина Джордж дістав прочухана, а Джім радів, бо він, треба вам сказати, ненавидів зразкових хлопчиків. Він завжди твердив, що «терпіти не може слиньків». Отак брутально висловлювався цей капосний, розбещений хлопчисько!

Але найнезвичайніше в історії Джіма це те, що в неділю він поїхав кататися на човні — і не втопився. А іншим разом у неділю вудив рибу, але хоч зірвалася гроза, однак блискавка його не вразила! Та перегорніть ви хоч усі книжки для недільних шкіл од першої до останньої сторінки, рийтеся в них хоч до нових віників — не знайдете жодного такого випадку! Зроду! Ви дізнаєтеся, що всі капосні хлопчаки, які катаються в неділю на човні, неодмінно топляться, і всіх рибалок, які в неділю ловлять рибу, неодмінно захоплює гроза й вбиває блискавка. Човни з капосними дітьми в неділю завжди перекидаються, і коли капосні діти в неділю вибираються порибалити, неминуче зривається гроза. Яким чином Джім уцілів, для мене таємниця.

Джим був ніби заворожений — тільки так і можна пояснити, що йому все миналося. Він навіть пригостив слона у звіринці шматком пресованого жувального тютюну — і слон

хоботом не відірвав йому голови. Він поліз до буфета по м'ятну настойку — і не випив ненароком азотної кислоти! Поцупивши батькову рушницю, він на свято подався полювати і не відстрелив собі три або чотири пальці. Якось, розлючений, він ударив свою маленьку сестричку кулаком у скроню, і — уявіть собі! — дівчинка не почала після цього марніти й не померла в тяжких муках, із сумирними словами прощення на устах, подвоївши цим муки його розбитого серця. Ні, вона бадьоро перетерпіла удар і зосталася цілісінька.

Нарешті Джим утік з дому і найнявся юнгою на корабель. Коли вірити книжкам, він мав би повернутися сумний, самотній і дізнатися, що його рідні спочивають на тихому цвинтарі, а обплетений виноградом будиночок, де минуло його дитинство, давно розвалився й зогнив. А Джим повернувся п'яний як чіп і відразу ж попав у поліцейську дільницю.

Так він і виріс, цей Джим, оженився, наплотив купу дітей і якось уночі розчерепив їм усім голови сокирою. Всяким крутіємством та шахрайством він нажив собі багатство, і тепер він — наймерзенніший і найзапекліший негідник у своєму містечку — від усіх має повагу й став одним із законодавців штату.

Отож, бачите, цьому грішникові Джиму, що вродився в сорочці, таланило в житті, як зроду не таланить жодному капосному Джеймсові в книжках для недільних шкіл.

ЯК ВИВОДИТИ ДОМАШНЮ ПТИЦЮ

Дозвольте запевнити вас, що з ранньої юності я надзвичайно зацікавився виведенням домашньої птиці, і тому в душі вже давно був готовий вступити до вашого Товариства. Ще школярем я став опановувати науку виведення домашньої птиці, і можу без перебільшення сказати, що в сімнадцять років був обізнаний з усіма найкращими і найшвидшими способами, починаючи з виведення курей із курятника, коли їх знімаєш із сідала за допомогою сірника, запаленого у них перед дзьобом, і кінчаючи способом, придатним для холодної ночі, коли знімаєш курочок з паркана, підсунувши їм під лапки теплу дошку. Мабуть, не помилюсь, коли скажу, що до двадцяти років я встиг вивести більше домашньої птиці, ніж будь-хто в нашій околиці. Дійшло до того, що навіть самі кури почали визнавати мій талант. Варто було мені опинитись десь непода-

лік, як молодняк обох статей переставав порпатись у пошуках хробаків, а старі півні замість того, щоб вийти на свіже повітря покукурикати, «залишалися вдома на молитву».

Я вже настільки вивчив це діло, що, їй-право, кілька моїх порад можуть стати у пригоді навіть членам вашого Товариства. Згадані мною два способи дуже прості й застосовуються лише для виведення звичайних порід — один улітку, другий взимку. В першому випадку разом із напарником, який прихоплює з собою мішок, ви виходите з дому десь біля одинадцятої вечора (не пізніше, бо в деяких штатах, особливо в Каліфорнії та Орегоні, півні завжди прокидаються саме опівночі і кукурикають протягом десяти-тридцяти хвилин — в залежності від того, як швидко вони побудять місцевих жителів). Прибувши до курятника (сусідського, звичайно), ви запалюєте сірника і тримаєте його спочатку перед дзьобом однієї курочки, потім — другої, аж поки вони самі, без будь-якого крику і шуму погодяться перейти до вас у мішок. Потім повертаєтесь додому, з мішком чи без нього, — в залежності від обставин. *N. B.* В деяких випадках (я це знаю з власного досвіду) найрозумніше залишити мішок у курнику й покинути сцену якомога швидше, навіть не залишивши адреси, куди вам цей мішок доставити.

Якщо ж ви бажаєте скористатись другим способом, то вашому приятелеві слід узяти закриту посудину, наповнену розжареними вуглинами, а вам — довгу жердку. Нагадую, що ніч має бути холодна. Діставшись до дерева чи паркана, чи до якогось іншого сідала, яке вподобали собі кури (чужі, коли ви ще не зовсім втратили розум), ви підігріваєте кінець жердки в приятелевій посудині, а потім обережно підводите його під лапки сплячій птиці. Якщо предмет вашої уваги — справжня курка, вона неодмінно подякує вам сонним кудкудаканням, переступить на жердку, вміститься на ній якомога зручніше і взагалі настільки очевидно сприятиме власній загибелі, що вас мучитимуть серйозні сумніви, — ті самі, що колись виникли у Блекстона, — а чи не йде вона цілком свідомо на самогубство другого ступеня? (В цю юридичну казуїстику ви заглиблюєтесь, правда, трохи згодом).

Породистого, великого, горластого шанхайського півня виводять за допомогою ласо, як бугая. Слід пояснити, що такого півня треба відразу придушити, та так, щоб той і голосу не подав. Це єдиний надійний спосіб, бо коли йдеться

про його кривні інтереси, він так *Reагує*, що в дев'яности дев'яти випадках із ста негайно привертає до себе увагу сторонніх осіб; байдуже вдень чи вночі.

Чорні шпанські кури — порода винятково чиста й дорога. За одну таку птицю нерідко платять п'ятдесят доларів, а тридцять п'ять — то звичайна ціна. Навіть їхні яйця коштують від долара до півтора за штуку. Правда, вони трохи заважкі для шлунка, і наш лікар дуже рідко включає їх до раціону в'язнів міської тюрми. Та все-таки, мені щастило кілька разів розжитися на десяток-другий, причому задурно, але ночі для цього я вибирав темні, безмісячні. Найкращий спосіб виведення чорних шпанських курей — винести їх пізно ввечері разом із кліткою. Річ у тім, що це птиця дуже цінна, і власники не дозволяють їй ночувати абиде, а заганяють у клітку, яка не поступається міцністю вогнетривкому сейфові і яку тримають на кухні. Цей спосіб виведення не завжди веде до блискучого успіху, але в кухні ви неодмінно знайдете повно цінних дрібничок, так що коли з кліткою нічого не вийде, можна винести щось інше. Якось я виніс гарненьку сталеву мишоловку, що коштувала дев'яности центів.

Але навіщо мені так розводитись про свої таланти в цій галузі? Я вже досить переконливо довів Західному Нью-Йоркському товариству домашньої птиці, що воно прийняло в своє лоно не жовтороте курча, а людину, обізнану з усіма породами домашньої птиці та з найкращими способами виведення її не гірше за самого президента Товариства. Я щиро вдячний його членам за надане мені почесне звання і готовий завжди довести своє доброзичливе ставлення і громадську запопадливість не тільки цими похапцем написаними порадами та інформацією, а й ділом. Якщо мій досвід виведення домашньої птиці зацікавить шановних членів Товариства, хай завітають до мене будь-коли на тижні після одинадцятої вечора — я завжди до їхніх послуг.

ЯК Я РЕДАГУВАВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКУ ГАЗЕТУ

Не без побоювання взявся я тимчасово редагувати сільськогосподарську газету. Точнісінько так, як сухопутна людина взялася б керувати кораблем. Але я був у скруті, тож гроші були б мені дуже до речі. Редактор газети їхав у відпустку, і я зайняв його посаду на тих умовах, які він запропонував.

Почувати, що знову маєш роботу, було чудово, і я з задоволенням працював цілий тиждень. Нарешті номер здали до друку, і я насилу діждався кінця дня — так мені хотілося дізнатись, чи привернуть мої зусилля читацьку увагу. Коли я виходив з редакції надвечір, гурт чоловіків та хлопчаків унизу біля сходів розбіглися хто куди. До мене долинули голоси: «Це — він!» Я був приємно вражений. На ранок знову застав біля сходів цілий натовп. Крім того, люди стояли парами й поодинці на бруківці й на протилежному тротуарі, зацікавлено придивляючись до мене. Натовп розступився, пропускаючи мене, і хтось із глядачів гукнув: «Гляньте, які в нього очі!» Я вдавав, що не помічаю загальної уваги, але в глибині душі зрадив і вже вирішив написати про це своїй тітці.

Піднявшись невисокими сходами до дверей, я почув веселі голоси й дзвінкий сміх. Зайшов у кімнату і побачив двох молодих людей, судячи з одягу — фермерів. Вони глянули на мене, зблідли й роззявили роти, а тоді прожогом вискочили у вікно. Мене це здивувало.

Приблизно через півгодини ввійшов літній пан з розмаяною бородою й тонкими, хоч і трохи суворими рисами обличчя. Я запросив відвідувача сісти. Видно було, що його щось непокоїть. Він скинув капелюха, поставив його на підлогу і витяг з кишені червону шовкову хусточку й останній номер нашої газети.

Він розклав газету на колінах і, протираючи хусточкою окуляри, запитав:

— Ви — новий редактор?

Я відповів ствердно.

— Ви коли-небудь редагували сільськогосподарську газету?

— Ні,— сказав я,— це моя перша спроба.

— Воно й видно. А з сільським господарством ніколи не стикалися?

— Та ніби ні.

— Я чомусь так і думав,— промовив старий пан, надів окуляри, тоді суворо глянув поверх них і згорнув газету зручніше.— Я прочитаю вам дещо, і ви зрозумієте, звідки взялась у мене ця думка. Ось цю передову статтю. Послухайте й скажіть, чи не ви її писали:

«Ріпу не слід зривати, це псує її. Куди краще послати хлопчика, щоб він заліз на дерево й потрусив його».

Ну, що ви про це думаєте? Адже це ви писали?

— Що я думаю? Думаю, непогано! Мені здається, що

в цьому є сенс! Певен, що тільки в нашій окрузі мільйони бушелів ріпи щороку псуються, бо її зривають недостиглою, а якби послати хлопчика потрусити дерево...

— Потрусіть свою бабусю! Ріпа не росте на деревах!

— Не росте, кажете? А втім, хто сказав, що росте? Це треба розуміти фігурально, цілком фігурально! Той, хто хоч трохи тямить у цьому ділі, збагне, що я мав на увазі «потрусити куш»!

Тут старий зірвався на ноги, подер газету на дрібні клаптики, розтоптав їх, розбив цілком кілька предметів, сказав, що я тямлю в сільському господарстві не більше, як корова, і вибіг, грюкнувши дверима, — словом, поведився так, що мені здалося, ніби він чимось невдоволений. Однак, не знаючи, в чому річ, я не міг йому зарадити.

Трохи згодом до кабінету вдерся довготелесий, схожий на мерця тип з рідкими патлами до плечей і тижневою щетиною на горбкуватому обличчі й завмер на порозі, приклавши палець до уст і нахилившись усім тілом наперед, ніби до чогось прислухався. З-за дверей не долинали жодного звуку. А він усе прислухався. Тихо. Тоді він повернув ключа у дверях і обережно почав навшпиньки скрадатися до мене, зупинився трохи віддалік і хвилину-другу уважно вивчав моє обличчя, потім витяг з-за пазухи згорнутий номер нашої газети й сказав:

— Ось, це ж ви написали. Прочитайте мені вголос, швиденько! Полегшіть мої муки! Я страждаю!

Я почав читати, і з кожною фразою моєму відвідувачеві легшало, зморшки на його обличчі розгладжувалися, тривожний вираз зникав, а натомість по його рисах розливалися умиротворення та спокій, мов благодатне місячне проміння по сумному краєвиду.

«Гуано — слава птиця, але її розведення вимагає великого клопоту. Ввозити її потрібно саме з червня по вересень. Взимку її слід тримати в теплом приміщенні, щоб вона могла висиджувати пташенят».

«Очевидно, що цього року треба чекати пізнього врожаю зернових. Через це фермерам краще почати висаджувати кукурудзяні стебла і сіяти гречаники в липні, а не в серпні».

«Щодо гарбуза. Це улюблена ягода жителів глибинних районів Нової Англії, які віддають їй перевагу перед агрусом для пирогів і вживають також замість малини для годівлі корів, бо вона ситніша й не поступається перед малиною смакови ми якостями. Гарбуз — єдиний їстівний різновид

родини цитрусових, що росте на півночі, коли не рахувати манго та двох-трьох сортів дині. Але звичай садити гарбуз в палісаднику разом з декоративними кущами виходить із моди, бо тепер уже всі визнають, що тінь від гарбузового дерева невелика».

«Нині коли наближається спека і гусаки починають нереститися...»

Схвильований слухач підскочив ближче, потис мені руку й промовив:

— Годі, годі. Цього досить! Тепер я бачу, що ще не з'їхав з глузду, бо ви прочитали те саме, що й я, слово в слово! Але, добродію, коли сьогодні вранці я вперше прочитав цю статтю, то сказав собі: «Я зроду-віку не вірив цьому, хоч друзі тримали мене під пильним наглядом, а тепер вірю — я таки божевільний». Я так заволав, що було чути за дві милі, і вибіг, щоб убити кого-небудь, бо, бачте, я зрозумів, що рано чи пізно дійде до цього, — то краще вже відразу! Я перечитав один абзац з вашої статті, щоб переконатися, що я справді божевільний, потім підпалив свій дім і взявся до діла. Покалічив кількох людей, одного загнав на дерево, щоб був під рукою в разі потреби. Але, проходячи мимо вашої редакції, я все-таки вирішив зайти, щоб перевірити себе ще раз. Тепер я все зрозумів, і це просто щастя для того бідолахи на дереві. Я напевне порішив би його, вертаючись додому! До побачення, сер, до побачення. Ви зняли великий тягар з моєї душі! Якщо мій розум витримав вашу сільськогосподарську статтю, то йому вже нічого не зможе пошкодити! На все добре!

Мене трохи занепокоїли каліцтва й підпали, якими розважався цей тип, бо я відчував себе певною мірою його співучасником. Але розмірковував я про це недовго — в кімнату ввійшов редактор! (Я подумав про себе: «Ну, чого ти не поїхав до Єгипту, як я тобі радив? У мене ще був би час виявити свій хист; а ти взяв і повернувся. Я так і думав, що тебе принесе невчасно»).

Редактор був похмурий, збентежений і пригнічений.

Він оглянув руїну, що вчинив старий бешкетник та двоє молодих фермерів, і потім сказав:

— Сумно, дуже сумно. Розбито пляшку з клейстером, шість шибок, плювальницю і два підсвічники. Але це ще не все. Підірвано репутацію газети — і боюся, що назавжди. Правда, на газету небувалий попит, вона ніколи ще не мала такого великого тиражу й такої слави. Але кому потрібно

набути слави божевільного і наживатися на власному недоумстві? Друже мій, даю вам чесне слово, що на вулиці повно народу. Люди повилазили навіть на паркани, щоб хоч одним оком поглянути на вас, бо думають, що ви з'їхали з глузду. І мають на це право після того, як прочитали ваші статті. Ці статті ганьблять журналістику. Звідки ви взяли, що можете редагувати сільськогосподарську газету? Ви, очевидно, не знаєте навіть основ сільського господарства. Ви плутаєте борону з борозною; твердите, що корови міняють пір'я; радите приручати тхорів, бо ці тварини відзначаються грайливістю і чудово ловлять пацюків! Ви пишете, що устриці спокійні, поки грає музика, але це зауваження зайве, цілком зайве. Устриці завжди спокійні. Устриць ніщо не може потривожити. Устрицям музика ні до чого. О, сто чортів! Якби ви поставили за мету свого життя вдосконалення в неуктві — і тоді б ви не могли досягти кращого успіху, ніж сьогодні. Я зроду не бачив чогось схожого. Ваше повідомлення, що кінський каштан, як товар збуту, набуває дедалі більшого попиту, явно розраховане на те, щоб утробити газету. Я вимагаю, щоб ви негайно залишили роботу. Не треба мені більше відпустки — я все одно не міг би відпочивати. В усякому разі, доти, доки ви сидите на моєму стільці. Бо весь час чекав би з жахом, яку з ваших порад принесе читачеві наступний номер. Я втрачаю рівновагу щоразу, як пригадую ваші міркування про устрицеві грядки під заголовком «Ландшафтне садівництво». Я вимагаю, щоб ви пішли негайно. Ніщо в світі не змусить мене взяти нову відпустку! Ну, чому ви не сказали відразу, що нічого не тямите в сільському господарстві?

— Ах ти ж качан кукурудзяний, капуста голова, гарбузовий син! І що ти верзеш? Чотирнадцять років працюю редактором і вперше чую, що людина повинна щось знати, щоб редагувати газету. Ну й ріпак же ти! Хто пише театральні рецензії для другорядних газет? Вчорашні шевці та аптекарські учні, що тямлять в акторській грі не більше, ніж я в землеробстві. Хто займається літературною критикою? Люди, що самі не написали жодної книжки. Хто ліпить неоковирні передовиці з фінансових питань? Пройдисвіти, в яких завжди в кишенях гуляє вітер. Хто пише про битви з індіанцями? Джентльмени, що не відрізняють вігвам від вмпума, що ніколи не тікали стрімголов, рятуєчись від томагавка, і не висмикували із своїх родичів стільки стріл, що їх вистачило б для цілого багаття. Хто

закликає в пресі до тверезості та найбільше галасує про шкідливість алкоголю? Людці, які протверезяться хіба що в могилі. Хто редагує сільськогосподарські газети, бульбо ти нещасна? Здебільшого люди, яким не поталанило на ниві поезії, писанині бульварних романів у жовтій обкладинці, сенсаційних мелодрам, хроніки і які хапаються за сільське господарство, щоб не опинитися відразу в притулку для бідних. Ви мені щось торочите про газетну справу? Я вивчив її від Альфи до Омахи, і я кажу вам: чим менше людина знає, тим більше вона галасує і тим вищої вимагає платні! Бог свідок, якби я був неук і нахаба, а не скромна освічена людина, то я зажив би собі слави в цьому холодному, егоїстичному світі! Я покидаю вас, сер. Коли до мене так ставляться, я навіть радий піти геть! Але я виконав свій обов'язок. Я виконав умови нашої угоди, наскільки мені дозволили обставини! Я сказав, що зроблю вашу газету цікавою для всіх верств суспільства,— і зробив. Я сказав, що збільшу тираж до двадцяти тисяч примірників,— і збільшив би, якби мені ще два тижні. Тепер у вас найдобріше коло читачів, яких будь-коли мала сільськогосподарська газета,— серед них немає жодного фермера, жодної людини, що могла б відрізнити стовбур кавуна від персикової лози навіть заради порятунку свого життя. Я піду, але ви ще про це пошкодуєте, кабачкове дерево! Бувайте! І я пішов.

МІЙ ГОДИННИК

(Повчальне оповіданнячко)

Мій прегарний новий годинник півтора року йшов добре — не відставав, не забігав уперед, не зупинявся, і ніщо в ньому не ламалось. Я вже повірив був, що його судження про час непохибне і що механізм його не підвладний ні старості, ні смерті. Та врешті я якось забув накрутити його вранці, і він зупинився. Це, як відомо, недобрий знак, що віщує тяжке й неминуче лихо, і мені стало сумно. Та помалу я заспокоївся, наставив годинник навгад і прогнав геть свої передчуття й забобони. А другого дня зайшов до найкращої годинникової крамниці, щоб мені його наставили на точний час. Сам господар узяв годинника з моїх рук і почав оглядати. Тоді сказав: «Він у вас відстає на чотири хвилини, треба трошки повернути регулятор». Я хотів його спинити, розтлумачити, що годинник весь

час ішов дуже точно. Та де там! Ця капустана голова бачила тільки, що він на чотири хвилини відстає і що регулятор треба трошки повернути. Отож, поки я тупцяв навколо нього та благав нічого не чіпати в годиннику, він незворушно й безжально зробив своє чорне діло. І мій годинник почав поспішати. Він забігав уперед що день, то швидше. Через тиждень його вже охопила люта гарячка, і пульс у нього підскочив до ста п'ятдесяти в хвилину. А через два місяці він лишив далеко позаду всі годинники в місті й на тринадцять з гаком днів випередив календар. Ще кружляло в повітрі жовте листя, а він уже тішився листопадним сніжком. Він розорив мене, кваплячи оплату квартири, всіляких рахунків тощо, аж нарешті мені терпець не стало, і я поніс його до годинникаря. Той спитав мене, чи годинника вже коли лагодили. Я відповів, що ні, досі не було такої потреби. Тоді він із кровожерною втіхою на обличчі розкрив годинник, устроїв собі в око якусь чорну чарочку і втупився в механізм. Потім сказав, що годинника треба почистити й змастити, а також відрегулювати — приходьте, мовляв, через тиждень. Почищений, змащений і відрегульований, мій годинник став іти так повільно, що його цокання дуже скидалось на похоронний дзвін. Я почав спізнюватись на поїзди, пропускати умовлені побачення; дійшло навіть до того, що я лишився без обіду. Триденну пільгу на сплату боргу годинник розтяг до чотирьох днів, і на мене подали в суд. Я помалу зсунувся назад у вчорашній день, тоді в позавчорашній, потім у минулий тиждень і нарешті усвідомив, що плентаюсь один як палець у позаминулому тижні, а весь світ давно зник з очей далеко попереду. Я відчув, що десь глибоко в душі моїй заворушилась потаємна приязнь до мумії фараона в музеї, бажання погостити з нею, поділитись новинами. Тоді я знову пішов до годинникаря. Той у мене перед очима розібрав годинник до останнього гвинтика й сказав, що у ньому «зігнулася цівка» і що на ремонт потрібно три дні. Після того ремонту годинник пішов добре, але тільки пересічно, так би мовити, — не більше. Півдня він гнав уперед як навіжений і так стугонів, рипів, сичав, чмихав та порскав, що я не чув своїх власних думок, і жоден годинник у всій країні не міг за ним угнатися. Та другі півдня він дедалі сповільнював хід і чвалав ледве-ледве, аж поки всі годинники, що їх він повипереджав, знову наздоганяли його. Зрештою через двадцять чотири години він перетинав лінію фінішу точно до хвилини. Загалом він ішов цілком чесно й сумлін-

но, і ніхто не міг би сказати, що мій годинник проходить більше чи менше, ніж повинен. Однак пересічна точність — це для годинника чеснота не дуже велика, і я поніс його ще до одного годинникаря. Цей сказав, що в ньому зламався кривошип. Слава богу, що не гірше щось, відповів я. Сказати правду, я знати не знав, що воно за кривошип, але навіщо показувати себе невігласом перед незнайомою людиною? Годинникар полагодив кривошип; проте скільки годинник виграв на цьому, стільки він утратив на іншому. Він почав іти, коли йому заманеться: трохи пройде, тоді зупиниться й трохи постоїть. А зупиняючись, щоразу відбивав назад, наче старовинний мушкет. Кілька днів я підмощував вати на грудях, та нарешті поніс годинник ще до одного майстра. Цей розібрав його вщент і довго крутив увесь той дріб'язок під лупою, тоді сказав, що є якась несправність у спусковому механізмі. Усунувши ту несправність, майстер знову склав і накрутив годинник. Після цього він почав іти добре, тільки щоразу за десять хвилин до десятої обидві стрілки зчіплювались, мов ножиці, і далі вже крутились у парі. Навіть наймудріший у світі мудрець не зміг би добрати, котра ж година на тому годиннику, ото ж я знову поніс його лагодити. Новий майстер сказав, що в ньому погнулося скло і ходова пружина теж нерівна. Іще він додав, що час уже підбити йому підметки. Все те він зробив дуже добре, і відтоді годинник мій почав справляти свою службу цілком задовільно, хіба що час від часу, як він пройде зовсім спокійно годин вісім, щось у ньому всередині раптом присало, і він починав дзижчати, наче джміль, а стрілки — крутитися так швидко, що їх не можна було розрізнити: вони зливались у суцільне напівпрозоре кружало над циферблатом. Дальші двадцять чотири години годинник пробігав за шістьсім хвилин, а тоді, бемкнувши, зупинявся. З важким серцем пішов я знову до годинникаря. Стежачи, як він розбирає годинник, я готувався вчинити йому суворий перехресний допит, бо справа ставала серйозною. Я заплатив за годинник дві сотні доларів, а на всі ремонти пішло вже, здавалось мені, тисяч дві чи три. Та, дивлячись на годинникаря й чекаючи, що він скаже, я зненацька впізнав у ньому давнього знайомого, колишнього пароплавного механіка, ще й механіка поганенького. Він уважно оглянув усі деталі, як і інші годинникарі, а тоді так само впевнено оголосив свій вирок. Він сказав:

— Забагато пари дає, треба запобіжний клапан попустити.

Я вколошкав його на місці й поховав своїм коштом. Мій покійний дядько Вільям, бувало, любив приказувати, що добрий кінь доти добрий, поки не поносить хоч раз, а добрий годинник — поки не побуває в руках у годинникаря. Іще він часто дивувався: куди воно діваються всі невдахи бляхарі, та зброярі, та шевці, та ковалі, та механіки, але ніхто ніколи не міг йому того пояснити.

ЯК МЕНЕ ОБИРАЛИ В ГУБЕРНАТОРИ

Кілька місяців тому партія незалежних висунула мою кандидатуру на посаду губернатора великого штату Нью-Йорк проти кандидатур містера Джона Т. Сміта і містера Бленка Дж. Бленка. Я невиразно відчував, що маю важливу перевагу перед ними, а саме: незаплямовану репутацію. Неважко було переконатися з газет, що коли ці пани й знали, що означає мати добре ім'я, то це було в далекому минулому. Було ясно, що за останні два роки вони загрузили по вуха у всілякій мерзоті. Але хоч як радів я зі своєї переваги і потай втішався нею, якийсь струмінь неспокою каламутив глибини мого щастя: адже доведеться почути своє ім'я поряд з іменами таких затятих злочинців! Це бентежило мене дедалі більше. Зрештою я звернувся за порадою до своєї бабусі. Відповідь була швидка й рішуча. Бабуся писала:

«За все своє життя ти не зробив жодного вчинку, якого можна було б соромитися. Поглянь у газети, поглянь — і ти зрозумієш, що за людиці містери Сміт і Бленк, а тоді вирішуй, чи захочеш ти принизитися настільки, аби вступи ти з ними в політичну боротьбу».

Саме це й не давало мені спокою! Я не спав ту ніч ані хвилини. Зрештою я вже не міг відступати. Виборці виявили мені довіру, і я мусив боротися до кінця. За сніданком, недбало переглядаючи газети, я натрапив на замітку, що, правду сказати, цілком приголомшила мене:

«Лжесвідчення. Можливо, тепер, виступаючи перед народом як кандидат в губернатори, містер Марк Твен зволить пояснити, за яких обставин тридцять чотири свідки спіймали його на порушенні присяги у Вокавоку (Кохінхіна) в 1863 році? Лжесвідчення було зроблено з наміром відсу-

дити в бідолашної вдови-губілки та в її беззахисних дітей мізерний клаттик землі з кількома банановими деревами — єдине, що давало їм змогу зводити кінці з кінцями. Містер Твен зобов'язаний у своїх же інтересах і в інтересах виборців, на чії голоси він розраховує, роз'яснити цю історію. Чи наважиться він?»

Я трохи не луснув від подиву! Який зухвалий, мерзенний наклеп! Я ніколи не був у Кохінхіні. Я не маю ніякого уявлення про Вокавоку! Я не міг би відрізнити бананове дерево від кенгуру! Я просто не знав, що робити. Я був розлютований, але цілком безпорадний. Минув день, а я так нічого й не придумав. Наступного ранку в тій самій газеті з'явилися такі рядки:

«Знаменно! Слід зауважити, що містер Твен багатозначно мовчить з приводу свого лжесвідчення в Кохінхіні!»

(Далі протягом усієї виборчої кампанії ця газета називала мене не інакше, як «Безчесний Клятвопорушник Твен»).

Потім інша газета вмістила таке:

«Хотілося б знати. Чи зволить новий кандидат в губернатори відповісти тим із своїх співгромадян (які наважуються голосувати за нього!) на одне цікаве питання: як могло статися, що його товариші по бараку в Монтані, які раз у раз «губили» дрібні речі і завжди знаходили їх або в кишенях містера Твена, або в його «валізі» (газеті, в яку він загортав свої пожитки), мусили зробити містерові Твену, задля ж його власної користі, дружнє застереження: обмазавши дьогтем та вивалюючи у пір'ї, пронести по вулицях верхи на жердині, а потім порадили назавжди покинути те місце, яке він займав у таборі? Чи діждемося ми відповіді?»

Хіба можна було вигадати щось мерзенніше? Адже я ніколи в житті не був у Монтані!

(Відтоді ця газета звичайно називала мене «Твен, Монтанський Злодій»).

Тепер я став брати в руки газету з деяким острахом,— так само, як піднімав би ковдру, боячись знайти у себе в ліжку гримучу змію.

Одного разу мені потрапило на очі таке:

«Наклепника виведено на чисту воду! Майкл О'Фленеган, есквайр з Файв-Пойнтса, містер Снаб Рафферті і містер Кетті Малліген з Уотер-стріту під присягою засвідчили, що підла заява містера Марка Твена про те, нібито покійного дідуся нашого достойного кандидата містера Бленка було повішено за грабіжництво на великій дорозі, ніщо інше, як нища, безглузда і безпідставна брехня. Порядним людям доводиться з сумом спостерігати, як деякі кандидати заради політичного успіху не зупиняються ні перед чим, оскверняють могили і паплюжать наклепами чесні імена небіжчиків. І коли ми думаємо про біль, завданий цією безсоромною брехнею ні в чому не винним родичам та друзям небіжчика, ми ладні закликати зневажену і розгнівану публіку негайно вчинити жорстоку розправу над наклепником. А втім, ні! Нехай його гризуть докори сумління! (Хоча коли почуття гніву візьме гору і публіка, засліплена люттю, заподіє наклепникові тілесне каліцтво, то безперечно, що ніякі присяжні не зможуть обвинуватити, а ніякий суд не наважиться покарати учасників справедливої помсти»).

Ця дотепна заключна фраза, очевидно, справила на читачів належне враження: тієї ж ночі я мусив схопитися з ліжка й утекти чорним ходом, а «зневажена і розгнівана публіка» вдерлася парадними дверима і в пориві справедливого обурення стала бити меблі й вікна і заодно прихопила з собою деякі з моїх речей. І все-таки я можу заприсягатися, що ніколи не зводив наклепу на дідуся містера Бленка. Більше того: я навіть не здогадувався про його існування і ніколи не чув його імені.

(Зазначу, до речі, що вищезгадана газета відтоді стала називати мене «Твеном, Осквернителем Могил»).

Невдовзі мою увагу привернула ще одна стаття:

«Достойний кандидат. Містер Марк Твен, що мав учора ввечері виступити з нищівною промовою на мітингу незалежних, не з'явився туди своєчасно! У телеграмі, надісланій лікарем містера Твена, повідомлялося, що його збив з ніг екіпаж, що йому переламано в двох місцях ногу, що він терпить тяжкі муки і подібні до цього дурниці. Незалежні щосили намагалися прийняти на віру цю жалюгідну відмовку і вдавали, нібито не знають справжньої причини відсутності цього запеклого негідника, якого вони вибрали своїм кандидатом. Учора ж увечері якийсь п'яний як хлющ тип рачки вповз у готель, де живе містер Твен. Тож

нехай незалежні спробують довести, що ця п'яна тварюка не був сам Марк Твен. Нарешті ми спіймали їх на гарячому! Тепер не викрутяться! Весь народ суворо запитує: «Хто був той чоловік?»

Якусь мить я не вірив своїм очам. Не може бути, щоб моє ім'я пов'язувалося з такою ганебною підозрою. Вже цілих три роки я в рот не брав ні пива, ні вина і взагалі будь-яких спиртних напоїв.

(Очевидно, з часом я загартувався, бо вже не був так прикро вражений, коли в наступному випуску тієї ж газети натрапив на своє нове прізвисько «Твен, Біла Гарячка», хоч і знав, що газета настирливо називатиме мене так до кінця виборчої кампанії).

На той час я вже одержував чимало анонімних листів. Звичайно вони були такого змісту:

«Що ви скажете про ту вбогу стареньку, яку ви стусо-нули ногою, коли вона постукала до вас, випрошуючи шматок хліба?»

Поль Прай».

Або:

«Про ваші темні афери поки що відомо тільки мені. Краще вам розщедритися на кілька доларів, а то газети довідаються децо про вас від вашого покірнього слуги. Х е н д і Е н д і».

Решта листів були в тому ж дусі. Я міг би наводити їх без кінця, та досить і цих.

Незабаром головна газета республіканців «викрила», що я підкупав виборців оптом, а центральний орган демократів «спіймав» мене на злочинному шантажі.

(Отож я здобув ще два прізвиська: «Твен, Нищий Шах-рай» та «Твен, Підступний Шантажист»).

Тим часом усі газети галасливо вимагали, щоб я відповів на пред'явлені мені обвинувачення, і лідери моєї партії заявили, що дальше мовчання занепасть мою політичну кар'єру. Ніби для того, щоб підтвердити ці слова й спонукати мене до виступу, другого ж ранку в одній з газет з'явилася така стаття:

«Ось його справжнє обличчя! Кандидат незалежних усе ще відмовчується. Звичайно, він не сміє й голосу подати! Всі висунуті проти нього обвинувачення цілком обгрунтовані і ще, і ще раз підтвержені його промовистим мовчанням. Відтепер на ньому ганебне тавро. Подивіться на свого кандидата, незалежні! Подивіться на Безчесного Лжесвідка, на Монтанського Злодія, на Осквернителя Могил! Придивіться до вашої втіленої Білої Гарячки, до вашого Ницого Шахрая і Підступного Шантажиста! Роздивіться його зблизька, добре зважте і скажіть, чи наважитесь ви віддати ваші чесні голоси цьому негіднику, який заслужив ці ганебні прізвиська своїми огидними злочинами й не сміє розкрити рот, щоб заперечити хоча б один з них!»

Далі ухилятись не було ніякої змоги, і я, глибоко принижений, сів готувати «відповідь» на всю цю купу безпідставних обвинувачень і злобних наклепів. Але я так і не закінчив моєї роботи, бо другого ж ранку вийшла газета з новими страхітливими вигадками і наклепами: мене обвинувачували в тому, що я спалив психіатричну лікарню з усіма, хто там був, бо вона, мовляв, стояла навпроти моїх вікон і псувала мені краєвид. Мене охопив жах. Далі з'явилось повідомлення про те, що я отруїв свого дядька, щоб загарбати його майно; газета настійно вимагала розтину трупа. Я потерпав, що ось-ось збожеволю. На довершення всього мене обвинуватили в тому, що, будучи опікуном притулку для підкидьків, я повлаштовував там своїх беззубих, старих та недолугих родичів, щоб вони розжовували їжу для немовлят. Голова моя туманіла. Нарешті безсовісне цькування, до якого вдалися ворожі партії, досягло апогея: з чиеїсь намови під час передвиборних зборів дев'ять малят усіх відтінків шкіри і в найрізноманітнішому лахмітті полізли на трибуну і, чіпляючись за мої коліна, стали кричати: «Татку!»

Я не витримаю. Я спустив прапор і капітулював. Балотуватися на посаду губернатора штату Нью-Йорк було мені не під силу. Я написав, що знімаю свою кандидатуру і в злобному пориві підписався:

«Широ ваш, колись порядна людина, а тепер:

Безчесний Лжесвідок, Монтанський Злодій, Осквернитель Могил, Біла Гарячка, Ниций Шахрай і Підступний Шантажист

Марк Твен».

БАНКНОТА ВАРТІСТЮ МІЛЬЙОН ФУНТІВ СТЕРЛІНГІВ

Коли мені було двадцять сім років, я служив клерком у одного сан-франціського маклера, перепродувача акцій гірничих підприємств, і добре знався на всіх тонкощах біржових операцій. В усьому світі я не мав нікого рідного й міг покладати надії тільки на власну голову та чесне ім'я. А поки вони неухильно вели мене до майбутнього багатства, я жив сподіваннями.

На дозвіллі, в суботу після обіду, я любив поплавати вітрильним човником по затоці. Одного разу я заплив надто далеко, і мене винесло в чисте море. Аж на смерканні, коли я втратив майже всяку надію врятуватися, мене підібрав невеличкий бриг, що плів до Лондона. Подорож була довга, погода буряна; дорогу й харч я мусив відробляти, працюючи простим матросом. Отож у Лондоні я зійшов на берег обшарпаний та брудний, з одним-однісіньким долларом у кишені. За той доллар я перебився одну добу, а на другу вже не мав ні чого їсти, ні де переночувати.

Третього ранку, годині о десятих, я плентався нещасний і голодний Портлендською площею, коли раптом побачив, як хлопчєня, що тяглося на буксирі в няньки, кинуло додолу велику спілу грушу, тільки раз надкушену. Я, звісно, зупинився і втупив жадібні очі в ту закаляну коштовність. Рот мій набіг слиною, шлунок аж стискало, все єство моє прагнуло груші. Та щоразу, коли я поривався її підняти, хто-небудь з перехожих звертав на те увагу, і я, певна річ, умить випростувався й удавав байдужого, мовби та груша зовсім мене не цікавила. Так сталося раз, удруге, втретє, і я ніяк не міг заволодіти грушею. Та врешті мені так допекло, що я вже ладен був забути сором і вхопити її, коли несподівано позад мене розчинилось вікно, і якийсь чоловік, вихилившись із нього, гукнув до мене:

— Зайдіть-но сюди, будь ласка!

На дверях мене зустрів пишно вбраний лакей і завів до розкішної зали, де сиділи два літні чоловіки. Відіславши лакея, вони запросили мене сісти. Вони, видно, тільки-но поснідали, і я, вгледівши на столі рештки сніданку, мало не зомлів. Майже в нестямі дивився я на ту їжу, але мені не пропонували брати її, і я мусив стримуватися.

А тепер я розповім вам, що сталося за кілька днів перед тим: тоді я, звісно, нічого про це не знав, а довідався тільки згодом. Ті два літні чоловіки, рідні брати, досить гостро

засперечалися про одне діло і зрештою побились об заклад: адже так здебільшого вирішують суперечки в Англії.

Може, ви пригадуєте, що Англійський банк колись випустив дві банкноти по мільйону фунтів кожна, призначені спеціально для якихось фінансових розрахунків з іншою державою. Не знаю вже чому, але тільки одну з тих банкнот використали й погасили, а друга так і лежала десь у банківському сейфі. Так ось, у братів виникла в розмові химерна думка: цікаво, а що якби цілком чесна й недурна заїжджа людина опинилася в Лондоні без знайомих, без жодного пенса в кишені, лише з тією мільйонною банкнотою, неспроможна пояснити, звідки вона її взяла. Що сталось би з такою людиною? Брат А. сказав, що вона пропала б із голоду; брат Б.— що ні. Брат А. сказав, що той бідолаха не зміг би розміняти банкноти ні в банку, ні деінде, бо його б умить заарештували. І так вони сперечались, аж поки брат Б. заявив: він ладен закластися на двадцять тисяч фунтів, що така людина якось проживе тридцять днів за той мільйон і не попаде до в'язниці. Брат А. вхопився за те слово. Брат Б. пішов до банку й викупив мільйонну банкноту. Чисто, бачте, по-англійському: де слово, там і діло! Тоді продиктував листа; клерк написав його гарним круглим почерком, брати сіли біля вікна й почали виглядати підхожої людини, щоб віддати їй лист.

Довго не могли зупинитись ні на кому: той їм здавався чесним, та не досить розумним; той — розумним, та не досить чесним; той, може, і чесний, і розумний, та не досить бідний, а як бідний, то не заїжджий. Кожному чогось бракувало; аж ось брати побачили мене й відразу погодились, що я з усіх боків підхожий для них. Ось чого я опинився в їхньому домі й чекав тепер, коли мені скажуть, нащо мене покликали. Вони почали мене розпитувати, хто я та що я, і дуже скоро довідалися про мене все. Нарешті вони сказали, що я той, хто їм потрібен. Я запевнив їх, що дуже радий, і спитав, нащо ж. Тоді один з братів дав мені запечатаний конверт і сказав, що відповідь я знайду в ньому. Я хотів був одразу розпечатати конверт, але він спинив мене: візьміть, мовляв, із собою додому й там передивіться як слід, тільки не кваптесь і не вчиніть необачно. Спантеличений, я все ж почав ще допитуватись, проте вони не хотіли більше говорити, тому я попрощався й вийшов, ображений, бо мав підозру, що з мене просто посміялись. Однак я мусив проковтнути образу — мое

становище було не таке, щоб давати відкоша людям багатим і сильним.

Тепер я підібрав би та з'їв ту грушу на очах у всього світу, але її вже не було. Отже, за цією нещасливою пригодою я втратив ще й грушу, і це анітрохи не пом'якшило моєї злості на тих стариганів. Ледве відійшовши від їхнього дому, я розпечатав конверт — і побачив усередині гроші! О, тоді моя думка про тих людей відразу змінилася! Не гаючи ні хвилини, я сховав лист і гроші в кишеню й подався до найближчої харчівні. Та й напхався ж я там! Коли далі пхати стало вже нікуди, я вийняв з кишені гроші, розгорнув їх, глянув — і трохи-трохи не зомлів. П'ять мільйонів доларів! У мене аж голова обертом пішла!

Добру хвилину я просидів приголомшений, кліпаючи очима. А коли нарешті більш-менш отямився, перше, що я помітив, був хазяїн харчівні. Він стояв переді мною, мов закам'янілий, прикипівши очима до банкноти. Він просто молився, молився душею й тілом і, здавалося, не міг поворухнути ні рукою, ні ногою. Я вмить зміркував, як повестись, і зробив єдине, що можна було зробити розумного в таку хвилину, — простяг йому банкноту й мовив недбало:

— Решту, будь ласка!

Отоді отямився й трактирник. Він почав без кінця вибачатися, що не може розміняти такої банкноти. Він нізачо не хотів навіть доторкнутися до папірця. Йому хотілося на нього дивитись, і він не спускав з нього очей; він не міг надивитись на банкноту, але доторкнутись до неї боявся, немов то була річ, занадто священна для рук простого смертного. А я наполягав:

— Вибачте за такий клопіт, але доведеться вам якось розміняти ці гроші, бо інших у мене з собою немає.

Та він відказав мені, що то пусте, що він згоден зачекати з такою дрібничкою до другого разу. Я тоді сказав, що навряд чи потраплю скоро в цю околицю, але він знову запевнив, що згоден чекати скільки треба; ще й більше — я можу будь-коли замовляти у нього в борг і розраховуватись, коли сам схочу. Невже ж таки він побоїться повірити в борг такому багатому панові тільки через те, що той має веселу вдачу і йому заманулося для сміху так одягтися! В ту хвилину до харчівні хтось зайшов, і хазяїн моргнув мені, щоб я сховав своє фінансове страшидло, а тоді, раз по раз кланяючись, довів мене до дверей. Я чимдуж подався до того дому, де мені дали конверт. Я хотів сам виправити помилку, поки мене ще не схопила поліція та не допомогла

її виправити. Я дуже схвилювався, а правду кажучи, навіть перелякався. Хоча, звісно, ніякої вини на мені не було, проте я вже досить добре вивчив людей, щоб знати: вони, раптом виявивши, що помилково дали волоцюзі мільйонну банкноту замість однофунтової, розлютаються до нестями на нього, замість покартати самих себе за неувважність. Та, підійшовши до їхнього дому, я трохи заспокоївся, бо там не видно було ніякого переполоху, і майже впевнився, що помилки ще не виявили. Я подзвонив. Мені відчинив той самий слуга. Я спитав, чи вдома пани.

— Вони поїхали,— відказав він холодно й пихато, за звичкою свого лакейського поріддя.

— Поїхали? Куди?

— У подорож.

— Але ж куди, в який край?

— Мабуть, до Франції.

— До Франції?

— Так, сер.

— А якою дорогою?

— Оцього вже не скажу, сер.

— І коли ж вони повернуться?

— Сказали, що через місяць.

— Через місяць? Ой лишенько! Та порадьте ж, як мені їх сповістити! У мене вкрай важливе діло!

— Що ж я вдію! Я знати не знаю, куди вони поїхали, сер.

— Ну, тоді мені треба побачити когось із родини.

— Родина теж уся виїхала, вже кілька місяців, за кордон — у Єгипет чи в Індію, здається.

— Слухайте, чоловіче, тут сталася страшенна помилка! Вони ще до вечора повернуться. Скажіть їм, що я вже прибігав і приходитиму, поки не застану їх, нехай не турбуються.

— Гаразд, як вернуться, я їм скажу, тільки навряд, щоб вони вернулися. Вони сказали, що ви через годину прибіжете й будете допитуватися, то щоб я вам сказав, що все гаразд, вони повернуться вчасно й чекатимуть вас.

Довелось мені махнути рукою й піти. Загадка якась, та й годі! У мене аж у голові паморочилося. «Повернуться вчасно...» Що це має означати? Стривай, а лист же! Я ж зовсім забув про лист! Я видобув його з кишені й прочитав. Ось що там було: .

«Ви людина розумна й чесна, як видно з вашого обличчя. Видно також, що ви бідний і в Лондоні чужий. При цьому листі ви знайдете певну суму грошей. Ми позичаємо їх вам на тридцять днів, без процентів. Коли мине цей термін, прийдіть до нас. Я побився про вас об заклад. Якщо я виграю, то ви дістанете найкращу роботу, яку лишень я зумію вам знайти,— тобто, звісна річ, якої ви навчені і яку зумієте виконувати».

І все: ні підпису, ні дати.

В добру ж халепу я вскочив! Ви хоч знаєте вже, з чого все почалося, а я ж тоді не знав! Переді мною була загадка, темна, як ніч. Я не мав ані найменшого уявлення про їхні наміри: чи мені добра зичать, чи лиха. Я пішов до парку, сів на лавці й спробував усе обміркувати та вирішити, як же мені найрозумніше повестися.

Просидів я з годину, і в голові моїй склалася така думка: може, ці люди зичать мені добра, а може, й лиха — визначити нема як. Вони затіяли якусь гру, чи інтригу, чи, може, спробу — яку саме, дізнатись нема способу. Про мене побились об заклад — за що саме, довідатись я не маю змоги. Отже, все невідоме відкинуто. Лишається те, що можна розібрати, помацати й зважити. Коли я піду до Англійського банку та попрошу покласти банкноту на рахунок її власника, вони це зроблять, бо він їм відомий, хоч я його й не знаю; але ж мене питають, яким чином банкнота опинилась у моїх руках, і коли я скажу правду, мене запроторять до божевільні, а коли збрешу — до в'язниці. Те самісіньке вийде, коли я спробую покласти її до якогось іншого банку або позичити під неї грошей. Хоч-не-хоч я мушу носити цей страшний тягар, поки старі химерники не повернуться. Мені з банкноти стільки користі, як із жмені попелу, зате я мушу стерегти її, труситись над нею, зебраючи собі на шматок хліба. Віддати її я не зможу нікому, бо ні чесна людина, ні злодій її не візьмуть, не схочуть мати з нею ніякого діла. Ті два дідки нітрохи не ризикують. Навіть якби я загубив чи спалив їхню банкноту, вони б і тоді нічого не втратили, бо досить заявити до банку, і її погасять, а вартість повернуть їм; а мені тим часом доведеться цілий місяць поневірятись без будь-якої користі для себе, хіба що я допоможу одному зі сперечальників виграти заклад, який там він уже не є, і дістану обіцяну роботу. О, я не від того! Такі люди можуть улаштувати на ого яку посаду!

Я поринув у мрії про можливу посаду, і в мені почала оживати надія. Платня, напевне, буде не маленька. Місяць потерпіти, а тоді заживу по-людському... Невдовзі я був уже в найкращому настрої. В парку мені не сиділось, і я знову пішов тинятись по вулицях. Ось я помітив вивіску кравецької майстерні, і мені враз захотілося скинути з себе своє дрантя й одягтися більш-менш пристойно. Але за які гроші? Я ж, крім мільйона фунтів, не мав нічого. І я змусив себе проминути майстерню. Проте через хвилину вже плентав назад. Спокуса пекла мене як вогнем. Я, мабуть, разів із шість отак завертав і знову минав вивіску, мужньо борючись сам із собою. Та нарешті здався, не міг не здатися. Зайшов і спитав, чи нема в них часом убрання, яке не схотів узяти замовник. Той чоловік, до котрого я звернувся, не відповів нічого, тільки кивнув головою на іншого. Я підійшов до того, але він так само кивнув головою на третього, не промовивши й слова. Я попрямував до третього, і аж той сказав мені:

— Почекайте трохи.

Я став чекати. Нарешті він скінчив своє діло, завів мене до якоїсь комірчини, перебрав цілу купу забракованих костюмів і вибрав для мене найгірший. Я натяг костюм на себе. Він був не мого розміру і взагалі мав не дуже принагідний вигляд, зате був новий, і мені не терпілося купити його, тому я не став прискіпуватись, а сказав трошечки ніяково:

— Може, ви будете такі ласкаві, що почекаєте грошей кілька днів? У мене нема при собі дрібних.

Кравчик осміхнувся глузливо й відповів:

— Нема дрібних, кажете? Я так і думав: такі великі пани, як ви, дрібних грошей при собі не носять.

Мене взяло за живе.

— Голубе мій,— сказав я,— не завжди слід судити незнайому людину по її одежі. Я цілком спроможний заплатити за цей костюм, тільки не хотів завдавати вам клопоту з розміном великої купюри.

Це трохи збило з нього пиху, та відповів він мені все ж ще гонористо:

— Я не хотів вас образити, та як уже почалися докори, то мушу сказати, що це не ваше діло — можемо ми чи не можемо розмінити ваші гроші, хоч би які там вони у вас були. Ми будь-які гроші можемо розмінити.

Тоді я подав йому банкноту.

— Ну що ж, гаразд. Вибачте.

Він простяг руку й усміхнувся, як ото, бува, всміхаються всім обличчям, що враз береться зморшками та брижами, наче вода в ставку, коли туди кинеш цеглину. Але тільки-но позирнув на банкноту у себе в руці, усмішка вмить застигла, лице його зжовтіло й стало схоже на хвилясті, поморщені п'яточки чи озерця захололої лави, які можна натрапити на схилах Везувію. Я доти ніколи не бачив, щоб на обличчі отак закам'яніла усмішка. Кравчик усе стояв з банкнотою в руці й дивився на неї; аж нарешті до комірчини заскочив сам хазяїн глянути, що тут робиться, й заторохтів:

— Ну що? Що сталося? Що тут за морока? Чого вам іще?

— Нічого не сталося,— відказав я.— Чекаю решти.

— Гаразд, гаразд, дай йому решту, Тоде, дай йому решту.

— Еге, дай решту! — огризнувся Тод.— Легко сказати.

Гляньте-но самі на ці гроші!

Хазяїн зиркнув на банкноту, свиснув тихенько й промовисто і, встроївши голову в купу забракованих костюмів, почав перебирати їх, мурмочучи збуджено, немовби сам до себе:

— Пропонує дивакові мільйонерів такий непотріб! Ото дурень! Дурнем уродився, дурнем і вмере. Завжди впоре якусь дурницю. Порозганяє мені всіх мільйонерів, бо не вміє добрати, де багатій, а де волоцюга, і ніколи не вмітиме. Ага, ось воно. Прошу вас, сер, скиньте оте, що на вас, геть його в піч! Будьте ласкавенькі, надіньте оцю сорочечку та оцей костюмчик. О, це якраз на вас, якраз те, що треба. І просто, і не вбого, і скромно, і шикарно, хоч герцогові носити. Це замовляв один чужоземний князь, може, ви з ним знайомі,— ясновельможний курфюрст Галіфакський. Він не взяв костюма, а замовив собі жалобний, бо його матінка надумала була вмирати, а тоді так і не вмерла. Ну, це таке діло, що нічого не вдієш, не все ж буває так, як нам... чи то пак їм... о, штанці якраз, наче на вас шито, сер! Тепер жилеточку. О, теж добре! Тепер сюртучок... Боже мій! Ви самі гляньте! Як уліто! Скільки кравцюю, ще мені не бувало, щоб отак костюм прийшовся!

Я висловив своє задоволення.

— Авжеж, сер, авжеж! На перший час згодиться, ще б пак! Та постривайте, що ви скажете, як ми вам за вашою міркою костюм пошиємо! Тоде, бери швидше книгу, записуй! Штани по довжині — тридцять два...— і так далі.

Не встиг я й слова промовити, як він уже обміряв мене всього й почав диктувати замовлення на фраки, візитки, сорочки, й на се, й на те. Аж ось і я зміг докинути слово:

— Але ж, шановний пане, я не можу всього цього замовити, хіба що ви погодитесь чекати грошей довший час — або розміняти оці.

— Довший час? Це не те слово, сер, зовсім не те слово Довіку — ось як би я сказав! Тоде, щоб усе це було зроблено якнайшвидше і негайно послано цьому панові додому! Дрібніші замовники можуть і почекаати. Запиши панову адресу!

— Та я саме думаю перебиратись. Я коли-небудь зайду й залишу вам свою нову адресу.

— Гаразд, сер, як вам завгодно. Прошу, ось сюди. Бувайте здоровенькі, сер, на все найкраще вам!

Тепер ви розумієте, як пішло далі? Я, звісно, почав купувати все, що мені треба, та просити решту з мільйона. За якийсь тиждень я не тільки жив у достатку, а розкошував на всю губу. Найняв цілий будинок на Ганноверській площі і обідав удома, але снідати ходив щодня до скромної харчівні Гарріса, де вперше наївся за свій мільйон. Завдяки мені Гарріс пішов угору. По місту розійшлася чутка, що Гаррісову харчівню вподобав дивак чужоземець, який носить у жилетній кишеньці мільйонні банкноти, і цього вистачило: з убогої харчівеньки, що насилу зводила кінці з кінцями, зробився уславлений ресторан, і люди пливли сюди плавом. Гарріс, не знаючи як і дякувати, силоміць пхав мені в руки позички й не хотів слухати ніяких відмовок; отож я, злидар, мав ще й гроші на всякі витрати і жив не гірше за багатих і вельможних. Я весь час думав, що не минути мені бурі, але що я мав робити? Вороття нема, треба пливати далі або йти на дно. Звичайно, якби не нависла наді мною загроза, що надавала серйозності, навіть трагізму моему становищу, воно було б просто кумедне. Ночами, в темряві, трагедійний бік справи виступав наперед, остерігав, загрожуючи, я крутився на ліжку, і сон мене не брав. Та при радісному світлі дня трагічна барва щезала, і я не чув землі під ногами, аж сам не свій, аж п'яний від щастя.

Та й ще б пак! Адже я став одною із знаменитостей столиці світу, і це мені закрутило голову, та й не трохи, а таки добре. Яку, було, газету не розгорнеш — англійську, шотландську чи ірландську, — в кожній хоч раз та згадано «Мільйон у жилетній кишеньці» і його останні вчинки та слова. Спочатку мене згадували аж наприкінці світської хроніки; потім я піднявся вище від простого дворянства, далі вище за баронетів, баронів... і отак, що більше зростала моя популярність, то вище я підносився, аж поки досяг своєї вершини й твердо там закріпився, — над усіма герцо-

гами некоролівської крові й усіма духовними чинами, крім примаса Англії. Одначе то була ще не слава, а тільки популярність. Та не забарився й вирішальний удар — посвячення в рицарі, так би мовити, — що за одну мить обернув нетривку шумиху популярності в тривке золото слави: «Панч» надрукував карикатуру на мене! Відтоді моє становище було забезпечене твердо. З мене ще можна було жартувати, але тільки шанобливо, не голосно й не грубо — всміхатись, а не реготати: минули ті часи! На карикатурі в «Панчі» я, вдягнений у жакливе лахміття, торгувався з гвардійцем-вартовим за лондонський Тауер. Уявляєте, як почував себе молодий хлопець, що доти ніколи не тишився людською увагою, а тут раптом не може сказати й слова, щоб його не підхопили та не рознесли по всьому місту, не може ногою ступити на вулиці, не почувши, як довкола гомонять: «Он, он іде! Це він, це він!», не може поснідати так, щоб біля столу не тислися цікаві; не може показатися в оперній ложі так, щоб на нього не наводили тисячі біноклів відразу! Еге ж, я просто-таки купався в славі з ранку до вечора.

Знаєте, я навіть зберіг своє старе дрантя й час від часу виходив у ньому задля розваги, щоб знов, купивши якусь дрібничку, наслухатись образ, а тоді вбити насмішника на місці своїм мільйоном. Та скоро ця розвага увралась. Газетні карикатури зробили мій маскарадний костюм таким відомим, що мене, тільки-но вийду на вулицю, зразу пізнавали і за мною сунула юрба, а коли я заходив куди-небудь щось купити, то крамар пропонував мені в борг усю свою крамницю, перше ніж я встигав націлитись на нього банкнотою.

Десь на десятій день своєї слави я пішов виконати патріотичний обов'язок — зробити візит американському послові. Той, зрозуміло, зустрів мене якнайприятніше; покартав за те, що я забарився з візитом, і сказав, що зможе пробачити мені, тільки якщо я погоджуся прийти ввечері до нього на обід замість одного гостя, що несподівано занедужав. Я пообіцяв прийти; потім ми розбалакалились, і виявилось, що посол іще в школі вчився в одному класі з моїм батьком, а потім вони вчилися разом у Йельському університеті і взагалі були щирі друзі до останніх днів батькового життя. Далі він запросив мене приходити до нього додому, коли тільки матиму час, і я, звичайно, охоче погодився.

Правду кажучи, я погодився не просто охоче, я був

радий-радісінкий. Якщо вдарить буря, посол, можливо, зуміє врятувати мене від остаточної загибелі; як саме, я не знав, але він, мабуть, щось придумає. Я не насмілюся розкрити йому все зразу, хоч не вагаючись зробив би так на початку своєї карколомної лондонської кар'єри. Ні, тепер про це дарма було й думати, я загруз уже надто глибоко. Тобто — в очах такого недавнього знайомця, якби я йому признався; одначе зовсім не з головою, як на мій погляд. Бо я, бачте, хоч скільки вже наробив боргів, проте весь час оглядався на свої можливості — тобто на майбутню платню. Звичайно, я не міг знати точно, яка вона буде, але прикидати більш-менш певно міг, бо ж мені сказали: якщо я допоможу виграти заклад, то зможу вибрати собі найкращу роботу, яку лишень старий багатий зуміє для мене знайти, а я — виконувати. Ну, а я ж таки дещо вмів робити! Щодо самого закладу я нітрохи не тривожився: мені в таких речах завжди щастило. Я сподівався платні десь так від шестисот до тисячі фунтів на рік: скажімо, першого року шістсот, а тоді рік за роком вислужуся й до тисячі. Поки що я заборгував тільки платню за перший рік: хоч мені всі нав'язували гроші в позичку, я здебільшого відмовлявся тим чи тим і досі напозичав усього триста фунтів та ще триста заборгував за різні куплені речі й за прожиток. Вирішивши бути якомога ошадливішим, я сподівався, що платні за другий рік служби вистачить мені дотягти до кінця місяця. А коли власник банкноти повернеться з подорожі, усе владнається: я зразу почну працювати і платню за перші два роки роздам своїм кредиторам векселями.

Обід у посла вийшов дуже приємний. Гості були такі: герцог і герцогиня Файф-о-Клок, їхня дочка — леді Анна-Грація-Елеонора-Селеста і т. д, і т. д, де Буль-Тер'єр, граф і графиня Плум-Пудинг, віконт Ростбіф, лорд і леді Кольдкрем, ще кілька нетитулованих панів і паній, сам посол із дружиною й дочкою та подруга тієї дочки, що саме гостювала у них, — дівчина-англійка на ім'я Порція Ленгем. У неї я закохався відразу, та й вона в мене теж — я це бачив навіть без окулярів. Був там ще один гість, американець, але я трохи забігаю вперед. Усі ми сиділи у вітальні, наганяючи апетит, і холодними поглядами окидали спізневих гостей. Аж ось лакей оголосив:

— Містер Ллойд Гастінгс.

Після звичайної церемонії вітання Гастінгс рушив просто

до мене, вже простягаючи руку, та враз спинився й промовив ніяково:

— Пробачте, сер, мені здалося, що ми з вами знайомі...

— Авжеж знайомі, друзяко!

— Стривай! Невже це я...

— «Мільйон у кишеніці»? Атож, це я. Не бійся називати мене так, я вже звик до цього прізвиська.

— Ой-ой-ой, оце так несподіванка! Я кілька разів натрапив у газетах на твоє ім'я при цьому прізвиську, але й не подумав, що це може бути той самий Генрі Адамс, тобто ти. Таж нема ще й півроку, як ти сидів клерком на платні у Блейка Гопкінса, а вечорами підробляв, допомагаючи мені впорядковувати папери Гулда й Кері! І ось, подумати лишень, ти в Лондоні, мільйонерище, прославлений на все місто! Тисяча і одна ніч, та й годі! Ні, просто в голові не вкладається! Нічогісінько не розумію! Дай мені трохи отямитись!

— Еге, Ллоїде, думаєш, мені легше? Я й сам іще нічого не розумію.

— Ні, слово честі, я просто приголомшений! Таж сьогодні рівно три місяці, як ми з тобою були в ресторані «Гірник»...

— Ні, в «Тут весело».

— Правда, правда, в «Тут весело»! Прийшли туди о другій годині ночі з'їсти по котлеті та випити кави, шість годин підряд просидівши над паперами Гулда й Кері, і я ще умовляв тебе їхати зі мною до Лондона продавати ті акції, обіцяв випросити для тебе відпустку, оплатити всі твої витрати й уділити децицю з прибутку, як пощастить із продажем. Ти й слухати не хотів — мовляв, навряд чи мені пощастить, а крім того, ти не можеш так надовго відриватись від діла й потім гаяти бозна-скільки часу, щоб знов увійти в курс. І ось ти тут. Ну, чи не чудасія? Як же це ти сюди потрапив і яким чином так неймовірно вискочив угору?

— О, чисто випадково. Це довга історія, цілий роман, можна сказати. Я тобі все розповім, тільки не зараз.

— А коли ж?

— Наприкінці місяця.

— Так це ж іще більше двох тижнів! Я доти лусну з цікавості. Нехай через тиждень, гаразд?

— Ні, не можу. Потім узнаєш, чому. Ну, а як твої справи?

Веселість із Ллойда враз наче вітром здуло, і він мовив, зітхнувши:

— Ти як у воду дивився, Генрі. Краще було б мені не їхати. Ет, і говорити про це не хочеться.

— Е ні, ти мусиш розказати. Звідси ми підемо до мене додому, і ти все розповіси.

— Правда? Ти не жартуєш? — У Ллойда аж сльози на очах виступили.

— Авжеж! Я хочу знати все до слова.

— Який я тобі вдячний! Хоч одна людська душа зацікавилася мною після всього, що мене тут спіткало. Боже! Та я на коліна ладен упасти!

Він щосили стиснув мені руку, підбадьорився і потім уже весело чекав обіду... який так і не відбувся. Авжеж, сталася звичайна річ, що завжди трапляється через оті жахливо складні англійські церемонії: не змогли вирішити, хто за кого значніший і кому зайняти чільне місце за столом. Так обід і не вийшов. Англійці, йдучи в гості, завжди обідають удома, бо знають, на який наражаються ризик; але чужинця ніхто ніколи не попереджує, і він спокійнісінько іде й шиється в дурні. Цього разу, звісно, обійшлося без потерпілих — ми всі пообідали вдома, бо новачків серед нас не було, крім Гастінгса, а його посол теж попередив, що з пошани до англійських звичаїв ніякого обіду не готують. Кожен узяв під руку даму, і всі рушили до їдальні, бо ритуал цей годилося виконати, але там почалася суперечка. Герцог Файф-о-Клок претендував на чільне місце, вважаючи, що він значніший за посла, бо той представляє тільки націю, а не монарха; але і я не хотів поступитися своїм правом. Я сказав, що чільне місце належить мені, бо в світській хроніці я стою поперед усіх герцогів не королівської крові. Звісно, скільки ми не сперечалися, ніхто нічого не зміг довести. Врешті герцог необачно спробував зіграти на стародавності свого роду й пішов тузом — Вільгельмом Завойовником; тоді я побив його козирем — Адамом, бо ж я його прямий нащадок, як свідчить моє прізвище, а герцог тільки нащадок бічної лінії, як видно з його прізвища та не дуже давнього нормандського походження. Кінець кінцем ми всі повели своїх дам назад до вітальні і стоячи перекусили поданими на великих тарелях сардинками й полуницями. Там культ старшинства вже не такий суворий: двоє найзначніших гостей кидають жеребок шилінгом, і хто виграє — перший з'їдає полуницю, а хто програє — забирає шилінг. Тоді жеребкується друга пара, третя і так далі. Потім повносили столи, і ми сіли грати в крибедж по шість пенсів за партію. Англійці ніколи не грають у

карти просто для розваги. Коли не можна щось виграти чи програти — однаково що, — вони грати не сядуть.

Вечір минув чудово, принаймні для двох із нас — для міс Ленгем і для мене. Вона так зачарувала мене, що я не пам'ятав рахунку очок, а набравши число, сам того не помічав і програвав би партію за партією, якби з моєю партнеркою не діялося те саме. Тому ніхто з нас не міг виграти, та нам було байдуже: ми знали тільки, що ми щасливі, і не хотіли знати більше нічого, й не дбали більше ні про що. Я вже встиг признатися їй — так, так! — що кохаю її, і вона, звісно, зашарілася, як маківка, але не розсердилась, а була рада — сама сказала, що вона рада! Ні, ще ніколи не було в мене такого вечора! Щоразу, відзначаючи взятку, я додавав що-небудь для неї, і вона теж за кожною взяткою відповідала мені. Я навіть не міг сказати: «Ще два», — не додавши: «Боже, яка ж ви мила!» І вона відказувала: «П'ятнадцять — два, п'ятнадцять — чотири, п'ятнадцять — шість, і ще двійка — це вісім, і ще вісім — буде шістнадцять. Невже справді?» — і поглядала скоса з-під вій так любо та пустотливо. О, це було над мою силу!

Я, певна річ, повівся з нею цілком чесно і відверто признався, що не маю ні цента крім мільйонної банкноти, про яку вона стільки чула, та й банкнота не моя: вона враз зацікавилась, і тоді я тихенько розповів їй усю свою пригоду з самого початку. Вона трохи не вмерла зі сміху. Що вона там у біса знайшла смішного, я не міг збагнути, але вона сміялася; кожні півхвилини якась нова подробиця захоплювала її, і я мусив замовкати хвилини на півтори, поки вона пересміється. Вона реготала до знемоги; я ще зроду такого не бачив. Тобто щоб таку невеселу історію поневірянь, і клопотів, і страхів отак сприймали. І я любив її ще дужче за те, що вона може веселитися навіть тоді, коли для веселощів нема причини, бо мені в моєму становищі, самі розумієте, незабаром могла стати потрібна якраз така дружина. Звісно, я сказав їй, що нам доведеться почекати років зо два, поки я розквітаюся з боргами; та вона не зажурилась, тільки попросила, щоб я жив якомога ощадніше й не процвиндрив нашої майбутньої платні ще й за третій рік. А потім наче трохи занепокоїлася, спитала, чи не помиляємось ми, що сподіваємось такої великої платні. А може, на перший рік я стільки й не дістану? То були розумні слова, і вони трохи збили з мене самовпевненість, але водночас навели на непогану думку, яку я зразу й виклав відверто:

— Порціє, серденько, а чи не схотіла б ти піти зі мною разом до тих двох стариганів, коли вони повернуться? Вона трохи збентежилась, проте відповіла:

— М-можна... якщо це додасть тобі відваги. Тільки... чи пристойно так робити?

— Не знаю... Боюся, що й справді не зовсім. Але, бач, від цього так багато залежить...

— Ну, тоді я піду з тобою — байдуже, пристойно це чи ні! — відказала вона в пориві великодушності. — Мені так приємно буде думати, що я тобі допоможу!

— Ти мені допоможеш? Таж усе буде твоєю заслугою! Ти така вродлива, така мила, така чарівна, що, як будеш зі мною, я проситиму все більшої й більшої платні, аж поки зломлю тих старих добряг. Вони не зможуть заперечувати при тобі.

О, бачили б ви, як вона зашарілась і як щасливо засяяли її оченята!

— Ох ти, капосний підлеснику! Все вигадуєш, але я однаково піду за тобою. Може, ти тоді зрозумієш, що не всі дивляться твоїми очима.

Чи розвіялись мої сумніви? Чи ожила надія? Судіть самі ось із чого: в думці я відразу підняв свої претензії до тисячі двохсот фунтів за перший рік. Але їй я цього не сказав: нехай буде для неї несподіванка.

Всю дорогу додому я витав у надхмар'ї; Гастінгс щось розповідав, але я не чув ні слова. Аж коли ми ввійшли до моєї вітальні, він спустив мене на землю, почавши вихвалити розкішні апартаменти:

— Та дай я трохи постою, надивлюся! Йй-богу, це ж палац! Палац, та й годі! Ну все, все тут є, чого тільки можна забажати: і камін палахкотить, і вечерея вже на столі! Аж тепер, Генрі, я відчуваю по-справжньому, який ти багатий — який ти багатий і який я бідний, нужденний, нещасний, розбитий!

Чорти б його взяли! Мене аж морозом усипало від тих слів. Вони мов розбудили мене, і я усвідомив, що стою на тоненькій, півдвойма завтовшки, шкуринці лави, під якою клекоче вулкан. Ще хвилину тому я не знав, що це сон, не хотів, не дозволяв собі признатись. А тепер... боже милосердний! Я ж загруз по вуха в боргах, не маю ні цента, від мене залежить щастя наймилішої в світі дівчини, а попереду тільки обіцянка служби — обіцянка, яка, може... яка, напевно, ніколи не справдиться! О боже! Я ж пропав, пропав навіки, і ніщо вже не врятує мене!

— Генрі, наймізерніші крихти з твого щоденного прибутку могли б...

— Ет, до біса мій щоденний прибуток! Випиймо краще гарячого грогу, та й годі журитися! Будьмо здорові! Чи... стривай, ти ж, мабуть, голодний. Сідай та...

— Ні, ні, не хочу нічого. Мені й у горло ніщо не лізе ці останні дні. Зате питиму з тобою, поки не впаду під стіл.

— Оце по-моєму! Ну, і я від тебе не відстану. А тепер, Ллойде, висипай усі свої пригоди, поки я наготую ще грогу.

— Як висипай? Ще раз?

— Ще раз? Тобто як ще раз?

— Ну, я питаю, чи ти хочеш прослухати ще раз усе спочатку?

— Ще раз усе спочатку? Що за чудасія! Ні, стривай, не пий більше! Буде з тебе!

— Слухай, Генрі, ти мене лякаєш. Хіба я не розповів тобі всього дорогою?

— Ти? Мені?

— Еге ж, тобі.

— Щоб я пропав, коли чув хоч одне слово.

— Генрі, що це з тобою! Ти не на жарт мене тривожиш.

Що ти пив у посла, що тебе так забрало?

Тоді й мені розвиднилось, і я признався щиро, по-чоловічому:

— Не мене забрало, а я забрав... у полон найчарівнішу дівчину в світі.

Ллойд, почувши таку новину, підхопився, кинувся до мене, і ми довго, до болю тисли один одному руки. Він зовсім не розсердився на мене за те, що я не чув ні слова з його розповіді, хоч він не змовкав усю дорогу, тобто три милі. Він просто сів і терпляче, спокійно розповів усе ще раз. Ось яка була його історія: він приїхав до Лондона в справі, на яку покладав усі надії. Ллойд мав доручення продати акції копалень Гулда й Кері; все, що він зуміє виторгувати понад мільйон доларів, мало лишитись йому. Він докладав усіх зусиль, натискав на всі пружини, пускався на всі дозволені законом хитрощі, витратився трохи не до останнього цента, але не спромігся знайти жодного капіталіста, що погодився б хоч вислухати його. А термін доручення минав наприкінці місяця. Одне слово, він розорився. Доказавши все, він схопився й вигукнув:

— Генрі, ти можеш мене врятувати! Ти один на світі можеш мене врятувати! Ти мені допоможеш? Правда ж, допоможеш?

— Але як? Кажі, що ти маєш на увазі.

— Дай мені мільйон за ці акції та грошей на квиток додому! Тільки не кажи «ні»!

О, яка то була мука! У мене трохи-трохи не вихопилося: «Ллойде, я сам злидар, не маю ані цента, ще й заборгувався по вуха!» І раптом у моїй голові слянула чудова думка. Я зціпив зуби й помалу примусив себе заспокоїтись, як годиться справжньому бізнесменові. А тоді сказав діловитим, упевненим тоном:

— Я врятую тебе, Ллойде...

— Ну, то я вже врятований! Хай тебе бог благословить навіки! Якщо я коли...

— Стривай, Ллойде, дай докінчити. Я тебе врятую, але не в такий спосіб. Це була б несправедливість; ти ж стільки працював і так ризикував. Мені не треба купувати копальні: у такому комерційному центрі, як Лондон, можна пускати свій капітал в обіг краще, та я весь час це й роблю. Але ми вчинимо ось як. Я, звичайно, знаю ті копальні, знаю їхню величезну вартість і можу хоч би й під присягою підтвердити її будь-кому. Посилаючись на мене, ти продаси акції за два тижні й візьмеш чистих три мільйони, а тоді ми поділимо надлишок порівну.

Гастінгс трохи не потрощив мені всіх меблів, кинувшись танцювати з нестямної радості, й переламав би все в домі, якби я не повалив його та не зв'язав.

Уже зв'язаний, він усе вигукував, безмежно щасливий:

— Я можу посилатись на тебе! На Генрі Адамса — «Мільйон у кишеняці!» Та вони юрбами збіжаться, ці лондонські багатії! Вони битимуться за мої акції! Тепер моє майбутнє забезпечене, назавжди забезпечене! Я тебе не забуду, поки житиму на світі!

Не минуло й двадцяти чотирьох годин, як увесь Лондон заворушився. День у день я тільки й знав, що сидіти вдома та відповідати всім, хто до мене приходив: «Так, я йому дозволив посилатись на мене. Я знаю Гастінгса і знаю ті копальні. Він людина бездоганно порядна, а копальні варті куди більше, ніж він за них просить».

А вечори я просиджував у посла вдома, з моєю Порцією. Їй я не прохопився про копальні й словом: хай буде несподіванка. Ми розмовляли про мою майбутню платню, ні про що більше, тільки про платню та про кохання. Часом про кохання, часом про платню, часом про те й друге разом. А як близько взяли до серця наш роман послова дружина й дочка! До яких хитрощів вони вдавалися, щоб

нам ніхто не заважав та щоб посол ні про що не здогадався І які ми були вдячні їм!

Коли нарешті скінчився місяць, я вже мав рахунок на мільйон доларів у «Банку міста й графства Лондона», і Гастінгс забезпечився так само. Убравшись по-парадному, я поїхав до будинку на Портлендській площі; з усього видно було, що мої пташки вже вдома. Тоді я заїхав до посла, забрав своє серденько, і ми рушили назад, без угаву розмовляючи про мою платню. Від хвилювання й тривоги Порція зробилась така гарна, що аж несила було дивитись. Я сказав:

— Рибонько, ти тепер така гарна, що буде просто гріх добиватися менше ніж трьох тисяч фунтів на рік.

— Ой гляди, Генрі, ти ще все занестиш!

— Не бійся нічого, тільки будь така гарна як тепер,— і покладайся на мене. Все вийде якнайкраще.

Отже, тепер не вона мені, а я їй мусив піддавати відваги. А вона все умовляла мене:

— Генрі, прошу тебе, не забувай: якщо ми жадатимемо забагато, то можемо не одержати нічого! І що тоді з нами буде, як ми житимемо на світі?

Нам відчинив той самий лакей — і ось вони переді мною, обидва дідки. Звичайно, вони здивувались, побачивши зі мною таке гарне дівча, але я заспокоїв їх:

— Не турбуйтеся, панове,— це майбутня супутниця мого життя.

І відрекомендував їх Порції, назвавши обох на ім'я. Це їх уже не здивувало: вони розуміли, що у мене вистачить глузду подивитися в довідник. Вони посадили нас, дуже чемно поводячись зі мною і всіляко намагаючись розвіяти ніяковість Порції. А потім я сказав:

— Панове, я готовий звітувати.

— Дуже добре,— відповів той, що ставив на мене.— Бо тепер ми можемо вирішити, хто ж із нас виграв: мій брат Ейбл чи я. Якщо ви допомогли виграти мені, то я знайду для вас найкращу посаду, яку тільки зможу. Банкнота у вас?

— Ось вона,— і я подав йому мільйонний папірець.

— Я виграв! — гукнув старий і ляснув брата по спині.— Ну, що ти тепер скажеш, Ейбле?

— Скажу, що цей молодик не пропав, а я програв двадцять тисяч фунтів. Зроду б не повірив.

— Я ще маю дещо розповісти,— додав я,— і досить багато. Дозвольте мені завітати до вас цими днями і розказати

докладно, як я прожив цей місяць. Запевняю, вам буде що послухати. А тим часом гляньте ось на це.

— Що таке? Банковий рахунок на двісті тисяч фунтів? І він ваш?

— Мій. Я заробив ці гроші за тридцять днів, розумно користуючись тією невеличкою сумою, що ви мені позичили. Я нічого з нею не робив, тільки купував дрібнички, подавав банкноту і просив решту.

— Слухайте, а ви не жартуєте, юначе? Це ж неймовірне діло!

— А я й не прошу, щоб ви повірили мені просто так. Я маю докази.

Тоді настала черга дивуватися Порції. Широко розплющивши очі, вона сказала:

— Генрі, це справді твої гроші? То ти весь час мене морочив?

— Так, справді, моя любонько. Але ти пробачиш мені, я знаю.

Порція закопилила губи:

— Не будь такий певний. Капосний, так мене дурив!

— О, я знаю, серденько, ти скоро все забудеш і вибачиш мені. Це ж був просто жарт, ти сама розумієш. Ну, нам уже час іти.

— Стривайте, стривайте! А посада? Я ж вам обіцяв посаду! — озвався мій стариган.

— А, посада...— відмовив я.— Ну що ж, вдячний вам безмежно, але самі бачите, посади мені вже не треба.

— Але ж ви можете дістати найкращу, яка тільки в мене знайдеться!

— Ще раз дякую від щирого серця, але мені не треба навіть такої.

— Генрі, посоромся. Тобі люди он яку ласку роблять, а ти й не подякував як слід. Можна, за тебе подякую я?

— Авжеж, любя, якщо ти зумієш краще. Спробуй-но, як воно в тебе вийде.

Тоді вона підійшла до мого дідка, сіла йому на коліна, обняла його за шию й поцілувала в губи. Брати вибухнули реготом, а я остовпів, скам'янів з подиву. Порція ж промовила:

— Таточку, він каже, що в тебе не знайдеться такої посади, щоб йому підійшла! Ну як мені це слухати!

— Серденько моє! То це твій тато?

— Атож! Це мій вітчим, найкращий з усіх вітчимів

на світі. Тепер ти розумієш, чому я так сміялася, коли ти, не знаючи цього, розповідав мені на обіді в посла, якого клопоту завдала тобі татова суперечка з дядечком Ейблом?

Певна річ, я зразу схаменувся й заговорив навпростець:

— Ой пане добродію мій любий, я забираю назад свої слова. У вас таки знайдеться посада, яку я з дорогою душею зайняв би.

— Яка ж це?

— Посада зятя.

— Чудово. Але ж, іще ніколи не служивши на такій посаді, ви, напевне, не зможете принести рекомендацій, що задовольнили б нашу умову, отже...

— Ну то випробуйте мене, прошу вас! Випробуйте мене років хоч і тридцять чи сорок, і якщо не...

— Гаразд, гаразд, про це треба питати не нас, а нашої дівчинки. Поговоріть краще з нею.

Ото було щастя! В повному словнику англійської мови не вистачить слів, щоб його описати. А як через кілька днів увесь Лондон дізнався про мої пригоди з банкнотою упродовж цілого місяця,— ото балачок було, ото сміху!

Татусь Порції відніс ту щасливу, спасенну банкноту до Англійського банку й розміняв її; а тоді банк погасив її й повернув йому, а він подарував нам на весілля, і відтоді вона висить у рамці на найпочеснішому місці в нашому домі. Адже це вона дала мені мою Порцію: якби не та банкнота, я б не лишився в Лондоні, не потрапив би до посла й ніколи б не познайомився зі своєю майбутньою дружиною. Тому я завжди кажу всім: «А оце, як бачите, мільйонна банкнота. Відколи вона існує, нею платили тільки один раз, та й то за скарб, вартий удесятеро більше».

ВИТЯГИ З ЩОДЕННИКА АДАМА

Понеділок. Це нове створіння з довгим волоссям увесь час на ридноті. Вічно вештається поблизу — куди я, туди й воно. Мені таке не подобається, я не звик до товариства. Краще б воно водилося з іншими звірами. Щось хмарно сьогодні, східний вітер, ми, здається, таки не уникнемо дощу... *Ми?* Звідки в мене це слово? Ага, вже згадав — новоявлене створіння користується ним.

Вівторок. Оглядав дуже великий водоспад. Мабуть, це найкраще з усього, що є в моїх володіннях. Нове створіння

називає його Ніагарським — чому саме так, щось ніяк не збагну. Каже, начебто він *так виглядає*. Хіба ж це достатня підстава? Дурна примха, та й годі. Сам я не можу нічого назвати. Нове створіння називає усе підряд, перш ніж устигну й рота відкрити. І до всього одна й та ж мірка: воно *так виглядає*. От узяти хоча б додо. То, каже, варто лише глянути на нього, і відразу ясно, що «він викапаний додо». Нічого не вдієш, доведеться йому так і називатись. Я вже втомився перейматись цим — марна річ. Додо! Та він схожий на додо не більше за мене!

Середа. Поставив курінь від дощу, але не маю в нім спокою. Нове створіння влізло туди. А коли спробував витурити його, пустило воду з тих отворів, крізь які дивиться, і заходилося витирати їх тильною стороною своїх лап, та ще й галасувати почало химерно, як ото інші тварини галасують, коли яке горе нападе. Та дарма! Аби тільки не говорило! Воно меле язиком без угаву. Може здатись, наче я наговорюю на бідолашне створіння, — але ж ні, нічого такого і в гадці не було. Просто я не звичний до людського голосу, і тому кожен новий звук, що вривається в незворушну тишу цієї дрімотної глушини, ріже вухо і здається фальшивим. А цей новий звук так близько від мене — прямо за плечима, над самим вухом, то з одного боку, то з другого. А я звикнув лише до шуму, який долинає з певної відстані.

П'ятниця. Гарячкове роздавання імен триває, незважаючи на всі мої заперечення. У мене була дуже гарна назва для моїх володінь, милозвучна і лагідна — Райський сад. Про себе я ще його так називаю, але вже не вголос. Новоявлене створіння кажє, що все це ліси, скелі та краєвиди, — отже, нема нічого спільного із садом. Кажє, що це виглядає як парк і що це таки парк. Згодом, не порадившись зі мною, воно перейменувало мій сад на парк Ніагарського водоспаду. Що ж це діється? Вже й напис узявся:

ПО ТРАВІ НЕ ХОДИТИ!

Життя моє вже не таке щасливе, як було.

Субота. Нове створіння споживає забагато фруктів. А що ж ми потім будемо їсти? І знову «ми» — це ж його словечко; тепер уже й моє, бо ж чув його на кожному кроці. Добрячий туман сьогодні. Сам я не виходжу надвір, коли туман. А нове створіння виходить. Виходить за будь-якої погоди, брѳохається в калюжах і наносить у хату грязюку

на ногах. Ще й до того балакає. А як затишно тут було колись!

Неділя. Яюсь перемучивсь. Цей день щораз нудніший. Його було вибрано минулого листопада і призначено днем відпочинку. В мене раніше таких днів було аж шість на тиждень. Ранком бачив, як нове створіння пробує збити яблука із забороненого дерева.

Понеділок. Нове створіння назвало себе Євою. Що ж, я не заперечую. Каже, що так його можна гукнути, як захочу, щоб воно прийшло. Тоді я кажу, що це вже занадто. Це слово явно піднесло мою репутацію в очах створіння; а й справді — вагоме, міцне слово; ним довго можна користуватись. І ще воно каже, начебто, воно не *воно*, а *вона*. Дуже сумнівно, але мені все одно, чи воно, чи вона. Про мене хай буде вона, аби тільки дала спокій і не докучала балачками.

Вівторок. Вона засмітила усю долину різними непристойними назвами та образливими знаками:

ДОРОГА НА ВИР
ДОРОГА НА ЦАПИНІЙ ОСТРІВ
ДО ПЕЧЕРИ ВІТРІВ — СЮДИ

Каже, що з цього парку міг би вийти нічогенький літній курорт, якби ж то ще й народ підібрався. Літній курорт — ще одна її новація, пусте слово, не більше, за ним нічого не стоїть. Бо що таке літній курорт? А втім, краще її не питати — адже потім нізащо не спиниш.

П'ятниця. Напосілась на мене, щоб я перестав спускатись водоспадом. А що ж тут поганого? Каже, що її кидає в дроз. Нічого не розумію. Я завжди цим займався, завжди любив пірнати — тут тобі і приємне збудження, і прохолода. Я вважав, що водоспади якраз на те й створені. Ніякої іншої користі, мені здається, від них немає — а для чогось же вони існують? Вона каже, що вони створені просто для пейзажу — як ото носороги і мастодонт.

Я спустився водоспадом у бочці — недогода їй. У діжці спустився — теж недогода. Переплив було вир і пороги в костюмі з фігового листка. Костюм, звичайно, добряче потріпався. І знов тобі надокучливі нарікання на мою марнотратність. Нема тут мені життя. Переміни місця — ось чого мені треба.

Субота. Втік минулого вівторка вночі, два дні був у дорозі і знов поставив собі курінь у віддаленій місцині, ще й сліди свої позатирав як міг. А вона таки вистежила

мене з допомогою тварюки, яку приручила і називає вовком. Прийшла, здійнявши, як і колись, жалюгідний галас і пускаючи ту саму воду з отворів, крізь які дивиться. Я змушений був повернути додому з нею, але при нагоді переселюся знову. Вона береться за безліч нікчемних занять. Так, приміром, хоче з'ясувати, чому тварини, яких звать левами і тиграми, харчуються травою та квітами. На її думку, сама форма їхніх зубів підказує, що вони мають пожирати один одного. Це нерозумно, оскільки чинити отак — значить убивати один одного, тобто привести сюди те, що зветься «смертю», а смерть, як мене поінформували, ще не вступила до парку.

Неділя. Яюсь перемучивсь.

Понеділок. Я, здається, вже знаю, для чого створено тиждень: щоб дати можливість трохи відійти після недільної нудьги. Непогана думка... Знову вона лізла на те дерево. Жбурнув грудку і зігнав її звідти. Вона каже, що ніхто ж не бачив. Мабуть, вважає це достатнім виправданням, щоб ризикувати й наражатися на небезпеку. Я їй так і сказав. Слово «виправдання» викликало в неї захват — і заздрість теж, я певен. Дуже хороше слово.

Вівторок. Вона каже, нібито зроблена з ребра, вибраного з мого тіла. Не може такого бути. Ребра в мене всі на місці... Вона страшно турбується за канюка. Каже: трава йому не смакує. Боїться, що він довго не протягне. На її думку, йому слід харчуватись падлом. Та вже муситиме обходитись тим, що є. Не можемо ж ми перевернути догори ногами усю світобудову, аби лише догодити канюку.

Субота. Вона впала в озеро учора, коли задивлялась на себе — цілими днями тільки те й робить, що дивиться у воду. Мало не захлинулась. Каже, що це досить-таки неприємна штука. І відразу ж її узяв великий жаль за тих істот, котрі живуть на глибині — їх вона називає рибами. Вона й далі нав'язує імена усьому живому, хоч ніхто цього не потребує і не озветься, якщо покликати на ім'я. А їй і байдуже — яка ж усе-таки дурка! Отож приволокла їх цілу купу вчора увечері й поклала в моє ліжко, щоб зігрілись. Я весь час до них заглядав і не скажу, щоб вони стали хоч трохи щасливіші, ніж там, у себе. От хіба що вгомонились. Увечері я повикидаю їх надвір. Не хочу з ними більше спати. Надто вони якісь холодні і слизькі, щоб лежати між них, до того ж голяка.

Неділя. Яюсь перемучивсь.

Вівторок. А тепер вона заходила коло змія. Інші тва-

рини радіють, бо вона вічно експериментує на них і не дає спокою. Та й мені легше, бо змій балакає з нею, а я тим часом можу перепочити.

П'ятниця. Вона каже, що змій радить скуштувати плоду з того дерева, мовляв, пізнаєте щось небувало прекрасне та благородне. Я відказав, що буде й інший наслідок — у світі з'явиться смерть. Отут я промахнувся, краще б змовчав. Моя відповідь підкинула їй нову думку: вона зможе врятувати ослаблого канюка, а також розподілити свіже м'ясе поміж засмучених левів та тигрів. Я порадив їй не підходити до дерева. Вона стоїть на своєму. Чую, буде лихо. Треба тікати.

Середа. Чого тільки не пережив останнім часом! Учора ввечері втік з дому і мчав на коні цілу ніч, сподіваючись нарешті вирватись поза межі парку і заховатися в якійсь іншій країні ще до початку нещастя. Але, мабуть, не судилося. Десь через годину після сходу сонця, коли саме їхав лукою, що тонула в квітах, де тисячі звірів паслися, дримали, забавлялися один з одним як могли, раптом ні з того ні з сього зчинився страшенний рев, і в ту ж мить на лиці зав'язалася страхітлива колотнеча. Кожен звір запрагнув проковтнути свого сусіда. Я знав, що це значить: Єва з'їла заборонений плід, і на світі з'явилася смерть... Тигри загризли мого коня, не звернувши жодної уваги на мій наказ припинити це неподобство. Вони б і мене, чого доброго, загризли, якби я загаявся. Та, на щастя, встиг накивати п'ятами... Натрапив на одну затишну місцину за парком і порозкошував тут кілька днів, але вона знайшла мене і тут. Знайшла і відразу назвала місцину Тонаванда, бо це, мовляв, *так виглядає*. Правда, я не дуже жалкував, що вона прийшла, бо тут мало чим можна пожитися, а вона прихопила з собою кілька отих яблук. Я змушений був їх з'їсти, бо такі зголоднів. Це суперечить моїм принципам, але я вже зрозумів: принципи небагато значать, хіба що ти ситий... Вона прийшла вбрана в гіляччя і жмутки листя, а коли я спитав у неї, що це за витребеньки, і, поздиравши їх, кинув на землю, вона хихикнула і зашарілась. Я ще ніколи не бачив, щоб хтось отак хихотів і шарівся. Це здалося мені вульгарним і непристойним. Вона сказала, що незабаром і сам я зазнаю чогось подібного на собі. Так і сталось. Хоч який голодний, я, однак, відклав, не доївши, яблуко — найкраще з усіх, що я коли-небудь бачив, може, тому, що пізнє — і прибрався в розкидане галуззя й листя. А тоді заговорив з нею твердіше і наказав принести ще

гілляччя й надалі не виставляти свого тіла напоказ. Вона послухалась, після чого ми пробрались на луку, де бились дикі звірі, зібрали деякі шкури, і я змусив її зшити пару костюмів про вихід. Вони вийшли незручні,— що правда, то правда, зате модні, а це ж для одягу найголовніше. Я вважаю, з неї непоганий товариш. Тепер, позбувшись свого володіння, я почуваю себе нещасним і самотнім, коли її немає поряд. А ще вона твердить, що віднині нам наказано в поті чола свого добувати собі хліб. Тут вона може стати в пригоді. Керувати буду я.

Через десять днів. Вона звинувачує мене, каже, нібито я винуватець нашого нещастя! Твердить, причому досить щиро і правдиво, наче змії запевнював її, що заборонений плід зовсім не яблука, а кисллиці. Я відповів, що в такому разі не бачу вини за собою, бо ж не з'їв жодної кисллиці. А вона відказує, ніби змії дав їй зрозуміти, що «кислиця» — лише образний вислів і насправді значить застарілий, бородатий дотеп. Я відразу збліднув, бо таки частенько жартував, щоб якось розвіяти нудьгу, і деякі з тих дотепів могли справді виявитися такими, хоч сам я щиросердо гадав, що всі вони свіжі. Вона спитала, чи жартував я саме напередодні катастрофи. Я зізнався, що таки пожартував, але про себе, не вголос. Ось як воно було. Я задумавсь про водоспад і кажу собі тихо: «Яке прекрасне видовище, коли оця величезна маса води рине вниз!» У ту ж мить блискуча думка сяйнула в моїй голові, і я відразу оформив її словесно: «А було б ще прекрасніше видовище, якби вона ринула знизу вгору!» Я мало не луснув зо сміху, коли це раптом природа наче зірвалася з цепу, в долину прийшли ворожнеча і смерть, і я був змушений тікати, рятуючи своє життя. «Отож-бо,— переможно мовила вона,— змії мав на увазі саме цей дотеп, назвавши його «першою кисллицею», ще й додав, що він старий, як світ, і давно вже набив оскомку.

Бідна моя голівонька, це ж я, я винен у всьому! Краще б не був таким дотепним! Щоб вона й не з'являлась, та блискуча думка!

Через рік. Ми назвали його Каїном. Вона упіймала його, коли я саме розставляв пастки на північному узбережжі озера Ері. Піймала у лісі за кілька миль від нашої землянки — може, за три-чотири, вона твердо не знає. Де в чому воно подібне до нас; можливо, й нашої породи. Вона так вважає — помилково, ясна річ. Різниця в розмірі підтверджує мій здогад, що це тварина зовсім відмінної

від нас породи. Цілком можливо, що це риба. Та коли для того, щоб пересвідчитись, я занурив створіння в озеро, воно пішло на дно. Тут вона як скочить у воду, вихопила його, не давши мені довести дослід до кінця. Я все-таки вважаю, що воно риба, але їй байдуже, що це; вона не дозволяє мені встановити істину. Цього я вже не розумію. Поява нового створіння, здається, істотно змінила її вдачу. Вона стала недооцінювати досліди, ставить оте створіння вище за будь-яку іншу тварину, а чому — пояснити не може. Її розум потьмарився, я певен. Часом вона носить знайдену рибину на руках добрих півночі, коли та скиглить і проситься знов у озеро. В такі хвилини вода проступає з тих отворів, крізь які вона дивиться, вона плескає рибину по спинці, а ротом видає якісь ніжні звуки, прагнучи її вгамувати, і ще сотнею способів показує свою турботу. З іншими рибами вона поводитись зовсім інакше. Мене дуже непокоїть отака переміна. Бувало, вона носилася з тигренятами, бавилась із ними до того, як ми позбулися своїх володінь. Але ж то була тільки гра, не більше. Вона ніколи отак не переживала, коли в них болів живіт.

Неділя. Вона вже не працює в неділю, а лежить, геть знесилена. Їй подобається, коли рибина повзає по ній. Вона витворює безладні звуки, щоб забавити рибину, і вдає, наче покусує її лапки, а та сміється. Я ще зроду не бачив, щоб риби сміялись. У мене зародились сумніви. А от неділі стали мені подобатись. Цілий тиждень керівної роботи таки добре стомлює. Не завадило б запровадити ще кілька неділь. В давні часи вони були для мене нестерпні, а тепер дуже доречні.

Середа. Це не риба. Нічого не можу збагнути. Воно зчиняє несамовитий рев, коли чимось невдоволене, а коли вдоволене, каже «гу-гу». Воно не нашої породи, бо не ходить; не птах, бо не літає; не жаба, бо й не плигає; ніби й не змія, бо не повзає. Я переконаний: це не риба, хоч і не маю нагоди перевірити, чи вміє воно плавати. Увесь день воно лежить на спині, задерши ноги. Я ще ніколи не бачив тварини, яка таке витворяла б. Якось я сказав, що це для мене загадка; вона була в захопленні від цього слова, хоч і не зрозуміла його значення. На мою думку, воно або якась загадка, або ж різновид жука. Коли воно подохне, зроблю розтин, щоб дізнатися, як воно влаштоване. Я вперше в своєму житті геть збитий з пантелику.

Через три місяці. Мій неспокій не зменшується, а навпаки, зростає. Я майже не сплю. Воно перестало вилежуватись

і дигає вже на своїх чотирьох ніжках. Однак відрізняється від інших чотириногих передніми лапами — вони незвично короткі, а через те випнута частина тіла якось дивно стирчить догори, на що досить неприємно дивитися. Збудоване воно майже так само, як і ми, але його спосіб пересування істотно відрізняється від нашого. Короткі передні та довгі задні ноги вказують, що воно з родини кенгуру, точніше, його особливий різновид, бо справжній кенгуру стрибає, а воно ніколи цього не робить. Взагалі дуже дивний і цікавий різновид, невідомий досі науці. Оскільки відкрив його я, то по праву зберіг за собою честь відкриття, давши йому своє ім'я. Відтепер називаю його *Kangaroozum Adamiensis*... Воно певне, потрапило до нас дитинчам, бо відтоді непомірно виросло — разів у п'ять щонайменше, і тепер, коли чимось невдоволене, здатне наробити галасу разів у двадцять-тридцять більше, ніж колись. Застосування фізичної сили нічого не дає, виходить ще гірше. Довелось поміняти методу. Вона ж заспокоює його обіцянками або дає йому речі, які щойно відмовлялася давати. Як уже я говорив, мене не було вдома, коли воно з'явилось, і вона сказала тоді, що знайшла його в лісі. Трохи дивно, щоб воно було однісіньке на цілий світ, але це, мабуть, так. Я вже збився з ніг, шукаючи хтозна-скільки тижнів ще одного такого — для своєї колекції і щоб воно мало з ким забавитись. Певен, що тоді нам буде спокійніше, і його легше було б приручити. Але другого екземпляра не знайшов, навіть нічого схожого; і що найдивніше — жодних слідів. Воно ж має ходити по землі, нікуди не дінеться — а де, в такому разі, сліди? Я понаставляв близько дюжини пасток, але марна річ. Вилловив геть усіх малих тваринок, а того, що треба, нема. Мабуть, вони попались у пастки просто з цікавості — подивитись, нащо там налито молоко. Ніхто навіть не скуштував його.

Через три місяці. Кенгуру росте й росте, що мене все більше дивує і непокоїть. Я не бачив ще тварини, котра б так повільно виросла. Воно вже має шерсть на голові, але не таку, як у кенгуру, а точнісінько, як наше волосся, тільки набагато ніжніше і м'якше, і не чорне, а руде. Я скоро збожеволю від таких нечуваних і примхливих метаморфоз цього невідомого зоологічного виродка. Якби ж то впіймати ще одного... Але марно сподіватись. Ясно як божий день, що це новий різновид, до того ж єдиний екземпляр. Та все ж я впіймав справжнього кенгуру і приніс додому. Думаю, воно, сердешне, так нудьгує, то хай краще буде вже

таке товариство, ніж зовсім ніякого. Хіба ж воно матиме хоч краплю співчуття, таке неприкаяне серед чужих йому істот, котрі не знають ні його вдачі, ні звичок і не можуть пояснити йому, що він перебуває у друзів? І знову промах: воно аж затіпалось, коли вгледіло кенгуру, тож я впевнився, що воно зроду не бачило кенгуру. Мені шкода цієї нещасної крикливої тваринки, але як їй допомогти? Якби ж то приручити... Але про це не може бути й мови: чим більше стараюсь, тим гірший результат. Мені несила дивитись на бідне звірятко, коли воно аж заходиться плачем з горя та безнадії. Я вже хотів було його випустити, але вона й чути не хоче про таке. По-моєму, це дуже жорстоко і зовсім на неї не схоже. А втім, вона, може, й має рацію. Адже де гарантія, що воно не стане ще самотнішим? Бо коли вже я не можу знайти йому пари, то хіба саме собі знайде?

Через п'ять місяців. Це не кенгуру. Бо воно підводиться, вхопившись за її палець, і робить кілька кроків на задніх ногах, а далі падає. Можливо, це різновид ведмедя, правда, без хвоста (поки що) і шерсті, хіба що на голові. Воно не перестає рости, що дуже мене дивує. Адже ведмеді виростають набагато швидше. Ведмеді небезпечні (після тієї катастрофи), і я не допущу, щоб оцей швендяв поблизу без намордника. Запропонував дістати для неї кенгуру, коли б вона захотіла випустити цього на волю, але нічого не вийшло. Певне, вона заповзялася втягти нас у безглузду авантюру. Вона була зовсім інша, поки не втратила глузд.

Через два тижні. Я оглянув його рот. Поки що небезпеки нема: у нього лише один зуб. Він досі безхвостий. Галасує ще завзятіше, особливо вночі. Я вже дома не ночую. Однак приходитиму щоранку на сніданок і перевірятиму, чи не з'явилися нові зуби. Бо коли в нього виросте повна пащека зубів, йому доведеться все-таки забиратися геть — з хвостом чи без хвоста. Зрештою, ведмедеві не конче мати хвоста, щоб являти собою грізну небезпеку.

Через чотири місяці. Близько місяця полював і рибалив у місцевості, яку вона чомусь називає Бізон, — може, тому, що там немає жодного бізона? Тим часом наш ведмідь навчився дибати самостійно на задніх ногах і говорити «мома» і «тото». Це, безперечно, абсолютно новий різновид. Ці звуки можуть скидатися на слова чисто випадково, вони не мають ніякого сенсу; але навіть і в такому разі це річ унікальна, бо жоден ведмідь їх не вимовить. Усі ознаки — імітація мови, майже цілковита відсутність шерсті, а також відсутність хвоста — переконливо свідчать, що маємо справу з

новим різновидом ведмедя. Подальше його вивчення може виявитися надзвичайно цікавим. Тим часом вибираюся у далеку подорож на Північ для найпильнішого обстеження тамтешніх лісів. Десь мусить знайтися ще один такий екземпляр, а той, що у нас, уже не буде таким небезпечним у товаристві свого родича. Вирушаю негайно, але спершу одягну на нього намордника.

Через три місяці. Полювання було дуже й дуже виснажливе. І геть невдале. А вона тим часом, не виходячи з дому, піймала ще одного! Треба ж мати таке щастя! А я міг нищпорити по тих лісах ще сотню років і нічого не знайти.

Наступного дня. Порівнював новознайденого зі старим. Нема жодного сумніву, що вони однієї породи. Я хотів зробити з одного з них опудало для своєї колекції, але вона чомусь не дозволила. Довелося відмовитись від свого наміру, хоч, гадаю, варто було наполягти. Бо всяке може трапитися — а раптом вони втечуть? Це буде величезна втрата для науки. Старший став більш ручним, може сміятися і говорити, як папуга, — мабуть, завдяки тому, що багато часу проводить у товаристві папуги й до того ж володіє високорозвиненим даром наслідування. Я здивуюсь, коли виявиться, що це новий різновид папуги. А втім, я не мав би дивуватись, пам'ятаючи про всі його химерні перетворення з тих найперших днів, коли воно ще було рибою. Нове створіння так само потворне, як було попервах старше. Своїм забарвленням воно нагадує сире м'ясо з якимсь сіривато-жовтуватим відтінком, має таку ж чудну голову без шерстяного покриву. Вона називає його Авель.

Через десять років. Це хлопчики. Ми взнали це вже давно. Для нас було загадкою, що вони з'явилися на світ такими мізерними і недосконалыми за формою, — ми просто не були до цього підготовлені. У нас уже є й дівчатка. Авель загалом непоганий хлопець, а от Каїнові краще було б залишитися ведмедем, це пішло б йому тільки на користь. Проживши з Євою стільки років, бачу, що спочатку недооцінював її: краще жити поза Раєм з нею, ніж без неї — в Раю. Колись я вважав, що вона надто багато говорить, а тепер мені було б сумно, якби її голос замовк і назавжди зникнув з мого життя. Благословенна кислиця, що звела нас до купи й дала мені пізнати до кінця її добре серце та лагідну вдачу.

НЕСПОДІВАНЕ ІНТЕРВ'Ю

Розчепурений жевжик, «з молодих, та ранній», усівся на стілець, який я йому запропонував, повідомив, що він пише для «Щоденної грози», і додав:

— Сподіваюсь, ви не з лякливих. Я хотів би взяти у вас інтерв'ю.

— Як ви сказали?

— Інтерв'ю.

— А-а! Розумію. Так-так. Гм! Так-так.

Того ранку я почував себе не дуже добре. Голова була наче в тумані. Однак я підійшов до книжкової шафи і, порившись у ній шість чи сім хвилин, вирішив, що пора звернутися по допомогу до гостя.

— А як воно пишеться?

— Що пишеться?

— Та інтерв'ю.

— Господи! Навіщо вам його писати?

— Я не збираюсь нічого писати. Хочу дізнатися, що воно означає.

— От тобі й маєш! Я можу вам сказати, що воно означає, якщо... якщо ви...

— Чудово! Мене це влаштовує. Вельми вам вдячний.

— І-ен-те-ер...

— То воно пишеться через «і»?

— Звичайно!

— Тим-то я ніяк не міг його знайти.

— А як же, шановний пане, можна писати це слово інакше?

— Та я... Ні, таки не знаю. Я дивився у повному словнику. Думав знайти його в кінці, у списку ілюстрацій. Але в мене дуже давнє видання.

— Такої ілюстрації, друже мій, ви не знайдете навіть в останньому, ви... Перепрошую, шановний пане. Я аж ніяк не хотів би вас образити, але я гадав, що ви трохи тямущий. Справді — я зовсім не хотів вас образити.

— Та що ви! Я часто чув, і то від людей, які не стануть лестити і яким немає потреби мені лестити, що моє невігластво виходить за всякі межі. Так, так, вони завжди впадають від цього у захват.

— Охоче вам вірю. Але вернімось до нашого інтерв'ю. Ви, мабуть, знаєте, що тепер беруть інтерв'ю в кожного, хто так чи інакше прославився.

— Он як? Ніколи не чув про таке. Мабуть, щось дуже цікаве. А чим ви його берете?

— Тобто як... ми... Ху, в мене просто руки опускаються. Бачу, що іноді й довбнею не завадило б. А звичайно це робиться так: той, хто бере інтерв'ю, запитує, а той, хто дає інтерв'ю, відповідає на його питання. Зараз це страх як модно. Ви дозволите кілька питань, щоб висвітлити головні віхи вашої громадської діяльності і приватного життя?

— Прошу вас... прошу. У мене, правда, пам'ять нікудишня, та, сподіваюсь, ви мені вибачите. Тобто вона якась химерна... Дуже химерна. Часом пускається у галоп, а часом на місці тижнями товчється. Біда, та й годі.

— Дарма! Ви тільки постарайтеся дещо пригадати.

— Постараюсь. Напружусь як тільки можу.

— Дякую. Можна починати?

— Можна.

— Скільки вам років?

— У червні дев'ятнадцять буде.

— Хіба? Я б вам дав років тридцять п'ять, тридцять шість. А де ви народились?

— У штаті Міссурі.

— Коли почали писати?

— У тисяча вісімсот тридцять шостому році.

— Вам же тільки дев'ятнадцять років. Хіба це можливо?

— Не знаю. Справді трохи дивно.

— Ще б пак. Хто, на вашу думку, найвидатніша людина з тих, з ким вам доводилось зустрічатися?

— Аарон Барр.

— Як же ви могли зустрітись з Аароном Барром, коли вам усього дев'ятнадцять ро...

— Якщо ви знаєте про мене більше, ніж я сам, навіщо питати?

— Це не більше ніж припущення. А яким чином ви зустрілися з Барром?

— Цілком випадково. Я нагодився якраз на його похорон. Він попросив, щоб я не дуже галасував, і...

— Господи милостивий! Якщо ви були на його похороні, то він уже тоді помер. А для небіжчика хіба не однаково — галасуєте ви чи ні?

— Не знаю. Йому завжди важко було догодити.

— Все одно, нічого не второпаю. Ви кажете, що він з вами розмовляв, і водночас твердите, що він помер.

— Я не сказав, що він помер.

— То він не помер?

— Одні казали, що помер, інші — що не помер.
— А ваша думка?
— А мені що до того? Ховали ж не мене.
— А може... Ну, та дарма. Однаково ні до чого не дійдемо.
З вашого дозволу, я запитаю про щось інше. Коли ви народились?

— У понеділок, тридцять першого жовтня тисяча шістсот дев'яносто третього року. /

— Що? Не може бути! В такому разі вам було б сто вісімдесят років. Як ви це поясните?

— Я взагалі ніяк це не пояснюю.

— Та ви ж самі казали, що вам дев'ятнадцять років, а тепер виходить, що сто вісімдесят. Страшенна суперечність!

— Як, ви це помітили? (*Я потис йому руку*). Мені й самому не раз здавалося, що тут щось не сходиться, та я все вагався. А ви кмітливий!

— Дякую за комплімент. Є у вас брати й сестри?

— Та... та ніби так. А втім... не пам'ятаю.

— Такого мені ще чути не доводилось. Ну й чудасія!

— А чому ви, власне, так дивуетесь?

— Та як же мені не дивуватися? Погляньте-но сюди. Чий це портрет на стіні? Не вашого брата?

— О! Ти дивись! Тепер пригадую. Це й справді мій брат. Це Уільям, ми його звали Біллом. Ех, шкода небораки!

— То він помер?

— Ох! Схоже на те. Ніхто до пуття не знає, що з ним сталося. Тут було не все зрозуміло.

— Жаль, я вам співчуваю. Мабуть, він пропав безвісти?

— Загалом, виходить, що так. Ми його поховали.

— Поховали? Не знаючи, живий він чи помер?

— Та ні! Помер він уже точно.

— Ну, щиро кажучи, я тут пас. Якщо ви його поховали, та ще й знали, що він помер...

— Та ні ж бо! Ні. То ми лише так думали.

— Ага, дійшло! Він знову ожив!

— Та де там!

— Зроду не чув нічого схожого. Людина померла. Людину поховали. Що ж тут незрозумілого?

— Отож-бо й воно! В тім-то й річ. Бачте, ми були близнюками — небіжчик і я, і нас переплутали у ванні, коли нам було всього два тижні, й один із нас утопився. Але ми не знали, котрий. Одні думають, що Білл, а інші — що я.

— Оце вже справді нечувано. А ви самі як гадаєте?

— А бог його зна! Все на світі віддав би, щоб дізнатися правду. Ця зловісна загадка гнітить мене все життя. Але я вам розкрию таємницю, про яку не говорив жодній живій душі на землі. Один з нас мав особливу прикмету — велику родимку на лівій руці; то був я. Так от, саме ця дитина і втопилася!

— Ну то й що? Все одно не бачу тут ніякої таємниці.

— Не бачите? Зате я бачу. Принаймні не розумію, як оті розтелепи могли взяти й поховати не ту дитину. Але — тс-с! — не прохопіться про це при моїх родичах. Бог свідок, у них і без того вистачає горя.

— Що ж, матеріалу в мене, гадаю, доволі. Дозвольте подякувати вам за люб'язність. Ваша розповідь про похорон Аарона Барра мене дуже зацікавила. Чи не могли б ви сказати, яка саме обставина нашттовхнула вас на думку, що Барр видатна людина?

— Дрібниця, інакше й не скажеш! Навряд чи один із сотні звернув би на це увагу. Відслужили панахиду, процесія вже готова була рушати на цвинтар, небіжчика, як годиться, поклали на катафалк, а він раптом каже, що хоче востаннє помилуватися краєвидом, устав з домовини і сів поруч з кучером.

Молодий репортер шанобливо попрощався і швидко вийшов. Він був дуже приємним співрозмовником, і я пошкодував, що він так поспішає.

ВИКРАДЕННЯ БІЛОГО СЛОНА ¹

I

Цю дивну історію розповів мені в поїзді випадковий супутник. Тому чоловікові було вже за сімдесят, і надзвичайно приємний та лагідний вираз його обличчя, а також серйозна й відверта манера говорити позначали щирою правдивістю все, що вимовляли його уста. А почув я таке:

— Вам, мабуть, відомо, як шанують у Сіамі королівського білого слона. Так само ви знаєте, що він є, сказати б,

¹ Не ввійшло до книжки «Пішки по Європі», оскільки виникла підозра, що деякі подробиці в оповіданні перебільшені, а інші неправильні. Я не встиг довести безпідставність цих обвинувачень, і книжку віддали до друку (М. Т.).

священною власністю короля і що лише король може володіти ним. Певною мірою білий слон стоїть навіть вище за короля, бо йому не тільки віддають шану, але й поклоняються. Ну так от, п'ять років тому між Великобританією і Сіамом виникли непорозуміння щодо кордонів. Незабаром з'ясувалося, що винний був Сіам. Англія негайно одержала всі можливі відшкодування, і її представник заявив, що він задоволений і що минуле треба забути. У сіамського короля відлягло на серці, і на знак вдячності, а можливо, і для того, щоб не лишилося найменшого невдоволення, яке Англія могла відчувати до нього, він вирішив послати англійській королеві дарунок — єдино слухний, відповідно до східних понять, спосіб умилювати ворога. Цей дарунок мав бути не просто королівський, а неперевершено королівський. Тож хіба щось інше могло краще відповідати цій вимозі, як білий слон? Я обіймав тоді високу посаду на цивільній службі в Індії, і мене вважали найбільш гідним честі передати цей дарунок її величності. Для мене, моїх слуг, а також військової охорони й наглядачів за слоном було споряджено корабель, і, прибувши в належний час до нью-йоркської гавані, я помістив свого підопічного вельможу в чудовому приміщенні в Джерсі-сіті. Така зупинка була потрібна, щоб трохи підлікувати слона, перш ніж рушити далі.

Два тижні все йшло гаразд, а потім почалися мої поневіряння. Білого слона вкрали! Мені серед ночі зателефонували про це жахливе нещастя. На мить я оторопів від жаху і тривоги, відчувши цілковиту безпорадність. Згодом, трохи заспокоївшись і зібравшись з думками, я зрозумів, де мені шукати вихід, бо для розумної людини в моєму становищі він був єдиний. Незважаючи на пізній час, я помчав у Нью-Йорк і попросив якогось полісмена провести мене до головного управління кримінального розшуку. На щастя, я прибув туди вчасно, хоч начальник поліції, знаменитий інспектор Блант, уже збирався йти додому. Інспектор виявився кремезним чолов'ягою середнього зросту. Коли він глибоко замислювався над чим-небудь, то хмурих брови й постукував себе по лобі вказівним пальцем, так що відразу ставало ясно, що ви перебуваєте в присутності особи незвичайної. Самий його вигляд вселив у мене надію і впевненість. Я виклав суть справи. Мої слова нітрохи не схвилювали інспектора й не вплинули на його залізне самовладання, — з таким же успіхом я міг розповісти, що в мене вкрали собаку. Він вказав мені на стілець і промовив:

— Дайте хвилиночку поміркувати.

Сказавши це, інспектор сів за свій письмовий стіл і сперся головою на руки. В другому кінці кімнати працювало кілька клерків, і протягом наступних шести-семи хвилин я чув тільки скрипіння їхніх пер. Тим часом інспектор сидів, поринувши в думки. Нарешті він підвів голову, і твердий, рішучий вираз його обличчя дав мені зрозуміти, що мозок цього чоловіка виконав певну роботу і що в нього вже є план.

— Це справа не зовсім звичайна, — почав він тихим, але переконливим голосом. — Діяти треба дуже обережно, треба бути впевненим у кожному кроці. І таємниця, глибока й цілковита таємниця. Нікому нічого не розповідайте, навіть репортерам. Я сам матиму з ними справу. І подбаю, щоб вони знали тільки те, що я вважатиму за потрібне їм пояснити. — Він подзвонив; з'явився юнак. — Елріку, хай репортери трохи зачекають. — Юнак вийшов. — А тепер берімося до роботи, берімося методично! В нашому ремеслі нічого не зробиш без точного й детального плану.

Він узяв перо і аркуш паперу.

— Отже, ім'я слона?

— Гасан-Бен-Алі-Бен-Селім-Абдалла-Магомет-Мойсей-Алхамал-Джемсетджеджибой-Дулп, султан Ебу-Будпур.

— Чудово. Зменшене?

— Джумбо.

— Чудово. Місце народження?

— Столиця Сіаму.

— Батьки живі?

— Ні, померли.

— В нього є брати й сестри?

— Ні, він одинак.

— Чудово. З цих пунктів відомостей досить. Тепер, будь ласка, опишіть зовнішність слона і при цьому не забудьте жодної подробиці, хоч би якої незначної, — тобто незначної з вашого погляду. Для людей мого фаху не існує незначних подробиць.

Я заходився розповідати, а він записувати. Коли я закінчив, він сказав:

— Тепер слухайте. Якщо я припустивсь якоїсь помилки, виправте мене. — І він прочитав: — «Зріст дев'ятнадцять футів; довжина від тім'я до основи хвоста — двадцять шість футів; довжина хобота — шістнадцять футів; довжина хвоста — шість футів; загальна довжина, включаючи хобот і хвіст, — сорок вісім футів; довжина іклів — дев'ять з

половиною футів; вуха — у відповідності з загальними розмірами; відбиток ноги нагадує відбиток поставленого сторч у сніг барила; колір слона брудно-білий; в кожному вусі по дірці для прикрас завбільшки з тарілку; слон має звичку поливати водою глядачів, а також бити хоботом не тільки знайомих, а й незнайомих; припадає на праву задню ногу; під лівою пахвою рубець від давнього нариву; коли слона вкрали, на ньому була башта з місцями для сидіння на п'ятнадцять персон і парчевий чепрак завбільшки з килим середніх розмірів».

Ніяких помилок я не помітив. Інспектор Блант подзвонив, віддав цей опис Елрікові і сказав:

— Негайно надрукувати в п'ятдесяти тисячах примірників і розіслати в усі відділення поліції та в усі ломбарди, що є в країні.

Елрік пішов.

— Гаразд. Поки що все йде чудово. Тепер мені потрібен фотознімок вашої власності.

Я дав йому фотографію. Він критично вивчив її і зауважив:

— Обійдемося і цією, коли кращої нема. Тільки тут він скрутив хобот і сунув у рот. Шкода! Це розраховано на те, щоб навести на хибний шлях, бо ваш слон звичайно не держить хобот у такому положенні.— Він подзвонив.— Елріку, вранці розмножити цей знімок в п'ятдесяти тисячах примірників і розіслати разом з описом прикмет.

Елрік пішов виконувати наказ, а інспектор звернувся до мене:

— Треба, звичайно, оголосити винагороду. Яку суму ви пропонуєте?

— А яку ви б порадили?

— Для початку я б сказав двадцять п'ять тисяч доларів. Справа вкрай складна й заплутана. У злодіїв тисячі можливостей сховатися самим і сховати вкрадене, вони мають скрізь приятелів і підручник.

— Боже мій! То ви їх знаєте?

Насторожений вираз обличчя цього чоловіка, що звик приховувати думки й почуття, не дав мені ніякої відповіді, так само як і спокійно вимовлені слова:

— Це не суттєво. Може, знаю, а може, й не знаю. Наші підозри звичайно ґрунтуються на даних про спосіб роботи грабіжника і розміри його поживи. Цього разу ми безсумнівно маємо справу не з кишеньковими злодіями й крадіями. Вашу власність поцупив не новачок. Але, як я казав,

беручи до уваги те, що треба буде докласти багато зусиль у розшуках, а також те, що злодії старанно замітатимуть свої сліди, двадцять п'ять тисяч можуть виявитися замалою сумою, хоч, я думаю, для початку досить.

Отже, ми вирішили розпочати з двадцяти п'яти тисяч. Потім цей чоловік, який не пропускав нічого, що могло б хоч якоюсь мірою правити за ключ до розгадки злочину, промовив:

— В історії розшуку є випадки, коли злочинців знаходили за особливостями їхнього апетиту. Що їсть ваш слон і скільки?

— Ну, коли говорити про те, що він їсть, то він їсть геть усе. Він може з'їсти людину, може з'їсти біблію. Словом, їсть усе, починаючи від людини і кінчаючи біблією.

— Гарзд. Справді, дуже добре, але надто загально. Дайте деталі, це найпотрібніше в нашому ремеслі. Ну, почнемо з людей. За один раз або, якщо вам зручніше, за один день скількох з'їсть він чоловік — у свіжому вигляді?

— Йому однаково, свіжі вони чи ні. За одним заходом він може з'їсти п'ятьох середніх на зріст чоловік.

— Дуже добре! П'ять чоловік — так і запишемо. А яким національностям він віддає перевагу?

— Йому все одно. Віддає перевагу знайомим, проте не гребує й незнайомими.

— Чудово. Тепер щодо біблій. Скільки біблій за одним заходом він з'їдає?

— Може з'їсти весь тираж.

— Отут не зовсім зрозуміло. Ви маєте на увазі звичайне видання чи з ілюстраціями для читання в родинному колі?

— Я думаю, що ілюстрації його не цікавлять, тобто йому однаково, чи малюнок, чи текст.

— Ні, я не про це. Я маю на увазі розміри. Звичайний том біблії, in octavo, важить близько двох з половиною фунтів, тоді як великий, in quarto, з ілюстраціями — десять чи дванадцять. Скільки біблій з ілюстраціями Доре може з'їсти слон за одним заходом?

— Якби ви його знали, то не питали б про це. Йому скільки не дай, усе зжере.

— Ну, тоді скажіть у доларах і центах. Нам якось треба це з'ясувати. Біблія в сап'яновій оправі, із срібними косинцями, з ілюстраціями Доре коштує сто доларів.

— Таких він з'їсть на п'ятдесят тисяч доларів, коли в тиражі п'ятсот примірників.

— Це вже точніше. Я запишу. Отже, він любить людей та біблії. Поки що все гаразд. Що він їсть іще? Мені потрібні деталі.

— Коли він з'їсть біблії, то переходить до цегли; коли з'їсть цеглу, переходить до пляшок; після пляшок переходить до одягу; після одягу переходить до котів; після котів переходить до устриць; після устриць переходить до шинки; після шинки переходить до цукру; після цукру переходить до пирога; після пирога переходить до картоплі; після картоплі переходить до висівок; після висівок переходить до сіна; після сіна переходить до вівса; після вівса переходить до рису, бо вигодували його переважно рисом. Взагалі немає нічого такого, чого б він не їв, крім вершкового масла. Та він би й те їв, якби воно йому трапилося.

— Чудово. Загальна кількість їжі, яку він може спожити за одним заходом,— приблизно?

— Від чверті тонни до півтонни.

— А п'є він?

— Яку завгодно рідину. Молоко, воду, горілку, патоку, рицинову олію, скипидар, карболову кислоту — нема потреби уточнювати. Яка б рідина не спала вам на думку, запишіть її. Він п'є все рідке за винятком європейської кави.

— Чудово. А скільки?

— Пишіть: від п'яти до п'ятнадцяти бочок — залежно від спраги. Що ж до апетиту, то він у слона постійний.

— Все це незвичайно і тому дуже цінне для розшуку.— Він подзвонив.— Елріку, викличте капітана Бернса.

З'явився Бернс.

Інспектор Блант розгорнув перед ним детальну картину справи і на закінчення чітким, рішучим тоном людини, в голові якої склався остаточний план і яка звикла командувати, промовив:

— Капітане Бернс, пошліть детективів Джонса, Девіса, Гелсі, Бейтса і Гакета на розшуки слона.

— Слухаю, сер.

— Пошліть детективів Мозеса, Декіна, Мерфі, Роджерса, Тапера, Хігінса і Бартолом'ю на розшуки злодіїв.

— Слухаю, сер.

— Біля приміщення, звідки було вкрадено слона, поставте сильну охорону з тридцяти чоловік, для зміни візьміть ще тридцять. І нехай вони пильнують удень і вночі.

Нікому, крім репортерів, не дозволяйте підходити туди без мого письмового дозволу.

— Слухаю, сер.

— Пошліть детективів у цивільному на всі залізничні станції, пристані й пороми, а також на всі дороги, що ведуть із Джерсі-сіті, і накажіть обшукувати всіх підозрілих осіб.

— Слухаю, сер.

— Роздайте детективам фотознімки й описи прикмет слона, накажіть їм обшукувати всі поїзди, всі пороми, а також усі пароплави та інші судна, що відходять від місцевого порту.

— Слухаю, сер.

— Якщо слона знайдуть, нехай скоплять його і сповістять мене телеграмою.

— Слухаю, сер.

— Нехай негайно повідомлять мене, якщо знайдуть ключ до розгадки злочину, сліди тварини абощо.

— Слухаю, сер.

— Віддайте наказ портовій поліції пильно стежити за всіма набережними.

— Слухаю, сер.

— Розішліть детективів у цивільному по всіх залізницях: на північ — аж до Канади, на захід — аж до штату Огайо, на південь — аж до Вашингтона.

— Слухаю, сер.

— Посадіть наших агентів у всі телеграфні контори прослухувати всі телеграми, накажіть їм вимагати розшифрування всіх зашифрованих депеш.

— Слухаю, сер.

— Усе це робить у таємниці, запам'ятайте: в найсуворішій таємниці.

— Слухаю, сер.

— Доповідайте безпосередньо мені, як звичайно.

— Слухаю, сер.

— Ідіть!

— Слухаю, сер.

Капітан вийшов.

Інспектор Блант, замислившись, деякий час сидів мовчки. Вогник в його очах потьмянів і згас. Він повернувся до мене і сказав спокійним голосом:

— Я не хвалько, це не мій звичай, але ми знайдемо слона.

Я гаряче потис йому руку й подякував, бо й справді

відчув вдячність. Що ближче я знайомився з ним, то більше захоплювався й дивувався таємничим чудесам його фаху. Потім ми попрощались, і я пішов додому куди бадьоріший, аніж перед зустрічю з інспектором Блантом.

II

Наступного ранку все до найменших подробиць з'явилося в газетах. Були й доповнення, які склалися з версій різних детективів щодо того, як саме сталося пограбування, хто були злодії й куди вони зникли зі своєю здобиччю. Таких версій було одинадцять, і вони передбачали всі можливі варіанти викрадення. Самий цей факт засвідчує здатність детективів міркувати самостійно. Не було й двох однакових чи хоч би подібних версій; їх об'єднувала лише одна цікава деталь, щодо якої всі одинадцять детективів мали спільну думку: вони твердили, що хоча задню стінку приміщення було проламано, а єдиних дверей не відмикали, слона виведено не через пролом, а через якийсь інший (не знайдений) вихід. Усі сходились на тому, що грабіжники зробили цей пролом тільки для того, щоб детективів спантелечити. Таке, можливо, ніколи не спало б на думку мені або якомусь іншому нефахівцеві, але детективи ні на хвилину не дали себе обдурити. Отже, я найбільше відхилився від істини саме в тому, що раніше здавалось мені ясним і простим. В усіх одинадцяти версіях називалися гадані грабіжники, але в жодній не було й двох однакових імен. Загальна кількість підозрюваних осіб дорівнювала тридцяти семи. В усіх газетах звіти про крадіжку закінчувались міркуванням старшого інспектора Бланта, яке вважали найгрунтовнішим. Наведу лише витяг:

«Старший інспектор знає двох найголовніших злодіїв. Це Спритник Дафі і Рудий Макфаден. Ще за десять днів інспекторові було відомо про підготовку до викрадення, і він спокійно стежив за обома негідниками. На жаль, у ніч, про яку йдеться, їхні сліди загубились і перш, ніж знайшлися знову, пташка, тобто слон, випурхнула.

Дафі і Макфаден відомі своєю зухвалістю. Інспектор має підстави думати, що це вони однієї холодної ночі минулої зими вкрали грубку з поліцейського управління, внаслідок чого начальник і всі детективи ще до ранку опинились в руках лікарів — хто обморозив ноги, хто руки, хто вуха та інші частини тіла».

Прочитавши першу половину цього звіту, я ще більше, ніж досі, був вражений дивовижною мудрістю старшого інспектора. Він не тільки бачив ясним зором сучасне, але й майбутнє не могло від нього сховатись. Незабаром я був у нього і сказав, що вимагаю арешту цих людей, щоб таким чином запобігти дальшим клопотам і збиткам. Але відповідь інспектора була проста й незаперечна:

— Наше діло не перешкоджати злочинам, а карати за них. А поки злочину не вчинено, ми не можемо нікого покарати.

Я зауважив, що газети вже й так розкрили таємницю, яка оточувала початок наших пошуків; вони роздзвонили не тільки про все, що нам відомо, але й про наші плани та наміри. Більше того, названо навіть підозрюваних осіб, які тепер, безперечно, змінять зовнішність або сховуються.

— Ну й нехай собі. Вони побачать, що коли я підготую на них усі матеріали, то моя рука спостигне їх так само непомильно, як рука долі, де б вони не ховалися. Щодо газет, то ми змушені підтримувати з ними зв'язок. Слава, репутація, постійна увага публіки — хліб насущний для нас, детективів. Ми повинні давати пресі фактичний матеріал, інакше подумают, що його в нас немає; ми змушені публікувати свої версії, бо ніщо інше так не вражає публіку, як домисли детективів, ніщо інше не викликає до нас такої цікавості й поваги; ми повинні повідомляти в пресу про свої плани, бо газети наполягають на цьому, і ми не можемо відмовити їм, щоб не образити. Ми повинні повсякчас показувати публіці, що ми щось робимо, інакше люди подумают, що ми сидимо згорнувши руки. Набагато приємніше, коли в газеті надрукують щось на зразок: «Дотепна й оригінальна версія старшого інспектора Бланта така-то...», ніж давати привід для неприємних, а то й саркастичних зауважень.

— Ви мене переконали. Але, читаючи сьгоднішні газети, я помітив, що ви відмовились висловити свою думку з приводу одного дургорядного питання.

— Ми завжди так робимо. Це справляє непоганий ефект. До того ж з цього питання я ще не маю певної думки.

Я вручив інспекторові чималеньку суму на поточні витрати і лишився чекати новин. Ми розраховували, що ось-ось почнуть надходити телеграми. Тим часом я ще раз перечитав газети й опис прикмет слона і звернув увагу на те, що наші двадцять п'ять тисяч доларів призначаються

для винагороди самих тільки детективів. Коли я сказав, що винагороду слід запропонувати тому, хто знайде слона, інспектор відповів:

— Слона, безперечно, знайдуть детективи, отож винагорода дістанеться тому, хто її заслугоує. Якщо тварину знайде хтось інший, то лише тому, що стежив за детективами і скористався краденими відомостями, через те нагорода все одно належить детективам. Справжня роль винагороди в тому, щоб стимулювати тих, хто витрачає свій час і набуті навички на цю роботу, а не в тому, щоб незаслужено обдаровувати випадкових осіб.

Звичайно, я не міг відмовити йому в логіці. Аж ось у кутку запрацював телеграфний апарат, і ми прочитали таку депешу:

«Флауер-Стейшн, штат Нью-Йорк, 7 год. 30 хв.»

Натрапив на слід. Знайшов глибокі відбитки ніг на фермі неподалік. Ішов по них дві милі на схід. Безрезультатно. Думаю, слон попрямував на захід. Вирушаю за ним у цьому напрямку.

Детектив Д а р л і».

— Дарлі — один з найкращих наших агентів, — сказав інспектор. — Ми про нього ще почуємо.

Надійшла телеграма номер два:

«Баркер, штат Нью-Джерсі, 7 год. 40 хв.»

Щойно прибув. Уночі пограбовано скляний завод. Вкрадено вісімсот пляшок. Вода у великій кількості лише за п'ять миль. Мчу туди. Слон захоче пити. Пляшки були порожні.

Детектив Б е й к е р».

— Теж непогана перспектива, — мовив інспектор. — Я ж вам казав, що апетити вашого слона можуть нам децю підказати.

Телеграма номер три:

«Тейлорвіль, Лонг-Айленд, 8 год. 15 хв.»

Вночі зникла скирта сіна. Можливо, з'їдена. Натрапив на слід.

Детектив Г а б а р д».

— Ну й швидкість у нього! — зауважив інспектор.— Я знав, що нам випала нелегка робота, але ми його все одно зловимо.

«Флауер-Стейшн, штат Нью-Йорк, 9 год. 00 хв.»

Ішов слідами у західному напрямку три милі. Сліди великі, глибокі, нерівні по краях. Тільки-но зустрів фермера; твердить, що це не сліди слона, а ямки після викопаних минулої зими саджанців дерев — земля тоді була мерзла. Чекаю дальших розпоряджень.

Детектив Д а р л і».

— Ага! Співучасник злодіїв! Стає гаряче! — вигукнув інспектор.

Він продиктував на ім'я Дарлі таку телеграму:

«Заарештуйте фермера, примусьте його видати спільників. Ідіть далі по слідах — хоч би й до Тихого океану, якщо треба.

Старший інспектор Б л а н т».

Ще телеграма:

«Коуні-Пойнт, штат Пенсільванія, 8 год. 45 хв.»

Минулої ночі пограбовано контору газового заводу. Зникли несплачені рахунки за три місяці. Натрапив на слід. Продовжую пошук.

Детектив М е р ф і».

— О боже! — вигукнув інспектор.— Невже він їстиме рахунки за газ?

— Тільки через необізнаність. На них довго не протянеш. Хіба закусить чимось ситнішим.

Аж ось надійшла приголомшлива телеграма:

«Айронвіль, штат Нью-Йорк, 9 год. 30 хв.»

Щойно прибув, Місто в паніці. Слон пройшов тут о п'ятій ранку. Одні твердять, що він подався на схід, інші — що на захід, ще інші — на північ або на південь. Ніхто не встигнув точно встановити напрямок. Слон убив коня. Шматок коня подаю як речовий доказ. Коня вбито хоботом. Рана свідчить, що удар завдано з лівого боку. З положення трупа зробив висновок, що слон вирушив далі на північ, в напрямку Берклі, вздовж залізниці. Він випередив мене на чотири з половиною години. Негайно вирушаю по слідах.

Детектив Г о у з».

У мене вихопився радісний вигук. Інспектор сидів незворушний, як опудало. Він спокійно натиснув на гудзик дзвоника.

— Елріку, пришліть сюди капітана Бернса.

Бернс з'явився.

— Скільки у нас людей наготові?

— Дев'яносто шість, сер.

— негайно пошліть їх до Айронвіля. Нехай розташуються вздовж залізниці в напрямку Берклі, на північ від міста.

— Слухаю, сер.

— Накажіть їм пересуватись у найсуворішій таємниці. Людей, які звільняться від чергувань, додому не відпускайте, нехай чекають розпоряджень.

— Слухаю, сер.

— Ідіть!

— Слухаю, сер.

Незабаром надійшла ще одна телеграма:

«Сейдж-Корнерс, штат Нью-Йорк, 10 год. 30 хв.

Щойно прибув. Слон пройшов тут о 8 год. 15 хв. Усім пощастило покинути місто, крім одного полісмена. Очевидно, слон цілив не в нього, а в ліхтарний стовп. Обидва потерпіли. Взяв шматок полісмена як речовий доказ.

Детектив С т а м».

— Отже, слон повернув на захід,— зауважив інспектор.— Проте він не втече, бо мої люди розставлені в цьому районі скрізь.

Наступна телеграма була такого змісту:

«Гловер, 11 год. 15 хв.

Щойно прибув. Селище спорожніло, лишилися тільки хворі й старі. Слон пройшов три чверті години тому. Саме відбувалися збори проти заборони спиртних напоїв; слон просунув хобот у вікно і полив збори водою з цистерни. Ті, що ковтнули води, померли. Кілька чоловік потонуло. Детективи Крос і О'Шонесі пройшли селище в південному напрямку, через те на слона не натрапили. Всю округу на багато миль довкола охоплено жахом, люди покидають домівки. Куди б вони не поткнулись — їх усюди перестрічає слон. Багато вбитих.

Детектив Б р е н т».

Я був ладен заплакати, такого горя завдало мені це спустошення, але інспектор Блант спокійно сказав:

— Ви бачите, ми оточуємо його. Він відчуває нашу присутність, тому знову повернув на схід.

Проте на цьому сумні новини для нас не закінчилися. Телеграф приніс таку звістку:

Хогенпорт, 12 год. 19 хв.

Щойно прибув. Слон пройшов півгодини тому, ширячи навкруги жах і паніку. Лютував на вулицях; зустрів двох водопровідників — одного вбив, другий втік. Усі шкодують.

Детектив О'Флаєрти».

Тепер його звідусіль оточили мої люди, — заявив інспектор. — Ніщо його не зможе врятувати.

Надійшла ціла купа телеграм від детективів, розкиданих по штатах Нью-Джерсі й Пенсільванія. Всі вони йшли по слідах, за які правила спустошені клуні, фабрики та бібліотеки недільних шкіл, — сповнені палких надій, що переростали у певність. Прочитавши їхні повідомлення, інспектор сказав:

— Хотів би я зв'язатися з ними, щоб вони просувалися далі на північ. Але це неможливо. Детектив відвідує телеграф тільки для того, щоб послати звіт. Потім він вирушає далі, і ти не знаєш, де його шукати.

Ми прочитали ще одну депешу:

«Бріджпорт, штат Коннектікут, 12 год. 15 хв.

Барнем пропонує чотири тисячі доларів на рік за право використовувати слона як пересувну рекламу, поки детективи ввіймають його. Хочє розклеювати на ньому циркові афіші. Вимагає негайної відповіді.

Детектив Б о г з».

— Яка дурниця! — вигукнув я.

— Звісно, — відповів інспектор. — Очевидно, містер Барнем вважає себе дуже розумним, але він не знає мене. Зате я його добре знаю!

І він продиктував таку відповідь:

«Містерові Барнему відмовити. Сім тисяч або нічого.

Старший інспектор Б л а н т».

— Ну ось. Нам не доведеться чекати відповіді. Зараз містер Барнем не вдома, він на телеграфі. Він завжди так робить, коли має на думці якийсь вигідне діло. Через три...

«Згода. П. Т. Барнем».

Таким повідомленням перервав нашу розмову телеграфний апарат. Перш ніж я встиг щось сказати з приводу цього несподіваного повороту справи, нова депеша спрямувала мої думки в інший і дуже сумний бік:

«Болівія, штат Нью-Йорк, 12 год. 50 хв.»

Слон з'явився тут з південної околиці і пройшов у напрямку лісу об 11 год. 50 хв., розігнавши дорогою похоронну процесію і зменшивши число супровідників на дві особи. Місцеві жителі кілька разів випалили по ньому з маленької гармати і потім розбіглися. Детектив Берк і я прибули через десять хвилин після цього з півночі і, прийнявши якісь розкопки за відбитки слонових ніг, згаяли багато часу. Проте нам пощастило знайти справжні сліди, і ми пішли по них у напрямку лісу. Потім порачкували, і далі пильно придивляючись до слідів, і отак добралися до кущів. Берк був попереду. На нещастя, слон зупинився відпочити. Берк, що, схилившись, уважно придивлявся до слідів, ударився головою об задні ноги слона, перш ніж догадався, що той так близько. Він умить скочив, схопив слона за хвіст і радісно вигукнув: «Винагорода мо...» Більше нічого він не встиг, бо одного-єдиного удару величезного хобота виявилось досить, щоб сміливця не стало. Я кинувся назад, а слон гнався за мною аж до узлісся, рухаючись із величезною швидкістю. Я неминуче б загинув, коли б не зустрів залишки жалобної процесії, що відвернули його увагу. Щойно довідався, що від цього похорону нічого не лишилося, але це невелика втрата, бо тут тепер сила-силенна небіжчиків для іншого. Слон знову зник.

Детектив Мальруні».

Якийсь час ми не мали ніяких нових звісток, крім повідомлень від старанних і впевнених в успіху детективів із штатів Нью-Джерсі, Пенсільванія, Делавар і Вірджинія, які весь час ішли по свіжих і обнадійливих слідах. Аж ось на початку третьої години дня надійшла телеграма:

«Бекстер-Сентер, 14 год. 15 хв.»

Слон з'явився тут, обклеєний цирковими афішами, і, прорвавшись на молитовні збори, покалічив багатьох

віруючих, які сподівались потрапити в кращий світ. Городяни загнали його в загороду і виставили варту. Незабаром, приїхавши туди, ми з детективом Брауном пройшли за огорожу й почали звіряти слона з фотокарткою та описом прикмет. Усі ознаки збігалися цілком, крім однієї, якої ми не могли бачити, — рубця під пахвою. Щоб упевнитись, Браун заліз під слона й негайно ж поплатився — від удару в нього з голови вилетів мозок, хоч його ніхто не встиг побачити. Всі кинулися навтіки, в тому числі й слон, що завдавав на всі боки нищівних ударів. Він утік, але залишив виразні сліди крові від ран, що їх заподіяли йому гарматні ядра. Знайдемо його обов'язково. Він подався у південному напрямку через густий ліс.

Детектив Б р е н т».

Це була остання телеграма. Ввечері над землею заліг такий туман, що за три фути нічого не було видно. Туман продержався всю ніч. Рух поромів і навіть омнібусів припинився.

III

Наступного ранку в газетах було стільки ж версій різних знавців розшуку, як і минулого дня. Детально описували всі трагічні події, вже відомі мені, а також багато інших, про які телеграфували кореспонденти. Третину кожної шпальти заповнювали кричущі заголовки, і, коли я читав їх, серце моє обливалося кров'ю. Загальний тон був такий:

«Білий слон на волі! Він і далі в руйнівному поході. Селища збезлюдніли. Населення з перестрахи залишає домівки! Крижаний жах передує слонові — позаду лишаються смерть і руйни! Детективи йдуть назирці. Повалені будинки, сплюндровані фабрики, пожертві врожаї, розігнані збори, невимовно криваві сцени! Що думають тридцять чотири найкращих діячів розшуку! Що думає старший інспектор Блант!»

— Ось бачите! — вигукнув інспектор Блант, майже зраджуючи своїй незмінній витримці. — Це чудово! Так не таланило ще жодному агентству в світі. Слава про це досягнення розійдеться по всіх кутках земної кулі й житиме у віках, а разом з нею і моє ім'я!

Але мене це не тішило. Я почував себе так, ніби всі ті криваві злочини вчинив я, а слон — то тільки сліпе знаряддя

в моїх руках. А як виріс перелік жажливих злодіянь! В одному місті слон «порушив хід виборів і вбив п'яťох підкуплених виборців». В іншому вбив двох нещасних на ім'я О'Доноґ'ю і Мак-Фланіген, які «тільки два дні тому знайшли притулок на батьківщині пригноблених усього світу і саме збиралися вперше в житті скористатися з благородного права голосу американських громадян, коли біля самих виборчих урн їх уразила безжальна рука сіамського страхіття». Ще десь «він спіткав несамовитого проповідника, що саме готувався розпочати свої чергові героїчні нападки на танці, театри й усілякі розваги, які не можуть постояти за себе, і наступив на нього». Ще в іншому «убив агента по установці громовідводів». Його злочини ставали дедалі кривавіші і краяли мені серце. Досі було вже шістьдесят чоловік убитих і двісті сорок поранених. Усі газетні звіти свідчили про активність та самовідданість детективів, і всі вони закінчувалися примітками, що «триста тисяч громадян і чотири детективи бачили це страхіття; двох детективів убито».

Я вже з острахом чекав, коли телеграфний апарат почне вистукувати знов. Згодом депеші таки ще посипались, але мене приємно вразив їхній зміст: З'ясувалося, що всі сліди слона загублено. Скориставшись із туману, він зміг непомітно знайти якусь схованку. В повідомленнях, що надходили з найнесподіваніших і найвіддаленіших місць, говорилося, що о такій чи такій годині в тумані невиразно бачили якесь громаддя і що то «безперечно був слон». Ця величезна, без чітких обрисів маса з'являлася в Нью-Хейвені, в Нью-Джерсі, в Пенсільванії, в штаті Нью-Йорк і навіть у самому Нью-Йорку, в Брукліні. Причому щоразу вона швидко зникала, не лишаючи по собі ніяких слідів. Кожен детектив з тієї армії, яку послали в усі кутки країни, подавав щодинні звіти, і всі, без найменшого винятку, мали якісь провідні нитки, всі щось вистежували, і всі йшли гарячими слідами.

Але й цей день минув безрезультатно.

Так само і другий.

І третій день теж.

Газетні звіти одноманітнішали. У повідомлюваних фактах не було нічого нового, провідні нитки нікуди не приводили, у версіях злочину вже використали майже всі елементи, які вражають, захоплюють і зачаровують читача.

За інспекторовою порадою я подвоїв винагороду.

Минуло ще чотири нудних дні. І раптом бідолашні,

загнані детективи зазнали тяжкого удару: редактори газет відмовилися друкувати їхні матеріали й холодно сказали: «Дайте нам перепочити».

Через два тижні після зникнення слона я, за порадою інспектора, збільшив розмір винагороди до сімдесяти п'яти тисяч доларів. Гроші були величезні, але я вважав за краще пожертвувати всім, що мав, аніж утратити довір'я уряду. Тепер, коли детективи опинились у такій скруті, газети раптом накрили їх мокрим рядном і взялися дошкуляти нещасних найуїдливішими насмішками. Актори мандрівних театрів підхопили ідею: вони переодягалися детективами і витворяли на сцені бозна-що, удаючи, ніби ловлять слона. Карикатуристи малювали, як детективи з підзорними трубами обшуковують кожен куток у далині, а слон тим часом спокійнісінько краде яблука у них з кишень. А як вони глузували з поліцейського значка! Ви, мабуть, бачили цей значок, викарбуваний золотим тисненням на обкладинках кримінальних романів. На ньому зображено широко розплющене око, під яким напис: «Ми все бачимо». Коли детективові траплялося зайти в бар випити, господар з удавано-невинним виглядом запитував його (воскрешаючи призабутий вираз): «Що накажете подати око продрати?» Детективам від сорому хоч крізь землю провалились!

І тільки одна людина зберігала у такій обстановці спокій, незворушність і витримку. То був хоробрий інспектор Блант. Він ні перед ким не опускав очей, його безтурботна впевненість у собі не похитнулася жодного разу. Він весь час приказував:

— Нехай собі глузують! Сміється той, хто сміється останній!

Мое захоплення інспектором поліції доходило мало не до обожнення. Я не відступав від нього ні на крок. Перебування в його кабінеті гнітило мене, і що день, то дужче. Але я думав, що коли він витримує все це, то й мені не слід здаватися, принаймні доки стане сили. І я приходив туди щодня і був єдиною сторонньою особою, здатною на такий подвиг. Усі дивувались мені, сам я вже подумував, чи не накивати п'ятами, та досить мені було подивитись на спокійне і нібито не переобтяжене думкою чоло, і я лишався.

Одного ранку, тижнів через три після зникнення слона, коли я вже збирався сказати, що спускаю свій прапор і відступаю, великий детектив, ніби вгадавши мої думки, запропонував ще один оригінальний, просто неперевершений хід.

Йшлося про те, щоб домовитися з грабіжниками. Невичерпна винахідливість цієї людини перевищувала все, що я доти бачив, хоч мені й доводилось зустрічатися з найкращими умами нашого часу. Інспектор заявив: він певен, що за сто тисяч доларів можна дійти згоди з грабіжниками, і слон знайдеться. Я відповів, що мені, можливо, пощастить нашкребти потрібну суму, але як бути з нещасними детективами, що працювали так самовіддано? Інспектор сказав:

— У таких випадках вони завжди дістають половину.

Ця відповідь усунула моє єдине заперечення і інспектор написав дві записки такого змісту:

«Шановна пані!

Ваш чоловік зможе заробити чималу суму грошей (з повною гарантією, що закон не зазіхне на його особу), якщо погодиться невідкладно зустрітися зі мною.

Старший інспектор Блант».

Одну з цих записок надіслали з довіреною особою жінці, яка вважалася дружиною Спритника Дафі, а другу — жінці, яка вважалася дружиною Рудого Макфадена.

Через годину надійшли дві такі образливі відповіді:

«Старий дурню! Вже два роки, як Спритник Дафі врізав дуба.

Бриджіт Магоні».

«Стара гаво! Рудого Макфадена повісили, вже півтора року, як він у раю. Це кожному віслюкові відомо, тільки не поліцейським.

Мері О'Хуліген».

Я так і здогадувався, — мовив інспектор. — Ось вам ще одне свідчення безпомилковості моєї інтуїції.

Коли який-небудь план провалювався, цей феномен був готовий негайно замінити його іншим. Він одразу ж написав оголошення до ранкових газет. Копія цього оголошення в мене збереглася:

«А-ксвбл. 242.Н Тнд-фа 328 вмлг. ОЗПО,—; 2 т! Ав. Цс!»

— Якщо злодій живий і здоровий, — пояснив інспектор Блант, — то він обов'язково прийде в призначене місце, де

звичайно укладаються угоди між детективами і злочинцями. Зустріч відбудеться завтра опівночі.

Більш нічого було робити, і я, не гаючи часу, з почуттям величезної полегкості залишив кабінет інспектора.

Об одинадцятій годині вечора наступного дня я приніс сто тисяч доларів готівкою і віддав їх у руки старшому інспекторові Бланту, котрий невдовзі й пішов, причому в його очах світилась давно відома мені відвага і впевненість. Минула година нестерпного чекання. Нарешті я почув так палко очікувані кроки і, задихаючись, непевною ходою рушив інспекторові назустріч. Яким тріумфом сяяли його очі! Він сказав:

— Ми домовились! Насмішники завтра заспівають іншої. Ідіть за мною!

Він узяв запалену свічку і спустився вниз у величезний підвал, де звичайно спало чоловік шістдесят детективів, а зараз чоловік двадцять розважалися грою в карти. Я не відставав від інспектора, що швидко прямував до напівтемного закутка. І саме коли я мало не знепритомнів від жахливого смороду, він спіткнувся об якусь величезну тушу і впав на неї з такими словами:

— Наша благородна професія відновила свою зганьблену честь! Ось він, ваш слон!

Мене принесли в кабінет інспектора на руках і привели до пам'яті карболовою кислотою. З'явилися детективи у повному складі, і почалися такі веселощі, яких я ще зроду не бачив. Запросили репортерів, відкоркували шампанське, стали проголошувати тости, тиснули один одному руки й поздоровляли. Героєм дня, зрозуміло, був старший інспектор, і його щастя, здобуте надзвичайним терпінням, гідністю й хоробрістю, було таке повне, що навіть я порадувався разом з усіма — я, що стояв там безпритульним жебраком, бо мій безцінний підопічний загинув, бо я через власну фатальну необережність не виконав дорученої мені важливої справи і зіпсував свою кар'єру. В очах багатьох присутніх світилось глибоке захоплення інспектором, а детективи шепотіли: «Погляньте на нього; він справжній король свого фаху; дайте тільки вхопити нитку, і від нього ніщо не сховається». Ділили п'ятдесят тисяч доларів з великим піднесенням. Коли ця процедура закінчилася, старший інспектор, ховаючи свою частку в кишеню, виголосив стислу промову. Ось що він сказав:

— Гроші, хлопці, ваші. Ви чесно заробили їх. Більше того, ви вкрили наш фах невмирущою славою.

Якраз у цю хвилину надійшла телеграма:

«Монро, штат Мічиган, 22 год. 00 хв.

Вперше за три тижні потрапив на телеграф. Їхав по слідах тисячу миль верхи густими лісами. Сліди щодень стають дедалі виразніші й свіжіші. Не турбуйтеся, я певен — ще тиждень, і слона ми знайдемо.

Детектив Д а р л і».

Старший інспектор запропонував тричі прокричати «гіп-гіп ура» на честь «одного з наших найкращих агентів», а потім наказав викликати Дарлі телеграмою для одержання належної йому частки винагороди.

Так закінчився цей дивовижний випадок з викраденням слона. Наступного дня всі газети, крім однієї, наввипередки розхвалювали детективів. А той брудний листок надрукував таке:

«Славетні діла твої, о детективе! Щоправда, ти можеш бути трохи неповороткий, розшукуючи таку дрібничку, як украдений слон, ти можеш ганятися за ним цілі дні, а вночі протягом трьох тижнів спати поруч з його напівзогнилою тушею, але ти все одно розшукаєш слона, якщо крадій покаже тобі, де заховав його».

Бідний Гасан загинув для мене навіки. Ядра смертельно поранили його. В тумані він заліз у це непривітне підземелля і там, оточений ворогами, відчуваючи постійну загрозу, що його знайдуть, згасав від голоду й страждань, аж поки смерть заспокоїла його.

Угода із злочинцями коштувала мені сто тисяч доларів, витрати на пошуки — ще сорок дві тисячі. Я не наважився просити в уряді якої-небудь посади. Я став банкрутом і мандрівником. Проте моє схиляння перед цією людиною, перед найвидатнішим детективом, якого будь-коли бачив світ, не пригасло в мені й досі і залишиться незмінним до кінця моїх днів.

ЧИМ ЗАЙМАЄТЬСЯ ПОЛІЦІЯ?

Хіба наша поліція не добродесна? Хіба не наглядає вона за порядком у місті? Чи не її пильність і вміла робота направляють на путь істини настраханих розбишак і шибайголів? Докази? Наші дами, коли їх охороняє полк солдатів, наважуються показуватися вдень на околицях міста.

Хіба це не доказ? Чимало важливих злочинців спокійнісінько розгулюють на волі, та варто якомусь китайцеві залізти в чужий курник, як його миттю запроторять до будегарні, а імена полісменів, які затримали злодія, увічнять на газетних шпальтах. Хіба це не доказ? Полісмени завжди насторожі і такі обачні, що жоден із них ще ні разу не попав під колеса. А які ж полісмени кмітливі, завзяті, жваві! Погляньте на першого-ліпшого з них, як пихато ступає він тротуаром зі швидкістю один квартал на годину, — від такого темпу в людей починає миготіти в очах і робиться нервовий напад. А як охайно полісмен носить форму! А які в нього ніжні руки! Ви кажете, полісмен не трудиться? Не працює як віл? По-вашому, ні? А як мило всміхається до жінок! Навіть знесилівши від своєї напруженої праці, притулиться до стовпа та й посміхається, посміхається, доки не зомліє. Ото вже славні хлоп'ята, хіба ж не так? До сьомого поту вони не працюють, такого випадку нам ще не траплялося, та якби хто й натрапив на такого полісмена, то, певно, вигукнув би: «Лишенько, та він же вмирає! Хіба можна цьому бідоласі працювати?» Не хвилюйтеся, ще ніхто з нас не бачив, щоб полісмен працював у поті чола свого! Гляньте, он він гріється на сонечку в своїй улюбленій позі, підпираючи ліхтарний стовп, — і спокійно, не поспішаючи, цілком задоволений життям, чухає одну ногу об другу. Невинне створіння? А може, все-таки, ні?

Я особисто не маю жодних претензій до поліції, але д-р Ровел, мабуть, іншої думки. Коли позавчора ввечері крамар Зілі проламав череп бідолашному водоцюзі, що поцупив у нього на сімдесят п'ять центів торбів із-під борошна, полісмен потяг волоцюгу до в'язниці й вельми добросердо запахав його до камери. Ви вважаєте, що не слушно? По-моєму, слушно. Не міг же він заарештувати крамаря Зілі, не міг же він сказати йому: «Ну годі вже, братику. Ти запевняєш, що застукав цього незнайомця на гарячому в своєму дворі, а ми бачимо лиш одне — ти розвалив йому дрючком голову. То посидь також за ґратами, поки ми попитаємо й супротивну сторону. А що, як твої свідчення не підтвердяться? Твій же злочин доведено і карається за статтею «Образа дією». Задля чого поводилася б так поліція?! Гаразд, не хвилюйтеся, ніхто цього й не каже!

Хіба погано, що полісмени кинули напівживу людину в камеру і навіть не гукнули лікаря, щоб той оглянув рану? Просто вони вважали, що з цим устигнуть і на другий

день,— якщо неборака дотягне до того дня! Хіба погано, що тюремник не захотів турбувати скалічену людину, коли через дві години застав її непритомною? Навіщо будити арештованого,— адже він спав, а люди з проламанною головою мають звичку так безтурботно спати! Розбудити в'язня було неможливо, але тюремник не бачив у цьому приводу для занепокоєння. Чого тут непокоїтися? І справді, чого? В'язень — бісів іммігрант, права голосу не має. Та й заявив же вчора джентльмен, що цей тип поцупив якісь мішки! Ага, поцупив! Виходить, сам себе поставив поза громадою і через свій ганебний вчинок позбувся права на християнське співчуття. Я в цьому певен. І поліція теж. Тому хоча невідомий і сконав о сьомій ранку після чотиригодинного освіжаючого сну в камері, з головою, розкраяною навпіл, ніби яблуко, від лоба до потилиці (так зафіксовано у протоколі розтину), якого лиха ви пнетесь звинувачувати поліцію? Вічно сунете носа, куди не слід! Нічого робити вам, чи що? Я вже з сил вибився, захищаючи поліцію від усіляких закидів.

Мені добре відомо, що наша поліція — уособлення добра, великодушності та гуманності. Лише вчора мені нагадали, як блискуче виявила вона такі якості у випадку з капітаном Лізом. Ліз поламав ногу, і шеф поліції призначив Шілду, Уорда і ще двох полісменів доглядати за капітаном, з материнською ніжністю виконувати всі його забаганки. Подумайте тільки, шеф дав капітанові чотирьох із найдужчих і найбільш працездатних своїх полісменів, тоді як інші, дріб'язкові люди могли б завважити, що Лізові було б досить і двох. Та шеф не поскупився: відіслав у цілковите розпорядження хворого всю четвірку тих блазнів у поліцейській формі. І це не так уже й дорого обійшлося для міста Сан-Франціско. Якихось п'ятсот доларів, оскільки один полісмен одержує на місяць сто двадцять п'ять доларів платні. А є ж люди, які злісно запевняють, що не гріх було б потрусити гаманця в самого капітана Ліза і що якби він лікувався власним коштом, то, певне, не став би так легко тринькати щомісяця по п'ятсот доларів на сестер милосердя! До речі, ходять чутки, що міська влада закидана петиціями від різних зацікавлених осіб, які просять збільшити штат поліції і які вважають, що це надзвичайно необхідний захід. А тим часом поліцейське начальство не знає, куди поткнути своїх нових підлеглих і, зарахувавши їх на службу, метушиться, висолопивши язика, вигадуючи для них різні заняття, хоч би й догляд за хворими, аби

приставити до якогось діла. І ви, певне, чули всілякі плітки про те, що міській владі слід було б організувати загін сестер милосердя і тримати його напоготові для нещасливих випадків, щоб майно громадян не лишалося без охорони, коли полісменів поженуть чергувати біля хворих. Ви не можете собі уявити, як мене засмучують ці вічні нападки на нашу доблесну поліцію! Та нехай,— я вірю, що їй за все відплатиться сторицею на тому світі!

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ КОМОДОРОВІ ВАНДЕРБІЛЬТУ

Як болить моє серце за вас, як мені вас жаль, комодоре!
Майже в кожній людині є хоча б невелике коло друзів, чия відданість для неї — підтримка та втіха в житті. Але ви, мабуть,— лише ідол юрми низькопоклонників, нікчем, що з насолодою оспівують ваші найкричущіші паскудства, або молитовно славлять ваше величезне багатство, або розписують ваше приватне життя, найбанальніші звички, слова і вчинки, немовби ваші мільйони додають їм ваги. Ці друзі аплодують вашій винятковій скнарості з таким же захопленням, як і блискучим виявам вашого комерційного генія та сміливості, а поряд з цим і найбеззаконнішим порушенням комерційної чесності, бо ці палкі шанувальники чужих доларів, певно, не бачать різниці між одним і другим. Вони скидають капелюхи й співають «алілуя» усьому, що б ви не зробили. Так, жаль мені вас! Гідний жалю кожен, хто має таких друзів. Вам, певне, вже остогидли газети. Мені здається, ви не наважуєтесь навіть заглянути в них — з остраху, що побачите до непристойності захоплений панегірик із приводу якогось вашого вчинку, або найбуденнішого, або такого, що його слід було б соромитися. Хоча ми з вами і незнайомі, та щире співчуття до вас дає мені право так говорити. Скажіть, чи ви коли-небудь намагалися тверезо оцінити репутацію, яку створюють вам газети? Чи зрозуміли, з чого вона твориться? А це ж цікаво, запевняю вас! Ось, наприклад, одного чудового дня хтось із ваших «підданих» присвячує дві-три газетні шпальти подробицям вашого «зльоту» від убогості до багатства, і, захоплюючись вами, наче ви найдосконаліше, найпрекрасніше з усього, що створив бог, він мимоволі показує, якою безмежно нищою має бути людина, щоб досягти того, чого досягли ви. Потім другий ваш підданий змальовує, як ви катаєтесь у парку: зневажливий вигляд, схилена

голова... Ви не дивитесь ні ліворуч, ні праворуч, не хочете порадувати тисячі людей, що прагнуть удостоїтися хоча б одного вашого погляду, і мчите вперед, відчайдушно нехтуючи всіма правилами їзди. Вся ваша поведінка ясно свідчить: «Хай ніхто не трапляється мені на дорозі, а якщо трапиться і я його зіб'ю, скалічу — байдуже, відкуплюсь». І як же цей оповідач таких зворушливих епізодів плазує перед вами, лежачи в пилюці біля ваших ніг, як славить вас, Вандербільт! Далі один із ваших людей публікує в газеті довгу статтю, де змальовується, як ви якимось таємним, хитрим способом «обійшли» інших, затіявши якусь махінацію з акціями «Ері», і додали ще один брудний мільйон до грубих пачок ваших банкнотів. І — зважте! — цей писака тільки вихвалює вашу спритність. Жодного слова про те, що темні справи на такій високій посаді, як ваша, — небезпечний приклад для підростаючого покоління комерсантів, більше того — вони вбивчі для всієї нашої нації, доки існують такі плазуни, як ваші шанувальники, що в пресі ставлять вам оці махінації в заслугу, неначе найбільшу добродесність. В «Харперс» один такий суб'єкт розповідає, немов кумедний анекдот, як одна дама побилася об заклад на пару рукавичок, що зуміє зворушити вас розповіддю про потреби благодійного товариства, яке створюють благородні та самовіддані люди для допомоги нещасним, і тоді ви, розщедрившись, кинете йому якісь крихти від ваших незліченних багатств. А ви дослухали до кінця її розповідь про злидні та страждання — і що ж? Ви дали тій дамі один жалюгідний долар (такий вчинок уже сам по собі — образа. Уявіть, що з моєю сестрою або вашою хтось обійшовся б так!) і сказали: «Тепер можете повідомити того, з ким ви билися об заклад, що рукавички — ваші!» Розповівши в пресі цей анекдот, ваш вірнопідданий аж заходиться від сміху — такою дотепною здається йому думка про те, що ви здатні піддатися на вмовляння сентиментального адвоката в спідниці та мужньо виділити від своїх щедрот аж цілий долар для допомоги хоча б одній істоті у світі. От які у вас щирі друзі, Вандербільт! Від одного з них ми взнали, наприклад, що, коли вам належали пароплави Каліфорнійської лінії, ви наказували касирам складати фальшиві списки пасажирів, насправді ж перевозили на кілька сотень людей більше, ніж то дозволено законом. Так ви порушували закони нашої країни і наражали на небезпеку життя пасажирів, ущерть набиваючи людьми пароплави, яких чекала далека

дорога по тропічних морях у страшенну спеку та під загрозою епідемії на борту. І, звісно, ваш друг журналіст належно вшанував таку визначну спритність! А я пам'ятаю, як лайали та проклинали вас жертви вашої жадібності, пасажери, які добралися до Панамського перешийку, а особливо жінки та дівчата, яким впродовж усієї дороги доводилося спати на палубах покотом, бік у бік із якимись чоловіками, покидьками суспільства, котрі, якщо вірити нещасним жінкам, лежали навіть поряд з ними на ліжках. І можете мені повірити, о великий Вандербільт, — ви, кого оспівують і кому заздять, — що в Каліфорнії не було людини, яка піддала б сумніву їхні слова. Жінки ті нам з вами чужі, але якби було інакше, то ми були б обурені і скандалізовані таким поведінням з ними, чи не так? Щоб правильно оцінити ці факти, спробуймо собі уявити, що на місці тих пасажирок — наші родички або кохані жінки. Тоді вже нам буде не до сміху і кров наша закипить від гніву. Ось так, мій любий комодоре!

Захоплені шанувальники розповідають про вас ще й інші історії, та змовчимо про них, вони вас тільки ганьблять. Вони ясно показують, яке небезпечне для людини багатство, як вона нікчемніє, коли гроші для неї — не слуги, а божество. Так, ваші подвиги свідчать, якою бездушною робить людину багатство, — згадаймо хоча б чарівну історію про те, як один молодий адвокат зажадав од вас за якісь послуги п'ятсот доларів, а вам здалося, що то забагато. І ви вдалися до хитрого трюку: здобувши довіру молодій людині, ви умовили її взяти в борг гроші і вкласти їх в акції «Ері», які — а вам те було напевне відомо — на той час падали. Адвокат попав у розставлені вами тенета, став жебраком, а ви помстились і зловтішалися. Шанувальники ваші, звісно, не пропустили нагоди сповістити про цей випадок у пресі, вихваляючи до небес вашу винахідливість.

Та, мабуть, досить наводити приклади! Не пригадую, щоб я хоч раз прочитав про вас що-небудь таке, чого вам не треба було б соромитися.

Зараз я хочу наполегливо порадити вам лиш одне: подолайте ваші вроджені інстинкти і зробіть що-небудь справді похвальне, щоб вчинок цей не примусив вас червоніти, коли ви читаєте про нього в пресі. Зробіть що-небудь таке, що може збудити іскру благородства в серцях ваших шанувальників. Хоч один-єдиний раз покажіть добрий приклад тисячам молодих людей, які досі пробували з вами змагатися лише в енергії та невтомності. Нехай у смітні

ваших вчинків блисне хоча б єдина крихта щирого золота. Зробіть це, благаю вас, бо поміж нас — не доведи господь! — скоро з'явиться п'ятсот нових Вандербільтів, що стали на той самий шлях. Прошу вас, наважуйтеся, зробіть хоча б один гідний вчинок. Наберіться духу — і великодушно, благородно, хоробро пожертвуйте чотири долари на яке-небудь велике благодійне діло. Знаю, це розіб'є вам серце. Та, байдуже, вам однаково жити лишилося недовго, і краще померти раптово від пориву благородства, ніж жити ще сто років, лишаючись тим же Вандербільтом. Послухайте ж мене, і, слово честі, я теж почну співати вам дифірамби.

Бідолашний Вандербільт! Мені справді шкода вас, слово честі! Ви — стара людина, і час би вам піти на відпочинок. А вам доводиться пнутись із шкури, позбавляти себе спокійного сну і душевної рівноваги, багаті від чого відмовлятися через вічну гонитву за грішми. Я завжди співчуваю таким бідолагам, як ви, яких загнали власні «злидні». Зрозумійте мене правильно, Вандербільт. Мені відомо, що ви маєте сімдесят мільйонів. Та ми з вами знаємо, що людина багата не тоді, коли вона має великі гроші, а тоді, коли їй цих грошей досить. А доки вона прагне збільшити свій капітал, то вона ще не багата. Нехай будуть у неї навіть сімдесят разів по сімдесят мільйонів, вони ще не роблять її багатою, доки вона знемагає від бажання нагромадити більше. Моїх коштів ледь-ледь вистачило б, мабуть, щоб купити найгіршого коня з вашої конюшні, але я можу сказати, поклавши руку на серце, що одного коня з мене досить. Виходить, я багатий. А ви! Ви маєте сімдесят мільйонів, але вам конче треба п'ятсот, і ви через те щиро побиваєтеся. Таке злидарство просто жахає. Чесно вам кажу, навряд чи я зміг би прожити хоча б добу, пригнічений тягарем мерзеної жадоби здобути ще чотириста тридцять мільйонів. Це доконало б мене. Ваша нещаслива убогість так мене засмучує, що, стрівши вас зараз, я вкинув би у вашу бляшанку десять центів і сказав би: «Нехай змилюється над вами господь, неборака ви бідолашний!»

Прошу вас, Вандербільт, не гнівайтеся на мене. Запевняю вас, я зичу вам добра, і слова мої щиріші за все, що досі казали вам і про вас. Отож зробіть хоч щось, чого не довелося б соромитися! Зробіть щось гідне власника сімдесяти мільйонів, людини, чії найнезначніші вчинки запам'ятовують люди молодшого віку в усій країні і беруть їх за

приклад для наслідування. Не зваблюйтесь думкою, ніби все, що ви робите і говорите, чудове, не вірте ослам, які без кінця твердять це в газетах. Не обдурюйте себе. Дуже часто ваші ідеї по суті зовсім не блискучі, то на них просто падає відблиск від ваших сімдесяти мільйонів. Поміркуйте про це на дозвіллі. Вас наслідує вся наша молодь. Я теж пробував наслідувати вас і стати знаменитим. Та мої подвиги не привернули нічиєї уваги. Одного разу я дав убогій каліці два центи і жартома порадив їй піти в готель «П'ята Аве-ню» і прожити там за ті гроші цілий тиждень. Але про мою витівку ніде не писалось. А якби це зробили ви, то всі стали б кричати, що це найдотепніший жарт у світі. Бо ж вам, Вандербільт, можна виголошувати нечувані банальності — в газетах їх відразу ж оголосять взірцем мудрості та дотепності. А ось недавно я говорив у Чикаго про свій план відкупити залізницю «Юніон-Пасіфік» аж до Скельних гір і експлуатувати її самостійно, на свій ризик. На таку чудову ідею, такий сміливий проект не спромігся навіть ваш хвалений мозок, — та чи викликало це сенсацію в газетах? Аж ніскілечки. Зате якби це вигадали ви, тоді весь газетний світ шаленів би від захоплення. Ні, сер, інші люди не поступаються вам у блиску ідей та промов, але їм не вистачає ореола сімдесяти мільйонів. Отож не вірте хорові хвали. Більша частина її стосується не вас, а ваших мільйонів. Кажу це, щоб застерегти вас від марної пихи, і хворобливої і безпідставної. Бо якби ви позбулися своїх мільйонів, то з подивом і гіркотою пересвідчилися б, що віднині всі ваші слова та діла будуть видаватися звичайними, не вартими уваги.

Зверніть увагу, я нічого не кажу про вашу душу, Вандербільт. Не кажу, бо маю всі підстави думати, що душі у вас нема. Ніхто не зможе мене переконати, що людина з вашою надзвичайною комерційною кмітливістю, якби вона мала душу, пропустила б таку надвигідну угоду з господом богом: адже ви могли б забезпечити собі мільйони років спокою, миру і блаженства в раю ціною такої дурнички, як десяток років, безгрішно прожитих на землі! А вам навряд чи лишилося жити більше якогось десятка років — адже ви старезний дід...

А втім, ви, може, все-таки маєте душу. Але я знаю вас, Вандербільт, чудово знаю: ви спробуєте торгуватися, купити спасіння душі якнайдешевше. Мільйони років райського блаженства вас, певна річ, ваблять, і ви ладні піти на таку угоду. Ще б пак, така чудова перспектива! Але ви будете

вичікувати, тягти до свого смертного часу і тоді запропонуєте за неї те, що у вас лишилось,— одну годину і сорок хвилин. Знаю я вас, Вандербільт! А проте, так роблять люди і гірші за вас. Злочинці, на яких чекає шибениця, завжди в останню хвилину посилають по священика.

Повірте, Вандербільт, я кажу все оце задля вашого ж добра, а зовсім не для того, щоб вас позлити. Справді, ви поводитесь не розумніше за Асторів. Зрештою, краще бути мерзотником, та живою людиною, ніж ковінькою, навіть якщо ця ковінька має золоту головку.

Ну ось, я своє завдання виконав. Я хотів вас розворушити й розважити. Адже вам, мабуть, іноді до смерті набридають нудні лестощі та підлабузництво і ви для різноманітності не проти, щоб почути чесну критику, навіть лайку. Ще одне скажу вам на прощання: ви, глава фінансової аристократії Америки, напевне відчуваєте часом невиразну потребу здійснити щось прекрасне, подвиг комерційної чесності, гуманності, мужності, честі та гідності,— подвиг, який відразу прославив би вас по всій країні, і через сто років після вашої смерті матері все ще твердили б про нього своїм юним і честолюбивим синам. Сподіваюся, що у вас бувають такі хвилини,— адже це цілком природно,— і тому палко раджу вам утілити цю думку в дію. Наважуйтесь, здивуйте всю країну якоюсь доброю справою. Досить учинків і слів, негідних людини і вкрай нікчемних, слів і вчинків, які ваші друзі розхваляють у пресі. Приборкайте тих підлабузників або задушть їх.

Ваш *Марк Твен*.

«ЛИЦАРІ ПРАЦІ» — НОВА ДИНАСТІЯ

Влада однієї людини над іншою означає гноблення — повсякчас і завжди гноблення; нехай не завжди свідоме, умисне, обдумане, не завжди суворе, чи тяжке, чи жорстоке, чи огульне,— але так чи інакше — завжди гноблення у тій чи іншій формі. Більше того: навіть коли можновладець хоче зробити добро одній людині, він неминує завдає шкоди іншій. Хоч кому вручи владу, і вона неодмінно виявиться в гнобленні. Дайте владу дагомейському царку — і він одразу ж почне перевіряти влучність своєї новенької скорострільної гвинтівки на кожному, хто проходитьиме повз його палац; люди падатимуть один за одним, але ні

йому, ні його придворним не спаде на думку, що він чинить щось погане. Дайте владу главі християнської церкви в Росії — імператору, — і він одним порухом руки, наче відгонячи мух, пошле силу-силенну молодих чоловіків, матерів з немовлятами на руках, сивоволосих дідів і молодих дівчат в страшне пекло свого Сибіру, а сам спокійнісінько піде снідати, навіть не відчувши, яке варварство щойно вчинив. Дайте владу Константинові, або Едуардові IV, або Петрові Великому, або Річардові III, — я міг би назвати ще сотню монархів, — і вони переб'ють своїх найближчих родичів, а потім міцно заснуть, навіть без снотворного. Дайте владу Річардові II — і він викличе у натовпу рабів сльози вдячності, подарувавши їм волю (щоб урятувати своє життя), а тільки-но врятується, посміється їм в обличчя, розірве на клаптики грамоти про звільнення, і пообіцяє їм нове рабство, таке жорстоке, яке їм навіть не снилося. Дайте владу середньовічним сеньйорам — і вони покріпачать вільних селян, а потім, без найменшого почуття гумору, полишать їм самим доводити, що вони не кріпаки, а вільні люди. Дайте владу церкві — і вона візьметься безжально убивати, мучити, катувати, спалювати на багатті, причому ні вона сама, ні її посіпаки не сумніватимуться, що вона трудиться не покладаючи рук на благо людини і на славу богу. Дайте владу зовсім на те непідготовленим, темним масам у французькій монархії, доведеним до нестями тисячолітнім розгулом неймовірного деспотизму, — і вони убиватимуть без розбору і заллють кров'ю усю країну. Дайте владу будь-кому — і ця влада буде гнобити. Навіть Компанія конок примусить своїх візників і кондукторів працювати по вісімнадцять годин на день, у полярний холод і тропічну спеку і платитиме їм мідяки; а замість цієї компанії можна взяти інші масштаби й інші форми, назвати тисячі інших корпорацій, компаній і промислових підприємств. Так, можна простежити крок за кроком весь шлях від імператора до Компанії конок, і ми побачимо, що усяди, де є влада, вона використовується для гноблення.

Як ми знаємо чи можемо здогадуватись, так триває вже мільйони років. Хто ж гнобителі? Їх небагато: король, капіталіст і жменька інших — наглядачів і поплічників. А хто гноблені? Їх безліч. Це народи світу: кращі представники людства, трудящі — ті, хто своєю працею добуває хліб для білоручок-нероб. Чому вважається справедливим такий нерівний розподіл плодів праці? *Тому що це встановлено законами і конституціями.* Із цього виходить, що коли

закони і конституції стануть іншими і продиктують більш рівний розподіл благ, тоді *такий* порядок вважатиметься справедливим. А отже, в *політичних суспільствах право визначати, що є Справедливість, належить виключно Силі*. Іншими словами: Сила створить справедливість — або усуне її. А це в свою чергу означає, що коли виборці із числа робітничого населення, яке нараховує 45 мільйонів, об'єднавшись, висловлять свою волю респі 12 або 15 мільйонам і зажадають, щоб існуюча система прав і законів була докорінно змінена, то тим самим і в цю саму хвилину існуючу систему цілком недвозначно, беззаперечно і законно буде оголошено застарілою, непридатною, вона просто перестане існувати, і ні одна людина із названих 15 мільйонів не матиме права заперечити проти цього.

Отже, будемо вважати, що з давніх-давен король і мізерна меншість пригнічували народи і що їм належала влада вирішувати, що справедливо, а що ні. Якою була ця влада — реальною чи уявною? Досі вона була реальною. Але відтепер — я вірю у це всім серцем — *в нашій країні* вона навки тлінь і порох. Бо інша, велика сила, що перевищує владу королів, піднялася на цій єдиній у світі землі, справді призначеній для свободи. І ви, хто має очі, щоб бачити, і вуха, щоб чути, вже в змозі розрізнити вдалині сяйво її прапорів і ходу її воїнства. Нехай насмішники знущаються, нехай вигадують причіпки і заперечення, але вона зійде з божою поміччю на свій трон і підійме свій скіпетр — і тоді голодні наситяться, голі вдягнуться, і надія заблещить у очах тих, хто ніколи її не знав. І фальшива знать забереється геть, а законний володар вступить у володіння своїм домом.

Колись і справді було над ким знущатись. В усі часи і в усіх країнах світу гігантська неповоротка громада пригнобленого людства — нещасних безсловесних тварин — була наділена неймовірною силою, але навіть не підозрювала про це. Вона в поті чола від світання до смеркання добувала хліб для розніженої меншості, чи то в безсилій люті, чи то із сльозами дивлячись на своїх нужденних домочадців — на озлоблених жінок і дітей, які не вміли посміхатись, — ото був час для глуму. І в усі часи, в усіх країнах світу, один раз на пам'яті кожного покоління, окремі частини цієї громади приходили у рух, і повставали, і кричали, що несила більше терпіти цей гніт, це приниження, ці злидні, але через кілька днів відступали, розбиті, знову безмовні. Над ними насміхались, і це теж був час для глуму. За останні десятиліття бу-

вало, що робітники якогось фаху, об'єднавшись, з надією піднімались на боротьбу і вимагали собі кращої долі; але якщо то були мулярі, інші робітники байдуже лишались осторонь — це, мовляв, не їхня боротьба; і якщо повставали одна, друга, третя професії, десять мільйонів інших робітників і далі спокійно займалися своїми справами: адже ж ми ні з ким не сварились! Це теж був час для глузу, і дехто, певна річ, глумився. Але коли всі мулярі, і всі палітурники, і всі кухарі, і всі перукарі, і всі слюсарі, і всі рудокопи, і ковалі, і друкарі, і піднощики цегли, і портові вантажники, і малярі, і стрілочники, і машиністи, і кондуктори, і всі фабричні, і візники, і продавщиці, і швачки, і телеграфісти — словом, усі мільйони трудящих людей, в яких дримає ця велика сила, що іменується Владою (справжня влада, а не блякла і примарна тінь її!), — коли вони повстануть, ви матимете змогу, втішаючи себе, називати це як завгодно, але істина від цього не зміниться — це буде повстання *Народу*. І за деякими прикметами вже можна розпізнати його наближення. Коли Джеймс Рассел Лоуелл від імені нечисленних американських письменників звернувся із чемною відозвою до однієї з комісій сенату Сполучених Штатів, і його вислухали, — як уже шістдесят років вислуховували тут письменницькі відозви: з байдужістю, якої і вимагало незначне питання, порушене невеликою і непливовою групою населення, і він сів на місце, а після нього виступив майстер із друкарні у скромному сірому костюмі і сказав: «Я присутній тут не як робітник-друкар, і не як муляр чи тесляр, і взагалі не як представник якогось одного фаху. Я виступаю від імені робітників усіх професій, усіх галузей промисловості, усіх моїх побратимів, котрі щоденно заробляють власними руками хліб насущний на величезному просторі від Атлантичного океану до Тихого, від штату Мен до Мексиканської затоки, щоб прогодувати себе, своїх дружин і дітей. Мій голос — це голос п'яти мільйонів людей». Коли пролунав такий удар грому, настав час сенатора прокинутись і виявити інтерес, повагу — так, так, шанобливо і негайно визнати, що у них з'явився господар, і поцікавитися, якою буде його найвища воля. І сенатори це зрозуміли.

Письменники, мало сподіваючись на успіх, лише несміливо натякнули, яких кроків вони чекають від конгресу. Друкар, який говорив голосом п'яти мільйонів, без найменшого нахабства чи розв'язності, але спокійно, ясно усвідомлюючи, яка величезна сила стоїть за ним, *вказував*

конгресу — не що він має робити, а чого він робити не повинен. І до цього наказу доведеться прислухатися.

Це був чи не перший випадок в історії, коли заговорив народ. Заговорив не за посередництвом інших, а сам, своїм власним голосом! І з ласки долі мені довелося бачити це і чути. Я відчув, як перед обличчям цього видовища зблякнула вся мішура і всі спектаклі історичного минулого. Їхні позолота, і глянець, і плюмажі виглядали убогими в порівнянні з цією царстvenoю величчю в плоті. І я подумав тоді — і думаю так і зараз, — що наша країна, так марнотратно багата на скарби, якими вона по праву може пишатись, знайшла новий скарб, який перевершує все, що вона мала досі. Сам народ, в особі цієї людини, виголошував промову, а слуги слухали його, — так, слуги, а не господарі, що лицемірно іменуються слугами народу. Такого ще не знала жодна країна, жодна епоха.

Ті, від чийого імені говорив робітник-друкар, і є народ, і вони продовжують свою промову. Ви читали їхній маніфест, перелік їхніх вимог? Вони звучать як щось дивовижно знайоме, давнє, усім відоме. Вони і справді не нові. Вони давніші, ніж Біблія. Вони старі, як Тиранія, як Бідність, як Відчай. Це найдавніше, що є у нашому світі, — вони народились разом із людським голосом. У тому чи іншому вигляді вони тривожили слух багатіїв і можновладців у всі часи. А тим здавалось, що це плач вередливих дітей, — докучливий плач чужих дітей, — і вони не слухали його. Та й навіщо було слухати? Адже у них просили місяць з неба, вимагали неможливого. Так вважали ті, хто не бажав слухати, не бажав вдумуватися. Але коли у будь-якому кутку землі плачуть усі діти, самий розмах того, що відбувається, виводить із байдужості, і людина починає думати: може, щось і насправді негаразд, — і прислухається. І що вона чує? А те, що безліч разів чула і раніш, але сприймала як порожні слова. А тепер, коли її увага загострилась, вона бачить, що ці слова щось означають. І от нарешті вона, — а вона — це ви, — по-справжньому слухає, по-справжньому, всіма чуттями і в усіх подробицях, сприймає цей документ, який прийшов із глибини віків, — цей Маніфест скарг і вимог. Тільки-но ви вникнете хоча б у два-три пункти цього переліку, як ви здивовано вигукнете: «Чи можливо, що ці люди позбавлені таких необхідних й елементарних умов існування і мають боротися за них? Позбавлені їх уже багато сторіч, а щасливіці нашого світу не знали про це, — або ж знали, та не хотіли помічати, мирились із

такою ганьбою, з такою нелюдською жорстокістю?» І народжується думка: як це дивно! Чи може бути, щоб голодне немовля тяглося до материних грудей, вимагаючи того, що призначила йому природа, а материнське серце лишалось би глухим, або ж мати знала, що дитина голодна, й байдуже відвернулась би від неї?

Прочитайте цей маніфест, прочитайте без упередженості і задумайтесь над ним. Декому із нас тут пред'явлено обвинувачення в зраді законному владці світу. Обвинувальний акт складений компетентними особами, і близький той час, коли ми станемо перед судом республіки. І ми почуємо такі обвинувачення, проти яких не зможемо заперечити.

Багато разів мені доводилось бачити, як б'ють коня, і я глибоко шкодував, що не знаю конячої мови, і не можу шепнути: «Дурнику, ти ж сильніший! Хвицни його копитами!» Мільйони трудящих у всі часи були тими ж кіньми — були ними. Щоб стати господарями становища, їм був потрібен умілий вождь, який би зібрав воєдино їхню силу і навчив їх, як користуватись нею. Тепер вони знайшли цього вождя і стали господарями становища. Вперше в світі порфіру надів правдивий володар, уперше слова «король божою милістю» перестали бути брехнею.

Нам нема чого боятись цього короля. Всі королі, які до цього часу правили у світі, співчували і сприяли клікам, класам і кланам роззолочених нероб, спритних казнокрадів, невтомних інтриганів, порушників громадського спокою, що дбали лише про свою вигоду. Однак цей король — природжений ворог тих, хто інтригує і говорить красиві слова, але не працює. Він буде нам пристановищем і захистом проти них і проти всіх видів політичної хвороби, зарази і смерті.

Як він використає свою владу? Спочатку — для гноблення. Бо він не більш добродесний, ніж ті, хто владарював до нього, і не бажає вводити нікого в оману. Різниця лише у тому, що він буде гнобити меншість, а ті гнобили більшість; він буде гнобити тисячі, а ті гнобили мільйони. Але він нікого не кидатиме в тюрми, нікого не шмагатиме канчуками, не катуватиме, не спалюватиме на багаттях, не триматиме у засланні, не примушуватиме своїх підлеглих працювати по вісімнадцять годин на день і не моритиме голодом їхні сім'ї. Він подбає про те, щоб усе було справедливим — справедливий робочий день, справедлива заробітна плата. І будемо сподіватись, будемо вірити, що коли влада його буде визнана, а сила міцно зібрана в кулак, далі цього

він не піде. Якийсь час, поки в його цитаделі не збереться весь гарнізон, і не зміцниться його престол, він буде вимогливий, твердий, часом жорстокий — коли необхідно. На цей час запасемось терпінням.

Чекати лишилось недовго — термін наближається. Воїнство цього короля шикуються, ладне вирушити в похід. Сурми грають збір. Кожен тиждень десять тисяч нових бійців вступають до лав, і їхній крок вливається в громовий ритм ходи батальйонів.

Він — найбільш приголомшливе породження найвищої цивілізації нашого світу, і краще, і достойніше. Тільки наше сторіччя, тільки наша країна, тільки наш рівень цивілізації могли його породити. Правдиві життєві знання, якими він володіє,— а тільки знання дають божественне право на владу,— наслідок набутого ним досвіду, у порівнянні з яким освіченість королів і аристократії, що віками правили ним,— дитяче белькотання, не варте уваги. Сума його знань, зібраних із тисячі недавно народжених новітніх професій з усіма їхніми підрозділами, що вимагають напруженої, точної, складної роботи, фізичної і розумової, від мільйонів людей,— ця сума знань така величезна, що у порівнянні з нею сума всіх людських знань в будь-яку попередню епоху, аж до народження найстарішого з тих, хто тут присутній,— все одно що ставок у порівнянні з океаном чи пагорб у порівнянні з Альпами. Це знання, поруч з якими вся освіченість колишніх часів здається темрявою і неуцтвом. Або ще так: ось простягається рівнина, ледь видна при світлі зірок,— а ось та сама рівнина, залита сонцем, у всій розмаїтості квітучої природи, відтінків і барв. Без знань трудяща людина лишилась би тим, чим була раніш,— рабом. Отримавши знання, вона стала володарем. Довгим і важким був її шлях. Сузір'я в небі, які бачили її народження, далеко відпливли від своїх причалів. Але нарешті вона прийшла. Прийшла і залишиться тут. Вона — найвеличніше явище найвеличнішої епохи з усіх, які пережило людство. Не намагайтесь над ним глумитись — цей час минув. Перед нею стоїть найблагородніше завдання, яке будь-коли випадало на долю людини, і вона виконає його. Так, вона прийшла. І тепер не поставиш питання, яке ставили тисячоліттями: як же нам учинити з нею? Вперше в історії людства нас ніхто не запрошує в керівники. На цей раз перед нами не пролом в загаті,— перед нами розбурханий потік!

ЛЮДИНА, ЩО СПОКУСИЛА ГЕДЛІБЕРГ

I

Це сталося багато років тому. Гедліберг був тоді найчеснішим, найпоряднішим містом у всій окрузі. Він зберігав за собою бездоганну репутацію протягом уже трьох поколінь і пишався нею більше, ніж усіма іншими своїми здобутками. Гордість його була така велика, і йому так хотілося увічнити свою славу, що він почав утовкмачувати засади чесності навіть немовлятам у колисці і поклав ці засади в основу їхнього виховання й на дальші роки. Мало того: підростаючу молодь відгородили від будь-яких спокус, щоб її чесність могла безперешкодно міцніти, гартуватись і входити кожному у плоть і кров. Сусідні міста заздрили чеснотам Гедліберга і вдавали, що глузують з нього, називаючи його гордість чванством. Але вони не могли не погодитися, що Гедліберг — справді непідкупний, а приперті до стіни мусили визнати, що вже самий факт народження в Гедліберзі — найкраща рекомендація кожному юнакові, що покинув рідне місто в пошуках гідної посади.

Та от якось Гедлібергові не пощастило; він образив одного проїжджого, можливо, навіть не здогадуючись про те і напевне не жалкуючи про вчинене, бо Гедліберг був сам собі голова, і його зовсім не обходили ні заїжджі люди, ні їхня думка про нього. Проте цього разу не завадило б зробити виняток, бо вдача у того проїжджого була зла і мстива. Цілий рік по тому він десь мандрував, але образи не забув і кожної вільної хвилини думав, як одплатити своїм кривдникам. Багато планів народжувалось у нього в голові, і всі вони були непогані. Бракувало їм тільки одного — розмаху. Найскромніший з них міг би погубити десятки людей, але месник намагався придумати план, який охопив би весь Гедліберг, щоб ніхто з його жителів не unikнув кари. І ось нарешті прийшла йому в голову блискуча думка. Все його ество запалало зловтіхою, а мозок зразу ж запрацював, складаючи підступний план. «Так,— думав він,— отак я й зроблю: я спокушу все місто!»

Через півроку цей чоловік з'явився в Гедліберзі. О десятій годині вечора він під'їхав візком до будинку старого касира, що служив у місцевому банку, вийняв із візка мішок, завдав собі на плечі, пройшов, заточуючись, двором і постукав у двері. У відповідь почувся жіночий голос:

«Заходьте!» Чоловік зайшов, поставив мішок біля грубки у вітальні і чемно звернувся до літньої жінки, що читала при лампі газету «Місіонерський вісник».

— Сидіть, будь ласка, пані. Я вас не турбуватиму. Отак... Тепер він у цілковитій безпеці, ніхто й не помітить. Я хотів би поговорити з вашим чоловіком, пані.

— Він поїхав до Брікстона і, можливо, не повернеться до ранку.

— Ну що ж, не біда. Я просто хотів залишити йому цей мішок, пані, щоб він передав його законному власникові, коли того розшукають. Я не тутешній, ваш чоловік мене не знає. Я заїхав до Гедліберга тільки для того, щоб виконати обов'язок, що вже давно не дає мені спокою. Тепер діло зроблено, і я поїду звідси вдоволений і навіть гордий, а ви мене більше ніколи не побачите. Разом з мішком я залишаю листа, з якого ви все зрозумієте. На добраніч, пані!

Таємничий незнайомиць налякав жінку, і вона зраділа, коли він пішов. Але тут у ній прокинулася цікавість. Вона швидко підійшла до мішка і взяла лист. Він починався так:

«Прошу відшукати законного власника через газету або приватно. Обидва способи годяться. В цьому мішку лежать золоті монети загальною вагою сто шістдесят фунтів чотири унції...»

— Господи боже, а двері ж не замкнено!

Місіс Річардс, уся тремтячи, кинулася до дверей, замкнула їх, спустила штори на вікнах і стала посеред кімнати, з острахом та тривогою думаючи, як уберегти себе й гроші від небезпеки. Вона прислухалася, чи не лізуть грабіжники, а потім, скоряючись цікавості, знову підійшла до лампи й дочитала листа до кінця:

«Я іноземець. Незабаром я повернусь на батьківщину й залишуся там назавжди. Мені хочеться віддячити вашій країні за все, що вона мені дала, поки я жив під захистом американського прапора. А одному з її громадян — мешканцю міста Гедліберга — я особливо вдячний за те велике добро, яке він зробив для мене років два тому. Власне, він зробив його двічі. Зараз я все поясню.

Я був картярем. Підкреслюю — був. Я програвся вщент і, опинившись у вашому місті вночі голодний, без цента в кишені, попросив милостині — в темряві, бо жебрати завидна мені було соромно. Я не помилюся, звернувшись до цього чоловіка. Він дав мені двадцять доларів — інакше кажучи,

подарував мені життя. І не тільки життя, а й ціле багатство, бо ці гроші дали мені великий вигравш за картярським столом. А його слова, звернені до мене, я пам'ятаю досі. Вони здолали мене, а здолавши, врятували рештки моїх чеснот: з картами покінчено. Я зовсім не знаю свого благодійника, але мені хочеться, щоб його розшукали й передали йому ці гроші. Нехай вчинить з ними, як йому завгодно: роздасть, викине геть, залишить собі. Просто таким способом я хочу висловити йому свою подяку. Якби я міг затриматися у вас, то розшукав би його сам, але гадаю, що його знайдуть і без мене. Гедліберг — чесне, непідкупне місто, і я знаю, що на нього можна сміливо покластися. Особу потрібної мені людини ви встановите з тих слів, з якими вона звернулася до мене. Певен, що вона їх не забула.

План мій такий: коли вас більше влаштовує приватний пошук, воля ваша; передайте зміст цього листа кому визнаєте за потрібне. Коли він відповість: «Так, то був я, і я сказав те-то й те-то»,— перевірте його. Розв'яжіть мішок і вийміть звідти запечатаний конверт, де знайдете записку із словами мого доброчинця. Коли ці слова виявляться однаковими з тими, що скаже ваш кандидат,— нічого більше не розпитуючи, віддайте йому гроші, бо це, безперечно, і є та сама людина.

Але коли ви вважатимете за краще зробити це відкрито, опублікуйте мого листа у місцевій газеті з таким додатком: рівно через тридцять днів, рахуючи від сьогоднішнього дня (в п'ятницю), претендент має з'явитися до міської управи о восьмій годині вечора і вручити запечатаний конверт з тими самими словами преподобному містерові Берджесу (якщо той ласкаво погодиться взяти участь у цій справі). Нехай містер Берджес тут-таки зламає печатки на мішку, розкриє його й перевірить правильність повідомлених слів. Коли слова збігатимуться, передайте гроші разом з моєю щирою подякою опізаному таким чином моему благодійнику».

Місіс Річардс, яку бив легкий дроз, сіла на стілець і поринула в глибоку задуму: «Як це все незвичайно! І як поталанило цій добрій людині, що пустила хліб свій по воді! Якби це був мій чоловік! Адже ми такі бідні, такі бідні і обое — старі!..— Тяжке зітхання.— Ні, це не мій Едвард, він не міг дати незнайомцеві двадцять доларів. Ну що ж, шкода...— І, здригнувшись: — Але ж це гроші

картяр! Гріховна мзда... ми не змогли б прийняти їх, не змогли б торкнутися до них. Мені неприємно навіть сидіти біля них, вони оскверняють мене».

Місіс Річардс пересіла далі від мішка. «Скоріше б уже Едвард прийшов та відніс їх до банку! Ще злодій який наскочить. Мені страшно! Такі гроші, а я сиджу тут сама-самісінька!»

Містер Річардс повернувся об одинадцятій годині і, не слухаючи вигуків дружини, що зраділа його приїздові, одразу ж заговорив:

— Я так стомився, ледве ноги несучу! Яке це нещастя — злидні! В моїх літах так поневірятися! Працюю, як каторжний, на той хліб, гни спину на якогось багатія, а він сидить собі вдома у м'якеньких пантофлях!

— Мені за тебе серце болить, Едварде. Але заспокойся, з голоду ми не помираємо, і поки наше добре ім'я...

— Так, Мері, це найголовніше. Не зважай на мої слова. То тільки миттєвий спалах, та й годі. Поцілуй мене... Ну от, тепер усе минуло, я ні на що не скаржуся. Що це в тебе? Якийсь мішок?

І тут дружина повідала йому велику таємницю. Хвилину він не міг прийти до тями, а потім сказав:

— Мішок важить сто шістдесят фунтів? Мері! Отже, в ньому со-рок ти-сяч доларів! Подумай тільки! Справжній капітал! Та в нашому місті не набереться й десятих чоловік з такими грішми! Дай-но мені листа.

Він перебіг його очима.

— Оце так історія! Про такі небилиці читаєш тільки в романах, у житті вони ніколи не трапляються.— Річардс підбадьорився, навіть повеселішав. Він поплескав свою стареньку дружину по щоці й жартівливо сказав: — Та ми з тобою багатії, Мері, справжні багатії! Варто лише заховати гроші й спалити листи. Якщо навіть той картяр коли-небудь заявиться сюди розпитувати, ми просто зміряємо його крижаним поглядом і скажемо: «Що за нісенітниця? Ми ніколи й не чули ні про вас, ні про ваш мішок із золотом». Це його, звичайно, ошелешить, а...

— А поки ти жартуєш, гроші лежать, де лежали, і найзручніший час для грабежу все ближче.

— Твоя правда. Але як же нам бути? Довідатися приватно? Ні, це зіпсує всю романтику. Краще через газету. Подумай тільки, який здійметься галас! У наших сусідів очі рогом полізуть від заздрощів. Адже вони добре знають, що жоден іноземець не довірив би таких грошей нікому

іншому місту, крім Гедліберга. Оце пощастило! Побіжу мерщій до редакції, поки не пізно.

— Стривай... стривай, Едварде! Не лишай мене наодинці з цим мішком!

Але чоловіка вже й слід загув. Хоча ненадовго. Мало не біля самого будинку він зустрів видавця газети, всунув йому в руку листа від незнайомця й сказав:

— Цікавий матеріал, Кокс. Дайте в черговий номер.

— Трохи запізно, містере Річардс; а втім, спробую.

Опинившись удома, Річардс знову заходився обмірковувати з дружиною цю знадливу таємницю. Про сон годі було й думати. Питання перше: хто дав незнайомцеві двадцять доларів? Здавалося, відповісти було неважко, і обоє в один голос промовили:

— Берклі Гудсон.

— Авжеж,— сказав Річардс,— він міг так зробити, на нього схоже. Іншої такої людини в місті немає.

— Це всі визнають, Едварде... бодай у глибині душі. Ось уже півроку, як наше місто знову стало самим собою — чесним, обмеженим, по-фарисейському самовдоволеним і скупим.

— Гудсон так і казав про нього до самої смерті, і то прилюдно.

— Так, і за це його ненавиділи.

— Ну, ще б пак! Але йому було байдуже. Кого ще так ненавиділи, як Гудсона? Хіба що преподобного Берджеса!

— Берджес кращого не заслужив. Хто тепер піде до нього в церкву? Хоч і поганеньке наше місто, а Берджеса воно розкусило, Едварде! І все-таки дивно, що цей іноземець довіряє свої гроші Берджесові.

— Справді, дивно... А втім... втім...

— Ну от, завів: «Втім, втім!» Ти сам довірився б йому?

— Як тобі сказати, Мері! Може, іноземець знайомий з ним ближче, ніж ми?

— Від цього Берджес не покращає!

Річардс розгублено замовчав; дружина вп'ялася в нього очима, чекаючи на відповідь. Нарешті він заговорив, але так боязко, ніби знав задалегідь, що йому не повірять.

— Мері, Берджес — непогана людина.

Місіс Річардс явно не сподівалася такої заяви.

— Дурниці! — вигукнула вона.

— Він непогана людина. Я це знаю. Його недолюблюють за ту історію, що набула такого розголосу.

— За ту історію! Ніби тої історії не досить!

— Досить. Цілком досить. Тільки він тут не винен.
— Схаменися, Едварде! Як то не винен, коли всі знають, що винен!

— Мері, можу забожитися, він ні в чому не винен.

— Не вірю й ніколи не повірю. Звідки ти це взяв?

— Я тобі у всьому признаюсь. Соромно, та що вдієш. Про те, що Берджес не винен, ніхто, крім мене, не знав. Я міг би врятувати його, але... але... ти пам'ятаєш, як тоді все місто кипіло... І я... я не наважився. Адже я всіх настроїв би проти себе. Я почував себе негідником, останнім негідником і все-таки мовчав. Мені забракло мужності.

Якийсь час Мері заклопотано мовчала. Потім заговорила, затинаючись на кожному слові:

— Так, цього, мабуть, не слід було робити... Хоч як там є, але ж громадська думка... доводиться зважати...— Вона ступила на слизьке і незабаром спинилася, але трохи згодом опанувала себе й повела далі.— Звісно, шкода, але... Ні, Едварде, ми не могли собі цього дозволити... аж ніяк не могли дозволити! Я не благословила б тебе на таке безглуздя!

— Скільки людей одвернулося б од нас, Мері! А крім того... крім того...

— Мене зараз тривожить тільки одне, Едварде: що він про нас думає?

— Берджес? Він і гадки не має, що я міг урятувати його.

— Ох! — полегшено зітхнула дружина.— Як я рада! Коли Берджес ні про що не здогадується... Ну, слава богу! Тепер зрозуміло, чому він завжди такий люб'язний з нами, хоч ми і не дуже горнємось до нього. Мені вже кілька разів за це й дорікали. Ті самі Вілсони, Вілкокси та Гаркнеси. Так і шпигають отим «ваш друг Берджес», а вони ж чудово знають, як мені це неприємно. Краще б він до нас не набирався у друзі. Та й навіщо це йому?

— Зараз поясню. Вислухай ще одну сповідь. Коли все те виявилось і Берджеса вирішили протягти через усе місто на жердині, мені так стало допікати сумління, що я не витримав і потай попередив його. Він виїхав з Гедліберга й повернувся, коли небезпека минула.

— Едварде! Якби у місті довідалися...

— Мовчи! Згадати страшно. Я одразу пожалкував про це і навіть тобі нічого не сказав, бо боявся, що ти своїм виглядом несамохіть викажеш мене. Тієї ночі я й очей не склепив. Але минуло кілька днів, ніхто ні в чому мене не

запідозрив, а потім я й сам зрадів своєму вчинкові. Ще й досі радію, Мері, весь час радію.

— І я рада: адже над ним хотіли вчинити таку жорстоку розправу! Так, я рада. Хоч би там що, а ти мав це зробити. А якщо коли-небудь довідаються?

— Не довідаються.

— Чому?

— Бо всі думають на Гудсона.

— Ще б пак!

— Адже він справді ні на кого не зважав. Старого Солсбері умовили піти до Гудсона й кинути йому в обличчя обвинувачення. Той розпалився й пішов. Гудсон зміряв його від голови до п'ят, ніби відшукуючи на ньому найбридкіше місце, і сказав: «То ви, значить, від комісії по розслідуванню?» Солсбері відповідає, що, мабуть, так воно і є. «Гм! А що їм треба — подробиці чи досить загальної відповіді?» — «Коли знадобляться подробиці, містере Гудсон, я прийду ще раз, а поки що дайте загальну відповідь». — «Гаразд, тоді скажіть їм, нехай ідуть під три чорти. Гадаю, що висловився досить загально. А вам, Солсбері, раджу: коли йтимете по подробиці, приходіть із собою кошика, бо не буде в чому нести додому свої останки!»

— Як це схоже на Гудсона! Пізнаю його в кожному слові. У нього була тільки одна вада: вважав, що він найкращий порадник на весь світ.

— Але така відповідь, Мері, вирішила все й нас урятувала. Розслідування припинили.

— Господи, та я ж не про те.

І вони знову палко заговорили про таємничий золотий мішок. Однак скоро в їхню розмову стали закрадатися паузи — глибокий роздум перепиняв слова. Паузи дедалі частішали. Врешті Річардс остаточно замовк. Він сидів, блукаючи поглядом по підлозі, а пальці його щодалі швидше ворухнулися в такт неспокійним думкам. Тим часом замовкла і його дружина; всі її рухи теж виказували тривогу. Нарешті Річардс підвівся й почав тинятися по кімнаті, куйовдячи обома руками свого чуба, наче лунатик, якому привидівся поганий сон. Аж ось, видно, щось надумавши, надів мовчки капелюха й швидко вийшов з дому.

Дружина його сиділа похмура, поринувши в глибоку задуму, і не помітила, як лишилася сама. Час од часу вона бурмотіла:

— Не введи нас у спок... але ж ми — такі бідні, такі

бідні! Не введи нас у ... Ох, кому б це зашкодило? Та ніхто й не довідається... Введи нас у...

Голос її затиш. Потім вона звела погляд угору й промовила — перелякано і водночас радісно:

— Пішов! Господи, може, вже пізно? Пізно... А може, й ні — може, ще є час? — І встала з місця, схвильовано то стискуючи, то розтулюючи кулаки. Легкий дроз перебіг по її тілу, і з пересохлого горла вирвалось: — Господи прости! Страшно думати про таке... Але... боже мій, як дивно створена людина... як дивно!..

Вона прикрутила гніт, підкралася до мішка, стала навколішки і обмацала його ребристі боки, любовно проводячи по них долонями. Жадібний вогник спалахнув у старечих очах. На якийсь час вона забувала, що з нею діється, потім, отямившись, белькотіла:

— Треба було почекати... хоч кілька хвилин! Навіщо було так поспішати?

Тим часом Кокс уже повернувся з редакції додому й розповів дружині про цю дивну історію. Обоє нетерпляче заходилися обмірковувати її і вирішили, що в усьому місті тільки небіжчик Гудсон міг подати стражденному незнайомцеві таку щедру милостиню — двадцять доларів. Запала мовчанка, чоловік і жінка замислились. Поступово в їхні душі закрадався неспокій. Нарешті жінка заговорила, ніби сама до себе:

— Ніхто не знає про цю таємницю, крім Річардсів... та нас... Ніхто.

Стрепенувшись, чоловік допитливо глянув на раптово зблідлу дружину. Потім нерішуче підвівся, крадькома зиркнув на свій капелюх і знову на дружину, — в очах його світилося питання. Місіс Кокс судомно ковтнула, піднесла руку до горла й замість відповіді тільки кивнула головою. Ще мить — і вона лишилася сама й знову почала щось тихо бурмотіти.

А Річардс і Кокс з протилежних кінців міста бігли безлюдними вулицями назустріч один одному. Захекані, вони зіткнулися біля сходів, що вели до редакції, і в тем'яному світлі ліхтаря кожен прочитав, що було написано на обличчі в другого. Кокс прошепотів:

— Крім нас, ніхто про це не знає?

У відповідь також почувся шепіт:

— Ніхто. Даю вам слово, жодна душа!

— Коли ще не пізно, то...

Вони кинулися вгору сходами, але в ту ж хвилину з'явився хлопчик-розсильний, і Кокс гукнув його:

— Джонні, це ти?

— Так, сер.

— Не відсилай ранкової пошти... і денної теж. Почекай, доки я не скажу.

— Все вже відіслано, сер.

— Відіслано?

В його тоні чулося невимовне розчарування.

— Так, сер. Від сьогодні поїзди на Брікстон і далі ходять за новим розкладом, сер. Довелося відіслати газети на двадцять хвилин раніше. Я ледве встиг. Ще дві хвилини — і...

Не дослухавши, Річардс із Коксом обернулися й повільно побрели геть. Хвилин десять вони йшли мовчки, а тоді Кокс роздратовано промовив:

— Ніяк не збагну, чому ви так поспішили?

Річардс пригнічено відповів:

— Справді, даремно, але, знаєте, мені якось не спало тоді на думку, а потім було вже пізно... Зате іншим разом...

— К бісу ваше «іншим разом!» Такого й за тисячоліття більше не трапиться!

Друзі розійшлися, навіть не сказавши «на добраніч», і попленталися додому ходою людей, яким завдано смертельного удару. Жінки кинулися їм назустріч з нетерплячим: «Ну, що?», прочитали відповідь у їхніх очах і сумно похнюпили голови, не чекаючи пояснень.

В обох родин почалася сварка, і досить запальна, а це вже було щось нове: і те, й друге подружжя сварилися й раніше, але не так гаряче й не так запально. Сьогодні аргументи суперників слово в слово повторювалися в обох домах. Місіс Річардс казала:

— Якби ти зачекав хоч хвилинку, Едварде! Подумав би, що робиш. Але ні, треба було бігти до редакції і роздзвонювати на весь світ!

— У листі було сказано: «Розшукати через газету».

— Ну, то й що? Хіба там не було сказано: «Коли хочете, зробіть це все приватно?» Отак! Чи, може, ні?

— Воно й справді. Але коли я подумав, який здійметься галас і яка то честь для Гедліберга, що іноземець так на нього звирівся...

— Ну звісно, звісно. А все-таки тобі слід було б поміркувати трошки, і ти б зрозумів, що того чоловіка не знайдуть: він лежить у могилі й нікого по собі не залишив, бо не

мав ні свата, ні брата. А коли гроші дістануться тим, хто не може без них обійтися, і коли інші від цього не постраждають...

Вона не договорила й залилася слізьми. Річардс не знав, як її втішити, та зрештою спромігся:

— Стривай, Мері! Може, це й на краще... авжеж, на краще! Не забувай, що так, мабуть, судилося...

— «Судилося!» Коли людині треба виправдати власну дурість, вона завжди посилається на долю. Та якщо навіть і так — адже гроші потрапили до нас додому, значить, це теж судилося, а ти пішов усупереч провидінню! І з якого права? Це гріх, Едварде, великий гріх! Така самовпевненість не личить скромному, богобоязкому...

— Та ти пригадай, Мері, чого нас усіх у Гедлібергу навчали з дитячих років! Коли можеш зробити чесний вчинок — не вагайся ні хвилини. Адже це стало нам за другу натуру!

— О, знаю, знаю: повчання, нескінченні повчання в чесності! Від самої колиски нас оберігали від усяких спокус. Але така чесність *штучна*, вона хистка, як вода, і не встоїть перед спокусами,— як ми з тобою впевнилися сьогодні вночі. Бог свідок, досі я не мала навіть тіні сумніву у своїй закостенілій, непохитній чесності. А тепер... тепер, Едварде, коли перед нами постала перша справжня спокуса, я певна, що чесність нашого міста ламаного шеляга не варта, так само як і моя чесність... і твоя, Едварде. Гедліберг — мерзенне, черстве, скнаре місто. Єдине його достоїнство — це чесність, якою він так уславився і якою так чваниться. Йй-богу, я певна: якщо одного дня чесність нашого міста буде піддана великій спокусі, то слава його розсиплеться, мов карткова хатка. Ну от, я в усьому призналась, і на серці відразу полегшало.. Я — дурисвітка, все життя була дурисвіткою, сама того не знаючи. Якщо тепер хто-небудь назве мене чесною, я цього не стерплю.

— Атож, Мері! Я... я теж так вважаю. Дивно це... Надто дивно! Хто б міг подумати...

Запала довга мовчанка, обоє замислилися. Нарешті дружина підвела голову й сказала:

— Я знаю, про що ти думаєш, Едварде.

Заскочений зненацька, Річардс зніяковів.

— Мені соромно признатися, Мері, але...

— Не біда, Едварде, і я думаю про те саме...

— Сподіваюсь... Ну, то кажи.

— Ти думав, як би то догадатися, що саме Гудсон сказав іноземцеві?

— Твоя правда! Мені соромно, Мері, я відчуваю себе злочинцем! А ти?

— Ні, мені вже не до того. Спатимемо у вітальні. Треба стерегти мішок. Вранці, коли відчинять банк, однесемо його туди... Боже мій, боже мій! Яку ми зробили помилку!

Коли постіль у вітальні було постелено, Мері знову заговорила:

— «Сезаме, відкрийся!» Що ж він міг сказати? Як би вгадати ці слова? Та годі, треба лягати..

— І спати?

— Ні, думати.

— Гаразд, будемо думати.

На цей час подружжя Коксів теж устигло і посваритись, і помиритись, і тепер вони теж лягали спати, вірніше, не спати, а думати, думати, перевертатися з боку на бік і сушити собі голову, що ж міг сказати Гудсон тому волоцюзі — золоті слова, слова, оцінені в сорок тисяч доларів готівкою!

Миська телеграфна контора працювала тієї ночі довше, ніж звичайно, і ось із якої причини: випусковий Коксової газети був водночас і місцевим представником «Ассошіей-тед прес». Точніше сказати, почесним представником, бо його дописи — по тридцять слів кожен — якщо й друкували, то яких-небудь чотири рази на рік. Але тепер справа була інша. Він повідомив телеграмою, про що йому пощастило довідатися, і одержав негайну відповідь: «Давайте повністю всіма подробицями тисяча двісті слів».

Оце так замовлення! Випусковий чудово впорався із завданням, і в усій Америці не знайшлося б іншої людини, яка б так гордилася тим, що зробила.

Наступного ранку ще перед сніданком ім'я непідкупного Гедліберга було на устах у кожного американця від Монреаля до Мексиканської затоки, від льодовиків Аляски до апельсинових гаїв Флориди. Мільйони людей говорили про незнайомця і його золотий мішок, непокоїлися, чи знайдеться та людина, і сподівалися, що наступні повідомлення надійдуть невдовзі — ні, негайно.

Вранці Гедліберг прокинувся уславленим на весь світ, у край здивованим, щасливим і зарозумілим. Зарозумілим понад усяку міру. Дев'ятнадцятеро його найповажніших громадян разом зі своїми дружинами потискували один одному руки, сяяли, усміхалися, обмінювалися привітаннями й казали, що після цієї події у мові з'явиться нове слово — «гедліберг», як синонім слова «непідкупний», — і що воно увійде в словники навіки. Громадяни щаблем нижчі та їхні дружини поводилися майже так само. Кожен біг у банк, щоб побачити мішок із золотом. Ще до полудня з Брікстона та інших сусідніх міст посунули юрби заздрісників. Надвечір і наступного дня з усіх кінців країни почали прибувати репортери, щоб упевнитись в існуванні мішка та вірогідності його історії, описати все заново й зробити нашвидку зарисовки: самого мішка, будинку Річардсів, банку, пресвітеріанської церкви, баптистської церкви, міської площі та залу міської ратуші, де мала відбутися процедура передачі грошей законному власникові, а також шаржовані портрети подружжя Річардсів, банкіра Пінкертона, Кокса, випускового, преподобного Берджеса, поштмейстера і навіть Джека Голідея — добродушного гульця й нероби, що жив з рибальства та полювання, — приятеля всіх хлопчаків та безпритульних псів у місті. Бридкий маленький Пінкертон з ележною усмішкою показував мішок усім охочим і, радісно потираючи свої пухкі ручки, розводився і про давнє добре ім'я Гедліберга, і про те, як виправдалась його чесність, і про те, що цей приклад, безперечно, підхопить уся Америка, і він започаткує нову епоху морального відродження країни... І так далі, і так далі.

Наприкінці тижня піднесення трохи вляглося. На зміну бурхливим, п'янким гордоцям і веселоцям прийшла твереза, тиха втіха, — точніше, почуття глибокого, невимовного задоволення. Обличчя всіх городян світилися мирним безхмарним щастям.

А потім настала зміна. Вона відбувалась поступово, так повільно, що спершу її майже ніхто не помітив, може, навіть зовсім ніхто, крім Джека Голідея, що завжди все помічав і завжди з усього глузував. Він став дразливо закидати, що люди вже на вигляд не такі щасливі, як день-два тому; далі він заявив, що з їхніх облич усе більше проглядає сум; тоді — що вигляд у них стає просто кислий; нарешті сказав, що загальна задума, неуважність і кепський

настрій досягли таких розмірів, що тепер він міг би залізи до кишені найбільшого скнари в місті, а той нічого й не помітив би.

В той самий час — чи приблизно в той самий час — голова кожної з дев'ятнадцяти найповажніших родин перед сном промовляв — зітхаючи, звичайно, — такі слова:

— Що ж усе-таки сказав той Гудсон?

А його дружина, здригаючись, відповідала:

— Облиш! Що за жакливі думки лізуть тобі в голову! Жени їх геть, бога ради!

Однак другий вечір знову витягав з чоловіків те саме запитання, і вони знову одержували відсіч. Тільки вже менш рішучу.

На третій вечір вони тужливо, мимоволі повторили те саме. Цього разу — і наступного — їхні дружини пом'ялися, ніби хотіли щось сказати, але так нічого й не сказали.

А на п'ятий вечір вони спромоглися на слово і з мукою в голосі відповіли:

— О, якби ж то вгадати!

Жарти Голідея ставали щодень дошкульніші й образливіші. Він снував скрізь, висміюючи городян — усіх разом і кожного зокрема. Але, крім Голідея, в місті ніхто не сміявся. Його сміх лунав серед моторошного мовчання, наче в порожнечі. В усьому місті ніхто навіть не усміхався. Голідей не розлучався з сигарним ящиком на тринозі і, вдаючи з себе фотографа, зупиняв кожного зустрічного, наводив на нього «апарат» і вигукував: «Увага! Посміхніться, будь ласка!» Але навіть такий вишуканий дотеп не міг вичавити на похмурих фізіономіях хоча б силуваної усмішки.

Так збігло три тижні — до кінця терміну лишався тільки гиждень. Був суботній вечір, саме після вечері. Замість звичайних для передсвяткових вечорів жвавості, веселощів, метушні й біганини по крамницях панували безлюддя й тиша. Річардс і його стара сиділи в малесенькій вітальні, жалюгідні й задумані. Тепер так минали всі їхні вечори. Колишні звички — читання вголос, плетіння, мирні розмови, приймання гостей та відвідини сусідів — усе це вмерло, пропало й забулося хтосна й коли... два чи три тижні тому. Ніхто більше не розмовляв у родинному колі, ніхто не читав уголос, ніхто не ходив у гості — усе місто сиділо по домівках, зітхало, хвилювалось і мовчало. Кожен намагався відгадати, що сказав Гудсон.

Поштар приніс листа. Річардс байдуже глянув на підпис на конверті і поштовий штемпель — і те, і друге не знайоме, — кинув листа на стіл і знову поринув у свої болісні й невеселі здогадки, снуючи їх далі від того місця, де зупинився. Через дві-три години його дружина стомлено підвелася й попрямувала до спальні; обійшлося без звичного «на добраніч». Помітивши листа, зупинилась і якийсь час невидючим поглядом дивилася на нього. Потім розпечатала й перебігла перші рядки. Річардс сидів у кріслі, уткнувшись підборіддям у коліна. Раптом він почув глухий стук. То впала його дружина. Кинувся до неї, але вона скрикнула:

— Облиш мене! Боже, яке щастя! Читай листа! Читай!

Річардс почав читати. Він пожирав очима написане, в голові йому паморочилося. Лист прийшов із далекої країни, і в ньому було сказано таке:

«Ви мене не знаєте, проте дарма; мені треба дещо сказати вам. Я щойно повернувся додому з Мексики й почув про подію, що трапилась у вашому місті. Ви, звісно, не знаєте, хто сказав ті слова, а я знаю, і, крім мене, не знає ніхто. Сказав їх Гудсон. Ми з ним познайомилися багато років тому. Тієї ночі я був проїздом у вашому місті й зупинився в нього, чекаючи нічного поїзда. Мені довелося почути слова, з якими він звернувся до незнайомця, що перестрів нас на темній вулиці, — то було на Гейл-Елі. Ми багато говорили про цю зустріч по дорозі й потім, коли курили у нього вдома. У розмові Гудсон згадував про багатьох ваших земляків — здебільшого в дуже несхвальних виразах. Тільки про двох-трьох він висловився більш-менш доброзичливо — між іншим, і про вас. Повторюю: більш-менш доброзичливо, але й тільки. Пам'ятаю, як він сказав, що жоден з громадян Гедліберга не здобув його прихильності — ні один, але нібито ви — здається, мова йшла саме про вас, я майже певен у тому, — ви зробили йому якимось дуже велику послугу, можливо, навіть не усвідомлюючи всієї її ціни. Гудсон додав, що якби був багатим, то по смерті залишив би вам у спадщину все, що мав, а решті горodian дісталися б самі прокляття. Отже, коли цю послугу зробили справді ви, то ви — його законний спадкоємець і мішок із золотом по праву належить вам. Я знаю, що можу покластися на вашу честь і сумління — бо цим своїм традиційним чеснотам не зрадив ще жоден громадянин міста Гедліберга, — і тому хочу переказати вам слова Гуд-

сона. Я переконаний, що коли він мав на увазі не вас, то ви відшукаєте ту людину і подбаєте про те, аби борг вдячності небіжчика Гудсона за вищезгадану послугу був сплачений. Ось ці слова: «Ви не така погана людина. Ідіть і спробуйте виправитись».

Говард Л. Стефенсон.

— Гроші наші, Едварде! Я така вдячна, така вдячна... Поцілуй мене, любий, бо ми вже й забули, що таке поцілунки... А як вони нам потрібні... гроші, звісно... Тепер ти не залежиш ні від Пінкертонна, ні від його банку. Скінчилося твоє рабство! Господи, в мене наче крила вирости від радості.

Які щасливі хвилини переживало подружжя Річардсів, сидючи на канапці та осипаючи одне одного пестощами! Немовби повернулися колишні дні — ті дні, що почалися для них після заручин і тривали без перерви доти, доки незнайомиць не приніс до них у хату ці страшні гроші. Трохи згодом жінка сказала:

— Едварде! Яке щастя, що ти так прислужився цьому бідолашному Гудсонові! Він мені ніколи не подобався, а тепер я його навіть люблю. І як це гарно й благородно з твого боку, що ти нікому не сказав, ні перед ким не вихвалявся! — А тоді з докором у голосі: — Але мені, Едварде, слід було розказати. Як-не-як, а я твоя дружина.

— Ти знаєш, Мері... я... е-е...

— Годі тобі мекати й затинатись, Едварде, — краще розкажи, як це було. Я завжди любила тебе, а тепер ти — моя гордість. Усі думають, що в нашому місті була тільки одна добра й благородна душа, а виявляється, що... Едварде, чому ти мовчиш?

— Я... е-е... я... Ні, Мері, не можу!

— Не можеш? Чому не можеш?

— Бачиш... він... він... я дав слово, що мовчатиму.

Дружина зміряла його поглядом від голови до п'ят і з притиском промовила:

— Дав їй-му сло-во? Едварде, навіщо ти мені це кажеш?

— Мері! Невже ти думаєш, що я здатний брехати?

Місіс Річардс занепокоєно помовчала, а тоді взяла чоловіка за руку й сказала:

— Ні... ні. Ми й так зайшли надто далеко... Боронь нас боже від цього. За все своє життя ти не вимовив жодного брехливого слова. Але тепер... тепер, коли хитаються основи

нашого життя, ми... ми... — Вона затнулася, одначе за хвилину опанувала себе і повела далі вривчастим голосом. — Не введи нас у спокусу!.. Ти дав слово, Едварде? Гаразд. Не будемо більше говорити про це. Ну от, усе й минулося. Будьмо щасливі, як були; зараз не час хмуритися.

Едвардові було не так-то легко веселитися, бо думки його блукали далеко: він силкувався пригадати, яку послугу зробив Гудсонові.

Подружжя не могло заснути майже всю ніч. Мері — щаслива й заклопотана, Едвард — заклопотаний, але далеко не такий щасливий. Мері планувала, на що вона пустить ці гроші. Едвард намагався пригадати послугу, зроблену Гудсонові. Спершу його мучило сумління — адже він збрехав Мері... якщо тільки то була брехня. Після тривалих роздумів він вирішив: «Ну, припустімо, брехня. Що тоді? Невже це має якесь значення? Хіба ми не брешемо у вчинках? А коли так, чого остерігатися брехливих слів? Взяти хоча б Мері. Чим вона була зайнята, поки він, як чесна людина, бігав виконувати доручену йому справу? Бідкалася, що вони не знищили листа й не заволоділи грішми! Хіба крадіжка краща від брехні?»

Ця думка вже не пекла його. Питання про брехню відступило в тінь. На душі стало спокійніше. На передній план виступило інше: чи й справді зробив він Гудсонові якусь послугу? Власне, ось свідчення самого Гудсона, повідомлене в листі Стефенсона. Кращого свідчення й не потрібно — це навіть доказ того, що саме він зробив ту послугу. Певна річ. Отже, з цим питанням теж покінчено. Ні, не зовсім. Він поморщився, згадавши, що цей невідомий містер Стефенсон був не зовсім певен,² чи цю послугу зробив Річардс, чи хтось інший... А до того ж — о господи! — він покладається на його порядність! Йому, Річардсові, доведеться самому вирішувати, хто має одержати гроші. І містер Стефенсон не сумнівається, що в разі помилки він, Річардс, вчинить чесно й знайде справжнього благодійника. Яка гидота — ставити людину в таке положення. Невже Стефенсон не міг обійтися без цих сумнівів? Навіщо було приплутувати їх до справи?

І ще одне. Чому Стефенсонові запало в пам'ять прізвище Річардс, а не якесь інше? Непогана думка. Навіть дуже непогана. Вона все більше подобалась йому і врешті переросла в незаперечний доказ. І тоді Річардс викинув це питання з голови, бо чуття підказало йому, що, коли доказ знайдено, до нього краще не повертатися.

Тепер він трохи заспокоївся, хоч одна маленька подробиця все ж не сходила йому з думки. Він зробив Гудсонові послугу, це факт, але яку саме? Треба пригадати — він не засне, доки не пригадає, — а тоді можна буде зовсім заспокоїтись. І Річардс усе сушив собі голову. Подумки він перебрав з десяток всяких послуг — більш чи менш імовірних, але жодна з них не годилася, жодна не була досить цінною, жодна не здавалася вартою грошей — того спадку, який Гудсон хотів заповісти йому. До того ж він взагалі не міг пригадати, щоб Гудсон будь-коли користувався з його послуг. Ні, справді, — чи можна прислужитися людині так, щоб вона раптом відчула таку надзвичайну вдячність? Ага, врятувати її душу! А таки-так. Авжеж, тепер він пригадав, як одного разу вирішив повернути Гудсона на праведну стежку і трудився над цим... Річардс хотів сказати: три місяці, але після більш уважного перегляду спогадів три місяці всохли спершу до місяця, потім до тижня, потім — до одного дня, і зрештою від них зовсім нічого не лишилось. Так, тепер він пригадав з небажаною виразністю, як Гудсон послав його під три чорти й порадив не пхати носа до чужого проса. Він, Гудсон, не дуже квапився в царство небесне услід за іншими громадянами Гедліберга!

Отже, цей варіант провалився — Річардс не рятував Гудсонової душі. Він зажурився. Потім його осягла інша думка: може, він урятував Гудсонове майно? Ні, не підходить. У Гудсона не було ніякого майна. Врятував йому життя? От що! Авжеж-бо! Як це йому раніше не спало на думку! Тепер він на правильному шляху. І Річардсова уява запрацювала на повний хід.

Протягом двох нестерпних годин він тільки й робив, що рятував Гудсонові життя. Він визволяв його із скрутних, а іноді й небезпечних ситуацій. І щоразу все миналося гладенько... до певної межі. Тільки-но він остаточно переконував себе, що воно так було насправді, як раптом не знати звідки вихоплювалась якась прикра дрібниця й руйнувала все. Скажімо, рятування потопаючого. Він кинувся у воду на очах у величезної юрби, що плескала йому, витяг неприємного Гудсона на берег. Все йшло чудово, та ось Річардс почав відтворювати цю пригоду в усіх її подробицях, і на нього наплинув цілий рій зовсім убивчих суперечностей: у місті знали б про таку подію, і Мері знала б, та й у його власній пам'яті вона б сяяла, наче маяк, а не крилася десь у закутку непевним натяком на якусь незначну послугу, що її він зробив, може, навіть «не усвідомлюючи її справж-

ньої ціни». І тут Річардс пригадав, що він все одно не вмів плавати.

Ага, ось чого він не врахував із самого початку: це повинна бути така послуга, яку він зробив, «можливо, навіть не усвідомлюючи її справжньої ціни». Ну що ж, це значно полегшує справу — тепер буде не так важко копатися в пам'яті. І справді, незабаром він таки докопався. Чимало років тому Гудсон мав одружитися з славною, гарненькою дівчиною на ім'я Ненсі Гюїт, але в останню хвилину шлюб чомусь розладнався, дівчина померла, а Гудсон так і зостався парубком і з часом перетворився на старого буркотуна й відвертого ненависника всього роду людського. Незабаром після смерті дівчини у місті встановили цілком певно — принаймні так здавалося громадянам, — що в жилах її була незначна домішка негритянської крові. Річардс довго міркував над цими подробицями і нарешті ніби згадав усі обставини, які, очевидно, випали з його пам'яті за давністю літ. Якісь невиразні спогади підказали йому, що про негритянську домішку довідався не хто інший, як він, і що саме він оповістив місто про своє відкриття, і що Гудсонові так і було сказано. Отже, він урятував Гудсона від одруження на дівчині з нечистою кров'ю — і це й є та сама послуга, яку він зробив, «не усвідомлюючи її справжньої ціни», тобто не усвідомлюючи, що це можна назвати послугою. Але Гудсон знав її ціну, знав, яка йому загрожувала небезпека, і зійшов у могилу, відчуваючи вдячність до свого рятівника й шкодуючи, що не може лишити йому спадщини.

Тепер усе стало ясно і просто, і що більше роздумував Річардс, то виразніше й певніше вимальовувалася перед ним та давня історія. Нарешті, коли він, заспокоєний і щасливий, скрутився калачиком, збираючись заснути, все постало перед очима так яскраво, мовби сталося тільки напередодні. Він навіть пригадав, що Гудсон колись дякував йому за цю послугу. Тим часом Мері встигла витратити шість тисяч доларів на новий будинок і на виступці для пастора й спокійно заснула.

Того самого суботнього вечора поштар вручив листи й іншим поважним громадянам міста Гедліберга — всього дев'ятнадцять листів. Серед них не було й двох однакових конвертів. Адреси теж були написані різною рукою. Що ж до змісту, то він збігався слово в слово, за винятком однієї деталі: всі вони були точною копією листа, надісланого Річардсові, аж до почерку та підпису «Стефенсон», тільки замість прізвища Річардс у кожному з них стояло

прізвище одного з вісімнадцяти інших адресатів.

І цілу ніч вісімнадцять найповажніших громадян міста Гедліберга робили те саме, що й їхній привілейований брат Річардс: напружували всі свої розумові здібності, щоб пригадати, яку видатну послугу зробили вони, самі того не підозрюючи, Берклі Гудсонові. Робота була не з легких, проте вони впорались.

І поки вони відгадували цю загадку, що було таки важкувато, їхні дружини протягом ночі розтринькували гроші, що було аж ніяк не важко. З сорока тисяч, що лежали в мішку, дев'ятнадцять дружин витратили за одну ніч в середньому по сім тисяч кожна, що становило разом сто тридцять три тисячі доларів.

Наступний день приніс Джекові Голідею велику несподіванку. Він помітив, що на обличчях дев'ятнадцяти найперших громадян Гедліберга та їхніх дружин знову з'явився вираз мирного, безтурботного щастя. Голідей нічого не розумів і не міг винайти нічого такого, що зіпсувало б чи хоча б порушило це загальне блаженство. Настала і його черга зазнати неласки долі. Перевірка не підтвердила жоден з його здогадів. Зустрівши місіс Вілкокс і побачивши її осяяне німим захватом обличчя, Голідей мовив про себе: «Не інакше як у них кішка окотилася!» — і пішов довідатись у кухарки, чи так воно й справді. Аж воно зовсім ні. Кухарка теж помітила, що її господиня чомусь радіє, але причин не знала. Коли Голідей прочитав такий самий захват на фізіономії сухореброго Білсона (так його прозвали в місті), він вирішив, що хтось із сусідів Білсона зламав ногу, але проведене розслідування спростувало цей здогад. Стриманий захват на фізіономії Грегорі Йейтса міг означати тільки одне — смерть його тещі. Знову помилка! А Пінкертон... Пінкертон, певно, несподівано для самого себе одержав від когось десять центів боргу, яких він уже не сподівався побачити. І так далі, і таке інше. В деяких випадках здогади Голідея так і лишилися здогадами, в інших — помилковість їхня була цілком безперечна. Зрештою Джек дійшов такого висновку: «Як там не крути, а підрахунок такий: дев'ятнадцять гедліберзьких родин тимчасово опинилися на сьомому небі. Не знаю, як це сталося, зате знаю, що у Провидіння сьогодні вихідний».

Якийсь архітектор і будівничий із сусіднього штату ризикнув відкрити невеличку контору в цьому безнадійному місті. Його вивіска висіла вже цілий тиждень — і хоч би тобі один клієнт! Він занепав духом і вже починав жалкувати,

що приїхав сюди. І враз погода різко змінилася. Дружини двох поважних громадян Гедліберга — спершу одна, тоді друга — шепнули йому:

— Зайдіть до нас наступного понеділка, а поки що нікому ні слова. Ми хочемо будуватися.

Протягом дня архітектор одержав одинадцять запрошень. Того ж вечора він написав доньці, щоб вона порвала зі своїм нареченим-студентом; тепер, мовляв, можна підшукати набагато вигіднішу партію.

Банкір Пінкертон та ще кілька найзаможніших громадян подумували про вілли за містом, але не квапилися. Люди такого гатунку звикли рахувати своїх курчат восени.

Вілсони задумали щось грандіозніше — костюмований бал. Не зв'язуючи себе обіцянками, вони повідомляли по секрету всіх знайомих про свої наміри й додавали: «Якщо бал відбудеться, ви, звісно, одержите запрошення». Знайомі дивувалися й говорили між собою: «Ця злиденна голота, Вілсони, збожеволіли! Хіба їхня кишеня таке витримає?» Деякі жінки з числа дев'ятнадцяти поділилися з чоловіками такою думкою: «Це навіть на краще. Ми почекаємо, доки вони проваляться із своїм убогим балом, а потім влаштуємо такий, що вони луснуть од заздрощів!»

Дні минали, а шалені витрати в рахунок майбутнього багатства все росли й росли, ставали дедалі безглуздішими й нестримнішими. Схоже було на те, що кожна з дев'ятнадцяти родин прихитриться не тільки розтринькати свої сорок тисяч доларів ще до того, як їх одержить, а й влізе в борги. Деякі шаленці не обмежувалися намірами — вони купували... в кредит. Купували акції, закладні, землю, ферми, вишукані туалети, коней і багато чого іншого. Вносили завдаток, а на решту суми видавали векселі з оплатою на десятий день. Але незабаром настало протверезіння, і Голідей помітив, що на багатьох обличчях з'явився вираз гарячкової тривоги. Його зовсім збилю з пантелику. Кошенята у Вілкоксів не могли виздихати з тієї простої причини, що вони ще не народилися, ніхто не зламав собі ноги, тещ начебто теж не поменшало. Одне слово, нічого не трапилося, і таємниця лишалася таємницею.

Дивувався не тільки Голідей, а й преподобний Берджес. Останні дні за ним невідступно стежили й усюди його підстерігали. Тільки-но він залишався сам, до нього підходив хтось із дев'ятнадцяти, потай всовував у руку конверт, шепотів: «Розпечатайте в ратуші у п'ятницю ввечері», — і з винуватим виглядом зникав. Берджес гадав, що претендентів на мішок

виявиться не більше одного — та й то навряд, оскільки Гудсон помер. Але йому не приходило в голову, що їх так багато. Коли довгождана п'ятниця настала, в руках у нього було дев'ятнадцять конвертів.

III

Міська ратуша ніколи ще не вражала такою пишністю. Поміст у кінці зали було ефектно задратовано прапорами; прапори звисали з хорів; прапори прикрашали стіни; прапорами були повиті колони. І все це для того, щоб вразити уяву приїжджих, а їх сподівалися дуже багато, і серед них — чимало представників преси. Зала була переповнена. До постійних чотирьохсот дванадцяти крісел довелося додати шістдесят вісім приставних. На сходинах до помосту теж сиділи люди. Найпочеснішим гостям відвели місця на самому помості. Спереду й з боків його підковою охоплювали столи, за якими засідав численний загін спеціальних кореспондентів з усіх кінців країни. Міська ратуша ніколи ще не заповнювалася такою ошатною публікою. Тут і там виділи в міру дорогі вбрання, хоч могло здатися, що кілька дам почуваються в них досить незручно. Принаймні така була думка городян, нехай навіть певною мірою упереджена, бо місто знало, що ці пишні сукні сьогодні вперше прикрасили своїх власниць.

Золотий мішок поставили на маленький столик на краю помосту — так, що усі могли бачити його. Більшість присутніх роздивлялася мішок, згораючи від цікавості, пускаючи слину від цікавості, сумуючи від цікавості. Меншість, що складалася з дев'ятнадцяти подружжів, поглядала на нього ніжно, любовно, по-хазяйському, а чоловіча половина цієї меншості повторювала подумки зворушливі слова подяки, що їх вона мала незабаром виголосити експромтом у відповідь на оплески та поздоровлення всього залу. То один, то другий виймав із жилетної кишені папірця й непомітно заглядав у нього, щоб освіжити свою пам'ять.

Присутні, як то водиться, перемовлялися між собою, — адже без цього не обійдеться. Однак тільки-но преподобний Берджес підвівся з місця й поклав руку на мішок, у залі запала така тиша, що він почув, як на його тілі шарудять мікроби. Містер Берджес ознаямив збори з цікавою історією мішка, потім дуже тепло заговорив про цілком заслуже-

ну репутацію бездоганно чесного міста, якою Гедліберг справедливо пишається.

— Ця репутація, — вів далі містер Берджес, — наш безцінний скарб, а тепер волею провидіння його ціна незмірно виросла, бо недавні події принесли Гедлібергу широку славу, прикували до нього погляди всієї Америки і, сподіваймося, увічнять його ім'я як синонім непідкупності. (*Оплески*). Хто ж буде охоронцем цього благородного скарбу? Вся наша громада? Ні! Відповідальність має бути особиста, а не загальна. Віднині кожен з вас берегтиме наш скарб і нестиме особисту відповідальність за його цілісність. Чи виправдаєте ви — нехай кожен скаже за себе — це високе довір'я? (*Бурхливе: «Виправдаємо!»*) Тоді все гаразд. Заповідайте ж цей обов'язок своїм дітям і дітям дітей ваших. Досі чистота ваша була бездоганною — подбайте ж про те, щоб вона лишилася такою і надалі. Досі не було серед вас людини, яка, піддавшись злій намові, простягла б руку до чужого цента. Хай ця чистота ніколи нас не покидає! (*«Hi! Hi!»*) Тут недоречно порівнювати наше місто з іншими містами; не всі вони ставляться до нас приязно. У них — одні звичаї, у нас — інші. Тож задовольнімося своєю долею. (*Оплески*). Я закінчую. Ось тут, під моєю рукою, ви бачите красномовне визнання ваших заслуг. Воно походить від чужинця, і завдяки йому про нас віднині знатиме увесь світ. Ми не знаємо, хто він, але від вашого імені, друзі мої, я висловлюю йому подяку і прошу підтримати мене.

Весь зал підвівся, як один чоловік, і стіни здригнулися від гromу вітальних вигуків. Потім усі знову посідали на свої місця, а містер Берджес витяг із кишені сюртука конверт. Присутні, затамувавши подих, стежили, як він розпечатав його і витяг звідти аркуш паперу. Поволі й урочисто містер Берджес прочитав те, що там було написано, а зал зачудовано вслухався в цей чарівний документ, кожне слово якого було на вагу золота:

— *«Я сказав бідолашному чужинцеві: «Ви не така вже погана людина. Ідіть і спробуйте виправитись».* — І, прочитавши це, Берджес повів далі: — Зараз ми дізнаємось, чи збігається зміст оголошеної мною записки з тією, що знаходиться в мішку. А коли це так — в тому я не маю ніякого сумніву, — то мішок з золотом перейде у власність нашого співгромадянина, який віднині стане для всієї країни символом чесності, що прославила наше місто на всю Америку... містера Білсона!

Публіка вже приготувалася вибухнути громом оплесків, але натомість заціпеніла, ніби паралізована. Мить-другу в залі стояла глибока тиша, потім по лавах прокотилася хвиля шепоту, з якої можна було зрозуміти приблизно таке.

— Білсон? Ну, це вже занадто! Двадцять доларів чужинцеві чи *будь-кому*, і щоб таке зробив Білсон? Розкажіть про це своєму батькові!

Але тут у зборів знову забило дух від несподіванки: диякон Білсон стояв, смиренно схиливши голову, в одному кінці залу, а в другому в такій самій позі стояв адвокат Вілсон. Якусь мить зал розгублено мовчав. Спантиченими були всі, а дев'ятнадцятеро подружніх пар, крім того, ще й обурювалися.

Білсон і Вілсон обернулися й витріщилися один на одного. Білсон ущипливо запитав:

— Чому, власне, встали ви, містере Вілсон?

— Тому, що маю на це право. А може, ви зробите таку ласку й поясните, чому встали ви?

— Охоче. Тому, що то була моя записка.

— Зухвала брехня! Її написав я!

Тут уже заціпенів сам преподобний Берджес. Він переводив невидущий погляд з одного на другого і, очевидно, не знав, як повестися. Присутні очманіли. Раптом адвокат Вілсон сказав:

— Я прошу голову оголосити підпис під цією запискою.

Голова опам'ятався й прочитав:

— Джон Уортон Білсон.

— То як?! — звереснув Білсон, — Що ви на це скажете? Як поясните ви своє самозванство перед цими зборами, що їх ви так образили?

— Пояснень не діждетеся, сер! Я привселюдно звинувачую вас у тому, що ви викрали мою записку в містера Берджеса, зняли з неї копію й приклали свого підписа. Інакше вам не пощастило б дізнатися про ці слова. Крім мене, їх ніхто не знає — жодна людина!

У залі запахло скандалом. Усі з жалем побачили, що стенографи черкають, мов навіжені. Звідусіль чулися вигуки: «До порядку! До порядку!» Містер Берджес постукав молоточком по столу й сказав:

— Додержуймо правил пристойності! Виникло явне непорозуміння, та й годі. Якщо містер Вілсон давав мені листа — а тепер я пригадую, що так воно й було, — значить, лист у мене.

Він вийняв з кишені ще одного конверта, розпечатан

Його, перечитав записку й кілька хвилин мовчав, не приховуючи свого подиву й занепокоєння. Тоді мимоволі змахнув рукою, силкуючись щось сказати, й затнувся на півслові. Кілька голосів гукнули:

— Читайте вголос, вголос! Що там написано?

І тоді Берджес приглушеним голосом лунатика почав:

— *«Я сказав нещасному чужинцеві: «Ви не така погана людина. (Зал здивовано вирячився на Берджеса). Ідьте і спробуйте виправитись».* (Шепіт: «Дивовижно! Що це означає?») Внизу підпис,— сказав голова: — «Терлоу Дж. Вілсон».

— Ось бачите! — вигукнув Вілсон.— Гадаю, тепер усе ясно. Я був певен, що мою записку вкрадено!

— Вкрадено?! — заволав Білсон.— Я вам покажу, як мене...

Голова. Спокійно, панове, спокійно! Сідайте обидва, прошу вас!

Вони скорилися, обурено хитаючи головами та бурмочучи щось собі під ніс. Публіка отетеріла,— ну й чудасія! Як же тут вчинити?

І раптом з місця підвівся Томсон. Томсон був шапкар. Йому дуже хотілося належати до числа дев'ятнадцятих, але така честь була надто велика для власника маленької майстерні. Він сказав:

— Пане голово, дозвольте мені звернутися до вас із запитанням: невже обидва джентльмени кажуть правду? Зміркуйте самі, сер, чи могли б вони звернутися до іноземця з однаковісінькими словами? На мій погляд...

Але його перебив кушнір. Він належав до незадоволених і вважав, що йому сам бог велів зайняти місце серед дев'ятнадцятих, але ті його ніяк не визнавали. Тому він поводився безцеремонно і вислови не дуже добирав:

— Не в тому річ. Такий збіг може трапитися двічі за сто літ. Що ж до решти, то дозвольте не повірити. Щоб хто-небудь з них подав жebraкові двадцять доларів?! (*Грім оплесків*).

Вілсон. Я подав!

Білсон. Я подав!

Вони обидва стали звинувачувати один одного в крадіжці записки.

Голова. Тихше! Сідайте обидва, прошу вас. Обидві записки весь час були при мені.

Голос із залу. Чудово! Тоді більше й говорити нічого!

Кушнір. Пане голово! Ясно принаймні одне: один з них заліз до другого під ліжку і вивідав сімейну таємницю. Я б не хотів бути занадто різким, але нехай мені дозволено буде сказати, що вони обидва на таке здатні. (Голова: «Закликаю вас до порядку!») Беру своє зауваження назад, сер, але тоді давайте повернемо справу так: *якщо* один з них підслухав, як другий казав своїй дружині ці слова, то ми його тут-таки й викриємо.

Голос із залу. Яким чином?

Кушнір. Дуже просто. Записки не збігаються слово в слово. Ви б самі це помітили, якби прочитали їх відразу одна за одною, а не захопилися сваркою.

Голос із залу. То в чому ж різниця?

Кушнір. В записці Білсона є слово «вже», а в другій — нема.

Голоси із залу. Так і є — він каже правду!

Кушнір. Отже, коли голова оголосить записку, сховану в мішку, ми дізнаємося, хто з цих двох шахраїв... (Голова: «Закликаю вас до порядку!») Хто з цих двох шахраїв... (Голова: «Ще раз — до порядку!») Хто з цих двох джентльменів (*Сміх, оплески*)... заслуговує на звання першого безчесного брехуна в нашому місті, яке він зганьбив і яке тепер задасть йому бобу! (*Бурхливі оплески*).

Голоси із залу. Розкрийте мішок!

Містер Берджес зробив у мішку надріз, застромив туди руку й витяг конверт. У конверті було запечатано два складених навпіл аркушки. Він сказав:

— Один з написом: «Не оголошувати, доки голова не ознайомить з усіма надісланими на його ім'я повідомленнями, якщо такі будуть». Другий має заголовок: «Використати для перевірки». З вашого дозволу я читаю:

«Я не вимагаю, щоб першу половину фрази, сказану моїм благодійником, було наведено точно, бо вона не містила нічого особливого, і її легко можна було забути. Але останні слова настільки значні, що їх важко не запам'ятати. Якщо їх буде передано неточно, значить, претендент на одержання спадщини брехун. Мій благодійник попередив мене, що він рідко дає будь-кому поради, а коли вже дає, то тільки цінні. Потім він сказав таке — і ці слова ніколи не зітруться в мене з пам'яті: «Ви не така погана людина...»

Півсотні голосів. Правильно! Гроші належать Вілсонові! Вілсон! Вілсон! Хай виголосить промову!

Всі посхоплювалися з місць і, скупчившись круг Вілсона, тиснули йому руки й осипали палкими поздоровленнями, а голова гамселив молоточком по столі й волав:

— Увага, панове, увага! Будьте ласкаві, дайте ж мені дочитати!

Коли тишу було відновлено, він вів далі:

— *«Ідіть і спробуйте виправитись, а ні, то — пригадаєте мое слово — настане день, коли гріхи зведуть вас у могилу, і ви попадете в пекло або в Гедліберг. Перше — краще».*

В залі запанувала зловісна тиша. Хмари гніву почали насуватися на обличчя громадян, але трохи згодом хмари ці розвіялись, і крізь них стали пробиватися глузливі посмішки. Пробивалися вони так настирливо, що стримати їх було неймовірно важко. Репортери, громадяни міста Брікстона та інші гості нахилили голови, затуляли обличчя руками й задля пристойності вживали героїчних зусиль, щоб не зареготати. І тут, ніби навмисне, тишу розірвав громовий голос — голос Джека Голідея:

— Оце справді цінна порада!

Зал не втримався — зареготали і свої, і чужі. Містер Берджес — і той втратив свою поважність. Побачивши це, збори визнали себе остаточно звільненими від потреби стримуватися і охоче скористалися з такого потурання. Реготали довго, реготали всмак, реготали від щирого серця. Згодом регіт поволі ушухнув. Містер Берджес поновив свої спроби заговорити, публіка встигла сяк-так витерти очі — і раптом знову вибух реготу, за ним ще, ще... Зрештою Берджесові дали змогу звернутись до зборів з такими вагомими словами:

— Немає сенсу приховувати, що справа обертається серйозно. Зачеплено честь нашого міста, його славне ім'я — під загрозою. Розходження в одному слові, виявлене в записках містера Білсона і містера Вілсона, вже саме по собі — серйозна річ, оскільки воно свідчить про те, що один з цих джентльменів вчинив крадіжку...

Обидва згадані джентльмени сиділи похнюплені, пригнічені й приголомшені, але останні слова Берджеса немов прошили їх електричним струмом, і вони посхоплювалися з місць.

— Сідайте! — суворо мовив голова, і обидва покійно сіли. — Як я вже сказав, справа обертається серйозно. Але досі це торкалося тільки одного з них. Однак справа

ще більше ускладнилася, бо тепер небезпека загрожує честі їх обох. Може, мені слід піти далі й сказати: неминуча небезпека? Обидва вони пропустили в своїх відповідях найважливіші слова.— Берджес замовк. Він вичікував, поки багатозначна мовчанка справить належне враження на публіку. Тоді заговорив знову.— Пояснити такий збіг можна тільки одним. Я запитую обох джентльменів, що це було: *погаємна змова?* Домовленість?

По рядах пролетів тихий шепіт, який означав: вплили мовляв, обидва!

Білсон не звик до критичних ситуацій; він зовсім скис. Але Білсон був адвокат. Блідий і збентежений, він насилу підвівся на ноги й заговорив:

— Прошу збори вислухати мене з усією можливою поблажливістю, оскільки я мушу дати дуже прикре для мене пояснення. З боєм скажу те, що треба сказати, бо це завдасть непоправної шкоди містеру Білсону, якого я досі поважав і шанував, твердо вірячи, як і всі ви, що його не звабить ніяка спокуса. Але коли йдеться про власну честь, то я повинен говорити — говорити з усією щирістю. Хоч і сором, але мушу визнати — і тут я благаю вас виявити поблажливість,— що я сказав збанкрутілому іноземцеві всі ті слова, які наведено в його листі, включаючи й лайливе зауваження. (*Хвилювання в залі*). Прочитавши газетну публікацію, я згадав їх і вирішив заявити про свої домагання на мішок із золотом, бо він по праву належить мені. Тепер прошу вас: зверніть увагу на таку обставину і зважте її як слід. Вдячність незнайомця була безмежна. Він не знаходив слів для висловлення її і казав, що при нагоді віддачить мені сторичею. Тепер я запитую вас: чи міг я сподіватися, чи міг я думати чи хоча б уявити собі на хвилинку, що він відплатить своєму благодійникові чорною невдячністю, навівши в листі й це зовсім недоречне зауваження? Підготувати мені пастку! Виставити мене підлим брехуном, що звів наклеп на своє рідне місто! І де? В залі нашого зібрання, перед лицем усіх моїх співгромадян! То було б безглуздя, ні на що не схоже! Я не мав сумніву, що він примусить мене повторити для випробування лише першу половину фрази, повну зичливості до нього. Бувши на моєму місці, ви міркували б так само. Хто з вас міг би сподіватися на таку підступність від людини, з якою ви стали друзями і яку нічим не скривдили? Ось чому я з повним довір'ям, ні хвилини не вагаючись, написав лише початок фрази, закінчивши її словами: «Ідіть і спро-

буйте виправитись», і поставив унизу свій підпис. Тієї хвилини, коли я хотів покласти записку в конверт, мене викликали з контори. Записка лежала на столі.— Він замовк, поволі обернувся до Білсона і, перемовчавши мить, додав: — Прошу зважити на таку обставину: трохи згодом я вернувся і побачив містера Білсона, що саме виходив з моєї контори. (*Хвилювання в залі*).

Білсон схопився з місця й закричав:

— Брехня! Підла брехня!

Г о л о в а. Сідайте, сер! Слово має містер Білсон.

Друзі посадили Білсона й почали його заспокоювати. Білсон вів далі:

— Такі факти. Мою записку було перекладено на інше місце. Я не надав цьому ніякого значення, гадаючи, що її здуло протягом. Мені й на думку не спало запідозрити містера Білсона у тому, що він міг прочитати чужого листа. Я думав, що чесна людина не здатна на такі вчинки. І коли мені дозволять висловити свої міркування з цього приводу, то, по-моєму, тепер ясно, звідки взялося зайве слово «вже»: містера Білсона підвела пам'ять. Я — єдина людина в усьому світі, що може пройти цю перевірку, не вдаючись до брехні. Я скінчив.

Що інше може так одурманити мозок, перевернути догори дном думки, що склалися раніше, збаламутити почуття публіки, не звиклої до викрутасів та хитрощів досвідчених балакунів, як спритно побудована промова?

Білсон сів на місце переможцем. Його останні слова потонули в громі оплесків; друзі кинулися поздоровляти його й тиснути руки, а Білсонові не дали навіть рота розкрити. Голова стукотів молоточком по столу й нагадував публіці:

— Засідання триває, панове, засідання триває!

Коли, нарешті, в залі стало більш-менш тихо, шапкар підвівся з місця й сказав:

— Що ж тут «тривати», сер? Треба вручити гроші — і край.

Г о л о с и. Правильно! Правильно! Білсон, виходьте!

Ш а п к а р. Пропоную прокричати трикратне «гіп-гіп ура!» на честь містера Білсона — символа тих чеснот, які..

Йому не дали договорити. Під оглушливе «ура!» й несамо-вний стук молоточка голови кілька громадян, що не тямилися від захвату, підсадили Білсона на плечі до одного з його приятелів, досить високого на зріст, і вже урочисто

рушили до помосту, але тут голові пощастило перекричати всіх.

— Тихше! Сядьте! Ви забули, що треба прочитати ще один документ! — Коли тиша відновилася, Берджес узяв зі стола другого листа, хотів було прочитати його, але роздумав і натомість сказав: — Я зовсім забув! Спершу треба оголосити всі вручені мені записки.

Він вийняв із кишені конверт, розпечатав його, витяг звідти записку і, мигцем перебігши її, чомусь дуже здивувався. Потім довго тримав листок у простягненій руці, придивляючись до нього і так і сяк...

Чоловік двадцять-тридцять дружно крикнули:

— Що там таке? Читайте вголос! Уголос!

І Берджес прочитав — поволі, ніби не вірячи своїм очам:

— «Я сказав іноземцеві... (Г о л о с и: Це ще що таке?)... Ви не така погана людина... (Г о л о с и: Оце-то чортівнина!) Ідьте і спробуйте виправитись». (Г о л о с и: Ой! Не могу!) Підписано: «Банкір Пінкертон».

Тут у залі знялося щось неймовірне. Такі бурхливі веселощі могли б довести розсудливу людину до сліз. Ті, хто вважав, що їхній честі нічого не загрожує, вже не сміялись, а ридали. Репортери, корчачись із реготу, виводили такі карлючки у своїх записниках, яких не розібрав би ніхто в світі. Собака, що спав у кутку, прокинувся й почав з переляку несамовито гавкати. Серед загального шуму й галасу час від часу можна було розібрати окремі вигуки:

— Оце розбагатіли — два Символи Непідкупності, не рахуючи Білсона!

— Три! Сухореброго теж туди! Каші маслом не зіпсуєш!

— Правильно! Білсона обрано!

— А Вілсон, бідолаха — його обікрали зразу двоє!

М о г у т н і й г о л о с. Тихше! Голова виловив іше щось із кишені!

Г о л о с и. Ура! Щось новеньке! Вголос, уголос!

Г о л о в а (читає). «Я сказав іноземцеві...» — і так далі. «Ви не така погана людина. Ідьте...» — і так далі. Підпис «Грегорі Йейтс».

У р а г а н г о л о с і в. Чотири Символи! Ура Йейтсові! Ну ж бо далі!

Збори не тямилися від захвату і не бажали пропускати найменшої нагоди повеселитися. Кілька пар з числа Дев'ятнадцятих попідводилися бліді й засмучені і почали пробиратися до виходу поміж лавами, але тут пролунало десятків зо два голосів:

— Двері! Замкнуті двері! Жоден Непідкупний звідси не вийде! Усі на місця!

Волю публіки було виконано.

— Виловлюйте з кишені все, що там є. Вголос! Уголос! Голова виловив іще одну записку, і вуста його знову вимовили знайомі слова:

— «Ви не така погана людина...»

— Прізвище! Прізвище! Як прізвище?

— Л. Інголдсбі Сарджент.

— П'ятеро символів! Складай їх до купи! Далі! Далі!

— Ви не така погана...»

— Прізвище! Прізвище!

— Ніколас Уїтуорт.

— Ура! Ура! Оце так символічна пора!

Хтось підхопив ці дві римовані фрази (випустивши «оце так») і заспівав їх на мотив чарівної арії з оперети «Мікадо»:

Не бійся кохатъ, дівчат цілуватъ...

Збори взялися захоплено вторувати солістові, і саме вчасно хтось придумав другий рядок:

Ти добре запам'ятай...

Усі проревли його гучними голосами. Тут-таки готовий був і третій:

Не має гріхів наш Гедліберг...

Проревли і цей рядок. І не встигла завмерти остання нота, як Джек Голідей дзвінким виразним голосом підказав зборам заключне:

Лиш символи їхні, і край!

Ці слова проспівали з особливим запалом. Потім на радіощах зал з величезним піднесенням виконав увесь куплет двічі в ряд і на завершення тричі по три рази прокричав «гіп-гіп ура!» на честь «непідкупного Гедліберга» і всіх тих, хто сподобився високого звання «Символа його непідкупності». Громадяни почали вимагати:

— Далі! Далі! Читайте далі! Все прочитайте, все, що там є!

— Правильно! Читайте! Ми здобудемо собі невмирущу славу!

Чоловік десять повставали й почали протестувати. Вони казали, що цю комедію затіяв якийсь безпутній жартівник, що це образа всій громаді. Підписи, безперечно, підроблено.

— Сідайте! Сідайте! Досить! Самі себе виказали! Ваші прізвища теж там знайдуться!

— Пане голово, скільки у вас тих конвертів?

Голова взявся підраховувати.

— Разом з розпечатаними — дев'ятнадцять.

Грім глузливих оплесків.

— Може, всі вони розкривають одну й ту ж таємницю? Пропоную оголосити кожен підпис і, крім того, зачитати перших п'ять слів.

— Підтримую пропозицію!

Пропозицію поставили на голосування і прийняли одногосно. І тоді бідолаха Річардс підвівся з місця, а разом з ним підвелась і його старенька дружина. Вона стояла, опустивши голову, щоб ніхто не бачив її сліз. Річардс узяв дружину під руку й заговорив тремтячим голосом:

— Друзі мої, ви знаєте нас обох — і Мері, і мене... все наше життя пройшло у вас на очах. І мені здається, що ми заслужили вашу симпатію й повагу...

Містер Берджес перепинив його:

— Дозвольте, містере Річардс. Це все правильно, що ви кажете. Місто справді знає вас. Воно прихильно ставиться до вас, справді поважає вас, ще й більше — шанує і навіть любить...

Тут пролунав голос Голідея:

— Ось вам ще одна першосортна істина! Коли збори погоджуються з головою, нехай підтвердять його слова. Встаньте! А тепер «гіп-гіп ура!» — хором!

Всі як один встали й повернулися лицем до літнього подружжя. В повітрі, мов лапятий сніг, замиготіли носовички і гримнули щирі вітальні вигуки.

— Я хотів сказати, — вів далі голова, — що всі ми знаємо ваше добре серце, містере Річардс, але тепер не час виявляти милосердя до винних. (В и г у к и: «Правильно! Правильно!») З вашого обличчя видно, що саме ви збираєтеся з властивою вам великодушністю просити, але я нікому не дозволю заступатися за цих людей...

— Але я хотів...

— Містере Річардс, сядьте, прошу вас. Нам ще треба переглянути решту записок — хоча б із почуття справедливості щодо тих, кого ми вже викрили. Тільки-но з цим буде покінчено, ми вас вислухаємо, — повірте моєму слову.

Голоси. Правильно! Слушно каже голова. Зараз перепиняти не можна! Далі! Прізвища! Прізвища! Збори так ухвалили!

Старенькі нехотя сіли на свої місця, і Річардс прошепотів дружині:

— Тепер почнуться муки чекання. Коли всі довідаються, що ми збиралися просити тільки за самих себе,— ганьба буде ще більша.

Голова почав оголошувати прізвища далі, і веселощі в залі спалахнули з новою силою.

«Ви не така погана людина...» Підпис: «Роберт Дж. Тітмарш».

— «Ви не така погана людина...» Підпис: «Еліфалст Уїкс».

— «Ви не така погана людина...» Підпис: «Оскар Б. Уайлдер».

І раптом зал осяяла блискуча ідея: звільнити голову від читання перших п'яти слів. Голова скорився — і не можна сказати, щоб неохоче. Далі він виймав чергову записку з конверта й показував її зборам. І всі дружним хором проспівували перші п'ять слів (не бентежачись тим, що цей речитатив скидався на один дуже знайомий церковний гімн): «Ви не та-ка-а-по-га-а-на лю-ди-на-а...» Потім голова казав: «Підпис: «Арчібальд Уїлкоккс». І так далі, і так далі — прізвище за прізвищем.

Радість публіки дедалі зростала, і не поділяли її лише бідолашні дев'ятнадцять. Час від часу, коли називали чиєсь особливо значне ім'я, збори примушували голову зачекати, доки не проспівують від початку до кінця всю сакраментальну фразу, включаючи слова: «... і ви попадете в пекло або в Гедліберг. Перше — кра-а-ще». В цьому випадку співи завершувалися громоподібним, урочистим і болісно протяжним: «Амі-інь!»

Непрочитаних записок лишалося менше й менше. Нещасний Річардс лічив їх, здригаючись щоразу, коли голова оголошував прізвище, схоже на його власне, і з хвилюванням та острахом чекав принизливої хвилини, коли йому доведеться разом з Мері підвестись і закінчити свою оборонну промову словами:

— «... Досі ми не зробили нічого поганого і чесно йшли своїм шляхом. Ми бідаки, і обоє — старі. Ні дітей, ні рідні у нас немає, і допомагати нам нікому. Спокуса була велика, і ми перед нею не встояли. Підвівшись уперше, я хотів у всьому відверто покаятися й просити, щоб моє ім'я

тут не вимовляли привселюдно. Нам здавалося, що ми цього не переживемо... Мені не дали договорити. Що ж, це справедливо: ми мусимо прийняти муку разом з усіма іншими. Нам дуже тяжко... Нам уперше доводиться чути, як ганьблять наше ім'я. Згляньтеся на нас... заради нашого чесно прожитого життя. Все у ваших руках,— будьте ж милосердні й полегшіть тягар нашої ганьби».

Але в цю мить Мері, помітивши відсутній погляд чоловіка, легенько підштовхнула його ліктем. Зал скандував: «Ви не та-ака по-га-а-на...»

— Готуйся! — прошепотіла вона. — Зараз — наша черга. Вісімнадцять він уже прочитав.

— Далі! Далі! — залунало звідусіль.

Берджес опустив руку в кишеню. Старі, тремтячи, почали підводитись. Берджес пошукав у кишені й сказав:

— Виявляється, я прочитав уже всі.

У старих ноги підкосилися з подиву й радощів. Мері прошепотіла:

— Дякувати богам, ми врятовані! Він загубив нашу... Та мені тепер і сотні таких мішків не треба!

Зал ще раз грянув пародію на арію з «Мікадо», проспівавши її тричі підряд з дедалі дужчим запалом. Дійшовши востаннє до заключного

Лиш символи їхні, і край!—

всі повставали з місць. Співи завершилися оглушливим «гіп-гіп ура!» на честь «кришталевої чистоти Гедліберга та вісімнадцяти її безсмертних Символів».

Слідом за цим підвівся лимар Уїнгейт і запропонував прокричати «ура» на честь «найпоряднішої людини в місті, єдиного з іменитих його громадян, котрий не поласився на ці гроші,— на честь Едварда Річардса».

«Гіп-гіп ура!» пролунало із зворушливою однотайністю. Тоді хтось запропонував обрати Річардса «Єдиним Охоронцем та Символом священної віднині гедліберзької традиції», щоб він міг безстрашно дивитись у вічі всім насмішникам світу.

Голосувати навіть не було потреби. І знову проспівали чотиривірш на мотив арії з «Мікадо», замінивши кінцівку на:

А символ один лиш, і край!

Настала тиша. Потім:

Г о л о с. А кому ж дістанеться мішок?

К у ш н і р (*ущипливо*). Це вирішити неважко. Гроші треба поділити порівну між вісімнадцятьма непідкупними, кожен з яких дав стражденному незнайомцеві по двадцять доларів та ще й цінну пораду на додачу. Щоб пропустити повз себе цю довгу процесію, незнайомцеві потрібно було щонайменше двадцять дві хвилини. Загальна сума внесків — триста шістьдесят доларів. Тепер вони, звісно, хочуть одержати свої грошики назад — разом з відсотками. Всього — сорок тисяч доларів.

Ч и с л е н н і г о л о с и (*глузливо*). Правильно! Поділити! Згляньтеся над бідаками, не мучте їх!

Г о л о в а. Тихше! Пропоную заслухати останній документ. Ось що в ньому сказано: «Коли претендентів не знайдеться (*дружний стогін*), розкрийте мішок і передайте гроші на схов найвидатнішим громадянам міста Гедліберга (*В и г у к и*: «Ого!»), щоб вони використали їх на свій розсуд, прославляючи і підтримуючи благородну репутацію вашої громади — репутацію, що ґрунтується на непідкупній чесності («Ого!»), якій імена та діяння цих громадян нададуть нового блиску». (*Бурхливий вибух глузливих оплесків*). Здається, все. Ні, ще приписка: «Р. С. Громадяни Гедліберга! Не намагайтеся відгадати задану вам загадку — відгадати її неможливо. (*Сильне хвилювання*). Не було ні бідолашного іноземця, ні двадцяти доларів милостині, ні напутніх слів. Усе це вигадки. (*Загальний гомін подиву й захвату*). Дозвольте розповісти вам одну історію: це забере небагато часу. Одного разу, коли я проїжджав через ваше місто, мене образили, тяжко й зовсім незаслужено. Інший на моєму місці вбив би одного чи двох з вас — і на тому заспокоївся, але, на мій смак, така помста була б надто банальна й легка, бо мертві не страждають. До того ж я не міг би знищити вас усіх, не кажучи вже про те, що людині з моєю вдачею навіть цього було б не досить. Мені хотілося дошкулити кожному жителю вашого міста, і я вибрав для цього не тіло і не майно, а пиху — найвразливіше місце людей слабкодушких і дурних. Змінивши зовнішність, я повернувся до вашого міста й почав вивчати його. виявилось, що ви — легка здобич. Ви здавна прославилися своєю чесністю і, звісно, пишалися нею як найбільшим скарбом і берегли той скарб як зіницю ока. З'ясувавши, що ви старанно оберігаєте себе й своїх дітей від будь-якої спокуси, я зрозумів, як вам помститися. Вам, простакам, невідомо, що найхисткіша на світі річ —

це чеснота, не загартована у вогні. Я розробив план і склав список прізвищ. Я поставив собі за мету спокусити непідкупний Гедліберг, зробити брехунами й злодіями якусь півсотню бездоганних людей, які зроду не вимовили жодного брехливого слова, не вкрали жодного цента. Мене непокоїв тільки Гудсон. Він народився і виховувався не в Гедліберзі. Я боявся, що, прочитавши мого листа, кожен з вас скаже: «Гудсон — єдиний поміж нас, хто міг би подати бідоласі двадцять доларів», і не піде на мою принаду. Але бог прибрав Гудсона. Я зрозумів, що ніхто мені не заважатиме, і почав розставляти свої тенета. Можливо, мені не ввіймати в пастку всіх тих, кому я розіслав листи з вигаданим напученням, але я ввіймаю більшість або я не розгадав Гедліберга. (Г о л о с и: «Правильно! Попалися всі до одного!»). Я був певен, що ці людиці протягнуть руку навіть до *картярського виграшу*. Сподіваюся, що мені пощастить навіки розтоптати вашу пиху й покрити Гедліберг новою славою, від якої йому вже не відмитися і яка розійдеться далеко за його межі. Якщо я досяг свого — відкрийте мішок і створіть Комітет охорони та пропаганди репутації Гедліберга».

Ураган голосів. Розкрийте мішок! Розкрийте мішок! Усі вісімнадцятеро — на поміст! Комітет пропаганди гедліберзької традиції! Вперед, Непідкупні!

Голова рвонув краї розрізу, витяг з мішка жменю чималих жовтих блискучих монет, потрусив ними й почав приглядатися.

— Друзі, це просто позолочені свинцеві кружальця.

Повідомлення було зустрінuto бурхливим вибухом радощів, а коли гамір трохи вщух, кушнір гукнув:

— За правом старшинства містер Вілсон — голова Комітету пропаганди традицій. Я пропоную, щоб він вийшов сюди й одержав гроші від імені всієї чесної компанії.

Сотня голосів. Вілсон! Вілсон! Вілсон! Промову! Промову!

Вілсон (*тремтячим від люті голосом*). Дозвольте сказати, не перебираючи висловів: чорт би побрав ці гроші!

Г о л о с. А ще баптист!

Г о л о с. Лишається сімнадцятеро Символів. Виходьте, панове, гроші довірено вам!

У відповідь запанувала тиша.

Л и м а р. Пане голово, від усієї колишньої аристократії лишилася *єдина* незаплямована людина. Вона потребує грошей і заслужила їх. Пропоную доручити Джекові Голі-

дею пустити з аукціону оці позолочені двадцятидоларові кружальця, а виручку віддати тому, кому вона по праву належить і кого Гедліберг щиро шанує,— Едвардові Річардсу.

Всі зустріли пропозицію з великим захопленням, навіть собака. Лимар відкрив торги з одного долара, громадяни міста Брікстона та представники Барнема почали запеклу боротьбу. Присутні бурхливо вітали кожну надбавку. Збудження щохвилини зростало, купці в запалі набавляли все сміливіше, ціна стрибнула від одного долара до п'яти, далі до десяти, двадцяти, п'ятдесяти, ста, далі...

Ще на початку аукціону Річардс тужливо прошепотів дружині:

— Мері, чи можемо ми мовчати? Це... це...розумієш... винагорода за чесність,— свідчення нашої чистоти... і... і чи можемо ми мовчати?.. Може, мені краще встати і... Мері, що нам робити?.. Як ти?..

Г о л о с Г о л і д е я. П'ятнадцять доларів!.. П'ятнадцять доларів за весь мішок... Двадцять!.. Ага, дякую... Тридцять... дякую ще раз... Тридцять, тридцять!.. Здається, я не помилився... сорок? Сорок! Набавляйте, панове, набавляйте!.. П'ятдесят. Дякую, благородний римлянине! П'ятдесят... п'ятдесят! Сімдесят!.. Дев'яносто! Чудово! Хто більше, хто більше!.. Сто двадцять... Сто сорок. Дуже вчасно!.. Півтора-раста!.. Двісті!.. Чудово! Чи я правильно почув — дв... Дякую! Двісті п'ятдесят!..

— Знову спокуса, Едварде! Я вся тремчу... Тільки-но пощастило уникнути однієї... Цей урок мав би...

— Мені почулося шістсот?.. Дякую!.. Шістсот п'ятдесят, шістсот п'я... Сімсот!

— Але якщо подумати, Едварде... Ніхто не підо...

— Вісімсот доларів!.. Ура! Хто дає дев'ятсот?.. Містер Парсонс, мені почулося... Дякую. Дев'ятсот!.. Цей чудовий мішок із чистим свинцем коштує всього дев'ятсот доларів. Разом із позолотою, й так далі... Що? Тисяча?.. Красенько вам дякую!.. Хтось сказав тисячу сто?.. Мішок, про який скоро всі Сполу...

— Едварде (з риданням у голосі), ми такі бідні!.. Га-разд... Роби як знаєш... як знаєш...

І Едвард упав так низько... тобто лишився сидіти на місці, вже не дослухаючись до свого неспокійного, але переможеного обставинами сумління.

Тим часом за подіями цього вечора з видимою цікавістю стежив незнайомец, який скидався на аматора-детекти-

ва, що, перевдягнувшись, намагається видати себе за англійського графа. Задоволений тим, що відбувалося в залі, він раз у раз подумки робив якісь зауваження, що зрештою утворили приблизно такий монолог:

— Ніхто з вісімнадцятьох не бере участі в торгах. Негаразд. Треба вжити якихось заходів, бо інакше вистава втратить драматичну єдність. Нехай самі куплять мішок, який намагалися вкрати. Нехай заплатять велику ціну — серед них є й багаті. І ще одне: виявляється, не всі жителі Гедліберга на один копил. Людина, через яку я так помилюся, повинна одержати винагороду за чийсь рахунок. Бідолаха Річардс присоромив мене: він чесна людина... Не розумію, як це сталося, але правди ніде діти. Він розгадав мій хід, і виграш належить йому. Тож хай увірве якнайбільший шмат. Правда, він розчарував мене, та дарма!

Незнайомиць уважно стежив за ходом аукціону. Після тисячі доларів надбавки почали швидко зменшуватись. Він почекав ще. Ось уже вибув один учасник змагання, за ним — другий, третій. Тоді незнайомиць накинув ціну. Коли надбавки впали до десяти доларів, він додав п'ять. Хтось запропонував ще три. Він зачекав хвилинку, накинув півсотні, і мішок дістався йому за тисячу двісті вісімдесят два долари. Зал вибухнув схвальними вигуками й одразу стих — незнайомиць підвівся з місця, підніс руку й заговорив:

— Хочу попросити вас про одну послугу. Я торгую рідкісними речами і маю зв'язки з нумізматами в усіх країнах світу. Я міг би й так заробити на цьому мішку, але якщо ви пристанете на мою пропозицію, ми з вами піднімемо ціну на ці свинцеві двадцятидоларові кружальця до вартості таких самих монет із справжнього золота, а може, й вище. Дайте тільки мені свою згоду, і частина мого зиску дістанеться містерові Річардсу, кришталевій чесності якого ви сьогодні віддали данину справедливої і щирої поваги. Його частка становитиме десять тисяч доларів, і ці гроші я вручу йому завтра. (*Бурхливі оплески в залі*).

Слова «кришталева чесність» змусили Річардсів густо зашарітися, однак це зійшло за вияв скромності.

— Якщо за мою пропозицію проголосує більшість — бажано дві третини, — я вважатиму, що місто схвалило її, а мені більше нічого не треба. Всяка рідкісна річ піднімається в ціні, коли вона чимось особливо збуджує людську цікавість і викликає багато розмов. Отже, якщо

ви дозволите вибити на цих фальшивих монетах імена вісімнадцяти джентльменів, які...

Дев'ять десятків присутніх, включаючи і собаку, дружно підвелися зі своїх місць, і пропозицію було прийнято під бурхливі оплески та сміх.

Потім усі посідали, а «Символи», за винятком «доктора» Клея Гаркнеса, посхоплювались і почали рішуче протестувати проти такої наруги, погрожуючи, що...

— Будь ласка, без погроз,— спокійно промовив незнайомиць.— Я знаю, що дозволено законом. Крім того, я не звик до залякувань. (*Оплески*).

Він сів. «Доктор» Гаркнес вирішив скористатися з нагоди. Він і Пінкертон вважалися найбільшими багатіями в місті. Гаркнес був власником золотих розсипів, тобто фабрики, що випускала ходові патентовані ліки. Він виставив свою кандидатуру до міської управи від однієї партії, а Пінкертон — від другої. Боротьба між ними точилася запекла і з кожним днем усе більш розпалювалася. Обидва були дуже ласі до грошей. Обидва купили по великій ділянці землі — і то неспроста. Мало розпочатися будівництво нової залізниці, і кожному з них кортіло пройти в управу, щоб домогтися її прокладання у вигідному для себе напрямку. Перевага в один голос могла не тільки забезпечити перемогу на виборах, а й подвоїти і навіть потроїти капітал переможця. Ставка була чимала, але Гаркнес ніколи не боявся ризикувати. Незнайомець сидів поруч, і поки решта Символів розважала присутніх своїми благаннями та протестами, Гаркнес нахилився до нього й пошепки спитав:

— Яка ваша ціна за мішок?

— Сорок тисяч доларів.

— Даю двадцять!

— Ні.

— Двадцять п'ять.

— Ні.

— Ну, тридцять.

— Моя ціна — сорок тисяч доларів, ні цента менше.

— Добре. Згода. О десятій ранку буду у вас в готелі. Я не хочу, щоб про це знали. Волів би поговорити з вами сам на сам.

— Дуже добре.

Незнайомиць підвівся і звернувся до присутніх:

— Вже нерано. Промови цих джентльменів не позбавлені певного інтересу і навіть блиску. Однак, з вашого дозволу, я вже піду. Дякую за вашу велику ласку, за те, що задоволь-

нили моє прохання. Прошу пана голову залишити мішок до завтра у себе і передати оці три п'ятсотдоларові банкноти містерові Річардсу.— Він подав голові гроші.— О дев'ятій ранку я зайду по мішок, а об одинадцятій сам занесу належні містерові Річардсу гроші до нього додому. На добраніч!

Він вийшов, а зал все вирував: вигуки «ура» та куплети на мотив арії з «Мікадо» змішувалися з невдоволеним собачим гавкотом і скандуванням: «Ви не та-а-ка по-га-а-на лю-ди-на — а-міні!»

IV

Удома Річардси до самої півночі приймали поздоровлення. Нарешті старі zostалися самі. Вигляд у них був сумний; вони сиділи мовчки й думали. Аж ось Мері зітхнула й промовила:

— Як ти гадаєш, є тут наша вина — тяжка вина? — І її неспокійний погляд зупинився на столі, де лежали три злочасні банкноти, що їх недавні відвідувачі розглядали й торкали з такою побожністю.

Едвард відповів не зразу. Нарешті зітхнув і нерішуче сказав:

— А що ми могли зробити? Так нам судилося... Усе в руці божій.

Мері пильно дивилася на нього, але він відвів очі. Помовчавши, вона мовила:

— Я думала, що поздоровлення й похвали завжди приємно слухати. Але... тепер... Едварде!

— Що таке?

— Ти залишишся в банку?

— Ні...

— Звільнишся?

— Вранці... подам заяву...

— Так, напевно, буде краще.

Річардс схилив голову на руки й промурмотів:

— Через мої руки пройшла сила людських грошей, і ніколи я не боявся за себе, а тепер... Мері, я дуже стомився, дуже...

— Лягаймо спати.

О дев'ятій годині ранку незнайомиць забрав мішок і відвіз його до готелю. О десятій відбулася приватна розмова з Гаркнесом. Незнайомиць зажадав і одержав п'ять чеків «на пред'явника» в один із столичних банків — чотири

по півтори тисячі доларів і п'ятий на тридцять чотири тисячі. Один з дрібних чеків він поклав у гаманець, а решту, на суму тридцять вісім тисяч п'ятсот доларів, запечатав у конверт разом із запискою, написаною після того, як Гаркнес пішов. Об одинадцятій годині він постукав у двері будинку Річардсів. Місіс Річардс поглянула в шпарину між віконницями, тоді вийшла й узяла в нього конверт. Незнайомець пішов, не сказавши й слова. Червона, вона непевним кроком зайшла в дім і насилу вимовила:

— Я впізнала його! А вчора ввечері мені все здавалося, начебто я десь уже бачила цього чоловіка.

— Це той, що приніс до нас мішок?

— Я майже певна цього.

— Отже, це той Стефенсон, якому пощастило обвести круг пальця найвизначніших громадян нашого міста. Якщо він приніс чеки замість грошей, то це теж пастка. А ми думали, що лихо минуло. Я вже був заспокоївся після вчорашнього вечора, а зараз мене починає мліти від одного погляду на цей конверт. Щось він наче затонкий. Адже, як-не-як, вісім тисяч п'ятсот доларів, навіть якщо найбільшими банкнотами.

— А чим тобі не подобаються чеки?

— Чеки, підписані Стефенсоном! Я ладен узяти ці вісім тисяч п'ятсот доларів готівкою... Очевидно, так нам судилося, Мері... але мені завжди бракувало мужності... Я просто не наважуся пред'явити на оплату чеки, підписані цим згубним ім'ям. Це ж пастка. Він хотів спіймати мене ще раніше, але ми якось врятувалися. А тепер він заходить з іншого боку. Якщо тут чеки...

— Едварде, який жах! — Мері вийняла з конверта чеки й заплакала.

— Кинь їх у вогонь! Швидше! Не піддаваймося спокусі! Він хоче виставити нас на посміх разом з ними... дай мені, коли сама не наважуєшся!

Річардс вихопив у жінки чеки й, не розтуляючи руки, кинувся до грубки. Але він був лише людина, він був касир і він зупинився на мить, щоб глянути на підпис. Ї мало не знепритомнів.

— Дмухни на мене, Мері, мені млосно! Ці чеки — все одно, що золото!

— Оце щастя! Але чому?

— Їх підписав Гаркнес! Що б це могло означати?

— Едварде, ти гадаєш...

— Глянь... Ти тільки глянь! Півтори... півтори... півтори...

тридцять чотири. Тридцять вісім тисяч п'ятсот! Мері, мішок не вартий і дванадцяти доларів, а Гаркнес, певне, заплатив за нього за золотим курсом...

— І, по-твоєму, все це наше... замість десяти тисяч?

— Та нібито наше. Чеки виписано «на пред'явника».

— А це добре, Едварде? Навіщо він так зробив?

— Мабуть, це натяк на те, що краще одержувати по них гроші десь в іншому місті. Можливо, Гаркнес не хоче, щоб про це знали. А оце що? Записка?

— Так, вона лежала в конверті разом з чеками.

Записка була написана рукою «Стефенсона», але без підпису. Там було сказано:

«Мене спіткало розчарування. Ваша чесність стоїть вище будь-яких спокус. Я був іншої думки і тим самим образив вас. Прошу пробачення і роблю це цілком щиро! Я поважаю вас — теж цілком щиро. Це місто не гідне цілувати краї вашого одягу. Шановний пане, я заклався сам із собою, що у вашому лицемірному місті знайдеться дев'ятнадцятеро чоловік, яких можна збити з правильного шляху. Я програв. Візьміть виграш — він належить вам».

Річардс глибоко зітхнув і промовив:

— Ця записка пече мені руки, наче вогнем. Мері, я знову почувую себе жалюгідним...

— Я теж... Ох, боже мій, якби...

— Ти тільки подумай, Мері: він *вірив* у мою чесність!

— Не треба, Едварде! Я не можу більше!

— Якби я справді заслужив ці чудові слова, — а бог свідок, колись я вірив, що достойний їх, — я віддав би за них всі сорок тисяч. А цю записку, дорожчу за золото і самоцвіти, зберігав би довіку. Але тепер вона буде нам вічним докором, Мері.

Він кинув записку у вогонь.

Невдовзі прийшов посильний і вручив йому ще один конверт.

Річардс вийняв звідти записку й прочитав. Її написав Берджес.

«Колись у скрутну хвилину ви врятували мене. Я врятував вас учора ввечері. Для цього я мусив збрехати, але я пішов на це охоче, з наказу вдячного серця. В усьому місті лише я знаю, яка ви мужня, добра й благородна людина. В глибині серця ви не можете поважати мене, бо вам

добре відомо, в чому мене звинувачує вся наша громада. Але прошу принаймні повірити, що я здатний відчувати вдячність. Це полегшить мені мій тягар.

Б е р д ж е с.

— Ми врятовані ще раз. Але якою ціною! — Він кинув і цю записку у вогонь. — Краще б... краще б мені вмерти, Мері... краще б мені не знати більше всього цього...

— Ох, гіркі дні настали для нас, Едварде. Ці рани завдані доброзичливою рукою і тому особливо жорстокі. І їх так багато!

За три дні до виборів кожен з двох тисяч виборців несподівано одержав цінний сувенір — з уславленого золотого мішка. На одному боці монети було вибито: *«Я сказав незнайомцеві...»* А на другому: *«Йдіть і спробуйте виправитись. Пінкертон»*.

Таким чином, усе сміття, зібране після знаменитого жарту, висипали на голову одній-єдиній людині. Наслідки були справді катастрофічні: вся сила повторної хвилі недавнього сміху цього разу скерована проти одного Пінкертона. Гаркнес без особливих зусиль став членом міської управи.

За добу, що минула після одержання чеків, сумління Річардсів трохи заспокоїлося. Старе подружжя поступово примирялося зі своїм гріхом. Але їм ще судилося відчутти, яка то жахлива річ — гріх, що його ось-ось мають викрити. Тоді цей гріх стає особливо тяжким і відчувається гостро, як ніколи. Вранішня проповідь у церкві нічим не відрізнялася від попередніх — давно відомі слова про давно відомі речі. Все це було чути-перечути вже тисячі разів, давно втратило будь-яку гостроту й будь-який сенс, і наганяло на них раніше сон. Але тепер все сприймалося інакше. Кожне слово проповіді звучало як обвинувачення, скероване проти людей, що приховували смертні гріхи. Після відправи вони якомога швидше втекли від юрби поздоровників і поспішили додому, тремтячи всім тілом від якогось незбагненного, невимірного передчуття біди. Ненароком вони побачили містера Берджеса, що завертав за ріг. Берджес навіть не відповів на їхній уклін! Він просто не помітив стареньких, але вони того не знали. Про що свідчить така поведінка? Вона свідчить... вона свідчить... про чимало всяких страхіть. Може, Берджес дізнався, що Річардс міг облітати його в ті давноминулі часи, — і тепер вичікує нагоди, щоб звести

рахунки? Пойняті розпачем, удома вони уявили собі, ніби їхня служниця Сара підслухала в сусідній кімнаті, як Річардс признався дружині, що Берджес ні в чому не винен. Річардс пригадав, ніби з тієї кімнати було чути шелест жіночої сукні; трохи згодом він уже був певен, що таки чув його. Вони використали якийсь привід, щоб покликати Сару і простежили за виразом її обличчя: якщо вона справді виказала їх містерові Берджесу, це буде видно з її поведінки. Вони поставили їй кілька запитань — запитань настільки випадкових, пустих і безглузвих, що дівчина подумала, чи не збожеволіли старі з радощів, діставши несподіване багатство. Їхні допитливі й підозрілі погляди остаточно збентежили служницю: вона зашарілася, зніяковіла, і старі побачили в цьому безперечні докази її провини — невідомо, якої саме, але страшної. Вона шпигує за ними, вона виказала їх. Лишившись знову на самоті, вони заходилися зіставляти різні обставини, що не мали між собою жодного зв'язку, і дійшли жадливих висновків. Уявивши собі найгірше, Річардс несподівано так охнув, що дружина спитала:

— Ой, що сталося?

— Записка... Записка Берджеса! Адже він знущався з мене, тільки тепер я зрозумів! — Він процитував: — «В глибині душі ви не можете поважати мене, бо вам добре відомо, в чому мене звинувачує...» Тепер усе ясно! Боже мій! Він знає, що я знаю! Ти бачиш, як хитро побудовано фразу? Це пастка... І я в неї попав, мов дурень, Мері...

— Який жах! Я знаю, що ти хочеш сказати... Він не повернув твого листа!

— Так... тримає його в себе, щоб занастити нас... Мері, декому він уже виказав нас... Я це відчуваю... Добре відчуваю. Пам'ятаєш, як на нас дивилися в церкві? Берджес не відповів на наше привітання: він знає, що робить!

Вночі викликали лікаря. А на ранок всі вже знали, що подружжя Річардсів тяжко захворіло. Лікар сказав, що сили старих вичерпались від хвилювання, викликаного несподіваним щастям, надмірної кількості відвідувачів і недосипання. Місто щиро засмутилось, бо ці старі були тепер його єдиною гордістю.

Через два дні справи ще більше погіршали. Старі марили й поводитися дуже дивно. Сиділки запевняли, що Річардс показував чеки. На вісім тисяч п'ятсот? Ні, на величезну суму — тридцять вісім тисяч п'ятсот доларів! Звідки таке везіння?

Другого дня сиділки розповіли про ще дивніші речі. Вони хотіли про всяк випадок заховати чеки. Але, понишпоривши у хворого під подушками, нічого не знайшли. Річардс сказав:

— Не чіпайте подушки. Чого вам треба?

— Ми думали, що чеки краще...

— Ви їх більше не побачите: я їх знищив. Вони від сатани. Я бачив на них пекельне тавро і знаю — їх прислано, щоб увести мене в гріх.

Далі він почав верзти таке, що й зрозуміти було неможливо і згадати страшно,— до того ж лікар звелів їм мовчати про це.

Річардс сказав правду: чеків більше ніхто не бачив.

Але одна сиділка, певно, проговорилася вві сні, бо через два дні усе місто знало, що белькотів хворий. Його марення були й справді дивні. Виходило, що Річардс теж претендував на мішок і що Берджес спершу приховав записку старого, а тоді підступно виказав його.

Берджесу так і сказали, проте він уперто заперечував свою вину. Навіть заявив, що недобре надавати такої ваги маренню хворої старої людини, та ще й несповна розуму. Однак підозра не розвіялася і балачки не припинилися.

Через день-другий стали говорити про те, що місис Річардс, марячи, повторює чоловікові слова. Підозра знову спалахнула й виросла до цілковитої певності, аж поки віра Гедліберга в чистоту свого єдиного незаплямованого славетного громадянина стала згасати і вже ледь блимала.

Минуло ще шість днів — і знову новина: старі помирають. В передсмертну годину свідомість Річардса проявилася, він послав по Берджеса. Прийшовши, Берджес сказав:

— Залиште нас. Очевидно, він хоче щось сказати мені без свідків.

— Ні,— заперечив Річардс,— мені потрібні свідки. Нехай усі почують мою сповідь,— я хочу померти як людина, а не як собака. Я вважав себе чесним, але моя чесність була штучна, як і ваша. Так само, як і ви, я не встояв перед спокусою. Я підписався під брехнею, бо поласився на той нікчемний мішок. Містер Берджес не забув, що колись я зробив йому послугу,— і з почуття вдячності (на яку я не заслуговую) приховав мого листа й урятував мене. Ви всі знаєте, в чому його обвинувачували багато років тому. Мої свідчення — і тільки мої — могли б випра-

вдати його, та я вчинив як боягуз і не врятував його від ганьби...

— Ні, ні... Містере Річардс, ви...

— Наша служниця виказала йому мою таємницю...

— Ніхто мені нічого не виказував:

— ... і його можна зрозуміти й виправдати: він пошкодував за добром, що вчинив, і тепер викрив мене... по заслугі...

— Це неправда! Присягаюся!

— Прощаю йому від щирого серця.

Палкі протести Берджеса були марні — Річардс уже не чув його. Він одійшов у вічність не відаючи, що ще раз був несправедливий до бідолахи Берджеса. Старенька його дружина померла тієї самої ночі.

Останній із дев'ятнадцяти Непідкупних став жертвою диявольського мішка. З лицемірного міста було зірвано останній кляпоть його давньої слави. Скорбота його була непоказна, зате справжня.

Законодавчим актом — у відповідь на прохання та петиції — дозволено було перейменувати Гедліберг (байдуже, як саме, — я його не викажу), а також вилучити одне слово з окраси міської печатки — девізу, відомого не одному поколінню городян.

Місто знову стало чесним, але тепер його так легко не обдуриш.

Колишній девіз:

НЕ ВВЕДИ НАС У СПОКУСУ

Новий девіз:

ВВЕДИ НАС У СПОКУСУ

ПОДорож Капітана Стормфілда до Раю (Фрагмент)

I

Так от, пробувши в покійниках близько тридцяти років, почав я вже трохи непокоїтись. Не забувай, що я весь цей час мчав у просторі, мов комета. Та куди там комета! Знаєш, Пітерс, скільки я їх перегнав?! Звісно, жодна з них не летіла моїм курсом, — адже вони рухаються по довгій орбіті, схожій на петлю ласо, а я мчав у потойбічний світ прямо, як стріла. Але інколи шлях котроїсь комети на годину-дві збігався з моїм, і тоді ми мчали

навипередки. Однак перегони ці щоразу були односторонні, бо я проносився повз них так швидко, ніби вони стояли на місці. Звичайна комета долає відстань не більше двохсот тисяч миль за хвилину. Певна річ, коли я натрапляв на одну з таких комет, як-от, скажімо, комета Енке чи Галлея,— то вона, бувало, тільки промайне на мить і зникне. Цього, власне, й перегонами назвати не можна. Виходило так, ніби комета — товарний поїзд, а я — телеграма.

Та коли я вибрався за межі нашої астрономічної системи, мені почали попадатися комети зовсім іншого роду. У нас таких комет зроду-віку ніхто й не бачив! Якось уночі, коли я отаким собі рівним ходом на всіх вітрилах мчав з попутним вітром,— гадаю, я долав десь так із мільйон миль на хвилину, а то й більше, але ніяк не менше,— я раптом помітив надзвичайно велику комету 'румби на три вбік від мого штирборту. Судячи з кормових вогнів, я визначив її напрямок — норд-ост-тен-ост. Але вона летіла так близько до мого курсу, що я не хотів пропустити нагоди. Отож я відхилився на один румб, закріпив штурвал і кинувся слідом за нею. Якби ти тільки чув, з яким свистом я розтинав простір, як сипалися на всі боки електричні пух і пір'я! Хвилини через півтори я вже мчав оточений електричним сяйвом такої сили, що на багато миль навкруги стало ясно, наче серед білого дня. Спочатку комета горіла вдалині блакитнуватим вогником, як напів-пригаслий смолоскип, але що ближче я підлітав, то більшою вона ставала. Я мчав так швидко, що через якихось півтора-ста мільйонів миль уже потрапив у її фосфоресційний кільватер і мало не осліп від яскравого блиску. Ну, подумки сказав я собі, так дуже легко й урізатися в комету, а це мені зовсім ні до чого. Отож я звернув убік і надав ходи. Незабаром порівнявся з її хвостом. Знаєш, на що це скидалося? Здавалося, ніби якась дрібна комашина наблизилась до американського материка. Швидкості я не збавляв ні на мить. Отак проплив повз корпус комети півтора-ста з чимось мільйонів миль і з обрисів бачу, що не добрався ще навіть до талії. Знаєш, Пітерс, ми й не уявляємо собі, що таке тамтешні комети! Коли хочеш побачити справжню комету, вибирайся за межі нашої сонячної системи — там для них простору більше, розумієш? Друже мій, там я бачив такі комети, які не вмістилися б навіть в орбітах наших найбільших комет,— їхні хвости звисали б назовні.

Пролетів я ще півтора-ста мільйонів миль і ледве порівняв-

ся, так би мовити, з плечем комети. Щиро кажучи, я відчував неабияке задоволення. Аж дивлюся — до борту підходить черговий офіцер, наводить на мене підзорну трубу та як загорлає:

— Гей, ви там, унизу! Ворушіться, проворніше ворушіться! Підкинути в топки сто мільйонів більйонів мільярдів тонн сірки!

— Слухаю, сер!

— Свистати вахту зі штирборту! Всі на палубу!

— Слухаю, сер!

— Двісті тисяч мільйонів чоловік — підняти бомбрамселі й трюмселі!

— Слухаю, сер!

— Поставити ліселі! Підняти всі вітрила до останньої ганчірки! Усі від носа до корми!

— Слухаю, сер!

Не минуло й секунди, як я зрозумів, що не на того натрапив. А ще за якихось десять секунд переді мною замість комети була сліпуча хмара розжареної до червоного парусини. Вона заслонила небо від краю до краю, — здавалося, ніби комета розпухла й заповонила собою весь навколишній простір. А сірчаний дим — просто слів нема, щоб описати, як він клубами шугав у небеса; про сморід годі й казати. А вже як рвонула та страхітлива посудина! Якби ти почув, який зчинився гвалт! Сюрчать одразу тисячі боцманських свистків, матроси, що їх вистачило б заселити сотню тисяч світів із наш завбільшки, лаються — і всі водночас. Одне слово, я такого за своє життя ніколи не чув.

Ми скільки сили ревіли й гуркотіли поряд. Досі я не зустрічав комети, яка випередила б мене, отож вирішив хоч луснути, а обігнати й цю. Я гадав, що вже маю сяку-таку репутацію у всесвіті, і сподівався, що й цього разу мені пощастить підтримати її. Нарешті завважив, що обганяю комету — не так швидко, як раніше, але обганяю. На борту комети розпалилися пристрасті. Понад сто мільярдів пасажирів прибігли знизу, підійшли до борту й стали закладатись. Зрозуміло, що від цього комета накренилась і почала втрачати швидкість. Ну й розлютився ж помічник капітана! Врізався в юрбу та як загорлає у рупор:

— На середину палуби! На середину палуби, ви...¹ бо голови порозвалюю всім, до останнього ідіота!

¹ Капітан не міг пригадати, що то було за слово, — певно, якесь іншомовне (М. Т.).

А тим часом я поволі все обганяв комету і нарешті проплив неквапливо повз ніс цієї розкішної пожежі. Саме тоді розбудили капітана, і він у самій жилетці й пантофлях, з розкуйовдженим волоссям і в одній підтяжці стояв серед яскравої заграви на передній палубі поряд з помічником. Ну й кислі пики в них були! Я просто не міг стриматись: приставив великого пальця до носа й проспівав:

— Ту-ту! Ту-ту! Родичам привіт передати?

То була моя помилка, Пітерс! Так, друже, я не раз потім картав себе за неї. То була велика помилка. Бачиш, капітан уже відмовився був від змагання, але мої слова взяли його за живе. Не стерпів він. Обернувся до помічника та й питає:

— Чи вистачить у нас запасу власної сірки на весь рейс?

— Так, сер!

— Напевно?

— Так, сер. Вистачить з верхом.

— Скільки у нас вантажу для сатани?

— Тисяча вісімсот мільярдів квінтільйонів казарків.

— Ну що ж, доведеться його підопічним трохи померзнути, поки прибуде інша комета. Розвантажити корабель! Мерщій, хлопці, мерщій! Увесь вантаж — за борт!

Пітерс, подивись мені в очі й не хвилюйся! Там я дізнався, що один казарк точнісінько дорівнює вазі ста шістдесяті дев'яти таких світів, як наш! І весь цей вантаж вони повикидали за борт. Зірок позбивали до лиха — так, неначе на свічки хтось дмухнув. Що ж до перегонів, то на цьому вони й скінчилися. Щойно комету розвантажили, як вона промайнула повз мене так, ніби я стояв на якорі. Капітан застиг на кормі біля задніх шлюп-балок; тепер уже він приставив пальця до носа й прокричав:

— Ту-ту! Ту-ту! Може, переказати щось *вашим* друзям у Вічних тропіках?

Потім він підсмикнув другу підтяжку й пішов геть, а через три чверті години його посудина знову ледь світилася блідим вогником удалині. Так, це була помилка, Пітерс, — оті мої необережні слова. Либонь, я ніколи не перестану каятись, що вимовив їх. Ну, що б то було придержати язика за зубами — переміг би головного забіяку тверді небесної!..

Та я трохи відхилився від теми своєї розповіді, — повернуся, отже, до початку. Тепер ти уявляєш, з якою швидкістю я мчав. Та, пролетівши отак років тридцять, я почав трохи непокоїтись. Взагалі подорож здавалася досить цікавою, пізнав чимало нового, однак почувався якось

самотньо. Та й пристати до якогось місця вже хотілося. Адже я не збирався мандрувати вічно! Спершу мені навіть подобалася ця затримка, бо я потерпав, що можу вскочити в надто гаряче місце, але під кінець ладен був причалити хоч до... Ну, куди завгодно, аби лиш скінчилася невідомість.

Якось уночі, — а там завжди була ніч, хіба що я пролітав повз яку-небудь зірку, що заливала всесвіт своїм полум'ям і сяйвом, та за одну-дві хвилини вона залишалася позаду, і я знову поринав у темряву на добрий тиждень. Зірки, щоб ти знав, розкидані не так уже й густо, як нам здається... Та на чому я зупинився? Ага, якось уночі я помітив на обрії довжелезний ряд мерехтливих вогників. Поки я наближався, вони росли й розбухали, аж стали зрештою схожими на величезні печі. Я сказав собі:

— Йй-бо, здається, прибув! Але зовсім не туди, як і слід було чекати!

Тут я зомлів. Не знаю, чи довго так пролежав, але, мабуть, таки довгенько. Бо коли прийшов до тям, темрява вже розвіялась, і все навколо було осяяне таким ніжним сонячним світлом, і мені так легко дихалось м'яким запашним повітрям! Переді мною простягався чудесний світ — осяйна, прекрасна, чарівна країна! Те, що здалося мені печами, насправді були брами заввишки на багато миль, зроблені з коштовних самоцвітів. Прорізано їх було в стіні зі щирого золота, яка не мала ні початку, ні кінця. Я стрімголов помчав до однієї з брам. Тут я помітив, що небо аж чорне від мільйонів людей, і всі вони зі страхітливим ревом летять до тієї самої брами. Земля довкола мене кишіла ними, як мурашками, — певно, їх було кілька мільярдів.

Я приземлився, і юрба понесла мене до брами. Коли надійшла моя черга, головний клерк діловито спитав:

— Ну, швидше! Звідки прибули?

— Із Сан-Франціско, — відповідаю.

— Сан-Фран... як, як? — перепитує він.

— Сан-Франціско.

Він спантеличено почував потилицю. Тоді питає:

— Це що, планета?

Господи, і треба ж таке бовкнути!

— Яка планета? — кажу. — Це місто! Та ще й одне з найбільших, найпрекрасніших і...

— Годі, годі! — каже він. — Розмовляти тут ніколи Ми не займаємось містами. Звідки ви взагалі?

— Ой,— кажу я,— вибачте! Запишіть мене — з Каліфорнії.

І знову я його ошелешив, Пітерс! Він розгубився на якусь мить, а тоді кинув гостро й роздратовано:

— Не знаю такої планети. Може, це сузір'я?

— Господи! — вигукнув я.— Сузір'я, кажете? Та ні, це штат.

— Чоловіче, ми не займаємось штатами. Скажете ви кінець кінцем, звідки ви взагалі, в широкому розумінні? Чи ви ніяк не збагнете, про що вас питають?

— Ага, тепер ясно, що ви маєте на увазі,— відповідаю.— Я з Америки, із Сполучених Штатів Америки.

Пітерс, ти не повіриш, але я знову його ошелешив! Щоб я на устрицю перевернувся, коли брешу. Вираз його обличчя анітрохи не змінився,— точнісінько, як мішень після стрілецьких змагань міліції. Він обернувся до молодшого клерка та й питає:

— Де це воно — Америка? Що це за Америка?

Молодший клерк покvapливо відповідає:

— Такого світила нема.

— Світила? — озиваюсь я.— Ну, що ви таке кажете, юначе? Америка — не світило. Це країна, материк. Її відкрив Колумб. Про нього ви, сподіваюсь, чули? Америка... ну, що ви, сер! Америка...

— Мовчати! — гаркнув головний клерк.— Востаннє питаю: звідки ви прибули?

— Ну,— кажу,— я вже не знаю, що й говорити, хіба що спробувати оптом і сказати, що я із світу.

— Ага!— зрадів він.— Це вже на щось схоже. З якого світу?

Ну, Пітерс, тут уже він загнав мене на слизьке. Я спантелено витріщився на нього, він роздратовано — на мене, а потім як скипить:

— Та не тягніть ви: з якого світу?

Я кажу:

— Ну, з того самого. Він же один.

— Гм! — гмукнув він.— Один! Та їх мільярди!.. Чия черга далі?

Це означало, що я повинен відійти. Я так і зробив, а на моє місце прискакав якийсь блакитний чоловік, що мав сім голів і тільки одну ногу. Я пішов прогулятись. Тоді тільки я й звернув увагу на те, що всі міради людей, котрі кишили біля брами, були точнісінько такі самі, як це створіння. Я спробував знайти в натовпі хоча б одного

знайомого, але знайомих не знайшлося. Обміркувавши все як слід, я потихеньку знову пробрався до брами, вже геть знітившись.

— Ну? — питає головний клерк.

— Що ж, сер,— одказую покірно,— я, здається, не знаю, з якого я світу. Але я спробую вам допомогти: це той світ, що його спас Христос!

Почувши це ім'я, він схилив голову, а тоді промовив:

— Світів, які спас Христос, стільки, скільки брам у небесах,— ніхто не може їх злічити. В якій астрономічній системі ваш світ? Можливо, це допоможе нам.

— Це та система, в якій є Сонце, Місяць, і Марс...— За кожною назвою він хитав головою, бо навіть і не чув про них,— уявляєш? — ... і Нептун, і Уран, і Юпітер...

— Стривайте! — каже він.— Помовчіть хвилинку! Юпітер... Юпітер... Здається, років вісімсот чи дев'ятсот тому був у нас якийсь чоловік звідти; але люди з тієї системи дуже рідко проходять крізь цю браму.— І раптом він так пильно подивився на мене, ніби хотів просвердлити своїм поглядом наскрізь. Потім, карбуючи кожне слово, промовив: — Ви прилетіли сюди просто зі своєї системи?

— Так, сер,— відказую я, трохи почервонівши.

Він ще суворіше глянув на мене та й каже:

— Це неправда, і тут не місце викручуватись. Ви відхилилися від свого курсу. Як це сталося?

Довелося ще раз почервоніти:

— Пробачте! Беру свої слова назад і признаюсь: одного разу я помчав наввипередки з кометою, але це тривало якусь частку сек...

— Так, так,— проказав він голосом, який я не наважився б назвати лагідним.

— Але я відхилився на якийсь жалюгідний румб і одразу ж після перегонів знову ліг на курс.

— Не має значення. Цього відхилення було досить, щоб ви ускочили в халепу. Воно привело вас до брами, що знаходиться на відстані мільярдів миль від тієї, яка вам потрібна. Якби ви потрапили до своєї брами, там би відразу знали, з якого ви світу, і не було б ніяких затримок. Та дарма. Спробуємо вас якось влаштувати.— Він обернувся до одного з молодших клерків.— В якій системі знаходиться Юпітер?

— Не пригадую, сер, але здається, що така планета є в одній з маленьких нових систем у малонаселеному закутку всесвіту. Я зараз подивлюсь.

У них там була карта завбільшки із штат Род-Айленд. Він підтягнув до неї повітряну кулю і став підніматися вгору, все вище й вище. Скоро здійнявся так високо, що й зовсім зник з очей. Час від часу він спускався попоїсти чого-небудь і знову відлітав. Одне слово, працював так день чи два і, нарешті, спустився й сказав, що йому, здається, пощастило розшукати ту сонячну систему, — але, можливо, то просто мушині сліди. Тут він узяв мікроскоп і знову піднявся вгору. Результат виявився втішнішим, аніж він сподівався. Він таки розшукав нашу систему. Клерк примусив мене описати нашу планету, вказати її відстань від сонця, а потім звернувся до свого шефа:

— О, тепер я знаю, сер, що він має на увазі. Ця планета є на карті! Вона зветься Бородавкою.

А я собі слухаю й думаю: «Юначе, юначе, боюсь, що клімат тієї планети виявився б згубним для вашого здоров'я, якби ви наважились з'явитись там і назвати її Бородавкою!»

Врешті вони впустили мене й сказали, що тепер я спасений й хвилюватися мені вже нічого.

Потім вони відвернулися від мене і взялися знову до своїх справ так, ніби вважали, що справу мою закінчено і все в повному порядку. Правду кажучи, це мене вельми здивувало, але я побоювся заговорити першим і нагадати про себе. Мені дуже не хотілося турбувати їх, бо в них і так клопоту вистачало. Двічі я вирішував дати їм спокій і залишити все так, як є. Отож двічі пускався я в дорогу, але тільки-но згадував, яке враження справлятиму в своїй оснастці на всіх спасених, як відразу повертався й знову ставав на якір. Люди почали поглядати на мене — клерки тобто — і дивуватися, чого це я не відпливаю. Терпіти далі я не міг. Надто вже ніяково себе почував. Отож набрався я врешті духу й зробив знак головному клеркові. А він мені:

— Га! Ви ще тут? Чого вам треба?

А я й відповідаю, тихенько так і довірливо, склавши долоні трубочкою над його вухом:

— Вибачайте, будь ласка, і не гнівайтесь, що я вам нагадую і ніби втручаюсь не в своє діло, але чи не забули ви чого?

Він подумав якусь мить та й каже:

— Забув?.. Ні, здається, нічого не забув.

— Подумайте, — наполягаю я.

Він подумав. Тоді каже:

— Ні, не пригадую. А в чому річ?

— Подивіться на мене, — кажу, — огляньте мене як слід. Він оглянув.

— Ну? — питає.

— Невже, — кажу, — нічого не помічаєте? Якщо я в такому вигляді покажуся серед обраних, то хіба не приверну я до себе надмірної уваги? Чи не буду я вирізнятися серед них?

— Що ж, — каже він, — я нічого особливого не помічаю. А хіба вам чогось бракує?

— Бракує? Та мені бракує арфи, і вінця, і ореола, і псалтиря, і пальмової гілки — бракує всього, що потрібно тут людині.

Чи був він спантеличений, Пітерс? Ти таких спантеличених зроду-віку не бачив! Зрештою він каже:

— Ну, ви й справді наче диво якесь, хоч з якого боку на вас не глянь. Та я про такі речі ніколи й не чув!

Якийсь час я, остовпівши від подиву, розглядав його, а тоді й кажу:

— Сподіваюсь, ви не образитесь, бо я зовсім не маю наміру ображати вас, але, далєбі, для людини, котра, як на мій погляд, так довго пробула в царстві божому, ви дуже мало обізнані з його звичаями!

— Його звичаями! — каже він. — Небеса — чималенький край, друже мій! У великих імперіях безліч різних звичаїв. Навіть у маленьких володіннях їх доволі, як ви, напевно, знаєте з того, що бачили хоча б на Бородавці. Чи можете ви собі уявити, що я міг би вивчити усі звичаї незліченних царств небесних? Та на саму думку про це починає боліти голова. Я знаю звичаї, що панують у місцях, населених народами, яким призначено входити крізь мою браму, і, дозволю собі зауважити, цих знань цілком досить для однієї людини, котрій довелося втовкмачувати їх собі в голову тридцять сім мільйонів років, протягом яких я день у день, ніч у ніч вивчав цю науку! Але вивчити звичаї всього величезного небесного простору — ні, ви нісенітницю верзете! Тепер я не маю сумніву, що чудернацьке вбрання, про яке ви кажете, носять у тій частині неба, де вам належить перебувати, але в нас його відсутність нікого не здивує.

Почувши такі слова, я повеселішав, попрощався з ним і пішов. Цілісінький день я йшов до далекого кінця велетенської зали, сподіваючись ось-ось пройти в рай, але я помилився. Ту залу було збудовано за загальним небесним планом, — певна річ, вона не могла бути маленькою. Нарешті я так підбився, що не міг іти далі. Тоді я сів відпочити й став

розпитувати чудернацьких на вигляд незнайомих, але нічого не допитався: вони не розуміли моєї мови, а я не розумів їхньої. Самотність дошкуляла мені страшенно. Я так підупав духом і так затужив за рідною домівкою, що сто разів пожалкував, що помер. Звичайно, я повернув назад. На другий день, близько полудня, я дістався до того місця, звідки вирушив у дорогу, став перед віконечком реєстратури та й кажу головному клеркові:

— Я починаю розуміти, що кожен має бути в тому раю, котрий для нього призначений. Тільки там він може пізнати справжнє щастя.

— Ваша правда,— каже він.— А ви гадали, що один і той же рай може влаштувати усіх?

— Еге ж, була в мене спершу така думка, але тепер я бачу всю її безглуздість. Як мені пройти, щоб потрапити до своєї дільниці?

Він покликав молодшого клерка, який нещодавно вивчав карту, і той дав мені загальні вказівки. Я подякував і вже хотів іти, але він зупинив мене:

— Зачекайте хвилинку, це за мільйони миль звідси. Вийдіть-но за браму, станьте на отой червоний килим-самоліт, заплющіть очі, затамуйте подих і побажайте опинитися там.

— Вельми вам вдячний,— кажу.— Але чому ви не метнули мене туди відразу, як я прийшов?

— У нас тут і без того є чим собі голову сушити. Це вже ваше діло — думати й питати. Прощайте, ми, напевно, не побачимо вас у цих краях і за тисячу століть.

— В такому разі — оревуар,— відповідаю.

Скочив я на килим-самоліт, затамував подих, заплющив очі й побажав перенестися в реєстратуру своєї дільниці. І в ту ж мить почув, як знайомий мені голос діловито гукнув:

— Арфу, псалтир, пару крил і ореол, розмір тринадцять, для капітана Елі Стормфілда із Сан-Франціско! Виписати йому санітарне посвідчення й пропустити!

Я розплющив очі. Справді, то був індіанець племені Пай-Ют, мій колишній знайомий з округи Туларі, дуже славний хлопець. Пригадую, я був на його похороні. Його, за звичаєм, спалили, а інші індіанці мазали собі обличчя попелом і завивали, як дикі кішки. Він страшенно зрадив мені, і, уявив собі, я був так само радий побачити його й відчути, що потрапив нарешті у той самий рай, якого шукав.

Тут, скільки око сягало, виднілися юрби клерків, які заклопотано бігали й метушилися, вбираючи в нові пишні ша-ти тисячі янки, мексіканців, англійців, арабів та іншого люду.

Коли мені видали моє спорядження, я начепив ореол і, глянувши на себе в дзеркало, мало не підстрибнув до стелі від радості, такий я був щасливий.

— Ну, це вже на щось схоже! — сказав я. — Тепер я готовий, покажіть мені мою хмарину.

Хвилине через п'ятнадцять я вже був за милою від того місця, прямуючи до пасма хмарин. Разом зі мною сунула юрба, мабуть, у мільйон чоловік. Більшість із нас пробувала літати, але деякі покалічилися, і ніхто не досяг великих успіхів. Тим-то ми вирішили йти пішки, поки не напрактикуємось на крилах.

Назустріч нам ішли цілі юрби людей. У декого були в руках самі арфи й більше нічого, у других — псалтирі й більше нічого, у третіх — зовсім нічого; усі вони мали невдоволений і якийсь приголомшений вигляд. В одного хлопця не лишилося нічого, крім ореола, та й той він ніс у руці. Раптом він простяг його мені й каже:

— Прошу, потримайте хвилинку!

І в ту ж мить зник у натовпі. Я пішов далі. Якось жінка попросила мене потримати її пальмову гілку і теж зникла. Дівчинка попросила мене потримати її арфу і, до лиха, так само зникла, і так далі, й так далі, аж поки мене було нав'ючено, як верблюда. Тут підходить, усміхаючись, якийсь літній джентльмен і просить потримати його речі. Я витер піт і відповів йому досить уїдливо:

— Вибачайте, друже, але я вам не вішалка!

Згодом мені стали траплятися цілі купи таких пожитків, покинутих край дороги. Я теж спокійнісінько звалив туди все зайве. Потім озирнувся і, знаєш, Пітерс, що я побачив? Слідом за мною сунув натовп, і всі були нав'ючені так само, як я раніш! Бо кожного хтось із юрби тих, що поверталися, просив, бач, щось потримати хвилинку. Незабаром усі наші також звільнилися від зайвого вантажу, і ми рушили далі.

Усівся я врешті на хмарину поряд з мільйоном інших людей і відчув себе щасливим як ніколи. «Ну, — сказав я собі, — тепер уже мені дали все, що обіцяли. Якщо досі в мене ще були сумніви, то зараз я певен, що потрапив таки до раю!» Змахнувши зо два рази пальмовою гілкою, я настроїв арфу і вдарив по струнах. Пітерс, ти й уявити собі не можеш, який ми зчинили галас! Це було щось грандіозне, аж мороз ішов поза шкірою. Але, бачиш, мелодії були зовсім несхожі одна на одну, і це трохи порушувало гармонію. До того ж там було багато індіанських племен, і їхні войовничі вигуки,

я б сказав, помітно псували враження від нашої музики. Кінець кінцем я припинив гру і вирішив, що час уже спочити. Поруч зі мною сидів дуже милий і приємний дідуган. Я помітив, що він не бере участі в концерті, і став підбадьорювати його, але він відказав на те, що з природи соромливий і боїться грати серед такої численної публіки. Слово за словом, і старий признався мені, що він взагалі ніколи не любив музики. Широ кажучи, я починав відчувати те саме, однак промовчав. Досить довго жоден з нас не озивався ні словом, але звичайно там цього не помічаєш. Отак минуло годин шістнадцять чи сімнадцять. Час від часу я награвав і наспівував,— правда, одну й ту саму мелодію, бо ніякої іншої не знав. Нарешті поклав арфу й почав обмахуватися пальмовою гілкою. Потім ми обидва заходилися глибоко зітхати через досить рівні проміжки часу. Аж ось дідусь озвався:

— Невже ви не знаєте ніякої іншої мелодії, крім тієї, яку бринькаєте цілий божий день?

— Не знаю,— відповів я.

— А ви не могли б розучити ще якусь? — питає він.

— Куди мені,— відказую.— Я вже пробував не раз, та марно.

— Довгенько ж нам доведеться одне й те саме слухати. Вічність, самі знаєте.

— Та не ятрить хоч ви вже мені серця,— кажу дідуганові.— Я й так духом занепаю!

Після досить довгої мовчанки старий знову обізвався:

— Скажіть, ви раді, що потрапили сюди?

— Чоловіче добрий,— відповідаю,— я буду з вами відвертий. Все оце зовсім не схоже на те блаженство, про яке я мріяв, коли ходив до церкви.

А він мені:

— А може, на цьому й годі? Вважайте, що вже по роботі.

— Оце діло,— кажу.— Ніколи в житті мені так не хотілося змінитися з вахти.

І ми вирушили далі. Весь час до хмарин причалювали нові мільйони щасливих людей, виспівуючи осанну. Інші мільйони мовчки рухалися в протилежному напрямку. Ми взяли курс на новачків, і дуже скоро мені пощастило роздати їм усі свої речі — «потримати на хвилинку». Тільки тоді я знову відчув себе вільним і невимовно щасливим. Саме в ту мить я й наскочив на старого Сема Бертлега, котрий помер багато років тому, і зупинився з ним побалакати.

— Скажи мені,— звернувся я до нього,— невже все це

триватиме вічно? Чи нема тут чого-небудь іншого для різноманітності?

А він каже:

— Ось я зараз тобі все розтлумачу. Річ у тім, що люди надто буквально розуміють фігуральну мову Біблії та всі її алегорії, і найперше, чого вони вимагають, потрапляючи сюди, — це ореол, арфу й усе таке інше. А тут задовольняються усі бажання, якщо вони помірковані й нікому не завдають шкоди і коли просити як належить. Тому людям видають оці предмети без будь-яких заперечень. Приблизно добу після того вони ходять, співають і грають — і більше ти їх у хорі не побачиш. Немає потреби розтлумачувати їм, що це зовсім не райське життя, — принаймні це не той рай, який нормальна людина могла б витримати бодай тиждень і не збожеволіти. Наше пасмо хмарин розташоване так, що той галас старожилів не тривожить, тож немає біди в тому, що новачкові дають змогу побувати на хмарині, де він одразу виліковується.

Тепер затям собі ось що: бути в раю — це, звісно, блаженство, але водночас рай — найнеспокійніше місце, яке тільки можна собі уявити. Після першого дня ти тут не знайдеш жодної бездіяльної людини. Цілу вічність співати псалми й помахувати пальмовими гілками — про це приємно послухати з церковної кафедри, але немає нічого безглуздішого, як витратити на це дорогоцінний час. Так дуже легко перетворити рай на збіговисько балакливих неуків, розумієш? Вічний спокій — то гарно звучить з амвона. Проте скуштуй його раз і ти побачиш, як нестерпно гнітитиме тебе вічне дозвілля. Справді, Стормфілд, такий чоловік, як ти, що за все життя ніколи не сидів без діла жодного дня, збожеволів би за півроку в раю, де немає чого робити! Рай — менш за все місце для відпочинку, і ти можеш спокійнісінько закластися на це з ким завгодно!

Я відповів:

— Семе, коли б я почув це раніш, то, напевно, засмутився б, а тепер я радий, що потрапив сюди!

А він:

— Капітане, ти, мабуть, добре стомився?

— Семе, — кажу, — добре — це не те слово! Я стомився, як пес!

— От-от, саме так. Ти заслужив добрий сон, і ти його матимеш. Ти заробив добрий апетит — і ти з задоволенням обідатимеш. Тут те саме, що й на землі: перш ніж тішитися

чимось, мусиш чесно його заробити. Але ось яка є різниця: ти сам можеш вибирати собі будь-яку роботу, і всі сили небесні допомагатимуть тобі, якщо ти не огинатимешся. Коли хтось мав душу поета, а на землі мусив бути шевцем, то тут він чобіт не шитиме!

— Усе це справедливо й розумно, — кажу я. — Багато роботи, але такої, яка тобі до душі, і ніякого більше болю, ніяких страждань...

— Стривай, стривай! Тут вистачає і болю, — тільки він не ранив смертельно. Є тут і страждання, — тільки не вічні. Бачиш, щастя само по собі не існує — воно існує лише як щось протилежне неприємностям. У цьому вся суть. Нема нічого такого, що було б щастям *само по собі*, — воно буває щастям лише *за контрастом* з чим-небудь іншим. Тим-то, як тільки принадність новизни минеться і сила контрасту притупиться, щастя вже нема, і тобі доводиться шукати чого-небудь свіженького. Ну от, на небесах вдосталь болю й страждань — отже, багато контрастів, і можливостей бути щасливим — безліч!

Я кажу:

— Це найбільш розумно влаштований рай з усіх, про які я будь-коли чув, Семе, і він так само мало схожий на мое уявлення про рай, як жива чарівна принцеса на свою воскову статую...

Перші місяці я тинявся по царству небесному, заводячи приятелів і милуючись краєвидами, і нарешті оселився в дуже мальовничій місцевості, щоб добре відпочити перед тим, як узятися за яку-небудь справу. Я й далі заводив знайомства і збирав інформацію. Досить багато розмов мені довелося мати з одним старим лисим ангелом на ім'я Сенді Маквільямс. Він був родом звідкись із штату Нью-Джерсі. Я частенько й подовгу бував у його товаристві. У теплі дні ми вдвох не раз після обіду лежали де-небудь на пагорку в затінку скелі, подалі від боліт його ферми, де він розводив журавлину, і курили люлечки, розмовляючи про найрізноманітніші речі. От одного разу я й питаю його:

— Скільки тобі років, Сенді?

— Сімдесят два.

— Я так і думав. І давно ти на небесах?

— На різдво мину двадцять сім років.

— А скільки тобі було, коли ти потрапив сюди?

— Сімдесят два, звичайно.

— Не може бути!

— Чому не може бути?

— Бо коли тобі на той час було сімдесят два, то тепер дев'яносто дев'ять!

— Отже й ні. Я зараз того самого віку, в якому прибув сюди.

— Стривай-но,— кажу я,— щось воно мені не зовсім ясно. На землі я завжди гадав, що на небі ми всі будемо молоді, веселі й бадьорі.

— Ну що ж, можна й молодим стати. Тобі досить тільки захотіти!

— Тоді чого ж у тебе не було такої охоти?

— Охота була. У всіх буває! І ти, напевно, спробуєш коли-небудь, але тобі це дуже скоро набридне.

— Чому?

— А ось я тобі скажу. Ти завжди був моряком, а хоч раз ти пробував узятися за щось інше?

— Авжеж, я пробував якось крамарювати в шахтарському селищі, але довго не витримав. Надто вже було нудно — ні руху, ні штормів, ні життя — не то живий, не то мертвий. Мені треба було щось одне — або те, або інше. Отож зачинив я свою крамничку — та й знову подався в море.

— У тім-то й річ. Крамарям це подобається, а тобі — ні. Бо, бачиш, ти до цього не звик. Ну, а я не звик бути молодим. Не цікаво. Перетворився я було спершу на дужого й вродливого парубка з кучерявим чубом та ще й з крилами, барвистими, як у метелика. Ходив з хлопцями на пікніки, танці й вечірки, пробував залицятися й плести дурниці дівчатам, та все дарма. Не по мені таке життя,— власне, все це було страх як нудно. Мені лише хотілося рано лягати, рано вставати, а головне — щось робити. А скінчивши — посидіти спокійно, покурити люлечку, подумати, а не вештатись десь із ватагою безтурботних гульвіс. Ти не уявляєш, як я страждав увесь час, поки був молодим!

— І довго ти був молодим?

— Усього півмісяця. Але цього виявилось цілком досить. Боже, як мені докучала самотність! Я, бач, був начинений знаннями й досвідом сімдесятирічного чоловіка, і найглибша тема, яку могли порушити ті молодики, була для мене абеткою. А слухати їхні суперечки — о господи! То було б смішно, якби не було так сумно. Отож я так затужив за тверезими розмовами й манерами, до яких звик, що спробував пристати до старих, але ті не визнавали мене. Для них я був наче пихатий молодий вискочень, і вони холодно віднаджували мене від себе. Так, півмісяця мені цілком вистачило!

Я з радістю повернувся до своєї лисини, люльки й давніх дрімотних роздумів десь у затінку скелі чи дерева.

— То що ж, — кажу, — ти думаєш навіки застрягти на сімдесяти двох роках?

— Не знаю й не хочу про це думати. Але що я ніколи не стану двадцятип'ятирічним — то вже напевно. Я знаю набагато більше, ніж знав двадцять сім років тому, і я з насолодою вчуся весь час, хоча, здається, анітрохи не старішаю від того. Тілесно, тобто, бо розум мій стає старшим, гострішим, загартованішим, більш досвідченим.

Я кажу йому:

— Ну, а коли чоловік прибуває сюди в дев'яносто років, невже він не відсовує свого віку назад?

— Звичайно, відсовує. Спершу до чотирнадцяти років. Мине зо дві години — і відчує себе дурнем. Тоді пересовує на двадцять — майже нічим не краще. Спробує тридцять, п'ятдесят, вісімдесят і, нарешті, дев'яносто — і тоді переконується, що в тому віці, до якого він звик, йому краще і зручніше, аніж у будь-якому іншому. Або ж, якщо розум почав його зраджувати на землі у вісімдесятилітньому віці, то тут він таким і залишається. Він застрягає на тому місці, де його розум востаннє був найгостріший, бо тоді він відчував найбільше задоволення, а звички його були найтривкіші і найсталіші.

— Ну, а двадцятип'ятирічний завжди лишається при двадцяти п'яти роках і вигляду свого не змінює?

— Так, якщо він дурний. Але якщо він розумний, честолюбний і працьовитий, набуті знання й досвід змінюють його звички, думки й смаки, і тоді найкраще він почувується серед старших віком людей. Він дає своєму тілу постарішати на стільки років, скільки йому треба, щоб почувати себе добре й зручно в їхньому товаристві. Отак, поки він розумнішає, його тіло старішає, і поступово зовнішньо він робиться лисим і зморшкуватим, а внутрішньо — мудрим і проникливим.

— Те саме і з дітьми?

— Так, те саме і з дітьми. Боже, якими віслюками були ми на землі! Мріяли, що на небі будемо вічно молодими. Щоправда, тоді не йшлося про певний вік — про це ми навіть не думали, тобто думали, та не однаково. Коли мені було сім років, я, здається, гадав, що на небі нам усім буде по дванадцять. У двадцять років, певно, думав, що на небі ми будемо вісімнадцятирічними чи двадцятирічними, в сорок — повернув назад. Пригадую, я сподівався, що на небі нам

усім буде років по тридцять. Ні дорослий, ні дитина ніколи не думають, що їхній власний вік найвідповідніший для них. Кожен хоче бути на кілька років старший або молодший, і кожен твердить, що й усі жителі раю перебувають у тому віці, який їм найлюбіший. До того ж кожен сподівається, що й усі люди залишатимуться в цьому віці, не рухаючись уперед, та ще й матимуть від того неабияке задоволення. Ти тільки уяви собі — застигнути в раю на одному місці! Уяви собі рай, заселений поспіль семирічними жовторотими щенятами, які ганяють обручі й граються в кременці! Або незграбними, сором'язливими, сентиментальними дев'ятнадцятирічними недоростками. Або тридцятилітніми людьми в розквіті сил, розсудливими, честолюбними, але прикутими за руки й за ноги до обмежень цього віку, як безправні галерники! Подумай про нудьгу і безбарвність товариства, що складається з людей того самого віку, однакових поглядів, звичок, смаків, уподобань! Подумай, наскільки кращою від такого раю була б земля з її різноманітністю типів, фізіономій і віку, з живою грою міриадів інтересів, що залюбки стикаються в такому строкатому товаристві!

— Послухай-но, Сенді,— кажу я,— ти розумієш, що робиш?

— А що я такого роблю?

— З одного боку ти робиш небо дуже приємним, а з другого підкладаєш йому свиню!

— Яким же це чином?

— А таким,— кажу.— Візьми, приміром, молоду матір, яка втратила дитину, і...

— Тс-с! — перервав він мене.— Поглянь он туди!

До нас наближалася жінка. Середнього віку, з посивілим волоссям. Вона йшла повільно, схиливши голову. Крила її безпорадно обвисли, і вигляд у неї був украй стомлений. Бідолашна жінка плакала. Так вона й пройшла мимо, не помітивши нас: голова опущена, на обличчі сльози. Аж тоді Сенді заговорив тихо й лагідно, голосом, повним співчуття:

— Вона шукає свою дитину. Ні, таки знайшла, мабуть. Боже, як вона змінилась! Але я впізнав її відразу, хоч двадцять сім літ минуло, відколи ми бачились востаннє. Тоді вона була молодюю матір'ю, років мала десь так двадцять два — двадцять чотири, не більше. І яке то було чарівне, миле, квітуче створіння! Справжня квіточка! Усім серцем і дуцею була вона віддана своїй дитині, своїй маленькій дворічній донечці! Але та померла, і мати збожеволіла просто збожеволіла від горя! Єдиною її втіхою була думка що вона

побачить своє дитя на небі. «Щоб ніколи більше не розлучатися», — казала вона. Ті слова: «щоб ніколи більше не розлучатися», — твердила вона безнастанно, і від тих слів заспокоювалась трохи, навіть ставала веселою. Коли двадцять сім років тому я вмирав, вона попросила мене перш за все розшукати на небі її дитину й сказати їй, що вона прийде «скоро, скоро, дуже скоро!»

— Яка сумна історія, Сенді!

Він нічого не відповів і якийсь час сидів, похнюплений і замислений. Потім сказав, скорботно так:

— І ось вона прибула.

— Ну? А далі?

— Можливо, Стормфілд, вона не знайшла своєї дитини, хоч я думаю, що знайшла. Так мені чомусь здається. Я знаю такі випадки. Розумієш, дитина збереглась у материній пам'яті такою, якою була, коли її ще на руках колисали, — маленьким, пухкеньким малятком. Але тут дитина її не захотіла лишитись дитиною. Ні, вона захотіла вирости і так і зробила! За ці двадцять сім років вона вивчила всі серйозні науки, які тільки існують, і весь час учиться далі й поповнює свої знання, їй наплювати на все, крім науки. Вона вчиться й обговорює всесвітні проблеми з такими, як сама.

— Ну й що з того?

— Стормфілд, невже не ясно? Її мати розуміється на журавлині, знає, як розводити цю ягоду, готувати з неї варення й продавати його, а більше — анічогісінько не знає! Вона тепер така ж компанія своїй дочці, як черепаха райській пташці. Бідолашна жінка, вона мріяла бавити малятко; я думаю, її спіткало гірке розчарування.

— Сенді, що ж із ними буде? Невже вони будуть вічно нещасні в раю?

— Ні, з часом вони, певно, зблизяться, пристосуються одна до одної. Але не в цьому році і не в наступному. Коли-небудь, з часом.

II

Я мав чимало клопоту зі своїми крилами. Другого дня після участі у хорі я раз чи два пробував полетіти, але в мене нічого не виходило. Першого разу я пролетів ярдів із тридцять, а потім зачепив якогось ірландця і збив його з ніг, — власне, ми обидва впали. За другим разом я зіткнувся з єпископом і, звичайно, теж збив його. Ми обмінялися крутими слівцями, але мені стало дуже ніяково, що я налетів на таку поважну

стару особу на очах у мільйона сторонніх людей, які дивилися на нас, усміхаючись крадькома.

Я зрозумів, що не вмію правити: підіймаючись з місця, я ніколи до пуття не знав, де приземлюся. Решту того дня я ходив пішки з обвислими крилами. Другого дня, рановранці, вибрав затишний куточок, щоб потренуватися. Виліз на височеньку скелю, піднявся в повітря й кинувся вниз, тримаючи курс на кущик ярдів за триста з чимось. Але я не врахував сили вітру, який дув під кутом румби в два до мого курсу. Побачивши, що значно відхиляюся від куща, я сповільнив роботу правого крила, переключившись на ліве, однак це не допомогло. Я зрозумів, що можу перекинутися, а тому сповільнив мах обох крил і знизився. Потім я повернувся до скелі і знову спробував щастя. Цього разу намітив собі точку на два-три румби праворуч від куща — навіть трохи більше, — щоб летіти прямо проти вітру. Полетів досить правильно, але дуже повільно. Тоді мені стало ясно, що при лобовому вітрі крила — погана підмога. Я пересвідчився, що під кутом до вітру ще можна летіти, але проти вітру несила. Виходить, коли надумаю злітати кудись у гості, а вітер буде лобовий, то доведеться, чого доброго, чекати цілі дні, поки він змінить напрям. Крім того, я зрозумів, що під час шторму крилами взагалі не можна користуватися. Якщо пуститися за вітром, — вони одразу розтріпаються, бо вкоротити їх не можна, — рифів, наприклад, не поставиш, тобто залишається тільки одне: згортати їх. А так, знову ж таки, у повітрі не вдержишся. Можна було б лягти в дрейф, головою проти вітру — це найкраще, що можна зробити, — але ж це нелегка праця. Якщо ж спробуєш якийсь інший спосіб, напевне підеш на дно.

Здається, тижнів через два після цього я залишив старому Сенді Маквільямсу записочку — то було, пригадую, у вівторок — з проханням завітати до мене завтра й розділити зі мною манну небесну та перепелів. Увійшовши до мене, старий насамперед підморгнув лукаво та й каже:

— Гей, капітане, що ти зробив із своїми крилами?

Я відразу ж відчув якесь глузування в його словах, але не подав виду й тільки відповів:

— Віддав випрати.

— Авжеж, — каже він спокійненько так, — вони всі бують у пралі в такий час, я часто це помічав. Новоспечені ангели страх які чепуруни! А коли ж ти чекаєш їх від пралі?

— Післязавтра, — кажу я.

Він підморгнув мені й посміхнувся. А я й кажу:

— Сенді, викладай усе, що знаєш. Ну які можуть бути секрети між друзями? Я ж бачу — ти крил не носиш, та й багато інших теж не носять. Я пошився в дурні, правда ж?

— Та десь так. А втім, то не біда. Усі ми попервах буваємо не вельми розумними. Це природно. Бачиш, на землі ми склали собі безглузде уявлення про те, що тут робиться. На малюнках ми завжди бачимо ангелів з крилами, і це вірно, але ми вирішили, що вони користуються ними для пересування, а це вже не так. Крила — то просто парадна форма, та й годі. Перебуваючи на службі, ангели завжди носять їх, і ти ніколи не побачиш ангела, котрий вирушив би з дорученням без крил, як не побачиш, щоб офіцер без уніформи головував на військово-польовому суді, або щоб листоноша розносив листи без форменої куртки, або щоб полісмен обходив свою дільницю без мундира. Отак і крила — вони існують зовсім не для того, щоб літати. Вони для показу, а не для користування. Старі досвідчені ангели роблять так само, як офіцери регулярного війська — поза службою ходять у цивільному. А новоспечені ангели — ті самі добровольці з міліції: вони ніколи не розлучаються з формою, завжди пурхають з місця на місце, носяться зі своїми крилами, збивають з ніг людей, мотаються туди-сюди, і їм здається, що всі ними захоплюються, — одне слово, гадають, ніби вони найзначніша публіка на небі! І коли ти побачиш, як хтось із них пропливає на крилах, з яких одне підняте, а друге звисає донизу, можеш бути певен, що він каже собі в тумить: «Який жаль, що Мері Ен із Аркансоу не бачить мене зараз! Йй-бо, вона пошкодувала б, що дала мені одкоша...» Ні, крила — тільки для показу, ото й усе, — тільки для показу!

— Мабуть, ти таки правду говориш, Сенді, — кажу я.

— Та ти сам поміркуй, — каже він. — Тебе не створено для крил, та й нікого з людей. Пригадай, скільки років тобі довелося летіти сюди з землі? А ти ж мчав швидше за гарматне ядро! Тепер уяви, що цю відстань тобі довелося б відмахати на крилах. Та ціла вічність минула б, а ти все ще летів би та й летів! А мільйонам ангелів доводиться щодня бувати на землі, щоб з'явитися у видіннях дітям на смертельній постелі та праведникам, — це ж їхня робота. Певна річ, під час виконання службових обов'язків вони з'являються з крилами; крім того, умирущі не впізнали б у них ангелів, якби побачили їх без крил. Та невже ти гадаєш, що вони прилітають на крилах? Звичайно, ні. Крила зносилися б на півдорозі, навіть махові пера повідвалювалися б, а кістяк

крила оголився б і скидався б на рамку для повітряного змія перед тим, як її обклеюють папером. На небі відстані в мільярди разів більші, ангели мусять щодня гасати по всьому небу. Хіба обійдешся тут одними крилами? Звичайно, ні. Вони носять крила для форми, але будь-які відстані долають за одну мить — досить їм тільки захотіти. Килим-самоліт із арабських казок — непогана ідея, але наше земне уявлення про те, що ангели пролітають ці величезні відстані на незграбних крилах, — чистісіньке безглуздя! Наші молоді ангели обох статей завжди носять крила — яскраво-червоні, сині, зелені, золотаві, строкаті, райдужні, в колах, смугасті, — ніхто їх за це не засуджує, бо в їхньому віці це природно. Крила — дуже гарна річ, і вони личать молоді. Це найпомітніша й найкраща частина їхнього вбрання, ореол проти крил — то суцця марниця.

— Та годі вже, — кажу я, — свої крила я засунув у шафу і нехай собі вони лежать там, поки на вулицях не буде грізюки по самісінькі вуха.

— Або ж урочистого прийому.

— А це що таке?

— А ось сьогодні ввечері зможеш побачити. Зустрічати-муть одного шинкаря із Джерсі-сіті.

— Ану-ну, розкажи докладніше.

— Цей шинкар був навернений на молитовному зібранні Муді й Сенкі в Нью-Йорку. Коли він повертався додому, то пором, на якому він їхав, зіткнувся з кораблем, і шинкар потонув. Він із тих, хто гадає, ніби в раю не тямитимуться з радощів, що спасається такий запеклий грішник, як він, тим-то він упевнений, що всі небожителі вийдуть назустріч з осаннами вітати його і що в царстві божому цього дня тільки й мови буде, що про нього. Цей шинкар тішиться думкою, що його поява викличе тут такий переполох, якого не траплялося вже хтозна-відколи. Я завжди помічав у померлих шинкарів таку особливість — вони не тільки сподіваються, що всі повибігають їм назустріч, але й певні, що їх зустрінуть процесією із смолоскипами!

— Виходить, його тут чекає розчарування?

— Аж ніяк! Тут не допускають, щоб будь-хто розчаровувався. Те, що йому хочеться мати при появі тут — тобто в межах розумного й не блюзнірського, — він може дістати. Завжди знайдеться кілька мільйонів чи мільярдів молодиків, для яких немає кращої розваги, аніж дерти горлянку, тинятися зі смолоскипами і взагалі веселитися через якогось там шинкаря. Це страшенно тішить шинкаря, це нікому не шко-

дить, це не коштує ані цента, а проте підтримує славу, що в раю всі новоприбулі щасливі й задоволені.

— Дуже добре. Я прийду подивитись, як вони зустрічатимуть шинкаря.

— У таких випадках заведено бути в парадному одязі. Отже, доведеться тобі взяти крила й усі інші причандали.

— А що саме?

— Ореол, арфу, пальмову гілку і так далі.

— Оце то так, — кажу. — Мені дуже соромно, але річ у тім, що я повикладав їх у той самий день, коли залишив хор. У мене зовсім нічого нема, крім оцього хітона й крил.

— Ну, то пусте. Твої речі попідбирали й зберігають для тебе. Пошли по них.

— Я так і зроблю, Сенді. Але ти щось сказав про блюз-нірські бажання, яким не судилося здійснитися.

— О, таких бажань дуже багато. Наприклад, у Брукліні живе проповідник, такий собі Толмедж, от його чекає велике розчарування. Він весь час каже під час своїх проповідей, що коли потрапить до раю, то перш за все обніме Авраама, Ісаака й Іакова, розцілує їх і поплаче у них на грудях. На землі мільйони людей живуть такими мріями. Щодня сюди прибуває не менше шістдесят тисяч чоловік, котрим кортить в ту ж мить побігти до Авраама, Ісаака й Іакова, облапати їх і поплакати у них на грудях. Як ти сам розумієш, шістдесят тисяч на день — трохи важкувато для отих дідуганів. Якби їм спало на думку погодитись на це, то вони тільки те й робили б із року в рік, що давали б пригортати себе й обливати слізьми протягом тридцяти двох годин на добу. Вони завжди були б украй змучені втомую й мокрісінькі, як водяні щури. Хіба ж то був би для них рай? Та з такого раю втечеш неоглядки, сам розумієш. Вони добрі й сумирні старі євреї, але цілувати сентиментальних балакунів з Брукліна люблять не більше, ніж ти. Запам'ятай мої слова: ніжність містера Толмеджа буде відхилено з вдячністю. Є межі привілеям обраних навіть на небі! Справді, якби Адам мусив показуватись кожному новоприбулому, котрому спало б на думку полупати на нього очима й попросити автографа, у нього не лишилось би часу ні для чого іншого! Толмедж заявив, що має намір засвідчити свою пошану Адамові, а так само Авраамові, Ісаакові й Іакові. Але йому доведеться відмовитись від цього наміру.

— А ти гадаєш, Толмедж і справді попаде сюди?

— Так, неодмінно, але ти не турбуйся, він водитиметься з такими, як сам, а їх тут більш ніж досить! Саме в цьому го

ловна принада раю: хоч би що там казали проповідники, тут є всякого гатунку люди. Кожен зможе підшукати товариство собі до вподоби, а іншим дати спокій. Вже коли бог створив рай, то, повір, — зробив це як слід, на широку ногу!

Сенді послав по свої речі, я послав по свої, і близько дев'ятої години вечора ми почали вбиратись. Сенді каже:

— Тебе чекає величне видовище, Стормі. Очевидно, вийдуть декотрі із патріархів.

— Та невже?

— Майже напевно. Звичайно, вони добре-таки деруть носа. Як правило, вони дуже рідко показуються простій публіці. Мені здається, вони виходять зустрічати тільки грішників, які спасли душу в останню хвилину. Вони б і цього разу не показалися, але через земні традиції подібної церемонії ніяк не можна уникнути.

— І вони всі виходять, Сенді?

— Та ти що! Усі патріархи? Ні, щонайбільше двоє. Тут треба пробути п'ятдесят тисяч років — а то й більше, — поки хоч одним оком побачиш усіх патріархів і пророків. Відколи я тут, одного разу показався Іов, а ще одного разу Хам разом з Ієремією. Але найцікавіше сталося за моєї пам'яті тут близько року тому: то був прийом Чарлза Піса, англійця, — того, якого прозвали «Баннеркроським убивцею». На головній трибуні стояло тоді чотири патріархи й два пророки — нічого подібного не траплялося тут від часу, як сюди з'явився капітан Кідд, тоді був навіть Авель — уперше за тисячу двісті років! Ходили чутки, що вийде й Адам; звичайно, досить було й самого Авеля, щоб зібрати юрбу, але ніхто не може притягти такої кількості народу, як Адам. Чутка виявилася безпідставною, але в усякому разі, як я сказав, вона рознеслася повсюди, і міне багато років, поки я вдруге побачу таке видовище. Прийом, звичайно, відбувався в англійській окрузі, розташованій за вісімсот одинадцять мільйонів миль від межі відділення Нью-Джерсі. Я прилетів туди разом з силою-силенною своїх сусідів, і скажу тобі, там було на що подивитись! Народ сунув юрбами. Я бачив там ескімосів, татар, негрів, китайців — людей з усіх усюд. Таку мішанину народів можна побачити лише в перший день після прибуття у Великому хорі, а більше ніде. Мільярди людей проголошували осанну чи співали, галас стояв несусвітний. Навіть коли язика відпочивали, від самого лопотіння крил голова могла тріснути, бо небо було повне-повнісіньке: ангели, як сніг, сипалися звідти. Хоч Адам і не з'явився, видовище було надзвичайне, — на головній трибуні

стояло аж три архангели, а то рідко буває, щоб хоч один показався!

— А які вони із себе, Сенді?

— Осяйні лики, осяйні шати, чудові райдужні крила, вісімнадцять футів на зріст, при мечях, велично піднесені голови, — схожі на військових.

— А сяйво у них є?

— Ні, в усякому разі не обідком. Архангели й патріархи вищих класів носять штуку куди крашу. Це круглий масивний золотий німб, такий блискучий, що осліпнути можна. Ти, коли жив на землі, часто бачив на картинах патріарха з такою штукою, пам'ятаєш? Голова у нього ніби на мідній тарелі. Але це не дає правильного уявлення. Німб набагато блискучіший і красивіший!

— Сенді, а ти розмовляв з цими архангелами й патріархами?

— Хто, я? Та як могло таке тобі й на думку спасти, Стормі? Я недостойний розмовляти з такими, як вони!

— А Толмедж достойний?

— Звичайно, ні! У тебе таке саме плутане уявлення про ці речі, як і в кожного на землі. І в мене було таке ж, але тепер я порозумнішав. Там, унизу, кажуть, що є владика небесний, — і це правильно, але кажуть так, ніби тут республіка, де всі рівні й кожен має право облапити всякого, хто трапиться йому назустріч, і бути запанібрата з усіма обраними, починаючи з найвищих. Як усе це безглуздо! Яка може бути республіка за владики? Яка взагалі може бути республіка там, де на чолі уряду самодержець, де немає ні парламенту, ні ради, яка б утручалася в його діла, де ніхто не голосує, ніхто не обирає, ніхто в усьому всесвіті не має голосу в керуванні державою, нікого не запрошують брати участь у державних справах і нікому не дозволяють цього? Гарна республіка!

— Еге ж, рай, бачиться, не зовсім такий, як я собі уявляв. Але я, в усякому разі, думав, що зможу познайомитися із вельможами, — не те щоб, скажімо, випити на брудершафт, а так — поздоровкатися за руку, погомоніти про се, про те.

— А скажи-но мені, чи міг би який-небудь Том, Дік чи Гаррі зустрічатися отак запросто з членами російського кабінету міністрів? З князем Горчаковим, наприклад?

— Гадаю, що ні, Сенді...

— А тут тобі та сама Російська імперія — тільки більшого масштабу. У нас і не пахне республікою! Тут теж є свої ранги. Є віце-королі, князі, губернатори, віце-губернатори,

віце-віце-губернатори й сотні ступенів знаті, від великих князів — архангелів — і далі, все нижче й нижче, до тих верств, де вже немає ніяких титулів. Чи ти знаєш, що таке принц крові на землі?

— Ні.

— Так от, слухай. Принц крові не належить, власне, ні до королівської родини, ні до звичайної аристократії, — він нижчий за першу і вищий за другу. Приблизно таке саме становище у патріархів і пророків. Є дуже великородна публіка — люди, котрим ми з тобою не годні й сандалі чистити, а вони не годні чистити сандалі патріархам і пророкам! Це, може, дасть тобі деяке уявлення про їхні ранги. Тепер ти розумієш, як високо вони поставлені? Дві-три хвилини бачити когось із них — і вже буде про що пам'ятати й говорити тисячу років! Ти подумай тільки, капітане: якби Авраам став тут де-небудь ногою, то навколо цього сліду відразу поставили б огорожу, а зверху зробили б накриття, і люди з усіх кінців неба сходилися б сюди сотні й сотні років, аби тільки поглянути на це місце! Авраам якраз один із тих, кого містер Толмедж із Брукліна збирається обняти, розцілувати й зросити сльозами, коли сюди прибуде. Йому треба взяти з собою добрячий запас сліз, інакше ставлю п'ять проти одного, що вони у нього пересохнуть раніше, ніж йому трапиться нагода пролити їх!

— Сенді, — кажу йому, — я уявляв собі, що і я буду тут рівний з усіма, але тепер бачу, що треба це викинути з голови. Та я й без цього цілком щасливий.

— Капітане, ти щасливіший, ніж був би за інших обставин! Ці старі патріархи й пророки на багато віків старші від тебе, вони за дві хвилини зрозуміють те, на що тобі потрібен цілий рік. Чи пробував ти коли-небудь вести приємну й корисну розмову з трунарем про вітри, течії й коливання компаса?

— Знаю, що ти хочеш сказати, Сенді. Мені було б просто нецікаво з ним говорити, бо в цих справах він нічого не тямить. Він набрид би мені, а я — йому.

— Ти вгадав! Твоя розмова надочучила б патріархам, а їхні розмови були б вищі за твоє розуміння. Кінець кінцем тобі захотілося б сказати: «Прощавайте, ваша превелібність, коли-небудь ще завітаю до вас!» — і не завітав би довіку. Чи запрошував ти коли-небудь кухонного юнгу до себе в каюту, щоб разом пообідати?

— Розумію, куди ти хилиш, Сенді. Я не звик до такої високопоставленої публіки, як патріархи й пророки, серед них

я почувався б ніяково й незграбно і був би радий вибратися звідти. Сенді, а хто вищий рангом: патріарх чи пророк?

— О, пророки важливіші за патріархів! Навіть наймолодший пророк стоїть вище за найстарішого патріарха. Еге ж, сер, самому Адамові доводиться йти позаду Шекспіра!

— А хіба Шекспір був пророком?

— Авжеж! Пророками були і Гомер, і багато інших. Але Шекспір і решта пророків ідуть позаду Біллінгса, звичайного кравця із Теннессі, і коновала Сакка з Афганістану. Ієремія, Біллінгс і Будда — вони виступають поряд, пліч-о-пліч, відразу ж за шерогою з різних планет, не відомих нашій астрономії, потім ідуть десятків зо два з Юпітера та інших світів, далі йдуть Даніїл, Сакка й Конфуцій, тоді ціла ватага з систем, що лежать за межами нашої. За ними — Іезекіль, Магомет, Зороастр і точильник із Стародавнього Єгипту, далі тягнуться ще довга-предовга шерога, а за нею, десь у хвості, йдуть Шекспір і Гомер, і ще швець на ім'я Марс з глухого французького сільця.

— Невже сюди й справді пустили Магомета та всіх інших поган?

— Так, у кожного з них була своя місія, і всі вони дістали винагороду. Людині, що не дістала винагороди на землі, нема за чим тужити — вона напевно дістане її тут!

— Але чому ж так скривдили Шекспіра, поставивши його за всіма цими шевцями, коновалами й точильниками, про яких ніхто нічого й не чув?

— Саме в цьому й полягає небесна справедливість: на землі вони не дістали заслуженої винагороди, зате тут їм віддають належне! Цей кравець Біллінгс із Теннессі писав такі вірші, які Гомерові і Шекспіру й не снилися, проте ніхто не хотів їх друкувати, ніхто не читав їх, крім його сусідів, людей темних, неосвічених, які сміялися з нього. Коли на селі влаштовували пиятику й танці, його тягли в коло, вінчали капустяним листям і, глузуючи, били йому поклони. Якось увечері, коли він лежав слабкий і напівживий з голоду, його витягли, начепили йому на голову блазенську корону й понесли верхи на жердині по селу, а всі односельці бігли за ним слідом, били в каструлі й завивали. Певна річ, до ранку Біллінгс не дожив. Він навіть і не сподівався потрапити на небо, а ще менше — наробити тут такого галасу. Його, мабуть, страшенно здивував влаштований йому прийом.

— То ти був там, Сенді?

— Та що ти, господь з тобою!

— Чому ж? Хіба ти не знав, що готується така учта?

— Дуже добре знав. Про Біллінгса в небесних сферах говорили не один день, як про цього шинкаря, а років двадцять до того, як він помер!

— Якого ж біса ти не пішов?

— І що ти таке мелеш? Мені крутитися під ногами на зустрічі пророка? Хіба ж личить мугиреві лізти з допомогою, коли зустрічають такого великого вельможу, як Едвард Дж. Біллінгс? Та мене б засміяли!

— То хто ж там був?

— Навряд чи когось із них нам з тобою пощастить коли-небудь побачити, капітане! Можу тобі сказати, що ніхто з простолюду ще не мав щастя бачити зустріч пророка. Уся знать, усі патріархи й пророки — усі до єдиного — і всі архангели, всі князі й губернатори, і віце-королі були там, — а з дрібноти — нікого, жодної душі! Май на увазі, я говорю про вельмож не тільки з нашого світу, але й про князів, патріархів і так далі з усіх світів, що сяють на нашому небі, і з мільярдів інших, що належать до систем, дуже далеких від нашої сонячної системи. Там були пророки й патріархи, перед якими наші — щенята щодо рангу, знаменитості й усього іншого. Декотрі були з Юпітера та інших світів нашої системи, але найбільш славнозвісними були три поети — Саа, Бо і Суф — з великих планет у трьох різних і дуже віддалених системах. Ці три імені відомі в усіх кутках і закутках неба нарівні з іменами вісімдесяти вищих архангелів, тоді як про наших Мойсея, Адама та інших навіть і не чули за межами крихітного куточка неба, де міститься наш світ, — хіба що окремі вчені, розкидані тут і там, та й ті неправильно пишуть їхні імена, діла одного плутають з подвигами іншого й завжди відносять їх просто до нашої сонячної системи, гадаючи, що цього досить, і не вдаючись у такі подробиці, як назва світу, звідки вони походять. Це нагадує мені того вченого індуса, котрий чванився своїм знанням, кажучи, що Лонгфелло живе в Сполучених Штатах — так, ніби той одночасно живе в усіх кінцях країни, а самі Сполучені Штати такі маленькі, що не можна кинути цеглину, не влучивши в Лонгфелло! Між нами кажучи, мене дратує байдужість, з якою люди з велетенських світів ставляться до нашого маленького світу й навіть до нашої сонячної системи. Звичайно, ми віддаємо належне Юпітерові, бо наш світ у порівнянні з ним не більший за картоплину, але в інших системах є світи, перед якими Юпітер менший за гірчичне зерно! Взяти хоча б планету Губра, що її неможливо було б втиснути в орбіту Галлея, не пошкодивши заклепок. Туристи з Губри

(я маю на увазі тубільців, які жили й померли на ній) час від часу прибувають сюди й розпитують про наш світ, та коли дізнаються, що він такий маленький, що блискавка може оббігти його за восьму частку секунди, то хапаються за що-небудь, щоб не впасти від сміху! Потім вони вставляють собі в око скельце й починають розглядати нас, неначе ми якісь чудні заморські комашки абощо. Один з таких туристів поцікавився, скільки триває в нас день. Я відповів, що в середньому близько дванадцяти годин. Тоді він спитав, чи вважають у нас за потрібне вставати й умиватися для такого короткого дня? Такі вже ці люди з Губри — вони не можуть пропустити нагоди вколоти тобі очі тим, що їхній день триває триста двадцять два наших роки. Той нахабний молодий хлюст був ще недоросток: він мав шість чи сім тисяч своїх днів — тобто зо два мільйони наших років — і відзначався усім щенячим чванством, властивим переломному вікові, коли юнак уже не хлопчик, але ще й не чоловік. Якби це було не в раю, я сказав би йому кілька теплих слів. Ну, а Біллінгсу влаштували знаменитий прийом, — таких не бувало тисячі століть, і я думаю, що це матиме добрі наслідки. Слава його рознесеться далеко, про нашу систему, а можливо, і про наш світ заговорять, і повага широких кіл небесної публіки до нас збільшиться. Подумай тільки — Шекспір ішов задки перед цим теннессійським кравцем і розсипав перед ним квіти, а Гомер стояв на бенкеті за його стільцем і прислужував йому! Звичайно, все те не обходило поважних прибульців з інших систем, бо вони ніколи не чули ні про Шекспіра, ні про Гомера, але на нашій маленькій Землі, якби там про таке дізналися, виникла б, напевно, сенсація. Шкода, що в цьому жалюгідному спиритизмові нема нічого путнього, а то ми могли б послати їм звістку. Односельці поставили б Біллінгсу пам'ятника, а його автограф оцінювали б дорожче за автограф сатани. Еге ж, погуляли-таки на тому прийомі — мені про нього все розповів один знайомий дрібний дворянин із Гобокена, баронет сер Річард Даффер.

— Та що ти кажеш, Сенді, — дворянин із Гобокена? Та чи це можливо?

— Звичайно. Даффер держав ковбасну і не зібрав за ціле життя ані цента, бо все зайве м'ясо нишком роздавав біднякам. Не волоцюгам, — ні, зовсім іншим, — того сорту людям, які радше помруть, а не стануть жебратами, — тобто чесним безробітним. Дік вистежував голодних на вигляд чоловіків, жінок і дітей, непомітно проводжав їх додому, розпитував про них у сусідів, а потім підгодовував їх і підшукував їм

роботу. І ніхто ніколи не бачив, щоб він комусь щось давав; він мав славу скнари і помер з нею, і всі казали: «Туди йому й дорога!» Але як тільки він причалив сюди, його сподобили звання баронета, і перше, що Дік-ковбасник із Гобокена почув, ступивши на небесний берег, було: «Ласкаво просимо, сер Річарде Даффер!» Це трохи здивувало його, бо він думав, що його чекає клімат значно гарячіший за тутешній!..

Зненацька вся місцевість навколо задвигтіла від грому: то випалила тисяча сто одна гармата. Сенді пояснив:

— Чуєш? Це на честь шинкаря!

Я схопився.

— Тоді рушаймо,— кажу,— Сенді, мерщій, а то ще прогавимо що-небудь!

— Сиди,— каже він,— це тільки вістка про нього, та й годі!

— Тобто як?

— Постріл означає, що шинкаря помітили з сигнальної станції. Він поминув Сенді-Хук. Зараз назустріч йому полетять різні комісії, щоб ескортувати його сюди. Почнуться всілякі церемонії та зволікання, отож до гавані вони доберуться ще дуже не скоро. В усякому разі до неї ще кілька мільярдів миль.

— Я теж міг би шинкарювати,— промовив я, згадавши своє самотнє прибуття сюди і те, що мене не зустрічали ніякі комісії.

— Я чую жаль у твоєму голосі.— каже Сенді,— і це досить природно, але хто давнє пом'яне, той лиха не мине. Ти прибув сюди власним маршрутом, і тепер уже пізно виправляти помилку.

— Гаразд, Сенді, я не нарікаю. Але хіба у вас тут теж є Сенді-Хук?

— Тут усе влаштовано достоту так само, як і на Землі. Усі штати й території Америки, всі царства й морські острови, великі й маленькі, розташовані тут точнісінько так само, як на земній кулі, і мають таку саму форму, як там, тільки тут вони всі в багато мільярдів разів більші, ніж на Землі. А ось і другий постріл!

— А це з якого приводу?

— Другий форт відповідає першому. Кожен з них дає залп з тисяча сто однієї гармати — це звичайний салют для тих, хто спасся в останню хвилину, причому тисяча сто перша гармата — додатково для чоловіка. Коли зустрічають жінку, ми дізнаємося про це з того, що тисяча сто перша гармата мовчить.

— Сенді, а як ми довідемося, що їх тисяча сто й одна, якщо вони всі випаляють разом?

— Бачиш, тут наш розум в деяких відношеннях дуже розвивається, і це тобі один із прикладів. Тут числа, розміри й відстані такі величезні, що ми повинні вмiти відчувати їх, — наші колишні прийоми ліку й виміру не дали б нам про них ніякого уявлення, а тільки викликали б плутанину, сум і головний біль!

Ми погомоніли з ним ще трохи на цю тему, а тоді я сказав:

— Сенді, я тут майже не бачу білих ангелів; на кожного білого припадає добрих сто мільйонів червоношкірих, які не вмiють говорити по-англійському. Чим це пояснити?

— Таке ти можеш спостерігати в будь-якому штаті, на будь-якій території американського закутка раю. Якось я летів цілий тиждень, пролетів мільйони миль крізь величезні юрми ангелів і не зустрів ніде жодного білого, не почув жодного зрозумілого мені слова! Бачиш, Америку мільярд років, а то й більше — до того, як там з'явилися білі, — населяли індіанці, ацтеки і всякі такі інші народи. У перші три сотні років після відкриття Колумба в усій Америці білих було стільки, що їх можна було б розмістити в одному лекційному залі, — я маю на увазі і британські володіння. На початку нашого століття їх було тільки шість-сім мільйонів — ну, нехай сім; у тисяча вісімсот двадцять п'ятому році — дванадцять чи чотирнадцять мільйонів, у тисяча вісімсот п'ятдесятому, скажімо, двадцять три мільйони, у тисяча вісімсот сімдесят п'ятому — сорок мільйонів. Наша смертність становила пересічно двадцять на тисячу чоловік на рік. Отже, в перший рік століття померло сто сорок тисяч, у двадцять п'ятому році — двісті вісімдесят тисяч, у п'ятдесятому році — п'ятсот тисяч, і близько мільйона в сімдесят п'ятому році. Я буду щедрий і припущу, що від самого початку до сьогодні в Америці померло п'ятдесят мільйонів білих — нехай навіть шістдесят, якщо хочеш; нехай хоч би й сто мільйонів, — кілька мільйонів туди-сюди — то не велика різниця. Тепер ти сам розумієш, що коли розкидати таку краплю людей по простору в сотні мільярдів миль американської території на небесах, це буде все одно, що розтрусити по пустелі Сахарі десятицентову коробочку гомеопатичних пілюль, а опісля мати надію зібрати їх! Годі сподіватися, щоб ми мали якусь вагу на небі, — і ми її таки не маємо, це факт, з яким мусимо примиритися. Учені з інших планет і з інших астрономічних систем, роз'їжджаючи по царству небесному, інколи заглядають і до нас. Вони проводять тут

деякий час, потім повертаються до себе й описують свої подорожі у книжках, де Америці приділяють п'ять рядків. І що ж вони про нас пишуть? Пишуть, що Америка — малонаселена країна з кількома сотнями тисяч мільярдів червоних ангелів, серед яких зрідка трапляються хворі з дивним кольором шкіри. Розумієш, їм здається, ніби ми, білі, і негри, які також інколи трапляються, — це індіанці, що побіліли чи почорніли від якоїсь хвороби, прокази абощо, за якийсь особливо мерзенний гріх, зауваж собі! Це для всіх нас дуже гірке відкриття, друже мій, навіть для найскромніших, не кажучи вже про тих, котрі уявляють, ніби їх тут приймуть як давно загублену державну облигацію і на додачу дадуть ще й облапити Авраама. Я не розпитував тебе, капітане, про подробиці, але мій досвід підказує мені, що тебе зустріли без особливих вітань, коли ти прибув сюди, адже так?

— Краще не згадуй про це, Сенді, — кажу я, злегка червоніючи. — Ні за які гроші не хотів би я, щоб те побачила моя родина! Побалакаймо про щось інше, Сенді.

— Гарзд. То ти збираєшся оселитися в каліфорнійській ділянці раю?

— Не знаю. Я ще не вирішив нічого певного, поки не прибула моя родина. Я намірявся роздивитися, не кваплячись, а вже тоді щось вирішувати. Крім того, у мене чимало знайомих серед небіжчиків, я хотів би розшукати їх і побалакати про приятелів, про давні часи, про те, про се, розпитати, як їм тут ведеться. А втім, моїй дружині, мабуть, захочеться влаштуватися в каліфорнійській окрузі, бо там буде більшість близьких їй небіжчиків, а вона полюбляє водитися зі своїми.

— Не дозволяй їй цього! Ти сам побачиш, як погано з білими в окрузі Нью-Джерсі, а в каліфорнійській — у тисячу разів гірше! Вона аж кишить тупоголовими ангелами кольору глини, а до найближчих білих сусідів зцонайменше мільйон миль. Товариства, ось чого людині особливо бракує в раю, — товариства людей, подібних до неї породою, кольором шкіри й мовою. Через це я разів зо два мало не оселився в європейській частині неба.

— А чому ж ти цього не зробив, Сенді?

— З різних причин. По-перше, хоч там можна побачити чимало білих, але мова їхня майже незрозуміла, і поговорити так само нема з ким, як і тут. Мені приємно дивитися на росіянина, німця, італійця і навіть на француза, якщо пощастить застати його, коли він не робить чогось непристойного, але ж очима не наїсися, хочеться ж поговорити!..

— Але стривай, Сенді, є ж Англія, є англійська округа в раю!

— Так-то воно так, проте там не набагато краще, ніж у цьому кінці небесних володінь. Поки ти маєш справу з англійцями, котрі народилися не більше трьохсот років тому, воно ще нічого, та як тільки натрапиш на людей, що жили до елизаветинської доби, англійська мова стає туманною, і чим далі вглиб, тим вона туманніша. Мені довелося розмовляти з якимсь Лендлендом і ще з одним на ім'я Чосер. — це старовинні поети, — однак то була марна річ: я майже зовсім не розумів їх, а вони — мене. Згодом я одержав від них листи, але написано їх було такою каліченою англійською мовою, що неможливо було щось уторопати. В ту давню добу англійці — то справжні іноземці та й квит, вони говорять по-датському, по-німецькому, по-норманському, по-французькому, а іноді сумішшю усіх цих мов; ще далі в минуле — і вони говорять латиною, по-старобретонському, по-ірландському, по-гельському, а там уже підуть мільярди і мільярди справжніх дикунів, котрі шварготять таким сленгом, якого й сам чорт не втне. Перш ніж натрапиш в англійському селищі на людину, з якою можна порозумітися, доводиться продиратися крізь цілі стовпища варварів, котрі говорять так, що не второпаш ані словечка. Бачиш, за мільярди років у кожній країні змінилося стільки народів і мов, що кінець кінцем у раю створилась престрашенна мішанина.

— Сенді, — питаю, — а великих людей, про яких згадується в історії, ти багатьох бачив?

— Еге ж, багатьох. Я бачив королів і всякого роду видатних людей.

— А королі тут у такій самій шані, як і на землі?

— Ні, людина не приносить сюди свого чину. «Божественне право монарха» — то земна вигадка, і для неба вона не підходить. Королі, прийшовши в царство небесне, спускаються тут до загального рівня. Я дуже добре знав Карла Другого — він один з найпопулярніших коміків у англійській окрузі і вважається там за першорядного майстра. Звичайно, є ще кращі актори — люди, про яких на землі й не чули, — але Карл створив собі дуже добре ім'я і вважається майбутнім світилом. Річард Лев'яче Серце — призовий боксер і має неабиякий успіх серед публіки. Генріх Восьмий — трагик, і сцени, в яких він убиває людей, вражають своєю життєвістю. Генріх Шостий торгує в кіоску релігійною літературою.

— А Наполеона тобі хоч раз довелося побачити, Сенді?

— Не раз, а часто, іноді у корсіканському районі, іноді у французькому. Він завжди вишукує собі місце на видноті і походжає, насупившись, схрестивши руки, — незмінна підзорна труба під пахвою, — з тим величним, похмурим і оригінальним виглядом, якого вимагає його репутація, і дуже йому прикро, що тут його не вважають таким великим полководцем, як він сподівався.

— А хто ж вважається вищим?

— Дуже багато людей, про яких ми й не чули ніколи, — із породи шевців, коновалів і точильників, — отакі безрідні мугири, котрі ні разу в житті не тримали в руках меча чи вогнепальної зброї, але в душі були великими вояками, дарма що вони не мали нагоди виявити на землі свій дар. Тут вони займають своє справжнє місце, а Цезарю, Наполеону й Александрові Македонському доводиться відступити на задній план. Найвидатнішим воєнним генієм, який будь-коли жив на світі, був каменярь звідкись із-під Бостона — він помер під час революції — на ім'я Ебселом Джонс. Хоч би куди він ішов, за ним завжди біжать юрби народу, щоб тільки глянути на нього. Бачиш, кожен тут знає, що якби цьому Джонсові трапилася нагода, він показав би світові такі полководницькі таланти, що всі інші славнозвісні вояцькі звитяги здалися б дитячою грою, учнівськими спробами. Тільки ж він не мав жодної нагоди. Багато разів Джонс пробував записатися в рекрути, але в нього бракувало великих пальців на двох руках і двох передніх зубів, і тому сержант-вербувальник не хотів його брати. Проте, як я вже сказав, кожен тепер знає, чим цей Джонс міг би стати, тим-то мільйони людей збігаються подивитися на нього щоразу, як почують, що він куди-небудь іде. Цезар, Ганнібал, Александр Македонський, Наполеон — усі вони слухають у його штабі і крім них ще багато великих полководців, але публіка не звертає на них ніякої уваги, коли бачить Джонса... Бах!.. Чуєш, ще один салют! Шинкар уже проминув карантин!

Ми з Сенді повдягали всі свої причандали, потім побажали опинитися на місці зустрічі і в ту ж мить там опинилися. Стоячи на краю величезного, як океан, простору, ми дивилися в туманну далечінь, але нічого не могли розрізнити. Зовсім близько від нас була головна трибуна — ярус на ярусі ледь видних тронів, що здіймалися до самого zenіту. Обабіч трибуни на багато-багато миль простягалися лави для простої публіки. Там панували безлюддя й тиша, загальне

враження було скоріше гнітюче, ніж веселе, — немовби сидиш у напівтемній театральній залі, коли глядачі ще не зібралися. Сенді каже:

— Сядьмо тут і почекаймо трохи. Незабаром ми побачимо урочисту процесію, вона має показатися он там!

— Тут так похмуро, Сенді, — кажу йому, — чи не вийшла якась затримка? Нікого, крім нас двох. Не дуже парадна зустріч для шинкаря!

— Не турбуйся, все буде гаразд! Ще один постріл — і ти сам побачиш.

Через деякий час ми помітили на обрії щось неначе легенькі спалахи світла.

— То голова процесії зі смолоскипами, — каже Сенді.

Світло ширилося, ставало дедалі яскравішим і сильнішим. Невдовзі воно було вже як ліхтар паровоза і розгорялося все яскравіше і яскравіше, аж поки нарешті стало схоже на сонце, що сходить над морем, — велетенські червоні промені стрілами прорізали небо.

— Тепер не спускай очей з головної трибуни і з місць для публіки, — каже Сенді, — і чекай останнього пострілу.

І ось, неначе мільйон громових ударів, що злилися в один, залунало: «буум-буум-буум» — аж небеса захиталися. Потім звідусіль полилися потоки сліпучо-яскравого світла, і в ту ж мить усі мільйони лав обабіч головної трибуни, скільки око сягало, були напхом напхані. Усе навкруг оточено чудовим блиском. У мене аж дух захопило. А Сенді й каже:

— Ось як у нас роблять! Часу ми тут не марнуємо, ніхто не входить, коли завісу вже піднято. Побажати — це куди швидше, аніж пересуватися будь-якими іншими засобами. Чверть секунди тому всі ці люди були за мільйони миль звідси. Коли вони почули останній сигнал, їм досить було тільки побажати — і ось вони тут!

Величезний хор заспівав:

Почути прагнем голос твій,
Узріти вид ясний.

Мелодія була благородна, але невмілі хористи псували її своєю участю точнісінько так само, як і в церквах на землі.

Та ось з'явилася голова процесії, і це було справді надзвичайне видовище. Нога в ногу щільними шеремами йшли ангели — по п'ятсот тисяч у ряду, кожен ніс у руці смолоскипа і співав — від громового лопотіння їхніх крил аж голова починала боліти. Колона розтяглася на величезну від-

стань, хвіст її губився десь на небесному обрії, поступово переходячи в ледь розжевілу ниточку. Довго-довго йшли юрби ангелів, і ось нарешті показався й сам шинкар. Усі глядачі посхоплювалися з місць, і знялося таке вітальне ревище, що, здавалося, аж небо задвигтіло! Шинкар увесь сяяв, ореол його хвацько зсунувся набакир, — такого самовдоволеного святого я ще зроду не бачив. Поки він підіймався сходами головної трибуни, хор співав:

Палало небо спрагою
Почути оний глас!

На почесному місці — широкому огороженому помості в центрі головної трибуни — стояли поряд чотири розкішні намети, а навколо них — блискуча почесна варта. Весь цей час намети були щільно завішані. Коли шинкар піднявся нагору, усім кланяючись і до всіх усміхаючись, та й став на помості, намети враз розчинилися, і ми побачили чотири чудових золотих трони, винизані коштовними самоцвітами. На двох середніх сиділи сивобороді старі патріархи, а на двох крайніх — двоє пишно вбраних блискучих велетнів із сліпучо-яскравим сяйвом і в прегарних панцирах. Усі мільйони глядачів укланули на коліна, радісно повитріщали очі й перемовлялися між собою щасливим шепотом:

— Два архангели! Розкіш! А хто ці інші?

Архангели віддали шинкареві по-військовому сухий уклін. Обидва патріархи підвелися, один з них промовив:

— Мойсей і Ісав вітають тебе!

Потім усі четверо зникли, і трони спорожніли.

У шинкаря був трохи розчарований вигляд, бо він сподівався, здається, обняти цих старих, зате юрба раділа й пишталася неймовірно: адже вона побачила Мойсея і Ісава! Кожен казав:

— Ви їх бачили? Я бачив! Ісав сидів боком до мене, але Мойсея я бачив лице в лице ось так, як зараз бачу вас!

Процесія підхопила шинкаря й рушила з ним далі, а юрба розпалася і розійшлася. Коли ми подалися додому, Сенді сказав, що зустріч вийшла вдала і шинкар має право вічно пишатися нею. Він зауважив, що й нам пощастило: ми можемо бути свідками таких зустрічей ще сорок тисяч років і не мати нагоди побачити навіч двох таких високопоставлених осіб, як Мойсей і Ісав. Згодом ми дізналися, що мало не побачили ще одного патріарха, а також справжнього пророка, але в останню хвилину вони прислали записки, в яких проси-

ли вибачити, що не можуть прибути. Сенді каже, що на тому місці, де стояли Мойсей і Ісав, буде споруджено пам'ятник із зазначенням дати й обставин події, і тисячоліттями туди приходитимуть мандрівники, лупатимуть очима на пам'ятник, вилазитимуть на нього й видряпуватимуть на ньому свої імена.

ЩОДЕННИК ЄВИ

(Переклад з оригіналу)

Субота. Я прожила майже цілий день. А з'явилася на світ учора. Принаймні так мені здається. І так є, бо якщо й було позавчора, мене тоді не було, інакше я про це пам'ятала б. Звичайно, позавчора таки могло бути, а я просто не помітила. Гаразд. Тепер я стану дуже спостережливою і зауважу, якщо трапляться ще якісь позавчора. Найкраще почати зараз і нічого не наплутати, бо якийсь внутрішнє чуття підказує мені, що колись ці деталі стануть важливими для істориків. У мене таке відчуття, що я дослід, справжнісінький дослід. Більше, ніж я, почуватися дослідом просто неможливо, і тому я поступово переконуюсь у тому, що саме так воно й є. Я — дослід. Звичайнісінький дослід, та й годі.

Але чи означає це, що весь дослід це тільки я? Навряд. Мабуть, я лише частина дослідів. Правда, головна частина, та, видно, все інше теж має відношення до діла. Чи моє становище забезпечене, чи треба бути обачною і дбати про нього? Мабуть, треба. Якийсь внутрішнє чуття підказує мені, що ціна панування — вічна пильність. (Непогано сказано, як на мій вік).

Сьогодні усе видається кращим, ніж учора. Вчора був останній день роботи, і гори залишилися наверхані абияк, а деякі долини, завалені сміттям і уламками, справляли гнітюче враження. Благородні й прекрасні шедеври мистецтва не можна творити похапцем, а цей величний новий світ справді надзвичайно благородний і гарний. Часу на його створення було обмаль, але вийшов він майже досконалим. Правда, в деяких місцях зірок накидано густо, а в інших зовсім мало, та це незабаром можна буде виправити. Минулої ночі місяць обірвався і скотився з неба. Який жаль! Сама згадка про цей випадок крає мені душу. Жодна з оздоб не зрівняється з ним у красі й довершеності. Жаль, що він був так погано прикріплений. От коли б його віднайти...

Проте хто зна, куди він закотився. А якщо хто й знайде, то заховає і не віддасть. По собі знаю. Взагалі-то я не здатна на обман, але що далі, то більше усвідомлюю, що основа основ моєї натури — любов, навіть пристрасть до прекрасного. Краще не довіряти мені чужого місяця без відома власника. Якби ще вдень знайшла, то, може б, і повернула, боялася б, що хтось побачив. А якби вночі — напевне придумала б якийсь виправдання для себе, щоб не сказати про це. Бо я дуже люблю місяці. Вони такі гарні й романтичні. Було б їх п'ять чи шість, я б узагалі не спала. Мені ніколи не набридло б лежати на порослому мохом березі і дивитися на них.

Зірки теж гарні. От якби дістати хоч кілька, щоб прикрасити своє волосся. Та, мабуть, не вдасться. Подумати тільки, як вони далеко, а здається, ніби зовсім поряд. Учора вночі вони вперше з'явилися на небі, і я спробувала збити кілька штук палицею, але не дістала й дуже здивувалась. Тоді я стала кидати в них грудками землі, доки геть не втомилась, але так і не збила жодної. А все тому, що я лівша. Навіть коли навмисне цілила в іншу зірку, все одно не попадала в ту, що мені подобалась. А були й досить влучні кидки, бо я бачила, як сорок чи п'ятдесят разів чорна пляма грудки летіла просто в середину золотого грона. Якби не втома, я б таки добула собі зірку.

Я трохи поплакала (в моєму віці, гадаю, річ природна), а перепочивши, взяла кошик і пішла туди, де небо сходиться з землею і зірки висять зовсім низько. Там їх можна дістати руками, і це було б набагато краще, бо тоді я зняла б їх обережно, не побивши. Але край землі виявився далі, ніж я сподівалась, і врешті мені довелося відмовитися від свого наміру. Від утоми я вже ледь ноги тягла, до того ж вони були геть побиті й дуже боліли.

Я не могла повернутися додому, бо зайшла надто далеко і змерзла. Натрапивши на тигрів, я вместилася між ними на ніч. Лежати так було надзвичайно зручно й приємно. Я задоволено вдихала солодкий запах, що йшов від тигрів, — адже вони годуються суніцями. Раніше я їх ніколи не бачила, але відразу впізнала по смугах. З однієї такої шкури вийшла б чудова сукня.

Сьогодні я вже маю краще уявлення про відстані. Мені так кортіло заволодіти кожною гарною річчю, яка потрапляла на очі, що я нерозсудливо простягала до неї руку. Іноді відстань виявлялася надто великою, іноді — якихось шість дюймів, що видавалися мені цілим футом, — але тоді моя рука натикалась на безліч колючок! Я одержала урок і відкрила для

себе істину, дійшовши до неї власним розумом. Це було моє перше відкриття: *подряпаний Дослід боїться колючок*. Думаю, непогано, як на мій юний вік.

Учора пополудні я стежила віддалік за іншим Дослідом, намагаючись збагнути, для чого він. Але так нічого й не зрозуміла. Думаю, що це чоловік. Я ніколи раніше не бачила чоловіка, але це створіння виглядає як чоловік. Певна, що не помилилась. Відчуваю до нього більшу цікавість, ніж до будь-якого іншого плазуна, якщо це плазун. Здається, що це саме так, бо в нього скуйовджене волосся, голубі очі, і взагалі воно нагадує плазуна: не має стегон, звужується донизу, як морква, а коли стоїть — роздвоюється, як рогатка. Тому гадаю, що це плазун, хоч може виявитися і якоюсь спорудою.

Спочатку я боялась і кожного разу, коли воно озиралося, кидалася навтіки — думала, що поженеться за мною. Але поступово зрозуміла, що воно само намагається втекти. Тоді я осмілила й протягом кількох годин переслідувала його, тримаючись ярдів за двадцять позаду. Воно почало нервувати і зовсім утратило спокій. Нарешті, неабияк стурбувавшись, вилізло на дерево. Я досить довго чекала, поки воно злізе, потім махнула рукою і пішла додому.

Сьогодні повторилося те саме. Знову загнала його на дерево.

Неділя. Воно й досі на дереві. Очевидно, відпочиває. А скоріше всього, прикидається, бо неділя не для відпочинку. Для цього існує субота. Здається, йому понад усе подобається відпочивати. Я б так не змогла. Мені набридає навіть сидіти й дивитися на це дерево. Цікаво, для чого призначене це створіння. Я ні разу не бачила, щоб воно щось робило.

Минулої ночі повернули місяць. Яка радість! І яка чесність. Він зіслизнув і знову впав, та я не хвилююсь. Нічого турбуватися, коли маєш таких сусідів; вони віддадуть його. Мені б хотілося якось віддячити. Добре було б послати їм трохи зірок, адже у нас їх більше, ніж треба. Тобто у мене, а не в нас, бо плазуна, бачу, такі речі не цікавлять.

У цього створіння грубі смаки, і вдача далеко не лагідна. Вчора у вечірньому присмерку я бачила, як воно злізло з дерева і намагалося ловити маленьких плямистих рибок, що вигравали в озері. Довелося грудками загнати його на дерево, щоб воно дало рибкам спокій. Дивно, невже воно *для цього* створене? Невже воно не має серця? Невже не відчуває жалю до тих крихітних істот? Невже воно призначене

для такої жорстокої роботи? Схоже на те! Одна грудка поцілила йому в вухо, і воно заговорило. Це мене схвилювало, адже раніше я не чула ніякої мови, крім власної. Я не зрозуміла слів, але вони здалися мені досить виразними. Його здатність говорити ще більше розпалала мою цікавість, бо я страх як люблю говорити. Я говорю цілими днями, навіть уві сні. Мені дуже цікаво слухати себе, та якби можна було говорити з кимось, я б розповідала без упину і вдвічі цікавіше, аби лиш той хтось хотів слухати.

Якщо це створіння — чоловік, то це не воно, правда ж? Це неправильно з погляду граматики. Мабуть, це він. Авжеж. Отже, треба його відмінювати так: називний відмінок — *він*, давальний — *йому*, присвійний — *їго*. Отже, вважатиму його чоловіком і називатиму — він, доки не виявиться, що це щось інше. Так зручніше, ніж сумніватися на кожному кроці.

Через тиждень. Неділя. Цілий тиждень бігала за ним, намагаючись познайомитися. Говорити доводилося мені, бо він соромився; та я не проти. Здається, йому приємно, коли я поряд. Я часто вживала оте дружне «ми», і його, здається, тишить, що я не відділяю його від себе.

Середа. Тепер ми справді живемо в злагоді і все краще пізнаємо одне одного. Він перестав уникати мене — добрий знак, і свідчить, що йому подобається бути зі мною разом. Це мені приємно, і я намагаюся бути йому якомога кориснішою, аби ще більше прихилити до себе. В останні кілька днів я звільнила його від роботи вигадувати назви — велике полегшення для нього, бо він не має до цього жодних здібностей. Вдячність його очевидна. Він неспроможний придумати вдалої назви, але я вдаю, ніби нічого не помічаю. Щойно з'являється перед нами якась нова істота, я відразу даю назву, поки він не встиг викрити себе ніяковою мовчанкою. Я не раз виручала його в скрутну хвилину. Сама я такої вади не маю. Варто мені побачити нову тварину, я в ту ж мить знаю, хто це. Мені навіть роздумувати нічого, слухні імена з'являються відразу, немовби з натхнення. Певна, що це натхнення, бо кожного разу відчуваю, що якись півхвилини тому й гадки не мала про таке слово. Ніби сам вигляд і поведінка підказує мені, що воно за тварина.

Коли з'явився додо, він подумав, що це дика кішка, — по очах бачила. Та я виручила його. Ще й подбала про те, щоб не принизити його гідності. Тонем приємного здивування, ніби й не збиралася давати якусь інформацію, я сказала: «Дивися — додо, справді, додо!» Я пояснила, ніби зовсім

ненароком, як я взнала, що це додо. Його, мабуть, трохи вразило, що це зробила я, а не він. Але очевидно, що він у захопленні від мене. Я була дуже задоволена і, перш ніж заснути, не раз із насолодою згадувала про цей випадок. Як мало потрібно для щастя, коли відчуваєш, що воно заслужене!

Четвер. Моє перше горе. Вчора він унікав мене і, здається, навіть не хотів розмовляти зі мною. Спершу я не повірила, думала, що помиляюсь. Адже я так люблю бути з ним разом, слухати, як він говорить. Навіщо примушувати мене страждати ні за що ні про що? Нарешті зрозуміла, що це правда, і пішла геть — посидіти там, де вперше побачила його того ранку, коли нас створили, коли я ще не знала, що він таке, й була байдужа до нього. Тепер це місце навівало скорботу, кожна дрібниця нагадувала про нього, серце моє щеміло. Я не могла втямити чому, бо вперше переживала таке відчуття. В ньому крилася якась незбагненна таємниця.

Та коли настала ніч, я не витримала самотності й пішла до його новозбудованого сховку спитати, в чому моя вина і як її виправити, щоб повернути його прихильність. Він вигнав мене на дощ, і так я вперше пізнала смак горя.

Неділя. Тепер усе знову добре, я щаслива. Але ті дні були справді важкими, і я намагаюся по змозі не думати про них.

Пробувала збити для нього кілька яблук, та ніяк не навчуся влучно цілити. Однак схоже на те, що мій намір йому сподобався. Ці яблука заборонено зривати; він каже, що я накликаю біду. Але якщо я накликаю її, догоджаючи йому, то решта мене не обходить.

Понеділок. Сьогодні зранку я сказала, як мене звуть, сподіваючись його зацікавити. Але йому байдуже. Дивно. Якби він назвав мені своє ім'я, мені б не було байдуже. Мабуть, це було б найприємніше з усього, що досі чули мої вуха.

Він говорить дуже мало. Може, тому, що не дуже кмітливий, і через свою вразливість намагається приховати цю ваду. Жаль, якщо він так думає, адже розум — ніщо, справжню вартість має тільки серце. Мені б хотілося, щоб він зрозумів: добре, любляче серце — багатство, яким можна цілком обійтись, а от розум без серця — велика бідність.

Хоча він і маломовний, запас слів у нього досить значний. Сьогодні вранці він сказав одне надзвичайно гарне слово. Очевидно, він сам зрозумів, яке воно гарне, тому що потім двічі повторив його, наче випадково. Актор з нього незграбний, але я переконалася, що він не позбавлений розуму. При належному догляді це зерно напевне дасть паростки.

Звідки він узяв це слово? Здається, я ніколи його не вживала.

Ні, моє ім'я його це цікавить. Намагалася приховати своє розчарування, та, здається, без успіху. Я пішла від нього, сіла на порослому мохом березі озера й опустила ноги в воду. Сюди я приходжу, коли прагну спілкування, прагну бачити когось, розмовляти з кимось. Мені не досить чарівної білої фігури, намальованої на поверхні озера, але це вже щось, воно краще за цілковиту самотність. Вона говорить, коли я говорю, сумує, коли я сумую. Вона втішає мене словами співчуття: «Не журись, бідна самотня дівчино; я буду твоїм другом». Вона справді мій вірний друг, і єдиний. Вона моя сестра.

А що було, коли вона вперше покинула мене! Я ніколи не забуду цього, ніколи. Серце моє налилося свинцем. Я сказала: «У мене нікого не було крім неї, а тепер і її немає!» Потім в розпачі вигукнула: «Хай краще розірветься моє серце, мені несила жити далі!» Закрила лице руками і невтішно заплакала. А коли через деякий час я відняла руки від обличчя, вона знову була там — біла, сяйлива і прекрасна, — і я кинулась в її обійми!

Так я пізнала справжнє щастя. Раніше я теж бувала щасливою, але це зовсім інше почуття. Я просто не тямилася себе від його надміру. Відтоді я не сумнівалася в ній. Часом вона не з'являлася — іноді годину, іноді майже цілий день, та я не втрачала надії. Я говорила собі: «У неї справи або вона десь мандрує; та вона неодмінно повернеться». Так і виходило — вона завжди поверталася. Якщо ніч випадала темна, вона не приходила — така полохлива. А варто вийти місяцю — і вона вже тут. Сама я не боюся темряви, та вона молодша за мене, народилася пізніше. Багато-багато разів я приходила до неї. Вона моя розрада і втіха в тяжкі хвилини, а вони у моєму житті переважають.

Вікторок. Увесь ранок я працювала, впорядковуючи наші володіння, навмисне тримаючись далеко від нього, сподіваючись, що він відчужено самотність і прийде. Та він не прийшов.

Опівдні вирішила, що на сьогодні досить, і решту дня відпочивала, пурхаючи з бджолами і метеликами і розкошуючи серед квітів, чарівних творінь, які ловлять небесну усмішку бога і зберігають її у своїй красі! Я нарвала квітів, наплела з них вінків та гірлянд і вдягла їх на себе, перекусила, як звичайно, яблуками, потім сиділа в затінку, мріяла і чекала. Він не прийшов.

Та дарма. Все одно нічого б не вийшло, тому що він не любить квітів. Він називає їх мотлохом, не може відрізнити одну квітку від іншої, думаючи, що цим показує свою вищість. Він не любить мене, не любить квітів, не любить барвистого вечірнього неба. Він тільки й любить, що будувати халупи, аби ховатися там від приємного чистого дощу, трошити об землю дині, куштувати виноград і мацати плоди на деревах, щоб дізнатися, чи вони вже достигли.

Я поклала на землю суху палицю, а другою спробувала просвердлити в ній дірку, щоб провести один задуманий мною дослід, і раптом страшно злякалася. З дірки почала здійматися тонка, прозора, синювата цівка. Я кинула все і побігла! Подумала, що то дух, і так перелякалася! Нарешті озирнулась — ніхто за мною не гнався. Тоді я прихилилася до скелі, перепочила, вгамувала подих і дочекалася, поки руки й ноги перестануть тремтіти. Потім обережно прокралася назад, насторожено придивляючись, ладна в будь-яку хвилину кинутися навтіки. Наблизившись, я розсунула гілку трояндового куща і глянула на палицю (жаль, що чоловіка не було поблизу — я виглядала так лукаво-чарівно), але примара щезла. Я підійшла ближче й побачила в дірці щіпку червоної пилюги. Простягла палець, щоб доторкнутися до неї, і, зойкнувши, мерщій відсмикнула руку. Мене пронизав лютий біль. Я захпала палець у рот, пострибала спочатку на одній нозі, потім на другій, поойкала, і мені стало трохи легше. Тоді, сповнена цікавості, почала роздивлятися палицю.

Цікаво, що це за червона пилюга. Раптом мені спала на думку її назва, хоч я ніколи не чула її раніше. Це — *вогонь!* В цьому я була просто переконана. Без будь-яких вагань я так і назвала свою знахідку — вогонь.

Отже, я створила щось таке, чого не існувало раніше. До незліченних багатств світу додала ще одне. Я усвідомлювала це і пишалася своїм досягненням. Мені хотілося побігти й розшукати чоловіка, розповісти йому про те все, щоб піднятися в його очах. Але потім я передумала. Ні, вогонь його не зацікавить. Він запитає, яка з того користь, а що я відповім? Бо якщо вогонь не корисний, а тільки гарний, гарний, та й годі...

Я зітхнула і залишилась на місці. Вогонь ні на що не годиться. Халупу ним не збудуєш, дині смачнішою не зробиш, визрівання плодів на деревах не прискориш. Він не потрібний, це звичайнісінька дурість і марнота. Чоловік вислухає мене з презирством, кине щось образливе. Та для мене вогонь — не нікчемна річ. І я сказала: «О вогонь, я люблю тебе,

витончене червоне створіння, бо ти гарний, і цього досить!» Мені захотілося притулити його до грудей, але я стрималася. А тоді виголосила ще одну істину, сама придумала, хоч вона так нагадувала першу, що я злякалась, — а раптом це плагіат: «*Опечений Дослід боїться вогню*».

Я знову взялася за діло і, наготувавши чималу купку вогненної пилюги, висипала її на жмутик сухої трави, щоб занести додому. Тепер у мене буде свій вогонь, і я гратимуся з ним. Та ось дмухнув вітер, трава підскочила й люто зашипіла на мене. Я випустила її з рук і кинулась навтіки. Озирнувшись, побачила, як голубий дух піднімається вгору, розростається, клубочиться, наче хмара, і відразу вигадала йому назву — *дим!* Хоч даю слово, раніше я ніколи не чула про дим.

Скоро іскристі жовті й червоні язички зблиснули крізь дим, і вмить я дала їм назву — *полум'я* — і знову вгадала, хоч це було перше на світі полум'я. Воно залізало на дерева, розкішно спалахувало в глибині димової хмари, яка все більше розросталась, шугало з-за хмари, а я плескала в долоні, сміялася й танцювала, не тямлячи себе від радості. Все було таке нове і дивне, таке неймовірно прекрасне!

Він прибіг, зупинився, втупився очима в вогонь і довгий час не говорив ні слова. Тоді спитав, що це таке. Жаль, що поставив питання прямо. Тепер доведеться відповідати. І я відповіла. Сказала, що це вогонь. Може, його дратувала необхідність питати в мене про те, чого він не знає. Але то вже не моя вина. Я і не думала дратувати його. Він помовчав, потім запитав:

— Звідки він узявся?

Ще одне пряме запитання, яке так само потребувало прямої відповіді.

— Я зробила.

Вогонь усе віддалявся. Чоловік підійшов до краю обгорілої галявини, подивився на землю і спитав:

— Що це?

— Вуглини.

Він підняв одну, щоб краще роздивитися, але передумав і шпурнув вуглину на землю. Потім пішов геть. Його *ніщо* не цікавить.

А мене зацікавило. На землі залишився попіл — сірий, м'який, ніжний і гарний. Я відразу зрозуміла, що це попіл. І жарини. Їх я теж упізнала. Я знайшла свої яблука, вигребла їх з попелу і дуже зраділа — адже я ще така молода і апетит маю добрий. Та я була прикро вражена, бо яблука всі

порепались. Але виявилось, що вони тільки на вигляд зіпсовані, а смакують краще за сирі. Вогонь — красивий; думаю, колись він приноситиме користь.

П'ятниця. Надвечір минулого понеділка я на мить знову його побачила, але тільки на мить. Чекала, що він похвалить мене за те, що я намагаюсь довести до ладу наші володіння. Я хотіла як краще і сил не жаліла. Та він невдоволено відвернувся й пішов. У нього була ще одна причина для невдоволення — я знову спробувала відмовити його від плавання у водоспаді. Тому що вогонь відкрив мені нове почуття,— зовсім нове і нітрохи не схоже на любов, сум чи інші відомі мені почуття. Це був *страх*. Жахливе почуття! Краще б я його не відкривала. Воно затьмарює життя, проганяє щастя, примушує дрижати, тремтіти, труситися.

Та чоловіка не вдалося відмовити. Він ще не знав, що таке страх і не міг мене зрозуміти.

УРИВОК З ЩОДЕННИКА АДАМА

Мабуть, я повинен пам'ятати, що вона дуже молода, зовсім дівчинка, і бути поблажливим. Її переповнені цікавість, енергія, жвавість. Світ для неї — чудо, дивина, таємниця, радість. Натрапивши на незнайому квітку, вона німіє від захоплення, пестить її, гладить, нюхає, щось до неї говорить і засипає її ласкавими іменами. Вона до безтями захоплюється кольорами. Коричневі скелі, жовтий пісок, сірий мох, зелене листя, голубе небо, перламутровий світанок, фіолетові тіні на горах, золоті острови хмар, що пливуть в океані багряного вечірнього неба, блідий місяць, що виглядає крізь подерті хмари, діаманти зірок, що виблискують у просторах всесвіту,— наскільки я розумію, жодна з цих речей не має практичної цінності, лише колір і велич. Та для неї цього досить, щоб утратити голову. Якби вона могла втихомиритись і хоч кілька хвилин посидіти спокійно, це було б утішне видовище. Мабуть, я із задоволенням дивився б на неї. Я певен цього, бо починаю розуміти, що вона надзвичайно мила істота — гнучка, струнка, зграбна, округла, доладна, спритна, граціозна. Одного разу, коли вона, біла, як мармур, осяяна сонцем, стояла на валуні, відкинувши назад голову та прикривши очі рукою, і спостерігала за польотом якогось птаха, я збагнув, що вона красива.

Понеділок, полудень. Коли на землі є хоч щось, що б її не цікавило, то мені про це не відомо. До деяких звірів я байдужий, для неї таких немає. Вони подобаються їй усі підряд, кожного з них вона вважає скарбом і кожного зустрічає з радістю.

Коли до нас причвалав велетенський бронтозавр, вона визнала його за цінне надбання, хоч я вирішив, що це лихо. Ось вам чудовий приклад розходження в наших поглядах на життя. Вона захотіла приручити бронтозавра, а я вважав за краще подарувати йому нашу ділянку і перебраться на інше місце. Їй здавалося, ніби його можна приручити ласкою. На це я зауважив, що пестунчик заввишки в двадцять один фут і завдовжки в вісімдесят чотири не зовсім доречний у домашньому господарстві. Навіть маючи найкращі наміри й не бажаючи причинити шкоду, він може сісти на нашу халупу й розчавити її; досить заглянути йому в очі, щоб зрозуміти, який він неухажливий.

Все ж вона конче захотіла мати цю потвору і відмовилася розлучатися з нею. Вона вирішила завести молочарню і хотіла, щоб я допоміг подоїти бронтозавра, та я не погодився — надто ризиковано. Він був не зовсім тієї статі, а крім того ми не мали драбини. Тоді вона забажала їздити на ньому верхи і оглядати краєвид. Тридцять чи сорок футів хвоста лежало на землі, як стовбур поваленого дерева. Вона сподівалася вилізти по ньому на бронтозавра, та прорахувалася. Добравшись до стрімкого місця, скотилася вниз — хвіст був надто слизьким, і, якби я не підхопив її, вона б могла покалічитися.

Може, тепер вона заспокоїться? Ні. Тільки дослід здатний її переконати. Непереверені теорії не в її дусі, вона їх не визнає. Мушу сказати, мені подобається її наполегливість, вона справляє на мене добрий вплив. Коли б ми більше часу проводили разом, я б міг перейняти цю рису для себе. У неї залишалася ще одна непереверена теорія. Вона вважала, що коли б нам удалося приборкати цього велетня і потоваришувати з ним, ми могли б ставити його поперек річки й ходити по ньому, як по мосту. Він був уже достатньо приручений — принаймні так їй здавалося,— тому вона вирішила перевірити свою теорію. Але спроба не вдалась. Варто було поставити бронтозавра впоперек річки, як він виходив на берег і йшов за нею слідом, немов ручна гора. Як інші звірі. Вони всі за нею ходять.

П'ятниця. Вівторок, середа, четвер і сьогодні — всі ці дні я його не бачила. Важка річ — самотність, але краще терпіти самотність, ніж бути небажаним гостем.

Я потребую товариства — по-моєму, я створена для спілкування, — тому й завела дружбу із звірами. Вони просто чарівні, мають лагідну вдачу і вишукані манери. Ніколи не сердяться, ніколи не натякають, що ти заважаєш, усміхаються і махають хвостами (ті, хто їх має), радо погоджуються на ігри, прогулянки, на все, що не запропонуєш. По-моєму, вони справжні джентльмени. Всі ці дні нам було так весело, що я геть забула про самотність. Яка там самотність! Навколо мене завжди рояться звірі, часом займаючи чотири-п'ять акрів — їх не злічити. А коли стоїш на скелі і оглядаєш це мінливе, строкате пухнасте море, яке виграє всіма барвами й виблискує проти сонця, вкрите смугами, наче хвилями, можна подумати, що це й справді море. Проте я знаю, що це не так. Цілі хмари друзів прилітають на крилах, здійсмаючи справжню бурю. А коли сонце падає на цей пернатий безлад, спалахи всіх доступних уяві кольорів, засліплюють очі.

Ми ходили в далекі подорожі, і я побачила чимало, майже весь світ. Отже, я перший мандрівник, і єдиний. Коли ми подорожуємо, це справді разуче видовище.

Для зручності я їду на тигрі чи леопарді, тому що в них м'які й округлі спini, на яких приємно сидіти, і тому що вони такі чарівні. Та коли шлях не близький або хочеться оглядати краєвид, я їду на слоні. Хоботом він піднімає мене до себе на спину, а злізти я вмю сама. Коли ми зупиняємося на стоянку, слон сідає, і я з'їжджаю вниз по його спині.

Всі птахи і тварини товаришують між собою, і між ними ніколи не виникає суперечок. Усі вмюють говорити і намагаються розмовляти зі мною. Та, мабуть, це іноземна мова, бо я не розумю жодного слова. Зате вони часто розуміють, що кажу я, особливо собака і слон. Мені стає соромно. Бо це означає, що вони розумніші й займають вище положення. Це мене дратує, бо я сама хочу бути головним. Дослідом і нікому не збираюся поступатись першістю.

Я вже багато чого навчилася. Тепер я освічена, не те що раніше. Тоді я була темна. І це мені дуже дошкуляло, бо скільки не придивлялася, ніяк не могла помітити, коли водоспад устигає вибігти назад на гору. Тепер це мене вже не хвилює. Я стежила за ним, поки зрозуміла, що вода ніколи не біжить угору, хіба тільки в темряві. І це справді так, бо озеро ніколи не висихає. Якби вночі вода не поверталася назад, воно б неодмінно висохло. Найкраще все перевіряти

на дослідах. Тоді будеш *знати*. А коли покладатися на здогади, припущення та домисли, ніколи не станеш освіченим.

Деякі речі *неможливо* збагнути. Але ні здогадки, ні припущення не допоможуть цього зрозуміти. Ні, треба набратися терпіння і робити дослід за дослідом, поки не збагнеш, що ти не можеш чогось збагнути. Та це навіть чудово, бо світ таким чином стає набагато цікавішим. Життя було б нудним, якби відкривати було нічого. Намагатися відкрити і не відкривати так само цікаво, як намагатися відкрити і відкривати. Нічого цікавішого за це я не знаю. Секрет водоспаду був скарбом, поки я не розгадала його. Після того приємне хвилювання минуло, і я пізнала почуття втрати.

Дослід показав, що дерево не тоне у воді, так само як і сухе листя, пір'я та багато інших речей. Отже, скеля теж не повинна тонути. Але тут доводиться обмежитись самим знанням, бо довести це неможливо — поки що. Та я знайду спосіб — і тоді знову хвилювання зникне. Як сумно. Адже поступово, коли я розгадаю все, хвилювання зникне назавжди. А я так люблю хвилюватися! Минулої ночі ця думка не давала мені спати.

Спочатку я не могла збагнути, для чого створена, а тепер, здається, знаю: щоб розгадувати таємниці цього чудового світу, щоб бути щасливою і дякувати Творцеві, який все це тридумав. Мабуть, я ще багато чого не знаю; я на це сподіваюся. Та якщо не квапитися, загадок вистачить не на один гиждень. Я на це теж сподіваюся. Підкидаєш пір'їну, і вона пливе в повітрі, а потім зникає з поля зору. А підкинеш грудку землі — і все навпаки. Вона завжди падає. Я кидала ще й ще, і завжди виходило одне й те саме. Цікаво, чому це так? Звичайно, вона *не падає*, але тоді чому так *здається*? Мабуть, це зорова ілюзія. Тобто, одна з цих речей — ілюзія. Не знаю, котра. Може, пір'їна, може, грудка. Я не можу довести, котра з двох речей обманює мої очі. Можу лише показати, що це робить одна з них. А ви вже самі вибирайте.

Спостерігаючи зорі, я дізналася, що вони не вічні. Бачила, як навіть найкращі з них танули і котилися з неба. Якщо може розтанути одна, то можуть розтанути всі. А якщо можуть розтанути всі, то вони всі можуть розтанути в одну ніч. Колись таке горе настане — я знаю. Тому кожну ніч сидіти і дивитимуся на зірки, змагаючись зі сном, поки моїх сил. Я закарбую ці іскристі поля в своїй пам'яті, щоб потім, коли їх не стане, я могла уявити на чорному небі таку ж безліч цих чарівних вогників, щоб вони знову сяяли двоїлися в моїх заплаканих очах.

ПІСЛЯ ГРІХОПАДІННЯ

Коли я згадую минуле, Сад видається мені сном. Він був прекрасний, незрівнянний, чарівний. Я втратила його і більше ніколи не побачу.

Я втратила Сад, але знайшла його, і я щаслива. Він щиро любить мене. Я люблю його всіма силами своєї пристрасної натури. Мабуть, так і повинно бути, раз я така молода. Коли я питаю себе, за що люблю його, то виявляється, що я цього не знаю, та й не дуже хочу знати. Гадаю, що така любов іде не від розуму, і її не пояснить навіть статистика, як любов до інших плазунів чи звірів. Мабуть, так і має бути. Деяких птахів я люблю за їхні пісні. Адама я люблю не за те, що він співає, зовсім ні. Що більше він співає, то менше мені це подобається. І все ж я прошу його співати, бо хочу навчитися любити все, що йому до смаку. Я певна, що навчуся, бо спочатку не могла терпіти його співу, а тепер можу. Від того співу молоко кисне, та дарма, я звикну й до такого молока.

Я люблю його не за розум, зовсім ні. Він не може відповідати за свій розум, він не сам себе створив. Він такий, яким його задумав Творець, і цього досить. У цьому задумі була вища мудрість, я це добре знаю. З часом його розум розвивається, та, думаю, не відразу. Та й навіщо поспішати? Адам і так мене влаштовує.

Я люблю його не за ласкаве й уважне ставлення до мене, і не за його делікатність. Ні, тут йому якраз дечого бракує. Але він і так хороший і поступово виправляється.

Я люблю його не за працелюбність, зовсім ні. Гадаю, що він її не позбавлений; не знаю тільки, чому приховує від мене. Це єдине, що завдає мені болю. В усьому іншому він тепер зі мною відвертий і прямий. Певна, він більше нічого не приховує. Мене засмучує, що він таїться від мене, і часом думка про це не дає мені спати. Та я викину її з голови, щоб не затьмарювати щастя, яке вщерть сповняє мене.

Я люблю його не за освіченість, зовсім ні. Він самоук і справді знає багато, але не все.

Я люблю його не за лицарську вдачу, зовсім ні. Він доніс на мене, та я його не виню. По-моєму, це особливість його статі, а він не сам її створював. Звичайно, я б не донесла на нього — краще вмерти. Але це вже особливість моєї статі, яка не є моєю заслугою, бо свою стать я теж не сама створила.

То за що ж я люблю його? Мабуть, просто за те, що він чоловік.

В глибині душі він добрий, і я люблю його за це, та любила б і без цього. Навіть коли б він бив і ображав мене, я все одно любила б його. Впевнена. Мабуть, уся справа тут у статі.

Він сильний і красивий, і я люблю його за це, милуюся і пишаюся ним. Та я любила б його і так. Любила б некрасивим, любила б калікою. А якби довелось, працювала б на нього, була б його рабинею, молилася б за нього і не відходила б від його ложа до самої своєї смерті.

Так, мабуть, я люблю його просто тому, що він *мій* і що він *чоловік*. Іншої причини я не бачу. Мабуть, я сказала те, що є: така любов іде не від розуму, і її не пояснить навіть статистика. Вона *приходить* — ніхто не знає звідки — і її не збагнути. Та в цьому й немає потреби.

Така *моя* думка. Та я тільки жінка, яка перша замислилася над цим. Можливо, через брак знань і досвіду я в чомусь помилилася.

ЧЕРЕЗ СОРОК РОКІВ

Я молюся і прагну, щоб ми разом пішли з життя. Це прагнення житиме на землі вічно, і його відчуватиме серце кожної люблячої дружини, поки існує світ. Це прагнення назвуть моїм іменем.

Але якщо одному з нас судилося піти першому, я молюсь, щоб це була я. Бо він сильний, а я слабка. Він потрібніший мені, ніж я йому, — життя без нього — не життя. Хіба мені під силу таке випробування? Ця молитва теж безсмертна і здійматиметься до неба, поки існуватиме мій рід. Я перша дружина на землі і повторюю в останній.

НА ЄВИНІЙ МОГИЛІ

Адам: Рай був там, де була вона.

ПРО ПЕРУКАРІВ

Усе на світі змінюється, крім перукарів, перукарських манер та перукарського оточення. Вони не міняються. Вкотре, зайшовши до перукарні, ви відчуваєте те саме, що відчуватимете до кінця своїх днів. Того ранку, як звичайно, я вирішив поголитись. Я вже підходив до дверей перукарні з боку Мейн-стріт, коли якийсь чоловік підійшов до них від

Джонс-стріт,— як завжди. Я наддав ходи, та де там! Він проскочив на якусь мить раніше, і, ввійшовши, я побачив, що він сідає у єдине вільне крісло, яке обслуговував найкращий майстер. Отак завжди. Я присів, сподіваючись успадкувати крісло, яке належало кращому з двох інших перукарів,— бо він уже зачісував свого клієнта, а його товариш ще не приступив до масажу й намащування волосся. З неослабною цікавістю я стежив, як мої шанси то збільшувались, то зменшувались. А коли побачив, що № 2 наздоганяє № 1, моя цікавість переросла у занепокоєння. Коли ж № 1 зупинився на мить, відраховуючи новому відвідувачеві здачу за квиток до лазні і відстав від свого товариша, моє занепокоєння переросло у тривогу. Коли № 1 наздогнав суперника, і обидва одночасно стягнули рушники і стали струшувати пудру зі щік своїх клієнтів, готуючись вигукнути звичне: «Прошу!», я затамував подих у напруженому чеканні. Та коли у вирішальну мить № 1 затримався, щоб раз-другий провести гребінцем по бровах свого клієнта, я зрозумів, що він пасе задніх, і з обуренням вийшов з перукарні, не бажаючи потрапити до рук № 2. Мені бракує тієї завидної твердості, яка дозволяє сказати перукареві у вічі, що я зачекаю, поки звільниться його колега.

Через п'ятнадцять хвилин я повернувся до перукарні, сподіваючись, що тепер мені пощастить. Усі крісла, певна річ, були вже зайняті, а в черзі сиділо четверо чоловіків — мовчазні, похмурі, роздратовані. Вони страшенно нудилися, як завжди нудяться люди, що чекають своєї черги в перукарні. Я сів на старий диван, переділений кількома залізними поруччями, і став знічев'я читати рекламу і об'яви, що пропонували безліч шарлатанських засобів для фарбування волосся. Далі передивився заявлені наклейки на флаконах з лавровишневою водою,— вони належали постійним клієнтам; прочитав прізвища і запам'ятав номери на персональних приборах для гоління, що стояли в окремих шухлядках; вивчив розвішані на стінах дешеві, забруднені гравюри, де були зображені битви, перші президенти, султанші, що напівлежали в сластолюбних позах, і сакраментальна дівчинка, що примірює дідусеві окуляри; прокляв подумки невгамовного канарка і здатну довести до божевілья папугу, без яких не обходиться майже жодна перукарня. Після того я вибрав з купи торішніх ілюстрованих газет, що валялися на заляпаному столі посеред кімнати, найменш зачитані і завчив напам'ять силу усіляких нісенітниць про давно забуті події.

Та ось підійшла моя черга. Почулося довгождане: «Прощу!», і я потрапив до рук... № 2. Отак завжди. Я несміливо зауважив, що поспішаю, і перукар заметушився, ніби почув бозна-яку новину. Одним ривком він закинув мою голову назад і підклав під неї серветку. Потім загнав мені під комірець обидві п'ятірні й засунув рушник. Устроївши свої пазурі в моє волосся, він заявив, що мені конче треба підстригтись. Я відповів на те, що не збираюся стригтись. Він провів повторне дослідження і сказав, що зачіска задовга, як на сьогоднішню моду. Краще трохи зняти, особливо на потилиці. Я відпариував тим, що стригся лише тиждень тому. Він із сумнівом оглянув мою чуприну, а потім зневажливо поцікавився, хто ж це мене так підстриг. Я відрубав: «Ви!», — примусивши його з'їсти облизня. Після цього він узявся збивати мильну піну, щохвилини зупиняючись, щоб розглянути своє відображення в дзеркалі, прискіпливо вивчити підборіддя чи уважно роздивитись якийсь прищик. Далі старанно намилив мені одну щоку і тільки-но зібрався намилити другу, як його увагу привернула бійка собак. Він підбіг до вікна і не відійшов, поки не додивився до кінця, програвши два шилінги іншим перукарям — бо заклався не за того собаку і тим справив мені неабияку приємність. Закінчивши намилювати, він заходився рукою втирати піну.

Щойно мій майстер почав правити на старій підтяжці бритву, як тут серед перукарів зайшла мова про якийсь дешевий бал-маскарад, на якому він учора ввечері, зодягнений у червоний батист і штучний горностаї, зображував короля. Перукареві так подобались жартівливі натяки на якусь дівицю, яка не встояла перед його чарами, що він усіма способами намагався продовжити розмову, прикидаючись, ніби жарти товаришів його дратують. Тепер він ще частіше став оглядати себе в дзеркалі, врешті відклав бритву і надзвичайно старанно зачесав своє волосся, уклавши його перекинутою аркою на лобі, надав довершеності проділу на потилиці й змайстрував над вухами два симпатичних крильця. Тим часом піна у мене на обличчі висохла і в'їлася до самих печінок.

Нарешті він перейшов до гоління, вп'явшись пазурами в моє обличчя, щоб краще натягнути шкіру, штурхаючи і відкидаючи мою голову на всі боки в пошуках якнайзручнішого для роботи положення. Поки бритва торкалася менш чутливих місць, я ще сяк-так терпів, та коли він почав шкрябати, дерти і смикати моє підборіддя, у мене на очі набігли сльози. Мій ніс правив йому за кермо, яким він безцеремон-

но орудував, аби з руки було виголити всі закутки на моїй верхній губі. І тут завдяки деяким побічним доказам я відкрив для себе, що в його обов'язки входить чищення газових ламп. Мені завжди кортіло дізнатися, хто це робить — власник закладу чи перукарі.

Щоб якось розважитися, я став гадати, де він поріже мене на цей раз, та не встиг я нічого придумати, як він полоснув мене по підборіддю. Він негайно став гострити бритву — міг би і раніше про це подбати. Я не люблю виголюватись гладенько й нізачо не дав би йому повторити всю процедуру з початку. Тому спробував переконати його відкласти бритву, жахаючись, що майстер знову уподобає підборіддя — найчутливіше місце на моєму обличчі, якого бритва не може торкнутись двічі, щоб не викликати подразнення. Але він запевнив мене, що лише пригладить невеличку шорсткість, і тієї ж миті пройшовся бритвою по забороненому місцю. Сталося те, чого я так боявся — наче по команді вискочило безліч дрібних і пекучих прищиків. Змочивши рушник лавровишневою водою, майстер приклав його до мого обличчя й надавав мені гідких лящів, неначе я все життя вмивався саме так. Потім ляснув мене кілька разів сухим кінцем рушника, і знову з таким виглядом, ніби я завжди утирався саме так, а не інакше. Проте перукар рідко поводить ся з вами похристиянському. Далі, за допомогою рушника, він змочив порізане місце лавровишневою водою, присипав крохмалем, знову змочив лавровишневою водою і змочував би й присипав отак довіку, якби я не збунтувався і не почав благати, щоб він дав мені спокій. Тоді він напудрив мені обличчя, підсмикнув мене вгору, і загнавши в мою чуприну п'ятірню, почав задумливо, наче граблями, водити нею по голові. Нарешті запропонував вимити голову шампунем, сказавши, що вже давно пора це зробити. На це я зауважив, що вимив її лише вчора, ще й дуже старанно. І знову дав йому з'їсти облизня. Тоді перукар порадив мені «Чудо-зачіску Сміта» і сказав, що охоче продасть флакончик. Я відмовився. Він почав розхвалювати парфуми «Ароматні радощі Джонса», рекомендуючи придбати їх. Я знову відмовився. Після того він спробував всунути мені якусь гидоту для чищення зубів власного виготовлення, а коли я ще раз відмовився, запропонував обмінятися ножами.

Зазнавши невдачі і цього разу, він знову заходився коло роботи: оббризкав мене з ніг до голови одеколоном, напмадив мені, незважаючи на всі мої протести, волосья, вишкріб і видер з корінням добру його половину, зачесав жалюгідні

рештки, зробив проділ на потилиці та уклад на лобі незмінну перекинуту арку. Нарешті, зачісуючи мої ріденькі брови й щедро квацяючи їх помадою, він став перераховувати достойності свого чорно-рудого тер'єра вагою у шість унцій. Тут пробило дванадцятю годину — і я схаменувся, що мій поїзд відійшов п'ять хвилин тому. Майстер знову схопив рушник, злегка обмахнув ним моє обличчя, востаннє провів гребінцем по моїх бровах і весело вигукнув: «Прошу!»

Через дві години цей перукар спіткнувся на дорозі, і його вдарив грець. Завтра я за все помщуся — піду на його похорон.

СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ ЛІНЧУВАННЯ

I

Отже, великий штат Міссурі знеславився! Декотрі його сини пристали до лінчувателів, а ганьба впала на нас усіх. Отій жменьці ми завдячуємо репутацією і прізвиськом: віднині й довіку для усього світу ми — «лінчувателі». Бо люди не думатимуть — вони до цього не звикли, вони звикли узагальнювати. Люди не скажуть: «Міссурійці вісімдесят років створювали собі репутацію поважних людей, а та сотня лінчувателів десь там, на околиці штату, — не справжні міссурійці: то ренегати». Ні, така думка ніколи не промайне в їхніх головах. Вони зроблять висновок з одного чи двох нетипових фактів і скажуть: «Усі міссурійці — лінчувателі». Люди нерозважливі, нелогічні, позбавлені відчуття пропорції. Цифри для них — ніщо, вони нічого їм не промовляють, не підказують розумних висновків. Люди, наприклад, твердитимуть, що Китай скоро неодмінно стане християнським, бо щодня дев'ять китайців приймають хрещення. А та обставина, що кожного дня в Китаї народжується тридцять три тисячі язичників, пройде повз їхню увагу, а вона ж зводить нанівець усі їхні аргументи. Люди скажуть: «У тому штаті є сто лінчувателів; отже, міссурійці — лінчувателі». Той важливий факт, що два з половиною мільйони міссурійців, не є лінчувателями, не змінить людського присуду.

II

О Міссурі!

Ця трагедія сталася поблизу Пірс-Сіті, в південно-західній частині штату. В неділю пополудні молода біла жінка вийшла сама з церкви і невдовзі її знайшли убитою. Так, там

є церкви. За моїх часів релігія на Півдні була глибша та поширеніша, ніж на Півночі, і відзначалася більшою мужністю і щирістю — такою, мені здається, вона й лишилася. Отже, молоду жінку знайшли вбитою. І хоча в тій місцевості чимало шкіл і церков, люди збунтувалися: лінчували трьох негрів (двоє з них були вже літні), спалили п'ять негритянських халуп, а тридцять сімей вигнали до лісу.

Я не спинятимусь на тому, що саме штовхнуло людей на цей злочин, — не в тім річ. Головне — з'ясувати, чи має право вбивця *вершити суд самочинно*? Питання просте й слушне. Коли доведено, що вбивця порушив прерогативу закону, помстившись за заподіяну йому кривду, тоді нема про що й говорити: його не виправдає і тисяча причин. Жителі Пірс-Сіті мали вагомі причини, — як свідчать деякі подробиці, навіть найвагомішу з усіх. Та це не має значення. Вони вирішили вершити суд самі, хоча за законами штату їхню жертву однаково повісили б, якби справу розглядав суд, бо в тій місцевості негрів мало, вони не займають високого становища й не можуть вплинути на присяжних.

Чому лінчування з його варварськими атрибутами стало в деяких частинах нашої країни найпопулярнішою помстою за так звані «звичайні злочини»? Чи не тому, що люди вважають це лиховісне й жахливе покарання переконливішим уроком і ефективнішим засобом залякування, ніж позбавлена зовнішнього ефекту страта через повішення, здійснена без свідків на тюремному подвір'ї? Безперечно, ті, хто при своєму розумі, так не думають. Навіть мала дитина в це не повірить. Вона знає: будь-яка незвичайна подія, що набула широкого розголосу, завжди викликає появу наслідувачів, адже в світі чимало неврівноважених людей, яких досить лише трішечки розворушити і вони втрачають рештки здорового глузду й починають робити таке, про що раніше й гадки не мали. Навіть мала дитина знає, що коли хто-небудь стрибне з Бруклінського мосту, інший неодмінно зробить те саме; коли хтось наважиться пропливти в бочці по Ніагарському водоспаду, іншому заманеться того ж таки; коли якийсь Джек Потрошитель заживе собі недоброї слави, вбиваючи жінок у темних провулках, він теж матиме послідовників; коли людина вчинить замах на короля і газети роздзвонять цю новину по всіх усядах, царевбивці з'являться по всьому світу. Дитині відомо: досить лише негрові вчинити будь-який сенсаційний злочин або вбивство, як це сколихне інших негрів і викличе цілий ряд отих трагедій, яким суспільство так прагне запобігти. Кожен такий злочин

у свою чергу потягне за собою ряд інших, і як наслідок перелік цих нещасть, замість зменшуватися, з року в рік зростатиме. Одне слово, дитина знає, що лінчувателі найгірші вороги своїх дружин, дочок, сестер. Відомо дитині й те, що закони, вигадані нами, роблять наслідувачами не тільки окремих людей, а й цілі громади. Лінчування, яке викликало багато пересудів, неодмінно спричинить інші лінчування — тут, там, усюди — і згодом обернеться на манію чи моду, — моду, яка поширюватиметься з кожним роком, охоплюючи, мов епідемія, штат за штатом. Лінчування досягли Колорадо, Каліфорнії, Індіани, а ось тепер — Міссурі! Цілком імовірно, що я доживу до тих часів, коли на Юніон-сквер, у Нью-Йорку, на очах у п'ятдесяти тисяч глядачів спалюватимуть негра, однак поблизу не буде жодного представника закону й правопорядку — ні шерифа, ні губернатора, ні поліцейського, ні священика.

Кількість лінчувань зростає. У 1900 році сталося на вісім лінчувань більше, ніж у 1899 році, а в нинішньому, очевидно, їх буде ще більше, ніж у минулому. Минуло трохи більше ніж півроку, а ми вже маємо вісімдесят вісім випадків лінчування, тоді як за весь минулий рік їх було сто п'ятнадцять. Особливо відзначилися чотири південних штати — Алабама, Джорджія, Луїзіана й Міссісіпі. Торік в Алабамі сталося вісім випадків лінчувань, у Джорджії — шістнадцять, у Луїзіані — двадцять і в Міссісіпі — двадцять, — тобто більше половини лінчувань у країні. З початку року в Алабамі вже зареєстровано дев'ять випадків лінчувань, у Джорджії — дванадцять, у Луїзіані — одинадцять і в Міссісіпі — тринадцять; знову ж таки понад половину загальної кількості лінчувань у всіх Сполучених Штатах. («Чикаго Трібюн»).

Напевно, дедалі частіші випадки лінчування пояснюються притаманним людині інстинктом наслідувати — цією і ще одною найпоширенішою людською вадою: страхом перед загальним осудом, небажанням привернути до себе увагу тим, що робиш не так, як усі. Ім'я цьому — Моральне Боягузтво, і воно — домінуюча риса вдачі 9999 чоловік з кожних десяти тисяч. Я не претендую не це відкриття, адже й найтупоголовіші з нас у душі знають, що так воно і є. Історія не дасть нам забути чи знехтувати цю найважливішу рису нашої вдачі. Історія постійно дошкуляє нам, нагадуючи, що відколи існує світ, усі повстання проти людської під-

лості й гніту розпочинались одним-єдиним сміливцем з десяти тисяч, а решта полохливо очікували й лише згодом, неохоче, приєднувалися до руху під впливом такої людини та її послідовників з інших десяти тисяч. Аболіціоністи це пам'ятають. Потай громадська думка вже давно була на їхньому боці, та кожен боявся заявити про це вголос доти, доки з якогось натяку здогадався, що сусід думає так само. Отоді зчинилася буча. Так буває завжди. Колись так буде і в Нью-Йорку й навіть у Пенсільванії.

Припускають — і запевняють! — нібито лінчування дає людям утіху — вони, мовляв, радіють нагоді побачити виставу. Та це неправда, весь наш досвід спростовує таке твердження. Жителі Півдня зроблені з того самого тіста, що й населення Півночі, а переважна більшість цих останніх — люди добропорядні й співчутливі. Їх украй вразило б таке видовище, і вони... пішли б на нього дивитись і вдавали б, ніби їм це подобається, якби вважали, що інакше викличуть невдоволення громади. Так уже ми створені — тут нічим не зарадиш. Інші тварини не такі, але й тут ми безсилі чимнебудь зарадити. Вони не знають, що таке Моральний Критерій, ми ж не можемо позбутися його, не можемо його продати, хай навіть за безцінь. Моральний Критерій підказує нам, що є добро... і як ухилитися від нього, коли воно не в моді.

Як я уже казав, гадають, нібито згряя лінчувателів має втіху від розправи, яку чинить. Звичайно, це неправда, в таке не можна повірити. Останнім часом уголос, не приховуючись, твердять — ви мали змогу не раз бачити це в пресі, — немовби досі ми неправильно тлумачили, що штовхає лінчувателів на самосуд: це, мовляв, не бажання помститися, а «просто звіряча жадова *спостерігати людські страждання*». Якби було так, тоді людський натовп, що бачив пожежу в готелі «Віндзор», дістав би насолоду від тих страхіть, що діялися на їхніх очах. Та хіба ці люди втішались? Ніхто не зважиться так подумати, ніхто не звинуватить їх у цьому. Багато хто ризикував життям, рятуючи чоловіків і жінок, які опинилися в небезпеці. Чому вони це робили? Тому що *ніхто не засудив би їхніх вчинків*. Ніщо їх не стримувало, і вони могли чинити так, як підказувало їм серце. То чому ж такі самі люди, зійшовшись до гурту в Техасі, Колорадо, Індіані, стоять і дивляться на лінчування, всіляко показуючи, ніби їм це до вподоби, хоч на серці в кожного тяжко й сумно? Чому ніхто ані порухом, ані словом не виявить свого протесту? Гадаю, тільки тому, що така людина залишилася

б у меншості; кожний боїться викликати невдоволення свого сусіда — для звичайної людини це гірше за поранення чи смерть. Тільки-но стає відомо, що має відбутися лінчування, як люди запрягають коней і разом з дружинами та дітьми мчать кілька миль, щоб його побачити. А чи справді задля того, щоб побачити? Ні, вони бояться лишитися вдома: а що, мовляв, коли хтось помітить їхню відсутність, а потім кине в їхній бік якесь образливе слово? Оце вже схоже на правду, бо всі ми знаємо, як ми самі відчуваємося під час таких вистав і як самі повелися б у таких обставинах. Ми не кращі й не хоробріші за інших, і нема чого це приховувати.

Який-небудь Савонарола міг би самим лише поглядом приборкати й розігнати зграю лінчувателів. На таке здатні ще Мерілл та Белот¹. Нема такої ватаги, яка б не завагалася при людині, відомій своєю безмежною хоробрістю. До того ж будь-яка зграя лінчувателів *сама жде*, щоб її розігнали, бо ви не знайдете там і десяти чоловік, котрі б не воліли бути в цей час десь в іншому місці, і вони, певна річ, там і були б, якби їм не бракувало сміливості. Ще хлопчиком я бачив, як один хоробрий чоловік підняв на глузи і розігнав цілий натовп; згодом, у Неваді, я був свідком того, як один відомий головоріз змусив двісті чоловік сидіти не поворухнувшись в охопленому полум'ям будинку, аж поки дозволив їм вийти. Відважний злодій сам-один пограбує цілий пасажирський поїзд, а якщо він сміливець тільки наполовину, то зупинить дилжанс і обере його пасажирів.

Таким чином, лінчування можна викоринити ось як: у кожній громаді, що занедужала на цю хворобу, поселити по хоробрій людині, і нехай вона захочує, підтримує і видобуває на світ божий глибокий осуд лінчування, що прихований — у цьому нема сумніву — в серці кожного. Тоді ці громади матимуть кращий приклад для наслідування, бо ж усім нам конче треба когось наслідувати. Але де знайти таких відважних людей? Оце справа складна. У всьому світі їх не більше трьох сотень. Якби йшлося тільки про *фізично* хоробрих людей, то все було б дуже просто — таких знайдеться сила-силенна. Коли Гобсон оголосив, що йому потрібні сім добровольців, які пішли б за ним, по суті, на неминучу смерть, відгукнулися чотири тисячі чоловік — фактично весь флот. Тому що *світ схвалив би їхній вчинок*, і вони про це знали.

¹ Мерілл і Белот — шерифи округу Керол (штат Джорджія) і Принстона (штат Індіана). Вони приборкували зграї лінчувателів завдяки тому, що мали репутацію надзвичайно хоробрих людей (М. Т.).

Та якби Гобсонів план висміяли друзі й товариші, чия добра думка багато важить для матросів, він не набрав би й тих семи.

Ні, коли добре поміркувати, то цей план не годиться. Ми не маємо необхідної кількості сильних духом людей. Де взяти матеріал, з якого виковують відважних людей? Щодо цього ми надзвичайно бідні. У нас є лише ті два шерифи на Півдні, які... Та дарма, все одно цього замало для всієї країни, то нехай краще лишаються на своїх місцях і піклуються про власні громади.

Та якби ж ми мали ще хоча б три чи чотири отаких шерифи! Чи допомогло б це? Сподіваюся, що так. Адже всім нам треба кого-небудь наслідувати. З'явилися б інші відважні шерифи. Безстрашний шериф став би правилом, а на того, хто не був би таким, дивилися б з осудом, хоробрість на цій посаді стала б звичкою, відсутність її — ганьбою, так само як полохливість новобранця помалу змінюється на хоробрість. Тоді зникли б лінчування, зникли б здичавілі натовпи, і...

Все це так, але треба, щоб хтось почав. А де його знайти? Дати оголошення в газеті? Гаразд, спробуємо.

А тим часом — ось інший план. Давайте відкличемо американських місіонерів з Китаю і кинемо їх на боротьбу проти лінчування. Кожен з 1511 місіонерів щороку наverts до християнської віри по два китайці, тоді як щодня на світ з'являється 33 000 язичників. Отже, доведеться чекати понад мільйон років, поки кількість навернених зрівняється з кількістю народжених, і «христианізація» Китаю стане помітною для неозброєного ока. Оскільки ми маємо змогу запропонувати місіонерам таке саме широке поле діяльності, яке вимагає менших витрат і не меншої мужності, то чому б їм не повернутися додому й не спробувати щастя? Це було б і справедливо, і правильно. Всьому світу відомо, що китайці — народ чесний, порядний, працьовитий, добрий і таке інше. Дайте їм спокій, вони й так гарні люди. Крім того, майже кожен навернений ризикує заризитися нашою цивілізацією. Ми повинні все добре зважити, перше ніж ризикувати. Бо досить зробити Китай цивілізованою країною — і назад вороття вже не буде. Раніше ми про це не думали, то подумаймо тепер. Наші місіонери переконуються, що в нас є для них справді широке поле діяльності — не тільки для 1511, а й для 15 011. Нехай прочитають отаку телеграму й поміркують, чи може це зрівнятися з тим, що вони мають у Китаї. Телеграма з Техасу:

«Негра підтягли до дерева й повісили. Тоді накидали під ним дров та соломи й розпалили велике вогнище. Потім хтось зауважив, що не можна допустити, щоб негр сконав так швидко. Його зняли, а тим часом кілька чоловік подалися до Декстера, милі за дві, по гас. Багаття облили гасом і тим скінчили діло».

Ми благаємо місіонерів повернутися додому й зарадити нам у нашій біді. Патріотизм зобов'язує їх до цього. Наша країна тепер у гіршому становищі, ніж Китай. Місіонери — наші співвітчизники, і батьківщина в цю тяжку для неї годину просить у них допомоги. Вони знають, що робити, наш народ — не знає. Вони звикли до знущань, глузувань, образ і небезпек, наш народ до цього незвичний. Їм властиве мучеництво; тільки людина, здатна на мучеництво, зможе протистояти зграї лінчувателів, налякати її і розігнати. Місіонери можуть врятувати свою батьківщину. Ми благаємо їх повернутися і врятувати її. Ми просимо прочитати телеграму ще й ще раз, уявити собі цю картину і тверезо обміркувати її, потім помножити на 115, додати 88, тоді поставити ці 203 людські смолоскипи так, щоб навкруг кожного лишилося 600 футів вільного простору, де змогли б розміститися 5 000 глядачів, християн-американців — чоловіків, жінок і дітей, юнаків і дівчат. Для більшого ефекту нехай вони уявлять, що це відбувається вночі; пагорб, де стоять стовпи, полого здіймається вгору, так що можна осягнути оком усю низку вогнищ з охопленої полум'ям людської плоті, яка тягнеться на двадцять чотири милі. (Якби ми розташували ці вогнища на рівнині, то через опуклість земної поверхні кінець низки сховався б за горизонтом). Отоді, коли все буде підготовлено, коли настане ніч і западе урочиста тиша, — не повинно бути жодного звуку, хіба що тихий стогін нічного вітру та приглушені схлипування жертв, — нехай усі ці облиті гасом похоронні вогнища, які сягають ген-ген аж до обрію, спалахнуть одночасно, і нехай полум'я разом із пронизливими криками передсмертних мук здійметься до неба, до престолу всевишнього.

Глядачів зійшлося більше ніж мільйон, світло багатьох вихлопює з темряви невиразні обриси шпилів п'яти тисяч церков. О добрий місіонере, о співчутливий місіонере, покинь Китай, повертайся додому і наверни цих християн!

Я вірю: коли щось і спинить епідемію кривавих шаленств, то це — безстрашні люди, здатні без вагань стати перед натовпом; такими люди стають лише поряд з небезпекою,

загартовуються у боротьбі з нею, тому знайти їх, найімовірніше, можна серед місіонерів, які набували досвіду в Китаї протягом останніх одного чи двох років. У нас повно роботи для них і ще для багатьох сотень і тисяч таких, як вони, і поле для їхньої діяльності з дня на день розширюється. Чи знайдемо ми таких? Можна спробувати. Серед 75 мільйонів мають бути ще Мерілли й Белоти, а за законами, які ми самі вигадали, кожен приклад пробуджуватиме послулих лицарів одного з ними великого ордену й висуватиме їх на передній край боротьби.

ЩОДО ПАТРІОТИЗМУ

В Америці, якщо ви обираєте собі релігію згідно з вимогами власного сумління, то вам нема чого турбуватися про те, чи влаштовує ваш вибір іще когось, чи ні.

В Австрії та деяких інших країнах справа поставлена інакше. Там держава вирішує, яку вам сповідувати віру, а в цьому питанні права голосу позбавлені.

Патріотизм — та сама релігія: це любов, шана до своєї країни, вірність її прапору, готовність терпіти злигодні задля її честі та розквіту.

В абсолютних монархіях готовий до вживання патріотизм підданим постачається від трону. В Англії та Америці готовий до вживання патріотизм постачають громадянам політики та газетярі.

Сформований таким чином патріот — спільний витвір політиків і газетярів — частенько гидує вживати запропоновану йому страву, проте ковтає її і силкується будь-що втримати у шлунку. Блаженні сумирні.

Іноді на початку якоїсь нікчемної політичної катавасії йому так і кортить обуритись, але не такий він дурний, щоб на це зважитися. Він знає, що його заскочить на гарячому творець — творець його патріотизму, — багатослівний, непослідовний шестидоларовий помічник редактора місцевої газетки, який назве його зрадником і роздзвонить про це за допомогою друкованого слова всім читачам. А то вже не абищо! Доводиться мовчки тремтіти, підбгавши хвоста. Нам відомо, — і читачеві теж, — як два чи три роки тому дев'ять десятих людських хвостів у Англії та Америці займали саме таке положення. Тобто, дев'ять десятих патріотів у Англії

та Америці стали зрадниками з остраху, що їх назвуть зрадниками. Хіба не так? Ви ж знаєте, що так. Ото комедія!

Проте, нікому це не видалося смішним. Людина рідко — дуже рідко — перемагає у боротьбі з тим, до чого її схиляє пропаганда, — надто вже нерівні сили. Роками, а може, й споконвіку, пропаганда в обох країнах (Англиї та Америці) була смертельним ворогом незалежної політичної думки. Вона вперто не бажала визнавати патріотизм, що його творить сама особа, патріотизм, до якого ця особа дійшла власним розумом і який перевірила та випробувала у горнилі власного сумління. І що ж? Вийшло щось на зразок залежалого товару, який купують із третіх рук. Патріот не мав уявлення, як, коли й звідки виникли його переконання. Та це його мало обходило, поки він був заодно з тими, хто, як йому здавалося, становив більшість. Адже тільки це важливо, безпечно і зручно. Як ви гадаєте, чи серед ваших знайомих можна знайти хоча б трьох, які мають підстави вибрати саме свій вид патріотизму і можуть обґрунтувати свій вибір? Краще не перевіряйте, бо розчаруетесь. Напевне з'ясується, що кожен здобув свій патріотизм із спільного корита і не брав ніякої участі в приготуванні насипаного туди варива.

Пропаганда здатна творити чудеса. Вона підбурила американців на виступ проти Мексиканської війни, а потім схилила їх до згоди з тим, що вважалося за думку більшості (патріотизм більшості — то звичний патріотизм!) — до участі в цій війні. До початку Громадянської війни пропаганда змушувала Північ байдуже ставитися до рабства і співчувати інтересам рабовласників; в інтересах рабовласників вона змусила Массачусетс зайняти ворожу позицію щодо федерального прапора; вбачаючи в ньому прапор розколу, Массачусетс не погодився здійснити його над своїм капітолієм. Згодом, поволі, пропаганда схилила цей штат на інший бік, і його жителі з гнівом кинулися на Південь, щоб воювати під тим самим прапором проти тих самих інтересів, які вони раніше відстоювали.

Для пропаганди немає нічого неможливого. Їй підвладні будь-який зліт і падіння. Вона може аморальне подати як моральне, а моральне — як аморальне; може знищити принципи і відродити їх, може принизити ангелів до простих смертних і простих смертних піднести до ангелів. І будь-яке з цих чудес пропаганда може зробити за якийсь рік, навіть за півроку.

А коли так, то можна ж виховати в людях здатність самим творити свій патріотизм, плекати його власним розумом

і серцем, не підкоряючись ніякому зовнішньому впливові. Можна виховати людей такими, щоб вони не ставали патріотами з принуки, як ото сповідують свою релігію австрійці.

РОСІЙСЬКА РЕСПУБЛІКА

Якщо ми можемо створити в Росії таку республіку, яка б дала пригнобленому народові царської імперії той самий ступінь свободи, яким користуємося ми, то візьмімось за це й допоможемо створити її. Немає потреби обговорювати методи, за допомогою яких можна досягти цієї мети. Добре, якщо збройну боротьбу на деякий час буде відстрочено чи відвернено, але якщо вона розпочнеться...

Я всім серцем співчуваю рухові за визволення країни, що розгорнувся в Росії. Я певен, що він увінчається успіхом, і він заслуговує цього. Будь-який подібний рух заслуговує схвалення та найсерйознішої і одностайної підтримки з нашого боку; а така відозва про збір коштів, про яку говорив тут містер Хантер, відозва, виповнена справедливим і глибоким змістом, має отримати від усіх нас і від кожного зокрема беззастережну підтримку. Кожний, чий пращури жили в цій країні, коли ми прагнули скинути ярмо тиранії, повинен співчувати тим, хто зараз намагається здійснити те саме в Росії.

Проведена мною паралель лише показує, що несуттєво, чи це ярмо жорстоке, чи ні: люди, в жилах яких тече червона, гаряча кров, не можуть миритись із тиранією і завжди прагнуть її скинути. І якщо ми станемо всім серцем підтримувати цю справу, Росія буде вільною.

ПРИБОРКАННЯ ВЕЛОСИПЕДА

I

Обміркувавши все гаразд, я вирішив, що дам собі раду. Купив сулію свинцевої примочки та велосипед і повернувся додому з інструктором, який мав пояснити мені, що й до чого. Ми усамітнились на задвірку і взялися до діла.

Мій велосипед був, сказати б, не дорослий огир, а від сили

жеребчик — дюймів п'ятдесяти, з укороченими педалями і грайливий, як усякий жеребчик. Інструктор стисло виклав суть справи, тоді осідлав його і трохи проїхався, щоб показати, яка немудряща це штука. Він сказав, що навчитися зіскакувати, либонь, найважче, тож ми залишимо це наостанок. Але він помилився. На його подив і радість, виявилось, що йому досить посадити мене на машину й відійти осторонь, а зіскочу я сам. Я зіскочив з нечуваною швидкістю, дарма що не мав ані крихти досвіду. Стоячи з правого боку, він підіпхнув машину, і ми всі загриміли додолу: спершу він, на нього я і зверху велосипед.

Ми оглянули машину — хоч би тобі де прим'ятина! Це було майже неймовірно. Та інструктор запевнив мене, що так воно і є. Новий огляд велосипеда підтвердив його слова. Я починав пересвідчуватися, що ця річ має напрочуд міцну конструкцію. Ми приклали до синців свинцеву примочку і почали все спочатку. Інструктор підпихав цього разу зліва, а я зіскочив управо, тому наслідок був той самий.

Машина лишилась неушкоджена. Ми ще раз примочили синяки і почали все спочатку. Цього разу інструктор обачно розташувався ззаду, і все ж я примудрився звалитися на нього знову — разом з велосипедом.

Він нетямився від захоплення і заявив, що це просто надприродно: машина в чудовому стані — ніде ані подряпинки і хоч би тобі де розхиталася. Примочуючи забиті місця, я зауважив, що це справді дивовижно, а він відповів, що коли я ближче познайомлюся з цим залізним павуком, то зрозумію, що понівечити його може хіба динаміт. Він покульгав на своє місце, і ми спробували ще раз. Тепер інструктор вибрав позицію осторонь і підкликав мого слугу підштовхувати машину ззаду. Ми розвинули чудову швидкість, відразу ж наїхали на цеглину, я дав сторчака через кермо інструкторові на спину і побачив, як машина пурхає у повітрі, заслоняючи від мене сонце. Ще добре, що велосипед упав на нас: це пом'якшило удар, і він лишився цілий.

Через п'ять днів я оклигав, мене повезли до лікарні, і я застав там інструктора — в досить уже стерпному стані. Не минуло й тижня, як я був здоровісінький. Я пояснюю це тим, що завжди завбачливо зіскакував на щось м'яке. Дехто рекомендує перину, а по-моєму, — інструктор зручніше.

Нарешті інструктор виписався з лікарні й привів із собою чотирьох асистентів. Це була непогана думка. Вони вчотирьох тримали елегантну машину, поки я вилазив на сідло, тоді шикувалися в колони й марширували обабіч мене, а

інструктор підпихав ззаду; зіскочити мені допомагала вся бригада.

Велосипед, як то кажуть, випишував кренделі, і то дуже неприємно. Щоб утриматися в сідлі від мене вимагалось багато всякої всячини і завжди щось просто-таки суперечне природі. Суперечне моїй природі, але не *законам* природи. Іншими словами, коли від мене щось вимагалось, моя натура, звички, виховання спонукали мене діяти так-то й так-то, а якийсь непохитний і незнаний мені закон фізики вимагав поводитися якраз навпаки. Я зрозумів, як безглуздо й зовсім неправильно виховувалося моє тіло досі. Воно захрясло в неуцтві, воно не знало нічогосінько, що було б корисне. Скажімо, якщо я відчував, що падаю праворуч, то, цілком зрозуміло, викручував кермо ліворуч, а отже, порушував один із законів природи і летів сторч головою. Закон вимагав діяти навпаки: куди падаєш, у той бік і повертай передне колесо. Коли вам таке кажуть, повірити буває важко. І не тільки важко — неможливо: це суперечить усім вашим уявленням. Не легше й виконати те, що вам кажуть, коли ви все-таки повірили. Тут не допомагає ні віра, ні знання, ані найпереконливіші докази — ви не послухаєтесь ради і тепер, не силуйте себе і не вмовляйте. Не послухаєтесь, аж поки на перший план не виступить розум: він навчає тіло розлучитися з давніми звичками й засвоїти нові.

З кожним днем учень помітно посувається вперед. На кінець кожного уроку він знає, що дещо опанував, а також знає, що набуте назавжди залишиться при ньому. Це вам не те, що вивчати німецьку мову, де ви тридцять років блукаєте навпомацки, а коли вже думаєте, що вхопили бога за бороду, вам підкладають умовний спосіб — і від усіх ваших знань лишається пшик. Ні, тепер я бачу, в чому лихо з німецькою мовою: з нею не можна беркицьнутись і набити собі гулю. Це мимоволі змусило б узятися до діла впритул. І все ж, як на мене, єдино правильний і надійний спосіб вивчити німецьку мову — це вивчати її за велосипедним методом. Тобто, взятися до одного якогось паскудства і не злазити з нього, доки не вивчиш, а не переходити до нового, залишивши перше на піддорозі.

Коли ви настільки опанували їзду на велосипеді, що можете с'як-так утримувати його в рівновазі, рухати вперед і повертати, постає нове завдання — навчитись на нього сідати. Ви робите це так: хапаєтесь обіруч за кермо, ставите ліву ногу на педаль і стрибаєте на другій нозі за велосипедом. Почувши команду, спираєтесь лівою ногою на

педаль, а права нерішуче й непевно зависає у повітрі; налягаєте животом на сідло і падаєте — вже в який бік доведеться. Головне, що падаєте. Потім підводитеся і повторюєте все спочатку, знову, знову й знову.

Через якийсь час ви навчаєтеся зберігати рівновагу й правувати, не видаючи керма з м'ясом. (Я кажу «кермо», бо це такі керма, «ручний руль» — невдала описова форма). Отож ви котите машину вперед, тоді стаєте на педаль, з деяким зусиллям заносите праву ногу через сідло, нарешті сідаєте, переводите дух — і тут вас зненацька кидає праворуч, потім ліворуч — і ви знову долі.

Але невдовзі ви вже не зважаєте на падіння і помалу звикаєте зіскакувати на землю більш-менш певно. Шість спроб, шість падінь — і ви досягаєте досконалості. Тепер ви вже спритно потрапляєте в сідло і залишаєтеся там — якщо, звісно, дозволяєте своїм ногам теліпатися в повітрі, даючи тим часом спокій педалю, бо якщо зразу впіймати їх ногами, ви знову летите сторчголов. Незабаром навчаєтеся спершу вирівнювати велосипед, а вже потім ставити ноги на педаль; тоді мистецтво — сідати на велосипед, вважайте, опановане остаточно. Ще трохи практики, і все відбувається легко і просто, хоч глядачі мають попервах триматися осторонь, кроків за п'ять-десять від вас, якщо ви нічого не маєте проти їхньої присутності.

Тепер ви дозріли до того, щоб зіскакувати за власним бажанням, бо протилежний спосіб ви вже засвоїли. Розказати, як це робиться? Дуже просто. Тут не треба багато слів, та й вимагається мало. Зрештою, мабуть, неважко опустити ліву педаль, аж поки нога не випростається, повернути колесо ліворуч і зіскочити, як зіскакують з коня. На словах це, звісно, легко. Коли б так на ділі. Не знаю, чому, але на ділі воно зовсім не так. Незважаючи на всі ваші намагання, вам однаково не вдається зіскочити, як з коня, і ви гепнете на землю, ніби щойно вискочили з вікна охопленого полум'ям будинку. І за кожним разом ви робите з себе посміховисько.

II

Протягом восьми днів мене вчили їздити щодня по півтори години. Нарешті, після двадцяти годин практики моє навчання було закінчене, сказати б, начорно. Мені оголосили, що тепер я зумію кататися на власному велосипеді без сторонньої допомоги. Здавалося просто неймовірним, як

швидко виробились у мене навик. Щоб навчитися верхової їзди хоча б начорно, треба куди більше часу!

Правда, я міг би навчитися і без учителя, але це було ризиковано: я від природи незграба. Самоук рідко знає щось до пуття, він не знає і десятої частини того, що знав би, працюючи з учителем. Крім того, всякий самоук — хвалько, який вводить у спокусу інших легковажних людей. Дехто гадає, що нещасливі випадки у нашому житті, так звані «життєвий досвід», дають якусь користь. Хотів би я знати, яким чином? Зроду не чув, щоб хоч один з таких випадків повторився двічі. Вони завжди не схожі один на одного і захоплюють там, де їх ніколи не сподіваєшся. Якщо особистий досвід чогось вартий у виховному розумінні, то когочого, а Мафусаїла, тут уже, здається, не переплюнеш. І все-таки, якби старий ожив, він, мабуть, насамперед, ухопився б за електричний дріт, і його скрутило б у три погібелі. Тим часом далеко розумніше й безпечніше для нього було б спочатку спитати в когось, чи можна братися за дріт. Але йому б таке не сподобалося — він із тих самоуків, що звіряються на досвід; він волів би розібратися у всьому сам. І він виніс би для себе науку: скарлючений у три погібелі патріарх ніколи не торкнеться електричного дроту. Звичайно, це пішло б йому на користь, завершивши й доповнивши його виховання, — аж поки одного чудового дня йому заманулося б потрусити бомбу з динамітом, щоб дізнатися, яка вона всередині.

Але ми відбігли від теми. В усякому разі, візьміть собі вчителя — це заощадить багато часу та свинцевої примочки.

Перш ніж остаточно мене покинути, інструктор поцікавився моєю фізичною підготовкою, і я мав приємність повідомити його, що вона в мене нікудишня. Він зауважив, що через цей недолік мені попервах важкувато буде їхати під гору, але додав, що велосипед швидко розвине в мені силу. Різниця між його мускулатурою та моєю була досить помітна. Він хотів подивитися на мої м'язи, і я показав йому один зі своїх біцепсів — найкраще, чим міг похвалитися. Він трохи не зареготав і мовив:

— У вас не біцепс, а капшук, марна річ його напружувати, пальці в ньому так і грузнуть; у темряві його можна сплутати з устрицею в мішку. — Певно, я мав засмучений вигляд, бо він провадив далі підбадьорливо: — О, пусте, не переймайтесь так; незабаром ваш біцепс нічим не відрізнятиметься від закачаної нирки. Тільки практикуйтесь і далі, катайтеся щодня — і все буде гаразд.

З цими словами він пішов геть, і я вирушив одинцем шукати пригод. Насправді, вам не треба їх шукати, це я так, для красивого слівця,— вони вас знаходять самі.

Я вибрав безлюдну, наче в неділю, вуличку завширшки ярдів тридцять. Я розумів: вуличка для мене тіснувата, але розважив, що коли бути пильним і ощадливо використовувати простір, протиснутися крізь неї можна.

Звичайно, сісти на машину було непросто — доводилося діяти на свій страх і ризик, без моральної підтримки, без співчутливих інструкторових слів: «Добре, ось тепер правильно, так-так, не спішіть, чудово. Ну ж бо веселіше! Вперед!»

А втім, підтримка все-таки знайшлася. Це був хлопчак, що сидів на паркані й гриз грудку кленового цукру.

Він пожирав мене очима й так і сипав порадами. Коли я гепнувся вперше, він зауважив, що на моєму місці погідмощував би собі подушки. За другим разом хлопчак порадив мені спершу повправлятися на триколісному велосипеді. А коли я гримнув утретє, він засумнівався, чи всидів би я на возі. Нарешті я сяк-так утримався в сідлі й незграбно покривуляв дорогою, перехитуючись з боку на бік і займаючи майже всю вулицю. Дивлячись на мої повільні, недоладні рухи, хлопчак сповнився презирства й заволав:

— Людоньки! Оце жене так жене!

Потім він зліз з паркана й поплентав тротуаром, усе ще спостерігаючи за мною і коли-не-коли кидаючи ущипливі зауваження. Незабаром він зійшов на бруківку й пішов слідом за мною, не відстаючи ні на крок. Мимо проходила дівчинка, тримаючи на голові пральну дошку. Вона захихотіла й збиралась уже щось сказати, але хлопчак зауважив докірливо:

— Дай йому спокій — він їде на похорон.

Я знав цю вулицю не один рік, і мені вона завжди здавалася рівнісінькою, але, на мій подив, велосипед довів, що це далеко не так. Велосипед у руках новака надивовижу чутливий. Він показує найтонші й найнепомітніші зміни рівня; він відзначає підйом там, де ваше нетреноване око його й не підозрювало; він відзначає найменший ухил, по якому тільки може збігати вода. Підйом був ледь помітний, а я рухався на превелику силу, шарпався, пихтів, обливався потом і все ж, незважаючи на всі мої труди, машина зупинялася трохи не щохвилини. Тоді хлопчак кричав:

— Так, так. Відпочинь, спішити нікуди. Однаково без тебе похорон не почнеться.

Каміння було для мене суцєю карою. Найменший каміничик наводив на мене панічний страх. Я наїжджав на будь-який камінь, навіть найдрібніший, щойно пробував його об'їхати, а не об'їжджати його я не міг. Та це й природно. Не збагну чому, але в кожному з нас сидить щось осячне.

Нарешті я доїхав до кінця вулички, і треба було повертати назад. Не бозна-яка приємність робити це вперше самотійно, та й шансів на успіх майже ніяких. Певність у своїх силах швидко випаровується, вас опановують всілякі похмури передчуття, кожен м'яз застигає в напрузі, ви починаєте обережно, повільно описувати криву. Але ваші нерви розходилися, душа не на місці, і крива швидко перетворюється на конвульсивні, небезпечні для життя вихляси. Раптом нікельований кінь закушує вудила і лізе просто на бровку тротуару. Тут уже не допомагають ні ваші благання, ні всі ваші зусилля звернути на бруківку. Серце ваше завмирає, дихання переривається, ноги забувають крутити педалі — і ось уже вас відокремлюють від тротуару яких два фути. Настає вирішальна мить, остання можливість урятуватися. Певна річ, тут усі інструкції миттю вилітають з голови, і ви повертаєте колесо *від* тротуару, а не *до* нього, як годилося б, і простягуєтесь на весь зріст на цьому негостинному, закутому в граніт березі. Таке вже моє щастя: все це я випробував на собі. Я виліз з-під неушкодженого велосипеда й сів на тротуар лічити синці.

Потім рушив назад. Аж гульк — назустріч фермерський віз із капостою. Якщо чогось бракувало, щоб довести до досконалості моє мистецтво керувати велосипедом, то саме цього. Фермер з возом займав усю середину вулички, й обабіч воза лишалося якихось чотирнадцять-п'ятнадцять ярдів для проїзду. Я не міг йому крикнути — початківцеві не можна кричати: тільки-но він розтулить рота — він пропав — уся його увага має бути зосереджена на велосипеді. Але в цю жажливу хвилину хлопчак прийшов мені на виручку, і цього разу я був йому дуже вдячний. Він пильно стежив за поривчастими й натхненними рухами мого велосипеда й відповідно сповіщав фермера:

— Ліворуч! Звертай ліворуч, а то цей віслук тебе переїде! Фермер почав звертати.

— Ні, ні, праворуч, праворуч, кажу! Стій! Не туди! Ліворуч! Праворуч! Ліворуч, праворуч, ліворуч, пра... Стій, де стоїш, а то тут тобі й гаплик!

В цей час я саме вривався в коня з правого борту й звалився разом з велосипедом.

— Чортова душа! — загорлав я.— Чи тобі повилазило? Не бачив, що я їду?

— Бачити я бачив, але звідки мені було знати, куди ви їдете. Хто ж міг це знати, га? Самі ви хіба тямили, куди їдете? Що ж я міг зробити?

Його слова не були позбавлені глузду, і я великодушно з ним погодився. Я сказав, що, звичайно, винен не тільки він один, винен і я теж.

Через п'ять днів я досяг таких блискучих успіхів, що хлопча не міг за мною угнатися. Довелось йому знову злазити на паркан і здала дивитись, як я падаю.

В одному кінці вулички було кілька невисоких кам'яних сходинок, на відстані ярда одна від одної. Навіть уже пристойно кермуючи, я так боявся цих сходинок, що завжди наїжджав на них. Падіння, спричинені ними, були найдошкульніші з усіх, що будь-коли спіткали мене на цій вуличці, якщо не рахувати падінь, спричинених собаками. Я чув, що, мовляв, і найвправнішому велосипедистові не вдасться переїхати собаку: той неодмінно вислизне з-під коліс. Може, воно й правда; але, по-моєму, він саме тому не може переїхати собаку, що ставить собі таку мету. Я ніколи й гадки не мав переїжджати якогось собаку. А проте жоден із собак, що траплялися мені назустріч, не уникав цього лиха. Різниця тут, погодьтеся, неабияка. Якщо ви намагаєтесь переїхати собаку, він зуміє ухилитися, та якщо ви хочете його об'їхати, він уже не зуміє правильно розрахувати і відскочить не туди, куди треба. Отак завжди й було зі мною. Наїду як не на воза, то на собаку, що приблукає подивитися на мої вправління з велосипедом. Собаки залюбки спостерігали за мною: в тутешніх околицях для них було так мало розваг. Що вже я поповчився обминати собак, але нарешті здолав і цю премудрість!

Тепер я їду куди хочу, й коли-небудь підстережу цього клятого хлопчиська й переїду його, як він не виправиться.

Купіть собі велосипед. Не пошкодуєте, якщо залишитеся живі.

ПРИМІТКИ

ЯНКИ З КОННЕКТИКУТУ ПРИ ДВОРІ КОРОЛЯ АРТУРА

С. 6. *Мадам Помпадур* — Жанна-Антуанетта Пуассон маркіза Помпадур (1721—1764), «офіційна коханка» (*maîtresse en titre*) і приватний секретар французького короля Людовіка XV (1710—1774). Мала великий вплив у вирішенні державних справ, зокрема сприяла вступу Франції в Семилітню війну (1756—1763).

Леді Кастлмен — герцогиня Клівленд, уроджена Барбара Вільєрс Палмер (1641—1709), коханка англійського короля Карла II (1630—1685); користуючись своїм становищем, втручалася в питання закордонної політики, розподіляла посади і привілеї.

С. 7. *Варвіцький замок* — старовинна фортеця на річці Ейвон. Уперше згадується бл. 915 р.; в 1086 р. за наказом Вільгельма Завойовника розбудована і зміцнена.

...*часів короля Артура й Круглого Стола.* — Історичну основу сатирико-фантастичного роману Марка Твена становить зібрання середньовічних хронік і легенд у книзі Т. Мелорі «Смерть Артура». Томас Мелорі (1394—1471) — англійський письменник. Брав участь у Столітній війні (1337—1453), обирався до англійського парламенту. Кінець свого багатого на пригоди життя провів у в'язниці, де й написав свою єдину книгу. В ній розповідається про легендарного короля Артура, який зібрав під свої прапори цвіт британського лицарства, прогнав ненависних англосаксоцьких завойовників і заснував державу, де панували закони справедливості і честі.

Круглий Стіл — один із символічних атрибутів лицарських романів артурівського циклу. За стіл могли сісти одночасно 150 лицарів, а круглим його було зроблено для того, щоб ніхто не відчував себе обійденим.

Кромвель Олівер (1599—1658) — визначний діяч англійської буржуазної революції XVII ст., керував парламентською армією, яка перемогла під час громадянської війни військо короля Англії Карла I (1600—1649). Кромвель відіграв вирішальну роль у проголошенні Англії республікою після страти Карла I, але сам 1653 р. запровадив у країні режим одноособової військової диктатури.

С. 8. *Сер Ланселот Озерний* — один з головних героїв лицарських романів артурівського циклу. У книзі Мелорі Ланселот уособлює ідеал лицарства і вірності, однак саме він став коханцем дружини короля Артура, королеви Гвіневери, і винуватцем війни, в якій загинув Артур і розпалося товариство Круглого стола.

С. 9. *Сер Кей* — в легендах артурівського циклу зведений брат короля Артура, управитель (сенешаль) його палацу; це хвалько і легкодухий забіяка, інтриган, який завжди зазнає невдачі.

С. 10. *Гартфорд* — адміністративний центр штату Коннектикут, за часів Твена один з найбільших промислових центрів США. Письменник оселився в Гартфорді на початку 70-х років і написав там свої кращі твори.

С. 11. *Бріджпорт* — портове місто в штаті Коннектикут.

Камелот — у хроніках артурівського циклу — головна резиденція короля Артура.

С. 12. *Палімпсест* — пергамент або дощечка, на яких первісний текст стирався і замінювався новим; також старовинні рукописи, виконані на матеріалі багаторазового вжитку.

С. 16. ...*затемнення сонця...* *припало на 21 червня 528 року.* — 528 р. справді відбувалися сонячні затемнення (чотири рази протягом року), але не в той день, який вказується в романі.

С. 21. *Арканзас* — штат на півдні США, де ще з рабовласницьких часів панувало беззаконня, право кулака і самосуду.

С. 22. *Мерлін*.— Як твердять дослідники, Мерлін був бардом при кельтському вожді Артурі. Легенди, в яких розповідається про Мерліна — могутнього чарівника і віщуна, — з'являються лише в XII ст.

С. 26. *Команчі* — кочове мисливське плем'я північноамериканських індіанців, винищене внаслідок територіальної експансії США.

...я читав «Томаса Джонса» й «Родеріка Рендома». — «Історія Тома Джонса, знайди» — реалістичний роман одного з видатних письменників англійського Просвітництва Генрі Філдінга (1707—1754). «Пригоди Родеріка Рендома» — роман письменника тієї ж доби Тобайаса Смоллета (1721—1771). В обох творах дається широка картина життя англійського суспільства XVIII ст., критикується дворянство та буржуазія.

Ревекка, Айвенго, Ровена — герої історичного роману Вальтера Скотта (1771—1832) «Айвенго», в якому зображена Англія другої половини XII ст. Ревекка — дочка багатого купця-єврея, леді Ровена — вихованка саксонського дворянина, Айвенго — його син, лицар.

С. 30. ...*Колумб, чи Кортес...* скористався із затемнення. — Христофор Колумб (1451—1506) — іспанський мореплавець. 1492 р., шукаючи найкоротший морський шлях з Європи в Індію, відкрив Америку. Фернан Кортес (1485—1547) — іспанський дворянин, конкістадор. 1518 р. очолив завойовницький похід у Мексику і встановив там іспанське володарювання, перемігши імперію ацтеків. Згаданий у творі випадок стався з Колумбом. У 1503 р., перебуваючи на Ямаїці, він розладнав повстання тубільців, вирахувавши за допомогою наукового альманаху наближення місячного затемнення, а потім оголосивши його «внявом» гніву всевишнього.

С. 37. *Гемптонкортські картони Рафаеля* — серія малюнків на біблійну тематику великого італійського художника Рафаеля Санті (1483—1520), призначених для перенесення на килими. Виконані на картоні малюнки придбав англійський король Карл I і розмістив їх у своєму палаці Гемптон-корт (поблизу Лондона).

С. 39. *Бушель* — міра об'єму рідин і сипучих тіл, дорівнює 36,37 л (в Англії) і 35,24 л (в США).

С. 40. *Лондонський Тауер* — старовинна фортеця на березі Темзи в центральній частині Лондона; протягом довгого часу був офіційною резиденцією англійських королів, потім став державною в'язницею для особливо небезпечних злочинців.

С. 42. ...*за винятком хіба Йосифа*. — Йосиф — біблійний персонаж, молодший син патріарха Іакова, проданий в єгипетське рабство старшими братами. Визволився з неволі і досяг високого становища при фараоні завдяки вмінню тлумачити сни. Сон фараона про те, як сім худих корів пожерли сім ситих, а сім тонких колосків проковтнули сім добірних, Йосиф витлумачив як передвістя неврожаю і цим врятував країну від голоду. За це фараон призначив його своїм першим міністром.

де Монфор Сімон, граф Лестерський (1208—1265) — французький дворянин, фаворит, потім опальний придворний англійського короля Генріха III. Очолив виступ англійських баронів за обмеження королівської влади. 1264 р. завдав поразки війську короля і взяв його у полон. Через рік син Генріха III, Едуард, у битві при Івшемі убив де Монфора, на той час диктатора Англії.

Гейвстон П'єр (помер 1312 р.) — син гасконського дворянина, фаворит англійського короля Едуарда II (1284—1327), мав необмежену владу. Феодальні барони, які ненавиділи Гейвстона, змусили короля віддалити його від двору; згодом його було вбито.

Мортімер Роджер (1287—1330) — впливовий представник англійської феодальної знаті, коханець Ізабелли Французької, дружини короля Англії Едуарда II. 1326 р., вторгнувшись із Франції, переміг військо Едуарда II,

якого за його наказом було ув'язнено й таємно вбито. 1330 р. король Едуард III, чийм ім'ям Мортімер правив країною всі ці роки, піддав його суду і стратив.

Вільєрс Джордж (1592—1628) — герцог Бекінгемський, фаворит англійських королів Якова I (1566—1625) і його сина, короля Карла I. Фактично вирішував усі державні справи. Його невдала політика викликала невдоволення в народі; загинув від руки одного з ворожо настроєних проти нього офіцерів.

С. 50. Аргімес Уорд — псевдонім Чарлза Феррера Брауна (1834—1867), популярного американського письменника-гумориста, з яким Твен був особисто знайомий.

С. 51. Лактанцій — Люцій Цецілій Фірманіус Лактанцій (240—320), один з перших християнських письменників-богословів, знаний під прізвиськом «християнський Цицерон».

...він вирушав на пошуки святого Грааля. — За легендами, святий Грааль — це чаша, в яку один з учнів Христа нібито зібрав його кров під час розп'яття. Пошуки цієї чаші, як символу морального вдосконалення, — одна з провідних тем хронік артурівського циклу.

Північно-Західний прохід — найкоротший шлях з Атлантичного в Тихий океан і далі в Індію та Китай через арктичний архіпелаг у Канаді; пошуки його почалися в XVI ст. і тривали понад триста років, увінчавшись успіхом лише в XX ст.

С. 54. Вест-Пойнт — Військова академія США, заснована 1802 р. Знаходиться на р. Гудзон на південному сході від Нью-Йорка.

С. 57. Ліга — міра довжини, дорівнює трьом милям, або 4,83 км.

С. 62. «Йолопе лисий, котися звідси!» — За біблійною легендою, «лисим» дражнили хлопчачки пророка Єлисея, коли той звільнив від скверни джерело. Пророк прокляв насмішників іменем бога, після чого сорок два з них роздерли ведмеді.

Б'юкенен Джеймс (1791—1868) — п'ятнадцятий президент США (1857—1861); був непопулярний серед широких народних мас, оскільки відкрито підтримував рабовласницький Південь.

С. 71. Джек Кед (?—1450) — ірландський простолюдин; 1450 р. очолив повстання проти короля Генріха VI (1421—1471), повівши на Лондон дрібних кентських дворян і фермерів. Переміг королівське військо і вступив у місто. Повстання було швидко придушено, але владу короля Генріха VI воно значно послабило.

Уот Тайлер (?—1381) — вождь великого селянського повстання в Англії (1381). Повсталі захопили лондонський Тауер, після чого Тайлер почав переговори з королем Річардом II (1367—1400), вимагаючи конфіскації церковних земель і скасування кріпосництва. Під час переговорів Уот Тайлер був підступно вбитий. Повстання жорстоко придушили.

С. 78. Том Сеєрс (1826—1865) — один з найпопулярніших англійських боксерів XIX ст., учасник I-го матчу на звання чемпіона світу в тяжкій вазі проти *Джона Гіцена (1835—1873)*, американського боксера-професіонала. Матч відбувся 17 квітня 1860 р., тривав 42 раунди і закінчився внічию. *Джон Л. Салліван (1858—1918)* — популярний американський боксер.

С. 80. Спалення Рима за часів Нерона. — Існує здогад, що п'ятий римський імператор Нерон (37 до н. е. — 68) підпалив у 64 р. Рим, щоб потім перебудувати місто по-своєму. Згідно з іншою версією, Нерон підпалив Рим, щоб побачити, як виглядала свого часу палаюча Троя. Ці здогади не мають історичного підтвердження.

С. 83. Фея Моргана (також Моргана де Фей) — сестра короля Артура, учениця Мерліна, один з важливих персонажів легенд артурівського циклу.

С. 85. Округ Колумбія — адміністративна одиниця в США, до якої входить одне місто — столиця США Вашингтон, територія округу — 174 км².

«Королів» і «королівств» у Британії було стільки ж, скільки в Палестині

за часів Ісуса Навіна.— За біблійною легендою, Ісус Навін, завоювавши Палестину, підкорив 31 царство. Тут мається на увазі феодальна роздрібність Англії VI ст.

Маттергорн — гірська вершина в Пеннінських Альпах, на кордоні Італії і Швейцарії, заввишки в 4477 м.

С. 89. *Бенвенуто Челліні* (1500—1571) — відомий флорентійський скульптор, ювелір, письменник, автор «Автобіографії Бенвенуто Челліні», в якій розповідається про бурхливе життя солдата, митця, шукача пригод, коханця.

С. 90. ...затулилася б хусточкою *Маргарита Наваррська*, а то й сама велика *Елизавета Англійська*.— Маргарита Ангулемська, королева Наварри (1492—1549), сестра французького короля Франціска I, одна з видатних постатей французького Відродження; протегувала гуманістам — письменникам, митцям, реформаторам церкви. Авторка «Гептамерона» (1558), збірника новел, що відзначаються своїм реалізмом. Елизавета I Тюдор (1533—1603) — королева Англії з 1558 р. При дворі Елизавети панували вільні звичаї, чому задавала тон сама королева, яка не перебирала висловів і власноручно карала винних.

...вона могла б позувати для портрета молоді дочки регента Орлеанського.— Мається на увазі герцогиня Беррійська, дочка регента Франції Філіппа Орлеанського (1674—1723). Відома хворобливою пристрастю до алкоголю та скандальною поведінкою.

Ancien Régime (фр.) — буквально: «старий порядок». Так за часів французької буржуазної революції 1789—1794 рр. називали стару монархію Бурбонів, згодом цей термін поширився на всю феодальну дореволюційну Францію.

С. 99. *Казанова* Джованні Джакомо (1725—1798) — італійський авантюрист, солдат, шпигун, дипломат і письменник. У 12-томних «Мемуарах» (1791—98) змалював своє багате на пригоди життя.

С. 107. *Вассар* — привілейований приватний жіночий коледж у штаті Нью-Йорк, заснований 1861 р.

С. 116. *Чосер* Джефрі (1340—1400) — видатний англійський письменник пізнього середньовіччя. Головний його твір (незакінчений) «Кентерберійські оповідання» — збірник новел у віршах, що їх нібито розповідають один одному прочани, які йдуть до Кентербері уклонитися мощам архієпископа Фоми Бекета.

С. 126. ...як французький єпископ доби регентства.— У роки малолітства французького короля Людовіка XV країною правив регент — Філіпп Орлеанський (1674—1723). Це був період занепаду дворянської монархії, коли аристократи й церковники дійшли до крайньої розпусти й цинізму. Сам регент зажив у народі слави п'яниці і розпусника. Звідси й вираз: «єпископ доби регентства» — як синонім аморальності.

С. 134. *Я б вимовив його, навіть якби воно було валлійське!* — Вимова валлійських, тобто кельтського походження імен — для англійців справа досить нелегка.

С. 136. ...вимовив страшне слово.— «Страшні слова» янкі — це підібрані для жарту складні німецькі словосполучення. Перше перекладається приблизно так: «Константинопольська компанія по виробництву катеринок»; друге: «Мерзенні спроби нігілістів підірвати динамітом театральну касу»; третє: «Жалібна комедія весілля верблюдячого пастуха, службовця тропічної транспортної служби армії Трансваалю»; четверте: «Майстер, який виготовляє мармурові надгробки мавританці, матері вбивць, що вчинили масову різанину в Медці». Останнє «страшне слово» — безглуздий набір звуків.

С. 149. *Ольдермен* — виборна посада в общинному міському самоуправлінні Англії.

Менши-Хаус — офіційна резиденція лорд-мера Лондона.

С. 157. ...члени королівської династії *Пендрагонів*.— Пендрагон (кельтською

мовою «драконова голова») — титул, який мав батько короля Артура; згодом його було присвоєно всьому їхньому королівському роду.

С. 168. *Пізанська падаюча вежа* — кругла мармурова споруда заввишки 56 м в італійському місті Піза, побудована в 1174—1350 рр. Внаслідок осідання ґрунту вежа нахилилася на 5,2 м, згодом її укріпили й залишили в такому положенні.

С. 195. *Гаманці-пістолети* — гаманці у формі трубки, з якої при натисканні пружини вискакували монети, були поширені в Америці за часів Твена.

С. 200. *Мільрейс* — золота монета вартістю в 1000 реалів, яка була в обігу з середини XIX ст. до 1911 р. в Португалії та Бразилії — до 1942 р.

С. 202. *Гутенберг Йоганн* (бл. 1394—99—1468) — винахідник сучасного способу книгодруку за допомогою набірнього шрифту.

Уатт Джеймс (1736—1819) — англійський механік, винайшов універсальний паровий двигун.

Аркрайт Річард (1732—1792) — англійський підприємець у галузі текстильного виробництва. Йому приписують винахід ткацького верстата.

Уїтні Елі (1765—1825) — американський інженер, винайшов бавовноочисну машину.

Морзе Семюель (1791—1872) — винахідник електричного телеграфу; 1838 р. розробив телеграфний код, названий його ім'ям.

Стефенсон Джордж (1781—1848) — англійський механік-самоук, сконструював перший у Англії локомотив (1825).

Белл Александр (1847—1922) — один з винахідників телефону (1876).

С. 215. *Король наказав мені тримати оборону на мосту, подібно до Горація*.— Горацій Коклес (тобто Одноокий) — давньоримський легендарний герой 6 ст. до н. е. Захищав міст через р. Тібр у Римі, один проти всього етруського війська, поки римляни за його спиною розбирали міст, щоб ворог не ввійшов до Рима. За цей подвиг йому спорудили статую в храмі Вулкана в Римі.

С. 240. *...тінь Гамлетового батька*.— В трагедії Шекспіра (1564—1616) «Гамлет, принц датський» з'являється привид убитого короля, батька Гамлета, в повному озброєнні та похоронному савані.

С. 251. *Відлучення* (або інтердикт) — найсуворіша кара, яку накладали в середні віки римські папи та єпископи на окремих осіб і цілі області; полягала в забороні церковних служб та обрядів; відлучення було ефективним методом боротьби церкви із світською владою.

ТАЄМНИЧИЙ НЕЗНАЙОМЕЦЬ

С. 282. *...в обложеному турками Відні*.— Мاستься на увазі облога Відня турецькими військами під командуванням султана Сулеймана I у вересні-жовтні 1529 р.

Шалений Мисливець — містичний персонаж середньовічних сказань, який із зграсю хортів блукає лісами і час від часу з'являється людям.

С. 288. *...він бачив, як Самсон струснув колони храму і зруйнував його*.— В біблійній легенді розповідається, як, потрапивши в полон до філістимлян, Самсон обвалив покрівлю храму, під уламками якого загинули його вороги і він сам.

...бачив смерть Цезаря.— Гай Юлій Цезар (100—44 до н. е.), римський полководець і диктатор, був убитий республіканцями під проводом Брута і Кассія.

С. 293 *...розповіє... як Самсон прив'язав смолоскипи до хвостів лисиць і пустив їх у жито філістимлян*.— Йдеться про помсту вже згаданого вище біблійного персонажа своїм ворогам.

С. 321. ...*натопи розступився перед ним, наче води Червоного моря.*— Згідно з біблійною легендою, морські хвилі розступилися перед іудеями, що тікали з Єгипту, а потім зімкнувшись, погубили фараонове військо.

С. 344. *Ми побачили Авеля, який молився перед вітарем. Потім з'явився Каїн з дрючком у руках.*— Історію людства Сатана ілюструє епізодами з біблійних легенд. Легенда про Авеля і Каїна символізує перший смертний гріх — убивство. Згадується легенда про всевітній потоп, урятуватися від якого пощастило тільки побожному Носві, що став новим родоначальником людства. Далі згадується загибель Содома і Гоморри, покараців за нечестя і розпусту їхніх жителів; життя було дароване тільки праведному Лотові з родиною; згадується перелюбство п'яного Лота зі своїми дочками.

С. 345. ...*Іаїль прослизнула в намет і вбила цвях у скроню сплячому гостеві.*— Мається на увазі біблійна легенда про підступне вбивство ханаанського полководця Сісари.

Римляни підступно обманули карфагенян, ми бачили жакливу картину винищення цього відважного народу.— В ході 3-ї Пунічної війни (149—146 до н. е.) римські війська облягли Карфаген. Облога тривала три роки, після чого карфагеняни попросили миру. Римляни погодилися, але зажадали 300 заложників і всю зброю обложених. Одержавши все це, вони вдерлися в Карфаген, винищили або продали в рабство його жителів, а саме місто дощенту зруйнували.

Цезар удерся в Британію.— В 55—54 рр. до н. е. римські легіони вперше почали спроби завоювати кельтську Британію.

ОПОВІДАННЯ ТА ПАМФЛЕТИ

С. 368. *Ендрю Джексон (1767—1845) — сьомий президент США (1828—1836).*

С. 369. *Деніел Уебстер (1782—1852) — американський державний і політичний діяч, мав славу неперевершеного оратора.*

С. 374. Оповідання «*Як виводити домашню птицю*» написано у формі відкритого листа Товариству курководів Нью-Йорка, яке обрало Твена своїм почесним членом.

С. 375. «...*залишалися вдома на молитву*» — слова з поеми «Покинуте село» англійського письменника Олівера Голдсмита (1730—1774).

Блекстон Вільям (1723—1780) — англійський юрист і громадський діяч, автор широко відомих «Коментарів до законів Англії»

С. 380. *Вампум — намиста, пояси та інші прикраси з нанизаних на пасма ниток бісеринок у індіанців; також засіб для передачі відомостей.*

С. 381. ...*від Альфи до Омахи.*— Пародія на вираз «від альфи до омеги» Альфа і Омаха — міста в США.

С. 386. *Файв-Пойнтс — нью-йоркські нетрі в районі Бауері.*

С. 387. *Поль Прай — літвий, настирливий парубок, який весь час втручається в чужі справи, персонаж однойменної комедії англійського драматурга Джона Пуля (1786—1872).*

Хенді Енді — персонаж з однойменного роману англійського письменника Семюела Ловера (1797—1868), нездара і неввіглас.

С. 397. «*Панч*» («Петрушка») — популярний англійський сатиричний журнал, видається з 1841 р.

Йельський університет — один з найстаріших вищих навчальних закладів США; заснований 1701 р. в м. Нью-Хейвен (штат Коннектикут).

С. 400. *Крибедж — популярна в Англії гра в карти; також назва спеціальної дощечки, на якій відмічається рахунок.*

С. 418. *Аарон Барр (Берр) (1756—1836) — американський політичний діяч, віце-президент США (1801—1805)*

С. 432. *Барнем Фінеас Тейлор* (1810—1891) — американський антрепренер, власник популярної в США трупи «Цирк Барнема та Бейлі».

С. 442. *Вандербільт Корнеліус* на прізвисько «Комодор» (1794—1877) — американський капіталіст, мультимільйонер; слово «вандербільт» в сучасному американському вжитку означає зухвалі і цинічні багатії.

С. 443. ...*затіявши якусь махінацію з акціями «Ері»*.— 1867 р. залізничні магнати Джей Гулд і Джеймс Фікс придбали залізницю від однойменного озера до річки Гудзон на півночі США; вже наступного року між ними і К. Вандербільтом почалася жорстока «війна» за контроль над пакетом акцій цієї залізничної компанії.

С. 447. *Астори* — родина американських мільйонерів, якій належало понад 700 прибуткових будинків у Нью-Йорку.

Дагомейський царюк.— У XVII—XIX ст. Дагомея була типовою для Африки того часу монархічною деспотією. 1893 р. Дагомея була перетворена на французьку колонію; з 1960 р.— республіка Бенін.

С. 448. *Константин Великий* (бл. 280—337) — римський імператор; скарав на смерть власного сина від першого шлюбу.

Едуард IV (1442—1483) — англійський король; 1478 р. скарав на смерть свого брата Георга, герцога Кларенса.

Річард III (1452—1485) — останній англійський король з династії Йорків; 1483 р. за його наказом у Таеурі забито двох малолітніх дітей короля Едуарда IV — 12-річного Едуарда і 9-річного Річарда, герцога Йоркського.

Дайте владу Річардові II — і він викличе в натовпу рабів сльози вдячності, подарувавши їм волю.— В роки правління короля Річарда II (1377—1399) в Англії спалахнуло народне повстання під проводом Уота Тайлера. 14 червня 1381 р. Річард II, урочисто пообіцявши У. Тайлеру скасувати кріпосництво, а повсталім — повну амністію, умовив їх залишити Лондон, після чого Тайлера було по-зрадницькому вбито, а повстання жорстоко придушено.

С. 450. *Джеймс Рассел Лоуелл* (1819—1891) — американський поет, критик, публіцист демократичних переконань.

...*виступив майстер із друкарні*.— Йдеться про виступ Джеймса Уелша, керівника профспілки друкарів Філадельфії, в комісії сенату США з питань міжнародного авторського права в січні 1886 р., де Уелш заявив, що говорить від імені п'яти мільйонів членів американського профспілкового об'єднання «Лицарі праці», хоч насправді їх було тоді бл. 700 тисяч.

С. 456. ...*пустила хліб свій по воді*.— Мається на увазі біблійний вислів: «Пусти хліб свій по воді, бо через багато днів знову найдеш його».

С. 503. *Міліція* — народне ополчення в США, виникло в 1620—1630 рр., коли в країні були відсутні регулярні збройні сили. У мирний час члени міліції збирались лише для коротких військових навчань.

С. 518. *Муді Дуайт і Сенкі Айра* — популярні в 70—80 рр. XIX ст. американські проповідники-євангелісти.

С. 519. *Толмедж Томас* (1832—1902) — пресвітеріанський пастор, якого Твен у 1870 р. дошкульно висміяв у пресі за його слова, що «запах трударів ображає чуття більш витончених членів його пастви».

С. 520. *Кідд Уільям* (1650—1701) — легендарний піратський ватажок і авантюрист, пошений у Лондоні; герой пригодницької літератури. Існує багато переказів про сховані в різних місцях скарби Кідда.

С. 526. *Сенді-Хук* — півострів на південь від Нью-Йорка; його маяк направляв кораблі в нью-йоркську гавань.

С. 554. *Савонарола Джіроламо* (1452—1498) — флорентійський монах-домініканець, виступав проти тиранів Медічі, проповідував аскетизм. Був відлучений від церкви і спалений як еретик.

Гобсон Річмонд Пірсон (1870—1937) — морський офіцер США, затопив

судно «Меррімак» коло входу до бухти Сантьяго (Куба), щоб заперти в ній іспанський флот під час американо-іспанської війни.

С. 557. *...два чи три роки тому...*— тобто коли уряд США готував імперіалістичну війну на Кубі (1898 р.), а уряд Англії — в Південній Африці (1899—1902 рр.).

С. 558. *Мексіканська війна* — загарбницька війна 1846—1848 рр., внаслідок якої США захопили більше половини території Мексики, анексувавши штати Техас, Нью-Мексіко, Невада, Арізона і Каліфорнія.

С. 559. *Російська республіка* — промова виголошена 1906 р. на зборах, присвячених заснуванню фонду допомоги революційному рухові в Росії. Головними промовцями на зборах були Марк Твен і Максим Горький.

І Новиченко

ЗМІСТ

ЯНКИ З КОННЕКТИКУТУ ПРИ ДВОРІ КОРОЛЯ АРТУРА.

Роман. *Переклав Мар Пінчевський* 5

ТАЄМНИЧИЙ НЕЗНАЙОМЕЦЬ.

Повість. *Переклав Євген Крижевич* 278

ОПОВІДАННЯ ТА ПАМФЛЕТИ

Знаменита жаба-стрибунка з Калаверасу. *Переклав Микола Дмитренко* 366
Оповідання про капосного хлопчиська. *Переклав Валентин Корнієнко* 371
Як виводити домашню птицю. *Переклав Дмитро Стельмах* 374
Як я редагував сільськогосподарську газету. *Переклав Костянтин Шмиговський* 376

Мій годинник. *Переклав Юрій Лісняк* 381

Як мене обирали в губернатори. *Переклав Феофан Скляр* 384

Банкнота вартістю мільйон фунтів стерлінгів. *Переклав Юрій Лісняк* 389

Витяги з щоденника Адама. *Переклав Олег Лишега* 407

Несподіване інтерв'ю. *Переклав Віктор Ружицький* 417

Викрадення білого слона. *Переклав Микола Дмитренко* 420

Чим займається поліція? *Переклав Юрій Латко* 439

Відкритий лист комендантові Вандербільту. *Переклав Юрій Латко* 442

«Лицарі праці» — нова династія. *Переклав Дмитро Стельмах* 447

Людина, що спокусила Гедліберг. *Переклав Костянтин Шмиговський* 454

Подорож капітана Стормфілда до раю. *Переклала Надія Гордієнко-Андріянова* 498

Щоденник Єви. *Переклала Соломія Павличко* 533

Про перукарів. *Переклав Дмитро Стельмах* 546

Сполучені Штати Ліччування. *Переклала Тамара Бочарова* 550

Щодо патріотизму. *Переклав Юрій Латко* 557

Російська республіка. *Переклав Дмитро Стельмах* 559

Приборкання велосипеда. *Переклав Валентин Корнієнко* 559

Примітки I. *Новиченка* 567

Марк Твен

Сочинения в двух томах

Том второй

ЯНКИ ИЗ КОННЕКТИКУТА
ПРИ ДВОРЕ КОРОЛЯ АРТУРА
ТАИНСТВЕННЫЙ НЕЗНАКОМЕЦ
РАССКАЗЫ. ПАМФЛЕТЫ

Перевод с английского

Киев, издательство художественной
литературы «Дніпро», 1985
(На украинском языке)

Редактор *М. В. Тунайло*
Художник *П. П. Вишняк*
Художній редактор *В. С. Мітченко*
Технічні редактори *Л. М. Смолянюк,*
С. М. Величко
Коректор *А. Л. Алейникова*

Информ. бланк № 2928

Здано до складання 03.10.84. Підписано до
друку 09.08.85. Формат $84 \times 108^{1/32}$. Папір
друкарський № 2. Гарнітура «Таймс». Друк
високий. Умовн. друк. арк. 30,24. Умовн. фарбо-
відб. 30,24. Обл.-вид. арк. 34,387. Тираж
200 000 (100 001—200 000) пр. Зам. 4—3007.
Ціна 3 крб. 10 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро»,
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство республіканського вироб-
ничого об'єднання «Поліграфкнига». 252057,
Київ, вул. Довженка, 3.

Твен М.

T26 Твори: В 2-х т. Т. II. Янки з Коннектікуту при дворі
короля Артура: Роман; Таємничий незнайомиць: По-
вість; Оповідання; Памфлети / Перекл. з англ. Прим.
І. Новиченка.— К.: Дніпро, 1985.— 575 с.

До другого тому входять сатирико-фантастичний роман «Янки з Коннектікуту при дворі короля Артура», повість «Таємничий незнайомиць», а також кращі оповідання та памфлети Марка Твена.

Т $\frac{470300000-173}{M205(04)-85}$ 173.85

И(Амер)

3 крб. 10 к.